

ΑΘΗΝΑ, ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΟΛΥΜΠΙΑΚΩΝ ΑΓΩΝΩΝ
1896-1906

© Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία
Δ. Βικέλα 52, 152 33 Χαλάνδρι

ISBN: 960-87449-6-2

ΔΙΕΘΝΗΣ ΟΛΥΜΠΙΑΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑ, ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΟΛΥΜΠΙΑΚΩΝ ΑΓΩΝΩΝ 1896-1906

Προλογίζουν

ΛΑΜΠΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΝΙΚΟΣ ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ

Πρόεδρος της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής Πρόεδρος της Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας

Επιμέλεια - Εισαγωγή

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ

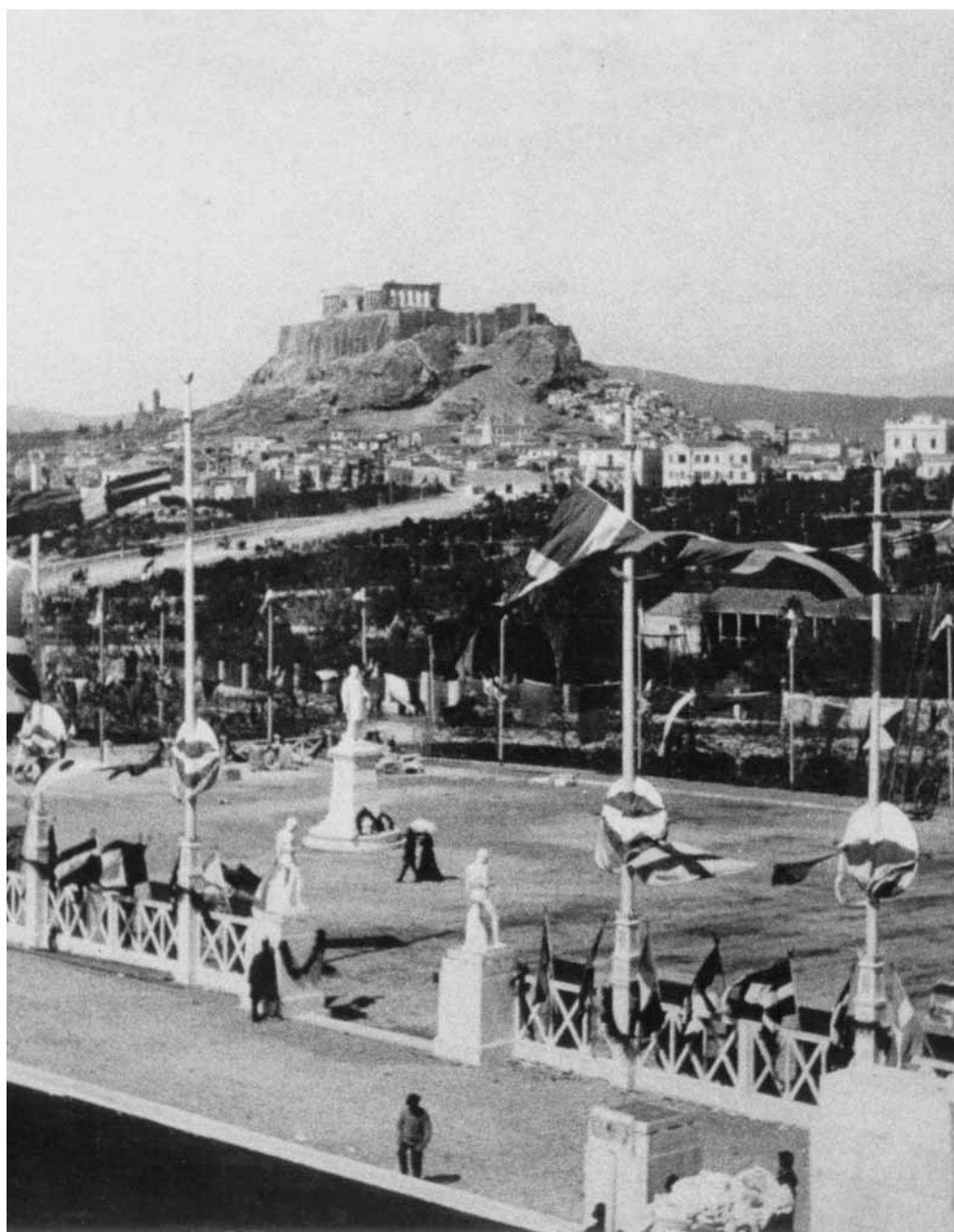
Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Γράφουν

ΕΛΕΑΝΑ ΓΙΑΛΟΥΡΗ	ΛΙΝΑ ΛΟΥΒΗ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ	ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΙΤΡΟΕΦ	ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΖΑΧΡΗΣΤΑ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ	ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ

ΑΘΗΝΑ 2004

Η είσοδος του Παναθηναϊκού Σταδίου με τον ανδριάντα του Γ. Αβέρωφ.
[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.33]

Η ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων από την αφετηριακή τους φάση στην αρχαιότητα, η αναβίωσή τους τον 19ο αιώνα σε συνθήκες κοινωνικών και πολιτικών ανακατατάξεων, καθώς και η εκάστοτε διεξαγωγή τους τον 20ό αιώνα εν μέσω δύο παγκόσμιων πολέμων και στη συνέχεια σε περίοδο άκρατου ιδεολογικοπολιτικού διπολισμού πλανητικής εμβέλειας, αποτελούν ένα σύμπλεγμα πολυδαίδαλων γεγονότων (και εξίσου πολυδαίδαλων αποτιμήσεων αυτών των γεγονότων) που καθιστά άκρως δυσχερή την προσέγγιση του πολυσχιδούς αυτού αντικειμένου για τον κάθε εξειδικευμένο μελετητή.

Αν μάλιστα στα προαναφερθέντα προστεθούν επιμέρους πτυχές του πανανθρώπινου πλέον αυτού θεσμού, όπως, επί παραδείγματι, η σχέση ερασιτεχνισμού και επαγγελματισμού, η αντιθετική συνάφεια διεθνισμού και εθνικισμού ή οι ηθικές και παιδαγωγικές αξίες του ολυμπισμού ως αίτημα κάτω από τον ασφυκτικό εναγκαλισμό του γιγαντισμού και της εμπορευματοποίησης, τότε το εγχείρημα για τον μελετητή αποβαίνει αντόχρημα ανέφικτο.

Με αυτά τα δεδομένα, το ανά χείρας σύγγραμμα (το οποίο, συμπεριλαμβανομένων και των αναγκαίων αναδρομών στο παρελθόν, περιορίζεται στη δεκαετία 1896-1906) αποτελεί πραγματικό άθλο, με την εμπεριστατωμένη εισαγωγική πραγματεία της Χριστίνας Κουλούρη, αλλά και τις επιλεγμένες μελέτες αξιολογότατων ερευνητών – άθλο που με γεμίζει συγκίνηση και υπερηφάνεια. Και όχι μόνο συγκίνηση και υπερηφάνεια, αλλά και την ακλόνητη πεποίθηση ότι το έργο αυτό θα κοσμήσει τις βιβλιοθήκες όλων των επαϊόντων περί τα αθλητικά πράγματα στην Ελλάδα και διεθνώς.

ΛΑΜΠΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
Πρόεδρος της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής

Η Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία με την έκδοση του ανά χείρας συλλογικού τόμου καταθέτει στην επιστημονική κοινότητα και στο ευρύτερο αναγνωστικό φίλαθλο κοινό μια πρωτότυπη μελέτη, η οποία παρουσιάζεται ιδιαίτερα ενισχυμένη από το γεγονός της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 2004. Το έργο αυτό αποτελεί οργανικό κομμάτι της αξιοποίησης των δεδομένων που προέκυψαν από την ταξινόμηση και καταγραφή του αρχείου της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής αλλά και της ευρύτερης έρευνας που έγινε στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Με την έκδοση αυτή η ΔΟΑ επιβεβαιώνει την επιστημονική της ταυτότητα και διεκπεραιώνει τον πολιτισμικό της ρόλο στηρίζοντας την ακαδημαϊκή έρευνα στον τομέα της αθλητικής ιστοριογραφίας.

Ο παρών τόμος διερευνά τις παραμέτρους που σχετίζονται με τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων το 1896 και το 1906 στην Αθήνα. Η ιδιαίτερη συμβολή αυτής της έρευνας έγκειται στη συγκριτική αξιοποίηση του θέματος της πόλης που υποδέχεται τους Αγώνες ως δημόσιο γεγονός. Η Αθήνα το 1896 υπήρξε η πρώτη σύγχρονη ολυμπιακή πόλη. Η Αθήνα το 1906 ήταν η πόλη που φιλοξένησε τη Μεσολυμπιάδα, μια διοργάνωση εκτός σειράς, που έδωσε κυριολεκτικά «το φιλί της ζωής» σε έναν νεότευκτο θεσμό ο οποίος είχε χάσει την ταυτότητά του μέσα στη δίνη των διεθνών εκθέσεων του Παρισιού (1900) και του Σαιντ Λούις (1904).

Η Αθήνα το 2004 είναι μια πόλη ευρωπαϊκών προδιαγραφών που καλείται, για δεύτερη φορά στην ιστορία, να διαχειριστεί το σημαντικότερο αθλητικό γεγονός του κόσμου. Η εκδοχή της μοντέρνας πόλης και η επιστροφή των Αγώνων στον τόπο που τους γέννησε, με τις αλλαγές και τις παρεμβάσεις που προέκυψαν το 1896 και το 1906 αλλά και αυτές που θα προκύψουν το 2004, θα μας οδηγήσει σε χρήσιμα συμπεράσματα για το πώς αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι της κάθε εποχής τις αλλαγές, τους συμβολισμούς και την επικοινωνιακή διάσταση των Ολυμπιακών Αγώνων. Πιστεύω ότι η έκδοση αυτή θα αποτελέσει σημείο αναφοράς και για τους επόμενους μελετητές που θα διερευνήσουν τις επιπτώσεις της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων στις σύγχρονες πόλεις.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω προσωπικά την Επιτροπή Ολυμπιακής Αλληλεγγύης (Olympic Solidarity) της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής για την πολύτιμη συνδρομή της στην υλοποίηση αυτής της έκδοσης, και να θυμίσω ότι κάθε ευγενική προσπάθεια στον τομέα του πολιτισμού και της γνώσης θεμελιώνει ένα ξεστό χαμόγελο αισιοδοξίας για τη ζωή.

ΝΙΚΟΣ ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ

Πρόεδρος της Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Εισαγωγή: Ξαναγράφοντας την ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων</i>	13
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ Καθηγήτρια Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου	
<i>Η ελληνική πρωτεύουσα, 1890-1912</i>	55
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ Καθηγητής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης	
<i>Η δυναστεία και οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες</i>	99
ΛΙΝΑ ΛΟΥΒΗ Επίκουρη καθηγήτρια Ιστορίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης	
<i>Ελληνική διανόηση και Ολυμπιακοί Αγώνες (1896, 1906)</i>	125
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ Επίκουρος καθηγητής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου	
<i>Ταξιδεύοντας προς την Αθήνα</i>	187
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΖΑΧΡΗΣΤΑ Αρχαιολόγος	
<i>Αστικός χώρος και εθνική αυτοπαρουσίαση</i>	237
ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ Διδάκτωρ Ιστορίας, Ειδικός Επιστήμων στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου	
<i>Ο Νέος Κόσμος συναντά τον Αρχαίο</i>	297
ΕΛΕΑΝΑ ΓΙΑΛΟΥΡΗ Λέκτωρ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, University College London	
<i>Ο ολυμπισμός των κυριών</i>	337
ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ Επίκουρη καθηγήτρια Κοινωνικής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης	
<i>Η διεθνής διάσταση της προετοιμασίας για τη Μεσολυμπιάδα</i>	381
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΙΤΡΟΕΦ Αναπληρωτής καθηγητής Ιστορίας, Haverford College (Πενσυλβανία, ΗΠΑ)	
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	399
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	403

Εισαγωγή

Ξαναγράφοντας την ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ

*Το μόνο μας καθήκον απέναντι στην ιστορία
είναι να την ξαναγράψουμε.*
Oscar Wilde¹

Η ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων ξαναγράφεται σε κάθε Ολυμπιάδα και με αφορμή κάθε Ολυμπιάδα. Κάθε τέσσερα χρόνια επανέρχεται η μόδα της ενασχόλησης με τους Ολυμπιακούς Αγώνες, τόσο από την πλευρά των κοινωνικών επιστημόνων όσο και από την πλευρά της δημοσιογραφίας. Η μόδα αυτή μάλιστα μετακομίζει στην εκάστοτε χώρα που διοργανώνει τους Αγώνες για να εγκαταλειφθεί, συνήθως, αμέσως μετά το τέλος τους. Το ενδιαφέρον λοιπόν για την ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων γεννάται και καλλιεργείται συγκυριακά, είναι βραχύβιο και επικεντρωμένο στη διοργανώτρια χώρα. Αυτό αποδεικνύεται από την πληθώρα των σχετικών δημοσιευμάτων –επιστημονικών και εκλαϊκευτικών– που κατακλύζουν τις προθήκες των βιβλιοπωλείων και τις στήλες των εφημερίδων όσο πλησιάζουν οι Αγώνες. Παρά την ανισότητα αυτής της βιβλιογραφικής παραγωγής ωστόσο, το αυξημένο ενδιαφέρον του κοινού αλλά και της επιστημονικής κοινότητας προσφέρει μια μοναδική ευκαιρία για να διεξαχθούν νέες έρευνες και να παραχθούν πρωτότυπες μελέτες. Υπ’ αυτή την έννοια, η συγκυρία της Ολυμπιάδας της Αθήνας δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες για να σχεδιαστούν ερευνητικά και εκδοτικά προγράμματα, να οργανωθούν συνέδρια και επιστημονικές εκδηλώσεις.

Η παρούσα έκδοση ανήκει σ’ αυτήν ακριβώς την ευνοϊκή συγκυρία, αλλά η προέλευσή της δεν είναι συγκυριακή. Προήλθε από τη σύμπτωση των ερευνητικών ενδιαφερόντων μιας ομάδας ιστορικών στην πλειονότητά τους, από τους οποίους κάποιοι είχαν μετάσχει στο επίμοχθο έργο της ταξινόμησης και καταγραφής του Ιστορικού Αρχείου της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής (ΕΟΕ).² Το πλούσιο υλικό του Αρχείου άνοιγε

1. Oscar Wilde, «The Critic as Artist», στο *Intentions* (1891), μέρος 1, σ. 34. Παρατίθεται από τον James Riordan στο «Political exploitation of the Olympic Games within the context of international rivalry», ανακοίνωση στο 8ο Διεθνές Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Ιστορικών Φυσικής Αγωγής με θέμα «Αρχαίοι και σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες: Η πολιτική και πολιτιστική τους διάσταση», 25-28.9.2003, Αρχαία Ολυμπία.

2. Βλ. Χριστίνα Κουλούρη (επιμ.), *Αρχαία και ιστορία της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, Αθήνα 2002.

νέους ορίζοντες για τη μελέτη της ιστορίας των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων και ειδικότερα για την ελληνική συμμετοχή σ' αυτούς. Στο μεταξύ, ταξινομήθηκε και καταγράφηκε και το φωτογραφικό αρχείο της ΕΟΕ.³ Μέσα από τα τεκμήρια, λίγο πριν από την αθηναϊκή Ολυμπιάδα του 2004, η ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων μπορούσε πράγματι να ξαναγραφτεί – και, για κάποιες πτυχές της, να γραφτεί εξαρχής.

Στα μονοπάτια της ιστοριογραφίας

Η θέση της ιστορίας παρουσιάζεται περισσότερο ενισχυμένη στην περίπτωση της Αθήνας λόγω των συνειρμών που προκαλεί σε Έλληνες και ξένους. Λίκνο των Ολυμπιακών Αγώνων στην αρχαιότητα, αλλά και τόπος της αναβίωσής τους τον 19ο αιώνα, η Ελλάδα ξαναπιάνει το νήμα της συνέχειας το 2004. Στα εκλαϊκευτικά δημοσιεύματα και στο συλλογικό φαντασιακό, η σύμπτωση του τόπου υποβάλλει την ιδέα της συνέχειας στο χρόνο και ενεργοποιεί συμβολισμούς αχρονικούς και διαχρονικούς που περιφρονούν την πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα. Μέσα σ' αυτή την ατμόσφαιρα των εύκολων γενικεύσεων, η πρόκληση έγκειται στο να ιστοριοποιήσουμε την ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων και να τη διακρίνουμε από την ιδεολογία του ολυμπισμού. Ή, αλλιώς, να ερμηνεύσουμε το σύγχρονο ολυμπιακό κίνημα και τους Ολυμπιακούς Αγώνες μέσα στο πλαίσιο της παγκόσμιας ιστορίας των δύο τελευταίων αιώνων.

Κανένα επιστημονικό συγγραφικό εγχείρημα δεν ξεκινάει εν κενώ. Περιέχει την κεκτημένη γνώση και διαλέγεται με την προηγούμενη βιβλιογραφία, για να την αποδεχτεί ή να την αντικρούσει. Η ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων αποτελεί ένα εξαιρετικά παραγωγικό αλλά και εξαιρετικά διαφοροποιημένο και άνισο ποιοτικά πεδίο της ιστοριογραφίας. Ο αριθμητικός πληθωρισμός των σχετικών δημοσιευμάτων σε όλες τις γλώσσες είναι αντιστρόφως ανάλογος προς την επιστημονική ποιότητα. Αφετέρου, η παραγωγή αυτή συνδιαλέγεται με διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους –την ιστορία, την κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία, την πολιτική επιστήμη– έτσι ώστε δημιουργούνται διακριτά υποσύνολα με διαφορετικές μεθόδους και εργαλεία. Οι σύγχρονες τάσεις στις κοινωνικές επιστήμες, εξάλλου, επιβάλλουν τη διεπιστημονική προσέγγιση και στη μελέτη των Ολυμπιακών Αγώνων.

Αν επιχειρήσουμε να καταγράψουμε τις γενικές τάσεις της ολυμπιακής ιστοριογραφίας⁴ από την εποχή της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων μέχρι σήμερα, μπορούμε να διακρίνουμε σχηματικά τρεις άξονες αφήγησης: (α) την ιστορία των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων, (β) την ιστορία της αναβίωσής τους, και (γ) την ιστορία των σύγχρο-

3. Το ερευνητικό έργο της ταξινόμησης, καταγραφής και συντήρησης του φωτογραφικού αρχείου της ΕΟΕ χρηματοδοτήθηκε από τη Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Αγώνων του Υπουργείου Πολιτισμού και εκτελέστηκε από το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης με δική μου επιστημονική ευθύνη.

4. Η επισκόπηση της σχετικής ιστοριογραφίας παρουσιάστηκε, σε μια πρώτη μορφή, ως ανακοίνωση με θέμα «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις των αρχαίων και των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων: Μια κριτική αναδρομή (18ος-20ός αιώνας)» στο 8ο Διεθνές Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Ιστορικών Φυσικής Αγωγής, ό.π.

νων Ολυμπιακών Αγώνων. Υπάρχουν, επίσης, συνθετικές ιστορίες όπου συνυπάρχουν και οι τρεις αυτοί άξονες.

Η ιστορία των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων

Οι αρχαίοι Ολυμπιακοί Αγώνες αναλύονται είτε αυτοτελώς, στο πλαίσιο της αρχαίας ιστορίας ή της αρχαιολογίας, είτε σε σύγκριση με τους σύγχρονους Αγώνες. Στη δεύτερη περίπτωση δεν λείπει κάποιες φορές μια νοσταλγική διάθεση για τους συμβολισμούς και τις αξίες που εκπροσωπούσαν οι αρχαίοι Αγώνες σε αντίθεση με την «έκπτωση αξιών» της σύγχρονης εποχής. Η διάθεση αυτή στηρίζεται στην εξιδανικευμένη και μυθοποιημένη εικόνα της αρχαιότητας και του αρχαίου αθλητισμού. Υπάρχουν όμως αρκετές μελέτες, στα σύγχρονα χρόνια, που επιχειρούν να «απομυθοποιήσουν» τους αρχαίους Ολυμπιακούς Αγώνες ως προς τις οικονομικές και πολιτικές τους πλευρές και να τους κατανοήσουν στο πλαίσιο της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτού του αφηγηματικού άξονα είναι ότι, κατά μεγάλο μέρος, υπηρετείται από μια κατηγορία επιστημόνων διαφορετική από εκείνη που ασχολείται γενικά με την ιστορία του αθλητισμού. Πρόκειται για αρχαιολόγους, κλασικούς φιλόλογους και ιστορικούς της αρχαιότητας, οι οποίοι εντάσσουν τη μελέτη των αρχαίων Αγώνων στη συνολική μελέτη της αρχαίας κοινωνίας και κουλτούρας.

Η ιστορία των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων ξεκίνησε να γράφεται πριν από την αναβίωσή τους το 1896, στο πλαίσιο της αρχαιογνωσίας που είχε κατακτήσει τον δυτικό κόσμο από τον 18ο αιώνα. Η Δύση του Διαφωτισμού στράφηκε προς την αρχαία Ελλάδα, για να τη γνωρίσει. Για τους διανοούμενους της Δυτικής Ευρώπης, η αρχαία Ελλάδα ήταν μια ξένη χώρα, που περίμενε να την «ανακαλύψουν», όπως η Αμερική των Ινδιάνων. «Αν το παρελθόν είναι πράγματι μια ξένη χώρα, πρέπει να σκέφτηκαν οι άνθρωποι αυτών των αντιλήψεων, τότε είναι αναγκαίο να επισκεφτεί κανείς μια ξένη χώρα για να βρει το παρελθόν».⁵ Το κύμα των περιηγητών που ταξιδεύουν στην κλασική γη με τον Πανσανία στις αποσκευές τους, ο φιλελληνισμός που ανθεί σε συνδυασμό με τον ρομαντικό θαυμασμό για την επαναστατημένη Ελλάδα και, τέλος, οι αρχαιολογικές αποστολές που ανασκάπτουν το «μεγαλείο» του κλασικού πολιτισμού αποτελούν όψεις της «επίσκεψης» και της «ανακάλυψης» της αρχαίας Ελλάδας από τη Δυτική Ευρώπη.

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες, κομμάτι οργανικό του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, «ανακαλύφθηκαν» επίσης μέσα στο κλίμα της αρχαιολατρίας. Η Ολυμπία μάλιστα συμβόλιζε κατεξοχήν το κλασικό ιδεώδες του συνδυασμού σωματικής και πνευματικής τελειότητας, ένα ιδεώδες που είχε βρει τη συστηματική του έκφραση στο έργο του Johann-Joachim Winckelmann για την αρχαία ελληνική τέχνη. Ο Winckelmann πρόσφερε στον κοινωνικό κύκλο των *dilettanti*, των συγγραφέων και των καλλιτεχνών του Διαφωτισμού μια αισθητική και μια φιλοσοφία της τέχνης. Από τον 18ο αιώνα, η επιθυμία για τη γνώση

5. R. Stoneman, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα* (μτφρ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγγράκη), MIET, Αθήνα 1996, σ. 220.

των ελληνορωμαϊκών αρχαιοτήτων και ο θαυμασμός για την αρχαία τέχνη αποτέλεσαν βασικά χαρακτηριστικά των πολιτισμικών στάσεων του ευρωπαϊκού κόσμου.⁶

Η γνώση για τους Ολυμπιακούς Αγώνες αναζητείται σε κείμενα αρχαίων συγγραφέων, σε σύγχρονες περιγραφές περιηγητών και στις ανακοινώσεις για τα αρχαιολογικά ευρήματα της Ολυμπίας. Περιέχεται λοιπόν αφενός σε συγγράμματα που παραπέμπουν ευθέως στην αρχαιότητα, όπως είναι οι εκδόσεις αρχαίων κειμένων· ειδικά οι εκδόσεις της *Ελλάδος περιηγήσεως* του Πausanias και των «Επινίκων» του Πινδάρου αποτέλεσαν τη βασική πηγή γνώσης για την Ολυμπία και τους Αγώνες. Αφετέρου, έργα σύγχρονα που εμπνέονται από την αρχαιότητα, όπως ο περίφημος *Νέος Ανάχαρις* του abbé Barthélémy, διαβάζονται ευρύτατα εκλαϊκεύοντας την αρχαιογνωσία. Τα συγγράμματα αυτά ερεθίζουν τη φαντασία και χτίζουν μια εξιδανικευτική εικόνα της ελληνικής αρχαιότητας. Για την οικειοποίηση εντούτοις μιας πιο απτής και πραγματικής εικόνας, καθοριστικό ρόλο έπαιξε η ανακάλυψη του ίδιου του τόπου των αρχαίων Αγώνων, της Ολυμπίας. Η ανασκαφή της υπήρξε όνειρο του Winckelmann, το οποίο επανήλθε στο προσκήνιο το 1852 με την περίφημη ομιλία «Ολυμπία» του γερμανού ιστορικού Ernst Curtius στο Βερολίνο. Ο Curtius είναι εκείνος που θα αναλάβει εντέλει τις ανασκαφές από το 1874 έως το 1881, βάσει διακρατικής συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας. Η ανακάλυψη του κέντρου της ολυμπιακής αγωνιστικής θα προσφέρει μια επιπλέον αφορμή για δημοσιεύματα σχετικά με τους αρχαίους Ολυμπιακούς Αγώνες.

Νέα Ιερουσαλήμ, η Ολυμπία προώριζεται του λοιπού να καταστή το κοινόν εντευκτήριον των εκλεκτών της διανοίας εργατών και πάντων των όντως σοφών του πεπολιτισμένου κόσμου [...].⁷

Η διοργάνωση των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα, εξάλλου, αποτέλεσε το έναυσμα για δημοσιεύσεις σχετικά με τους αρχαίους Αγώνες στη χώρα που τους δημιούργησε.⁸ Οι συγγραφείς αυτών των μελετών προέρχονται από το χώρο της αρχαιολογίας, της ιστορίας, και γενικότερα μιας λογιόσύνης που δεν σχετίζεται με τη σωματική άσκηση αλλά καλλιεργεί την κλασική παιδεία. Η ιδιαίτερη σχέση της νεότερης Ελλάδας με την αρχαία πρόγονό της εξηγεί τη σπουδή για παρόμοια συγγραφικά εγχειρήματα. Πράγματι, με τη διοργάνωση των Αγώνων του 1896 επιβεβαιώθηκε στο συλλο-

6. A. Schnapp, *The Discovery of the Past. The Origins of Archaeology*, British Museum Press, Λονδίνο 1999, σ. 262.

7. Γ. Σπυρίδης, *Το εικονογραφημένον πανόραμα των Ολυμπιακών Αγώνων. Ιστορική μελέτη περιέχουσα και τοπογραφικόν της Ολυμπίας χάρτην*, Παρίσι/Αθήνα 1895, σ. 70-71. Ανάλυση των απόψεων του εγκατεστημένου στο Παρίσι Σπυρίδη, όπως εκφράζονται στο συγκεκριμένο έργο, βλ. στο Γιώργος Κόκκινος, «Ελληνική διανόηση και Ολυμπιακοί Αγώνες (1896, 1906)», εδώ, σ. 146 κ.ε.

8. Βλ. Σεβαστή Καλλισπέρη, *Η Ολυμπία και οι Ολυμπιακοί Αγώνες*, Αθήνα 1896 (δημοσίευση λόγου που εκφώνησε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 11 Μαρτίου 1895)· Σπυρίδης, *Το εικονογραφημένον λεύκωμα των Ολυμπιακών Αγώνων*, ό.π.: *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 776 π.Χ. - 1896. Μέρος Α΄. Οι αγώνες εν τη αρχαιότητι, υπό Σπ. Λάμπρου και Ν. Γ. Πολίτου, μετά προλόγου υπό Τιμ. Φιλήμονος (μετά γαλλικής μεταφράσεως του όλου υπό Léon Olivier)*, εκδ. Κ. Μπεκ, Αθήνα 1896· Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, *Οι Αγώνες*, Αθήνα 1906.

γικό φανταστικό των Ελλήνων ένας επιπλέον σύνδεσμος με την αρχαιότητα. Η ιδέα της συνέχειας στο χρόνο, από την αρχαιότητα ως το παρόν, όπως είχε καθιερωθεί με το έργο του ρομαντικού εθνικού ιστορικού Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου, ενισχύεται λοιπόν με το γεγονός της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων. Ταυτόχρονα, ανασυντίθεται η διαχρονική συνέχεια της σωματικής άσκησης των Ελλήνων και των αθλητικών τους επιδόσεων, σε πλήρη αναλογία με την εθνική ιστορία της Ελλάδας. Η ιστορία των αρχαίων Αγώνων που ξεκινάει να γράφεται στην Ελλάδα λίγο πριν από το τέλος του 19ου αιώνα έχει συνεπώς σαφώς εθνοκεντρικό χαρακτήρα.⁹ Εθνοκεντρική είναι ωστόσο και η ιστορία της αναβίωσης.

Η ιστορία της αναβίωσης

Η ιστορία της αναβίωσης τείνει να περιοριστεί σε υπόθεση αγγλική, γαλλική και ελληνική, παρόλο που υπάρχουν και αξιόλογα γερμανικά δημοσιεύματα. Η λανθάνουσα ή και σαφής αντιπαράθεση αφορά την πρωτοτυπία της ιδέας του Pierre de Coubertin. Οι προσπάθειες αναβίωσης που είχαν προηγηθεί –συγκεκριμένα του άγγλου γιατρού William Penny Brookes και οι Ζάππειες Ολυμπιάδες στην Αθήνα¹⁰– προβάλλονται ως τα βασικά επιχειρήματα για να αποδειχτεί ότι ο Coubertin είχε εμπνευστεί πολλά στοιχεία της δικής του πρωτοβουλίας από άλλους, των οποίων τη συμβολή συνειδητά υποτίμησε.¹¹ Γεγονός είναι ότι οι μελέτες αυτές συνέβαλαν στο να αποδεσμευτεί η ιστορία της αναβίωσης από την προσωποκεντρική προσέγγιση που είχε επιβάλει ο ίδιος ο Coubertin με τα γραπτά του και έφεραν στο φως νέα στοιχεία που μας επέτρεψαν να κατανοήσουμε καλύτερα την αναβίωση μέσα στο ιστορικό πλαίσιο του 19ου αιώνα.¹² Η κριτική τους στάση όμως απέναντι στην προηγούμενη βιβλιογραφία οδήγησε –σε κάποιες περιπτώσεις– στο να επαναληφθεί το ίδιο λάθος. Η συζήτηση δηλαδή σχετικά με το ποιος συνέλαβε πρώτος την ιδέα της αναβίωσης και ποιος ακριβώς ήταν ο ρόλος του Coubertin παραμελεί τις ποικίλες παραμέτρους και συνέπειες της καινοτομίας αυτής καθεαυτήν και έχει, έστω και εμμέσως, εθνοκεντρικό χαρακτήρα – χαρακτηρισρίζοντάς την κατά περίπτωση αγγλική, γαλλική ή ελληνική πρωτοβουλία.

Το γεγονός της αναβίωσης ωστόσο θα πρέπει να το ερμηνεύσουμε βάσει της συνά-

9. Χαρακτηριστικά, η Σ. Καλλισπέρη, καταδικάζοντας τον κοσμοπολιτισμό και την «εισχώρησιν παντός ξένου», επισημαίνει ότι η γνώση για τους αρχαίους Ολυμπιακούς Αγώνες προσφέρει «δίδαγμα αποσοβητήριον της ημετέρας ξενολατρίας»: Καλλισπέρη, *Ολυμπία*, ό.π., σ. 86-87.

10. Για όλες τις προσπάθειες αναβίωσης, βλ. W. Decker/G. Dolianitis/K. Lennartz (επιμ.), *100 Jahre Olympische Spiele. Der Neugriechische Ursprung*, Ergon, Würzburg 1996.

11. Βλ. κυρίως το έργο του D. C. Young, *The Modern Olympics. A Struggle for Revival*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1996· «The Origins of the Modern Olympics: A New Version», *Journal of the History of Sport* 4/3 (1987), σ. 271-300· «Demetrios Vikelas: First President of the IOC», *Stadion* 14 (1988), σ. 85-102.

12. Π. Σαμάρας, *Η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα 1797-1859. Νέα δεδομένα – Οι πρώτοι αγώνες*, Σ. Βογιατζής, Αθήνα 1992· K. Georgiadis, *Die ideengeschichtliche Grundlage der Erneuerung der Olympischen Spiele im 19. Jahrhundert in Griechenland und ihre Umsetzung 1896 in Athen*, Agon Sport Verlag, 2000.

ντησης, κατά τον 19ο αιώνα, δύο παραγόντων: της αρχαιολατρίας αφενός και της επανεισαγωγής της γυμναστικής ως μέρους της εκπαιδευτικής διαδικασίας αφετέρου. Ο θαυμασμός προς τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, του οποίου μέρος ήταν οι αγώνες, αποτέλεσε λοιπόν τη μία βάση της αναβίωσης. Η άλλη βάση θα πρέπει να αναζητηθεί στη νομιμοποίηση της σωματικής άσκησης, νομιμοποίηση που προέρχεται από το συνδυασμό της παιδαγωγικής μέριμνας και του υγιεινιστικού ρεύματος τον 18ο αιώνα.¹³ Φαίνεται πράγματι πως η ιδέα της αναβίωσης των αρχαίων Αγώνων κυκλοφορούσε σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες ήδη από τον 18ο αιώνα, και με μεγαλύτερη πυκνότητα τον 19ο. Η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων λοιπόν εγγραφόταν στα κυρίαρχα ιδεολογικά ρεύματα όλων των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Αυτό επέτρεψε εξάλλου και την παγκόσμια επιτυχία του εγχειρήματος. Όπως έγραφε ο ίδιος ο Coubertin, «σε κάποιες εποχές, κάποιες ιδέες διατρέχουν τον κόσμο και διαδίδονται σαν πραγματικές επιδημίες. Είναι πολύ δύσκολο να τις μονοπωλήσει κάποιος σε όφελος ενός μόνου και ανακαλύπτουμε ότι πολλοί άνθρωποι χωρίς να έχουν συνεννοηθεί και συμφωνήσει μεταξύ τους δούλεψαν ταυτόχρονα για το ίδιο έργο σε διαφορετικούς τόπους».¹⁴

Η ιστορία των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων

Στην ιστορία των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων διακρίνουμε σχηματικά τέσσερις τάσεις: (α) την περιγραφική αφήγηση, που περιορίζεται σε καταγραφή ποσοτικών στοιχείων και ρεκόρ, (β) την εξιδανικευτική προσέγγιση, που έχει περισσότερο φιλοσοφικό, παιδαγωγικό και συμμετοχικό χαρακτήρα, (γ) την κριτική αφήγηση, η οποία από διάφορες θεωρητικές σκοπιές επικρίνει την «εμπορευματοποίηση» ή/και την πολιτική χρήση των Αγώνων, και (δ) την κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων, που ακολουθεί τους προβληματισμούς και τις μεθόδους της σύγχρονης επιστημονικής ιστοριογραφίας.

Η πρώτη τάση αποτυπώνει μια βασική παράμετρο των Ολυμπιακών Αγώνων, από την εποχή της αναβίωσης, που είναι η καταγραφή των ρεκόρ και των ολυμπιονικών. Η ιστορία αυτή, η οποία δεν αφορά μόνο τους Ολυμπιακούς Αγώνες αλλά γενικότερα τα σπορ, μπορεί να χαρακτηριστεί «πολεμική ιστορία»: καταγράφει τις αθλητικές αναμετρήσεις και επιδόσεις, με έμφαση στη δραματική αντιπαράθεση ατόμων και ομάδων, και την τελική νίκη. Η επίδοση, το ρεκόρ, αποτελεί συστατικό στοιχείο αυτής της προσέγγισης αλλά και κριτήριο αξιολόγησης για την ένταξη στην ιστορική αφήγηση. Το αφηγηματικό ύφος είναι επικό, ενώ δεν λείπουν οι ανεκδοτολογικές περιγραφές για επιφανείς αθλητές ή αγώνες. Με την προβολή του ήρωα-αθλητή εξάλλου ευνοείται όχι απλώς η

13. Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1997, σ. 48-54.

14. N. Müller (επιμ.), *Pierre de Coubertin. Textes choisis*, τόμ. II: *Olympisme*, Comité International Olympique, Weidmann, Ζυρίχη/Hildesheim/Νέα Υόρκη 1986, σ. 80. Βλ. επίσης, Χ. Κουλούρη, «Στο δρόμο για την αναβίωση» στο (υπό έκδοση) «Αθήνα 1896 και οι Α' Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες», Υπουργείο Πολιτισμού/Γ.Γ. Ολυμπιακών Αγώνων/Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος.

Pierre de Coubertin (28.4.1927) [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ3.7]

προσωποκεντρική θεώρηση αλλά η σχεδόν αγιολογικού τύπου βιογραφία. Αυτή η ιστορία ενδιαφέρεται μόνο για τους νικητές. Έχει χτιστεί και συνεχίζει να χτίζεται λοιπόν μια μυθολογία του αθλητισμού που εκτοπίζει κάθε ερμηνευτική απόπειρα, ενώ λειτουργεί –έστω και ασυνείδητα ή ακούσια– ως στήριγμα της εμπορικής εκμετάλλευσης των σπορ. Ο αθλητισμός δεν είναι θρησκεία, όπως υποστήριξε ο Coubertin, αλλά μύθος, όπως δείχνουν νεότεροι ερευνητές.¹⁵

Η εξιδανικευτική τάση αντιμετωπίζει τους Ολυμπιακούς Αγώνες μέσα στο πνεύμα της παιδευτικής διάστασης του ολυμπισμού και ως μέσο πραγμάτωσης ηθικών αξιών και ιδανικών. Η θεωρητική θεμελίωση προσφέρεται από τα κείμενα του Coubertin και αναnevώνεται από τους υποστηρικτές της ολυμπιακής ιδέας και των ιδανικών που συνδέονται μ' αυτήν. Συχνά αυτή η τάση έχει συμμετοχικό χαρακτήρα, επειδή εκπροσωπείται από παράγοντες του ολυμπιακού αθλητισμού.

Ως προς την τρίτη, την επικριτική τάση, η σφοδρότερη κριτική προήλθε από τη νεομαρξιστική σχολή, η οποία συνδέει την ανάπτυξη των σπορ με την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Η σχολή αυτή καταδικάζει όλο το ολυμπιακό κίνημα ως όργανο του καπιταλιστικού ιμπεριαλισμού, που υποκριτικά προβάλλει ως ιδεώδες του τον διεθνικό ανθρωπισμό και την ειρήνη.¹⁶ Άλλη όψη της ίδιας κριτικής αφορά τη σχέση του ολυμπιακού κινήματος με τον «Τρίτο» και τον «Τέταρτο» κόσμο: η ολυμπιακή ιδέα, γεννημένη την εποχή της αποικιοκρατίας, εξακολουθεί να είναι, σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, δυτικοκεντρική και να προωθεί ανισότητες και αποκλεισμούς την εποχή της «νέας αποικιοκρατίας».¹⁷ Αλλά και έργα που δεν ανήκουν σ' αυτή τη σχολή κατήγγειλαν τη σύνδεση των Ολυμπιακών Αγώνων με τη διεθνή πολιτική, υποστηρίζοντας ότι τα ολυμπιακά ιδεώδη χρησιμοποιούνται απλώς για να συγκαλύψουν το κυνήγι της εξουσίας από άτομα, ομάδες και χώρες. Αρκετά έργα μάλιστα εντοπίζουν την κριτική τους στο ρόλο και τη λειτουργία της ΔΟΕ και των προέδρων της. Η καταδίκη αφορά λοιπόν α) την πολιτική χρήση των αγώνων κατά την άσκηση τόσο της εσωτερικής όσο και της εξωτερικής πολιτικής των διάφορων χωρών, β) την εισβολή του χρήματος και της εμπορικής εκμετάλλευσης, και γ) το ντόπινγκ, που νοείται περισσότερο ως «ηθική» διαφθορά του αθλητή και ως αντίθετο προς τους κανόνες του ολυμπιακού «ευ αγωνίζεσθαι».

Παρά τη φαινομενική αντίφαση των δύο αυτών τάσεων, της εξιδανικευτικής και της καταγγελτικής, υπάρχει μια κοινή αποδοχή που τις συνδέει στην αφετηρία τους: το ηθικό περιεχόμενο του ολυμπισμού. Όπως γράφει ο Georges Vigarello,

τα σπορ τρέφονταν πάντα από τον αγώνα εναντίον του «κακού». Ο εσωτερικός αγώνας τούς είναι απαραίτητος. Η νομιμότητα της ύπαρξής τους εξαρτάται από μια επιδεικτική ηθική. Πρέπει να φαίνεται ότι διέπονται πάντα από αγνότητα. Η

15. Georges Vigarello, *Du jeu ancien au show sportif. La naissance d'un mythe*, Seuil, Παρίσι 2002, σ. 197.

16. Βλ. J.-M. Brohm, *Le Mythe olympique*, Christian Bourgeois, Série «Quel corps?», Παρίσι 1981. Πρβλ. επίσης μια κριτική παρουσίαση της ιστορίας των σπορ από τον A. Guttmann, «Recent Work in European Sport History», *Journal of Sport History*, 10/1 (άνοιξη 1983).

17. Βλ. J. Bale/Chris Philo (επιμ.), *Henning Eichberg. Body Cultures. Essays on Sport, Space and Identity*, Routledge, Λονδίνο 1998, σ. 100-107.

αναγκαία παραδειγματικότητά τους κατασκεύαζε μια ορθοδοξία: ορίζει ποιοι εξυπνώνονται και ποιοι εξορίζονται.¹⁸

Γίνεται λοιπόν σαφής διάκριση ανάμεσα σε όσους δικαιούνται να μετάσχουν και σε όσους αποκλείονται – ερασιτέχνες και επαγγελματίες, ντοπαρισμένοι και «καθαροί» κτλ. Τα σπορ επιδεικνύουν μια ηθική η οποία συμπυκνώνει τις κύριες αξίες των σύγχρονων κοινωνιών: ισότητα, αξιοκρατία, αλληλεγγύη, δημοκρατικός ανταγωνισμός. Αντίστοιχα, οι Ολυμπιακοί Αγώνες καλούνται να λειτουργήσουν παραδειγματικά και να προσφέρουν ηθικά πρότυπα στον σύγχρονο κόσμο και κυρίως στους νέους. Η παιδαγωγική λειτουργία των σπορ και των Ολυμπιακών Αγώνων αποτελεί εξάλλου κεντρικό σημείο της σκέψης του Coubertin. Μια ανάλογη επιχειρηματολογία επαναλαμβάνεται άλλωστε συχνά και με την ευκαιρία της Ολυμπιάδας της Αθήνας.

Η τέταρτη τάση ενσωματώνει την ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων στην ιστορία των σπορ. Ως ιδιαίτερος κλάδος της ιστοριογραφίας, η ιστορία του αθλητισμού δεν είχε προσελκύσει το συστηματικό ενδιαφέρον των ερευνητών λόγω της γενικότερης περιφρόνησης των πνευματικών ανθρώπων προς τις σωματικές δραστηριότητες.¹⁹ Παρά τη σημαντική θέση που κατέχουν στη σύγχρονη κοινωνία, τα σπορ δεν θεωρήθηκαν «άξια» επιστημονικής μελέτης ακριβώς επειδή θεωρούνταν ότι δεν ανήκαν στις ορθολογικές πλευρές της ανθρώπινης δράσης. Η αδιαφορία των κοινωνικών επιστημόνων για τα σπορ ώθησε αυτό το αντικείμενο στο περιθώριο των ακαδημαϊκών ενδιαφερόντων. Τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, ωστόσο, η κοινωνική ιστορία διευρύνει το θεματικό και μεθοδολογικό της πεδίο ανανεώνοντας τόσο τους τομείς του ερευνητικού ενδιαφέροντος όσο και τα εργαλεία ανάλυσης, επικοινωνώντας με γειτονικές κοινωνικές επιστήμες. Ειδικά για την ιστορία των σπορ, σημαντική υπήρξε η επίδραση μελετητών από διαφορετικούς χώρους, όπως ο Roland Barthes, ο Michel Foucault, ο Johan Huizinga, ο Norbert Elias και ο Clifford Geertz.²⁰ Ταυτόχρονα, η μαζικότητα των σπορ και η διόγκωση της παρουσίας του επαγγελματικού αθλητισμού στα μέσα μαζικής ενημέρωσης με κάθε τρόπο (αθλητικά είδη, αθλητική μόδα, διαφήμιση, αθλητικά έντυπα, αναμετάδοση αγώνων, αθλητικές ειδήσεις κτλ.) κάνουν πλέον πολύ «ορατό» αυτό το πεδίο σε κοινωνιολόγους, ιστορικούς και ανθρωπολόγους.

Κατά την τελευταία τριακονταετία συνεπώς, στο πλαίσιο των γενικότερων ανακατα-

18. Vigarello, *Du jeu ancien au show sportif*, ό.π., σ. 206.

19. Για μια σύντομη επισκόπηση της διεθνούς και ελληνικής ιστοριογραφίας του αθλητισμού, βλ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 17-28.

20. J. Huizinga, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι* (μτφρ. Στ. Ροζάνης/Γερ. Λυκιαρδόπουλος), Γνώση, Αθήνα 1989 (α' ολλανδική έκδοση: 1938)· R. Barthes, *Μυθολογίες. Μάθημα* (μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου/Ιουλιέττα Ράλλη), εκδ. Ράππα, Αθήνα 1979 (α' γαλλική έκδοση: 1957)· Cl. Geertz, *The Interpretation of Cultures*, 1973 [ελλ. έκδοση: *Η ερμηνεία των πολιτισμών* (μτφρ.: Θεόδωρος Παραδέλλης), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003]· M. Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής* (μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου/Ιουλιέττα Ράλλη), εκδ. Ράππα, Αθήνα 1989 (α' γαλλική έκδοση: 1975)· N. Elias/E. Dunning, *Quest for Excitement. Sport and Leisure in the Civilizing Process*, Blackwell, Οξφόρδη 1986 (τα περισσότερα από τα άρθρα που περιέχει αυτός ο τόμος γράφτηκαν από το 1966 ως το 1971) [ελλ. έκδοση: *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού* (μτφρ. Σούζυ Χειρδάκη/Γιώτα Κακαρούκα), Δρομέας, Αθήνα 1998].

τάξεων στο χώρο των κοινωνικών επιστημών αναπτύχθηκαν μια κοινωνιολογία, μια ιστορία και μια ανθρωπολογία των σπορ και δημιουργήθηκαν εξειδικευμένα περιοδικά και οργανώσεις τόσο για την ιστορία των σπορ όσο και για την ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων.

Ήδη από τον 19ο αιώνα, βεβαίως, υπήρχαν περιοδικές εκδόσεις με αθλητικό περιεχόμενο (εφημερίδες και περιοδικά). Ειδικά για την ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων, σημαντικές πληροφορίες περιέχονται στην επίσημη έκδοση της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής, η οποία είναι γνωστή ως *Revue Olympique* και εκδίδεται με διαφορετικά ονόματα και σχήματα από το 1894.²¹ Θα πρέπει να περιμένουμε ωστόσο την «ανακάλυψη» του ιδιαίτερου κλάδου της ιστορίας του αθλητισμού για να υπάρξουν εξειδικευμένες επιστημονικές εκδόσεις και επιστημονικές εταιρείες. Η αρχή θα γίνει από την ιστορία της φυσικής αγωγής, εφόσον αυτή αναγνωρίζεται ως ιδιαίτερο γνωστικό αντικείμενο που διδάσκεται στα ανά τον κόσμο ιδρύματα εκπαίδευσης των γυμναστών.²² Η ανάπτυξη των αθλητικών σπουδών (sports studies) σε πανεπιστημιακό επίπεδο έδωσε νέα ώθηση για δημοσιεύσεις, συνέδρια και συλλόγους. Σήμερα υπάρχουν αρκετές ενώσεις ιστορικών των σπορ σε εθνικό και διεθνές επίπεδο.

Η Διεθνής Εταιρεία για την Ιστορία της Φυσικής Αγωγής και των Σπορ (International Society for the History of Physical Education and Sport) είναι η οργάνωση που «στεγάζει» τους ιστορικούς των σπορ σε ολόκληρο τον κόσμο. Προήλθε από τη συγχώνευση, το 1989, της Διεθνούς Επιτροπής για την Ιστορία της Φυσικής Αγωγής και των Σπορ (International Committee for the History of Physical Education and Sport) –η οποία είχε ιδρυθεί το 1967 στην Πράγα– και της Διεθνούς Εταιρείας για την Ιστορία της Φυσικής Αγωγής και των Σπορ (International Association for the History of Physical Education and Sport), η οποία είχε ιδρυθεί το 1973 στη Ζυρίχη. Ειδικές ενώσεις ιστορικών των σπορ σε εθνικό επίπεδο υπάρχουν στη Βρετανία, την Αυστραλία, τη Βραζιλία, την Ολλανδία, τη Φινλανδία, τη Νορβηγία, τη Γαλλία και την Ιαπωνία. Υπάρχουν επίσης η Βορειοαμερικανική Εταιρεία της Ιστορίας των Σπορ και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την Ιστορία των Σπορ. Σημαντικός είναι εξάλλου ο αριθμός των περιοδικών για την ιστορία των σπορ, τα οποία σχεδόν όλα ξεκίνησαν να εκδίδονται τις δεκαετίες του 1980 και του 1990.²³

Ειδικά για την ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων, υπάρχουν δύο οργανώσεις. Πρώ-

21. Ο πρώτος τίτλος του περιοδικού ήταν *Bulletin du Comité International des Jeux Olympiques* (1894) για να αλλάξει το 1896 σε *Les Jeux Olympiques*. Η έκδοση διακόπηκε από το 1897 ως το 1900. Το 1901 επανεκδόθηκε με τον τίτλο *Revue Olympique*, για να διακοπεί και πάλι το 1916, στη διάρκεια του Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Από το 1926 ως το 1944 θα κυκλοφορήσει ξανά με τίτλο *Bulletin Officiel du Comité International Olympique*. (Την περίοδο από το 1938 ως το 1944 κυκλοφορούσαν στην ουσία ταυτόχρονα δύο περιοδικά: το *Bulletin Officiel du Comité International Olympique* και το *Olympische Rundschau*.) Το 1946 το περιοδικό επανεκδόθηκε με τον τίτλο *Bulletin du Comité International Olympique*, ως τα μέσα του 1967. Από το 1967 ως το 1969 ο τίτλος για τη γαλλική έκδοση ήταν *Lettres d'information* και για την αγγλική *Newsletter*. Από το 1970, η μεν αγγλική έκδοση είναι γνωστή ως *Olympic Review*, η δε γαλλική ως *Revue Olympique*.

22. Στην Ελλάδα το μάθημα της «Ιστορίας της γυμναστικής» περιλαμβάνεται, απ' όσο γνωρίζω, σε όλα τα ωρολόγια προγράμματα των ιδρυμάτων εκπαίδευσης γυμναστών από την πρώτη προσωρινή Σχολή Γυμναστών που λειτούργησε στην Αθήνα το 1884. Βλ. Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμ. Γ', ΙΑΕΝ/ΓΤΝΓ, Αθήνα 1989, σ. 216-222, 252-255.

23. Ενδεικτικά αναφέρω κάποιους τίτλους από τα μακροβιότερα σχετικά περιοδικά: *Stadion*, *International*

Η εστιάδα Μαρία Καζάξη, με φωτογράφους γύρω της, κατά την τελετή αφής της φλόγας των Ολυμπιακών Αγώνων της Μεμβούρης (2.11.1956).
[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ9.15]

τον, η Διεθνής Εταιρεία Ολυμπιακών Ιστορικών (International Society of Olympic Historians) που ιδρύθηκε το 1991 και εκδίδει το περιοδικό *Journal of Olympic History*, το οποίο ως το 1996 είχε τον τίτλο *Citius, Altius, Fortius*. Δεύτερον, το Διεθνές Κέντρο Ολυμπιακών Σπουδών (International Centre for Olympic Studies), που ιδρύθηκε το 1989 στο Πανεπιστήμιο του Δυτικού Οντάριο (Καναδάς) και εκδίδει το περιοδικό *Olympika. The International Journal of Olympic Studies*.

Το αναγνωστικό κοινό αλλά και οι συγγραφείς άρθρων στα περιοδικά που αναφέρονται σε θέματα ιστορίας των σπορ και των Ολυμπιακών Αγώνων ανυψώνονται αναλογικά με τον πολλαπλασιασμό των πανεπιστημιακών τμημάτων των επιστημών της φυσικής αγωγής και του αθλητισμού ανά τον κόσμο. Ως προς την επιστημονική προσέγγιση που υιοθετείται, παρατηρούμε μια δυσκολία να συνταιριάξουν τα σπορ με τη φυσική αγωγή και τους Ολυμπιακούς Αγώνες, σαν να πρόκειται για τρεις τελείως διαφορετικούς τομείς. Αυτό οφείλεται στο ότι σπορ και γυμναστική εκπροσωπούν πράγματι, από τον 19ο αιώνα, δύο παράλληλες αλλά διαφορετικές κουλτούρες. Η μεν γυμναστική συνδέεται περισσότερο με την εκπαίδευση και τη στρατιωτική προετοιμασία (τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 20ού αι.) αλλά δεν τονίζει την ανταγωνιστικότητα, σε αντίθεση με τα σπορ που προβάλλουν τη δημοκρατική οργάνωση και την ατομοκεντρική αναμέτρηση. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες ακροβατούν ανάμεσα σ' αυτές τις δύο διαφορετικές κουλτούρες αλλά συνδέονται περισσότερο με τα σπορ και την άνοδο του λαϊκού αθλητικού θεάματος. Αυτή η πλευρά των Ολυμπιακών Αγώνων έχει εξάλλου προκαλέσει και τις πιο ενδιαφέρουσες μελέτες από την επιστήμη της ανθρωπολογίας αλλά και της κοινωνιολογίας. Το εντυπωσιακό θέαμα των Ολυμπιακών Αγώνων, που τον 20ό αιώνα γίνεται όλο πιο επιτηδευμένο και επεξεργασμένο, συνιστά, σύμφωνα με την ανθρωπολογική ανάλυση, μια από τις νεότερες τελετουργίες εκκοσμηκευμένου χαρακτήρα, που αντικαθιστούν σε ένα βαθμό τις θρησκευτικές τελετουργίες της παραδοσιακής κοινωνίας.²⁴ Τελετουργία, παιχνίδι, «πανηγύρι», γιορτή (festival) και θέαμα αναλύονται ως συστατικά στοιχεία των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων. Το θέαμα των Ολυμπιακών Αγώνων δεν είναι μόνο αθλητικό, αλλά περιλαμβάνει και όλες τις εκδηλώσεις που το πλαισιώνουν ήδη από την πρώτη Ολυμπιάδα του 1896. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, όλο και πιο σημαντική θα γίνει η αναπαραγωγή και η διάδοση του ολυμπιακού θεάματος χάρις στην τηλεόραση. Στο χώρο του ολυμπιακού σταδίου αλλά και σε όλους τους χώρους διεξαγωγής των Αγώνων, οι κάμερες παρακολουθούν την αναμέτρηση, παρουσιάζουν τους πρωταγωνιστές, την εξέλιξη του αγώνα, τις κρίσιμες στιγμές. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες αναπαράγονται ως τηλεοπτικό θέαμα μπροστά σε ένα παγκόσμιο κοινό.

Η ιστορική έρευνα έχει επίσης ωφεληθεί πολύ από τη χρήση των αρχείων ολυμπιακής

Journal of the History of Sport, Journal of Sport History, Nikephoros, The British Society of Sports History Bulletin (από το 1993: *The Sports Historian*: από το 2003: *Sport in History*), *Sport / Histoire, Culture-Sport-Society*.

24. Βλ. J. J. MacAloon (επιμ.), *Rite, Drama, Festival, Spectacle: Rehearsals Toward a Theory of Cultural Performance*, Institute for the Study of Human Issues, Φιλαδέλφεια 1984. Για μια περιεκτική επισκόπηση της «ολυμπιακής ανθρωπολογίας» ως ανθρωπολογίας της πολιτισμικής ταυτότητας και του «παγκόσμιου θεάματος», βλ. John MacAloon, «Anthropology at the Olympic Games: An overview», στο Arne Martin Klausen (επιμ.), *Olympic Games as Performance and Public Event. The Case of the XVII Winter Olympic Games in Norway*, Berghahn, Νέα Υόρκη / Οξφόρδη 1999, σ. 9-26.

ιστορίας και τις σχετικές δημοσιεύσεις. Η δημοσίευση των έργων του Coubertin στα γαλλικά και στα αγγλικά, η ταξινόμηση των αρχείων της ΔΟΕ στη Λωζάννη αλλά πρόσφατα και της ΕΟΕ στην Αθήνα,²⁵ η σημαντική δουλειά που έχει γίνει στα γερμανικά αρχεία (από το Ινστιτούτο Carl Diem στην Κολωνία, για παράδειγμα) και πολλές σχετικές εργασίες υποδομής, που μένουν συνήθως αφανείς επειδή απαιτούν πολύ κόπο και δεν προσφέρονται προς εντυπωσιασμό, συμβάλλουν τα μέγιστα στη γνώση που έχουμε για την ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων.

Η ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων «από των αρχαιοτάτων χρόνων»

Υπάρχουν έργα που συνθέτουν τους τρεις άξονες –αρχαίους Ολυμπιακούς Αγώνες, αναβίωση και σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες– σε μια ενιαία αφήγηση της ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων από την αρχαιότητα ως σήμερα. Η τάση αυτή έχει τις ρίζες της στον 19ο αιώνα και στο μοντέλο συγγραφής της εθνικής ιστορίας η οποία στηρίζεται στην έννοια της συνέχειας. Εκφράστηκε άλλωστε και από τον ίδιο τον Coubertin στα δικά του γραπτά, όπου αναφέρεται στην ιστορία της σωματικής άσκησης και των αγώνων περιλαμβάνοντας και τη μεσαιωνική εποχή. Οι αναφορές στον Μεσαίωνα δεν περιορίζονται στη Δυτική Ευρώπη, αλλά εκτείνονται και στο Βυζάντιο. Σύμφωνα με τον Coubertin, στη βυζαντινή αυτοκρατορία, παρόλο που «ο αθλητισμός, καταδικασμένος από την Εκκλησία, δεν είχε πλέον τους ναούς του [...] συνέχιζε να υπάρχει η αίγλη των αθλητικών κατορθωμάτων».²⁶

Στην ελληνική ιστοριογραφία, η τάση αυτή διατυπώθηκε ήδη από την εποχή της αναβίωσης, το 1896, όταν, όπως επισημάνθηκε ήδη, ανακαλύφθηκε ένας επιπλέον κρίκος στην αρχαιοελληνική καταγωγή των Ελλήνων.²⁷ Το ενδιαφέρον και καινούριο στοιχείο που προκύπτει τώρα είναι ότι, εκτός από την πνευματική συνέχεια με τους αρχαίους προγόνους (ηθικές ιδιότητες, φιλομάθεια, γλώσσα κτλ.), εγκαθιδρύεται και η σωματική συνέχεια (σωματική άσκηση, ρώμη, αγώνες κτλ.). Ξεκινώντας από την απευθείας σύνδε-

25. Βλ. Κουλούρη (επιμ.), *Αρχεία και ιστορία*, ό.π. Για την εξαιρετική δουλειά που έχει γίνει στα Αρχεία της ΔΟΕ υπό τη διεύθυνση της κ. Cristina Bianchi, βλ. www.olympic.org.

26. N. Müller/O. Schantz (επιμ.), *Pierre de Coubertin. Textes choisis*, τόμ. III: *Pratique Sportive*, Comité International Olympique, Weidmann, Ζυρίχη/Hildesheim/Νέα Υόρκη 1986, σ. 29 (το κείμενο δημοσιεύτηκε πρώτη φορά το 1922).

27. Έργα που εκδόθηκαν στη συγκυρία της αναβίωσης και της Μεσοολυμπιάδας και υιοθετούν το σχήμα της συνέχειας: Αντ. Θ. Σπηλιωτόπουλος, *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες διά των Αιώνων. Οι αγώνες παρ' Έλλησι, Ρωμαίοις, Βυζαντινούς και Φράγκοις. Αρματωλικοί και νεώτεροι χρόνοι*, Αθήνα 1896 και ²1906· Αθ. Γ. Γάγας/Μιλτ. Ε. Καζής/Γ. Κ. Ιωαννίδης, *Περιγραφή των πρώτων Διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα 1896· Νικ. Δ. Δημάκης, *Ανάγνωσμα περί Γυμναστικής εν Ελλάδι από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Εκφωνηθέν εν τη αθούση της Λέσχης τη 17η Μαρτίου 1902 και περί των αγώνων του Γυμναστικού Συλλόγου Τριγκάλων...*, Τρίκαλα 1904. Παρόμοιες απόψεις για τη συνέχεια της σωματικής άσκησης διατυπώνει συνοπτικά, το 1895, ο καθηγητής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Σπ. Λάμπρος: «Επί τοις εγκαίνιαις του Γυμναστηρίου του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου», *Λόγοι και άρθρα*, Αθήνα 1902, σ. 241-245. Το έργο του Παν. Ι. Σταυρόπουλου, *Οι αρχαίοι και νέοι Ολυμπιακοί αγώνες*, Αθήνα 1906, δεν συνδέει τις δύο εποχές, αρχαιότητα και παρόν, αλλά παραθέτει δύο ξεχωριστά και ανεξάρτητα τμήματα.

ση με την αρχαιότητα, η «συνεχής» αυτή ιστορία της σωματικής άσκησης και των αγώνων ενσωματώνει σταδιακά και τις λιγότερο «αθλητικές» περιόδους της εθνικής ιστορίας. Πρώτη περίοδος που εντάσσεται στο ενοποιητικό σχήμα της ιστορίας της άθλησης είναι η Τουρκοκρατία, όπως ακριβώς συνέβη ήδη από τη δεκαετία του 1860 με την εθνική ιστορία. Οι αρματολοί και οι κλέφτες, πρωταγωνιστές της ελληνικής αναγέννησης, ήρωες-πολεμιστές, περιγράφονται τώρα ως απόγονοι των αρχαίων ολυμπιονικών. Στα αγωνίσματα των κλεφτών ανακαλύπτεται η συνέχεια από τους αρχαίους αγώνες, και στο σωματικό τους κάλλος η ομοιότητα με τα αρχαία αγάλματα. Η ελληνική Επανάσταση ερμηνεύεται συνεπώς ως το αποτέλεσμα μιας συνολικής εθνικής αναγέννησης, που περιλάμβανε και τη σωματική ακμή. Το Βυζάντιο, για προφανείς λόγους, θα ενταχθεί πιο δύσκολα στο σχήμα της συνέχειας. Στα πρώτα σχετικά δημοσιεύματα αναφέρονται απλώς οι αγώνες στον Ιππόδρομο και επισημαίνεται το ενδιαφέρον των Βυζαντινών –όπως και των Ρωμαίων– για τα θεάματα. Αργότερα, τον 20ό αιώνα, η μελέτη των βυζαντινών πηγών θα προσφέρει περισσότερα επιχειρήματα για την οργανική ένταξη και της μεσαιωνικής ελληνικής ιστορίας στο σχήμα της συνεχούς αθλητικής ιστορίας «από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς».

Η πρώτη συστηματική ενιαία ιστορία του ελληνικού αθλητισμού ανευρίσκεται στο έργο του γνωστού καθηγητή στο Διδασκαλείο Γυμναστικής και αργότερα γενικού επιθεωρητή της γυμναστικής Ευάγγελου Παυλίνη *Ιστορία της γυμναστικής*, που δημοσιεύεται το 1927. Ο Παυλίνης, για να στηρίξει το σχήμα της συνέχειας από την αρχαιότητα ως τον 20ό αιώνα, υιοθετεί τη διάκριση μεταξύ γυμναστικής (την οποία ορίζει ως «συνειδητήν χρησιμοποίησιν της κινήσεως προς διάπλασιν και προαγωγήν του ανθρώπου»²⁸) και παιχνιδιών και αγωνισμάτων. Με βάση αυτή τη διάκριση διαπιστώνει ότι η περίοδος από την κατάργηση των Ολυμπιακών Αγώνων, το 393 μ.Χ., ως την ίδρυση του ελληνικού κράτους χαρακτηρίζεται μεν από αδιαφορία για τη γυμναστική και έλλειψη «γυμναστικής συνειδήσεως», αλλά ότι συνεχίζονται τα αγωνίσματα και ο θαυμασμός για όσους είναι προικισμένοι με σωματική ρώμη. Συνδέει εξάλλου τη βυζαντινή με τη δυτικοευρωπαϊκή ιστορία, παρουσιάζοντας παιχνίδια και αγωνίσματα δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης στο ύστερο Βυζάντιο.

Ακολουθώντας το σχήμα αυτό του Παυλίνη, η ιστορία του αθλητισμού και των Ολυμπιακών Αγώνων «από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς» εξακολουθεί να καλλιεργείται και σήμερα στην Ελλάδα και να διδάσκεται ως «ιστορία της φυσικής αγωγής». Είναι ωστόσο δυνατό και ορθό να γραφτεί μια παρόμοια «συνεχής» ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων; Είναι επίσης δυνατό να γραφτεί μια «εθνική» ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων;

28. Ευ. Παυλίνης, *Ιστορία της γυμναστικής*, ΟΕΣΒ, Αθήνα 1953, σ. 381.

*Οι Ολυμπιακοί Αγώνες ως «επινοημένη παράδοση»
και ως διεθνιστικό εγχείρημα*

Η ιστορία των σπορ, όπως γράφεται από τους σύγχρονους ιστορικούς, δίνει έμφαση στην έννοια της «ασυνέχειας» και ερμηνεύει την εμφάνιση των σπορ ως σύμπτωμα της μετάβασης από την παραδοσιακή στη νεωτερική, βιομηχανική κοινωνία. Επομένως και η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων δεν μπορεί να γίνει κατανοητή στο πλαίσιο μιας συνέχειας αλλά, αντίθετα, στο πλαίσιο των μεγάλων αλλαγών –οικονομικών, κοινωνικών, ιδεολογικών, πολιτισμικών– που συμβαίνουν στις δυτικές κοινωνίες από τον 18ο αιώνα. Άλλωστε αυτή την ασυνέχεια αφήνει να εννοήσουμε και ο ίδιος ο όρος «αναβίωση» ή «ανασύσταση», που υιοθετήθηκε με την απόφαση να τελεστούν και πάλι Ολυμπιακοί Αγώνες μετά από δεκαπέντε αιώνες. Οι συνεχείς παραλληλισμοί με τους αρχαίους Αγώνες, από την εποχή της αναβίωσης, και μάλιστα από τους ίδιους τους εμπνευστές της, δημιούργησαν εξαρχής μια σύγχυση ως προς τη συγγένεια αρχαίων και νεότερων Αγώνων. Οι αναφορές στην αρχαιότητα γίνονταν βεβαίως λόγω του κλίματος της αρχαιολατρίας το οποίο περιγράψαμε, αλλά και σκόπιμα, για να αποκτήσει κύρος μια ιδέα που αντιμετωπιζόταν μάλλον με δυσπιστία στους κύκλους των λογίων, οι οποίοι ήταν ξένοι έως εχθρικοί προς την αθλητική δραστηριότητα. Από την πλευρά του Coubertin, εξάλλου, η αναφορά στις κοινές ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού, σε μια εποχή εθνικισμών, προφύλασσε την ιδέα του από την ταύτιση με ένα μόνο έθνος, εν προκειμένω το γαλλικό.²⁹ Στο Συνέδριο της Σορβόνης, όπου αποφασίστηκε η ανασύσταση των Ολυμπιακών Αγώνων, ο Δημήτριος Βικέλας τόνισε ότι οι μετέχοντες δεν ήταν «ξένοι» αλλά «εγγονοί των αρχαίων Ελλήνων, ξαδέφφια που είχαν συγκεντρωθεί με την ανάμνηση και στο όνομα των κοινών παππούδων».³⁰

Ο Coubertin φιλοδόξησε πράγματι να δημιουργήσει, σύμφωνα με τα δικά του λόγια, «έργον παγκόσμιον και ες αεί» και όχι «τοπικόν και εφήμερον».³¹ Ο ίδιος πάλι έγραφε, σε μια αποτίμηση των Αγώνων της Αθήνας:

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες που έγιναν πρόσφατα στην Αθήνα ήταν σύγχρονοι ως προς το χαρακτήρα, όχι μόνο εξαιτίας των προγραμμάτων τους, που αντικατέστησαν τις αρματοδρομίες με τις ποδηλατοδρομίες και τη βαρβαρότητα της πυγμαχίας με την ξιφασκία, αλλά γιατί η προέλευση και οι κανονισμοί τους ήταν διεθνείς και παγκόσμιοι, και συνεπώς προσαρμοσμένοι στις συνθήκες υπό τις οποίες έχει αναπτυχθεί ο αθλητισμός μέχρι σήμερα.³²

29. Müller (επιμ.), *Pierre de Coubertin*, τόμ. II, ό.π., σ. 7.

30. *Bulletin du Comité International des Jeux Olympiques* 1 (Ιούλ. 1894), σ. 1. Βλ. και Δ. Βικέλας, «Οι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες», στο Δημήτριος Βικέλας, *Άπαντα* (επιμ. Άλκης Αγγέλου) τόμ. Η', Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1997, σ. 132.

31. *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 776 π.Χ. - 1896. Μέρος Β'. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 1896, υπό Δ. Κουμπερτέν, Τιμ. Φυλήμονος, Ν. Γ. Πολίτου και Χαρ. Αννίνου (μετά γαλλικής μεταφράσεως του όλου υπό Léon Olivier)*, εκδ. Κ. Μπεκ, Αθήνα 1896, σ. 8.

32. N. Müller (επιμ.), *Pierre de Coubertin 1863-1937. Olympism. Selected Writings*, IOC, Λωζάννη 2000, σ. 350 (κείμενο δημοσιευμένο αμέσως μετά τους Αγώνες του 1896).

Η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων, όπως την οραματίστηκε ο Coubertin και όπως πραγματοποιήθηκε εντέλει, εκφράζει λοιπόν βασικές τάσεις του τέλους του 19ου αιώνα: ως «επινοημένη παράδοση» και ως διεθνιστικό εγχείρημα.

Σύμφωνα με τον ορισμό του Eric Hobsbawm, «ως επινοημένη παράδοση νοείται ένα σύνολο πρακτικών που συνήθως καθορίζονται από κανόνες ρητά ή υπόρητα αποδεκτούς οι οποίοι έχουν τελετουργική ή συμβολική φύση· οι πρακτικές αυτές επιδιώκουν να εγγαράξουν αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς μέσω της επανάληψης, η οποία αυτομάτως υπονοεί συνέχεια με το παρελθόν».³³ Οι Ολυμπιακοί Αγώνες διαθέτουν όλα τα διακριτικά σημεία μιας επινοημένης παράδοσης: τον τελετουργικό χαρακτήρα, τους κανόνες, την επανάληψη, τη σύνδεση με το αρχαιοελληνικό παρελθόν και, τέλος, την παιδαγωγική σκοπιμότητα. Η κοινωνικοποίηση και η εγγάραξη αξιών, πεποιθήσεων και προτύπων συμπεριφοράς αποτελούν πράγματι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά «επινοημένων παραδόσεων» μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση.³⁴ Στην περίπτωση των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων τα πρότυπα συμπεριφοράς εμπεριέχονται στην ιδεολογία του ερασιτεχνισμού αφενός και του ολυμπισμού αφετέρου.

Το «αστικό δόγμα» του ερασιτεχνισμού

Ο ερασιτεχνισμός ήταν το αρχικό θέμα του Συνεδρίου της Σορβόνης και ορίστηκε ως αντικείμενο συζήτησης της μιας από τις δύο επιτροπές που συγκροτήθηκαν – η άλλη συζήτησε την επανίδρυση των Ολυμπιακών Αγώνων. Η εφαρμογή του στη διεξαγωγή των Αγώνων, ως κριτηρίου και προϋπόθεσης συμμετοχής, προσδιόρισε εξαρχής τα όρια της κοινωνικής διάκρισης και του κοινωνικού αποκλεισμού για τον νεότευκτο θεσμό. Ιδεολογία αριστοκρατικής έμπνευσης, ο ερασιτεχνισμός συγκροτήθηκε σε «αστικό δόγμα», αποκλείοντας άτυπα τις κατώτερες τάξεις.³⁵

Το πρώτο στοιχείο του ερασιτεχνισμού είναι ότι τα σπορ ασκούνται για «διασκέδαση», είναι αυτοσκοπός, και η ενασχόληση μαζί τους απέχει από οποιαδήποτε πρακτική χρησιμότητα. Αντιδιαστέλλονται επομένως από την εργασία και παραπέμπουν στην «επιδεικτικήσχόλη», που εξασφαλίζει τη συμβολική υπεροχή της «αργόσχολης τάξης».³⁶ Ο επαγγελματίας αθλητής λοιπόν, που δεν ασκούνταν για «ευχαρίστηση» αλλά για τη χρηματική αμοιβή, αποκλειόταν από τους ερασιτεχνικούς Ολυμπιακούς Αγώνες. Το ηθικό άλλοθι αυτής της σαφούς ταξικής διάκρισης ήταν ότι η σωματική υπεροχή, την οποία λόγω επαγγέλματος κατείχε ο επαγγελματίας αθλητής, ακύρωνε τον γνήσιο, δημοκρατικό ανταγωνισμό.

33. E. Hobsbawm/T. Ranger (επιμ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, σ. 1.

34. Στο ίδιο, σ. 9. Για μια αναλυτική παρουσίαση των ποικίλων παραμέτρων που προσδιορίζουν τον ολυμπισμό ως «επινοημένη παράδοση», βλ. Κόκκινος, «Ελληνική διάνοηση», *εδώ*, σ. 135 κ.ε.

35. Βλ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., 102-109.

36. Βλ. το περίφημο βιβλίο του Th. Veblen, *The Theory of the Leisure Class*, August M. Kelley, Νέα Υόρκη 1991 (α' έκδ.: 1899) [ελλ. έκδοση: *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης* (μτφρ. Γ. Νταλιάνη, επιμ. Φ. Ρ. Σοφιανού), Κάλβος, Αθήνα 1982].

*Λαμπαδηδρόμοι κατά την τελετή αφής της φλόγας των Ολυμπιακών Αγώνων του Βερολίνου (22.7.1936).
[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ3.87]*

Το δεύτερο στοιχείο του ερασιτεχνισμού είναι το λεγόμενο «fair play», δηλαδή η «πολιτισμένη» αναμέτρηση που διέπεται από κανόνες οικειοθελώς αποδεκτούς από τους αγωνιζομένους. Οι κανόνες της αθλητικής αναμέτρησης προσδιορίζονται από τις νεωτερικές, αστικές αξίες: αξιοκρατία, ισότητα, αλληλεγγύη, ατομικισμός. Ο αγώνας στο στίβο ή στο γήπεδο στηρίζεται στον «δημοκρατικό» ανταγωνισμό μεταξύ «ίσων», και ο «άριστος» υπερέχει όχι λόγω κοινωνικής θέσης ή κληρονομικού δικαιώματος αλλά χάρη στην προσωπική αξία και την ατομική προσπάθεια. Όπως στην καθολική ψηφοφορία όλοι οι ψηφοφόροι είναι «ίσοι», έτσι και στην αθλητική αναμέτρηση οι αντίπαλοι είναι «ίσοι» και δεν υπολογίζονται οι κοινωνικές διαφορές που προϋπάρχουν. Σ' αυτές τις ηθικές αξίες που ενυπήρχαν στα σπορ του 19ου αιώνα, και κατ' επέκταση στους Ολυμπιακούς Αγώνες, στηριζόταν και η παιδαγωγική τους λειτουργία. Οι ίδιες αξίες, εξάλλου, προσέδιδαν στους Ολυμπιακούς Αγώνες την αντιφατική παραδοξότητα του «σοβαρού παιχνιδιού».³⁷

Ηθικές και παιδαγωγικές αξίες του ολυμπισμού

Ως κατεξοχήν παιδαγωγικό προβλήθηκε και το περιεχόμενο του ολυμπισμού. Ο όρος «ολυμπισμός» είναι νεολογισμός που έφτιαξε ο ίδιος ο Coubertin και για τον οποίο έδωσε, το 1917, τον ακόλουθο ορισμό:

Είναι η θρησκεία της ενέργειας, η λατρεία της ισχυρής βούλησης που αναπτύσσεται με την άσκηση στα ανδρικά αθλήματα, τα οποία στηρίζονται στην υγιεινή και στο ήθος του πολίτη και περιβάλλονται από τέχνη και σκέψη.³⁸

Ο ολυμπισμός έχει φιλοσοφική και παιδευτική διάσταση. Πρόκειται αφενός για μια πνευματική και ηθική στάση, μια «*religio athletae*», που περιλαμβάνει την «προσχώρηση σε ένα ιδανικό ανώτερου βίου και επιδίωξης της τελειοποίησης», τις ηθικές ιδιότητες της «ιπποσύνης» – μιας ελίτ «ισότιμης προέλευσης»– και την αισθητική που δοξάζει την ομορφιά.³⁹ Τόσο για τον ερασιτεχνισμό όσο και για τον ολυμπισμό, ο «gentleman» αποτελεί το πρότυπο συμπεριφοράς. Αφετέρου, ο ολυμπισμός λαμβάνει τη μορφή της ολυμπιακής εκπαίδευσης, η οποία βασίζεται «στην καλλιέργεια της προσπάθειας και στην καλλιέργεια της ευρυθμίας – επομένως, στο συνδυασμό της επιθυμίας για την υπερβολή και της επιθυμίας για το μέτρο».⁴⁰

37. Ο MacAloon θεωρεί το παράδοξο του «σοβαρού παιχνιδιού» ως ένα επιπλέον εμπόδιο για την επισημονική ανάλυση και κατανόηση των Ολυμπιακών Αγώνων. John J. MacAloon, *This Great Symbol. Pierre de Coubertin and the Origins of the Modern Olympic Games*, The University of Chicago Press, Σικάγο / Λονδίνο 2001, σ. xi.

38. Pierre de Coubertin, «Les Jardins de l'Effort», *Almanach Olympique pour 1918*, Λωζάννη [1917], σ. 4, στο Müller (επιμ.), *Pierre de Coubertin*, τόμ. II, ό.π., σ. 15.

39. Βλ. G. Rioux (επιμ.), *Pierre de Coubertin. Textes choisis*, τόμ. I: *Révélation*, Ζυρίχη/Hildesheim/Νέα Υόρκη 1986, σ. 20.

40. *Lettres Olympiques V*, *Gazette de Lausanne* 325 (28 Νοεμ. 1918), σ. 1-2, στο Müller (επιμ.), *Pierre de Coubertin*, τόμ. II, ό.π., σ. 15.

Το γνωστό ολυμπιακό έμβλημα «citius, altius, fortius», που εισήγαγε ο δομινικανός ιερέας Henri Didon το 1891 και υιοθέτησε ο Coubertin το 1894, συμπυκνώνει πράγματι αξίες όχι μόνο αθλητικές (καλύτερες επιδόσεις στα συγκεκριμένα αγωνίσματα), αλλά ευρύτερα ηθικές και παιδαγωγικές.⁴¹ Ταυτόχρονα, η αθλητική επίδοση μέσω του ανταγωνισμού –αυτό ακριβώς που σημαίνει το μότο «citius, altius, fortius»– συμβολίζει το σύνολο των αξιών της νεωτερικότητας, οι οποίες χαρακτηρίζουν επίσης τη δημιουργικότητα και την καινοτομία στη βιομηχανία, την επιστήμη και την τέχνη.⁴²

Ο ολυμπισμός προβλήθηκε εξάλλου ως κίνημα διεθνικό, πολιτικά ουδέτερο, που είχε ως στόχο την προώθηση της διεθνούς ειρήνης, ιδίως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το 1918 ο Coubertin προσδιορίζει ότι ρόλος του ολυμπισμού είναι «να διατηρήσει και να μεταδώσει την κοινωνική ειρήνη».⁴³ Ήδη όμως από την εποχή που γεννιόταν στον Coubertin η ιδέα της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, υπήρχε η ιδεολογική συνάφεια με το διεθνές φιλειρηνικό κίνημα, το οποίο εκπροσωπήθηκε μέσω σημαντικών μελών του στο Συνέδριο της Σορβόνης.⁴⁴ Πράγματι, η ισορροπία μεταξύ διεθνισμού και πατριωτισμού που βρίσκουμε στα γραπτά του Coubertin αντανακλά βασικές αρχές του φιλειρηνικού κινήματος της εποχής, το οποίο αναγνώριζε μεν την ποικιλία των εθνών και την έννοια της σύγκρουσης ως συνυφασμένη με την ανθρώπινη δράση, αλλά πρόβαλλε την ανάγκη της «πολιτισμένης» λύσης αντί του πολέμου. Η ειρήνη προωθείται λοιπόν μέσω του «φωτισμένου πατριωτισμού» και όχι μέσω του «ουτοπικού και επιφανειακού κοσμοπολιτισμού», ενώ η αγάπη για την πατρίδα ισορροπεί με την αγάπη για την ανθρωπότητα.⁴⁵

Ο ολυμπιακός διεθνισμός, ρεαλιστικός και μεταρρυθμιστικός ταυτόχρονα, χρησιμοποίησε τη γλώσσα των συμβόλων για να προωθήσει τις ιδέες της διεθνούς συνεργασίας και της ειρηνικής συνύπαρξης των λαών. Ο Coubertin πίστευε στην ανάγκη των εορτασμών ως «καθρέφτη των αληθινών ιδεών»,⁴⁶ και το τελετουργικό των Αγώνων θα έπρεπε ακριβώς να καθρεφτίσει τις αξίες του ολυμπισμού. Τα σύμβολα και οι τελετουργίες δίνουν πράγματι υλική υπόσταση στο αφηρημένο φιλειρηνικό περιεχόμενο της ιδεολογίας του ολυμπισμού και την κάνουν προσιτή σε εκείνους που μετέχουν στο ολυμπιακό δρώμενο μόνο ως θεατές.⁴⁷ Τέτοια σύμβολα είναι οι ολυμπιακοί κύκλοι και η ολυμπιακή

41. Βλ. Müller (επιμ.), *Pierre de Coubertin*, τόμ. II, ό.π., σ. 442.

42. Πρβλ. Arne Martin Klausen, «Introduction», στο Klausen (επιμ.), *Olympic Games as Performance and Public Event*, ό.π., σ. 5.

43. Müller (επιμ.), *Pierre de Coubertin*, τόμ. II, ό.π., σ. 396.

44. Σύμφωνα με τον Dietrich R. Quanz, το διεθνές φιλειρηνικό κίνημα είχε ισχυρή παρουσία στα επίτιμα μέλη του Συνεδρίου της Σορβόνης: «Civic pacifism and sports-based internationalism: Framework for the founding of the International Olympic Committee», *Olympika: The International Journal of Olympic Studies* 2 (1993), σ. 9-10.

45. Στο ίδιο.

46. N. Müller, «From Athens (1896) to Amsterdam. Definition of ceremonies protocol in accordance with Pierre de Coubertin's ideal», στο Miquel de Moragas / John MacAloon / Monserrat Llinés (επιμ.), *Olympic Ceremonies. Historical Continuity and Cultural Exchange*, IOC, Λωζάννη 1996, σ. 96. Πρβλ. και P. de Coubertin, «Une Olympie moderne. Chap. VI: Les cérémonies», *Revue Olympique* (Μάρτ. 1910), σ. 41-44, στο Müller (επιμ.), *Pierre de Coubertin*, τόμ. II, ό.π., σ. 464-465.

47. Βλ. John MacAloon, «Olympic ceremonies as a setting for intercultural exchange», στο De Moragas / MacAloon / Llinés (επιμ.), *Olympic Ceremonies*, ό.π., σ. 32.

σημαία, ο ολυμπιακός ύμνος και ο ολυμπιακός όρκος, ενώ αντίστοιχος είναι ο ρόλος τελετουργιών όπως η λαμπαδηδρομία, οι τελετές έναρξης και λήξης των Αγώνων και η ενσωματωμένη σ' αυτές παρέλαση των αθλητών.

Οι ολυμπιακοί κύκλοι, οι οποίοι απεικονίζονται και στην ολυμπιακή σημαία, σχεδιάστηκαν από τον ίδιο τον Coubertin το 1913 και παρουσιάστηκαν στο ΣΤ' Διεθνές Ολυμπιακό Συνέδριο στο Παρίσι το 1914, όπου εορτάστηκε η εικοστή επέτειος του ολυμπιακού κινήματος. Οι πέντε κύκλοι, σε πέντε διαφορετικά χρώματα, συμβολίζουν «τα πέντε μέρη του κόσμου» και, μαζί με το λευκό της σημαίας, «όλα τα έθνη ανεξαιρέτως». Πρόκειται λοιπόν για ένα «πραγματικά διεθνές έμβλημα»: όλα τα έθνη και όλες οι ήπειροι εκπροσωπούνταν χωρίς διακρίσεις στον διεθνή θεσμό των Ολυμπιακών Αγώνων.⁴⁸

Στην ειρήνη παρέπεμπαν επίσης τα περισσότερα που αφέθηκαν ελεύθερα στην τελετή λήξης των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα, και από το 1920 στις τελετές έναρξης.⁴⁹ Κατά την ίδια περίοδο (από το 1920) οι αθλητές έδιναν τον ολυμπιακό όρκο, ενώ ο ολυμπιακός ύμνος, ο οποίος ακούστηκε στους Αγώνες του 1896 και του 1906 στην Αθήνα και σε όλους τους Αγώνες από το 1932 ως το 1956, καθιερώθηκε επίσημα το 1958 στην 55η Σύνοδο της ΔΟΕ.⁵⁰ Η εικόνα της παγκόσμιας συνεργασίας και ειρηνικής συνύπαρξης ενισχύεται εξάλλου από την παρέλαση των αθλητών κατά την τελετή έναρξης, η οποία καθιερώθηκε από τη Μεσολυμπιάδα του 1906.⁵¹ Η σειρά εμφάνισης των ομάδων και άλλα στοιχεία των τελετών προσδιορίστηκαν και απέκτησαν σταθερή μορφή από Ολυμπιάδα σε Ολυμπιάδα, αλλά ο συμβολισμός παρέμεινε ο ίδιος: ισότιμη συμμετοχή όλων των εθνών, αποδοχή παγκόσμιων κανόνων του «ευ αγωνίζεσθαι», διεθνής ειρήνη και αλληλεγγύη. «Δημόσιο γεγονός» και «εκκοσμηκευμένη τελετουργία», οι Ολυμπιακοί Αγώνες λειτούργησαν ως θεσμός του οποίου η ιδεολογική βάση ήταν η προώθηση μιας «δι-εθνικής κοινής ανθρωπίνης ταυτότητας».⁵²

Από το 1936 θα προστεθεί μια επιπλέον ολυμπιακή τελετή, η λαμπαδηδρομία, η οποία θα συμβολίζει αφενός τη σύνδεση των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων με την αρχαιότητα και αφετέρου τη συνεργασία διαφορετικών λαών στο ολυμπιακό έργο. Η πορεία της φλόγας από την αρχαία Ολυμπία στην εκάστοτε διοργανώτρια πόλη δήλωνε λοιπόν την πορεία του ολυμπιακού πνεύματος μέσα στην ιστορία. Ταυτόχρονα, απαιτούσε το άνοιγμα των συνόρων και τη συμμετοχή λαμπαδηδρομών από διαφορετικά έθνη στη

48. Τα παραθέματα ανήκουν στον Coubertin. Ο Karl Lennartz έχει αναλύσει διεξοδικά την ιστορία των ολυμπιακών κύκλων δείχνοντας ότι στη σκέψη του Coubertin συμβόλιζαν τις πέντε ηπείρους – διαφωνώντας σ' αυτό το σημείο με άλλους ερευνητές: Βλ. Karl Lennartz, «The story of the rings», *Journal of Olympic History* 10 (Δεκ. 2001 - Ιαν. 2002), σ. 29-61.

49. Στην Αμβέρσα (1920), κάθε περισσότερι έφερε μια κορδέλα με τα χρώματα ενός από τα έθνη που μετείχαν στους Αγώνες.

50. Ως τους Ολυμπιακούς της Μελβούρνης, το 1956, οι ολυμπιακοί ύμνοι ήταν έργο διαφόρων συνθετών και στιχουργών. Ο ολυμπιακός ύμνος των Σαμάρρα-Παλαμά, που από το 1960 είναι πλέον ο επίσημος ολυμπιακός ύμνος, είχε ακουστεί μόνο στους Ολυμπιακούς της Αθήνας και στη Μεσολυμπιάδα. Βλ. Jürgen Buschmann/Karl Lennartz, «From Los Angeles (1932) to Melbourne (1956). The olympic torch's protagonism in ceremonies», στο De Moragas/MacAloon/Llinés (επιμ.), *Olympic Ceremonies*, ό.π., σ. 126-129.

51. Για την καθιέρωση των διάφορων ολυμπιακών συμβόλων και την αντίστοιχη οργάνωση των ολυμπιακών τελετών, βλ. De Moragas/MacAloon/Llinés (επιμ.), *Olympic Ceremonies*, ό.π., κυρίως σ. 114-118.

52. MacAloon, «Anthropology at the Olympic Games», ό.π., σ. 10.

μεταφορά του ολυμπιακού φωτός. Για την Ελλάδα η λαμπαδηδρομία είχε μια επιπλέον συμβολική σημασία, εφόσον επιβεβαίωνε την «ελληνικότητα» των Ολυμπιακών Αγώνων και της χάριζε μια ξεχωριστή, τιμητική θέση στο ολυμπιακό τελετουργικό, αντίστοιχη με εκείνη που της παρείχε το δικαίωμα να παρελαύνει πρώτη στην τελετή έναρξης.⁵³ Εκτός όμως από το διεθνικό και «λαϊκό»⁵⁴ περιεχόμενο της λαμπαδηδρομίας, δεν θα πρέπει να παραγνωρίσουμε την απευθείας σύνδεσή της με τον γερμανικό εθνικισμό, ιδιαίτερα στη συγκυρία των Αγώνων του Βερολίνου. Όπως έχει δείξει ο George Mosse, η ιερή φλόγα αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα σύμβολα του γερμανισμού, και η χρήση της από τον γερμανικό εθνικισμό εντοπίζεται ήδη στις αρχές του 19ου αιώνα. Συστατικά στοιχεία του συμβολισμού της ήταν η ιδέα «της συνεχούς αναγέννησης» και της νίκης του φωτός επί του σκότους. Στη ναζιστική ιδεολογία, συγκεκριμένα, σήμαινε εξαγνισμό, συμβόλιζε την «αδελφική κοινότητα» και υπενθύμιζε τον «αιώνιο ρου της ζωής». Η ίδια η σβάστικα, άλλωστε, νοούνταν ως μια ρόδα από φωτιά.⁵⁵ Παρά τη βεβαρημένη ιδεολογικά συγκυρία της καθιέρωσης της λαμπαδηδρομίας, η ολυμπιακή φλόγα ακολούθησε το δρόμο της ως διεθνικό ολυμπιακό σύμβολο και ενσωματώθηκε μόνιμα στο ολυμπιακό τελετουργικό.

Τα διεθνιστικά προγράμματα

Ο διεθνής χαρακτήρας των Ολυμπιακών Αγώνων, ο οποίος υπογραμμίζεται από τις τελετουργίες και τα σύμβολα που επιλέχθηκαν και σταδιακά καθιερώθηκαν, τους προσδιορίζει ακριβώς ως «σύγχρονο» φαινόμενο. Για να κατανοήσουμε όλα τα στοιχεία της οργανωτικής δομής αυτών των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων θα πρέπει να τους συγκρίνουμε με σύγχρονά τους διεθνιστικά εγχειρήματα – τις διεθνείς εκθέσεις⁵⁶ αφενός, που εκφράζουν την αυξανόμενη διεθνοποίηση του ανταγωνισμού, και τους «ιδεαλιστικούς διεθνισμούς»⁵⁷ αφετέρου.

Ο ίδιος ο εμπνευστής της διεθνοποίησης του αθλητισμού εξηγεί το 1896 ότι αυτή η διεθνοποίηση κατέστη δυνατή σε μια εποχή όπου είχε αυξηθεί η ταχύτητα των μεταφορών και η επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων, μια επικοινωνία που οδηγούσε στη γνώση των άλλων λαών και στη σύγκριση των επιτευγμάτων μέσω και των διεθνών εκθέσεων. Η γνώση αύξανε την άμιλλα και τον ανταγωνισμό σε διεθνές πλέον επίπεδο. Η επέκταση

53. Από το 1928, στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Άμστερνταμ.

54. Ο MacAloon θεωρεί τη λαμπαδηδρομία ως την πιο «λαϊκή» ολυμπιακή τελετουργία, επειδή είναι «δημόσια, ελεύθερη, ανοιχτή», έχει περιορισμένη κάλυψη από τα ΜΜΕ, δεν διαδραματίζεται σε συγκεκριμένο χώρο και επηρεάζεται από συγκεκριμένες τοπικές κουλτούρες, αλλά και «επειδή κρατάει τις ελίτ –μεταξύ των οποίων και τη ΔΟΕ– στη θέση τους»: MacAloon, «Olympic ceremonies», *ό.π.*, σ. 31.

55. George L. Mosse, *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, Cornell University Press, Ithaca / Λονδίνο 1996 (α' έκδ.: 1975), σ. 40-42.

56. Βλ. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Αστικός χώρος και εθνική αυτοπαρουσίαση», *εδώ*, σ. 251-252.

57. Κατά την έκφραση του John Hoberman, στο «Toward a theory of olympic internationalism», *Journal of Sport History* 22/1 (άνοιξη 1995), σ. 5.

Οι έφρες της τελικής αφής σε αντοκίνητο της Οργανοτινής Επυροπής (στο πώο κάθισμα η πρωθιέρεια Κούλα Πράτσικα και η έφεια Αλέκα Μούζαράνη-Κατσέλη). Στην πόρτα διακρίνεται ο χάρτης διαδρομής της φλόγας των Ολυμπιακών του Βερολίνου (20.7.1936). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ3.78]

αυτού του ανταγωνισμού και στον αθλητισμό ήταν σχεδόν αναμενόμενη: «Πώς λοιπόν και οι αθληταί», γράφει ο Coubertin, «να μη επιζητήσωσι να συναντηθώσι, καθ' ον χρόνον η άμιλλα είναι το κύριον θεμέλιον του αθλητισμού και σχεδόν που ο λόγος της υπάρξεως αυτού;».⁵⁸

Η διεθνοποίηση της οικονομίας τον 19ο αιώνα, μέσω της επέκτασης της εκβιομηχάνισης, των συγκοινωνιών και των επικοινωνιών, των μετακινήσεων των ανθρώπων, των κεφαλαίων και των αγαθών, και της αναζήτησης αγορών και πρώτων υλών, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία μόνιμων διεθνών θεσμών και διοργανώσεων. Από το 1851, όταν οργανώθηκε η πρώτη διεθνής έκθεση στο Λονδίνο, ως το 1914, είχαν οργανωθεί 42 παρόμοιες εκθέσεις σε 30 διαφορετικές πόλεις σε όλο τον κόσμο.⁵⁹ Οι εκθέσεις αυτές αποτελούσαν πόλο έλξης μεγάλου αριθμού επισκεπτών και βρίσκονται στην αφετηρία του μαζικού τουρισμού. Ο διάσημος Thomas Cook, που είχε οργανώσει το πρώτο του τουριστικό ταξίδι το 1841, ίδρυσε την εταιρεία του το 1851 και την ίδια χρονιά μετέφερε 165.000 άτομα στην παγκόσμια έκθεση του Λονδίνου.⁶⁰

Οι γιορτές αυτές της «προόδου» και του εμπορίου έχουν τις ρίζες τους στην παράδοση του Διαφωτισμού, ο οποίος –την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης– αφενός εισήγαγε έναν νέο τύπο γιορτής που λειτουργούσε ως μέσο κοινωνικής συνοχής και αγωγής και αφετέρου προώθησε την πίστη στην παγκοσμιότητα της γνώσης και στην «ενότητα του ανθρώπινου είδους».⁶¹ Από το 1867, όταν η διεθνής βιομηχανική έκθεση φιλοξενήθηκε στο Παρίσι, οι εκθέσεις αυτές περιλαμβάνουν και αθλητικές εκδηλώσεις.⁶² Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι, εκτός από τους Ολυμπιακούς της Αθήνας, όλες οι πρώτες Ολυμπιάδες (1900, 1904 και 1908) συνδέθηκαν με τις παγκόσμιες εκθέσεις των ίδιων ετών στις αντίστοιχες πόλεις. Παρόμοια συνύπαρξη βιομηχανικών εκθέσεων με αθλητικούς και καλλιτεχνικούς διαγωνισμούς είχε παρατηρηθεί βεβαίως σε εθνικό επίπεδο σε διάφορες χώρες, μεταξυ των οποίων μπορούμε να αναφέρουμε το παράδειγμα των Ζάππειων Ολυμπιάδων.

Οι τέσσερις Ζάππειες Ολυμπιάδες (1859-1889) υπήρξαν ένας συνδυασμός πνευματικών και αθλητικών αγώνων, όπου οι δεύτεροι είχαν περιθωριακή και υποβαθμισμένη θέση και στόχευαν μάλλον στη διασκέδαση των θεατών παρά στην καταγραφή αθλητικών επιδόσεων. Κύριος στόχος των «Ολυμπίων», όπως ονομάστηκαν, ήταν η ανάδειξη των επιτευγμάτων της Ελλάδας στους διάφορους τομείς της οικονομίας και της καλλιτεχνικής δραστηριότητας. Σύμφωνα με το διεθνές πρότυπο λοιπόν, τα Ολύμπια ήταν βιομηχανικές εκθέσεις που φιλοξένησαν καλλιτεχνικούς και αθλητικούς διαγωνισμούς.

Εκτός από τις διεθνείς βιομηχανικές εκθέσεις, που εκφράζουν την οικονομική διεθνοποίηση, την ίδια εποχή διατυπώνονται μεταρρυθμιστικά διεθνιστικά προγράμματα με

58. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 776 π.Χ. - 1896. Μέρος Β', ό.π., σ. 7.

59. F. S. L. Lyons, *Internationalism in Europe 1815-1914*, A. W. Sythoff, Λονδίνο 1963, σ. 16.

60. André Rauch, *Vacances en France de 1830 à nos jours*, Hachette, Παρίσι 2001, σ. 292-293.

61. Otto Schantz, «Französische Festkultur als Wegbereiter der modernen Olympischen Spiele», *Stadion* 21-22 (1995-1996), σ. 69.

62. Βλ. Walter Borgers, «From the temple of industry to olympic arena. The exhibition tradition of the Olympic Games», *Journal of Olympic History* 11/1 (Ιαν. 2003), σ. 7-21.

πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις. Ο Coubertin, «μεταβατική φιγούρα» ανάμεσα σ' έναν κόσμο που φεύγει κι έναν καινούριο που έρχεται, διακρίνει το όραμα του «πραγματικού διεθνισμού» από την πραγματικότητα του «κοσμοπολιτισμού». Ο κοσμοπολιτισμός της «καλής κοινωνίας», όπως τον περιγράφει, δεν οδηγεί σε προσέγγιση των λαών και σε «αμοιβαίο σεβασμό». Αντίθετα, ο «πραγματικός διεθνισμός» εκπροσωπείται και προάγεται από τους Ολυμπιακούς Αγώνες και την «εσπεράντο» του αθλητισμού.⁶³ Στόχος λοιπόν του «πραγματικού διεθνισμού» είναι η διεθνής συνεργασία και η ειρήνη, μέσω της συνάντησης και της αμοιβαίας γνωριμίας διαφορετικών λαών. Ο ολυμπισμός συναντά σ' αυτό το σημείο άλλους *fin de siècle* «ιδεαλιστικούς διεθνισμούς», με τους οποίους μοιράζεται ένα σύνολο κοινών αξιών και συμπεριφορών αλλά και επικαλυπτόμενες πελατείες.⁶⁴ Σύμφωνα με τον Hoberman, αυτός ο πυρήνας στάσεων και συμπεριφορών που χαρακτηρίζει τις ομάδες οι οποίες δραστηριοποιούνται σε διεθνιστικά εγχειρήματα συνοψίζεται στα εξής: «ρητορική περί παγκόσμιας συμμετοχής αλλά και ευρωκεντρικός προσανατολισμός που την περιορίζει, το γεγονός ότι ο πλούτος, η εξέχουσα κοινωνική θέση και οι δεσμοί με την αριστοκρατία παρέχουν εξουσία, εμμονή στην πολιτική ουδετερότητα, διακηρυγμένο ενδιαφέρον για την επίτευξη της ειρήνης ή τον πασιφισμό, περίπλοκη και προβληματική σχέση μεταξύ εθνικών και διεθνών δεσμεύσεων, ανάδυση ενός (περιθωριοποιημένου) ριζοσπαστικού υπερ-εθνικισμού του είδους “πολίτης του κόσμου”, και χρήση συμβόλων όπως σημαίες και ύμνοι».⁶⁵

Οι «ιδεαλιστικοί διεθνισμοί», κληρονόμοι του διαφωτιστικού κοσμοπολιτισμού, διακήρυτταν ότι μπορούσαν να μεταμορφώσουν τον σύγχρονο κόσμο «εκπαιδεύοντας» τις νέες γενιές. Τέτοιος ήταν για παράδειγμα ο χαρακτήρας του προσκοπισμού, ο οποίος μοιράστηκε πολλά κοινά στοιχεία με τον ολυμπισμό: παγκόσμιος, απολιτικός, αταξικός, μη φυλετικός. Ιδιαίτερα η πολιτική ουδετερότητα προβάλλεται εξίσου από όλα τα μη σοσιαλιστικά διεθνιστικά εγχειρήματα του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα (όπως π.χ. ο Ερυθρός Σταυρός που ιδρύθηκε το 1863) ως απολύτως απαραίτητη για την επιτυχία τους.

Ήταν ωστόσο προφανές ότι κανένα διεθνιστικό εγχείρημα δεν θα μπορούσε να επιτύχει χωρίς ισχυρά κοινωνικά και πολιτικά ερείσματα. Ο αθλητικός διεθνισμός του Coubertin χρησιμοποίησε, κατά την πρώτη φάση του, τις σχέσεις του εμπνευστή του με την ευρωπαϊκή αριστοκρατία⁶⁶ και την υποστήριξη των δυναστικών οίκων. Η πιο ένθερμη στήριξη προήλθε βεβαίως από την ελληνική δυναστεία, η οποία διέβλεψε στην αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων την ευκαιρία για ενίσχυση του γοήτρου και της ισχύος της στην εσωτερική πολιτική σκηνή. Αλλά και ο βασιλιάς της Αγγλίας Εδουάρδος Ζ' ήταν παρών στους Ολυμπιακούς του Λονδίνου το 1908, κηρύσσοντας την επίσημη έναρξή τους, και ο βασιλιάς της Σουηδίας Γουσταύος Ε' στους Ολυμπιακούς της Στοκχόλμης το 1912.

63. Βλ. MacAloon, *This Great Symbol*, ό.π., σ. 262-269.

64. Hoberman, «Toward a theory of olympic internationalism», ό.π., σ. 6.

65. Στο ίδιο, σ. 9-10.

66. Το 1908 το 68% των μελών της ΔΟΕ ήταν αριστοκρατικής καταγωγής, ποσοστό που μειώθηκε σε 41% το 1924. Στο ίδιο, σ. 16.

Ταυτόχρονα, σχεδιάστηκε μια οργανωτική δομή στην οποία βασίστηκε όλο το εγχείρημα της αναβίωσης και της κανονικής ανά τετραετία τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων. Η οργανωτική αυτή δομή χαρακτηρίζει την ίδια εποχή και άλλα διεθνιστικά προγράμματα.

Το οργανωτικό πρότυπο του ολυμπισμού

Ήδη από την περίοδο της προετοιμασίας του Συνεδρίου της Σορβόνης, η οργανωτική μέριμνα του Coubertin αφορούσε δύο κυρίως σημεία: πρώτον, τη σύσταση ενός κεντρικού οργάνου που θα ρύθμιζε την κανονική τέλεση των Αγώνων και, δεύτερον, τον προσδιορισμό των όρων και των κανόνων της συμμετοχής για τους αθλητές.⁶⁷ Πράγματι, το Συνέδριο της Σορβόνης διόρισε μια διεθνή επιτροπή με δεκατέσσερα μέλη, τη Διεθνή Ολυμπιακή Επιτροπή (ΔΟΕ), για να επιβλέψει και να διεκπεραιώσει το έργο της ανασύστασης των Ολυμπιακών Αγώνων. Στο Συνέδριο αποφασίστηκε ότι από τους Ολυμπιακούς Αγώνες αποκλειόταν ο σχολικός αθλητισμός, ότι θα μετείχαν μόνο ενήλικες και μόνο ερασιτέχνες (εκτός από τους αγώνες ξιφασκίας), ότι κάθε χώρα θα μπορούσε να εκπροσωπείται μόνο από όσους ανήκαν στο έθνος της και ότι θα γίνονταν προκριματικοί αγώνες πριν από τους Ολυμπιακούς ώστε να μετέχουν μόνο οι πραγματικοί πρωταθλητές. Προσδιορίστηκε ποια αθλήματα θα εκπροσωπούνταν στους Αγώνες και αποφασίστηκε η ανά τετραετία τέλεσή τους σε διαφορετική πόλη του κόσμου. Σε κάθε χώρα θα συγκροτούνταν μια εθνική επιτροπή που θα ήταν υπεύθυνη για τη συμμετοχή της χώρας της στους Ολυμπιακούς Αγώνες έως τη χρονιά που θα ερχόταν η σειρά της να τους διοργανώσει.

Το πρότυπο της οργάνωσης που επέλεξε ο Coubertin για το ολυμπιακό κίνημα ήταν κοινό εκείνη την εποχή: πρώτον, ένα κεντρικό όργανο - «γραφείο», όπου μετείχαν εκπρόσωποι διάφορων χωρών απολύτως ισότιμα και το οποίο συνδεόταν με ομοειδή αντίστοιχα σώματα στην κάθε χώρα· δεύτερον, η περιοδική οργάνωση διεθνών συνεδρίων με πρωτοβουλία και υπό την εποπτεία αυτού του κεντρικού οργάνου.⁶⁸

Η ΔΟΕ λειτούργησε ως ένα πραγματικό «Διεθνές Γραφείο Αθλητισμού», το οποίο επέλεγε το ίδιο τα μέλη του διατηρώντας μ' αυτό τον τρόπο σχετική αυτονομία προς τις άλλες διεθνείς αθλητικές ενώσεις, οι οποίες ιδρύθηκαν περίπου παράλληλα με τη ΔΟΕ. Είχε προηγηθεί η ίδρυση αθλητικών ομοσπονδιών ανά άθλημα σε εθνικό επίπεδο στις περισσότερες χώρες από τη δεκαετία του 1880.⁶⁹ Οι ομοσπονδίες αυτές φρόντιζαν για τη

67. Βλ. την εγκύκλιο που απηύθυνε ο Coubertin τον Μάιο του 1894 για τη σύγκληση του Διεθνούς Αθλητικού Συνεδρίου: *Bulletin du Comité International des Jeux Olympiques* 1 (Ιούλ. 1894), σ. 2.

68. Μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ολυμπιακά συνέδρια έγιναν το 1894 (Παρίσι), το 1897 (Χάβρη), το 1905 (Βρυξέλλες), το 1906 (Παρίσι), το 1913 (Λωζάννη) και το 1914 (Παρίσι), με αντικείμενο θέματα σχετικά με τα σπορ, τη φυσική αγωγή, την εκπαίδευση και, βεβαίως, τους Ολυμπιακούς Αγώνες.

69. Οι περισσότερες διεθνείς αθλητικές ομοσπονδίες ιδρύθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα: μόνο για την παγοδρομία (1892), την κωπηλασία (1892) και τη γυμναστική (1897) είχαν ιδρυθεί τέτοιες ομοσπονδίες πριν από το τέλος του 19ου αιώνα. Βλ. Arnd Krüger, «The unfinished symphony. A history of the Olympic Games

διοργάνωση αγώνων μεταξύ των διάφορων συλλόγων και για τη διατύπωση των κανόνων διεξαγωγής τους.

Τα μέλη της ΔΟΕ δεν θα επιλέγονταν λοιπόν από τις αθλητικές ομοσπονδίες κάθε χώρας, αλλά αντίθετα θα εκπροσωπούσαν το ολυμπιακό κίνημα στη χώρα τους. Αντίστοιχα, και οι εθνικές ολυμπιακές επιτροπές δεν θα έπρεπε να προέρχονται από τις ομοσπονδίες και τους συλλόγους, αλλά να συγκροτούνται από ανεξάρτητες προσωπικότητες οι οποίες θα τοποθετούνταν υπεράνω των διάφορων αντιδικιών μεταξύ των σπορ.⁷⁰ Η ισότητα ανάμεσα στα διάφορα σπορ ήταν εξάλλου μια αρχή που ο Coubertin την υποστήριξε με σθένος από τη στιγμή της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων.

Στην Ελλάδα, σε αντίθεση με τις άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, η δημιουργία της εθνικής ολυμπιακής επιτροπής (ΕΟΑ) προηγήθηκε της ίδρυσης αθλητικών ομοσπονδιών. Η πρώτη ομοσπονδία αθλητικών σωματείων για όλα τα σπορ αδιακρίτως ήταν ο Σύνδεσμος Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (ΣΕΑΓΣ), που ιδρύθηκε το 1897, αμέσως μετά τους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες.⁷¹ Ειδικές ενώσεις σωματείων κατά άθλημα ιδρύθηκαν μετά το 1922 (με πρώτα τα ποδοσφαιρικά σωματεία), διεκδικώντας μερίδιο από τη δικαιοδοσία του ΣΕΑΓΣ. Τόσο η ΕΟΑ όσο και ο ΣΕΑΓΣ είχαν στενή εξάρτηση από το κράτος, ιδιαίτερα μετά τη σειρά νομοθετικών ρυθμίσεων για τη γυμναστική και τον αθλητισμό των ετών 1899-1900. Ο ΣΕΑΓΣ είχε τον απόλυτο έλεγχο επί των αθλητικών σωματείων, εφόσον μόνο όσα ήταν εγγεγραμμένα στο Σύνδεσμο είχαν δικαίωμα συμμετοχής στους Πανελλήνιους Αγώνες. Παράλληλα, το κράτος επιχορηγούσε τα σωματεία που διακρίνονταν στους Πανελλήνιους Αγώνες και όσα παραχωρούσαν τα γυμναστήριά τους για άσκηση των μαθητών. Λόγω λοιπόν και της οικονομικής ενίσχυσης, υπήρχε ένα πλέγμα εξαρτήσεων ανάμεσα στην κεντρική εξουσία (υπουργεία Παιδείας και Εσωτερικών), τον ΣΕΑΓΣ και τα αθλητικά σωματεία. Εξαρτήσεις υπήρχαν επίσης με την ΕΟΑ, παρόλο που ο ΣΕΑΓΣ ήταν όργανο εκλεγμένο από τους εκπροσώπους των σωματείων ενώ η ΕΟΑ διοριζόταν με βασιλικό διάταγμα και είχε στενές σχέσεις με το παλάτι. Στην πραγματικότητα το παλάτι είχε τον πλήρη έλεγχο της ΕΟΑ: πρόεδρος της ως το 1914 ήταν ο διάδοχος (και, από το 1913, βασιλιάς) Κωνσταντίνος, ο οποίος και πρότεινε τα ονόματα των μελών, ενώ ως το 1905 όλες οι συνεδριάσεις γίνονταν στα ανάκτορα.

Μετάξύ ΣΕΑΓΣ και ΕΟΑ υπάρχει πάντως σημαντική επικάλυψη, ως τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα, εφόσον τα ίδια πρόσωπα κατέχουν θέσεις στο ΔΣ του ΣΕΑΓΣ και είναι μέλη της ΕΟΑ. Η διοίκηση του ελληνικού αθλητισμού έχει συνεπώς καθαρά συγκεντρωτικό χαρακτήρα και εναποτίθεται σε μια κοινωνική ελίτ, μια μικρή ομάδα ατόμων, που συνδέονται μεταξύ τους με προσωπικές σχέσεις οι οποίες επεκτείνονται έξω από τα όρια του αθλητισμού. Μέσα σ' αυτό το κλίμα συνεργασίας των δύο αθλητικών αρχών θα διεξαχθεί με επιτυχία η Μεσολυμπιάδα του 1906 στην Αθήνα. Οι αρμονικές σχέσεις ΣΕΑΓΣ και ΕΟΑ θα διαταραχθούν όταν εκδηλωθεί η ενδοαστική πολιτική διαμάχη που

from Coubertin to Samaranch», στο James Riordan / Arnd Krüger (επιμ.), *The International Politics of Sport in the Twentieth Century*, E & FN Spon, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1999, σ. 6.

70. Müller (επιμ.), *Pierre de Coubertin*, τόμ. II, ό.π., σ. 599-601.

71. Βλ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 141-151.

Αναμνηστική φωτογραφία των μελών της ΔΟΕ στην Ακαδημία Αθηνών κατά την 31η Σύνοδο της ΔΟΕ (16.5.1934). Στην πρώτη σειρά από αριστερά εικονίζονται οι: Johannes Sigfrid Edström (αντιπρόεδρος ΔΟΕ, Σουηδία), Jiri Guth-Jarkovsky (Τσεχοσλοβακία), Henry de Baillet-Latour (πρόεδρος ΔΟΕ, Βέλγιο), Αγγέλιος Βολιανιάτης (Ελλάδα). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ3.16]

θα φέρει αντιμέτωπους τους φιλοβασιλικούς και τους βενιζελικούς. Λόγω των στενών εξαρτήσεων των δύο αυτών οργάνων από την κεντρική εξουσία, η σύνθεσή τους θα επηρεαστεί από τις εναλλαγές στην κυβέρνηση των δύο πολιτικών μερίδων. Οι εξελίξεις αυτές θα συμπαράσυσουν την εκπροσώπηση της Ελλάδας στη ΔΟΕ, και το 1920 ο Αλέξανδρος Μερκάτης, προσωπικός φίλος του Κωνσταντίνου, θα αντικατασταθεί ως μέλος της ΔΟΕ από τον Μιλτιάδη Νεγρεπόντη, υπουργό οικονομικών της κυβέρνησης Βενιζέλου και τότε πρόεδρο της ΕΟΑ.⁷²

Το ελληνικό παράδειγμα δείχνει το προφανές: ότι η λειτουργία της ΔΟΕ δεν ήταν ανεξάρτητη από τις πολιτικές εξελίξεις σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Ο Coubertin στηρίχτηκε στη μικρή ομάδα των προσωπικών του φίλων για να διαφυλάξει την εξουσία της ΔΟΕ στον τομέα της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων απέναντι σε κάθε μορφής κρίση. Μία από αυτές προέκυψε και από το αίτημα της Ελλάδας, από το 1896, να μονοπωλήσει την τέλεση των Αγώνων, επικαλούμενη το ιστορικό της δικαίωμα. Τον 20ό αιώνα, «εποχή των άκρων»,⁷³ οι κρίσεις που θα αντιμετωπίσει η ΔΟΕ θα είναι πολύ ευρύτερες και πολύ πιο σημαντικές, λόγω των δραματικών γεγονότων που θα επηρεάσουν ολόκληρη την υφήλιο.

Παρά τους κλυδωνισμούς σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο, η ΔΟΕ κατόρθωσε να διατηρήσει το ρόλο που εξαρχής είχε αναλάβει και να έχει τον έλεγχο της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, με αρμοδιότητες και διαδικασίες που προσδιορίστηκαν με μεγαλύτερη ακρίβεια στις αρχές του 20ού αιώνα.⁷⁴ Ενώ μέχρι τους Ολυμπιακούς της Στοκχόλμης η οργανωτική επιτροπή στην κάθε χώρα ήταν αρμόδια για το πρόγραμμα και τους κανονισμούς των Αγώνων, για τους Αγώνες του 1912 η ΔΟΕ, μαζί με τις ομοσπονδίες, αναλαμβάνει την ενοποίηση των κανόνων για κάθε άθλημα. Στο ολυμπιακό συνέδριο του 1914, που έγινε στο Παρίσι, θέματα συζήτησης ήταν ακριβώς η ενοποίηση των ολυμπιακών αθλημάτων και οι όροι συμμετοχής.

Σύμφωνα με τον Κανονισμό του 1911, σκοπός της ΔΟΕ ήταν:

1ον: Να εξασφαλίζει τον κανονικό εορτασμό των Αγώνων. 2ον: Να καταστήσει τον εορτασμό αυτό όλο και πιο τέλει, άξιο του ένδοξου παρελθόντος και σύμφωνο προς τις υψηλές ιδέες από τις οποίες εμπνεύστηκαν οι ανανεωτές του. 3ον: Να προκαλέσει ή να οργανώσει όλες τις εκδηλώσεις και, εν γένει, να λάβει όλα τα κατάλληλα μέτρα για να προσανατολίσει τον σύγχρονο αθλητισμό προς τις επιθυμητές κατευθύνσεις.⁷⁵

Η ΔΟΕ δημιούργησε εξάλλου μια γραφειοκρατική δομή που στηριζόταν στην εθνική

72. Με απόφαση της ΕΟΑ: «Πρακτικά ΕΟΑ», συνεδρ. 5 Φεβρ. 1920. Ωστόσο, λόγω της πτώσης της κυβέρνησης Βενιζέλου την ίδια χρονιά, ο Μερκάτης φαίνεται πως παρέμεινε εντέλει μέλος της ΔΟΕ και δεν αντικαταστάθηκε από τον Νεγρεπόντη.

73. Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991* (μτφρ. Βασίλης Καπετανγιάννης), Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

74. Η αποκλειστικότητα της χρήσης της ονομασίας «Ολυμπιακοί Αγώνες» αποτέλεσε επίσης μέλημα της ΔΟΕ, αλλά κυρίως του Coubertin προσωπικά. Βλ. Comité International Olympique, *Réunion tenue les 11, 12 et 13 juin 1910 à l'Hôtel de Ville de Luxembourg. Procès-verbaux des séances*, Imprimerie Protat Frères, Macon 1910, σ. 9.

75. Comité International Olympique, *Annuaire*, Λωζάννη [1911], σ. 9.

εκπροσώπηση: πρώτον, τα μέλη της αντιπροσώπευαν χώρες και έθνη και, δεύτερον, οι αθλητές δεν αγωνίζονταν ως άτομα αλλά ως μέλη ενός έθνους. Ο ολυμπιακός διεθνισμός δεν αγνοούσε τα έθνη αλλά, αντίθετα, στηριζόταν σ' αυτά.

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες μεταξύ διεθνισμού και εθνικισμού

Η σύμπλευση διεθνισμού και εθνικισμού χαρακτηρίζει τους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες από τη στιγμή της αναβίωσής τους. Αλλά και η οργάνωση και η τέλεση όλων των Ολυμπιακών Αγώνων από το 1896 διακρίνονται από τη συνύπαρξη και αλληλεπίδραση του διεθνούς, του εθνικού και του τοπικού στοιχείου σε πολιτικό, ιδεολογικό και πολιτισμικό επίπεδο.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως σήμερα οι Αγώνες αποτελούν παγκόσμιο θεσμό που συνενώνει λαούς σε κάθε γωνιά του πλανήτη και κουλτούρες πολύ διαφορετικές, πράγμα αδιανόητο πριν από την αναβίωσή τους. Πραγματώνουν υπ' αυτή την έννοια το διεθνιστικό όραμα του Coubertin, όπως περιγράφηκε ήδη. Εντούτοις, ήδη από τους Ολυμπιακούς της Αθήνας το 1896, ο Γάλλος Charles Maurras, γνωστός για τις ακραία εθνικιστικές του απόψεις, ο οποίος έβρισκε στο αρχαιοελληνικό πρότυπο την έμπνευση μιας ολοκληρωτικής ιδεολογίας, έγραφε, με ικανοποίηση βεβαίως: «Μια συγκέντρωση κοσμοπολιτική στη σύλληψη και τη διοργάνωσή της έδωσε πρόσφορο έδαφος στον ανταγωνισμό των φυλών και των γλωσσών».⁷⁶

Πράγματι, κατά παράδοξο τρόπο, η πρώτη συνέπεια της διεθνοποίησης των Ολυμπιακών Αγώνων υπήρξε η στενή σύνδεση του αθλητισμού με τον εθνικισμό. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες γίνονται από τη στιγμή της αναβίωσής τους ένα επιπλέον πεδίο εθνικής αντιπαράθεσης, έστω και συμβολικής. Όπως αναφέρθηκε ήδη, οι ολυμπιακές διοργανώσεις και η δομή της ΔΟΕ στηρίχτηκαν στο εθνικό κριτήριο. Το έθνος δεν συμπίπτει πάντα με το κράτος, και συνήθως έχει προτεραιότητα. Με επιλογή του ίδιου του Coubertin, υπάρχει, ως προς τη συγκρότηση των εθνικών ομάδων και την εκπροσώπηση στους Ολυμπιακούς Αγώνες, μια «αθλητική γεωγραφία» που δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με την πολιτική γεωγραφία. Είχαν λοιπόν το δικαίωμα αυτόνομης εκπροσώπησης στους Ολυμπιακούς Αγώνες έθνη που δεν ήταν αυτόνομα κράτη, όπως η Βοημία και η Φινλανδία, ενώ το ίδιο δικαίωμα δεν είχε παραχωρηθεί στην Ιρλανδία, την Καταλονία και τους Βάσκους.⁷⁷

Μέσα στο στάδιο των Αγώνων, τα έθνη είναι επίσης παρόντα. Η παρέλαση των αθλητών κατά την τελετή έναρξης γίνεται με βάση τα έθνη, ενώ σε κάθε εθνική ομάδα προηγείται η σημαία. Οι νίκες των αθλητών ταξινομούνται με βάση τα έθνη (κράτη) και οι ολυμπιονίκες αντιμετωπίζονται ως εθνικοί ήρωες. Η ανάκρουση του εθνικού ύμνου και η ανύψωση της σημαίας κατά την απονομή των μεταλλίων υπενθυμίζουν ότι οι αθλητές δεν αγωνίζονται ως άτομα αλλά ως μέλη ενός έθνους – ακριβώς όπως είχε

76. Σ. Μωρράς, *Αθήνα 1896. Οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες* (μτφρ. Παναγιώτα Πανταζή), Ωκεανίδα, Αθήνα 2000, σ. 89.

77. Βλ. P. de Coubertin, «Géographie sportive», *Revue Olympique* (Απρ. 1911), σ. 51-52, στο Müller (επιμ.), *Pierre de Coubertin 1863-1937*, ό.π., σ. 589-590. Πρβλ. και Krüger, «The unfinished symphony», ό.π., σ. 9.

αποφασιστεί στο Συνέδριο της Σορβόνης.⁷⁸ Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις εξάλλου που νίκες στα στάδια και στα γήπεδα χρησιμοποιήθηκαν αντισταθμιστικά σε αντιπαλότητες μεταξύ εθνών. Στο γήπεδο κυρίως, αλλά και στο στάδιο, τα «μικρά» έθνη μπορούν να νικούν τα «μεγάλα» ή ένα έθνος μπορεί να ταπεινώσει τον ιστορικό του «εχθρό». Στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου άλλωστε, χώρες του ανατολικού μπλοκ –κυρίως η Σοβιετική Ένωση και η Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας– ενίσχυσαν τα ολυμπιακά αθλήματα ώστε να κερδίζουν τα πρωτεία στους Ολυμπιακούς Αγώνες. Οι νίκες αυτές είχαν μεγάλη συμβολική ισχύ στο εσωτερικό της κάθε χώρας, αλλά και διεθνώς, ως νίκες του κομμουνιστικού κόσμου έναντι του καπιταλιστικού. Η αθλητική αναμέτρηση γινόταν ένα επιπλέον ψυχροπολεμικό υποκατάστατο του πολέμου.⁷⁹

Όλη η ιστορία του ολυμπιακού κινήματος αποκαλύπτει τη στενή σχέση αθλητισμού και πολιτικής. Αποκλεισμοί –εθελοντικοί ή επιβεβλημένοι– και μποϊκοτάζ στους Ολυμπιακούς Αγώνες διατρέχουν όλη την περίοδο από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ως τον πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία το 1991. Η απαγόρευση σε ένα έθνος να μετάσχει στους Ολυμπιακούς Αγώνες αποτελεί «κύρωση» στη γλώσσα της διεθνούς πολιτικής. Αντίστροφα, η συμμετοχή στους Αγώνες αποτελεί νομιμοποίησή του, αντίστοιχη με εκείνη που του προσφέρει η συμμετοχή του στον ΟΗΕ.⁸⁰

Στον ολυμπιακό στίβο ο εθνικός ανταγωνισμός χρησιμοποίησε μια κοινή διεθνή γλώσσα, εκείνη της ποσοτικής μέτρησης των επιδόσεων. Η κωδικοποίηση της αθλητικής αναμέτρησης, μέσω ενός συστήματος διεθνών κανόνων λειτουργίας των αθλητικών θεσμών και διεξαγωγής των Αγώνων, εξασφάλιζε την «αντικειμενική» τεκμηρίωση της εθνικής υπεροχής. Η καταγραφή των ρεκόρ αποτέλεσε εξαρχής συστατικό στοιχείο των Ολυμπιακών Αγώνων και οδήγησε στην εξειδίκευση των αθλητών, στη λατρεία της επίδοσης και στη χρήση κάθε μέσου για την επίτευξη του ρεκόρ (ακόμη και μέσω ντόπινγκ).

Το κύρος ενός έθνους είναι επομένως μετρήσιμο: συναρτάται με τον αριθμό των ολυμπιονικών του, με τα ρεκόρ που αυτοί πετυχαίνουν, αλλά και με την επιτυχία της εκάστοτε διοργανώτριας χώρας σ' αυτό το εγχείρημα. Το αίσθημα αυτό το συναντάμε ήδη στην πρώτη Ολυμπιάδα: το 1896 η «μικρή Ελλάς» διοργάνωσε τους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες του σύγχρονου κόσμου και ανέδειξε σημαντικό αριθμό ολυμπιονικών, δυσανάλογο με το πραγματικό της μέγεθος. Η επιτυχία αυτή λειτούργησε αντισταθμιστικά. Η Ελλάδα του τέλους του 19ου αιώνα, με ζωντανά τα αλυτρωτικά της οράματα, ένωσε πως με τις ολυμπιακές της νίκες κατοχύρωνε, στα μάτια των ξένων, το ένδοξο παρελθόν της. Η αθηναϊκή Ολυμπιάδα συνέβαλε λοιπόν στην αναβίωση της ιδέας του αρχαίου κλέους και ενίσχυσε, στο φαντασιακό επίπεδο, τη συλλογική αυτοεικόνα και αυτοπεποίθηση. Το διεθνιστικό όραμα των Ολυμπιακών Αγώνων αντικατοπτρίστηκε ως εθνικιστικό όραμα της Ελλάδας.

Η ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων είναι πράγματι μια συνεχής ισορροπία ανάμεσα

78. Βλ. παραπάνω, σ. 28-29.

79. Βλ. τις μελέτες του J. Riordan για τα σπορ στις κομμουνιστικές χώρες: *Sport, Politics and Communism*, Manchester University Press, Manchester 1991· *Sport in Soviet Society*, Cambridge University Press, Cambridge 1977· *Soviet Sport. Mirror of the Olympics*, Blackwell, Λονδίνο 1980.

80. MacAloon, «Olympic ceremonies», ό.π., σ. 34.

Η ελληνική ποδοσφαιρική ομάδα στους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αμβέρσας, 1920. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ85.79]

σε διεθνιστικές και εθνικιστικές πιέσεις, των οποίων η ισχύς αυξομειώνεται αμοιβαία ανάλογα με την ιστορική συγκυρία. Σε πολιτισμικό επίπεδο, εξάλλου, παρατηρείται μια παρόμοια «ισορροπία»: με την ευκαιρία των εκάστοτε Ολυμπιακών Αγώνων συντελείται ένας συνεχής επαναπροσδιορισμός των διεθνών, «παγκοσμιοποιημένων» θεσμών, πρακτικών και αναπαραστάσεων, μέσα από την επαφή με τις εθνικές και τοπικές κουλτούρες. Παρά τη διατύπωση ενιαίων κανόνων για τη διεξαγωγή των Αγώνων, παρά την παγίωση μιας κατά το μάλλον ή ήττον ενιαίας μορφής ολυμπιακού αθλητικού θεάματος –που ομοιομορφοποιείται όλο και περισσότερο μέσω της τηλεοπτικής αναμετάδοσης–, παρά την παγίωση της λειτουργίας των ολυμπιακών θεσμών και της ολυμπιακής γραφειοκρατίας γενικότερα, οι πολιτισμικές διαφορές είναι ορατές, ιδιαίτερα στις τελετές έναρξης και λήξης των Αγώνων. Κάθε χώρα που διοργανώνει τους Αγώνες προβάλλει τη δική της, ιδιαίτερη εικόνα, επιλέγοντας το παραδοσιακό ή/και το σύγχρονο πρόσωπό της, κάνοντας αναφορές στην ιστορία ή/και σε άλλα στοιχεία εθνικού αυτοπροσδιορισμού.⁸¹

Από την Αθήνα του σήμερα στην Αθήνα του χθες

Αυτή η σύζευξη του παγκόσμιου, του εθνικού και του τοπικού αναμένεται να χαρακτηρίσει και την Αθήνα ως τόπο διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων το 2004. Βεβαίως, ποιο πρόσωπο θα επιλέξει να προβάλλει η Ελλάδα, πώς θα αυτοπροσδιοριστεί και θα αυτοπαρουσιαστεί, ποια στοιχεία του εθνικού παρελθόντος θα θεωρηθούν κατάλληλα σε ένα τέτοιο εγχείρημα και ποια σύνθεση (επιλεγμένου) παρελθόντος και (επιλεγμένου) παρόντος θα προσφέρει την τελική εικόνα, αποτελούν ζητήματα προς διερεύνηση και, εντέλει, προς επιστημονική επεξεργασία. Ήδη, πάντως, η απόφαση να γίνει η τελετή αφής της φλόγας την 25η Μαρτίου, ημέρα έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, παραπέμπει στη συμβολική σύνδεση με την αναβίωση των Αγώνων και με το γεγονός ότι η Αθήνα υπήρξε η πρώτη ολυμπιακή πόλη του σύγχρονου κόσμου.

Ο παρών συλλογικός τόμος επιχειρεί ακριβώς να διερευνήσει τις παραμέτρους που σχετίζονται με τη διοργάνωση Ολυμπιακών Αγώνων από την Αθήνα στο παρελθόν. Η Μεσολυμπιάδα του 1906, παρόλο που δεν ανήκει στην τετραετή σειρά των Ολυμπιακών Αγώνων, υπήρξε ολυμπιακή διοργάνωση όχι μόνο γιατί η επίσημη ονομασία της ήταν «Ολυμπιακοί Αγώνες εν Αθήναις, 1906»⁸² αλλά και γιατί το μέγεθός της και η οργάνωσή της ανταποκρίνονταν πλήρως στην ονομασία «ολυμπιακή».

Το ερώτημα που βρίσκεται λοιπόν στην αφετηρία αυτού του ερευνητικού και συγγραφικού εγχειρήματος αναφέρεται στο πώς υποδέχτηκε η Αθήνα τους Ολυμπιακούς

81. Μια άλλη όψη της σχέσης spor και εθνικής ταυτότητας που έχουν υποδείξει διάφοροι ερευνητές είναι η προτίμηση ενός έθνους για κάποιο συγκεκριμένο άθλημα (π.χ. το ποδόσφαιρο δεν αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην Αμερική, σε αντίθεση με το «αμερικανικό ποδόσφαιρο», η ποδηλασία έχει μεγαλύτερη διάδοση στη Γαλλία απ' ό,τι στη Γερμανία, για παράδειγμα, κ.ο.κ.). Ήδη το 1859 ένας ανταποκριτής της εφ. *South Australian Register* έγραφε: «ο χαρακτήρας ενός έθνους φαίνεται από τα αθλήματα του». Βλ. Wray Vamplew, «Preface», στο *Sport: Nationalism and Internationalism*, A.S.S.H. Studies in Sports History: 2, 1987, σ. 1.

82. Βλ. τα πρακτικά της 8ης συνεδρίασης της ΔΟΕ, Βρυξέλλες 1905: Αρχείο ΔΟΕ.

Αγώνες του 1896 και του 1906, πώς λειτούργησε ως ολυμπιακή πόλη, πώς την είδαν οι ξένοι επισκέπτες και αθλητές και ποια ήταν τα βιώματά τους, ποιες ήταν οι συνέπειες αυτών των ολυμπιακών διοργανώσεων για την ελληνική εσωτερική και εξωτερική πολιτική αλλά και για την εικόνα της ίδιας της πόλης, ποια ήταν εντέλει η σχέση ανάμεσα στις προσδοκίες ντόπιων και ξένων και την πραγματικότητα, ανάμεσα στην ιδεατή και την πραγματική Αθήνα.

Τα ερωτήματα αυτά προϋποθέτουν προσεγγίσεις διεπιστημονικές, που συνυπολογίζουν τις δημογραφικές, κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές παραμέτρους των δύο ολυμπιακών διοργανώσεων της Αθήνας. Η ιστορία λοιπόν που επιχειρείται να γραφτεί μέσα από τα κεφάλαια αυτού του τόμου δεν θα είναι μια «εσωτερική» και «εσωστρεφής» ιστορία των Αγώνων, η οποία εξαντλείται στην καταγραφή των ονομάτων των αθλητών, των αθλητικών επιδόσεων, των ειδών των αθλημάτων και εν γένει όλων των στοιχείων που συνθέτουν αυτό που ονομάζουμε αθλητικό μέρος των Ολυμπιακών Αγώνων. Η έμφαση δίνεται στους *ανθρώπους* (που ταξιδεύουν προς την Αθήνα, που την κατοικούν, που παρακολουθούν ή μετέχουν στους Αγώνες), στο *χώρο* –πραγματικό και επινοημένο– της αναβίωσης των Αγώνων και στην ίδια την (αθλητική, αλλά όχι μόνο) *γιορτή*.

Η πραγματική Αθήνα

Η Αθήνα της καμπής του 19ου αιώνα, πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους από το 1834, είχε αναδειχτεί σε πόλο έλξης του αγροτικού πληθυσμού της υπαίθρου αλλά και του αστικού πληθυσμού της ελληνικής επαρχίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο πληθυσμός πενταπλασιάστηκε από το 1879 ως το 1920, αλλά ο συγκεντρωτισμός της Αθήνας, όπως δείχνει ο Χρήστος Λούκος στο άρθρο του με τίτλο «Η ελληνική πρωτεύουσα, 1890-1912», δεν ήταν μόνο δημογραφικός· ήταν ταυτόχρονα πολιτικός, οικονομικός και πολιτισμικός. Οι αλλαγές αυτές συνδέθηκαν με τη διόγκωση των μεσαίων και –κυρίως– των μικροαστικών στρωμάτων, όπως αποκαλύπτεται από τους αναλυτικούς πίνακες των επαγγελματιών των κατοίκων της Αθήνας που περιέχονται στο ίδιο άρθρο. Η κοινωνική διαστρωμάτωση της πρωτεύουσας αποτυπώνεται αφενός στις δραστηριότητες των ανθρώπων και αφετέρου στο χώρο. Υπάρχουν λοιπόν διαφορές στο εισόδημα, στη μόρφωση, στον τρόπο και την ποιότητα ζωής, στην κατανάλωση πολιτισμικών αγαθών και στη χρήση του ελεύθερου χρόνου.

Η διάδοση των σπορ και της σωματικής άσκησης στην Αθήνα του τέλους του 19ου αιώνα εξαρτάται επίσης από τη διεύρυνση της αστικής τάξης η οποία στελεχώνει τους πρώτους αθλητικούς συλλόγους. Όπως συμβαίνει και στην υπόλοιπη Ευρώπη, η κωπηλασία, το ποδήλατο, το τένις, ο περιηγητισμός, το ποδόσφαιρο, η ιστιοπλοία, που συμβολίζουν τις νέες αστικές αξίες, προστίθενται στα παραδοσιακά «ευγενή» σπορ της ξιφασκίας και της ιππασίας ως βασικές δραστηριότητες τηςσχόλης της ανερχόμενης αστικής τάξης. Η ενασχόληση όμως με κάποια συγκεκριμένα σπορ ήταν κοινωνικά προσδιορισμένη και ανταποκρινόταν σε εσωτερικές διακρίσεις στην αστική τάξη ανάλογα με τα διαφορετικά επίπεδα κοινωνικής θέσης και κύρους (status). Η μέση και κατώτερη αστική

τάξη ασχολήθηκε με τον κλασικό αθλητισμό και τη γυμναστική (και αργότερα με την ποδηλασία), ενώ σπορ όπως η ιππασία, η ξιφασκία και το τένις συσπειρώναν την ολιγάριθμη ελίτ της ανώτερης αστικής τάξης.⁸³

Η εξάπλωση της αθλητικής δραστηριότητας θα αποτυπωθεί και στο χώρο. Σταδιακά, από τα τέλη του 19ου αιώνα, οι χώροι άθλησης θα αποτελέσουν έναν από τους τόπους κατανάλωσης του ελεύθερου χρόνου, πλάι σε άλλους, εξίσου εξειδικευμένους, όπως το θέατρο, η όπερα, το αναγνωστήριο, ο σύλλογος, το καφενείο. Στην Αθήνα, αρχικά τοποθετούνται στις παρυφές ή λίγο έξω από τα όρια της πόλης· η λεωφόρος Κηφισίας (σήμερα Βασιλίσσης Σοφίας), η οδός Πατησίων και η περιοχή γύρω από το Παναθηναϊκό Στάδιο είναι οι περιοχές όπου συγκεντρώνονται, στις αρχές του 20ού αιώνα, οι ιδιαίτεροι χώροι που προορίζονται για την άθληση. Με την ταχύτατη εξάπλωση της πόλης, οι χώροι αυτοί θα περιληφθούν σύντομα μέσα στα όριά της, για να διακλαδωθούν –κατά τον Μεσοπόλεμο πλέον– στις συνοικίες.⁸⁴

Ταυτόχρονα διαμορφώνεται το ιδιαίτερο κοινωνικό προφίλ των συνοικιών της Αθήνας. Όπως αναλύει πάλι ο Χ. Λούκος, μικρές «πόλεις» δημιουργούνται μέσα στην πόλη και σταδιακά διαχωρίζονται οι «καλές» αστικές συνοικίες στα ανατολικά από τις λαϊκές συνοικίες στα δυτικά. Στην Αθήνα των Ολυμπιακών Αγώνων παρατηρείται πράγματι ένας διχασμός ανάμεσα στη «νέα», νεοκλασική Αθήνα των κεντρικών δρόμων και πλατειών, των ανακτόρων και των μεγάλων ξενοδοχείων και στην «άλλη» Αθήνα, με τις βρόμικες συνοικίες, τη σκόνη, τα σκουπίδια και τη δυσσομία. Η πραγματική αυτή πόλη δεν ήταν ορατή στη διάρκεια των Αγώνων. Οι συνοικίες που βρισκόνταν έξω από το στολισμένο κέντρο αποκλείστηκαν από τα βλέμματα των επισκεπτών, και η εικόνα που προβλήθηκε ήταν εκείνη της σύγχρονης, νεοκλασικής Αθήνας. Η Αθήνα των Ολυμπιακών Αγώνων ήταν η «ορατή» πόλη.

Η κατασκευασμένη εξιδανίκευση

Ο Γιάννης Γιαννιτσιώτης στο άρθρο του με τίτλο «Αστικός χώρος και εθνική αυτοπαρουσίαση» αναλύει –με εργαλείο την έννοια της «κατασκευασμένης ορατότητας»– πώς κατασκευάζεται μια νέα πόλη, η Αθήνα των Ολυμπιακών Αγώνων, μέσα στην πραγματική Αθήνα της καθημερινότητας. Θα μπορούσαμε πράγματι να εντοπίσουμε τρεις εκδοχές της πόλης στη συγκυρία των Ολυμπιακών Αγώνων: την πραγματική Αθήνα (που περιλαμβάνει την «άλλη», κρυμμένη πόλη), τη σύγχρονη εξιδανικευμένη Αθήνα (ως εκδυτικισμένη πρωτεύουσα) και την κλασική εξιδανικευμένη Αθήνα (ως αναβιωμένο αρχαιοελληνικό παρελθόν).⁸⁵

Η Αθήνα «κατασκευάζεται» λοιπόν ενόψει των Αγώνων (του 1896 και του 1906). Τα υλικά προσφέρονται από τις αναπαραστάσεις των ξένων που την έχουν ήδη επισκεφτεί

83. Βλ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π.

84. Στο ίδιο, σ. 93-96.

85. Η πρώτη όψη παρουσιάζεται στο άρθρο του Χρήστου Λούκου, η δεύτερη στο άρθρο του Γιάννη Γιαννιτσιώτη και η τρίτη στο άρθρο της Ελένας Γαλιούρη.

και από τις προσδοκίες εκείνων που πρόκειται να την επισκεφτούν. Το εγχείρημα καθοδηγείται από τις επιθυμίες των ίδιων των Ελλήνων, από τον τρόπο που επιλέγουν να αυτοπαρουσιαστούν απέναντι στους «ξένους» – εκείνους που έρχονται από τη Δύση, αλλά και τους ομογενείς που συρρέουν από τα διάφορα κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Με βάση τον αθηναϊκό Τύπο και τους τουριστικούς οδηγούς για την Αθήνα (κάποιοι κυκλοφορούν ειδικά για τη Μεσολυμπιάδα του 1906), ο Γ. Γιαννιτσιώτης δείχνει ακριβώς πως η Αθήνα μετατρέπεται σε «τόπο επινόησης και αναπαράστασης του εθνικού εαυτού». Οι «οικοδεσπότες» υποδέχονται τους «φιλοξενούμενους» σε έναν τόπο ο οποίος έχει ενσωματωθεί στο ευρωπαϊκό φαντασιακό ως λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Μέρκινα ωστόσο των Ελλήνων δεν είναι τόσο η προβολή της αρχαίας κληρονομιάς όσο της νεωτερικότητας της Αθήνας. Η πρωτεύουσα προβάλλεται συνεπώς ως σύγχρονη κοσμοπολίτη, απολύτως προσαρμοσμένη στο δυτικό πρότυπο, εξωραϊσμένη σύμφωνα με τις αστικές αξίες της καθαριότητας και της ευταξίας. Προς αυτή τη σύγχρονη Αθήνα, η οποία επιβεβαιώνει την ευρωπαϊκή της ταυτότητα και είναι «άξια» να περικλείει τα αρχαία μνημεία, καθοδηγούν το βλέμμα η ελληνική «λογοτεχνία της υποδοχής» και ο Τύπος.

Εθνική πρωτεύουσα και εθνικό κέντρο

Πρωτεύουσα του έθνους-κράτους, η Αθήνα αποτελεί ταυτόχρονα εθνικό κέντρο για όλο τον ελληνισμό – εντός και εκτός συνόρων. Ο ρόλος αυτός επιβεβαιώνεται και στις δύο ολυμπιακές διοργανώσεις, το 1896 και το 1906, με τη μεγάλη προσέλευση των Ελλήνων της ομογένειας. Πράγματι, το μεγαλύτερο μέρος των επισκεπτών για τους Αγώνες προερχόταν από τις εκτός κράτους ελληνικές κοινότητες. Ο Αλέξανδρος Κιτροέφ, στο άρθρο του «Η διεθνής διάσταση της προετοιμασίας για τη Μεσολυμπιάδα», δείχνει τη μεγάλη υποστήριξη της Μεσολυμπιάδας από τη μεσοαστική τάξη των ελληνικών κοινοτήτων της Ανατολικής Μεσογείου, η οποία διατηρούσε ισχυρούς δεσμούς με την πατρίδα. Οι πλούσιοι Έλληνες της Αιγύπτου στήριζαν οικονομικά τους Αγώνες του 1906, όπως ακριβώς είχε συμβεί στους Ολυμπιακούς του 1896, οπότε ξεχώρισε η μεγάλη δωρεά του Γεωργίου Αβέρωφ ο οποίος χρηματοδότησε την αναμαρμάρωση του Παναθηναϊκού Σταδίου.

Η Μεσολυμπιάδα γνώρισε βεβαίως ευρεία στήριξη διεθνώς, παρά την αντίθεση του Coubertin, και επιβεβαίωσε τον πρωταγωνιστικό ρόλο που ήθελε να αναλάβει η Ελλάδα στο ολυμπιακό κίνημα. Οι «επιτροπές εξωτερικού», που συστάθηκαν ειδικά για την προετοιμασία της Μεσολυμπιάδας και λόγω της έλλειψης εθνικών ολυμπιακών επιτροπών, στελεχώθηκαν από επιφανείς προσωπικότητες των κατά τόπους κοινωνικών ελίτ και συντονίστηκαν από τους έλληνες διπλωμάτες. Δυναμική και ενθουσιώδης ήταν η παρουσία των Αμερικανών, οι οποίοι ήθελαν να προβάλουν το αθλητικό τους προβάδισμα (και εμμέσως την ηθική τους υπεροχή) απέναντι στον Παλαιό Κόσμο.

Το φανταστικό ταξίδι και η συνάντηση με τη σύγχρονη Ελλάδα

Η συνάντηση Παλαιού και Νέου Κόσμου είχε γίνει ήδη με παρόμοιους όρους στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896, όπως περιγράφεται από την Ελεάνα Γιαλούρη στο άρθρο της με τίτλο «Ο Νέος Κόσμος συναντά τον Αρχαίο. Αμερικανικά και ελληνικά βιώματα από την “αναβίωση” των Ολυμπιακών Αγώνων». Στη «συνάντηση» της Αθήνας, δύο διαφορετικές κουλτούρες, η ελληνική και η αμερικανική, είχαν την ευκαιρία της αλληλεπίδρασης και του αυτοπροσδιορισμού μέσω της επικοινωνίας και της επαφής. Η διαδικασία αυτή της αμοιβαίας «κατασκευής», ωστόσο, προσδιοριζόταν από τις ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας που υπήρχαν εκείνη την εποχή ανάμεσα σε Ελλάδα και ΗΠΑ.

Το ταξίδι των Αμερικανών στην Ελλάδα του 1896 ήταν αφενός φανταστικό (ως «επίσκεψη» στην αρχαία Ελλάδα) και αφετέρου πραγματικό (η επίσκεψη στη σύγχρονη Αθήνα). Το φανταστικό ταξίδι, συγκροτημένο μέσα από το λόγο του φιλελληνισμού, τους ήταν πολύ πιο οικείο από το πραγματικό ταξίδι, το οποίο τους γέμιζε ανασφάλεια λόγω των κινδύνων που ανέμεναν ότι θα αντιμετώπιζαν σε μια μακρινή και άγνωστη χώρα. Οι ταξιδιώτες που έρχονταν από την Αμερική ήταν λοιπόν κυρίως «προσκυνητές» στον ιερό τόπο της κλασικής Ελλάδας. Μέσα από τις προσδοκίες τους διαγραφόταν η τρίτη όψη της Αθήνας: η κλασική εξιδανικευμένη πόλη όπου αναβίωνε το αρχαιοελληνικό παρελθόν.

Εξάλλου, οι Αμερικανοί ήταν δημοφιλείς στην Ελλάδα, πολύ περισσότερο από τους Ευρωπαίους, ίσως γιατί «κατοικούσαν [...] σχεδόν πέρα από τη σφαίρα του φθόνου και της αντιπάθειας».⁸⁶ Οι Έλληνες πρόσφεραν τη φιλοξενία τους ως δώρο στους αμερικανούς επισκέπτες, εκφράζοντας μ' αυτό τον τρόπο την ευγνωμοσύνη τους για τη συμμετοχή των Αμερικανών σε ένα γεγονός εθνικής σημασίας, αλλά και για τη στήριξη εκ μέρους τους του αιτήματος της μόνιμης τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα.

Η Αθήνα ως ολυμπιακή πόλη και τουριστικό αξιοθέατο

Η διεκδίκηση της μόνιμης τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων από την Ελλάδα και η σθεναρή άρνηση του Coubertin οδήγησαν στη συμβιβαστική λύση των μεσολυμπιάδων, που ωστόσο δεν καθιερώθηκαν ως θεσμός μετά την πρώτη και μοναδική διοργάνωση του 1906. Η Αθήνα του 1906 ήταν βεβαίως διαφορετική από την πόλη του 1896. Ήδη το 1896 είχε εμφανιστεί το πρώτο αυτοκίνητο στους δρόμους της, το 1905 ξεκίνησε η ασφαλτόστρωση κεντρικών οδικών αρτηριών, από το 1903 ξεκίνησε η κατασκευή του πλατύτερου δρόμου της, της λεωφόρου Συγγρού, επεκτάθηκε η χρήση του αεριόφωτος και του ηλεκτρισμού (τα τραμ έγιναν ηλεκτροκίνητα το 1904) και η πόλη εξωραϊσθηκε με ιδιωτική και δημοτική πρωτοβουλία και απέκτησε έργα υποδομής. Εξάλλου, οι αθλητικές εγκαταστάσεις που είχαν κατασκευαστεί για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 (το ποδηλατοδρόμιο του Νέου Φαλήρου, το σκοπευτήριο της Καλλιθέας, μαζί με το ανακαινισμένο Στάδιο και το Ζάππειο) πρόσφεραν στην πρωτεύουσα την υποδομή

86. Βλ. Γιαλούρη, *εδώ*, σ. 326.

για διεθνείς αθλητικές διοργανώσεις. Η υποδοχή ωστόσο ενός τόσο μεγάλου αριθμού επισκεπτών, όπως συνέβαινε στη συγκυρία των Ολυμπιακών Αγώνων, προϋπέθετε ξενοδοχειακή υποδομή, επάρκεια των μέσων μεταφοράς, ικανό αριθμό εστιατορίων και, γενικότερα, καλή οργάνωση της πόλης ως τουριστικού προορισμού. Η ετοιμότητα της ελληνικής πρωτεύουσας να φιλοξενήσει τόσο πολλούς επισκέπτες αποτελούσε τον βασικό προβληματισμό των διοργανωτών, αλλά και του αθηναϊκού Τύπου.

Οι μεταφορές είχαν βεβαίως εκσυγχρονιστεί στην Ελλάδα, κυρίως στη διάρκεια της τριουπικής περιόδου (δεκαετία του 1880), ενώ και διεθνώς η επανάσταση των υλικών συνθηκών του ταξιδιού, με το σιδηρόδρομο και την ατμοπλοία, επέτρεπε τις γρήγορες και φτηνές μετακινήσεις. Τον 19ο αιώνα γίνεται η μετάβαση από το ταξίδι των περιηγητών –το οποίο αντιπροσώπευε το πρότυπο της «καλλιεργημένηςσχόλης» με τη μορφή της «Μεγάλης περιήγησης» (Grand Tour) που είχε ως στόχο τη γνωριμία με την «Ανατολή», τον αρχαίο και τον χριστιανικό κόσμο– στο μαζικό τουριστικό ταξίδι, όπου κυριαρχούν τα τουριστικά πρακτορεία, οι οδηγοί και οι χάρτες.

Η Βασιλική Τζαχρήστα, στο άρθρο της με τίτλο «Ταξιδεύοντας προς την Αθήνα», περιγράφει τις συνθήκες, τα μέσα και τα δρομολόγια του ταξιδιού για τους Ολυμπιακούς του 1896 και τη Μεσολυμπιάδα του 1906, καθώς και την υποδομή υποδοχής των επισκεπτών στην Αθήνα. Αθλητές, δημοσιογράφοι, ομογενείς, έλληνες επαρχιώτες, επισκέπτες από τη Δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ –εκπρόσωποι μιας εύπορης αστικής και μεσοαστικής τάξης, αλλά και ευγενείς και εστεμμένοι– ταξίδεψαν με την ευκαιρία των Αγώνων για να παρακολουθήσουν το αθλητικό θέαμα και για να γνωρίσουν την Αθήνα. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896 δημιουργούν ένα νέο κίνητρο για το ταξίδι και εισάγουν έναν νέο τύπο ταξιδιού. Εκείνη την εποχή, βεβαίως, το αθλητικό θέαμα ήταν περιθωριακό, ιδιαίτερα στην Ελλάδα. Αθλητικοί αγώνες ως δημόσιο γεγονός υπήρχαν στο πλαίσιο των αθλητικών συλλόγων, με περιορισμένο κοινό, και μόνο στις Ζάππειες Ολυμπιάδες είχαν προσελκύσει μεγαλύτερο αριθμό θεατών⁸⁷ –συγκυριακά πάντως. Όταν το αθλητικό θέαμα θα αποκτήσει μαζικό χαρακτήρα, κατά τον 20ό αιώνα, θα αναπτυχθεί και ο αθλητικός τουρισμός, ο οποίος περιλαμβάνει και τις μετακινήσεις με στόχο την παρακολούθηση των Ολυμπιακών Αγώνων.

Για τους ταξιδιώτες του 1896 και του 1906 το αθλητικό γεγονός δεν είχε κεντρική σημασία, αλλά λειτουργούσε συμπληρωματικά προς άλλα, σπουδαιότερα κίνητρα: για τους ξένους που ταξίδεψαν από τη Δυτική Ευρώπη και την Αμερική, βασικά κίνητρα υπήρξαν το αρχαιοελληνικό εξιδανικευμένο παρελθόν και η γοητεία της αναβίωσής του· για τους έλληνες ομογενείς, η πορεία προς την ελληνική πρωτεύουσα κατευθύνθηκε από τη νοσταλγική «επιστροφή» στο εθνικό κέντρο, στην πατρίδα, πάλι μέσω της αναβίωσης του κοινού ελληνικού παρελθόντος. Παρόλο που και στις δύο περιπτώσεις βάραινε το ίδιο αναβιωμένο παρελθόν, η διαφορά ήταν ότι στην πρώτη περίπτωση η αρχαία Ελλάδα νοούνταν ως υπερεθνικό σύμβολο, ενώ στη δεύτερη περίπτωση ως εθνικό.

87. Σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής, τα Ολύμπια του 1870 τα παρακολούθησαν 25.000-30.000 άτομα. Για τη σημασία των Ζάππειων Ολυμπιάδων ως προς τη διάδοση του αθλητικού θεάματος στην ελληνική κοινωνία, βλ. Κουλούρη, «Στο δρόμο για την αναβίωση», ό.π.

Η εστιάδα Μαρία Καζίδη και η πρωθιάτσα Αλέκα Κατσυοιά καθισμένες στο βολμό του Coubertin, κατά την τελετή αφής της φλόγας των Ολυμπιακών Αγώνων της Μελβούρνης (2.11.1956). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ943]

Ολυμπιακοί Αγώνες και ελληνικός εθνικισμός

Η σύνδεση της αθλητικής κουλτούρας με την εθνική ιδέα, η βιολογίζουσα προσέγγιση του αθλητισμού και τα κελεύσματα της ευγονικής, ο συνδυασμός του αθλητισμού με τον ανδρισμό και το ανδρικό πρότυπο κάλλους, η εξάπλωση της σωματικής άσκησης ως αντανάκλαση της επικράτησης των αστικών αξιών, η νομιμοποίηση της γυμναστικής και του αθλητισμού ως μέσων στρατιωτικής προετοιμασίας του έθνους αποτελούν βεβαίως στοιχεία συστατικά του ευρωπαϊκού ιδεολογικού περιβάλλοντος της καμπίς του 19ου αιώνα. Ο Γιώργος Κόκκινος, στο άρθρο του με τίτλο «Ελληνική διανόηση και Ολυμπιακοί Αγώνες (1896, 1906)», ξεκινώντας από το δυτικοευρωπαϊκό παράδειγμα, αναλύει πώς διαμορφώνονται οι αντιλήψεις σχετικά με την αθλητική κουλτούρα και ειδικότερα τους Ολυμπιακούς Αγώνες στο ελληνικό διανοητικό περιβάλλον. Η διεξοδική παρουσίαση των απόψεων που πρόβαλλαν κύριοι πρωταγωνιστές των Αγώνων του 1896 και του 1906 και της ελληνικής διανόησης –όπως ο Δημήτριος Βικέλας, ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο Τιμοθέων Φιλήμων– αλλά και λόγιοι ήσσοнос σημασίας (εκπαιδευτικοί λ.χ.), καθώς και εκπρόσωποι της ελληνικής ορθόδοξης παράδοσης, αποκαλύπτει την απόλυτη υποταγή του γεγονότος της αναβίωσης στην ελληνική εθνική ιδεολογία. Γι' αυτόν το λόγο εξάλλου η ενασχόληση με τους Ολυμπιακούς Αγώνες είναι καθαρά συγκυριακή και περιθωριακή, δεν έχει αυτονομία και εντάσσεται σε ένα ήδη υπάρχον ιδεολογικό σύστημα, το οποίο επικαθορίζεται από τον ελληνικό εθνικισμό.

Εκτός από μεμονωμένες απόψεις (όπως του καθηγητή Ιστορίας Παύλου Καρολίδη για παράδειγμα), η ελληνική διανόηση συμεριζείται μια κοινή προσέγγιση η οποία μπορεί σχηματικά να συνοψιστεί σε τρεις άξονες: τη γενεαλογική σύνδεση αρχαίου και σύγχρονου αθλητισμού, τη χρήση των Ολυμπιακών Αγώνων ως ένδειξης τόσο της αρχαιοελληνικής καταγωγής όσο και της πολιτισμικής προόδου της σύγχρονης Ελλάδας και, τέλος, τη χρήση τους ως πολιτικού εργαλείου.

Στα τέλη του 19ου αιώνα το σχήμα της εθνικής παλιγγενεσίας, σύμφωνα με το οποίο το ελληνικό έθνος ξαναγεννήθηκε μετά από «λήθαργο» αιώνων (της βυζαντινής και της οθωμανικής περιόδου), έχει κατά μείζονα λόγο παραχωρήσει τη θέση του στο σχήμα της αδιάσπαστης συνέχειας, σύμφωνα με το οποίο το ελληνικό έθνος είχε πάντα ζωντανή και ενεργό ιστορική δράση. Στο σχήμα αυτό θα ενταχθεί και η «ανασύσταση» του 1896⁸⁸ και η ιστορία του ελληνικού αθλητισμού.⁸⁹ Ταυτόχρονα, οι Ολυμπιακοί Αγώνες παρουσιάζονται ως ορόσημο για την αξιολόγηση της σύγχρονης Ελλάδας, της «προόδου» που έχει συντελεστεί σύμφωνα με το δυτικό πρότυπο ανάπτυξης.

Είναι χαρακτηριστικό ότι και ο γυναικείος λόγος της ίδιας εποχής προσπαθεί ακριβώς να προβάλει το «ευρωπαϊκό πρόσωπο» της Ελληνίδας και να επιβεβαιώσει ότι όλο το έθνος μετέχει στις αξίες που εκπροσωπεί η Δύση. Η Ελένη Φουρναράκη, στο άρθρο της «Ο ολυμπισμός των κυριών», αναλύει το λόγο της *Εφημερίδος των Κυριών*, του

88. Ο όρος που κυρίως χρησιμοποιείται εκείνη την εποχή είναι ακριβώς «ανασύστασις» των Ολυμπιακών Αγώνων, σε μετάφραση του γαλλικού όρου «rétablissement», ο οποίος προφανώς έχει διαφορετικό ιδεολογικό περιεχόμενο από τον όρο «αναβίωσις».

89. Βλ. παραπάνω, σ. 14 κ.ε.

πρώτου αμιγώς γυναικείου περιοδικού το οποίο εξέφραζε τη γυναικεία αμφισβήτηση και διαμαρτυρία στην ελληνική κοινωνία της καμπής του 19ου αιώνα, και ειδικότερα τις απόψεις της διευθύντριάς του, Καλλιρρόης Παρρέν, μιας «μετριοπαθούς φεμινίστριας» η οποία εκπροσωπούσε το φεμινισμό της «ισότητας στη διαφορά». Ο τρόπος που η Παρρέν χειρίζεται τον αποκλεισμό των γυναικών από τους Ολυμπιακούς Αγώνες –για τον οποίο διαμαρτύρεται– δείχνει τα όρια της γυναικείας αμφισβήτησης. Στην πραγματικότητα, η παραδοχή (που συμεριζόταν η *Εφημερίς των Κυριών*) ότι υπάρχει μια ιδιαίτερη γυναικεία «φύση», νομιμοποιούσε αποκλεισμούς ή περιορισμούς στην πρόσβαση των γυναικών στην αγωνιστική άθληση. Η νομιμοποίηση της γυναικείας άθλησης περνούσε αντίθετα μέσα από την «πατριωτική μητρότητα», δηλαδή το καθήκον της γυναίκας απέναντι στο έθνος να γεννήσει υγιή παιδιά και άξιους στρατιώτες.

Η γυναικεία παρουσία στους Ολυμπιακούς Αγώνες δεν ταυτίζεται συνεπώς με την αγωνιστική συμμετοχή των γυναικών, αλλά συνδυάζεται με δράσεις πιο συμβατές με τον μετριοπαθή φεμινισμό της Παρρέν. Λόγος ταξικός, με «αισθητισμό» και «ελιτισμό», ο φεμινιστικός λόγος της Παρρέν απορρίπτει ως γυναικείο αντι-πρότυπο τη Σταμάτα Ρεβίθη, η οποία διεκδίκησε να μετάσχει στον μαραθώνιο. Γυναίκα με λαϊκή καταγωγή, που επιδίωκε χρηματικές αμοιβές, η Ρεβίθη δεν ταίριαζε στον φεμινισμό της εποχής, όπως εκφραζόταν μέσα από το κύριο δημοσιογραφικό του όργανο. Δεν ταίριαζε επίσης με το δυτικό πρότυπο της Ελληνίδας που η Παρρέν επιθυμούσε να προβάλει στους ξένους επισκέπτες.

Ο γυναικείος λόγος για τους Ολυμπιακούς Αγώνες συμπλέει συνεπώς αρμονικά με τον κυρίαρχο εθνικιστικό λόγο, όπου το έθνος παρουσιάζεται οργανικά ενωμένο, ανεξάρτητα από διακρίσεις κοινωνικής τάξης και φύλου. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες γίνονται έτσι ορόσημο συλλογικής αυτογνωσίας και αφορμή για την αφύπνιση της φιλοπατρίας, ένα χρόνο πριν από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο και ενώ κυριαρχούν οι φιλοπόλεμες διαθέσεις, ενορχηστρωμένες από την Εθνική Εταιρεία. Στο πλαίσιο του ιδεολογικού αυτού κλίματος θα πρέπει να ερμηνευτεί και η χρήση των Ολυμπιακών Αγώνων ως πολιτικού εργαλείου, κυρίως από την ελληνική δυναστεία.

Η Λίνα Λούβη, στο άρθρο της «Η δυναστεία και οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες», παρουσιάζει τις πολιτικές διαστάσεις της ανάληψης της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων από την Ελλάδα σε μια ταραγμένη περίοδο όπου αλλάζουν πρωθυπουργοί και κυβερνήσεις, η χώρα βρίσκεται σε πτώχευση και είναι αναξιόπιστη στο εξωτερικό λόγω των χρεών της, ενώ κυριαρχεί ο ανεξέλεγκτος μεγαλοϊδεατισμός. Παρά τα μεγάλα οικονομικά προβλήματα του κράτους, οι Αγώνες αντιμετωπίστηκαν την περίοδο που προηγήθηκε της τέλεσής τους σαν μια «σανίδα σωτηρίας» και ένα μέσο για να αποκατασταθεί το γόητρο της Ελλάδας απέναντι στη Δύση. Ταυτόχρονα, εντάχθηκαν στο πολιτικό παιχνίδι του δικομματισμού, μετά την άρνηση του Τρικούπη να τους αναλάβει.

Σημαντικός υπήρξε ο ρόλος του διαδόχου Κωνσταντίνου, ο οποίος, διαβλέποντας την ευκαιρία να αποκτήσει λαϊκό έρεισμα και να ενισχύσει το κύρος της δυναστείας, πήρε την απόφαση, ερήμην του πρωθυπουργού, να τελέσει η Ελλάδα τους Αγώνες. Η ενεργός συμμετοχή και των πριγκίπων Γεωργίου και Νικολάου στην υπόθεση των Ολυμπιακών Αγώνων δείχνει ακριβώς την πολιτική επένδυση του παλατιού σε ένα γεγονός που κολάκευε την εθνική φιλαυτία. Η ΕΟΑ εξάλλου στελεχώθηκε με πρόσωπα έμπιστα του

διαδόχου, ο οποίος –και από τη θέση του προέδρου της– κράτησε πρωταγωνιστικό ρόλο σε όλη τη διοργάνωση. Η επιτυχία των Αγώνων συνδέθηκε εντέλει και με τις δικές του ηγετικές ικανότητες.

Και ο βασιλιάς Γεώργιος όμως ανέλαβε πρωταγωνιστικό ρόλο, σε δύο τουλάχιστον περιστάσεις. Η πρώτη, με την επίσημη κήρυξη των Αγώνων στο Στάδιο: «Κηρύττω την έναρξιν των πρώτων εν Αθήναις Διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων. Ζήτω το Έθνος! Ζήτω ο Ελληνικός Λαός!». Η επίκληση του έθνους στη συγκυρία αυτή επιβεβαιώνει ακριβώς την πολιτικοποίηση των Αγώνων από την ελληνική δυναστεία, προς όφελός της. Η δεύτερη περίπτωση ήταν όταν ο Γεώργιος, στο πρόγευμα που παρέθεσε στους ολυμπιονίκες και τους δημοσιογράφους με τη λήξη των Αγώνων, διατύπωσε επίσημα και με σαφήνεια το αίτημα της μόνιμης διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων από την Ελλάδα.

Το αίτημα αυτό είχε την πολιτική σκοπιμότητα να διατηρήσει –μέσω μιας διεθνούς περιοδικής διοργάνωσης– τα κέρδη που αποκόμισε καθαρά συγκυριακά η δυναστεία, ενώ ταυτόχρονα ανταποκρινόταν στην κυρίαρχη ιδεολογική ατμόσφαιρα της ελληνικής κοινωνίας. Το 1896 τρεις ιστορικοί σταθμοί της πορείας του έθνους συνυπάρχουν συμβολικά στην αθηναϊκή Ολυμπιάδα: η κλασική αρχαιότητα, η Ελληνική Επανάσταση του 1821 (με την σύμπτωση του εορτασμού της εβδομηκονταπενταετηρίδας της την ημέρα έναρξης των Αγώνων) και η σύγχρονη Ελλάδα. Οι συμβολισμοί της εθνικής αναγέννησης ενισχύονται εξάλλου από τον ταυτόχρονο εορτασμό του ορθόδοξου Πάσχα και της Ανάστασης.

Τα ιδεολογικά ερείσματα του αιτήματος ήταν τα ισχυρότερα, όπως αποδεικνύει το γεγονός ότι δύο χρόνια μετά την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο (1897) και ενώ έχει τρωθεί το κύρος της δυναστείας και των κομμάτων, ο νόμος ΒΧΚΑ/1899 «Περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων» ορίζει ότι η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων «μερμινά περί της ανά τετραετίαν εξακολουθήσεως των Ολυμπιακών Αγώνων, των τελεσθέντων εν έτει 1896» (άρθρο 37). Η διάταξη αυτή, η οποία θεσπίστηκε μονομερώς και παρά τις αποφάσεις της ΔΟΕ, προφανώς δεν μπορούσε να εφαρμοστεί χωρίς τη διεθνή συναίνεση. Η λύση των μεσολυμπιάδων πρόσφερε μερική ικανοποίηση στην ελληνική πλευρά, χωρίς να διαταραχτεί η περιοδική εναλλαγή των πόλεων που θα διοργάνωναν τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Δεν είναι εντούτοις τυχαίο το γεγονός ότι, κατά κοινή ομολογία, οι Αγώνες του 1896 και του 1906 υπήρξαν οι πιο επιτυχημένοι της πρώτης αυτής και αβέβαιης περιόδου του ολυμπιακού κινήματος. Η Ελλάδα, παρόλο που δεν διέθετε ούτε τα οικονομικά μέσα ούτε την απαραίτητη αθλητική κουλτούρα, επένδυσε ιδεολογικά στο θεσμό των αναβιωμένων Ολυμπιακών Αγώνων και λειτούργησε ως πόλος έλξης για όσους Δυτικούς εμπλέχτηκαν στο φιλόδοξο αυτό εγχείρημα. Αποδείχτηκε επίσης πιο αποτελεσματική στη διοργάνωση καθαυτή γιατί, για τα δικά της μέτρα, οι Ολυμπιακοί Αγώνες αποτελούσαν μείζον δημόσιο γεγονός, κάτι που δεν ίσχυε π.χ. για το Παρίσι του 1900, με τη μεγάλη εμπειρία διεθνών εκθέσεων και άλλων μεγάλων διοργανώσεων, όπου το αθλητικό ολυμπιακό γεγονός περιθωριοποιήθηκε. Αυτή υπήρξε και η σημαντικότερη διαφορά των Αγώνων της Αθήνας τόσο το 1896 όσο και το 1906: οι αθλητικοί αγώνες είχαν κεντρική θέση και δεν εντάχθηκαν στο πλαίσιο κάποιας άλλης ευρύτερης διοργάνωσης. Η διαφορά αυτή θα πάψει όμως να υπάρχει από τους Ολυμπιακούς του Λονδίνου το 1908. Ταυτόχρονα, θα ατονήσει και ο σχεδιασμός των μεσο-

λυμπιάδων.⁹⁰ Οι πολιτικές εξελίξεις στις αρχές του 20ού αιώνα (στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί το 1909 και Διχασμός από το 1915 ως το 1920) καθώς και η εμπλοκή της Ελλάδας σε πολεμικές περιπέτειες από το 1912 ως το 1922 οπωσδήποτε συνέβαλαν στην εκ των πραγμάτων κατάργηση του θεσμού.

Μετά το 1906 η Ελλάδα θα διοργανώσει μόνο περιφερειακούς διεθνείς αγώνες (βαλκανικούς, μεσογειακούς, πανευρωπαϊκούς), και το 1934 τους Διεθνείς Κλασικούς Αγώνες, για να εορταστεί η τεσσαρακονταετία από την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων.⁹¹ Το 2004, λοιπόν, μετά από έναν αιώνα, η Ελλάδα θα οργανώσει και πάλι Ολυμπιακούς Αγώνες. Η επιστροφή αυτή στον τόπο που γέννησε τους Ολυμπιακούς Αγώνες, όπου και αναβίωσαν τον 19ο αιώνα, μπορεί να λειτουργήσει ως ένα νέο ορόσημο συλλογικής αυτογνωσίας – με τρόπο ανάλογο αλλά διαφορετικό απ' ό,τι λειτούργησε το 1896. Σ' αυτήν ακριβώς τη διαδικασία αυτογνωσίας εντοπίζεται και η συμβολή αυτού του συλλογικού τόμου.

*Αναμνηστικά μετάλλια της 31ης Συνόδου της ΔΟΕ και της τεσσαρακονταετηρίδας από την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων, 1934.
[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ85.84]*

90. Στις συνεδριάσεις της ΕΟΑ το θέμα της μεσολυμπιάδας επανέρχεται το 1910, το 1914 και το 1922, συντάσσονται μάλιστα και προγράμματα και προϋπολογισμοί· εντέλει όμως δεν γίνεται καμία από τις προβλεπόμενες διοργανώσεις.

91. Βλ. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Η τεσσαρακονταετηρίδα της αναβίωσης και οι Κλασικοί Αγώνες», στο Κουλούρη (επιμ.), *Αρχαία και ιστορία*, ό.π., σ. 99-104.

Η ελληνική πρωτεύουσα, 1890-1912

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

Τις δεκαετίες του 1890 και του 1900, οπότε και οι Ολυμπιακοί Αγώνες, η Αθήνα, διαθέτοντας σημαντικό πληθυσμό που αυξάνεται με υψηλούς ετήσιους ρυθμούς, έχει πλέον συγκεντρώσει τις σπουδαιότερες πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες του ελληνικού κράτους, με αποτέλεσμα να έχει οδηγήσει σε μαρασμό ή δευτερεύοντες ρόλους άλλοτε ακμάζοντα περιφερειακά κέντρα όπως η Ερμούπολη και η Πάτρα.¹ Συγχρόνως, προς το τέλος της περιόδου, γίνεται και το αδιαμφισβήτητο εθνικό κέντρο ολόκληρου του ελληνισμού, αφού κορυφαίοι παράγοντες της ομογένειας αποφασίζουν να εγκατασταθούν σ' αυτήν οριστικά.²

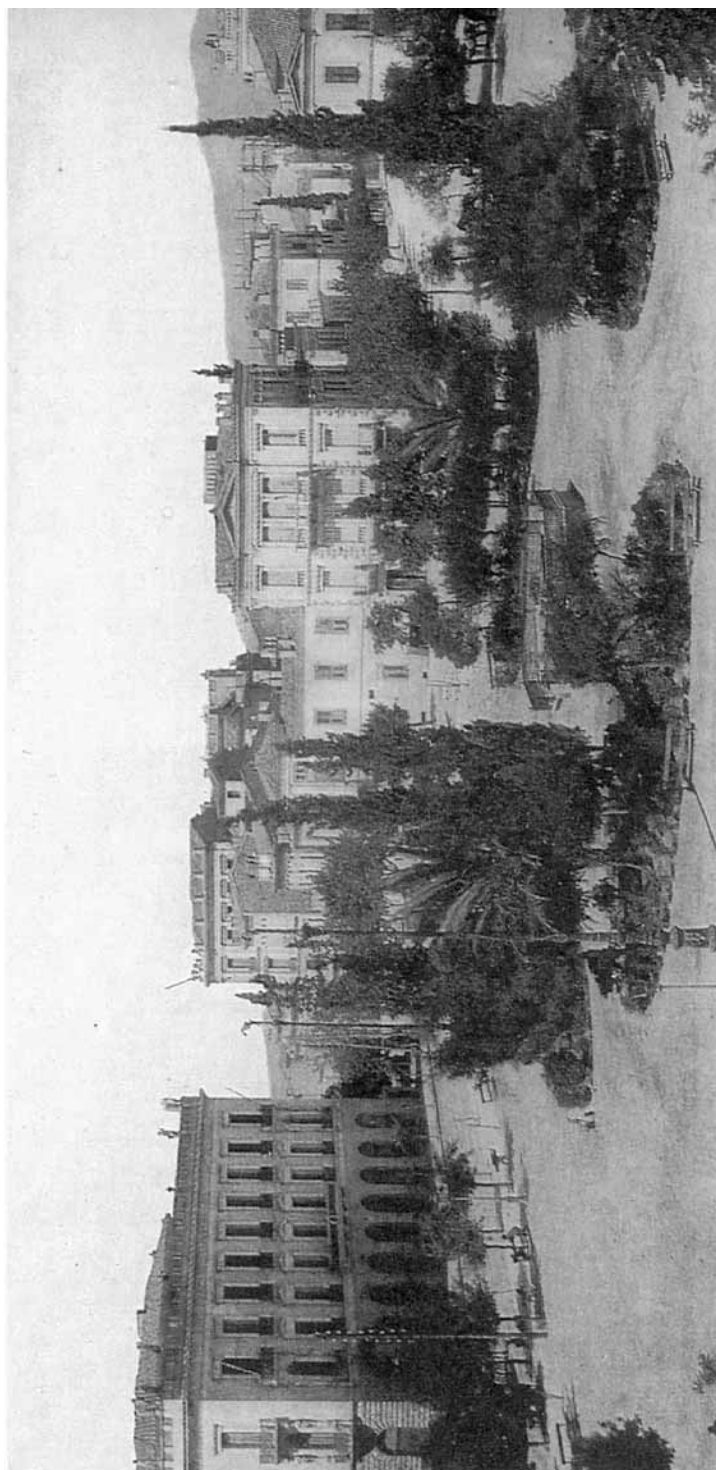
Εδώ θα επιχειρηθεί μια σκιαγράφιση της φυσιογνωμίας της ελληνικής πρωτεύουσας, που θα μπορούσε ήδη να χαρακτηριστεί μεγαλούπολη, πριν από τη μεγάλη εξόρμηση της χώρας με τους Βαλκανικούς Πολέμους και την εμπλοκή στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι οποίες θα οδηγήσουν σε μεγάλες ανακατατάξεις. Θα αναδειχθούν κυρίως ο δομημένος χώρος, οι άνθρωποι που τον κατοικούν, οι ασχολίες τους, η κοινωνική διαστρωμάτωση και οι διάφοροι τρόποι ζωής.

Οι άνθρωποι

Στην αρχή θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε ποιοι κατοικούν την Αθήνα στα τέλη του 19ου αιώνα - αρχές του 20ού (πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός, δημότες, ετεροδημότες και ξένοι), πώς ο πληθυσμός αυτός συμπεριφέρεται δημογραφικά, ποιες αλλαγές υφίστανται τα φαινόμενα αυτά στο χρόνο, ποια είναι τα αίτια που προκαλούν αυτές τις αλλαγές. Τα υπάρχοντα στοιχεία είναι ελλιπή και πολλές φορές δεν συμφωνούν απολύτως μεταξύ τους. Επιτρέπουν πάντως τη σκιαγράφιση κάποιων τάσεων που αναδεικνύουν την ξεχωριστή δημογραφική φυσιογνωμία της πρωτεύουσας. Ας επισημανθεί

1. Βλ. Guy Burgel, *Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας* (μτφρ. Πέτρος Ρυλιμόν), Εξάντας, Αθήνα 1976.

2. Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1: *Οι απαρχές 1900-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα [1999], σ. 13-14.

Η πλατεία Ομονοίας το 1890. [Κ. Μπίρης, Αι Αθήναι από τον 19ον εις τον 20όν αιώνα, Μέλισσα, Αθήνα 1996, σ. 238]

από την αρχή ότι η ανυπαρξία ιστορικού αρχείου του δήμου της Αθήνας, λόγω εγκληματικής αδιαφορίας των εκάστοτε υπευθύνων, έχει στερήσει την έρευνα από βασικές και αξιόπιστες πηγές (π.χ. το δημοτολόγιο, τις απογραφές κ.ά.). Έτσι είμαστε αναγκασμένοι να καταφύγουμε σε άλλες μαρτυρίες, όπως οι οδηγοί πόλεων, οι οποίοι, παρά τη σπουδαιότητά τους, πρέπει να χρησιμοποιούνται με τη δέουσα επιφύλαξη γιατί τις περισσότερες φορές δεν αναφέρουν την πηγή των παρεχόμενων πληροφοριών ώστε να μπορεί να ελεγχθεί η πληρότητα και η εγκυρότητά τους. Επιπλέον, δεν διαθέτουμε μια βασική μελέτη για τα κοινωνικά προβλήματα της Αθήνας κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού. Ευτυχώς, διαθέτουμε μια πρώτη προσέγγιση για τον Πειραιά.³

Το πιο εμφανές στοιχείο είναι η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού της Αθήνας: από 65.499 κατοίκους το 1879, έφτασε τους 110.262 το 1889, τους 123.001 το 1896, τους 167.479 το 1907 και τους 292.991 το 1920, δηλαδή μέσα σε σαράντα χρόνια σχεδόν πενταπλασιάστηκε. Τέτοια αύξηση συναντάται την εποχή εκείνη μόνο στις μεγάλες πρωτεύουσες της Δυτικής Ευρώπης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Πραγματικός πληθυσμός της Αθήνας⁴

Έτος	Αρρενες	Θήλεις	Σύνολο	Χωρίς τους συννοικισμούς	Μέση ετήσια αύξηση
1870	23.271	21.239	44.510		1870-1879 4,39
1879	35.435	30.064	65.499	(63.416)	1879-1889 5,35
1889	61.015	49.247	110.262	(107.278)	1889-1896 1,57
1896	68.669	54.232	123.001	(111.486)	1896-1907 2,85
1907	89.811	77.668	167.479	(162.678)	1907-1920 4,40
1920	164.050	128.941	292.991		

Είναι προφανές ότι η Αθήνα τροφοδοτείται από κατοίκους της υπαίθρου και των μικρών ή και μεγάλων πόλεων. Η κρίση του αγροτικού τομέα (ιδίως της σταφίδας) τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, και παρά τη διέξοδο που βρήκαν δεκάδες χιλιάδες Έλληνες στην υπερατλαντική μετανάστευση, αύξησε στο έπακρο την κινητικότητα των κατοίκων, όχι μόνο των άνεργων ή υποαπασχολούμενων. Η πρωτεύουσα, έχοντας συγκεντρώσει τις μείζονες οικονομικές και πολιτιστικές δραστηριότητες της χώρας, φάνταζε ο κατεξοχήν προνομιακός χώρος για εργασία, εκμετάλλευση ευκαιριών, κοινωνική άνοδο και βελτίωση της ποιότητας ζωής, με δυο λόγια για ένταξη σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό που υποσχόταν το ξεπέρας των ποικίλων αδιεξόδων στα οποία είχαν

3. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά 1860-1909», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2001.

4. Ι. Γ. Μιχαλόπουλος (διευθυντής της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος), «Στατιστικά πληροφoρία», στο λήμμα «Αθήνα» της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας*, τόμ. Β', σ. 278.

οδηγηθεί άτομα και ομάδες. Δεν είναι τυχαίο, επομένως, ότι σ' αυτήν καταφεύγουν αγρότες της Πελοποννήσου, εργάτες της Ερμούπολης αλλά και αστοί της ίδιας πόλης που επιχειρούν να ξεφύγουν από την «επαρχιακή μονοτονία». Οι επιχειρηματίες βρίσκουν στην πρωτεύουσα εύκολο χρήμα για τις δραστηριότητές τους, άφθονες πρώτες ύλες για τη βιοτεχνική-βιομηχανική παραγωγή, μεγάλη αγορά για τα προϊόντα τους· είναι, επίσης, κοντά στα πολιτικά όργανα που χαράσσουν την οικονομική πολιτική και, γενικά, αποφασίζουν για το μέλλον της χώρας.

Τα πλεονεκτήματα που αναπόφευκτα έχει κάθε πρωτεύουσα φαίνεται ότι στην περίπτωση της Αθήνας διογκώθηκαν σταδιακά σε τέτοιο βαθμό ώστε, σε συνδυασμό με την έλλειψη μιας πολιτικής που θα ενίσχυε τα περιφερειακά κέντρα, οδήγησαν τα τελευταία σε οικονομικό και πολιτισμικό μαρασμό και μετριότητα. Ο συγκεντρωτισμός της ελληνικής πρωτεύουσας με την ευρύτερη περιοχή της (εδώ νοείται κυρίως ο Πειραιάς) θα αποτελέσει βασική σταθερά για την εξέλιξη του ελληνικού κράτους από τα τέλη του 19ου αιώνα και εξής.

Αυτή η συνεχής δημογραφική τροφοδοσία της Αθήνας από τις άλλες περιοχές του ελληνικού κράτους, καθώς και με έλληνες υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είναι εμφανής σε κάθε μαρτυρία που αναφέρεται στη γεωγραφική προέλευση των κατοίκων. Στην αρχή καταφθάνουν, διερευνητικά, κυρίως άντρες, διαφόρων ηλικιών, για να διαπιστώσουν αν μπορούν να εξασφαλίσουν ικανοποιητική και, το σημαντικότερο, σταθερή εργασία· γι' αυτό οι άρρενες υπερτερούν σαφώς των θηλέων (βλ. Πίνακα 1). Πολλοί εργάζονται εποχικά και επιστρέφουν στη γενέτειρα. Το επόμενο βήμα είναι η μόνιμη εγκατάσταση,⁵ οπότε και η εγγραφή στο δημοτολόγιο του Δήμου Αθηναίων. Το 1879 οι δημότες της Αθήνας ήταν 29.634, οι ετεροδημότες 24.148, οι αλλοδαποί 7.423 και οι «αγνώστου δημοτικότητας» 2.169.⁶ Δηλαδή περίπου ένας στους δύο κατοίκους της πρωτεύουσας δεν ήταν δημότης της. Η αναλογία αλλάζει κάπως το 1907, και γίνεται περίπου δύο στους τρεις: 107.007 δημότες παρόντες κατά την απογραφή, 57.865 ετεροδημότες, 10.558 αλλοδαποί.⁷ Η εγγραφή ωστόσο στο δημοτολόγιο, για λόγους πρωτίστως εκλογικούς, ήταν, στην αρχή τουλάχιστον, μια τυπική ένταξη που δεν σήμαινε με κανέναν τρόπο ότι άτομα και κυρίως ομάδες με κοινή καταγωγή αποβάλλουν τις ποικίλες τοπικές ιδιαιτερότητές τους: ομιλία, ντύσιμο, διατροφή, τραγούδι, εορτές – γενικά, τις κοινωνικές και πολιτισμικές συμπεριφορές τους. Όπως συνέβη και αλλού, και παρά το

5. Τη «στρατηγική» αυτή έχει δώσει παραστατικά για όσους μεταναστεύουν κυρίως στον Πειραιά ο Γιάννης Μπαρούνης: «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος»*, τόμ. Β', ΕΜΝΕ, Αθήνα 1985, σ. 561-564· του ίδιου, «Ο έλληνας “επαρχιώτης” του 19ου αιώνα μπροστά στην πόλη», στο *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου «Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)»*, ΕΜΝΕ, Αθήνα 2000, σ. 491-498.

6. Α. Μανσόλας, «Απογραφή της πόλεως Αθηνών», *Παρνασσός Ε' / Γ'* (31 Οκτ. 1881), σ. 858. Από τους αλλοδαπούς, 2.788 ήταν «Έλληνες εκ διαφόρων μερών της Τουρκίας (υπήκοοι Οθωμανοί)», 457 Ιταλοί, 372 Άγγλοι, 235 Γάλλοι, 175 Γερμανοί, 105 Αυστριακοί, 89 Ρώσοι, και 3.202 «διαφόρων άλλων εθνικοτήτων». Από όλους τους αλλοδαπούς, 1.066 δεν μιλούσαν ελληνικά (στο ίδιο).

7. Υπουργείο Εσωτερικών/Υπηρεσία Απογραφής, *Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, τόμ. Α', Αθήνα 1909, πίνακας 8.

γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων της Αθήνας είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, υπάρχουν μικρές «πόλεις» μέσα στην πόλη, δηλαδή μεγάλα τμήματα του πληθυσμού τα οποία δεν μετέχουν ακόμη ή μετέχουν λίγο στην εικόνα του Αθηναίου που οι κυρίαρχες τάξεις θεωρούν και διαμορφώνουν ως πρότυπο.

Το πόσο λίγο μετέχουν οι «πραγματικοί» Αθηναίοι στη ζωή της πόλης, φαίνεται ενδεικτικά από το γεγονός ότι μόλις το 28,91% των αποθανόντων⁸ το μήνα Ιανουάριο του 1896 καταχωρίζονται ως τέτοιοι, δηλαδή γεννηθέντες στην Αθήνα. Οι υπόλοιποι, όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, προέρχονται από πολλές περιοχές, που δεν ανήκουν όλες στο ελληνικό κράτος.⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Καταγωγή των αποθανόντων στην Αθήνα τον Ιανουάριο 1896

Αργίριο	1	Θεσσαλία	1	Λαύριο	1	Πάτρα	3
Αθήνα	61	Θήβα	3	Λεωνίδιο	3	Πειραιάς	1
Αίγινα	3	Θήρα	3	Λιβαδειά	1	Πόρος	1
Ακράτα	1	Ιωάννινα	1	Λιδωρίκι	2	Πυλία	1
Αμοργός	1	Καλάβρυτα	1	Λιόσια	1	Σίφνος	1
Άμφισσα	2	Καλαμάτα	1	Μακεδονία	2	Σμύρνη	2
Άνδρος	4	Κάρυστος	1	Μεγαλόπολη	2	Σπάρτη	1
Άργος	8	Κέα	2	Μελίτη	1	Σύρος	4
Βάλτος	1	Κέρκυρα	2	Μενίδι	1	Τήνος	7
Βόλος	1	Κεφαλονιά	2	Μεσολόγγι	2	Τρίπολη	1
Γένοβα	1	Κόρινθος	4	Μέτσοβο	1	Τριφυλία	1
Γερμανία	1	Κρανίδι	1	Μύκονος	1	Ύδρα	6
Γορτυνία	3	Κρήτη	9	Μυτιλήνη	1	Φιλιατρά	1
Γύθειο	2	Κύθηρα	4	Νάξος	3	Χαλκίδα	4
Δημητσάνα	1	Κύθνος	1	Ναύπλιο	2	Χίος	3
Δόμβρεια	1	Κυνουρία	2	Οίτυλο	1	Ψαρά	1
Ζάκυνθος	1	Κων/πολη	4	Ουγγαρία	1		
Ήπειρος	8	Λακωνία	1	Πάρος	4	(Σύνολο	212)

Ισχυρή, αναλογικά με τον πληθυσμό τους, είναι η παρουσία των Κυκλάδων (31), άλλη μια μαρτυρία για την οικονομική κρίση που διέρχονται: από την Πελοπόννησο καταγράφονται 40 αποθανόντες, από τη Στερεά και την Εύβοια 22, από τα νησιά του Αργοσαρωνικού 10, από την Ήπειρο 10, από την Κρήτη 9 (προφανώς πρόσφυγες), από τα Επτάνησα 9, από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου 5, από την Κωνσταντινούπολη 4, από τη Θεσσαλία 2, τη Μακεδονία 2, τη Σμύρνη 2. Τέλος, τέσσερις είναι ξένοι.

Σε περίοδο κρίσης, όπως το 1897, και ακόμη περισσότερο κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, η πρωτεύουσα διογκώνεται πληθυσμιακά από τη μαζική διέλευ-

8. Στο ποσοστό αυτό δεν περιλαμβάνονται τα βρέφη και τα ανήλικα παιδιά, που όλα δηλώνονται ως γεννηθέντα στην Αθήνα. Τα στοιχεία αντλήθηκαν από τα βιβλία αποβιώσεων του Ληξιαρχείου Αθηνών.

9. Για την καταγωγή των φοιτητών των Πανεπιστημίου κατά το ακαδημαϊκό έτος 1889/1890, βλ. *Πανελλήνιος σύντομος 1891*, εκδ. Βλ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 1890, σ. 977.

ση στρατευθέντων που προωθούνται στο μέτωπο. Το ίδιο συνέβη κατά τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων με την άφιξη των ξένων αθλητών, αντιπροσωπειών, θεατών από τις επαρχίες και λοιπών ενδιαφερομένων.

Ενδεικτικά είναι και κάποια άλλα δημογραφικά στοιχεία για την Αθήνα: Το 1890 αναλογούσαν επί 1.000 κατοίκων 22 θάνατοι, έναντι 18 για όλο το κράτος, και 7,55 γάμοι έναντι 7.¹⁰ Το 1896 πέθαναν και στα τέσσερα τμήματα της πόλης 2.765 άτομα (1.498 στα τμήματα Α' + Β' και 1.267 στα τμήματα Γ' + Δ'). Οι θάνατοι έφτασαν τους 3.563 το 1906.¹¹ Το 1879 οι οικογένειες στην Αθήνα ανέρχονταν σε 15.209, και ο μέσος αριθμός ατόμων κατά οικογένεια ήταν 4,31· ο μέσος αυτός αριθμός ανεβαίνει το 1920 σε 4,83 επί συνόλου 60.639 οικογενειών.¹² Το 1907, 64.547 ήταν άγαμοι και 43.518 άγαμες, 27.160 έγγαμοι και 27.637 έγγαμες, 2.045 χήροι και 9.971 χήρες, 232 διαζευγμένοι και 320 διαζευγμένες.¹³

Ο χώρος

Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι πού και πώς κατοικεί ο παραπάνω πληθυσμός της Αθήνας. Όσον αφορά την πολεοδομική εξέλιξη, παραθέτω όσα σχετικά αναφέρει ο Κώστας Μπίρης:

Κατά τα τελευταία έτη του 19ου αιώνας η οικοδόμησις είχε πλέον καλύψει τελείως την περιοχὴν της παλαιᾶς πόλεως, με επέκτασιν, ὄχι πλήρη, πρὸς την λεωφόρον Αμαλίας, πρὸς το Κολωνάκι, πρὸς την Νεάπολιν και πρὸς το Μεταξουργεῖον. Υπῆρχον ἀκόμη πρὸς αὐτάς τας κατευθύνσεις ἀκτιστά οικόπεδα [...]. Ἐξω των ορίων τῆς σχετικῶς πυκνοκατοικημένης αὐτῆς περιοχῆς ἡ οικοδόμησις ἦτο ἀραιότερα και συνεχίζετο ως σποραδική μέχρι των τερμάτων του εγκεκριμένου ρυμοτομικοῦ σχεδίου, ἡ ἑκτασις του οποιου ἦτο ουσιαδῶς δυσανάλογος πρὸς τον πληθυσμόν. Συγκεκριμένως, το 1900 ἐκάλυπτεν ἡ ρυμοτομία 14.100 στρέμματα, διὰ να φθάσῃ, κατὰ το τέλος της πρώτης δεκαετίας, εἰς 19.430 στρ.¹⁴

Το 1889 οι οικοδομές έφταναν τις 10.098, από τις οποίες 9.257 ήταν οικίες και 841

10. Στο ίδιο, σ. 795, 802-803.

11. 1906: τμήμα Α' 550, Β' 253, Γ' 520, Δ' 315, Ε' 1049, ΣΤ' 876. Τα στοιχεία για το 1896 και το 1906 προέρχονται από τα βιβλία αποβιώσεων του Ληξιαρχείου Αθηνών.

12. Μιχαλόπουλος, «Στατιστικά πληροφορία», ό.π., σ. 283. Βλ. στο ίδιο την κατανομή των οικογενειών το 1920 κατά αστυνομικά τμήματα, συνοικίες και ενορίες. Ο Μανσόλας («Απογραφή», ό.π., σ. 852-853), που υπολογίζει τους κατοίκους της Αθήνας το 1879 σε 63.374, αναφέρει και αυτός 15.209 οικογένειες, αλλά 4,17 τον μέσο όρο των ατόμων ανά οικογένεια, έναντι 4,62 για όλη την Ελλάδα. Βλ. στο ίδιο, σ. 851, τους απογραφέντες το 1879 κατά αστυνομικά τμήματα.

13. *Απογραφή του πληθυσμού 1907*, ό.π., πίν. 20. Για τα αντίστοιχα του 1879, βλ. Μανσόλας, «Απογραφή», ό.π., σ. 853.

14. Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19ον εις τον 20όν αιώνα. Μέρος δεύτερον, 1900-1966*, έκδ. Καθδρμάτος Πολεοδομίας και Ιστορίας των Αθηνών, Αθήνα 1966, σ. 246.

διάφορα καταστήματα, σχολές, εκκλησίες, μουσεία κτλ. Μέσα σε δέκα χρόνια, σε σύγκριση με το 1879 οπότε οι οικοδομές ήταν 8.080, είχε σημειωθεί αύξηση 25% (2.018 οικοδομές επιπλέον). Η αύξηση των οικιών δεν ήταν ανάλογη με την αύξηση του πληθυσμού. Έτσι, τη δεκαετία αυτή η πυκνοκατοίκηση είναι έντονη: το 1879 σε κάθε οικία αναλογούσαν 8,66 άτομα, έναντι 11,63 το 1889. Επίσης, το 1879 σε κάθε τετραγωνικό χιλιόμετρο της πόλης κατοικούσαν 15.843 άτομα, ενώ το 1890 ο αριθμός αυτός είχε υπερδιπλασιαστεί (38.278 άτομα). Η αύξηση της πυκνότητας οδήγησε σε υψηλά ενοίκια. Η πίεση για επιπλέον οικοδομές ήταν μεγάλη. Μέσα σε ένα μόνον έτος, το 1889/1890, χτίστηκαν 400 νέες οικίες.¹⁵ Το 1920 οι εντός σχεδίου οικοδομές ανήλθαν σε 26.277.¹⁶

Αναλυτικά στοιχεία για τις οικοδομές έχουμε μόνον από την απογραφή του 1879: από τις 8.080 οι 7.405 ήταν λιθοόκτιστες, 608 πλινθοόκτιστες και 67 ξύλινες. Από αυτές, οι 7.316 ήταν κατοικίες: 3.661 κατοικούνταν από τους ιδιοκτήτες τους, 3.572 από ενοικιαστές και 83 βρισκόνταν υπό ανέγερση. Για 6.630 οικίες συγκεντρώθηκαν πληροφορίες σχετικά με το ύψος τους:¹⁷

Ισόγειες	2.643
Με δύο ορόφους	768
Με τρεις ορόφους	2.504
Με τέσσερις ορόφους	694
Με πέντε ορόφους	21
<i>Σύνολο</i>	<i>6.630</i>

Γύρω στο 1880 δημιουργήθηκαν οικοδομικές επιχειρήσεις για να εκμεταλλευτούν τη μεγάλη ζήτηση κατοικίας.¹⁸ Εξάλλου, ο υψηλός αριθμός των ενοικιαζόμενων οικιών δείχνει ότι πολλοί κάτοικοι της Αθήνας απέβλεπαν σε εισοδήματα από ενοικιάσεις ιδιοκτητών ακινήτων. Ποικίλες πιέσεις οδήγησαν στην ταχεία επέκταση του σχεδίου πόλεως, χωρίς να μπορεί πάντοτε η πολιτεία να αποτρέψει αυθαίρετες χρήσεις, όπως την κατασκευή ιδιωτικών οδών, ενώ παραμελήθηκε η δημιουργία μεγάλων πλατειών και η διεύρυνση των χώρων πρασίνου.¹⁹ Η προσαρμογή των οικοδομικών αναγκών της πόλης στη λογική του ιδιωτικού συμφέροντος προκάλεσε την αντίδραση του υπουργού Εσωτερικών Ν. Τριανταφυλλάκου, ο οποίος ζήτησε από τη Βουλή το 1909 να απαγορεύσει την επέκταση του σχεδίου της πρωτεύουσας για τουλάχιστον δεκαπέντε χρόνια.²⁰

15. Όλα αυτά τα στοιχεία αντλούνται από τον *Πανελλήνιο σύντομο 1891*, ό.π., σ. 802.

16. Μιχαλόπουλος, «Στατιστικά πληροφορία», ό.π., σ. 283: Από τις 26.277 οικοδομές οι 23.539 ήταν κατοικίες, οι υπόλοιπες ήταν οικοδομές υπό ανέγερση ή υπό επισκευή, δημόσια καταστήματα, «ομαδικά συμβιώσεις» κ.ά. Στις 23.539 κατοικίες αναλογούσαν 55.909 νοικοκυριά.

17. Μανσόλας, «Απογραφή», ό.π., σ. 854-855.

18. Μπίρης, *Αι Αθήναι*, ό.π., τόμ. Β', σ. 274. Βλ. και στον Α' τόμο, σ. 198-199, για το ενδιαφέρον επιχειρηματιών να κατασκευάσουν στην περιοχή της Νεάπολης έτοιμες κατοικίες προς πώληση ή ενοικίαση.

19. Μπίρης, *στο ίδιο*, σ. 274-275.

20. Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, «Πόλεις και πολεοδομία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, ό.π., τόμ. Α1, σ. 229. Βλ. στο ίδιο, σ. 227-228, πώς η Αθήνα από 400 εκτάρια το 1879 είχε φτάσει τα 1.918 το 1907.

Η ταχεία οικοδόμηση εικονίζεται εύγλωττα από τον ετήσιο αριθμό αδειών που εκδόθηκαν για την κατασκευή νέων οικοδομών την περίοδο 1890-1912.²¹

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Άδειες νέων οικοδομών (1890-1912)

Έτος	Αριθ. αδειών	Αξία σε δραχμές	Έτος	Αριθ. αδειών	Αξία σε δραχμές
1890	303	3.893.000	1902	335	3.973.000
1891	246	2.630.000	1903	441	5.000.000
1892	281	3.053.000	1904	495	5.732.000
1893	340	3.767.000	1905	513	5.275.000
1894	292	3.159.000	1906	480	4.489.000
1895	263	2.876.000	1907	490	4.850.000
1896	266	2.934.000	1908	403	4.325.000
1897	163	1.784.000	1909	404	4.331.000
1898	323	3.435.000	1910	434	4.763.000
1899	271	2.887.000	1911	520	5.664.000
1900	320	3.377.000	1912	553	5.409.000
1901	329	3.596.000			

Την περίοδο 1890-1912 αναλογούν, κατά μέσο όρο, 368 άδειες το χρόνο. Ο αριθμός αυτός είναι υπερτριπλάσιος από τον αντίστοιχο ετήσιο μέσο όρο των ετών 1870-1879, που ήταν 112.²²

Η λιθόκτιστη Αθήνα με τα επιβλητικά νεοκλασικά κτήρια θα πρέπει να εντυπωσίαζε τον παρατηρητή που κινούνταν μεταξύ ανακτόρων και πλατείας Ομονοίας. Η εικόνα όμως θα ήταν διαφορετική όταν πλησίαζε τις άλλες συνοικίες: σκόνη στους χωματερούς δρόμους, ακαθαρσία από την έλλειψη ή την πλημμελή κατασκευή αποχετευτικού δικτύου, ανεπαρκής ύδρευση, σκουπίδια σε ακάλυπτους χώρους, κατοικίδια ζώα να περιφέρονται στους δρόμους, ρυπογόνα καταστήματα δίπλα σε κατοικίες κτλ. Οι σφαγές των ζώων πολλές φορές γίνονταν μπροστά από τα κρεοπωλεία.²³ Οι μυθιστοριογράφοι

21. Κ. Παπανδρόπουλος, «Οικοδομική κίνησης Αθηνών», στο λήμμα «Αθήναι» της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας*, τόμ. Β', σ. 225. Τα στοιχεία του πίνακα προέρχονται από στατιστικές του γραφείου Σχεδίων Πόλεων. Βλ. και Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, Αθήνα 1984, σ. 91-92: «Αριθμός οικοδομικών αδειών στην Αθήνα» 1890-1921· οι οικοδομές εδώ καταγράφονται ανάλογα με τους ορόφους που έχουν. Βλ. τον ίδιο πίνακα στο Μανόλης Β. Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους*, Πολιτιστικό-Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, σ. 78: «Αριθμός νέων οικοδομών στην Αθήνα (1890-1921)»· βλ. και το άρθρο του ίδιου, «Αθηναϊκά πολεοδομικά της περιόδου 1910-1921», *Τα Ιστορικά* 11 (Δεκ. 1989), σ. 395-411.

22. Μανσόλας, «Απογραφή», ό.π., σ. 856: «κατά τας πληροφορίες της αστυνομίας από τον έτους 1870 μέχρι του 1879 εχορηγήθησαν παρ' αυτής 121 άδειαι οικοδομής».

23. Οργανωμένα σφαγεία απέκτησε η Αθήνα στα μέσα της δεκαετίας του 1910. Βλ. Μπίρης, *Αι Αθήναι*,

δίνουν γλαφυρές εικόνες αυτής της άλλης Αθήνας.²⁴ Ένας ξένος, ο Κάρολος Τσέστων, σημειώνει:

Η νέα πόλις έχει όπιν τοσούτου πλούτου και τοσαύτης ευμαρείας, ώστε δύσκολον είναι να σχετίση αυτήν προς την προ πεντηκονταετίας επικρατήσασαν πενίαν και ρυπαρότητα. Αληθές είναι, ότι η παλαιά πόλις εισέτι υπάρχει· όπως δε ίδη τις τας οικίας, εν αις οι Αθηναίοι κατώκουν περί τα τέλη του παρελθόντος αιώνος, δεν απαιτείται ειμή μόνον να καταλίπη τας νέας μεγάλας οδούς και να εισέλθῃ εἰς τας στενάς αγκυιάς της παλαιάς πόλεως.²⁵

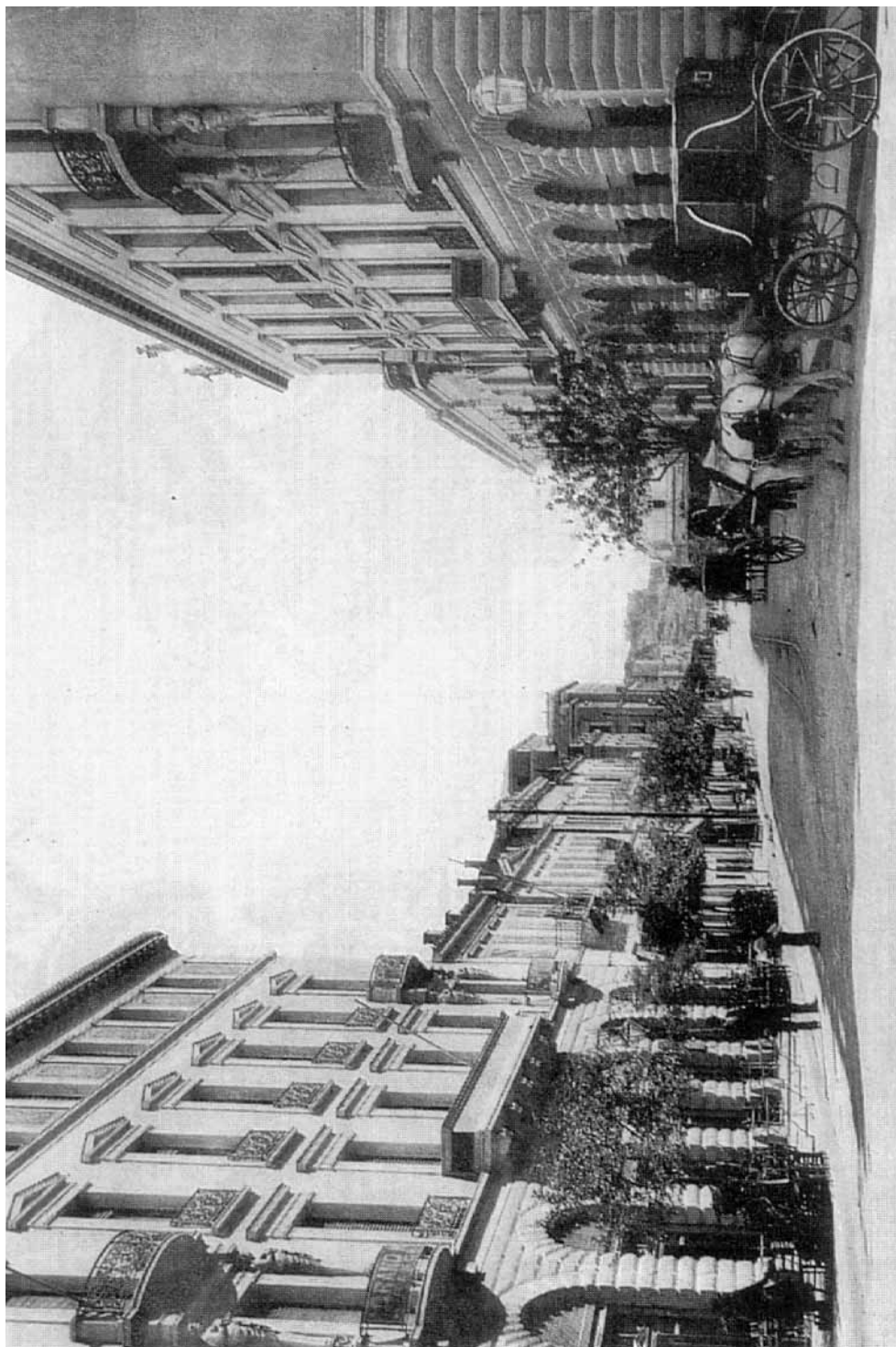
Για το ποιοι κατοικούσαν, εργάζονταν και κυκλοφορούσαν στου Ψυρρή, η περιγραφή (1890) του Μιχαήλ Μητσάκη είναι ανεπανάληπτη:

Εκ του στενού, ως τουρκικής πόλεως, δρομίσκου του Ψυρρή, συρφετός διέρχεται, ποικίλος, άνθρωποι και κτήνη, παιδιά και γυναίκες, νοικοκυραίοι και εργάται, λαϊκόν πλήθος, πηγαίνον ή ερχόμενον, διαφοροτρόπως ενδυμένον, ως εν απόκρῳ προχείρῳ, πληρούν βόμβου την μικράν οδόν. Κορασίδες, φέρουσαι τας στάμνας των εἰς χείρας, διευθύνονται συχνά, προς την πλησίον βρύσιν της πλατείας, διά να τας γεμίσουν, μαθηταί επιστρέφοντες εκ του σχολείου, οψοκομισταί, λούστροι, πλύστραι, μοδιστρούλες, εμποροῦπάλληλοι, δικηγόροι ενίστε με δικογραφίας υπό μάλης, εξερχόμενοι του κοντινὸν κακουργιοδικεῖον, ρασοφόροι κάποτε, βρακάδες πού και πού, στρατιωτῶν πηλίκια και αρβύλαι, κανέν μαύρο τσεμπέρι γραίας, ιθαγενῶν Αθηναίων φουσκωμένα προς τα οπίσω πανταλόνια, φθάνοντα μέχρι του γόνατος και μόνον, πολύχρωμοι κνημίδες υποκάτω, εμφανίζονται, κινούνται, σπεύδουν, βραδυπορούν, διασχίζουν τον δρομίσκον, βυθίζονται εἰς τας λουπάς της συνοικίας ατραπούς, λαβυρινθώδεις, στενάς επίσης αλλά ζωτικωτάτας αρτηρίας, υπηρετούσας την ερμαϊκὴν ταινίαν, την Βλασσαροῦν, τον Ἅγιον Φίλιππον, το Γεράνι, την πλατείαν της Ελευθερίας, την λεωφόρον Πειραιώς, τα μέρη του σιδηροδρόμου. Ἀμαξαι ή κάρρα, παταγούν περιοδικῶς, κυλίσονται με προσοχήν, μόλις χωροῦντα να περάσουν, καταλαμβάνοντα όλον το πλάτος του σοκακιού, με τους τροχούς των συμπιεζομένους από τα εκατέρωθεν λιθόστρωτα. Ομάδες Καρπαθίων, λατόμων ως επί το πολύ, εκ των ασχολουμένων εἰς τα πέριξ της πόλεως νταμάρια, επανακάμπτοντες εκείθεν, διά ν' αναπαυθούν και διασκεδάσουν, αὔριον Κυριακήν, επιδεικνύουν λυγρίζόμενα τα υψηλά των αναστήματα και την ιδιόρρυθμον αμφιεσίν

ό.π., τόμ. Β', σ. 256. Βλ. και τι αναφέρει ο Μπίρης στον Α' τόμο, σ. 202, για το Γκαζοχώρι: «Το Γκαζοχώρι, ένα σύμφυρμα καλυβίων και αθλίων παραπηγμάτων μεταξύ του εργοστασίου του Αεριόφωτος και της Ιεράς Οδοῦ, ήτο αληθής κόλασις δυστυχίας και διαφθοράς».

24. Για τη σημασία της λογοτεχνικής μαρτυρίας στη μελέτη της Αθήνας και γενικά της πόλης, βλ. Λίζυ Τσιρμώκου, «Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης, πόλεις της λογοτεχνίας», *Νεοελληνική Πόλη*, ό.π., τόμ. Α', σ. 167-196. Βλ. της ίδιας, *Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης. Πόλεις της Λογοτεχνίας*, Λωτός, Αθήνα 1987.

25. Κάρολος Τσέστων, *Η Ελλάς τω 1887, μεταφρασθέν εκ του Αγγλικού υπό Μ...*, Ακρόπολις, Αθήνα 1887 [επανέκδοση: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1990 (εισαγωγή-ευρετήριο Χρήστος Π. Μπαλόγλου) σ. 105].

Η οδός Αθηνάς το 1902. [Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα 1996, σ. 246]

των. Πλανόδιοι οπωροπώλαι, οδηγούν αργά-αργά τα βασταγούδια των, φορτωμένα με σταφύλια ιδίως. [...] Εντός των γύρω μαγαζίων, ισογείων ή υπογείων πάντοτε, εργάζονται οι ένοικοι, μικροπαντοπώλαι, μικροψιλικοπώλαι, μικροκαπνοπώλαι, είς χρυσόχοος εκθέτων αναμίξ επί των θαμβών νέλων του δακτυλίδια προϊστορικά, αλύσεις παναρχαίας, ασημένια κουταλάκια του γλυκού και εικόνας αγίων, ταβερνιάρηδες ή κρεοπώλαι ή μανάβηδες. Ο γείτων μάγειρος, ο Τάσσο, έχει ανοικτόν το μαγειρείον του, και κάθητ' έμπροσθεν αυτού, κοντός, χονδρός, με την μακράν ποδιάν του, τους νευρώδεις βραχίονας, οίτινες μόνου του υποκαμίσου την περίπτυσιν ανέχονται. Του καφφενείου του κυρ Πολυχρόνη οι θαμώνες, στρυμόνοντ' επί του πεζοδρομίου, μόλις κρασπεδούντος την οδόν, το πολύ δύο σπιθαμών εκτάσεως, επιτελούντες θαύματα ισορροπίας με τον κορμόν των και τους δύο πόδας της καρέγλας επ' αυτού, τους δ' ιδικούς των και τους δύο άλλους της, εντός του οχετού του παραρρέοντος οι πλείστοι. Μία φρεσού, διήλθε προ μικρού, στολισμένη, εύσωμος, σείουσα το παππάξι της, κυμαίνουσα τα πυγαία, μεγαλοπρεπής. Από του ενός μέρους εις το άλλο διαμείβονται συνομιλίας, διάλογοι συνάπτονται, αστεία πολλάκις απευθύνονται, ανταλλάσσονται φωναί και επικλήσεις, θορυβώδεις, εύθυμοι, κραυγαστικά συνήθως, εν οικειότητι ως οικογενειακή. Είς υψηλός Λιδωρικιώτης, επέρασεν αρτίως, φέρων περί τον αυχένα τυλιγμένον ζωντανόν αρνίον, όπερ εκράτει εκατέρωθεν διά των χειρών, άγων φαίνεται' αυτό κάπου προς πώλησιν ο άνθρωπος. Και υπήρξε γέλωσ σιγηλός επί στιγμίν, και βλέμματα ειρωνικά τριγύρω, διά τον τρόπον όν εκράτει το σφακτόν, με το κεφάλι του προβάλλον παραλλήλως προς το ιδικόν του, εκ πλαγίου. Δύο κουτσαβάκηδες διήλασαν συγχρόνως, περιπλέγδην, ως μισομεθυσμένοι, την ρεπούμπλικαν στραβά, κάτω τους γύρους, τρικιλίζοντες προσποιητά και επιδεικτικώς, τραγουδούντες διά λάρυγγος βραγχώδους, οιδαλέου, δημώδες άσμα, αρτίτοκον γέννημα των ρυακίων του Ψυρρή:

*Βάρα με με το σιλέτο,
Κι όσο αίμα τρέξη πέτο!...*²⁶

Το 1893 οι υπάρχοντες υπόνομοι κάλυπταν μόνο το 1/8 των αναγκών της πόλης. Έτσι, οι απορροφητικοί βόθροι μόλυναν τα πηγάδια που είχαν ανοιχτεί. Έπειτα, ο κεντρικός αγωγός που κατασκευάστηκε το 1882 κάτω από την οδό Μάρνη (ρέμα της Βάθειας) απλώς απομάκρυνε από την κυρίως πόλη τα λύματα, τα οποία χύνονταν στην ύπαιθρο. «Από εκεί, οι λαχανοκηπουροί τα παρωχέτευον με χάνδακας εις τα κτήματά των, διά να ποτίζουν με αυτά τα λαχανικά που έτρωγον οι Αθηναίοι. Ο τύφος και τα εντερικά, γενικώς, νοσήματα ήταν ενδημικά εις τας Αθήνας».²⁷

Το Αδριάνειο υδραγωγείο δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες του αυξανόμενου

26. Μιχαήλ Μητσάκης, *Αθηναϊκάί σελίδες* («Θεάματα του Ψυρρή»), στο *Είς Αθηναίος χρυσοθήρας. Αθηναϊκάί σελίδες – Φύλλα εκ του ιδιαιτέρου σημειωματαρίου μου – Μία φιλολογική σελίς εις δύο γλώσσας*, Γαλαξίας, Αθήνα 1971, σ. 120-122. Εικόνες της Αθήνας στο γύρισμα του αιώνα βλ. στο *Ενθύμημα των Αθηνών*, Υπουργείο Πολιτισμού/ΕΛΙΑ, Αθήνα 1985.

27. Μπίρης, *Αι Αθήναι*, ό.π., τόμ. Β', σ. 256. Κατά μία πληροφορία, το 1881 επιδημία τύφου θανάτωσε σε σύντομο χρονικό διάστημα 1.000 άτομα: Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Οι δήμαρχοι των Αθηνών (1835-1907). Μετά προεισαγωγής περί δημογεροντίας*, Εν Αθήναις Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη-Παπαγεωργίου, 1907

πληθυσμού. Στις συνοικίες το πόσιμο νερό ήταν λίγο και όχι σε καθημερινή βάση. Ούτε η ποιότητά του ήταν καλή. Πολλοί Αθηναίοι προμηθεύονταν νερό από τους υδροπωλητές, που το μετέφεραν από το Μαρούσι, την Πεντέλη, την Καισαριανή κ.α.²⁸

Προς το τέλος και το γύρισμα του αιώνα εντείνονται οι προσπάθειες για βελτίωση των συνθηκών δημόσιας υγιεινής, που είναι υπαίτιες για ποικίλες λοιμώξεις και επιδημίες. Το 1902 υπογράφεται σύμβαση με εργολάβο που αναλαμβάνει να διατηρεί την πόλη καθαρή με 70 κάρα «ευπρεπή και σκεπασμένα» και 70 οδοκαθαριστές, έναν για κάθε συνοικία. Άλλος εργολάβος αναλαμβάνει το 1900 την κατασκευή νέων ουρητηρίων, ενώ στις μεγάλες πλατείες δημιουργούνται και υπόγεια ουρητήρια. Έτσι, εκλείπει σιγά σιγά «το πιο βάρβαρο και ελεεινό θέαμα της Αθήνας».²⁹

Όσον αφορά την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών που σταδιακά θα αλλάξουν την όψη της πόλης και ως ένα βαθμό την καθημερινότητα των Αθηναίων, ενδεικτικά θα μπορούσαν να αναφερθούν: Το 1896 κάνει την εμφάνισή του το πρώτο αυτοκίνητο, που είχε φέρει από τη Γαλλία ο Κωνσταντίνος Χρηστομάνος. Το 1902 το νέο εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρισμού στο Νέο Φάληρο καλύπτει συστηματικά τις ανάγκες ηλεκτροφωτισμού της Αθήνας και του Πειραιά, και συγχρόνως παρέχει ρεύμα στις βιομηχανίες και τις μεταφορές. Ο ατμοκίνητος σιδηρόδρομος Αθήνας-Πειραιά μετατρέπεται σε ηλεκτροκίνητο το 1904 και η γραμμή του γίνεται διπλή. Δύο χρόνια αργότερα υπογράφεται σύμβαση με βελγική εταιρεία για την εγκατάσταση ηλεκτροκίνητων τροχιόδρομων (τραμ) στην Αθήνα και τον Πειραιά, οι οποίοι σταδιακά θα αντικαταστήσουν τους ιπποτροχιόδρομους. Από το 1900 άρχισε η διαδικασία για την κατασκευή της λεωφόρου Ανδρέα Συγγρού. Οι πρώτες ασφαλτοστρώσεις δρόμων έγιναν το 1905 και τα πρώτα τηλέφωνα εγκαταστάθηκαν το 1908.³⁰

Με ψήφισμα του δημοτικού συμβουλίου, το 1908 η πόλη διαιρέθηκε σε 59 συνοικίες, ενταγμένες σε τέσσερα τμήματα. Όσες ονομασίες συνοικιών κρίθηκαν «χυδαιόταται και καταισχύνουσιν την παναρχοντίον και μεγαλοπρεπή Ελληνικήν γλώσσαν» αντικαταστάθηκαν, κατά πάγια τακτική της εποχής, με αρχαιοπρεπείς, ώστε η πόλη να πάρει ξανά «το αρχαίον αυτής κλέος».³¹ Οι συνοικίες αυτές, με τις νέες ονομασίες τους και με τον πληθυσμό που είχαν το 1920, φαίνονται στον Πίνακα 4, ενώ στο χάρτη που ακολουθεί ιχνογραφούνται οι συνοικίες στο χώρο.³²

[φωτ. ανατύπ.: Δήμος Αθηναίων/Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα 2001 (επιμ.-εισαγ. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη), σ. 319].

28. Μπίρης, *Αι Αθήναι*, ό.π., τόμ. Β', σ. 255-256.

29. Παρασκευόπουλος, *Οι δήμαρχοι των Αθηνών*, ό.π., σ. 473-477. Βλ. και Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα της μπελ επόκ*, Φιλιππότης, Αθήνα 1983, σ. 117-119.

30. Για όλα αυτά, βλ. Μπίρης, *Αι Αθήναι*, ό.π., τόμ. Β', σ. 250-253.

31. Αθαν. Σ. Γεωργιάδης, *Νέα Διαίρεσις της πόλεως Αθηνών κατά κόμας και συνοικίας αρχαίας και νεωτέρας υπό νομομηχανικού επί του σχεδίου της πόλεως και των δημ. κτιρίων. Μετά τον σχεδίου της πόλεως και πίνακος της ονοματοθεσίας των τε οδών και συνοικιών*, Εν Αθήναις Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1908. Τον πίνακα με τις νέες ονομασίες έλεγξαν και τροποποίησαν ο W. Dörpfeld, διευθυντής του Γερμανικού Ινστιτούτου, ο Νικ. Πολίτης και ο Π. Καββαδίας. Το δημοτικό συμβούλιο τον ενέκρινε με ψήφισμα της 13.5.1908. Βλ. στο δημοσίευμα αυτό πώς κατανέμονται οι 59 συνοικίες στα τέσσερα τμήματα της πόλης (σ. 11-13).

32. Μιχαλόπουλος, «Στατιστικά πληροφορία», ό.π., σ. 282· βλ. στο ίδιο (σ. 280-282) από ποιες οδούς περικλείεται κάθε συνοικία· βλ. επίσης (σ. 282-283) τις ενορίες της Αθήνας και πίνακα πληθυσμού κατά

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Πληθυσμός κατά συνοικίες

<i>Όνομα συνοικίας</i>	<i>Κάτοικοι</i>	<i>Κάτοικοι επί % του συνόλου</i>	<i>Εμβαδόν σε στρέμματα</i>	<i>Κάτοικοι ανά στρέμμα</i>
Αβερωφείου	3.083	1,08	295,60	10,48
Αγίου Κωνσταντίνου	8.735	3,06	212,24	41,16
Αγίου Παύλου	5.747	2,02	161,12	35,67
Αγίων Θεοδώρων	3.233	1,14	103,28	31,30
Αγοράς	13.003	4,56	236,64	54,95
Αδριανού	2.767	0,97	90,40	30,61
Ακαδημίας Πλάτωνος	4.863	1,71	503,68	9,61
Ακροπόλεως	1.087	0,38	44,40	24,48
Αλωπεκής	1.681	0,59	195,20	8,63
Αμπελοκήπων	4.257	1,50	1.086,48	3,92
Ανακτόρων	123	0,05	203,60	0,60
Αρδηττού	2.144	0,76	113,04	18,97
Αρείου Πάγου	5.882	2,07	80,32	73,23
Αττάλου	2.473	0,87	66,48	37,20
Αττικής	5.742	2,02	542,56	8,94
Αχαρνών	16.554	5,80	607,76	27,24
Βάθειας	1.590	0,56	59,68	26,64
Βαράθρου	7.546	2,65	325,28	23,34
Βουλής	2.503	0,88	73,04	34,27
Δημαρχείου	3.099	1,06	92,88	33,37
Δημοτικού Νοσοκομείου	215	0,08	231,36	0,93
Διονυσίου Αρεοπαγίτου	5.280	1,85	202,40	26,09
Διονύσου	3.602	1,27	224,72	16,03
Διτύλου	4.130	1,45	228,24	18,09
Εθνικού Μουσείου	2.304	0,81	131,76	17,49
Ευαγγελισμού	5.788	2,03	468,16	12,58
Ζαπτείου	15	0,01	139,68	0,11
Ιεράς οδού	4.517	1,59	221,36	20,41
Πισσού	1.392	0,49	374,08	3,72
Καλλιρρόης	1.246	0,44	99,84	12,48
Κεραμεικού έξω	19.587	6,87	647,52	30,25
Κοίλης	955	0,35	104,32	9,54
Κοιμητηρίου	2.130	0,75	522,48	4,08
Κολωνού	13.231	4,64	1.150,19	11,50

ενορία. Ο Νικόλαος Γ. Ιγγλέσης (στο *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Γ', τόμ. Α', 1910-1911, Αθήνα χ.χ., σ. 42-43) απαριθμεί τις παλαιές και νέες συνοικίες. Τον πίνακα 4 δημοσιεύει και ο Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία*, ό.π., σ. 102-103, αλλά μετατρέπει τα στρέμματα σε εκτάρια. Βλ. στο ίδιο, σ. 104, «Συντελεστές πυκνοκατοίκησης των συνοικιών της Αθήνας (1920)», και στις σ. 105-108 χάρτες που δείχνουν τις επεκτάσεις του εγκατεστημένου σχεδίου της Αθήνας (1880-1919).

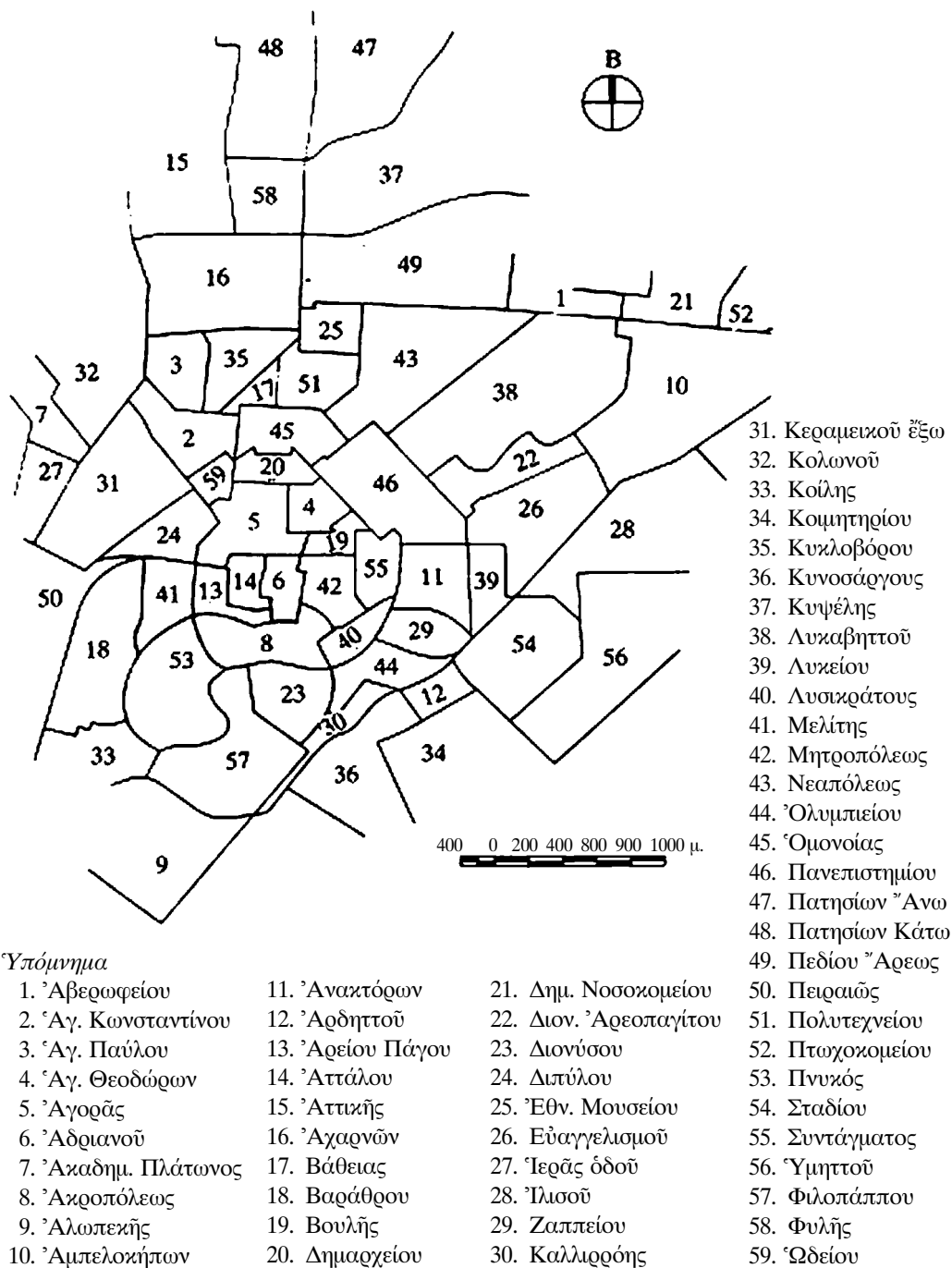
ΠΙΝΑΚΑΣ 4 (συνέχεια)
Πληθυσμός κατά συνοικίες

Όνομα συνοικίας	Κάτοικοι	Κάτοικοι επί % του συνόλου	Εμβαδόν σε στρέμματα	Κάτοικοι ανά στρέμμα
Κυκλοβόρου	6.440	2,26	194,24	33,15
Κυνοσάργους	6.953	2,44	516,72	13,46
Κυψέλης	5.184	1,82	822,72	6,30
Λυκαβηττού	7.609	2,67	428,16	17,77
Λυκείου	1.157	0,41	111,68	10,36
Λυσικράτους	3.335	1,17	88,72	37,59
Μελίτης	3.101	1,09	88,96	34,86
Μητροπόλεως	6.433	2,26	146,48	43,92
Νεαπόλεως	22.152	7,77	524,32	42,25
Ολυμπείου	1.302	0,46	141,84	9,18
Ομονοίας	9.243	3,24	198,56	46,55
Πανεπιστημίου	6.738	2,36	427,84	15,75
Πατησίων άνω	5.635	1,98	1.308,12	4,31
Πατησίων κάτω	3.898	1,37	1.605,56	2,43
Πεδίου Άρεως	3.228	1,14	721,36	4,47
Πειραιώς	2.702	0,95	279,68	9,66
Πνυκός	–	–	15,44	–
Πολυτεχνείου	5.284	1,66	176,64	29,91
Πτωχοκομείου	807	0,29	349,12	2,31
Σταδίου	4.708	1,65	423,04	11,13
Συντάγματος	2.945	1,04	122,16	24,11
Υμηττού	5.319	1,87	756,88	7,03
Φιλοπάππου	5.016	1,76	458,56	10,94
Φυλής	3.502	1,23	242,24	14,46
Ωδείου	2.127	0,75	61,20	34,75
Σύνολο	285.322	100,00	20.050,03	14,23

Η κοινωνία

Δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε την αθηναϊκή κοινωνία προς τα τέλη του 19ου αιώνα. Είναι εμφανής μια ιεραρχία που βασίζεται κυρίως στον πλούτο, τη μόρφωση και τη σχέση με το πολιτικό σύστημα. Ωστόσο, το αιτούμενο είναι να ανιχνευθεί η πολυπλοκότητα της κοινωνικής πραγματικότητας και να μην αρκεστούμε σε σχήματα που θα περιορίζονταν σε απλές ταξινομήσεις. Το 1887 ο Μητσάκης στο διήγημά του «Το θέρος» διέκρινε, με βάση τον τρόπο κοινωνικής συναναστροφής και διασκέδασης, τρεις τάξεις: την ανώτερη (που στηρίζεται στον πλούτο και μιμείται τον τρόπο ζωής των ευρωπαϊκών ηγετικών τάξεων), τη μέση (κατώτεροι υπάλληλοι, επαγγελματίες, συνταξιούχοι, μικροεισοδηματίες, φοιτητές) η οποία, χωρίς να έχει ακόμη δική της προσωπι-

Διαίρεση τῆς Ἀθήνας σέ συνοικίες σύμφωνα μέ τό Β.Δ. τῆς 7.6.1908

Υπόμνημα

1. Ἀβερωφείου	11. Ἀνακτόρων	21. Δημ. Νοσοκομείου
2. Ἀγ. Κωνσταντίνου	12. Ἀρδητοῦ	22. Διον. Ἀρεοπαγίτου
3. Ἀγ. Παύλου	13. Ἀρείου Πάγου	23. Διονύσου
4. Ἀγ. Θεοδώρων	14. Ἀττάλου	24. Διπύλου
5. Ἀγορᾶς	15. Ἀττικῆς	25. Ἑθν. Μουσείου
6. Ἀδριανοῦ	16. Ἀχαρνῶν	26. Εὐαγγελισμοῦ
7. Ἀκαδημ. Πλάτωνος	17. Βάθειας	27. Ἱερᾶς ὁδοῦ
8. Ἀκροπόλεως	18. Βαράθρου	28. Ἴλισοῦ
9. Ἀλωπεκῆς	19. Βουλῆς	29. Ζαπτείου
10. Ἀμπελοκήπων	20. Δημαρχείου	30. Καλλιγρόης
		31. Κεραμεικοῦ ἔξω
		32. Κολωνοῦ
		33. Κοίλης
		34. Κοιμητηρίου
		35. Κυκλοβόρου
		36. Κυνοσάργους
		37. Κυψέλης
		38. Λυκαβηττοῦ
		39. Λυκείου
		40. Λυσιγιάτου
		41. Μελίσσης
		42. Μητροπόλεως
		43. Νεαπόλεως
		44. Ὀλυμπείου
		45. Ὀμονοίας
		46. Πανεπιστημίου
		47. Πατησίων Ἀνω
		48. Πατησίων Κάτω
		49. Πεδίου Ἀρεως
		50. Πειραιῶς
		51. Πολυτεχνείου
		52. Πτωχοκομείου
		53. Πνυκός
		54. Σταδίου
		55. Συντάγματος
		56. Ὑμηττοῦ
		57. Φιλοπάππου
		58. Φυλῆς
		59. Ὠδείου

Αναδημοσίευση ἀπό το Μανόλης Β. Μαγμαράς, *Η αστική πολυκατοικία τῆς μεσοπολεμικῆς Ἀθήνας. Η ἀρχή τῆς ἐντατικῆς ἐκμετάλλευσης τῶν ἀστικῶν ἐδαφῶν*, Πολιτιστικό-Τεχνολογικό Ἰδρυμα ΕΤΒΑ, Ἀθήνα 1991, σ. 97.

κότητα, προσπαθεί εναγωνίως να μιμηθεί την ανώτερη («απομίμησης της απομίμησης»), και το λαό, ο οποίος παρά τις επιδράσεις που δέχεται από τις άλλες τάξεις (π.χ. αρχίζει να πίνει μπίρα αντί για κρασί) διασκεδάζει τελείως διαφορετικά.³³

Ο Άγγλος R. A. H. Bickford-Smith, που επισκέφτηκε την Ελλάδα στα 1890-1892, διέκρινε τέσσερις ηγετικές ομάδες στην ελληνική κοινωνία, ουσιαστικά στην πρωτεύουσα: (α) παλαιές ευγενείς οικογένειες (χωρίς όμως οι τίτλοι τους να συνεπάγονται πρόνομια)· (β) οικογένειες που οι πρόγονοί τους διακρίθηκαν το 1821· (γ) «όσους έκαναν την τύχη τους με τον ένα ή τον άλλο τρόπο» (η πιο σημαντική, την οποία αποτελούν άτομα όπως ο Συγγρός, ο Σκουζές κ.ά.)· (δ) τον πολιτικό κόσμο. Τόνισε, επίσης, τον δημοκρατικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας ο οποίος, εκτός των άλλων, φαίνεται από το γεγονός ότι δεν ήταν ανυπότακτα κριτήρια για τη χορήγηση προσκλήσεων στις εκδηλώσεις της Αυλής.³⁴

Η ανίχνευση των επαγγελματιών των εργαζόμενων Αθηναίων επιτρέπει πιο λεπτές προσεγγίσεις για το χαρακτήρα του κοινωνικού σχηματισμού. Παραθέτω στη συνέχεια κατάλογο επαγγελματιών της Αθήνας που το 1887 ήταν υπόχρεοι φόρου επιτηδεύματος:

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Επαγγελματίες της Αθήνας (1887)

<i>Είδος επιτηδεύματος</i>	<i>Αριθμός επιτηδευματιών</i>	<i>Φόρος κατά άτομο [σε δραχ.]</i>
Ακονιστές μαχαιριών	2	21,60
Αλευρομυλωνάδες	4	27,00
Αλευροπώλες	31	55,16
Αλιείς και ιχθυοπώλες	31	29,96
Αλλαντοποιοί	15	33,24
Άμαξες ιδιωτικές	65	44,86
Αμαξηλάτες	170	38,05
Αμπατζής	1	48,60
Αργυραμμοιβοί	22	84,44
Αρτοποιοί	180	93,60

33. Μητσάκης, *Αθηναϊκά σελίδες* («Το θέρος»), στο *Εἰς Αθηναίους χρυσοθήρας*, ό.π., σ. 60-65 (το σχετικό απόσπασμα παρατίθεται παρακάτω, σ. 88-90). Βλ. και την ανάλυση που επιχειρεί ο Ι. Π. στο άρθρο του «Κοινωνική εξέλιξις» που περιέχεται στο λήμμα «Αθήνα» της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας*, ό.π., σ. 169-176: κατίσχυση της πλουτοκρατικής αριστοκρατίας που παραμέρισε τα τζάνια και, βοηθούμενη από την εκσυγχρονιστική πολιτική του Χ. Τρικούπη, επέβαλε τον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής. Εμφανίζονται «νέες τάξεις» με τη μονιμοποίηση των δημοσίων υπαλλήλων, τους «λαϊκούς ιδιωτικούς υπαλλήλους» και τη σταδιακή είσοδο των γυναικών στα καταστήματα, τη βιοτεχνία και τη βιομηχανία.

34. R. A. H. Bickford-Smith, *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου Α'* (μτφρ.-εισαγωγή-σχόλια: Λυδία Παπαδάκη), Ειρμός, Αθήνα 1993, σ. 319-327. Βλ. και Κ. Γαρδίκι-Αλεξανδροπούλου, «Η ελληνική κοινωνία στην εποχή του Χ. Τρικούπη», στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1984, σ. 177-191. Γενικότερες εκτιμήσεις για τις κοινωνικές μεταβολές στην Ελλάδα του 1880-1910 βλ. στο Γιώργος Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1977.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 (συνέχεια)
Επαγγελματίες της Αθήνας (1887)

Είδος επιτηδείου	Αριθμός επιτηδευματιών	Φόρος κατά άτομο [σε δραχ.]
Αρτοποιίες	30	36,36
Αρχιτέκτονες και εργολάβοι	88	106,32
Ασφαλιστικές εταιρείες	2	1.200,00
Βαλανείς	2	144,00
Βαρελοποιοί	14	41,91
Βαφείς και χρωμ. αμαξιών	20	42,80
Βιβλιοδέτες	19	47,62
Βιβλιοπώλες	31	133,05
Βυρσοδέψες	19	65,37
Γαλακτοπώλες	98	29,59
Γανωτές και χαλκωματάδες	28	38,50
Γούναρης	1	21,60
Διδάσκαλοι πιάνου	23	86,40
Διδάσκαλοι χορού	16	21,60
Διδάσκαλος ξιφασκίας	1	21,60
Διευθυντές ιδιωτ. εκπαιδευτηρίων	35	89,18
Διορθωτές όπλων	4	37,80
Διορθωτές ωρολογίων	14	27,00
Εδωδιμοπώλες	421	176,08
Ελαιοτριβεία	6	12,00
Έμποροι ανθράκων και καυσόξυλων	51	80,19
Έμποροι δερμάτων και πετσίων	12	182,25
Έμποροι ειδών πολυτελείας	121	271,56
Έμποροι ετοιμών φορεμάτων	28	137,12
Έμποροι ευρωπαϊκών πίων	20	136,08
Έμποροι ζώων	8	120,00
Έμποροι λίθων και πλακών	5	120,00
Έμποροι ξυλείας	23	196,49
Έμποροι οικιακών σκευών	23	200,92
Έμποροι ολικώς κ. ημ.	37	339,28
Έμποροι σιδήρων	9	315,33
Έμποροι σκευών εκ κρυστάλλου κλπ.	25	119,82
Έμποροι υφασμάτων	135	254,27
Έμποροι ωρολογίων	15	210,08
Εμποροορράπτες	39	156,06
Επιδιορθωτές αμαξιών	22	110,78
Εργολάβοι τοιχογραφημάτων	89	77,42

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 (συνέχεια)
Επαγγελματίες της Αθήνας (1887)

Είδος επιτηδεύματος	Αριθμός επιτηδευματιών	Φόρος κατά άτομο [σε δραχ.]
Εργολάβος λουτρών	1	120,00
Εργοστάσια ατμομύλων	3	272,00
Εργοστάσια ατμοπριόνης	7	171,43
Εργοστάσια επίπλων	3	200,00
Εργοστάσια ζυθοποιίας	4	360,00
Εργοστάσια μεταλλικών σκευών	2	240,00
Εργοστάσια οινοποιίας	2	180,00
Εργοστάσιο αεριοφωτός	1	600,00
Εργοστάσιο αρτοποιίας	1	360,00
Εργοστάσιο Πυριτιδοποιείο	1	600,00
Εταιρείες σιδηροδρόμων	4	1.200,00
Ζαχαροπλάστες	40	255,42
Ιατροί	172	181,40
Καθαριστές καπνοδόχων	3	21,60
Καθεκλιοδιορθωτές	3	30,00
Καλαποδάδες	8	23,40
Καπνοπώλες	285	138,32
Καροτσέρηδες	351	28,90
Κατασκευαστές αμαξιών	9	155,20
Κατασκευαστές εφιππίων	4	111,60
Κατασκευαστές ζυμαρικών	9	175,05
Κατασκευαστές καλεμκεριών	2	76,80
Κατασκευαστές μουσ. οργάνων	5	53,04
Κατασκευαστές πηλίνων αγγείων	14	57,26
Κατασκευαστές πύλων	25	41,06
Καφεκόπτες	50	29,66
Καφεπώλες	74	40,67
Καφετζήδες άνευ μπιλιάρδου	223	116,58
Καφετζήδες με μπιλιάρδο-ποτά	50	214,67
Κεραμιδοποιοί	4	99,00
Κηροπώλες ή κηροχύτες	17	60,56
Κήρυκες	19	21,60
Κουρείς άνευ επίπλων	136	26,25
Κουρείς με έπιπλα	17	76,45
Κοφινοποιοί	9	32,80
Κρεοπώλες	149	48,30
Λαδοπώλες	6	134,40
Λαχανοπώλες	103	42,83
Λιθοξόοι	33	130,36
Λιθοτόμοι	19	58,42

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 (συνέχεια)
Επαγγελματίες της Αθήνας (1887)

Είδος επιτηδεύματος	Αριθμός επιτηδευματιών	Φόρος κατά άτομο [σε δραχ.]
Μάγειροι άνευ οίνου	137	68,93
Μάγειροι μετά οίνου	53	165,12
Μαίεες	80	43,20
Μαραγκοί και ξυλουργοί	236	59,13
Μεγαλέμποροι	4	915,00
Μοδίστρες ή απλές ράπτριες	38	58,28
Μυλωνάδες γύψου	5	43,20
Ξενοδοχεία με δωμάτια	48	193,05
Ξενοδοχεία με δωμάτια και φαγητά	18	300,67
Οδοντοϊατροί	11	111,27
Οινοπώλες	475	27,39
Οπωροπώλες	56	44,49
Παπλωματάδες	20	40,50
Πεταλωτές	39	8,31
Πρακτορεία	12	360,00
Πυριτιδομυλωνάδες	2	18,00
Πωλητές διαφόρων βαφών	11	138,65
Πωλητές ζύθου και λεμονάδας	19	198,69
Πωλητές κοσμημάτων	15	290,07
Πωλητές πετρ[ελαίου] και λαμπτ[ήρων]	12	123,80
Πωλητές πηλίνων αγγείων	7	46,29
Πωλητές πνευμ. ποτών	6	336,60
Πωλητές σιδήρου μ[εγάλης] αξίας	12	257,85
Πωλητές χαρτου	23	126,00
Ράπτες	173	39,99
Σαμαροποιοί	7	23,14
Σανδαλοποιοί	48	42,18
Σαπωνοποιοί	5	130,08
Σαράτσ[ηδες] και τσαρουχάδ[ες]	38	43,47
Σιδηρουργοί	116	103,48
Σκευοστολιστές	13	40,29
Στατηροποιοί	7	46,29
Στοιχειοχύτες	2	57,60
Συμβολαιογράφοι	24	108,00
Σχοινοπλόκοι	2	43,20
Ταινιοπλέκτες	24	42,49
Ταμβακοποιοί	2	36,00
Τενεκετζήδες	55	48,57

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 (συνέχεια)
Επαγγελματίες της Αθήνας (1887)

Είδος επιτηδεύματος	Αριθμός επιτηδευματιών	Φόρος κατά άτομο [σε δραχ.]
Τιτανοπώλες	9	51,20
Τοκιστές	29	189,68
Τράπεζες	5	7.200,00
Τραπεζίτες	16	1.350,00
Τυπογράφοι	36	70,90
Υποδηματοποιοί	143	63,51
Υποθηκοφύλακες	2	64,80
Υφαντές	3	51,93
Φαρμακοποιοί	48	161,08
Φεσοποιοί	4	168,75
Φουρνάρηδες	18	46,20
Φωτογράφοι	12	171,70
Χαλβατζήδες	24	49,88
Χρυσοχόοι	20	52,74
Σύνολο	6.147	

ΠΗΓΗ: *Πανελλήνιος σύντροφος 1891*, εκδ. Βλ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 1980, σ. 750-753. Στην πηγή παρατίθεται ο «απλός» φόρος για το σύνολο των απασχολούμενων σε ένα επάγγελμα, καθώς και ο «πρόσθετος φόρος 20%». Εδώ προστέθηκαν τα δύο αυτά ποσά και διαιρέθηκαν διά του αριθμού των επαγγελματιών, για να προκύψει ο φόρος που αναλογεί σε κάθε έναν από αυτούς.

Στον παραπάνω πίνακα παρατίθενται δίπλα δίπλα τραπεζίτες και εργοστασιάρχες με οπωροπώλες, αμαξηλάτες και βαρελοποιοί. Κοινό στοιχείο: η εργασία τους δεν είναι εξαρτημένη. Ο φόρος που πληρώνει ο καθένας για το «επιτήδευμά» του δείχνει (με όλη την επιφύλαξη για τις πηγές που δεν μπορούν ακόμη να διασταυρωθούν, και τα προφανή λάθη) κάποια ιεράρχηση με τα κριτήρια της εποχής. Η ομαδοποίηση των επαγγελματιών αυτών, με στόχο τη σκιαγράφηση μιας κοινωνικής διαστρωμάτωσης, ξεπερνά τους στόχους αυτού του άρθρου, ιδιαίτερα γιατί θα χρειάζονταν και άλλες παράμετροι, που ακόμη δεν διαθέτουμε, για να έχουν οι υποθέσεις μας μεγαλύτερη βαρύτητα.³⁵ Θα περιοριστώ, επομένως, σε κάποιες επισημάνσεις από την ανάγνωση του πίνακα.

Καταρχήν η ίδια η ονομασία υποδεικνύει αρκετές φορές αν πρόκειται για παραγωγή προϊόντων ή για το εμπόριό τους: αρτοποιοί και αρτοπώλες, καφεκόπτες και καφεπώλες, κατασκευαστές πηλίνων αγγείων και πωλητές πηλίνων αγγείων κτλ. Χωρίς να απο-

35. Βλ. πώς προσεγγίζει τους αστούς του Πειραιά ο Γιαννιτσιώτης στο «Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά 1860-1909», ό.π. Βλ. και Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό-Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989, σ. 107: «Δομή της απασχόλησης στην Αθήνα και στον Πειραιά, 1840-1920».

κλείεται ο αρτοποιός να ήταν συγχρόνως και πωλητής μεμονωμένων άρτων, η διάκριση ανάμεσα στην παραγωγή και το εμπόριο θα μπορούσε να αποτελέσει μια πρώτη βασική διαφοροποίηση. Οι εσωτερικές ιεραρχήσεις μέσα στο κάθε επάγγελμα δεν φαίνονται, αφού όλοι εμφανίζονται να πληρώνουν τον ίδιο φόρο. Διακρίνονται μόνον οι τέσσερις μεγαλέμποροι και είναι πιθανό οι έμποροι υφασμάτων που πληρώνουν έκαστος φόρο επιτηδεύματος 254,27 δρχ. να βρίσκονται σε πλεονεκτικότερη θέση από τους εμπόρους ετοίμων φορεμάτων που καταβάλλουν σχεδόν το μισό ποσό (137,12 δρχ.).

Η τροφή και τα ποτά απασχολούν τους περισσότερους: 421 εδωδιμοπώλες, 149 κρεοπώλες, 103 λαχανοπώλες, 98 γαλακτοπώλες κ.ά. Η ραγδαία ανάπτυξη της οικοδομής αποτυπώνεται με την παρουσία 88 αρχιτεκτόνων και εργολάβων, 89 εργολάβων «τοιχογραφημάτων», 33 λιθοξόνων και 19 λιθοτόμων· και είναι πιθανό ότι ένα μέρος των 236 μαραγκών και ξυλουργών και των 116 σιδηρουργών είχε σχέση με τις παντός είδους κατασκευές. Στις μεταφορές προηγούνται αριθμητικά οι καροτσέρηδες (351) και ακολουθούν οι αμαξηλάτες (170). Η μοναδική σαφής γυναικεία παρουσία είναι οι μαίες (80) και οι μοδίστρες ή απλές ράπτριες (38).

Στην Αθήνα των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα συνυπάρχουν πληθυσμοί με διαφορετικές οικονομικές δυνατότητες αλλά και με πολιτισμικές διαφορές. Η παρουσία μόνον τεσσάρων φεσοποιών δείχνει πως το καπέλο είχε σχεδόν κυριαρχήσει: 25 κατασκευαστές πύλων, 20 έμποροι ευρωπαϊκών πύλων. Το ίδιο και στην υπόδηση: 143 υποδηματοποιοί, ενώ 48 σανδαλοποιοί, 38 σαράτσηδες και τσαρουχάδες, 8 καλαποδάδες. Πωλητές πηλίνων αγγείων (7) αλλά και έμποροι σκευών εκ κρυστάλλου (25).

Τέλος, τουλάχιστον κάποιοι Αθηναίοι θα μπορούσαν να φάνε και να πιουν εκτός σπιτιού, σε 137 μαγειρεία άνευ οίνου και σε 53 μετά οίνου, ή να προτιμήσουν ζύθο και λεμονάδα σε άλλα 19 μαγαζιά· να απολαύσουν τον καφέ τους σε 223 καφενεία άνευ μπιλιάρδου και σε 50 με μπιλιάρδο και ποτό· να αγοράσουν καπνό από 285 καπνοπωλεία· να τυπώσουν βιβλία σε 36 τυπογραφεία και να αγοράσουν βιβλία σε 31 βιβλιοπωλεία· να καλέσουν ή να επισκεφθούν 172 γιατρούς και 11 οδοντογιατρούς· να φωτογραφηθούν σε 12 φωτογράφους· να πάρουν μαθήματα ξιφασκίας, πιάνου ή χορού από ειδικούς δασκάλους (1, 23 και 16 αντίστοιχα).

Ανάμεσα στους παραπάνω «επιτηδευματίες» ανιχνεύουμε βασικούς παράγοντες της ανώτερης, της μέσης και της μικροαστικής τάξης, με τις ποικίλες διαβαθμίσεις τους. Σε αυτούς θα μπορούσαν να προστεθούν και οι δημόσιοι υπάλληλοι που το 1879 υπολογίζονται στην Αθήνα σε 1.327, οι δημοτικοί υπάλληλοι (65), οι στρατιωτικοί εν αργία (305), οι πολιτικοί συνταξιούχοι (114), οι δάσκαλοι (318), οι δασκάλες (299), οι δημοσιογράφοι (54) και οι «κτηματίες» (1.167).³⁶

Όσον αφορά την κατώτερη τάξη, το 1889 αναφέρονται 5.439 εργάτες και 11.210 υπηρέτες και υπηρέτριες, αντίστοιχα το 8,70% και το 17,93% του συνόλου των απασχολούμενων, που υπολογίζονταν σε 62.508.³⁷ Τα 24 «εργοστάσια» που σημειώνονται στον παραπάνω πίνακα, καθώς και οι ακόμη περισσότερες βιοτεχνίες, εξηγούν, ως ένα βαθμό,

36. Μανσόλας, «Απογραφή», ό.π., σ. 856: αναφέρονται επίσης 603 γεωργοί και 155 ποιμένες.

37. Πανελλήνιος σύντροφος 1891, ό.π., σ. 802. Αντίστοιχα, το 1879 καταγράφονται 2.602 εργάτες, 656 εργάτριες, 3.629 υπηρέτες και 2.965 υπηρέτριες: Μανσόλας, «Απογραφή», ό.π., σ. 856.

την παρουσία των εργατών αυτών. Οι επιχειρήσεις αυτές βρίσκονται συχνά μέσα στις κατοικημένες περιοχές. Όπως χαρακτηριστικά έχει τονιστεί, «σε αντίθεση με τα γνωστά στερεότυπα περί του “παραισιτικού” χαρακτήρα της πρωτεύουσας, η Αθήνα ήταν και παρέμεινε η πόλη της μικρής βιοτεχνίας [και αργότερα της βιομηχανίας], που παρήγε καταναλωτικά αγαθά όλου του φάσματος (από προϊόντα άμεσης ανάγκης μέχρι προϊόντα πολυτελείας)».³⁸ Το 1874/1875 καταχωρίζονται στην Αθήνα 8 βιομηχανικά καταστήματα που απασχολούν 252-257 εργάτες. Οι αντίστοιχοι αριθμοί για το 1882/1883 είναι 8-9 και 302-327, για το 1890/1891 12-13 και 555-650, και για το 1899/1900 19 καταστήματα και 825-900 εργάτες.³⁹ Το 1896 συνέβησαν τουλάχιστον δύο θανατηφόρα ατυχήματα στο πυροτεχνουργείο-πυριτιδοποιείο Μωραϊτίνη.⁴⁰

Ο πολύ μεγάλος αριθμός των υπηρετών / υπηρετριών (σχεδόν ένας στους πέντε εργαζομένους) θα μπορούσε εν μέρει να εξηγηθεί από το γεγονός ότι πίσω από το τη λέξη «υπηρετής» κρύβεται πολλές φορές ένας εργαζόμενος, κυρίως μικρής ηλικίας, που απασχολείται σε ένα μπακάλικο, καφενείο, ξενοδοχείο, γενικά σε μια μικρή ή μεγαλύτερη επαγγελματική μονάδα.⁴¹ Αυτό δεν σημαίνει ότι οι υπηρετές και κυρίως οι υπηρετρίες που απασχολούνται στα αθηναϊκά σπίτια δεν είναι πολλοί. Το αντίθετο. Ακόμη και μικροαστικές οικογένειες, με σχετικά χαμηλό εισόδημα, προσπαθούν να έχουν υπηρετικό προσωπικό. Είναι γνωστό πως η επαρχία τροφοδοτεί από νωρίς την πρωτεύουσα με υπηρετρίες και τροφούς, και πως νέα κορίτσια, από τις Κυκλάδες και αλλού, γίνονται υπηρετρίες για να συγκεντρώσουν με το μισθό και τις οικονομίες τους το πολυπόθητο ποσό για την προίκα τους. Η συχνή αναφορά, σε λογοτεχνικά έργα της εποχής, περιπτώσεων κατά τις οποίες οι νέες αυτές γίνονται θύματα εκμετάλλευσης και αποπλάνησης⁴² είναι βέβαιο ότι απηχεί την οδυνηρή πραγματικότητα. Στις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου είναι σχετικά συχνές οι καταγραφές υπηρετριών μικρής ηλικίας που πέθαναν από φυματίωση, πνευμονία ή άλλες μολυσματικές ασθένειες:

2.1.1896, Όλγα Στρίγγου, ετών 19, υπηρετρία, από την Κόρινθο, πνευμονία, πέθανε στο Δημοτικό Νοσοκομείο.

3.1.1896, Νερατζούλα Ρενιέρη, 12 ετών, υπηρετρία, από την Τήνο, φυματιώδης μηνιγγίτιδα, πέθανε στο Δημοτικό Νοσοκομείο.⁴³

Και ίσως δεν θα ήταν αβάσιμη μια υπόθεση ότι πίσω από τις εκθέσεις βρεφών, που

38. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Συνουσία Μεταξουργείο», στο Χριστίνα Αγριαντώνη/Μαρία Χριστίνα Χατζημιώαννου (επιμ.), *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1995, σ. 163.

39. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 407, 413-414, 416.

40. Στις 27.1.1896: Κωνσταντινιά Καμιατερού, 14 ετών, οικιακά, από Λιόσια, «διαμελισμός συνεπεία εκρήξεως του πυροτεχνουργείου Μωραϊτίνη»· στις 8.9.1896: Δημ. Βεντικός, ετών 23, από Γύθειο, «ασφυξία συνεπεία εκρήξεως εν τω πυριτιδοποιείω». Βλ. τις καταχωρίσεις στα βιβλία αποβιώσεων του Ληξιαρχείου Αθηνών.

41. Βλ. τι σημειώνει η Αγριαντώνη στο *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, ό.π., σ. 359.

42. Βλ. ενδεικτικά τους *Αθλίους των Αθηνών* του Ιωάννη Κονδυλάκη (Κάκτος, Αθήνα 1980) και το διήγημα «Η κυρά-Κώσταίνα» του Μητσάκη, στο *Είς Αθηναίος χρυσοθήρας*, ό.π., σ. 161-169. Βλ. και Μιχάλης Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία 1870-1940*, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ, Αθήνα 1995, σ. 28.

43. Βλ. το βιβλίο αποβιώσεων του Ιανουαρίου 1896 (τμήμα Α'-Β') στο Ληξιαρχείο Αθηνών.

την εποχή αυτή στην Αθήνα φτάνουν σε μεγάλους αριθμούς, κρύβονται και αδιέξοδα υπηρετριών.⁴⁴

Σχετικά με τους μισθούς και τα ημερομίσθια γύρω στα 1890, αναφέρω ενδεικτικά:⁴⁵

Μηνιαίος μισθός σε δραχμές

Υπουργοί	800 + 450 ενοίκιο άμαξας
Καθηγητές Πανεπιστημίου τακτικοί	400-450
Καθηγητές Γυμνασίου	200-280
Δημοδιδάσκαλοι πρωτοβάθμιοι	170 μαζί με το ενοίκιο της οικίας τους
Πρωτοδίκες	350
Ειρηνοδίκες α' τάξεως	180
Υπάλληλοι παντοπωλείων	15-120, με φαγητό και στέγη
Εργάτες ζαχαροπλαστείων	60-70, με φαγητό
Υπηρέτες καφενείων και ξεοδοχείων	30-100, με ένα φαγητό + τυχερά
Εργάτες σιδηρουργείων	30-120

Ημερομίσθια σε δραχμές

Τυπογράφοι	1-5
Κουρείς	έως 4
Εργάτες υποδηματοποιείων	50 λεπτά - 5 δρχ.
Κόπτες υποδημάτων	έως 7
Ράπτες	έως 5
Κόπτες ενδυμάτων	8-10
Κτίστες	6-10
Εργάτες σκαφείς	3-4

Και για να εκτιμηθεί η αγοραστική αξία των παραπάνω μισθών και ημερομισθίων, ας αναφερθούν κάποιες κατά μέσο όρο τιμές (σε δραχμές ανά οκά) βασικών ειδών στην Αθήνα το 1887:⁴⁶

Κρέας	1,50	Έλαιο	1,50
Άρτος	0,52	Καπνός	6,00
Άλας	0,20	Ελαίαι	0,80
Γεώμηλα	0,50	Όρυζα	1,05
Οίνος	0,50		

44. Πρβλ. σχετικές επιφυλάξεις της Μαρίας Κορασίδου στο *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ, Αθήνα 1995, σ. 206.

45. *Πανελλήνιος σύντροφος 1891*, ό.π., σ. 816-821. Ο Τσέστων στο *Η Ελλάς τω 1887*, ό.π., σ. 40, αναφέρει ότι στην Αθήνα του 1887 το ημερομίσθιο των κτιστών ήταν, κατά μέσο όρο, 4,50 δραχμές και των ξυλουργών 5 δραχμές. Βλ. και Χριστίνα Αγκριαντώνη, «Βιομηχανία», στο *Ιστορία της Ελλάδας τον 20ού αιώνα*, ό.π., τόμ. Α1, σ. 199: Τα έτη 1911-1913 στη βιομηχανία «τα μέσα μεροκάματα κυμαίνονταν από 3 ως 5 δρχ. για τους άνδρες και από 0,50 ως 2,50 δρχ. για τις γυναίκες και τα παιδιά, επίπεδα που συναντάμε και στο τέλος του 19ου αιώνα». Συγκριτικό πίνακα εργατικών ημερομισθίων και μισθών των ετών 1914-1920 Αθήνας-Πειραιά δημοσιεύει ο Γ. Λεονταρίτης: «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-20», στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (εποπτεία Θάνου Βερέμη/Οδυσσέα Δημητρακόπουλου), Φιλιππό-της, Αθήνα 1980, σ. 49-84.

46. Τσέστων, *Η Ελλάς τω 1887*, ό.π., σ. 39.

Τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, δηλαδή είκοσι χρόνια αργότερα, τα επαγγελματικά μεγέθη που παρουσιάστηκαν παραπάνω έχουν διογκωθεί και εμπλουτιστεί για να ανταποκριθούν στην πληθυσμιακή αύξηση της Αθήνας αλλά και στις νέες ανάγκες των κατοίκων της. Ενδεικτικά αναφέρω κάποια επαγγέλματα που καταχωρίζει ο *Οδηγός της Ελλάδος 1910-1911* του Ν. Ιγγλέση (για το σύνολο των καταχωρίσεων, βλ. Παράρτημα) τα οποία δείχνουν ότι η πρωτεύουσα υιοθετεί πρώτη και γρήγορα όλες τις ευρωπαϊκές καινοτομίες στις ποικίλες παραμέτρους της κοινωνικής ζωής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Επαγγέλματα Αθηναίων 1910-1911

Ανθέων τεχνητών εργοστάσια	9
Αρχαιοτήτων έμποροι	8
Γραφομηχανών εισαγωγείς	2
Δημοσιογράφοι	184
Διδάσκαλοι ξένων γλωσσών	57
Δικηγόροι	89
Δωματίων επιπλωμένων ενοικιαστές	21
Εργολάβοι οικοδομών	170
Ζυθοπωλεία	42
Ζωγράφοι	52
Ηλεκτρικών ειδών πωλητές και εγκαταστάτες	18
Ηλεκτρολόγοι	24
Θεατρώνες	13
Ιατροί	419
Λέσχες χαρτοπαιγνίων	16
Μηχανικοί	271
Μηχανολόγοι	5
Μικροβιολογικά εργαστήρια	13
Μοδίστες γυναικείων φορεμάτων	171
Οδοντοϊατροί	69
Οδοντοποιοί	2
Ποδηλάτων διορθωτές	13
Ποδηλάτων έμποροι	7
Ραπτομηχανών επιδιορθωτές	14
Ραπτομηχανών πωλητές	7
Στηθοδέσμων κατασκευαστές	18
Τυπογραφεία	57
Φωτογραφεία	38
Χοροδιδασκαλεία	15

Όπως ειπώθηκε παραπάνω, τα ίδια τα επαγγέλματα δίνουν μια πρώτη εικόνα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Παρά τη συστηματική προσπάθεια των ηγετικών ομάδων να αποκρύψουν, για λόγους τάχα εθνικής ομοψυχίας, τη διευρυνόμενη ταξικότητα στην

ελληνική κοινωνία,⁴⁷ αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στις μεγάλες πόλεις που συγκεντρώνουν και τις περισσότερες μονάδες βιοτεχνικής-βιομηχανικής παραγωγής και τις ποικίλες υπηρεσίες, δηλαδή την εξαρτημένη εργασία. Οι ταξικές διαφορές είναι ιδιαίτερα ορατές στην πρωτεύουσα και αφορούν, μεταξύ άλλων, το εισόδημα, τον τρόπο και την ποιότητα ζωής, την παιδεία, τα πολιτισμικά αγαθά, τη χρήση του ελεύθερου χρόνου.⁴⁸

Δεν έχουμε στοιχεία για το ύψος των εισοδημάτων στην Αθήνα. Το πόσο υψηλά ήταν για κάποιες ομάδες εικάζεται από τις πολυτελείς οικίες, το υπηρετικό προσωπικό, τις δεξιώσεις, το κόστος για την ένδυση, τη διατροφή και την αγορά «μοντέρνων» (δηλαδή ευρωπαϊκών) αγαθών, για τη μόρφωση των τέκνων, κ.ά. Στο άλλο άκρο της ψαλίδας, η έμμεση φορολογία που επιβάρυνε πολύ τα καταναλωτικά προϊόντα συμπίεζε τα –όχι υψηλά άλλωστε– εισοδήματα των λαϊκών στρωμάτων.⁴⁹ Η προβολή κάποιων υψηλών ημερομισθίων, κυρίως για ειδικευμένες εργασίες, είναι πολλές φορές παραπλανητική γιατί δεν υπολογίζει ότι η εργασία δεν ήταν σταθερή. Η αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στον οικογενειακό προϋπολογισμό, με την εργασία στο εργοστάσιο, το εργαστήριο ή το σπίτι (χρήση κυρίως ραπτομηχανών, που οι πωλήσεις τους συνεχώς αυξάνονται) είναι, πέραν των άλλων αλλαγών που συνεπάγεται, ενδεικτική για τις οικονομικές ανάγκες των νοικοκυριών. Οι μοδίστρες ή ράπτριες γυναικείων ενδυμάτων από 38 στον φορολογικό κατάλογο του 1887 φτάνουν τις 171 στον κατάλογο του 1910-1911 (έναντι 229 ραφείων ανδρικών ενδυμάτων). Πρόκειται προφανώς για γυναίκες – ελεύθερες επαγγελματίες που στα εργαστήριά τους απασχολούν άλλες γυναίκες ως εργάτριες. Το 1907 ως «ράπτει και κατασκευασταί ασπρορρούχων» αναφέρονται 5.644 άτομα, από τα οποία 3.905 είναι γυναίκες.⁵⁰

Αν στα προβλήματα εξεύρεσης σταθερής απασχόλησης και αντιμετώπισης του κόστους ζωής συμπεριλάβουμε την ελλιπή σε ζωικές θερμίδες διατροφή, την εργασία 10-12 ωρών σε ακατάλληλους τις περισσότερες φορές χώρους και τις συχνά άθλιες συνθήκες κατοικίας των λαϊκών στρωμάτων, καθώς και τις ενδημικές και επιδημικές αρρώστιες που όλα αυτά συνεπάγονται, αντιλαμβανόμαστε ότι η ειδυλλιακή εικόνα μιας Αθήνας της μπελ επόν ασφαλώς δεν αφορά ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων της. Ιδιαίτερα για τις εργατικές κατοικίες, η έρευνα που έγινε το 1920 στην Αθήνα και τον Πειραιά με εντολή του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας διαπίστωσε ότι πολλοί κατοικούσαν σε υπόγεια «εντελώς σκοτεινά ωσάν αληθινοί τάφοι» ή σε πρόχειρα σπίτια, χτισμένα με ακατάλληλα υλικά,

47. Αγκριαντώνη, «Βιομηχανία», *ό.π.*, σ. 174-175.

48. Βλ. τι σημείωνε ο Μητσάκης το 1887 («Το θέρος», *ό.π.*, σ. 59-60): «όσω και αν δεν θέλωμεν να το ομολογήσωμεν είνε όμως εν τούτοις εκτός πάσης αμφισβητήσεως ότι ήρχισαν ήδη συμπετηνόμεναι και καταρτιζόμεναι και κοινωνικαί ακόμη τάξεις παρ' ημίν, τω τέως κατ' εξοχήν δημοκρατικώ θεωρουμένω λαώ. Και αριστοκρατία μεν, υπό την αποδιδομένην αλλαγού σημασίαν εις την λέξιν, δεν εσχηματίσθη, αλλ' ούτε δυνατόν θα είνε να σχηματισθή ποτέ, αλλά της πλουτοκρατίας την δύναμιν και την ύπαρξιν δεν θα ήτο βεβαίως εύκολον να αρνηθή τις».

49. Αγκριαντώνη, «Βιομηχανία», *ό.π.*, σ. 185.

50. Στο ίδιο, σ. 178-179. Για τη γυναικεία εργασία στα τέλη του 19ου αιώνα βλ. και Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 17-27, όπου γίνεται λόγος για υπηρέτριες, εργάτριες και δασκάλες.

με ελάχιστα ή καθόλου έπιπλα, με ενοίκους που μαστιζόνταν από διάφορες αρρώστιες.⁵¹ Δεν είναι τυχαίο ότι η φυματίωση αποδεκατίζει αυτούς κυρίως τους πληθυσμούς.⁵²

Μια άλλη διαφοροποίηση, που έχει κι αυτή την ταξική της διάσταση, είναι η σταδιακή διαμόρφωση, από τα τέλη του 19ου αιώνα, «καλών» αστικών συνοικιών στα ανατολικά της πρωτεύουσας, σε αντίθεση με τις λαϊκές συνοικίες στα δυτικά.⁵³ Αυτή η διχοτομία φαίνεται παραδειγματικά στον τρόπο που η Χριστίνα Αγριαντώνη ξεδιπλώνει τη διαμόρφωση της συνοικίας Μεταξουργείο σε χώρο εγκατάστασης λαϊκών και μικροαστικών στρωμάτων.⁵⁴ Κάτι αντίστοιχο επισημαίνεται, όπως ήδη αναφέρθηκε, σε λογοτεχνικά κείμενα της εποχής.

Η παθολογία, ωστόσο, της πόλης φαίνεται ιδιαίτερα από την τύχη που επιφυλάσσει στα ασθενέστερα μέλη της: τα βρέφη, τα παιδιά και τους νέους. Στο διάστημα 1895-1899 εκτέθηκαν στο Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών 6.311 βρέφη (κατά μέσο όρο 1.262 ανά έτος), όταν ο πληθυσμός της Αθήνας το 1896 ήταν, με τους γύρω συνοικισμούς, 123.000. Τα μισά από αυτά τα βρέφη δεν επιβίωσαν.⁵⁵ Όσο και αν δεχτούμε ότι ορισμένα έκθετα προέρχονταν από τον Πειραιά καθώς και από άλλες περιοχές της Αττικής, οι αριθμοί είναι εντυπωσιακοί και δείχνουν τα μείζονα προβλήματα που κρύβονται πίσω από τις εκθέσεις αυτές, κοινά σε όλες τις μεγάλες πόλεις.⁵⁶

Σχετικά με την παιδική εργασία είναι ενδεικτικά τα στοιχεία για όσους φοίτησαν στη «Σχολή των απόρων παιδών» του «Παρνασσού». Το 1889/1890 γράφτηκαν 1.044 μαθητές, εκ των οποίων οι 751 ήταν ορφανοί. Η καταγωγή τους: Μεγαλόπολη 179, Αθήνα 168,

51. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., σ. 111· βλ. όλο το κεφάλαιο «Οι συνθήκες της εργατικής κατοικίας στο κέντρο και στην περιφέρεια της πόλης» (στο ίδιο, σ. 102-114). Στα προβλήματα κατοικίας αναφέρεται και ο Αντώνης Λιάκος στο *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 34-43. Παρά το γεγονός ότι το 1920 η Αθήνα έχει επιβαρυνθεί ήδη με τους πρώτους πρόσφυγες, η περιγραφόμενη κατάσταση δεν φαίνεται να ήταν πολύ διαφορετική μια-δυο δεκαετίες νωρίτερα.

52. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί*, ό.π. σ. 102. Τον Ιανουάριο του 1896 στα τμήματα Α' και Β' της Αθήνας από τους 126 ενήλικους οι 27, δηλαδή το 21,43%, φέρεται ότι πέθανε από φυματίωση· οι περισσότεροι ανήκαν στα λαϊκά στρώματα. Βλ. το σχετικό βιβλίο αποβιώσεων στο Ληξιαρχείο Αθηνών.

53. Αγριαντώνη, «Συνοικία Μεταξουργείο», ό.π., σ. 161.

54. Στο ίδιο, *passim*. Βλ. πώς εμφανίζεται η διχοτομία αυτή στην Αθήνα του 1930 με κριτήριο τον τόπο κατοικίας 3.533 επαγγελματιών (επώνυμα που αρχίζουν από Κ και Π) που καταχωρίζονται στον *Οδηγό της Ελλάδος 1930* του Ν. Ιγγλέση· Δημήτρα Βασιλειάδου, «Επαγγελματική και χωροταξική κατανομή στη μεσοπολεμική Αθήνα», σεμιναριακή εργασία στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Σύγχρονη ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία» του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2002.

55. Δημοτικών Βρεφοκομείων Αθηνών, *Συγκριτικός πίναξ της κινήσεως και των δαπανών κατά τας δύο τελευταίας πενταετίες 1895-1899 και 1900-1904*, Αθήνα 1905, όπου στον πίνακα που παρατίθεται στην αρχή σημειώνεται ότι η αναλογία θνησιμότητας επί τοις εκατό των εκθέτων ήταν: 1895 52%, 1896 57%, 1897 45%, 1898 53%, 1899 40%. Βλ. και Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, ό.π., σ. 110-130. Βλ. επίσης και Πελαγία Μαρκέτου, «Προνοιακές πολιτικές για τα έκθετα βρέφη: το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, Αθήνα 19ος αι.», ανέκδοτη διπλωματική εργασία στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, Μάιος 1999.

56. Για την Ερμούπολη βλ. Χρήστος Λούκος, «Τα έκθετα βρέφη της Ερμούπολης», στο *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφινδόρα*, Λύχνος, Αθήνα [1994], σ. 247-264.

Μακεδονία 103, Κορινθία 89, Κυκλάδες 77, Κρήτη 72, Τρίπολη 43, Γορτυνία 31, Άνδρος 29, Ήπειρος 20, νησιά του Αγροσαρωνικού 24, και λιγότεροι από άλλες περιοχές. Τα κύρια επαγγέλματά τους: λούστροι 205, υπηρέτες 136, οψοκομιστές 85, πηλοκομιστές 66, ξυλουργοί 44, τσαγκάρηδες 43, κτίστες 35, σιδηρουργοί 30, λιθοξόοι 23, μικρέμποροι 20, εφημεριδοπώλες 20.⁵⁷

Μερικά παιδιά που προέρχονταν από την επαρχία είχαν εκμισθωθεί με συμβόλαιο από τους γονείς τους σε μαστόρους, έναντι στέγης και τροφής. Όσα δεν μπόρεσαν να βρουν κάποια εργασία, περιπλανιόνταν στους δρόμους και διανυκτέρευαν σε πάγκους της αγοράς, σε βαγόνια του σιδηροδρόμου, σε καροτσάκια, σε γιαπιά. Από τις 22 Ιουνίου έως τις 5 Ιουλίου 1918, με εντολή του υπουργού Περιθάλψεως Σπυρίδωνα Σίμου συνελήφθησαν από την αστυνομία περίπου 250 παιδιά και έφηβοι και των δύο φύλων, που ήταν ορφανά ή εκτός οικογένειας και που ο τρόπος ζωής τους θεωρήθηκε ότι απειλούσε τα χρηστά ήθη και την εικόνα που οι αρχές ήθελαν να παρουσιάζει η πόλη. Οι συλληφθέντες εγκλείστηκαν σε ένα είδος αναμορφωτηρίου.⁵⁸

Αρκετά παιδιά πέθαιναν από τις κακουχίες και τις αρρώστιες:

4.1.1896, Ιω. Καραπατσάκης, 15 ετών, εργάτης, από την Κρήτη, κοιλιακός τύφος, πέθανε στην ενορία Αγ. Φωτεινή.

10.1.1896, Κωνσταντίνος Πετρ. Μπόμπας, 13 ετών, υποδηματοκαθαριστής, από τη Γορτυνία, βρογχοπνευμονία, πέθανε στην ενορία Αγ. Παύλος.⁵⁹

Το πώς οι ηγετικές ομάδες της Αθήνας επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της φτώχειας που έπληττε ενηλίκους και παιδιά (με τη δημιουργία πτωχοκομείου, βρεφοκομείου, ορφανοτροφείων, σχολείου για άπορα παιδιά, ειδικών εργαστηρίων για τις γυναίκες κτλ.), καθώς και ποιος λόγος αρθρώθηκε για να υποστηρίξει τη φιλανθρωπική αυτή δραστηριότητα, δεν μπορούν να αναλυθούν εδώ.⁶⁰ Υπάρχουν σε μια γενικότερη προσπάθεια να εκτονωθούν οι ποικίλες εντάσεις, στο όνομα της χριστιανικής αλληλεγγύης και της ανάγκης για ηθικοποίηση της κοινωνίας, καθώς και να εξισορροπηθούν τα αδιέξοδα ατόμων και ομάδων προτού λάβουν απειλητικές διαστάσεις για την κοινωνική ισορροπία. Οι ανατροπές που ήδη είχαν συμβεί στις προηγμένες χώρες της Δύσης –ιδιαίτερα η Κομμούνα του Παρισιού–,⁶¹ η συνειδητοποίηση, μεταξύ άλλων, ότι η εξαθλίωση των πολλών μπορεί να απειλήσει (όπως φάνηκε δραματικά κατά τις επιδημίες,

57. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 280. Βλ. και Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, ό.π., σ. 163-165.

58. Βάσω Θεοδώρου, «Επαιτεία και αλητεία στην Αθήνα και τον Πειραιά. Οι πρώτες απόπειρες “ανάμρφωσης παραστρατημένων παιδών” (τέλη 19ου - αρχές 20ού αι.)», στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους*, ό.π., σ. 210-213. Για τη σωματεμπορία παιδιών και την παιδική εργασία βλ. και Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας*, ό.π., σ. 29-30.

59. Τα στοιχεία από τα βιβλία αποβιώσεων του Ληξιαρχείου Αθηνών.

60. Βλ. κυρίως τις εργασίες της Κορασίδου και της Θεοδώρου.

61. Βλ. πώς αντέδρασε ο ελληνικός Τύπος στην Κωνσταντινούπολη στο γεγονός αυτό: Έφη Κάννερ, «Άφρονες εναντίον φρονίμων, όχλος εναντίον λαού. Ο ελληνικός Τύπος της Κωνσταντινούπολης απέναντι στην Κομμούνα του Παρισιού», *Μνήμων* 18 (1996), σ. 89-108.

ιδιαίτερα της χολέρας) όλες τις κοινωνικές ομάδες, και η διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών οδήγησαν σταδιακά κάποιες προχωρημένες συνειδήσεις σε άλλες εκτιμήσεις για τα αίτια της φτώχειας και τους τρόπους αντιμετώπισής της. Αντί της καταστολής και της προσπάθειας να επιρριφθούν όλες οι ευθύνες στους ίδιους τους αναξιοπαθόντες, αναζητήθηκαν, και στο ελληνικό κράτος, άλλοι τρόποι αντιμετώπισης του κοινωνικού ζητήματος. Η εργατική νομοθεσία των πρώτων κυβερνήσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου κινήθηκε προς αυτή την κατεύθυνση, με την επίλυση χρόνιων προβλημάτων της εργατικής τάξης και τη λήψη μέτρων υπέρ των παιδιών και των γυναικών. Στα μέτρα αυτά αντέδρασαν όσοι, επιμένοντας στην αταξικότητα της ελληνικής κοινωνίας, ήθελαν να συμπίεζον τους μισθούς και να ελέγχουν τις εργασιακές σχέσεις με συστήματα πατρωνίας.

Η σύντομη αυτή επισήμανση κάποιων από τα κοινωνικά φαινόμενα της Αθήνας στο γύρισμα του αιώνα δεν μπορεί να παραγνωρίσει τη διόγκωση των μεσαίων και κυρίως των μικροαστικών στρώματων την περίοδο αυτή. Τόσο στον φορολογικό πίνακα του 1887, και ακόμη περισσότερο στην αναγραφή των επαγγελμάτων του 1910/1911, τα στρώματα αυτά εκπροσωπούνται με μεγάλους αριθμούς. Στους κατόχους μικρών ή μεγαλύτερων επαγγελματικών μονάδων, είτε είναι παραγωγοί είτε πωλητές ποικίλων προϊόντων, ή και τα δύο μαζί, θα πρέπει να προστεθούν ο αυξανόμενος αριθμός των υπαλλήλων που απασχολούνται στον συνεχώς διευρυνόμενο τομέα των δημόσιων και ιδιωτικών υπηρεσιών, καθώς και οι ελεύθεροι επαγγελματίες (γιατροί, μηχανικοί, αρχιτέκτονες κτλ.). Πώς αυτοί οριοθετούνται σε σχέση με την ανώτερη τάξη⁶² και την εργατική, είναι ζητούμενο της έρευνας.

Πολλοί από τους επαγγελματίες αυτούς, οργανωμένοι σε συντεχνίες, θα κάνουν αισθητή την πολιτική και την κοινωνική τους παρουσία σε κρίσιμα γεγονότα της πρωτεύουσας, ιδιαίτερα κατά το κίνημα του 1909.⁶³ Στα «Ευαγγελιακά», τον Νοέμβριο/Δεκέμβριο του 1901, μαζί με τους καθηγητές και τους φοιτητές κινητοποιήθηκαν, «σχηματίζοντας κοινή επιτροπή, οι αρτοποιοί, οι βυρσοδέψες, οι γαλακτοπώλες, οι ζαχαροπλάστες, οι κουρείς, οι μαγειροϋπάλληλοι, οι μεταξουργοί, οι ξενοδόχοι, οι σιδηρουργοί, οι υποδηματοποιοί, οι τυπογράφοι και λοιπές “συντεχνίες” της πόλης».⁶⁴ Το 1910/1911 καταγράφονται οι ακόλουθες συντεχνίες-σωματεία:

62. Βλ. παρακάτω, σ. 88-90, τι σημειώνει ο Μιχαήλ Μητσάκης.

63. Έχει μάλιστα υποστηριχτεί ότι τα μικροαστικά στρώματα και οι συντεχνίες που τα εκπροσωπούσαν είχαν, από το 1905, απομακρυνθεί από την επιρροή των κομμάτων και ότι είχαν ιδεολογικά μετατοπιστεί σε αντικοινοβουλευτικές απόψεις: Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, ό.π., τόμ. Α2, σ. 54-61. Για τους μικροαστούς στην Αθήνα και ενδεικτικά στην υπόλοιπη Ελλάδα την περίοδο 1880-1922 ετοιμάζει διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας) ο Νίκος Ποταμάνος.

64. Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, ό.π., τόμ. Α2, σ. 270.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

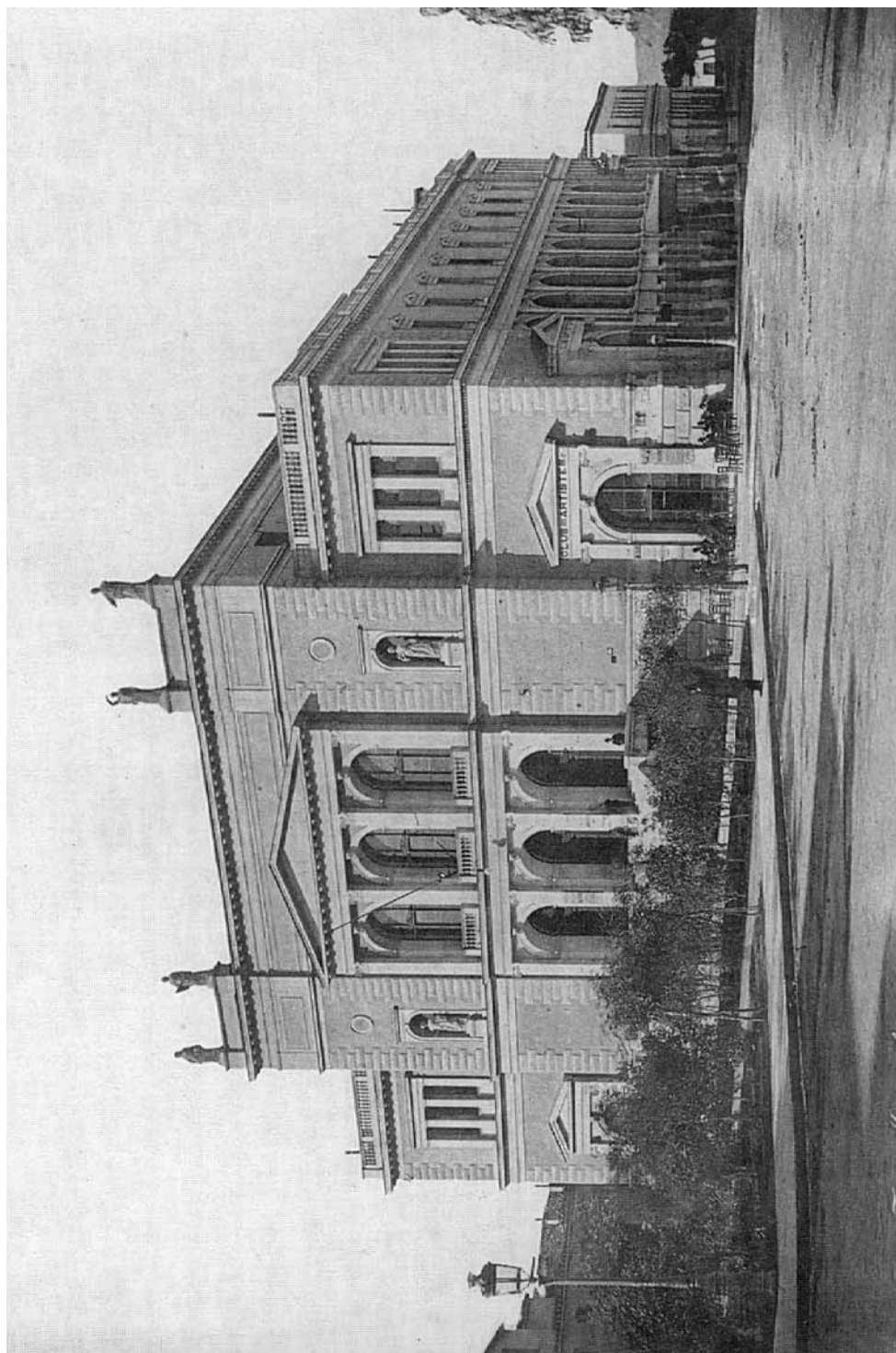
*Συντεχνίες-σωματεία Αθηνών*⁶⁵

Αιγογαλακτοπωλών	Ιχθυοπωλών	Ραπτών
Αμαξηλατών	Καρνοπωλών	Σανδαλοποιών
Αποστράτων υπαξιωματικών	Καραγωγέων	Σιγαροποιών
Αρβυλοποιών	Καφεπωλών	Σιγαροποιών
Αργυροχρυσοχόων τεχνιτών	Κιβωτοποιών	(Καπνεργοστασίου)
Αρτοποιών	Κουρέων	Σιδηρουργών
Αρτοποιών εργατών	Κουρέων τεχνιτών	Τροchioδρομικών υπαλλήλων
Ατμομύλου εργατών	Κρεοπωλών	Τυπογράφων - βιβλιοδετών
Βαρελοποιών	Κτηματοκτηπουρών	«Γουτεμβέργιος»
Βιβλιοδετών εργατών	Λαχανοπωλών	Υαλολαμποπωλών
Βυρσοδεψών	Λιθογράφων	Υπαλληλοκαφεπωλών
Γαλακτοπωλών	Μαγειροϋπαλλήλων	Υποδηματοποιών
Ελαιοχρωματιστών	Μαρμαρογλύφων τεχνιτών	Υποδηματοποιών εργατών
Ελαιοχρωματιστών εργατών	Μεταξουργών	Υποδηματοποιών
Εμποροορραπτοεργατών	Ξενοδόχων	καταστηματαρχών
Εμποροορραπτών	Ξυλουργών	Φανοποιών
καταστηματαρχών	Οινοπαντοπωλών	Φωτιστικών ειδών
Επιλοποικιλτών	Οινοπωλών	Χρυσοχόων
Επιλοποιών εργατών	Πίλοποιών	Ωρολογιοποιών
Ζαχαροπλαστών εργατών	Ποτοποιών	

Σχετικά με το εργατικό και συνδικαλιστικό κίνημα στην Αθήνα πριν από το 1912, θα μπορούσε να αναφερθεί ότι τα σωματεία είναι συνήθως μικτά, εργοδοτών και εργαζομένων, οι απεργίες σποραδικές και χωρίς ευρύτερους στόχους. Στην πρώτη πάντως δεκαετία του αιώνα πυκνώνουν κάποια φαινόμενα που προοιωνίζονται τις μετέπειτα εξελίξεις: Το 1907 ιδρύεται ο «Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων» και εκδίδεται *Το Κοινωνικόν μας ζήτημα* του Γεώργιου Σκληρού· το 1908 ιδρύονται η Κοινωνιολογική Εταιρεία και ο Σύνδεσμος των Εργατικών Τάξεων της Ελλάδος του Πλάτωνα Δρακούλη· το 1909 το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, πάλι του Πλάτωνα Δρακούλη, και το 1911 το Σοσιαλιστικό Κέντρο του Νίκου Γιαννιού.⁶⁶

65. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1910-1911*, ό.π., σ. 44-45. Πρβλ. διαφορές με τον κατάλογο συντεχνιών που δημοσιεύει ο αντίστοιχος οδηγός του 1905/1906, σ. 447-448.

66. Κώστας Φουντανόπουλος, «Μισθωτή εργασία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, ό.π., τόμ. Α1, σ. 104-107.

Το Δημοτικό Θέατρο Αθηνών, έργο του Ernst Ziller. [Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19οι εις τον 20όν αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα 1996, σ. 205]

Η πολιτισμική διάσταση – Τρόποι ζωής

Η Αθήνα συγκεντρώνει από νωρίς, μαζί με τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δραστηριότητες του ελληνικού κράτους, και τις σπουδαιότερες εκπαιδευτικές και πολιτιστικές. Οι αντιστάσεις κάποιων περιφερειακών κέντρων στην αφαίμαξη αυτή θα καμφθούν προς το τέλος του 19ου αιώνα. Ακόμα και ο ραγδαία αναπτυσσόμενος Πειραιάς δεν θα μπορέσει να διατηρήσει την αυτόνομη πολιτιστική του ιδιαιτερότητα: διανοούμενοι, περιοδικά, θεσμοί αναζητούν καλύτερη τύχη στην πρωτεύουσα.⁶⁷ Οι εξαιρέσεις, στον Πειραιά και αλλού, επιβεβαιώνουν τον κανόνα.

Όλα τα μεγέθη είναι, αναλογικά με τον πληθυσμό της, συντριπτικά υπέρ της Αθήνας: ο ημερήσιος και ο περιοδικός Τύπος, οι υπόλοιπες εκδοτικές δραστηριότητες, η εκπαίδευση (δημόσια και ιδιωτική), το θέατρο κτλ. Στην πρώτη καταγραφή των ελληνικών βιβλίων που βρίσκονται στο ΕΛΙΑ και τυπώθηκαν στο διάστημα 1864-1900 η Αθήνα έρχεται πρώτη με 3.518 τίτλους και ακολουθούν η Ερμούπολη, η Κέρκυρα και η Πάτρα μόνο με 184, 116 και 108 τίτλους αντίστοιχα.⁶⁸ Το 1879, που η Αθήνα είχε 63.374 κατοίκους, αναλογούσαν σε 1.000 άτομα 5 δάσκαλοι, 4,7 δασκάλεις, 3,2 γιατροί, 1,2 φαρμακοποιοί, 1,3 μαιέες, 5,5 δικηγόροι, 10,9 καλλιτέχνες, 0,9 δημοσιογράφοι. Οι υπόλοιπες πόλεις ακολουθούν με μικρότερα ποσοστά.⁶⁹ Η διαφορά διευρύνεται ακόμη περισσότερο τα επόμενα χρόνια. Ως τη δεκαετία του 1920 στην Αθήνα υπάρχει το μόνο πανεπιστήμιο, και είναι γνωστό πόσο βάραινε στην πνευματική ζωή όλης της χώρας. Η παρουσία, παράλληλα, περισσότερων από 3.000 φοιτητών⁷⁰ έδινε άλλο παλμό στην πρωτεύουσα.

Σχετικά με την εγγραμματοσύνη των κατοίκων της Αθήνας: το 1879 επί 100 κατοίκων οι εγγράμματοι άρρενες ήταν 62 και οι θήλειες 39.⁷¹ Οι αντίστοιχοι αριθμοί για το 1907 είναι 72,17 και 51,31.⁷² Το 1879 στην Αθήνα λειτουργούσαν 62 δημοτικά σχολεία (25 αρρένων και 37 θηλέων). Από αυτά δημόσια ήταν 7 (3 αρρένων και 4 θηλέων). Σύνολο μαθητών 5.698, που κατανέμονται ως εξής: στα δημόσια 815 μαθητές και 1.040 μαθήτριες· στα ιδιωτικά 1.845 μαθητές και 1.998 μαθήτριες. Γενικά, από όλα τα παιδιά της σχολικής ηλικίας φοιτούσαν στα δημοτικά σχολεία –δημόσια και ιδιωτικά– 74 στα 100 (άρρενα 67 στα 100 και θήλεα 82 στα 100).⁷³

67. Βάσιος Τσοκόπουλος, «Τα στάδια της τοπικής συνείδησης. Ο Πειραιάς, 1835-1935», *Νεοελληνική πόλη*, ό.π., τόμ. Α', σ. 245-249.

68. Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ. Ελληνικά Βιβλία 1864-1900. Πρώτη καταγραφή*, Βιβλιογραφικό Εργαστήρι/ΕΛΙΑ, Αθήνα 1990.

69. Christos Loukos, «Les petites villes en Grèce (1830-1912). Problèmes de definition et de hierarchie», στο Olivier Zeller (επιμ.), *Petites villes d'Europe = Cahiers d'histoire* XLIII/3-4 (1998), σ. 599.

70. *Πανελλήνιος σύντροφος 1891*, ό.π., σ. 977: Το ακαδημαϊκό έτος 1889/1890 γράφτηκαν 876 νέοι φοιτητές, και ανανέωσαν την εγγραφή τους 2.426· επίσης στο Φαρμακευτικό Σχολείο γράφτηκαν άλλοι 29. Σύνολο παλαιών και νέων φοιτητών: 3.331.

71. Μανσόλας, «Απογραφή», ό.π., σ. 857.

72. *Απογραφή του πληθυσμού 1907*, ό.π., πίν. 18.

73. Μανσόλας, «Απογραφή», ό.π., σ. 857. Για το πόσοι φοιτούσαν γύρω στο 1910, βλ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1910-1911*, ό.π., σ. 33-34.

Ο αθλητισμός και τα σπορ θα αποτελέσουν, ως τη δεκαετία του 1920, αποκλειστική ενασχόληση των ανώτερων και των μεσαίων στρωμάτων της πόλης. Σε αυτά η ανερχόμενη αστική τάξη θα αναζητήσει νέες δραστηριότητες για τον ελεύθερο χρόνο της, ώστε να στηρίξει την υπεροχή και τη συνοχή της. Τα μεσαία και τα κατώτερα στρώματα της μεσαίας τάξης στρέφονται προς τα γυμναστικά σωματεία, που έχουν στόχους «πατριωτικούς». Τα καθαρά αθλητικά σωματεία, όπου καλλιεργούνται ψυχαγωγικά σπορ όπως η ιππασία και η ποδηλασία, είναι κλειστές λέσχες και τα μέλη τους εκπροσωπούν αποκλειστικά την ανώτερη τάξη. Τέτοιος μάλιστα είναι ο διαχωρισμός μεταξύ των διαφόρων τμημάτων της αστικής τάξης, ώστε όταν ένα σπορ –το ποδήλατο εν προκειμένω– εκλαϊκεύεται γιατί είναι πλέον φθηνή η αγορά του, εγκαταλείπεται από τους εκπροσώπους των ηγετικών ομάδων.⁷⁴ Μεταξύ των ετών 1870-1914 ιδρύθηκαν 46 αθλητικά σωματεία στην Αθήνα και 15 στον Πειραιά (σε σύνολο 200 για όλη τη χώρα). Στην πρωτεύουσα οι χώροι άθλησης βρίσκονται αρχικά στις παρυφές της πόλης ή λίγο έξω από αυτήν, για να ενταχθούν στη συνέχεια στον ιστό της. Στις αρχές του 20ού αιώνα οι χώροι αυτοί είναι στη λεωφόρο Κηφισίας (σημερινή Βασ. Σοφίας), στην οδό Πατησίων και στην περιοχή γύρω από το Παναθηναϊκό Στάδιο. Το διάστημα 1891-1899 ο ανοιχτός σε εγγραφές Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος αριθμεί μεταξύ των μελών του πρίγκιπες, υπουργούς, βουλευτές, βιομηχάνους, κτηματίες, τραπεζίτες, μηχανικούς, γιατρούς, αλλά και φοιτητές, υπαλλήλους, εμπόρους, ακόμα και κουρείς, κρεοπώλες, σανοπώλες, αρτοποιούς. Σχεδόν όλα τα επαγγέλματα παρελαύνουν.⁷⁵ Τυπικό παράδειγμα κλειστής λέσχης αποτέλεσε το Lawn Tennis Club, το οποίο όμως, όπως και άλλα καθαρά αθλητικά σωματεία (Αθηναϊκή Λέσχη, Ιππικός Όμιλος), ήταν προσιτό και στις γυναίκες της ανώτερης τάξης.

Ως τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα ο ελεύθερος χρόνος είναι πολύ περιορισμένος για τους εργαζομένους, με τα ισχύοντα εξαντλητικά ωράρια, ώστε να διατεθεί για την άθληση και τα σπορ. Τα άλλα εμπόδια είναι οικονομικής μορφής, αλλά και νοοτροπίας. Η αλλαγή θα επέλθει κυρίως τη δεκαετία του 1920, όταν και τα λαϊκά στρώματα θα έχουν τη δυνατότητα και τη βούληση να συμμετέχουν στα σπορ, κατεξοχήν στο ποδόσφαιρο, το οποίο θα εκφράσει τη χωριστή τους ταυτότητα. Πριν από την περίοδο αυτή, μεταξύ των αυτοσχέδιων διασκέδασων στις λαϊκές συνοικίες αναφέρεται ο πετροπόλεμος: τις Κυριακές κυρίως, ομάδες νέων αλλά και νταήδων που εκπροσωπούσαν μια συνοικία συγκρούονταν με τις αντίστοιχες ομάδες άλλων συνοικιών, συνήθως γειτονικών. Σε αλάνες αλλά και σε άλλους ακάλυπτους χώρους οι αντίπαλοι προσπαθούσαν να υπερισχύσουν, συχνά με αιματηρές συνέπειες, πετώντας με τα χέρια ή με σφενδόνες πέτρες – «πολεμικό υλικό» που ήταν τότε άφθονο στην πόλη.⁷⁶

74. Για τον αθλητισμό και τα σπορ χρησιμοποιώ τις πρωτοποριακές για την ελληνική βιβλιογραφία και υποδειγματικές συνάμα μελέτες της Χριστίνας Κουλούρη: *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1997, και «Αθλητισμός και σπορ», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, ό.π., τόμ. Α2, σ. 401-419.

75. Τον πλήρη κατάλογο των μελών βλ. στο Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 244-245. Βλ. στο ίδιο, σ. 166-169, τα ιδρυθέντα αθλητικά σωματεία μεταξύ 1870-1914.

76. Καροφύλας, *Η Αθήνα της μπελ επόκ*, ό.π., σ. 137-141.

Για πολλούς Αθηναίους, πάντως, οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896 αποτέλεσαν την πρώτη μύησή τους στην υπόθεση και τους κανόνες του αθλητισμού. Πλήθος κόσμου, και από την επαρχία, παρακολούθησε τα αγωνίσματα στο Στάδιο και το Ποδηλατοδρόμιο. Όλοι γιόρτασαν, στη στολισμένη πρωτεύουσα, με ενθουσιασμό και περηφάνια τη νίκη του Σπύρου Λούη. Η επόμενη μαζική παρακολούθηση αγώνων παρατηρήθηκε και πάλι στην Αθήνα, με την οργάνωση της Μεσολυμπιάδας του 1906.⁷⁷

Οι χοροί, στα ανάκτορα κυρίως, αλλά και στις ξένες πρεσβείες και στα μεγαλοαστικά μέγαρα, έδιναν το πρότυπο διασκέδασης προς το οποίο απέβλεπαν τα ανώτερα και τα μεσαία στρώματα της αστικής τάξης. Τα φορέματα, τα καπέλα και τα κοσμήματα των γυναικών, η γενικότερη εμφάνιση των ανδρών (με ιδιαίτερη προσοχή στο μουστάκι), οι χορευτικές επιδόσεις και πολλά άλλα συζητιόνταν επίμονα τις επόμενες μέρες. Τον Ιανουάριο του 1884, με την ευκαιρία της άφιξης του Μεγάλου Δούκα της Ρωσίας Παύλου επικεφαλής μοίρας του ρωσικού στόλου, η βασίλισσα Όλγα οργανώνει χορό στο παλάτι και ορίζει ότι θα περιλαμβάνει μαζούρκα. Πανικός καταλαμβάνει τους επίδοξους προσκεκλημένους, που σπεύδουν να μάθουν το χορό από ειδικό χοροδιδάσκαλο. Στη δεξίωση ξεχώρισαν η βασίλισσα με τα διαμάντια της και η κυρία Συγγρού με ένα περιδέραιο αμύθητης αξίας. Η τουαλέτα που εντυπωσίασε περισσότερο είχε έλθει κατευθείαν από το Παρίσι.⁷⁸

Στον φορολογικό κατάλογο του 1887 καταγράφονται 16 διδάσκαλοι χορού.⁷⁹ Γύρω στο 1910 λειτουργούν στην Αθήνα 15 χοροδιδασκαλεία, 4 χειμερινά θέατρα (Βασιλικό, Δημοτικό, Πανελλήνιο και Πολυθέαμα) και 11 θερινά. Τα 9 χειμερινά καφωδεία έχουν τα εξής ονόματα: Eden, Étoile, Αλάμπρα, Αχίλλειον, Μέγας Αλέξανδρος, Μον Πλαίζιρ, Μόντε Κάρολ, Μουλέν Ρουζ, Σπλέντιτ. Σημειώνονται επιπλέον 4 θερινά καφεενεία και 10 αίθουσες για συναυλίες, χορούς, εορτές κτλ.⁸⁰ Κατά τη Μεσολυμπιάδα του 1906 ο *Οδηγός των ξένων*⁸¹ υποδείκνυε, εκτός από τα θέατρα, και τους ακόλουθους χώρους για αναψυχή:

Καφεενείον Ζαχαράτου της πλατείας Συντάγματος, όπου παίζει διαρκώς ορχήστρα αρίστη.

Το Ζυθοπωλείον Ζαχαράτου-Καπερώνη, της πλατείας Ομονοίας, όπου θ' ακούση Ταραντέλλαν Νεαπολιτάνικην.

Το Ζυθοπωλείον «Κασταλία», οδός Πατησίων, αντικρύ Πολυτεχνείου, όπου επίσης ψάλλει άλλη Ταραντέλλα.

Καφωδεία: Γκαιτέ, οδός Προαστείου, Μέγας Αλέξανδρος, οδός Αθηνάς.

77. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 109-114.

78. Καροφύλας, *Η Αθήνα της μελ' επόχ*, ό.π., σ. 16-17.

79. Βλ. παραπάνω, Πίνακα 5.

80. Γγγλέσης, *Οδηγός 1910-1911*, ό.π., σ. 35-36.

81. *Ολυμπιακοί Αγώνες 1906. Οδηγός των ξένων*, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα 1906, σ. 61: «Οδηγός ημερονηκτίου».

Με αφορμή τη διεισδυτική περιγραφή του Μητσάκη σχετικά με τον κατά κοινωνικές τάξεις τρόπο ζωής και διασκέδασης των Αθηναίων, θα μπορούσε να επισημανθεί και πάλι ότι με την υιοθέτηση του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής η μεγαλοαστική τάξη επιζητεί, όπως φάνηκε και με τα σπορ, να επιβεβαιώσει την υπεροχή της έναντι των άλλων τάξεων και να διασφαλίσει τη συνοχή της· ότι η μεσαία τάξη, που προσωποποιείται εύστοχα στον «τριακοσιόδραχμο» οικογενειάρχη, θυσιάζει τα πάντα για να επιτύχει μια προς τα έξω εικόνα που θα πλησίαζε, έστω και κακέκτυπα, τα πρότυπα των ηγετικών ομάδων και σαφώς θα την ξεχώριζε από τις λαϊκές τάξεις (μικροαστικά και εργατικά στρώματα)· και ότι τα στρώματα αυτά, ο «λαός», διατηρούσαν σε γενικές γραμμές τον δικό τους τρόπο διασκέδασης: είχαν τις δικές τους θεατρικές παραστάσεις, τα δικά τους καφενεία και καπηλειά, εξέφραζαν χωρίς συγκρατημένο ενθουσιασμό τους όταν έβλεπαν «τον Λεωνίδα εν Θερμοπύλαις κατατροπούντα διά πυροβολισμών τους Πέρσας» και συγκινούνταν στο άκουσμα ενός αμανέ ή της μουσικής ενός σμυρναίου βιολιστή. Παραθέτω τα σπουδαιότερα τμήματα από το ανεπανάληπτο κείμενο του Μητσάκη:

[Η ανώτερη τάξη]

Η απομίμηση των ηθών του μεγάλου ευρωπαϊκού κόσμου είνε πλήρης, με μόνην την ελαχίστην διαφοράν ότι είνε... απομίμησης [...]. Η οικοδέσποινα έχει τας ωρισμένας καθ' εβδομάδας ημέρας, καθ' ας δέχεται, και τας ωρισμένας καθ' ας δεν δέχεται. Εις την διακόσμησιν των ιδιαίτερων του οίκου δωμάτων, εν οίς εισάγει τους ξένους της, καταβάλλει όλως εξαιρετικήν προσοχήν [...]. Εκτός των σουαρέ, εν μεγίστη ενεργεία και ακμή είναι και αι ματινέ και αι απρέ μιντί και τα φάϊβ-οκλόκ, αι ημερίδες, αι απογευματιναί, τα δειλινά, ή όπως άλλως εξελληνίζονται. Ο κύριος, θέλων να σας δηλώση ότι επιθυμεί να διέλθητε παρ' αυτώ την εσπέραν, σας καλεί διά να πάρετε, ως λέγει, *το τσαϊ*. Επί του κλειδοκυμβάλου παίζονται τεμάχια του νεωτάτου μελοδράματος του Βέρδη ή του Βάγνερ, του *Οθέλλου* της εν Μιλάνω Σκάλας ή της *Βαλκυρίας* των Βρυξελλών. Κατά τας απόκρεω εντός των αναπεταννυμένων σαλονίων, άτινα καταυγάζονται εκ των φώτων και ων στίλβει ολισθηρόν το παρκέ, δίδονται ζωηροί και πολυπληθείς χοροί, *des bals travestis, costumés, parés et masqués*. Το αμερικανικόν άνθος των αιθουσών, το τόσον επιτυχώς μεταφυτευθέν και εν Ευρώπη, εξωτικόν φυτόν, η μετά των νεανίδων *flirtation* (να τολμήσωμεν άρα γε να την μεταφράσωμεν *ερωτοπαιδιάν*;) είνε πληρέστατα εν χρήσει. Εξοχικαί και άλλαι εκδρομαί διενεργούνται συχνότατα, *des pic-nic, parties de plaisir, courses à pied ou à cheval*. Αι μάλλον προτιμώμεναι εξοχαί είνε το Φάληρον και προ πάντων η δροσερά Κηφισία, αληθές αριστοκρατικόν κέντρον με τας κομπάς επαύλεις της και τα δύο μεγάλα ξενοδοχεία της και το κατάστημά της το υδροθεραπευτικόν. Αν υπάρχη γαλλικόν θέατρον, εις τους κυρίους και τους επισκέπτας των αιθουσών τούτων ανήκουν αναποφεύκτως τα πρώτα καθίσματα· αν δεν υπάρχη, το αυτό γίνεται –αφού δεν είνε δυνατόν να γίνη άλλως– και διά το ιταλικόν· αλλ' εις το ελληνικόν ουδέποτε θα ηδύνατο να σημειωθή η παρουσία των. [...] Ο συχνάζων εις τας αιθούσας τούτας κόσμος είνε συνήθως ο διπλωματικός, ο χρηματιστικός, ο ομογενικός, τραπεζίται, πρέσβεις, γραμματείς, επιτετραμμένοι, αυλικοί, ανώτεροι υπάλληλοι. [...] Αν μάλιστα το σαλόνιον έχη έστω και την παραμικροτέραν σχέσιν προς την πολιτικήν, δεν αργεί να προσλάβη εντός ολίγου

την όψιν καφφενείου τινός των Χαυτείων ή του Δημοπρατηρίου. [...] Αι δεσποινίδες μονωδούσιν ή διωδούσι, κάθηνται προ του κλειδοκυμβάλου ή χαριεντίζονται μετά των μεμυρωμένων νεανίσκων, εν ω αι δέσποιnai συνομιλούσι περί του γεγονότος της ημέρας, ανακοινούσι τα μικρά σκάνδαλα, άτινα απαραιτήτως δεν λείπουν από καιρού εις καιρόν εκ του κύκλου των, κακολογούσιν ή διαλέγονται περί της τελευταίας θεατρικής επιτυχίας ή του προσφάτου θορυβώδους βιβλίου, ων ειδήσεις αφίκοντο εκ Παρισίων. [...]

[Η μέση τάξη]

Η μάλλον πασών άμορφος και στερουμένη ιδίας προσωπικότητος. Κατώτεροι υπάλληλοι, επαγγελματίαι, συνταξιούχοι, μικροεισοδηματίαι, φοιτηταί. Αν η ζωή της ανωτέρας τάξεως παρ' ημίν είνε αντιγραφή της ζωής των ανωτέρων τάξεων αλλαχού, η ζωή των αστών μας είνε αντιγραφή της αντιγραφής, απομίμησις της απομιμήσεως. [...] Το θέαμα τριακοσιοδράχμιου οικογενειάρχου, προσπαθούντος εν πάση δυνάμει ν' αναπαραστήση εν τω κύκλω του εις μικρόν την εικόνα του βίου μυριοταλάντου πλουσίου, δεν είνε εκ των μάλλον σπανίων και ήττον αξιοθρηνήτων φαινομένων και συμπτωμάτων. Η εξωτερική παράστασις επιζητείται, εφ' όσον είνε εφικτόν, να είνε η αυτή. Αι δεσποινίδες της οικογενείας ομιλούσιν απαραιτήτως και αυταί την γαλλικήν. Η Σαιζόν και παν άλλο ζουρνάλ συρμών παρέχει και εις αυτάς πρόχειρα τα υποδείγματα των εσθήτων και των πίων των. Το κλειδοκύμβαλον δεν λείπει από της αιθούσης, ήτις στολίζεται επίσης καταλλήλως – έστω και αν προς τούτο τα λοιπά δωμάτια πρέπει ν' απομείνωσι γυμνά και παριστώντα διαμερίσματα προστύχου ξενοδοχείου, εν ω σταθμεύει ομάς αλητών, ετοιμή ν' αναχωρήση την επαύριον. Αι κυρίαί επιτηδεύονται τους αυτούς ελευθέρους μετά των κυρίων τρόπους – θεωρούσαι αυτούς προσφορώτατον προς άγραν γαμβρών μέσον και απαραίτητον παρεπόμενον πεπολιτισμένης αγωγής. Τον χειμώνα δίδονται επίσης χοροί και εσπερίδες, εν αις πίνεται ομοίως τέιον και χορεύεται ο έγκυκλος. Η εις παν δημόσιον θέαμα, εις πάσαν πλήθους συνάθροισιν, εις πάσαν εορτήν προσέλευσις είνε εκ των ων ουκ άνευ. Αι συναυλίας του *Παρινασσού* πληρούνται. Η εις Φάληρον κατάβασις τελείται ανελλιπώς καθ' έκαστον θέρος, και τα *Ολύμπια* δέχονται τους υπολοίπους. Εις τας ανακτορικάς πανηγύρεις ή τελετάς ο σύζυγος ή ο πατήρ προσκαλείται συνήθως *μετά της κυρίας ή των θυγατέρων του* ουχί δε σπανίως συμβαίνει ν' αναφέρει ενίοτε και καμμίαν των δεσποινίδων ως διακριθείσαν μεταξύ των κεκλημένων επί χάριτι ή καλλονή και εφημερίς τις, αφηγουμένη τα κατά την ημέραν, κατά το επικρατήσαν από τινος χρονογραφικόν σύστημα. Εν τω μεταξύ δε οι νέοι της οικογενείας περιέρχονται τας οδούς και τας πλατείας, στολίζονται επί πιστώσει, αμαξοδρομούσι, παίζουν σφαιριστήριον εις τα καφφενεία, συνάπτουν χρέη.

[Ο λαός]

Ο λαός υφίσταται –διότι δεν είνε άλλως δυνατόν– την επίδρασιν των ηθών τούτων. Συνείθισεν ήδη να πίνη ζύθον αντί του ρητινήτου του. Έχει τας εξοχάς του, εις ας εκχύνεται κατά Κυριακάς, συν γυναιξί και τέκνοις. Έχει τα ιδιαίτερα καφφενεία του, τα ιδιαίτερα καπηλεία του, τα ιδιαίτερα θεάματά του. Έχει τας ιδικάς του εορτάς, τας ιδικάς του συναθροίσεις, τας ιδικάς του πανηγύρεις. Αλλά πόσον διαφέροντα των

άλλοτε! Τον χειμώνα, ότε αι λοιπαί τάξεις παραπονούνται κατά κανόνα διά την έλλειψιν θεάτρον, αυτός έχει τα ωρισμένα του θεατρίδια παντομίμας ή κωμικών παραστάσεων. Πολυπληθή ζυθοπωλεία παρέχουσιν αυτόν αντί ευτελούς τιμής μπίρραν υπόξυνον προς πόσιν και ρυπαράν Ιταλίδα ή Ελληνίδα υπηρετούσαν προς θέαν. Ικανοί δε ξενώνες, εν οίς παρέχεται οίνος, ζύθος και τροφή, κατά προτίμησιν δε πατσάς, μένοντες ανοικτοί προς χάριν αυτού καθ' όλην την νύκτα, εισάγοντες δε μετά παραδόξου επιτυχίας το σύστημα των ιδιαιτέρων δωματίων, καλούνσιν αυτόν εις παννυχίους ευωχίας. Αλλά η κυριώτερα αυτού διασκέδασις περιορίζεται ως επί το πλείστον τον χειμώνα εις την ανά τας αγυιάς και τα προάστια και τα περίχωρα περιπλάνησιν πεζή ή εφ' αμάξης, εν απολαύσει της θαυμασίας και μοναδικής του *λιακάδας*.

Το θέρος όμως στοιβάζεται κατά χιλιάδας εις τους υγρούς και αθλίους παρλισίους κήπους, όπου θεάται εν πατριωτική εξάψει και ενθουσιασμό τον Λεωνίδα εν Θερμοπύλαις κατατροπούντα διά *πυρροβολισμών* τους Πέρσας, ή Κωνσταντίον τον Παλαιολόγον ψυχορραγούντα επί των ξυλίνων επάλξεων σητοβρώτου σκηνης, ή της Γενοβέφας τα θαυμάσια παθήματα, ή του Διάκου την διά μυστηριωδών σχημάτων μάχην προς τους επιτιθεμένους Τούρκους και τον μοιραίον ανασκολοπισμόν. Άλλοτε δε εξίσταται προ των τολμηρών ακροβατικών γυμνασμάτων πειναλέου τινός αθλητού, ή χειροκροτεί τα θανατηφόρα πηδήματα δεκαετούς κορασίου, ή διαρρηγνυται καγχάζων προ των τερατωδών μορφασμών ειδεχθούς παληάτσου. Ή άλλοτε τέλος πάλιν, εν τη ορμή όλων των κτηνωδών του ενστίκτων εξεγειρομένων, ραβδοσκοπεί μέχρι συντριβής τα καθίσματα και τα θρανία εκδηλών την εύνοιάν του προς χυδαίαν ορχήστριαν ή αιοδόν, βραγχνόν έχουσαν τον λάρυγγα και δύσηχον την φωνήν, αλλά παχείας τας κνήμας. [...]

Αλλά, μολονότι φαίνεται τόσον ευθυμών, δεν ευθυμεί εν τούτοις ούτε κατά τον τρόπον τούτον πράγματι. Όπου πρέπει να τον ίδη τις αληθώς ευθυμούντα, είνε εις τα παρά την πλατείαν της Ελευθερίας, παρά τους σταθμούς των σιδηροδρόμων, παρά το Θησεϊόν, εις τ' απομεμακρυσμένα ολίγον κέντρα του εργατικού πληθυσμού, όπου ιδρύονται ιδιόρρυθμα ωδικά καφφενεία και εγκαθίστανται πλάνητες θίασοι ανατολιτών οργανοπαικτών ή αιοδών, και συμρναίος βιολιστής μαγεύει διά του ευκινήτου τόξου του τους παρακαθημένους και καλλίφωνος αρμενία ή εβραία βάλλει περιπαθούς *αμανέ* στόνους. Εκεί επανέρχεται ολίγον εις τας παραδόσεις του, εκεί επανέρχεται εις τας φυσικάς κλίσεις, εκεί επανέρχεται εις τα πραγματικά αισθήματά του. Εκεί ο χαρακτήρ αυτού καταφαίνεται οίος είνε τω όντι, λαού μεσημβρινού, φίλου της απολαύσεως και της αργίας. Εκεί αφίνεται εις την εκχείλισιν των μυχιών πόθων του, των εσωτερικών τάσεών του, των απροσποιήτων του ορέξεων.⁸²

Σχετικά με τα μουσικά ακούσματα, ας επισημανθεί ότι από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα και για περίπου δέκα χρόνια κυριαρχεί στους αθηναϊκούς δρόμους η ρομβία, το λαϊκό αυτό μηχανικό έγχχορδο μουσικό όργανο το οποίο, κινούμενο

82. Μητράκης, «Το θέρος», στο *Είς Αθηναίος χρυσοθήρας*, ό.π., σ. 60-65.

με τροχούς, μετέφερε σε όλες τις συνοικίες ιταλικά τραγούδια στην αρχή, έπειτα και ελληνικά, επιτυχίες των αθηναϊκών επιθεωρήσεων, ακόμη και πατριωτικά και πολιτικά τραγούδια.⁸³

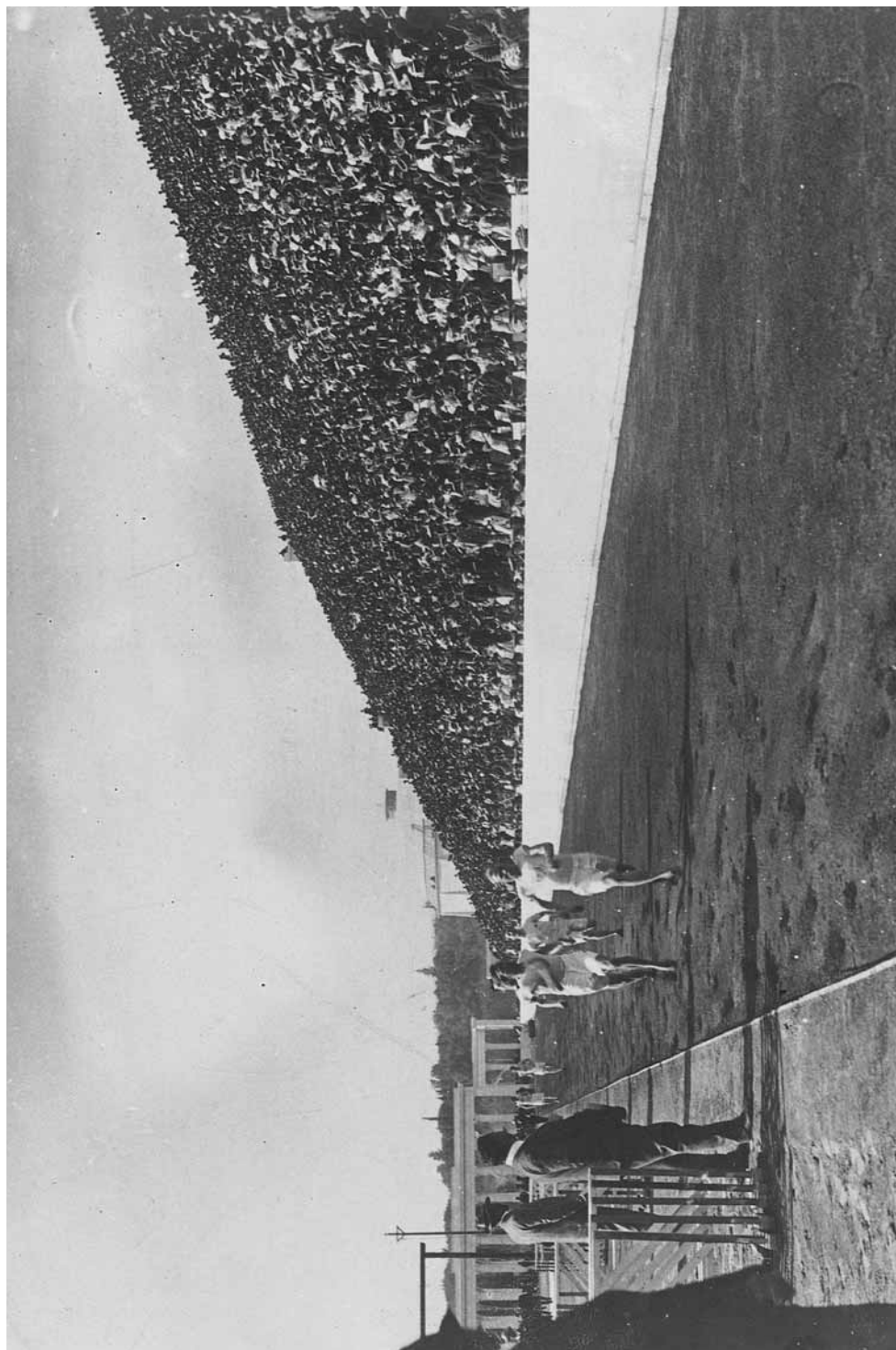
ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Το 1896 και το 1906 οι ξένοι που επισκέφτηκαν την Αθήνα με αφορμή τους Ολυμπιακούς Αγώνες είδαν ασφαλώς μία όψη της, ίσως την πιο λαμπρή. Η σκιαγράφιση που προηγήθηκε προσπάθησε να προβάλει και τις άλλες πλευρές της, κυρίως να αναδείξει τις αναπόφευκτες ανισότητες και αντιθέσεις που κρύβει μια μεγάλη πόλη και οι οποίες αποτυπώνονται σε όλες τις παραμέτρους της κοινωνικής πραγματικότητας: στον δομημένο χώρο, στις εργασιακές σχέσεις, στην κατανομή του πλούτου, στην ποιότητα και τον τρόπο ζωής κτλ. Τονίστηκε, επίσης, η ιδιαιτερότητα της ελληνικής πρωτεύουσας που στο γύρισμα του αιώνα έχει καταστεί, όπως επισημάνθηκε και στην αρχή, το αδιαμφισβήτητο κέντρο όλου του ελληνισμού, ενώ παράλληλα η υπεροχή της σε όλους τους τομείς έναντι των άλλων πόλεων του ελληνικού κράτους είναι πλέον συντριπτική. Έτσι οι κάτοικοί της, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, ως πρωταγωνιστές ή ως απλοί κομπάρσοι, μετέχουν σε μείζονα γεγονότα που θα καθορίσουν τις τύχες όλων των Ελλήνων είτε είναι υπήκοοι του ελληνικού κράτους είτε ομογενείς.

Μπροστά στα μάτια των Αθηναίων, έλληνες αξιωματικοί καταστρέφουν τον Αύγουστο του 1894 τα τυπογραφεία της εφημερίδας *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη, γιατί ο εκδότης είχε τολμήσει να πει την αλήθεια για την κατάσταση του στρατού· οι αξιωματικοί αθρώνονται πανηγυρικά, η παντοδύναμη Εθνική Εταιρεία αποθρασύνεται, και με συλλαλητήρια και άλλες πιέσεις σύρει την κυβέρνηση Δηλιγιάννη σε πόλεμο με την Τουρκία και στην ταπεινωτική ήττα του 1897.⁸⁴ Ο λαός της Αθήνας με τις συντεχνίες επικεφαλής χαιρετίζει και στηρίζει, με την ογκώδη λαϊκή διαδήλωση της 14.9.1909 στο πεδίο του Άρεως, το κίνημα στο Γουδί. Ο ίδιος λαός συγκεντρώνεται ένα χρόνο αργότερα στην πλατεία Συντάγματος για να ακούσει τις απόψεις του Βενιζέλου σχετικά με την αλλαγή των όρων της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Όλα αυτά, και πολλά άλλα που δεν αφορούν μόνο τα πολιτικά γεγονότα, πέρα από την επιβεβαίωση ότι κέντρο των εξελίξεων είναι η Αθήνα, οδηγούν άτομα και ομάδες σε νέες εμπειρίες και συνειδητοποιήσεις που από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα τούς ωθούν πιο αποφασιστικά στη διεκδίκηση άλλων προοπτικών για τη ζωή τους.

83. Καροφύλας, *Η Αθήνα της μετέπειτα εποχής*, ό.π., σ. 141-144.

84. Γιάννης Ν. Γιαννιλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*» *Εξωτερική πολιτική και «Εθνικά Θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, τα πρώτα κεφάλαια.

Δρομείς στο Στάδιο κατά τη Μεσολυμπιάδα του 1906. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ2.37]

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Επαγγελματίες της Αθήνας γύρω στο 1910

Αγαματοποιοί βλ. Γλύπται	Αρωματοπωλεία βλ. Κουρείς και Μυρειφοί
Αγγειοπλαστεία 7	Αρωμάτων εργοστάσια 4
Αγγειοπωλεία 30	Ασβεστοποιεία και ασβεστοπωλεία 13
Αγγλικής, γαλλικής, γερμανικής γλώσσας διδά- σκαλοι βλ. Διδάσκαλοι ξένων γλωσσών	Ασπρορροσούχων εργοστάσια 39
Αγγλικών ειδών έμποροι 6	Ασφαλιστικάί εταιρείαι (ζωής, θαλάσσης, πυρός) 34
Αγιογράφοι 11	Ατμόμυλοι 2
Αδαμαντοδέται 5	Ατμοπριόνων εργοστάσια 9
Αδαμαντοπωλεία 21	Αυτοκινήτων διορθωταί 2
Αθυρματοπωλεία 1· βλ. και Έμποροι ψυλι- κών και Χαρτοπώλαι	Αυτοκινήτων εταιρείαι 1
Αλεξηλίων και αλεξιβροχίων εργοστάσια βλ. Ομβρελλοποιεία	Βαμβακέμποροι 5
Αλευρέμποροι 4	Βαπτιστικών ειδών έμποροι 9
Αλευροπωλεία 27	Βαρελοποιεία 15
Αλλαντοποιεία 8	Βατών εργοστάσια 1
Αμαξηλάται 204	Βαφεία και βαφείς 32
Αμαξοβαφεία 3	Βερνικίων εργοστάσια 3
Αμαξοποιεία 29	Βιβλιοδετεία 28
Αμαξών και κάρρων επιδιορθωτήρια 22	Βιβλιοδετικής είδη 10
Αμειαντοπωλεία 13	Βιβλιοπωλεία 38
Αμπαδορραφεία 5	Βιομηχανικών ειδών έμποροι 6
Ανθέων τεχνητών εργοστάσια 9	Βόθρων εκκενωταί 4
Ανθοπωλεία 8	Βουστάσια και ιδιοκτήται βουστασίων 23
Ανθρακέμποροι 107	Βυρσοδεψεία 21
Ανθρακοπωλεία 43	Γαλακτοπωλεία 121
Αποικιακών έμποροι βλ. Εδωδιμοπώλαι	Γαλβανοπλαστεία 1
Αργυραμοιβεία 22	Γανωτήρια 11
Αργυροχοεία βλ. Χρυσοχοεία	Γλύπται 28
Αρτοποιεία 332	Γουναρικών έμποροι 2
Αρτοποιεία ατμοκίνητα 3	Γραμματοσήμων έμποροι 8
Αρτοπωλεία 56	Γραφομηχανών εισαγωγείς - χειρισταί 2
Αρχαιοτήτων απομμήσεις 4	Γυναικείων πύλων κατασκευασταί βλ.
Αρχαιοτήτων έμποροι 8	Πίλοποιοί
Αρχιτέκτονες 67	Γυψοποιοί 5
	Γύψου και κουρασανίου έμποροι 1
	Δαμαλιδοκομεία 4

ΠΗΓΗ Νικόλαος Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Γ', τόμος Α', 1910-1911, Αθήνα χ.χ., σ. 310-398: δίδονται το ονοματεπώνυμο του επαγγελματία ή ο τίτλος της επιχείρησης και η διεύθυνση. Εδώ παρουσιάζονται οι τίτλοι των επαγγελματιών και ο αριθμός των επαγγελματιών που αντιστοιχεί σε κάθε ένα από αυτά. Κάποιες μικρές επικαλύψεις δεν ήταν δυνατό να ελεγχθούν· ενδεχομένως τροποποιούν ελαφρώς τους αριθμούς των επαγγελματιών. Κρατώ και τα βασικά παραπεμπτικά του κειμένου, παρά τις κάποιες αναντιστοιχίες τους.

Δερματοπωλεία	26	Εργολάβοι καθαριότητας	2
Δερμάτων ακατεργάστων έμποροι	22	Εργολάβοι καταβρέγματος	1
Δερματίνων ειδών πωληταί	12	Εργολάβοι οδοστρωσίας	1
Δημοσιογράφοι (Διευθυνταί εφημερίδων και περιοδικών, συντάκται-ρεπόρτερ)	184	Εργολάβοι οικοδομών	170
Διδάσκαλοι ξένων γλωσσών	57	Εργολήπται	5
Διερμηνείς	6	Εργοχείρων εργοστάσια	2
Διερμηνείς ξενοδοχείων	32	Εργοχείρων πωληταί	2
Διερμηνείς πρεσβειών	6	Εργοχείρων σχεδιασταί	1
Δικαστικοί κλητήρες	131	Εστιατόρια	61
Δικηγόροι	89	Εφαπλωματοποιεία	31
Διορθωταί (εφημ., περιοδικών, βιβλίων)	11	Εφοπλισταί	11
Δωματίων επιπλωμένων νοικιασταί	21	Ζαχαροκουλουροποιεία	7
Εδωδιμοπωλεία	44	Ζαχαροπλαστεία	47
Εισαγωγείς ανθρακασβεστίου	3	Ζαχαροπλαστικών ειδών πωληταί	14
Εκδότης εικόνων	2	Ζυθοποιίας εργοστάσια	3
Εκδότης μουσικών συνθέσεων	2	Ζυθοπωλεία	42
Εκδοτικά καταστήματα	16	Ζυμαρικών ειδών εργοστάσια	9
Εκρηκτικών υλών εργοστάσια	3	Ζωγράφοι	52
Εκτελωνισταί	14	Ζωέμποροι	17
Εκφορτωταί	2	Ηλεκτρικών ειδών πωληταί και εγκατα- στάται	18
Ελαΐνης εργοστάσια	1	Ηλεκτρολόγοι	24
Ελαιοτριβεία	3	Ηλεκτρομηχανουργοί	2
Ελαίου και ελαιών έμποροι	11	Ηλεκτροτεχνουργεία	10
Ελληνορράπτται	3	Θεατρώνται	13
Έμποροι ειδών πολυτελείας	26	Θερμάνσεως είδη	7
Έμποροι ετοιμών ενδυμάτων	25	Θρυαλλιδοποιοί	1
Έμποροι υφασμάτων ανδρικών	36	Ιατροί	419
Έμποροι υφασμάτων γυναικείων	77	αφροδισίων νοσημάτων	45
Έμποροι υφασμάτων εγχωρίων	4	γυναικολογικών νοσημάτων - μαιευτήρες	36
Έμποροι ψιλικών	94	λαρυγγολογικών-ωτολογικών νοσημάτων	8
Εμπορομεσίται	43	μικροβιολόγοι	6
Εμπορορραφεία	101	νευρολογικών και φρενικών νοσημάτων	14
Ενδυμάτων παιδικών έμποροι	12	συροποιητικών οργάνων	4
Ενδυμάτων παλαιών έμποροι	18	οφθαλμικών νοσημάτων	18
Ενεχυροδανεισταί	13	παθολόγοι	225
Ενοικιασταί θαλασ. λουτρών	3	παιδιάτροι	28
Ενοικιασταί φόρου	2	στόματος νοσημάτων	8
Επιγραφοποιοί	12	χειρουργικών νοσημάτων	27
Επιδέσμων κατασκευασταί	4	Ιερείς	90
Επιδιορθωτήρια υποδημάτων	25	Ίππων πρατήρια	2
Επιπλοποιεία	123	Ιχθυοπωλεία	22
Επιπλοπωλεία	15	Καθεκλοδιορθωταί	3
Εργολάβοι ακατεργάστων λίθων	5	Καθεκλοποιεία-καθεκλοπωληταί	21
Εργολάβοι δενδροφυτεύσεως	1		
Εργολάβοι δημοσίων-δημοτικών έργων	74		
Εργολάβοι ιχνογραφημάτων	3		

Καλαποδοποιεία	12	Κοφινοποιεία-καλαθοποιεία	13
Καλεμεριών κατασκευασταί-πωληταί	5	Κρεοπωλεία	200
Καλοριφέρ εγκαταστάται	1	Κριθής αποθήκαι	2
Καλτσομηχανών πωληταί	2	Κρυστάλλων επαργυρωταί	3
Καλτσών εργοστάσια	2	Κρυστάλλων κατεργασίας εργοστάσια	1
Καπνέμποροι	14	Κτηματομεσίται	56
Καπνομηχανών ιδιοκτήται	4	Κτηνίατροι	21
Καπνοπωλεία	256	Κυνηγίου είδη	3
Καρροποιεία	28	Κυτιοποιεία	14
Καταΐφιου και κρούστας κατασκευασταί	6	Λαμμοδετών εργοστάσια	8
Καταστήχων εργοστάσια	5	Λαμποπώλαι	8
Κατοπτροποιεία	10	Λαχανοπωλεία-οπωροπωλεία	217
Καφεία (καφενεΐα)	565	Λεβητοποιεία	2
Καφείων είδη	5	Λεμονάδων εργοστάσια	12
Καφεκοπτεία	68	Λέσχαι χαρτοπαγνίων	16
Καφεμυλοδιορθωταί	3	Λιθογραφεία	11
Καφωδεΐα	8	Λιθοξόοι	45
Καηυλλίων κατασκευασταί	1	Λιθοτομίας εργοστάσια	2
Κεντημάτων εργοστάσια	10	Λινελαίου πωληταί	1
Κεραμοποιεία	13	Λιπασμάτων χημικών έμποροι	1
Κηροζίνης εργοστάσια	1	Λίπους χοιρείου πωληταί	1
Κηροπλαστεΐα και κηροπωλεία	16	Λογισταί	77
Κήρυκες (τελάληδες)	1	Λουκουμίου Σύρου έμποροι	9
Κιβωτοποιεία	38	Λουκουμίων κατασκευασταί	4
Κιγκαλερίας είδη	15	Λουμινίων εργοστάσια	1
Κίνας και Ιαπωνίας είδη	1	Λουτρά ευρωπαϊκά και τουρκικά	3
Κλειδοκυμβάλου διδάσκαλοι	32	Μαγειρεία	105
Κλειδοκυμβάλων αποθήκαι	6	Μαθήματα προπαρασκευής μαθητών	3
Κλειδοκυμβάλων διορθωταί	2	Μαΐαι	119
Κλειδοκυμβάλων χορδισταί	2	Μαρμαρογλύπται	85
Κλειθροποιεία	2	Μαρμαρογλυφεΐα	26
Κλινοποιεία	3	Μαρμαροκόπται	39
Κλινοπωλεία	6	Μαρμαροπώλαι	3
Κλωβών κατασκευασταί	2	Μαρμαρών σχιστών εργοστάσια	1
Κομβίων εργοστάσια	2	Μασσάζ	5
Κομμωτήρια	40	Μαχαροποιεία	9
Κομφετοποιεία	6	Μέσα θερμάνσεως	2
Κονιάκ εργοστάσια	16	Μεσίται βλ. Εμπορομεσίται, κτηματομε- σίται, τραπεζομεσίται	
Κορνίζοποιεία-κορνίζοπωλεία	24	Μεσίται υπηρετών και υπηρετριών	14
Κοσμηματογράφοι	43	Μεταλλειολόγοι	22
Κουβαριστρών αποθήκαι	1	Μεταλλείων αγοραπωλησίαι	14
Κουβαριστρών εργοστάσια	1	Μεταλλικών υδάτων αποθήκαι	5
Κουκουλοσπόρου εισαγωγείς	1	Μεταλλίνων ειδών εργοστάσια	1
Κούκων και κασκέτων κατασκευασταί-πωλη- ταί	16	Μεταλλίων (κονκαρδών κτλ.) κατασκευα- σταί	2
Κουρεΐα	296	Μεταλλουργοί	2
Κουφωμάτων εργοστάσια	1		

Μετάλλων ακατεργάστων έμποροι	11	Ομβρελλοδιορθωταί	2
Μεταξουργεία	21	Ομβρελλοποιεία	3
Μεταξωτών εγχωρίων πωληταί	6	Όξους αποθήκαι	2
Μεταπράται	14	Οξυγόνου παρασκευασταί	2
Μηχανημάτων επιδιορθωταί	3	Οπλοδιδάσκαλοι	2
Μηχανικοί	271	Οπλοδιορθωταί	12
Μηχανολόγοι	5	Οπλοπωλεία	6
Μηχανουργεία	15	Οπτικής είδη	14
Μηχανουργοί	12	Όργανα επιστημονικά	8
Μικρεμπορικά καταστήματα ψιλικών	208	Οργανοποιεία	7
Μικροβιολογικά εργαστήρια	13	Οργανοπωλεία	5
Μοδίσται γυναικείων φορεμάτων	171	Ορειχαλκουργεία	29
Μολυβδοσωλήνων και μολυβδίνων ειδών πωληταί	2	Ορθοπεδικών [ειδών] κατασκευασταί	1
Μουσικοδιδάσκαλοι	50	Ορنيθοπώλαι και πωληταί κυνηγίου	11
Μουσικών οργάνων έμποροι	5	Ορυκτελαίου έμποροι	1
Μουσικών οργάνων επιδιορθωταί	1	Ορυκτολόγοι	9
Μουσικών συνθέσεων πωληταί	5	Παγοποιΐας εργοστάσια	6
Μούστος (γλεύκος) συμπετυκνωμένος	1	Παλαιοπώλαι βιβλίων (occasion)	7
Μπομπονιέρων εργοστάσια και πωληταί	5	Πανδοχεία (χάνια)	41
Μυροπώλαι	40	Παντοπωλεία	860
Νάφθης εργοστάσια	3	Παντοπωλεία μετά μαγειρείου	11
Νάφθης και κρεμ. έμποροι	1	Παραγγελιοδόχοι	229
Νεωτερισμού και ανδρικών ειδών έμποροι	33	Παραφίνης εργοστάσια	2
Νηματοπωλεία	6	Περουκών κατασκευασταί	10
Νηματοουργεία	1	Πεταλωτήρια	22
Νικελωτήρια	2	Πιλοδιορθωταί	46
Νορβηγίας προϊόντων πωληταί	1	Πιλοποιΐας είδη	3
Ξενοδοχεία ύπνου	98	Πιλοπωλεία	23
Ξένων γλωσσών καθηγηταί	6· βλ. και Διδά- σκαλοι	Πίλων γυναικείων κατασκευασταί	76
Ξυλείας οικοδομησίμου έμποροι	26	Πίλων εργοστάσια	1
Ξυλογλύπτται	20	Πίλων στρατιωτικών εργοστάσια	8
Ξυλογράφοι	6	Πίλων ψιαθίνων εργοστάσια	2
Ξυλουργεία	217	Πιπερίου Σιγγαπούρης εισαγωγείς	1
Οδοντοϊατροί	69	Πλάισια	5· βλ. και Κορνιζοπωλεία
Οδοντοποιοί	2	Πλάκες μωσαϊκαί	26
Οικοδομησίμων υλών έμποροι	40	Πλακών τεχνητών εργοστάσια	2
Οινολογικά εργαστήρια	5	Πλαστίγγων εργοστάσια	2
Οινοπνεύματος εργοστάσια	2	Πλαστικής εργοστάσια	5
Οινοποιΐας εργοστάσια	4	Πλεκτικής εργοστάσια	3
Οινοπωλεία	509	Πλεκτών ειδών έμποροι	4
Οινοπωλεία μετά μαγειρείου	105	Πληροφοριών γραφεία	1
Οίνου απόσταγμα	2	Πλισέδων κατασκευασταί	2
Οίνου προϊόντων εξαγωγείς	1	Πλυντήρια ατμοκίνητα	6
Οίνων αποθήκαι	54	Πνευματοποιεία	16
Ολλανδικών προϊόντων έμποροι	1	Πνευματοπωλεία	45
		Ποδηλάτων διορθωταί	13
		Ποδηλάτων έμποροι	7

Ποτοποιεία-ποτοπωλεία βλ. Πνευματο- ποιεία και πνευματοπωλεία	Σκηνογράφοι 3
Ποτών αεριούχων μηχανήματα 2	Σκηνοθέται 3
Πρακτορεία 56	Σκολάτας εργοστάσια 4
Πρατήρια 7	Σόμπαι 2
Προεξοφληταί συντάξεων και μισθών 8	Στατηροποιεία 4
Προϊκτών είδη 5	Σταφιδόμαζα 1
Προϊόντα Ζωγραφείων Θεσσαλίας 1	Σταφίδος εξαγωγείς 1
Προϊόντων Κρήτης έμποροι 2	Σταφυλοσακχάρου εργοστάσια 1
Προμηθευταί εγχωρίων προϊόντων 20	Στεατίνης εργοστάσια 1
Προσοψίων εγχωρίων έμποροι 1	Στεατοκηρίων εργοστάσια 1
Πτερών τεχνητών εργοστάσια και έμποροι 6	Στέφανα γάμων 7
Πυρηνελαίου παραγωγείς 1· βλ. και Σαπω- νοποιεία	Στηθοδέσμων κατασκευασταί και πωληταί 18
Πυριτιδοποιεία 1	Στιλβωτήρια 4
Πυριτιδοπωλεία 5	Στοιχειοχυτήρια 4
Πυροτεχνημάτων κατασκευασταί 2	Στορευταί επίπλων 27
Ρακών έμποροι 3	Στραγαλοποιεία 16
Ραπτικής ειδών έμποροι 4	Στρατιωτικών ειδών έμποροι 4
Ραπτομηχανών επιδιορθωταί 14	Συμβάσεων γραφεία 2
Ραπτομηχανών πωληταί 7	Συμβολαιογραφεία 36
Ράπτρια γυναικείων φορεμάτων βλ. Μοδί- σται	Σφαιριδίων εργοστάσια 1
Ραφεία ανδρικών ενδυμάτων 229	Σφαιριστηρίων είδη 5
Ραφεία ελληνικών ενδυμάτων βλ. Ελληνο- ράπτια	Σφαιριστηρίων εργοστάσια 1
Ραφεία ιερών ενδυμάτων 8	Σφραγιδοποιοί βλ. Χαράκται
Ραφεία παιδικών ενδυμάτων βλ. Ενδυμά- των παιδικών έμποροι	Σχεδιασταί 8
Ραφεία στρατιωτικών ενδυμάτων 10	Σχοινοποιεία 6
Ρεγγών και παστών έμποροι 2	Ταινιοπλέκται βλ. Μεταξουργεία
Ρολά 2	Ταινιών και σειρητίων εργοστάσια 2
Σαγματοποιεία 31	Τακουνοποιεία 2
Σανδαλοποιεία 45	Ταμβακοπωλεία 3
Σανοπωλεία 72	Ταξειδίων πράκτορες βλ. Πρακτορεία
Σαπωνοπωλεία 10	Ταξειδιωτικών ειδών πωληταί 20
Σάπωνος εργοστάσια 2	Ταπετσέρηδες βλ. Στορευταί επίπλων
Σελλοποιεία 4	Ταπήτων εργοστάσια 1
Σημαίων κατασκευασταί 1	Ταπήτων πωληταί 14
Σιγαρέτων έμποροι 28	Ταχυδρομικών δελτίων πωληταί βλ. Χαρτοπωλεία
Σιδερωτήρια 70	Τείοπώλαι βλ. Εδωδιμοπώλαι
Σιδηροπωλεία 27	Τερεβινθελαίου έμποροι βλ. Χρωματο- πωλεία
Σιδηρουργεία 84	Τεχνικά γραφεία 9
Σιδηρών δοκών έμποροι 16	Τηλέφωνα 1· βλ. και Ηλεκτρικά είδη
Σμιτοποιεία 6	Τοκισταί 10
Σιροπίων εργοστάσια (εκ σταφ.) 1	Τορνευτήρια 23
Σιτέμποροι 3	Τραπεζίται 52
	Τραπεζιτικά γραφεία 41
	Τραπεζομεσίται 103

Τριπόδων ξυλίνων κατασκευασταί	2	Φυσιγγίων πωληταί	βλ. Πυριτιδοπωλεία και Οπλοπωλεία
Τριχών βαφαί	8	Φωνογράφων πωληταί	9
Τροχία	9	Φωτισμού είδη	32
Τρυγικού άλατος και ρητίνης εξαγωγείς	1	Φωτογραφία	38
Τσαρουχοποιεία	13	Φωτογραφικά είδη και μηχαν.	6
Τσιγκογραφία	βλ. Φωτοτσιγκογραφία	Φωτογραφιών αρχαιοτήτων πωληταί	13
Τσιμέντου έμποροι	2	Φωτοτσιγκογραφία	8
Τσιρότου εργοστάσια	2	Χαλβαδοποιεία	2
Τσοκαροποιεία	1	Χαλκίνων ειδών κατασκευασταί	4
Τυπογραφία	57	Χαλκουργία	8
Τυροπωλεία και βουτυροπωλεία	15	Χαμούρων κατασκευασταί	βλ. Σαγματοποιεία-σελλοποιεία
Υδατα πόσιμα	1	Χαράκται	13
Υδραυλικής ασβέστου πωληταί	βλ. Τσιμέντου έμποροι	Χαρτοπωλεία	35
Υδραυλικοί	51	Χαρτοσακκουλοποιεία	3
Υδραυλικών ειδών κατασκευασταί	22	Χαρτοσήμου πωληταί	4
Υελοπινάκων έμποροι	βλ. Φανοποιίας είδη	Χάρτου αποθήκαι	8
Υελοπωλεία	37	Χειρομαξών κατασκευασταί	βλ. Αμαξοποιεία και καρροποιεία
Υλικά οικοδομών	3· βλ. και Σιδηρών δοκών έμποροι	Χειροκτίων εργοστάσια	6
Υπηρετομεσίται	βλ. Μεσίται	Χειρουργικών εργαλείων κατασκευασταί	2
Υποδηματοποιεία	293	Χειρουργικών εργαλείων πωληταί	7
Υποδηματοποιίας είδη	11	Χημικά εργαστήρια	12
Υποκαμίσεων κατασκευασταί	βλ. Ασπροορουχοποιοί	Χημικοί	37
Υφαντήρια μεταξωτών και μη	21	Χημικών προϊόντων έμποροι	7
Υφαντικής είδη	1	Χοροδιδασκαλεία	15
Υφασματέμποροι	βλ. Έμποροι υφασμάτων	Χρηματοκιβωτίων πωληταί	2
Φακέλλων εργοστάσια	4	Χρηματοφυλακίων (πορτ-μανέδων) κατασκευασταί	14
Φανοποιεία	102	Χρυσοποικιλήρια	6
Φανοποιίας είδη	4	Χρυσοχοεία	76
Φαρμακαποθήκαι	βλ. Φαρμακεμπορεία	Χρυσωταί (επιχρυσωταί)	βλ. Χρυσοχοεία
Φαρμακεία	107	Χρωματοπωλεία	22
Φαρμακεμπορεία	33	Χυτήρια	3
Φαρμακευτικά είδη	2· βλ. και Φαρμακεμπορεία	Ψαρόκολλας εργοστάσια	2
Φέλλοποιεία	3	Ψηκτροποιεία	6
Φερετροποιεία	14	Ψιαθίνων πύλων πωληταί	βλ. Πιλοπωλεία
Φεσοποιεία	1	Ψιαθοποιεία	3
Φιαλιδίων φαρμ. έμποροι	1	Ψίλικατζήδες	βλ. Μικρεμπορικά καταστήματα
Φιγουρινίων πωληταί	4	Ωοπωλεία	8
Φλανελλοποιεία	6	Ωρολογιοδιορθωταί	35
Φροντιστήρια Λογιστικής Διπλογραφίας κτλ.	1	Ωρολογιοπωλεία	16
Φροντιστήρια Νομικά	8		
Φυσιγγίων εργοστάσια	1		

Η δυναστεία και οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες

ΛΙΝΑ ΛΟΥΒΗ

Περίπου ένα χρόνο μετά την ανάληψη των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων από την Ελλάδα, ο Δημήτριος Βικέλας διαπίστωνε ότι πριν καν την πραγματοποίησή τους είχε ήδη επιτελεστεί ένα σημαντικό «αγαθό»: είχαν φέρει «εις επαφήν αμεινωτέραν, συχνοτέραν και μεγαλειότεραν» τον διάδοχο Κωνσταντίνο με τους συμπολίτες του, δίνοντάς τους την ευκαιρία να εκτιμήσουν τα «έξοχα προτερήματά του, τον ζήλον του υπέρ παντός εθνωφελούς έργου, [...] την ευθύτητά του, το σθένος του, το αποφασιστικόν του». Τους είχαν, επίσης, δώσει την αφορμή να γνωρίσουν καλύτερα και τους «λαοφιλήτους» αδελφούς του, να τους αγαπήσουν ακόμη περισσότερο και να αυξήσουν έτσι την ευγνωμοσύνη τους προς τον βασιλιά, στον οποίο χρωστούσαν «τους ευέλπιδας τούτους βλαστούς του θρόνου του».¹ Η αγωνία του Βικέλα να ανυψώσει το γόητρο της βασιλικής οικογένειας και να ενισχύσει την εικόνα της στην ελληνική κοινή γνώμη διατυπώνεται σε μια περίοδο κατά την οποία έχουν τρωθεί η αξιοπιστία του ελληνικού κράτους και το κύρος της ίδιας της δυναστείας. Σε αυτή τη φάση η προσφυγή στο εθνικό μεγαλείο, που θα εξελιχθεί στη συνέχεια σε έναν επιθετικό εθνικισμό, αποτελεί τη μόνη ορατή διέξοδο. Η αντίληψη άλλωστε που ήθελε τον ανώτατο άρχοντα κατεξοχήν αρμόδιο για την εδαφική ολοκλήρωση του βασιλείου ήταν περισσότερο από κάθε άλλη φορά επίκαιρη, και η ανάγκη στήριξής του αποτέλεσε το κύριο μέλημα του πολιτικού του περιβάλλοντος αλλά και των ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Η ανάμιξη της βασιλικής οικογένειας στην υπόθεση της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων θεωρήθηκε από τους εμπνευστές της σχεδόν αυτονόητη, δεδομένου ότι η αριστοκρατική θεωρία του ερασιτεχνισμού, που πρέσβευε ότι ο αθλητισμός πρέπει να είναι μακριά από οποιαδήποτε πρακτική χρησιμότητα, καθόρισε, όπως είναι γνωστό, και το πνεύμα τους.² Το θέμα του ερασιτεχνισμού, εξάλλου, ήταν και ο κύριος λόγος σύγκλησης

1. Δ. Βικέλας, «Οι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες», στο Δημήτριος Βικέλας, *Άπαντα* (επιμ. Άλκης Αγγέλου), τόμ. Η', Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1997, σ. 139.

2. Η παρουσία άλλωστε του βασιλιά Γεωργίου έδωσε την απαραίτητη λαμπρότητα στις Ζάππειες Ολυμπιάδες που είχαν διοργανωθεί στην Αθήνα κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Επίσης ο Γεώργιος είχε προσφέρει ένα κύπελλο στον νικητή του πεντάθλου στους Ε' Εθνικούς Ολυμπιακούς Αγώνες που έγιναν το 1877 στο Σρούσμπερν και είχαν διοργανωθεί από τον άγγλο γιατρό William Penny Brookes. Ο τελευταίος ήρθε σε συνεννόηση με τον έλληνα επιτετραμμένο στο Λονδίνο Ιωάννη Γεννάδιο, προκειμένου ο έλληνας μονάρχης να προσδώσει με την –έστω και έμμεση– συμμετοχή του αίγλη και ελληνικότητα στους Αγώνες. Βλ.

του Διεθνούς Αθλητικού Συνεδρίου στο Παρίσι το 1894, στο οποίο επίτιμα μέλη ορίστηκαν ο βασιλιάς του Βελγίου, ο πρίγκιπας της Ουαλίας και ο διάδοχος της Σουηδίας· εκεί αποφασίστηκε και η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων.³ Σε αυτό το συνέδριο κλήθηκε αρχικά να συμμετάσχει, εκ μέρους της Ελλάδας, ο πρόεδρος του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου, Ιωάννης Φωκιανός. Τελικά όμως η Ελλάδα –λόγω αδυναμίας του Φωκιανού να παρευρεθεί– εκπροσωπήθηκε από τον λόγιο, κοσμοπολίτη και οικείο της βασιλικής οικογένειας Δ. Βικέλα ο οποίος, σύμφωνα με την ομολογία του, δεν είχε κανένα κοινό με τον αθλητισμό.⁴ Επίτιμο μέλος του συνεδρίου ορίστηκε και ο διάδοχος του ελληνικού θρόνου. Ο βασιλιάς Γεώργιος μάλιστα, με τηλεγράφημά του που διαβίβαστηκε μέσω της πρεσβείας στο Παρίσι, έσπευσε να ευχαριστήσει το συνέδριο για την τιμητική αυτή διάκριση που έγινε στην ελληνική βασιλική οικογένεια. Αυτή «η διαδηλωθείσα προς το Συνέδριον ευμένεια του Ελληνικού θρόνου προδιέθεσε τα μέλη του υπέρ της Ελλάδος» και διευκόλυνε, σύμφωνα με τον Βικέλα, την αποδοχή της πρότασής του, «ομοφώνως και ολοψύχως», για την τέλεση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα. Ο Βικέλας δε –μη δυνάμενος να αποποιηθεί «τιμήν προσφερομένην εις την Ελλάδα»– ορίστηκε και πρόεδρος της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής (ΔΟΕ) στην οποία ανατέθηκε η διοργάνωση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων.⁵

Η πρωτοβουλία του Βικέλα να προτείνει την Αθήνα ως τόπο τέλεσης των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων είχε μεν τη στήριξη της βασιλικής οικογένειας, δεν είχε όμως την έγκριση της ελληνικής κυβέρνησης. Δεδομένης και της διεκδίκησης της Ουγγαρίας για την τέλεση των Αγώνων του 1896 στην Πέστη, κρίθηκε απαραίτητη η εκ του σύνεγγυς διαπραγματεύση.⁶ Ο Βικέλας και ο Pierre de Coubertin, που ταξίδεψαν διαδοχικά στην Αθήνα το φθινόπωρο του 1894, διαπίστωσαν πολύ γρήγορα τις πολιτικές δυσκολίες. Η πτώχευση που είχε κηρύξει το ελληνικό κράτος το 1893 είχε επιφέρει ισχυρό πλήγμα στην αξιοπιστία του, σε μια στιγμή που ήταν περισσότερο ανίσχυρο από ποτέ να διαχειριστεί τους πενιχρούς του πόρους, να ικανοποιήσει τους εγχώριους και ξένους δανειστές του και, κυρίως, να αντεπεξέλθει στις πιέσεις για την ικανοποίηση της αλυτρωτικής του πολιτικής. Η διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων, λοιπόν, σε εκείνη τη συγκυρία φαινόταν στην πολιτική ηγεσία σαν μια τουλάχιστον περιττή και πολυδάπανη πολυτέ-

Χριστίνα Κουλούρη, «Στο δρόμο για την αναβίωση» στο (υπό έκδοση) «Αθήνα 1896 και οι Α΄ Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες», Υπουργείο Πολιτισμού/Γ. Γ. Ολυμπιακών Αγώνων/Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος.

3. N. Müller (επιμ.), *Pierre de Coubertin. Textes choisis*, τόμ. II: *Olympisme*, Ζυρίχη/Νέα Υόρκη/Hildesheim 1986, σ. 9 (παρατίθεται στο Κουλούρη, «Η ώρα της αναβίωσης και η τέλεση των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα», στο «Αθήνα 1896», ό.π.): I. Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες (Συμβολή εις την ιστορίαν της νεωτέρας αγωνιστικής)* Αθήνα 1930, τόμ. Α΄, σ. 176-194· Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ-ΕΙΕ Αθήνα 1997, σ. 102-114.

4. «Η πρώτη μου ώθησις ήτο να αρνηθώ. Ούτε καν εγνώριζον ότι πρόκειται να συγκροτηθή εις τα Παρίσια διεθνές αθλητικόν συνέδριον. Τι κοινόν μεταξύ αθλητισμού και εμού! Πώς όμως να είπω όχι εις φίλους αγαπητούς;», Βικέλας, «Οι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες», ό.π., σ. 126.

5. Στο ίδιο, σ. 133.

6. Στο ίδιο, σ. 135-136.

λεια, την οποία θέλησε να αποφύγει. Οι προσπάθειες του Βικέλα και του Coubertin ευοδώθηκαν τελικά, κυρίως χάρι στη σταθερή υποστήριξη του διαδόχου.

Η κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη βρίσκεται στην εξουσία από τον Οκτώβριο του 1893 και αποτελεί μέρος της ταραχώδους περιόδου που ξεκινά στην αρχή της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα και, με μικρά διαλείμματα ηρεμίας, διαρκεί μέχρι τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού. Οι εκλογές του Οκτωβρίου του 1890 διεξήχθησαν μέσα στο βαρύ κλίμα που είχε διαμορφωθεί στην Αθήνα εξαιτίας της «ατυχούς» κρητικής επανάστασης του 1889. Ο Τρικούπης, ο οποίος –με εξαίρεση τη διετία 1885-1887– βρισκόταν στην εξουσία από το 1882, ηττήθηκε. Ο αντίπαλός του Θεόδωρος Δηλιγιάννης αναλάμβανε να διαχειριστεί αφενός τα δημοσιονομικά προβλήματα που είχαν προκύψει από τη δανειοληπτική πολιτική του προκατόχου του και αφετέρου τη δυσανεξία της κοινής γνώμης εξαιτίας της ουδετερότητας της προηγούμενης κυβέρνησης στο κρητικό ζήτημα. Παράλληλα όμως και τα Ανάκτορα, με τη σειρά τους, είχαν αρχίσει να εισπράττουν μέρος των λαϊκών αντιδράσεων για την αδράνειά τους στο μείζον αυτό εθνικό θέμα. Ο Γεώργιος καλούνταν να ισορροπήσει ανάμεσα σε αυτούς που τον πίεζαν να αναλάβει το ρόλο του –με οποιοδήποτε κόστος– ως υπεύθυνου διαχειριστή των εθνικών υποθέσεων και τις ευρωπαϊκές δυνάμεις που του συνιστούσαν σύνεση και μετριοπάθεια.

Προκειμένου να αντιμετωπίσει τα δημοσιονομικά προβλήματα και να εξασφαλίσει επιπλέον πόρους για το κράτος, ο Δηλιγιάννης έλαβε μια σειρά μέτρα που τον οδήγησαν σε ρήξη με σημαντική μερίδα κεφαλαιούχων. Η αντιπαράθεση αυτή ανέδειξε σε υπολογίσιμη πολιτική δύναμη το «τρίτο κόμμα», το οποίο στηρίχτηκε και από τους εν λόγω κεφαλαιούχους. Ο τραπεζίτης Ανδρέας Συγγρός, βουλευτής και στέλεχος του «τρίτου κόμματος», ήταν ο πρωτεργάτης αυτής της κίνησης. Προσπάθησε να πείσει τον βασιλιά Γεώργιο, με τον οποίο διατηρούσε ιδιαίτερους δεσμούς, ότι η κυβέρνηση Δηλιγιάννη έβλαπτε τα συμφέροντα της Ελλάδας. Ο Γεώργιος, παραβιάζοντας την αρχή της δεδηλωμένης, «έπαυσε» τον Φεβρουάριο του 1892 την κυβέρνηση Δηλιγιάννη, η οποία διέθετε την εμπιστοσύνη της Βουλής. Όμως ο νέος πρωθυπουργός, ο Κωνσταντίνος Κωνσταντόπουλος, που προερχόταν από το «τρίτο κόμμα», αποδείχτηκε ανεπαρκής να διαχειριστεί τα προβλήματα της χώρας. Ο Τρικούπης, που αναδείχτηκε νικητής των εκλογών του Μαΐου του 1892, συνέχισε, με τη στήριξη των Άγγλων, την πολιτική σύναψης νέων δανείων, με αποτέλεσμα να προκαλέσει τη δυσανεξία όχι μόνον της αντιπολίτευσης αλλά και των γάλλων δανειστών. Τον Μάιο του 1893, μετά την άρνηση του Γεωργίου –καθ' υπόδειξιν του Συγγρού– να επικυρώσει νέο δάνειο, ο Τρικούπης παραιτήθηκε. Ωστόσο η κάθετη πτώση των ελληνικών χρεογράφων στις διεθνείς αγορές επέφερε, τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς, και την πτώση της κυβέρνησης του Σωτηρίου Σωτηρόπουλου –στελέχους του «τρίτου κόμματος»–, που είχε διαδεχτεί αυτήν του Τρικούπη.

Ο Τρικούπης σχηματίζει και πάλι κυβέρνηση, και δυο μήνες αργότερα ανακοινώνει την παύση πληρωμών του ελληνικού κράτους. Οι αντιδράσεις των ξένων κεφαλαιούχων που είχαν αγοράσει χρεόγραφα του ελληνικού δημοσίου, και κυρίως των Γερμανών που επένδυσαν για πρώτη φορά στην ελληνική αγορά με αφορμή το γάμο του διαδόχου με την αδελφή του γερμανού αυτοκράτορα, αρχίζουν να παίρνουν τη μορφή απειλής. Η κυβέρνηση Τρικούπη χάνει πλήρως την αξιοπιστία της στο εξωτερικό, ενώ προοδευτικά χάνει και τον εσωτερικό έλεγχο. Έχοντας αναλάβει και την πολιτική ευθύνη της παύσης

Οι βασιλικές οικογένειες της Ελλάδας και της Αγγλίας σε αναμνηστική φωτογραφία με αξιωματούς (1906). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ2.5]

πληρωμών, προσπαθεί να αντεπεξέλθει στις πιέσεις της αντιπολίτευσης, στις απαιτήσεις των οικονομικών παραγόντων, στη δυσανεμία του θρόνου και τον έξαλλο μεγαλοϊδεατισμό, που για άλλη μια φορά έχει συνεπάρει τους Έλληνες. Περίπου ένα χρόνο μετά την οικονομική κατάρρευση του ελληνικού κράτους, μέσα στο κλίμα ταπείνωσης και ηττοπάθειας που επικρατούσε, μια ομάδα αξιωματικών, διανοουμένων, δημοσιογράφων κ.ά., θέλοντας να ξεπεράσει αυτό το πολιτικό, οικονομικό και εθνικό αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί, ιδρύει την Εθνική Εταιρεία, με σαφή εθνικιστικό και συνωμοτικό χαρακτήρα, ο ρόλος της οποίας θα αποβεί, λίγο αργότερα, μοιραίος. Εν τω μεταξύ όλες οι μερίδες της αντιπολίτευσης, παρακάμπτοντας τις οξύτατες διαφωνίες τους, ενώνονται σε ένα κοινό μέτωπο εναντίον του Τρικούπη, στο οποίο προσχωρεί και ο βασιλιάς Γεώργιος πιστεύοντας ότι η αποπομπή του Τρικούπη θα επέτρεπε μια σχετική αναστήλωση της διεθνούς πίστης της χώρας. Ο Δηλιγιάννης, που δύο χρόνια νωρίτερα είχε αποπεμφθεί από τον Γεώργιο, συμμαχεί μαζί του για να ενισχύσει το αντιτρικουπικό μέτωπο. Η παρουσία του έφιππου διαδόχου στο μεγάλο αντιτρικουπικό συλλαλητήριο που διοργανώθηκε στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1895 έδωσε στον Τρικούπη την αφορμή να υποβάλει, αμέσως μετά, την παραίτησή του στον Γεώργιο, ο οποίος κάλυψε πλήρως την αντισυνταγματική πράξη του διαδόχου. Εν τω μεταξύ η διακυβέρνηση της χώρας ανέλαβε υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Νικόλαο Δηλιγιάννη. Οι εκλογές προκηρύχθηκαν για τον Απρίλιο του 1895 και ανέδειξαν νικητή τον Θ. Δηλιγιάννη.⁷

Όταν λοιπόν το φθινόπωρο του 1894 έρχονται στην Αθήνα ο Βικέλας και ο Coubertin (τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο αντίστοιχα) για να ανακοινώσουν τη μεγάλη επιτυχία της Ελλάδας να αναλάβει τη διοργάνωση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων, αντιμετωπίζουν τους δισταγμούς και την άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης. Ο πρωθυπουργός Χ. Τρικούπης στη συνάντηση που είχε με τον Βικέλα δεν δήλωσε καταρχήν καμία αντίθεση στην ανάληψη μιας τέτοιας ευθύνης, εξέφρασε μόνο τις επιφυλάξεις του λόγω της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης της χώρας. Δήλωσε μάλιστα ότι από τη στιγμή που αυτό αποφασίστηκε, θα έκανε ό,τι ήταν δυνατόν για να εξασφαλίσει την επιτυχία τους. Στη συνέχεια όμως, κάνοντας φαίνεται τους υπολογισμούς για το κόστος τους, υιοθέτησε αρνητική στάση. Ο Στέφανος Δραγούμης, στενός συνεργάτης του και μέλος της Επιτροπής Ολυμπίων –της επιτροπής δηλαδή που διαχειριζόταν το κληροδότημα Ζάππα–, ανέλαβε τον άχαρο ρόλο να διατυπώσει επισήμως την άρνηση της Ελλάδας να δεχτεί τη διοργάνωση των Αγώνων. Ο λόγος ήταν φυσικά «τα πενιχρά μέσα που διαθέτει σήμερα ο ελληνικός λαός» προκειμένου να αναλάβει ένα έργο που «υπερβαίνει τις δυνάμεις» του.⁸

Η στάση αυτή σχολιάστηκε αρνητικά από τον Τύπο αλλά και από τους εμπλεκόμενους στην υπόθεση των Ολυμπιακών Αγώνων.⁹ Ο Coubertin ωστόσο, με πολύτιμο συμβουλευτικό τον διάδοχο, συνέχισε τις προσπάθειές του προκειμένου να αναστρέψει το αρνητικό κλίμα. «Μετεχειρίσθη», σύμφωνα με τον Βικέλα, «παν μέσον προς εξομάλυνσιν

7. Κ. Βεργόπουλος, «Οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη, Κωνσταντόπουλου, Τρικούπη, Σωτηρόπουλου (1890-1893)» και «Η τελευταία κυβέρνηση Τρικούπη και η πτώχευση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 30-35· Γ. Ασπράς, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος 1821-1960*, τόμ. Α', Αθήνα χ.χ., σ. 191-210.

8. Αρχείο ΔΟΕ, Βικέλας προς Coubertin, Αθήνα 5.10.1894, στο Κουλούρη, «Η ώρα της αναβίωσης», ό.π., σ. 6.

9. Αρχείο ΕΟΑ, Κ1-Φ6, Μελάς προς Βικέλα, Αθήνα 28.11.1894.

των αναφανέντων προσκομιμάτων, διαλύων απόπους ενδοιασμούς, ανορθών κλονουμένας πεποιθήσεις, διαφωτίζων τους ενδιαφερομένους ως προς τας λεπτομερείας της υποθέσεως. Συνεντεύξεις με δημοσιογράφους, ανάγνωσμα εις τον Παρνασσόν, παρουσιάσεις επίσημοι, τα πάντα συνετέλεσαν προς ευόδωσιν του σκοπού». Τελικά, «χάρις εις τον ζήλον και την δραστηριότητα του ευγενούς Γάλλου, η Ελλάς διέφυγε τον επαπειλούμενον κίνδυνον».¹⁰ Ο «ευγενής Γάλλος» όμως δεν θα κρύψει την πίκρα του, αλλά και την οργή του, για την αρχικά αρνητική αντιμετώπισή του από τους Έλληνες και κυρίως τους πολιτικούς, που όχι μόνο δεν δέχτηκαν την προσφορά του, αλλά είπαν και ψέματα για το τελικό κόστος των Αγώνων, παρουσιάζοντας έτσι ως αναξιόπιστη τη δική του αρχική εκτίμηση.¹¹ Το μεγαλύτερο πρόβλημα που είχαν να αντιμετωπίσουν ο Coubertin και οι υποστηρικτές της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, μετά την άρνηση της κυβέρνησης να αναλάβει οποιαδήποτε υποχρέωση, ήταν η εξασφάλιση πόρων από ιδιώτες, προκειμένου να παρακαμφθεί η κρατική επιχορήγηση. Αυτός ήταν εξάλλου ένας από τους κύριους στόχους των δραστηριοτήτων του Coubertin στην Αθήνα.

Ο ενθουσιασμός του όμως αυτός δεν θεωρήθηκε εποικοδομητικός από τους συνεργάτες του διαδόχου. Τον κατηγορήσαν ότι «έσφαλλεν», επειδή αποτάθηκε στην ιδιωτική πρωτοβουλία χωρίς να συνεννοηθεί πριν με την κυβέρνηση, σε μια περίοδο κατά την οποία η χώρα βρισκόταν «εν πτωχεύσει». Η ανησυχία τους επικεντρωνόταν στις ενδεχόμενες συνέπειες που θα είχε η αποτυχία ενός τέτοιου εγχειρήματος για τον διάδοχο. Εκφράζονταν λοιπόν κάποιοι φόβοι για το κατά πόσον ο τελευταίος, που δέχτηκε τις προτάσεις του Coubertin για ιδιωτική χρηματοδότηση, θα μπορούσε να ανταποκριθεί σε αυτές τις ανάγκες, αφού δεν ήταν βέβαιη η ευόδωση ενός τέτοιου μεγαλεπήβολου έργου, ενώ παράλληλα ο ίδιος «δεν είναι αρκετά πλούσιος όπως μας εξαγάγη εκ της δυσκόλου αυτής θέσεως».¹² Ο γραμματέας του διαδόχου, μάλιστα, ο Γεώργιος Μελάς, ενημερώνει στη συνέχεια τον Coubertin για τις δυσκολίες εξεύρεσης πόρων και για την –ούτως ή άλλως– αρνητική στάση της κυβέρνησης. Υπογραμμίζει τη θέληση και τον ενθουσιασμό του διαδόχου να πραγματοποιήσει με «οποιοδήποτε κόστος» αυτό το εγχείρημα, ακόμη και προσφέροντας όλο το ποσό. Ο Μελάς ωστόσο επαναλαμβάνει και στον Coubertin ότι η προσωπική περιουσία του διαδόχου δεν επαρκεί για μια τέτοια προσφορά, κι απ' την άλλη δεν συνάδει με το κύρος και την αξιοπρέπειά του να υποβιβάσει την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων σε μια καθαρά χρηματική υπόθεση. Τονίζει δε τη δύσκολη θέση στην οποία έχουν περιέλθει όσοι έχουν ήδη εμπλακεί σε αυτήν, ευρισκόμενοι ανάμεσα «στον πατριωτικό ενθουσιασμό του πρίγκιπά μας και την εχθρική στάση μιας κυβέρνησης που μας αφαιρεί κάθε μέσο δράσης».¹³

10. Βικέλας, «Οι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες», *ό.π.*, σ. 134.

11. Τα πυρά του Coubertin συγκεντρώνονται εναντίον του αντιπροέδρου της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων Στέφανου Σκουλούδη, τον οποίο κατηγορεί σχεδόν ως «απατεώνα», επειδή έδωσε ψευδή στοιχεία στην Επιτροπή και κατά συνέπεια τον ενέπαιξε. Από τις κατηγορίες δεν γλιτώνει ούτε ο Χ. Τρικούπης, στον οποίο αποδίδει «παιδαριώδη ξεροκεφαλιά» και του καταλογίζει ευθύνες για τον αρνητικό αντίκτυπο που θα έχει στην Ευρώπη η απόρριψη εκ μέρους της Ελλάδας ενός τέτοιου γεγονότος. Αρχείο ΕΟΑ, Κ1-Φ5, Coubertin προς Μελά, Παρίσι 29.12.1894.

12. Αρχείο ΕΟΑ, Κ1-Φ6, Μελάς προς Βικέλα, Αθήνα 28.11.1894.

13. «Son Altesse le Prince Royal [...] désire à tout prix que les Jeux Olympiques soient célébrés en Grèce, prêt

Η αντιπολίτευση εκμεταλλεύτηκε πολιτικά τους διαταγμούς και την αρχική άρνηση της κυβέρνησης να ανταποκριθεί στην τιμητική πρόταση που της έγινε, και έφερε το θέμα στη Βουλή. Ο Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος, στέλεχος του δηλιγιαννικού κόμματος και βουλευτής Επιδάυρου Λιμηράς, επιρρίπτει ευθύνες στην κυβέρνηση αλλά και στον ελληνικό λαό για την αδιαφορία και την ολιγωρία τους μπροστά σε ένα τέτοιο σημαντικό γεγονός: «Η είδησις αὕτη ἔπρεπε να ακουσθῇ μετὰ παλμῶν συγκινήσεως παρὰ παντός Ἕλληνας [...] ὡς μη ὠφελεν ὁμως δεν ἠλέκτρισεν εἰς ὅσον ἔπρεπε βαθμὸν ἡμᾶς τοὺς ἐνταῦθα [...]. Ἡ Κυβέρνησις ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ τι ἔκαμεν; Εἶπε ναι; παρεδέχθη; περιέβαλε διὰ τοῦ κύρους αὐτῆς τὴν γενησομένην ἐνέργειαν;». Στη συνέχεια κατηγορεῖ τους Ἕλληνες, μεταξύ άλλων, ὅτι δεν εκμεταλλεύτηκαν τὴν ευκαιρία που τοὺς παρουσιάστηκε «ὡς σανίδα σωτηρίας» για να σώσουν τὴν υπόληψη καὶ τὸ γόητρο τῆς Ελλάδας που ἐκείνη τὴ στιγμή βρισκόταν «ἐν πλήρει περιφρονήσει καὶ καταφρονήσει [...] ἐν ἅπαντι τῷ πεπολιτισμένῳ κόσμῳ». Ο Παπαμιχαλόπουλος ανησυχεῖ, ἐπίσης, για τὴν ἐπιτυχία τῆς διοργάνωσης, ἀλλὰ καὶ για τὴν ἔλλειψη ἐνθουσιασμοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς κυβέρνησης· φοβάται ὅτι οἱ «ξένοι», που παίζουν τὸν πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴν ἀναβίωση τοῦ ἀρχαίου θεσμοῦ, θὰ τὴν ἀναλάβουν ἐξ ολοκλήρου, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες, παρμένοντας ἀδιάφοροι, θὰ περιοριστοῦν μόνον στὴν ἀπλή παραχώρηση τοῦ ἐδάφους τοὺς. Ἡ ἀνησυχία τοῦ κορυφώνεται ὅταν ἀναρωτιέται ἀν οἱ ξένοι θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ μεταδώσουν τὸν «Ἑλληνοπρεπή, τὸν ἀρχαῖον, τὸν κλασσικὸν χαρακτήρα εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν ἐνέργειαν». Ο Τρικούπης, στὴν ἀπάντησή του, παραδέχτηκε ἀπλῶς ὅτι «Ἡ Κυβέρνησις δεν ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν καὶ τὰ βάρη τῶν ἀγώνων».¹⁴

Στὴ συνέχεια ἡ συζήτηση περιορίστηκε στὸ ρόλο τῆς Επιτροπῆς Ὀλυμπίων στὴν ὑπόθεση τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων. Διευκρινίστηκε ὅτι ἡ ἐν λόγω ἐπιτροπὴ δεν ἐρωτήθηκε καὶ δεν εἶχε καμμία ἀνάμιξη, πράγμα που προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τῆς ἀντιπολίτευσης, ἡ ὁποία θεώρησε ὑπεύθυνη τὴν κυβέρνηση γι' αὐτὴ τὴν ἀδράνειά της.¹⁵ Πάντως ἡ διάρκεια καὶ ἡ ἐνταση τῆς ὅλης συζήτησης –ἡ ὁποία διεκπεραιώθηκε σύντομα, ἐνῶ παρεμβλήθηκαν καὶ ἄλλα ζητήματα, ὅπως οἱ ζημιές «ἐκ τῆς χαλάζης καθ' ἅπασαν τὴν κτηματικὴν περιφέρειαν τῶν Λεχαινῶν»–, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ μοναδικὴ φορὰ που τὸ Σῶμα ἀσχολήθηκε με τὸ συγκεκριμένο ζήτημα, φανερῶνει ὅτι οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες, τουλάχιστον για τὴν πολιτικὴ ἡγεσία, ἀντιμετωπίστηκαν ὡς ἓνα ἥσσονος σημασίας γεγονός, σὲ σχέση με τὰ τεράστια προβλήματα που ἀπασχολοῦσαν τὴ χώρα ἐκείνη τὴν περίοδο.

Ἐν τῷ μεταξύ ὁ διάδοχος ἀνέλαβε καὶ τυπικά τὴν ὑπόθεση τῆς ἀναβίωσης τοῦ ἀρχαίου θεσμοῦ. Ὁρίστηκε πρόεδρος τῆς Επιτροπῆς Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων (ΕΟΑ), ἡ ὁποία ἐπωμίστηκε τὴ διοργάνωσή τοὺς. Ἡ Επιτροπὴ αὐτὴ αποτελοῦνταν ἀπὸ ἓνα ἐπταμελὲς συμβούλιο καὶ 28 μέλη. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν πολιτικοί, τῆς συμπολίτευσης

à en prendre lui même l'initiative. Mais je sais fort bien que sa propre fortune ne lui permet absolument pas d'offrir, comme il le voudrait peut-être, la somme totale; et d'un autre côté il doit répugner à sa dignité de réduire la chose à une question purement pécuniaire. Nous allons donc nous trouver dans un dilemme fort embarrassant entre l'élan plein de patriotisme de notre Prince, et l'hostilité d'un gouvernement qui nous ôte tout moyen d'agir». *Αρχεῖο ΕΟΑ, Κ1-Φ6, Μελὰς πρὸς Coubertin, Ἀθήνα 1.12.1894.*

14. *Εφημερίς τῶν συζητήσεων τῆς Βουλῆς, Περίοδος ΙΓ', Σύννοδος Δ', Συνεδρίασις 17, 24.11.1894, σ. 176-177.*

15. *Στο ἴδιο, σ. 178-183.*

και της αντιπολίτευσης, διπλωμάτες, στρατιωτικοί, γνωστοί επιχειρηματίες και έμπιστοι άνθρωποι της βασιλικής οικογένειας· πολλοί ήταν και μέλη της Εθνικής Εταιρείας. Αντιπρόεδρος της Επιτροπής ορίστηκε ο Θρασύβουλος Μάνος, γνωστός στρατιωτικός, αντιοθωνιστής, που είχε συμμετάσχει στα περισσότερα επαναστατικά κινήματα των αλύτρωτων Ελλήνων, και από τα πρώτα μέλη της Εθνικής Εταιρείας. Αντιπρόεδροι ορίστηκαν και οι πολιτικοί Στέφανος Σκουλούδης, Αλέξανδρος Σούτσος και ο δήμαρχος Πειραιά, γνωστός επιχειρηματίας, Θεόδωρος Ρετοίνας. Ταμίας ορίστηκε ο επιχειρηματίας και τραπεζίτης Παύλος Σκουζές. Τις θέσεις των γραμματέων της Επιτροπής ανέλαβαν δύο προσωπικοί φίλοι και έμπιστοι του διαδόχου: ο γραμματέας του Γεώργιος Μελάς και ο παιδικός του φίλος και αυλάρχης του Αλέξανδρος Μερκάτης, γόνος αριστοκρατικής οικογένειας, πρώην γραμματέας της αυτοκρατορίας Ελισάβετ της Αυστρίας. Μέλη της Επιτροπής ήταν οι βουλευτές Α. Συγγρός, Κωνσταντίνος Καραπάνος και Επαμεινώνδας Εμπειρίκος, οι διπλωμάτες Μ. Παπαρηγόπουλος και Μ. Δραγούμης, ο πρόεδρος του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου Ι. Φωκιανός κ.ά.¹⁶

Η συζήτηση στη Βουλή, η στάση του αντιπροέδρου της Επιτροπής Στ. Σκουλούδη, καθώς και οι διαφωνίες πολλών μελών της δυσάρεστησαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, τους υποστηρικτές της αναβίωσης των Αγώνων και φυσικά τον διάδοχο, ο οποίος με συμπαράστατες την αντιπολίτευση, τον Τύπο και την κοινή γνώμη αποφάσισε να επέμβει δυναμικά, να παρακάμψει όλα τα εμπόδια και να πάρει την υπόθεση στα χέρια του. Έχοντας ήδη ζητήσει, μετά τις διαφωνίες που εκφράστηκαν, την παραίτηση των μελών της Επιτροπής, χωρίς όμως να την έχει ενεργοποιήσει,¹⁷ ο διάδοχος προχώρησε στη διάλυσή της. Η Επιτροπή διαλύθηκε έχοντας, ουσιαστικά, συγκληθεί μία μόνο φορά.¹⁸ Τον Ιανουάριο του 1895, μέσα στο φορτισμένο πολιτικό κλίμα των συλλαλητηρίων, ορίστηκε νέα, πιο ολιγομελής Επιτροπή. Πρόεδρος ήταν, φυσικά, και πάλι ο διάδοχος. Η αδιαφορία του Τρικούπη και στη συνέχεια η αρνητική του αντιμετώπιση της λαοφιλούς –όπως θα αποδεικνυόταν– υπόθεσης της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων προστίθεται, και αυτή, στα τρωτά της διακυβέρνησής του. Η νέα Επιτροπή καταρτίζεται λίγες μόλις ημέρες μετά το επεισοδικό συλλαλητήριο, την παραίτηση του Τρικούπη και το διορισμό από τον Γεώργιο της νέας υπηρεσιακής κυβέρνησης του Ν. Δηλιγιάννη. Ο διάδοχος ορίζει τον νέο υπηρεσιακό πρωθυπουργό μέλος της ΕΟΑ. Ο Νικόλαος Δηλιγιάννης, εξάδελφος του Θεόδωρου και πρεσβευτής της Ελλάδας στο Παρίσι, είναι έμπιστος του στέμματος και έχει παίξει ρόλο μεσολαβητή στη συμφιλίωση Ανακτόρων - Θ. Δηλιγιάννη. Η επιλογή του διαδόχου ενισχύεται και από την πεποίθηση ότι ο επόμενος πρωθυπουργός, που θα προέκυπτε από τις εκλογές που θα γίνονταν σε λίγους μήνες, θα ήταν ο Θ. Δηλιγιάννης, ο οποίος ήταν διατεθειμένος να στηρίξει, και αυτός, την υπόθεση της Ολυμπιάδας.¹⁹

16. Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 209-211· Ελευθέριος Σκιαδάς, *100 χρόνια νεώτερη ολυμπιακή ιστορία, 1896-1996*, ΕΟΑ / Τα Νέα, Αθήνα 1996, σ. 67-68.

17. Χρυσάφης, *στο ίδιο*, σ. 210.

18. Το παράδοξο είναι ότι η συνεδρίαση της Επιτροπής είχε προγραμματιστεί για τις 24 Νοεμβρίου, ημέρα που συνέπεσε με τη συνεδρίαση της Βουλής και την προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση για το θέμα των Ολυμπιακών Αγώνων. Στη συνάντηση αυτή προσκλήθηκε να παραστεί και ο ίδιος ο Coubertin. Αρχείο ΕΟΑ, Κ1-Φ5, Μελάς προς Coubertin, Αθήνα 9/21.11.1894.

19. Αρχείο ΕΟΑ, Κ1-Φ6, Μελάς προς Coubertin, Αθήνα 4/26.1.1895.

Μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 με τον πρόεδρό της, διάδοχο Κωνσταντίνο, στο κέντρο. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.31]

Μετά τα όσα είχαν συμβεί με την πρώτη Επιτροπή, στη νέα μετέχουν κορυφαία στελέχη της αντιπολίτευσης και έμπιστοι άνθρωποι του διαδόχου, ενώ παραμένουν και μερικά από τα πρόσωπα που συγκροτούσαν την προηγούμενη. Μέλη της είναι ο Ν. Δηλιγιάννης, ο Λεωνίδας Δεληγεώργης (αδελφός του Επαμεινώνδα, εκδότης της *Εφημερίδος των Συζητήσεων* και πολέμος του Τρικούπη), ο Αλέξανδρος Ζαΐμης (ο μετριοπαθής πολιτικός που με τη στήριξη του στέμματος επιλέγεται πάντα ως μεταβατικός πρωθυπουργός σε περιόδους κρίσης), ο Κ. Καραπάνος (γνωστός αρχαιολάτρης, πρώην τρικουπικός βουλευτής και μετέπειτα υπουργός των κυβερνήσεων Θ. Δηλιγιάννη), ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης (επίσης δηλιγιαννικός βουλευτής, υπουργός και μετέπειτα αρχηγός του δηλιγιαννικού κόμματος), και ο Νικόλαος Μεταξάς (αξιωματικός και υπουργός Στρατιωτικών κατά τον πόλεμο του 1897). Μέλη της Επιτροπής ορίστηκαν επίσης ο Αλέξανδρος Σκουζές, ο Γεώργιος Τυπάλδος-Κοζάκης, ο Γεώργιος Ρώμας, ο Δημήτριος Σούτσος και ο Θ. Ρετσίνας. Γραμματείς παρέμειναν ο Γ. Μελάς και ο Αλ. Μερκάτης, αλλά προστέθηκαν ο Κωνσταντίνος Μάνος (γιος του Θρασύβουλου) και ο νομικός και διπλωμάτης Γεώργιος Στρέιτ. Ο τελευταίος είναι ο μετέπειτα υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Βενιζέλου ο οποίος, κατά τη διάρκεια του Διχασμού, διαφωνώντας με τον πρωθυπουργό για τις φιλοανταντικές επιλογές του, στήριξε τη γερμανόφιλη πολιτική του βασιλιά και, μετά την αποχώρησή του από την κυβέρνηση, έγινε σύμβουλος του Κωνσταντίνου ακολουθώντας τον και στην εξορία του. Γενικός γραμματέας της Επιτροπής ορίστηκε ο γνωστός λόγιος, δημοσιογράφος, φίλος του Βικέλα και πρώην γραμματέας του βασιλιά Γεωργίου, Τιμολέων Φιλήμων. Ταμίας ορίστηκε και πάλι ο Π. Σκουζές.

Η «αυτόβουλος» αυτή ενέργεια του διαδόχου, να διαλύσει την Επιτροπή, δυσαρεστήσε βέβαια τον Τρικούπη, σύμφωνα μάλιστα με τον Coubertin έκανε ακόμη μεγαλύτερη την «αμοιβαία εχθρότητα» που τους χώριζε.²⁰ Ωστόσο γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι ο διάδοχος ήταν αποφασισμένος να παρακάμψει όλα τα εμπόδια και να προχωρήσει στην πραγματοποίηση του μεγαλεπήβολου σχεδίου του. Η νέα Επιτροπή συνεδριάζει σχεδόν αμέσως μετά τη σύστασή της. Στην πρώτη της συνεδρίαση, που έγινε στο Ζάππειο στις 13 Ιανουαρίου 1895, ο διάδοχος, με ένα λόγο «γεμάτο ενθουσιασμό και ελπίδα [...] εμπνέοντας εμπιστοσύνη σε όλους για τη σίγουρη επιτυχία του στόχου»,²¹ καθιστά σαφείς τους προσανατολισμούς της και ανακοινώνει το πρόγραμμα δράσης της. Ένα από τα πρώτα προβλήματα που έπρεπε να λύσει η νέα αυτή Επιτροπή, η οποία μάλιστα φιλοξενήθηκε στην αρχή προσωρινά στα Ανάκτορα, ήταν αυτό της συλλογής των εισφορών για τους Αγώνες. Ο Φιλήμων συνέταξε εγκύκλιο με την οποία καλούνταν οι Έλληνες να συνεισφέρουν στην οργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Την εγκύκλιο συνόδευε και λόγος του διαδόχου, στον οποίο τονιζόταν η εθνική σημασία των Αγώνων.²²

20. «Είναι γνωστόν εις πάντας εις την Ελλάδα ότι ο Τρικούπης εξωργίσθη σφόδρα εναντίον του Διαδόχου του θρόνου διά την αυτόβουλον ταύτην ενέργειαν, η δε αμοιβαία αυτή εχθρότης δεν υπήρξεν όλος άσχετος προς την πώσιν του εκ της αρχής». Βλ. Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 211.

21. Αρχείο ΕΟΑ, Κ1-Φ6, Μελάς προς Coubertin, Αθήνα 14/26.1.1895.

22. «Δεν αμφοιβητώ το εν γένει μη ανθηρόν των οικονομικών περιστάσεων της σήμερον [...] δείξωμεν δ' εν τοις έργοις, ότι εννοούμεν την υψίστην έννοιαν των Διεθνών Αθλητικών αγώνων, ότι δεν εγενόμεθα επιλήσμονες των προσφιλών παραδόσεων της αρχαίας Ελλάδος, και ουχ ήσσαν των ετεροεθνών γεραίρομεντας παραδόσεις ταύτας»: Αρχείο ΙΕΕΕ, 23591/20, στο Κουλούρη «Η ώρα της αναβίωσης», ό.π., σ. 9-10.

Η παρουσία του διαδόχου θα καθορίσει από εδώ και στο εξής τις εξελίξεις. Η δυναμική παρέμβασή του την κρίσιμη στιγμή, η απομάκρυνση του Τρικούπη και των συν αυτώ, και η ευνοϊκή στάση των νέων κυβερνήσεων (Νικόλαου και Θεόδωρου Δηλιγιάννη) συντέλεσαν ώστε ο Κωνσταντίνος να θεωρείται από πολλούς εκπροσώπους της ολυμπιακής ιστοριογραφίας ο «προστάτης και ο πρωτεργάτης» της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, και να ανάγεται «αποκλειστικώς εις αυτόν» η πραγματοποίηση της πρώτης Ολυμπιάδας στην Αθήνα.²³ Αυτή φυσικά είναι και η άποψη του Βικέλα, ο οποίος αποδίδει «προ παντός άλλου εις του Διαδόχου την στάσιν» την «διάσωσιν της υποθέσεως».²⁴ Η επένδυση του Κωνσταντίνου σε αυτή την υπόθεση προβλήθηκε ανάλογα και από το περιβάλλον του. Τα προβλήματα που είχαν αναφύει σε σχέση με τη συλλογή των χρημάτων, την οργάνωση και κυρίως τον προϋπολογισμό του έργου, άρχισαν σταδιακά να δημιουργούν τριβές στους κόλπους της Επιτροπής. Στο στάδιο αυτό προβλήθηκε ο ηγετικός ρόλος του διαδόχου, η ανιδιοτελής προσφορά του και η αποτελεσματικότητα των ενεργειών του.

Ο προσωπικός του γραμματέας, αλλά και γραμματέας της Επιτροπής Γ. Μελάς διαμαρτύρεται έντονα ακόμη και κατά του Coubertin, ο οποίος, σύμφωνα με τον Μελά, έκανε εντελώς λανθασμένη εκτίμηση για το κόστος των Αγώνων, δίνοντας έναν εντελώς «γελοίο» προϋπολογισμό.²⁵ Ο «θυμός» του εναντίον του εμπνευστή των Αγώνων γίνεται ακόμη μεγαλύτερος όταν διαπιστώνει την «αργοπορίαν» αλλά και την «άρησιν» του να στείλει τους κανονισμούς των Αγώνων. Τα ίδια περίπου ισχύουν και για τον Φιλήμονα, τον οποίο κατηγορεί ότι «δεν εξυπηρέτησε καλώς τον σκοπόν μας» με το να επιδιώξει να αποσπάσει τόσα χρήματα από τον ομογενή χορηγό Γεώργιο Αβέρωφ μόνο για το Στάδιο, «διότι ούτω μετατρέπεται το ζήτημα sport εις ζήτημα αρχαιολογικόν». Κατηγορεί επίσης για «ανοησία» και «ακρισία» τον πρόεδρο και τον γραμματέα της ειδικής Επιτροπής Υποδοχής των Αγώνων, οι οποίοι ζήτησαν ένα υπέρογκο ποσό «διά να φωτίσουν την Ακρόπολιν και τας οδούς δι' ηλεκτρικού φωτός».²⁶

Η ανεπάρκεια των υπευθύνων να ανταποκριθούν στην υψηλή τους αποστολή αντιδιαστέλλεται με την εργατικότητα και την ωριμότητα του διαδόχου, ο οποίος «εργάζεται πάντοτε δραστηρίως και σοβαρώς», για να τονιστεί τέλος ότι αυτός είναι ο μόνος στον οποίο πρέπει να ελπίζει κανείς για την ευόδωση του έργου γιατί, επιπροσθέτως, μπορεί να προλαμβάνει «τας ενδεχομένας ανοησίας και απειρισκειάς των άλλων».²⁷ Η στάση αυτή του περιβάλλοντος του διαδόχου, σε συνδυασμό με τη δυσαρέσκεια που είχε αρχίσει να εκφράζει ο ίδιος ο Coubertin επειδή δεν αναφερόταν το όνομά του ως εμπνευστή του έργου ούτε από τις εφημερίδες ούτε από τον διάδοχο, καθώς επίσης και για το γεγονός ότι δεν δηλωνόταν ο διεθνής χαρακτήρας των Αγώνων,²⁸ συνηγορούν υπέρ της άποψης πως η βασιλική οικογένεια επιθυμούσε να επωφεληθεί από την υπόθεση

23. Βλ. ενδεικτικά Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 211-212.

24. Βικέλας, «Οι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες», ό.π., σ. 135.

25. Αρχείο ΕΟΑ, Κ1-Φ6, Μελάς προς Βικέλα, Αθήνα 6.3.1895.

26. Αρχείο ΕΟΑ, Κ1-Φ6, Μελάς προς Βικέλα, Αθήνα 8.4.1895.

27. Στο ίδιο.

28. Αρχείο Βικέλα, Coubertin προς Βικέλα, Παρίσι 2.2.1895, στο Κουλούρη, «Η ώρα της αναβίωσης», ό.π., σ. 11.

της αναβίωσης των Αγώνων, η οποία εξελισσόταν σε μεγάλη και λαοφιλή εθνική γιορτή, σε μια περίοδο, μάλιστα, έξαρσης του εθνικού φρονήματος. Η εμπλοκή των δύο αδελφών του διαδόχου, πριγκίπων Γεωργίου και Νικολάου, ως προέδρων των δύο ειδικών επιτροπών, Ναυτικών Αγώνων και Σκοποβολής αντίστοιχα, ενισχύουν την εικόνα της βασιλικής οικογένειας που εργάζεται αδιαλείπτως και «από κοινού προς ευόδωσιν του καλού τούτου έργου».²⁹

Με κύριο μέλημά της την εξεύρεση πόρων από ιδιώτες, η Επιτροπή συνέχισε, με προστριβές, ανταγωνισμούς και αντεγκλήσεις, την προετοιμασία των Αγώνων. Πέραν των μεγάλων εισφορών των Ελλήνων της διασποράς, αλλά και των μικρότερων, από μέλη της Επιτροπής (ο διάδοχος συνεισέφερε το ποσό των 5.000 δρχ.), σημαντική οικονομική ενίσχυση δόθηκε, με έμμεσο τρόπο, από τη νέα κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη. Ο βουλευτής του κυβερνώντος κόμματος Κ. Παπαμιχαλόπουλος, ο οποίος άλλωστε είχε φέρει το ζήτημα των Ολυμπιακών Αγώνων στη Βουλή περίπου έξι μήνες νωρίτερα, κατάφερε να εγκριθεί νόμος που επέτρεπε την έκδοση σειράς αναμνηστικών γραμματοσήμων για τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Η ενέργεια αυτή απέφερε στην Επιτροπή, σύμφωνα με τον Φιλήμονα, ποσό ύψους 400.000 δρχ. Στο νόμο αυτόν συμπεριλήφθηκε αναφορά για τη δυνατότητα της Επιτροπής, υπό τον διάδοχο, να συνάψει δάνειο.³⁰

Περίπου την ίδια περίοδο, μέσα στο κλίμα έντασης της προετοιμασίας των Αγώνων, εκδηλώθηκε στην Αθήνα και μια άλλου είδους αντιπαράθεση, ανάμεσα σε μια ελίτ η οποία πρέσβευε ότι το αθλητικό ιδεώδες ενσαρκώνεται μόνο από τους ερασιτέχνες αθλητές –όπου ο όρος «ερασιτέχνης» θεωρούνταν συνώνυμος του gentleman– και στους αθλητές των σωματείων, που ήταν συνήθως επαγγελματίες γυμναστές προερχόμενοι από τα μεσαία στρώματα. Βασικός υποστηρικτής της πρώτης ομάδας ήταν ο διάδοχος. Χάρη στη στήριξη του μάλιστα ο Αθλητικός Όμιλος Αθηνών, το καταστατικό του οποίου έθετε αυστηρούς περιορισμούς στον επαγγελματισμό, έγινε το κατεξοχήν κέντρο της προετοιμασίας των αθλητών για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, προκαλώντας την αντίδραση των υπόλοιπων συλλόγων και, κυρίως, του Πανελληνίου και του προέδρου του Ι. Φωκιανού. Ιδρυτής του Αθλητικού Ομίλου Αθηνών ήταν ο Κ. Μάνος, νέος «της καλής τάξεως» και γραμματέας της ΕΟΑ.³¹

Αν όμως η υπόθεση των Ολυμπιακών Αγώνων φαίνεται να απασχολεί σοβαρά τη βασιλική οικογένεια, το περιβάλλον της, μια αθηναϊκή ελίτ και μια περιορισμένη κοινωνική ομάδα περί τα σπορ, δεν σημαίνει ότι η επιθυμία για την αναβίωση του αρχαίου θεσμού ήταν αποτέλεσμα ενός συλλογικού σχεδιασμού και ενός συλλογικού οράματος. Η αγόρευση εξάλλου του δηλιγιαννικού βουλευτή στη Βουλή περί απουσίας «συγκινήσεως» και «ηλεκτρίσεως» των Ελλήνων, που είδαμε παραπάνω, εκφράζει ακριβώς αυτή τη διαπίστωση. Είναι εμφανές ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες, εμπνευσμένοι από την αρχαιο-

29. Βικέλας, «Οι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες», ό.π., σ. 136. Προς αυτή την κατεύθυνση εργάζεται άλλωστε και το περιβάλλον της βασιλικής οικογένειας, φροντίζοντας και την παραμικρή λεπτομέρεια στην εικόνα των πριγκίπων ως υπεύθυνων συντελεστών της επιτυχίας των Αγώνων. Αρχείο ΕΟΑ, Κ1-Φ6, Μελάς προς διάδοχο, Αθήνα 5.8.1895.

30. Σκιαδάς, *100 χρόνια*, ό.π., σ. 77.

31. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 103-106· Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 259-284.

λατρία και το φιλελληνισμό του Coubertin, υιοθετήθηκαν ασμένως από ετούτη τη μερίδα της ελληνικής κοινωνίας που, τη δεδομένη χρονική περίοδο και μέσα στο κυρίαρχο μεγαλοϊδεατικό πλαίσιο που την καθορίζει, επιθυμούσε να ενισχύσει, και μάλιστα άκοπα και ειρηνικά, την κλονισμένη εθνική αυτοπεποίθηση των Ελλήνων. Η «βολονταριστική» αυτή πρωτοβουλία μαρτυρεί παράλληλα και τη γενικότερη απαξίωση των ιδίων των θεσμών του κράτους και τη διάσταση μεταξύ πραγματικής και ιδεατής Ελλάδας. Τα συμφέροντα και τα δίκαια αυτής ακριβώς της ιδεατής Ελλάδας θέλουν να εκφράσουν ή να υπερασπιστούν και κάποιοι «αυτόκλητοι» ή «συλλογικοί» σωτήρες όταν αποφασίζουν, σε μια από τις κρίσιμότερες φάσεις του εθνικού ζητήματος, να δράσουν καταλυτικά και να πάρουν την κατάσταση στα χέρια τους ιδρύοντας μυστικές πατριωτικές οργανώσεις. Αρκετά από τα μέλη της Εθνικής Εταιρείας και της Εταιρείας «Ο Ελληνισμός» ανήκουν στην ομάδα προετοιμασίας των Ολυμπιακών Αγώνων. Η Ολυμπιάδα, μια ανώδυνη και δημοφιλής εκδήλωση, θα τους δώσει μια θαυμάσια ευκαιρία, μεταξύ άλλων, να νομιμοποιήσουν και να επιβεβαιώσουν στη συλλογική συνείδηση τον μεσαιωνικό τους ρόλο.³² Παράλληλα, η ενεργός ανάμιξη του θρόνου στην υπόθεση των Ολυμπιακών Αγώνων θα αποτελέσει μια απόπειρα για την ανάκτηση του κύρους του.

Οι αλυσιδωτές ταπεινώσεις των Ελλήνων (ο ακήρυχτος πόλεμος του 1885/1886, η αποτυχία της κρητικής επανάστασης το 1889 και η πτώχευση) έχουν προκαλέσει το κοινό αίσθημα, που προσπαθεί να βρει διέξοδο και αποδιοπομπαίους τράγους. Μέσα σε αυτό το κλίμα ηττοπάθειας που επικρατεί, ο στρατός θα επιχειρήσει, αποβάλλοντας το στίγμα της αδράνειας για την οποία κατηγορήθηκε στις δύο προηγούμενες εθνικές κρίσεις, να ανακτήσει το χαμένο έδαφος και να παίξει το ρόλο του πρωταγωνιστή των εθνικών αγώνων. Ο αναβαθμισμένος όμως αυτός ρόλος που καλείται να παίξει θα τον φέρει αντιμέτωπο με το θρόνο, από τον οποίο θα διεκδικήσει τη δυναμική και χωρίς περιορισμούς παρέμβασή του στον υπέρτατο αγώνα για τον εθνικό προορισμό. Ο Γεώργιος θα κατηγορηθεί για μετριοπάθεια και για διάθεση πολιτικού και διπλωματικού συμβιβασμού, ενώ παράλληλα θα αρχίσει και η έντονη αμφισβήτηση του διαδόχου, ως καθ' ύλην αρμοδίου για την υπόθεση του στρατεύματος. Η κρίση που σοβούσε στο στράτευμα, με κύριο αποδέκτη τη βασιλική οικογένεια, θα αναγκάσει τον Γεώργιο να «υποκύψει εις την πίεσιν του όχλου» και της Εθνικής Εταιρείας, και να προσαρμόσει την πολιτική του στο κοινό αίσθημα και στις απαιτήσεις των αξιωματικών, με αποκορύφωμα, λίγο αργότερα, την πλήρη μεταστροφή του και τη συγκατάθεσή του στην έναρξη των εχθροπραξιών με την Τουρκία.³³

Η αλλαγή πλεύσης της εθνικής πολιτικής του βασιλείου επιβεβαιώνεται παράλληλα και με την επιστροφή του Δηλιγιάννη στην πρωθυπουργία, τον Απρίλιο του 1895. Η με κάθε μέσο ευόδωση του αλυτρωτικού οράματος που επαγγέλλεται ο Δηλιγιάννης δεν έχει πλέον καμία σχέση με τη ρεαλιστική εθνική πολιτική που προσπάθησε να εφαρμόσει ο Τρικούπης, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του. Ο επαναπροσδιο-

32. Γιώργος Κόκκινος, «Ελληνική διάνοηση και Ολυμπιακοί Αγώνες (1896, 1906)», *εδώ*, σ. 149-151.

33. Βικέλας, «Ο πόλεμος του 1897», *Άπαντα*, τόμ. Α', σ. 281-282. Βλ. επίσης Ν. Μαρωνίτη, «Πολιτική και εθνικό ζήτημα, 1895-1903», διδακτορική διατριβή, τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2001, σ. 80-88.

Τῆς 11^{ης} Ιανουαρίου 1895

Κυρίαρχον
τῆς Α.Β.Υ. τῶν Διαδόχων.

Αξιότιμε Κύριε

Ἐντομή τῆς Α.Β.Υ. τοῦ Διαδόχου
ἔχω τῆς ὑμῶν τὰς παλαιότητας, ὅπως
τῆς 2 1/2 ὥρων μ. τῆς 13 ἐδαμμένον
παρεπιδόνη ἐν τῇ Λαωνίᾳ, ἵνα δα
συνεδρίασιν ἡ ἐπὶ τῶν δεινῶν Ὀλυμπιακῶν
Ἀγῶν Εὐελρωή, ἢ δα ὁροεῖρυν ἡ
Α.Β.Υ. ὁ Διαδόχος.

Ἐν τῇ παλαιότητι καὶ παλαιότητι
παλαιότητι καὶ ἐδδοσιῶν.

Μετ' ἐξουσίαν Εὐελρωή.

W. B. Smith
Υπουργός

Πρὸς τὸν Κύριον
Γ. Μελά

Πρόσκληση πρὸς τὸν Γ. Μελά γιὰ συνεδρίαση τῆς Επιτροπῆς Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶν στο Ζάππειο (11.1.1895).
[Ἱστορικό Ἀρχεῖο ΕΟΕ: Κ1-Φ1-Ε3]

ρισμός του περιεχομένου της Μεγάλης Ιδέας, που μετά τις αποτυχίες του ρωσοτουρκικού πολέμου και της κρίσης της Ανατολικής Ρωμυλίας φαίνεται να αποκτά και πάλι επιθετική διάσταση, θα σφραγίσει την πολιτική του νέου πρωθυπουργού. Το δηλιγιαννικό κόμμα, αν και προ δεκαετίας είχε χρεωθεί μια εθνική αποτυχία, έδειχνε να μπορεί να μιλήσει περισσότερο τη γλώσσα ενός «ρομαντικού υπερβατικού πατριωτισμού». Τώρα πια παρουσιάζεται πιο ικανό να ανταποκριθεί επαρκέστερα στα οράματα της κοινής γνώμης για «εθνικά μεγαλεία»: ο μύθος και η αυθεντία του παρελθόντος θα αποτελέσουν το κύριο συστατικό τους.³⁴

Όταν λοιπόν τον Απρίλιο του 1896 πραγματοποιούνται οι Ολυμπιακοί Αγώνες, η ελληνική κυβέρνηση και τα Ανάκτορα βρίσκονται στο κρισιμότερο στάδιο των πολιτικών τους επιλογών. Ειδικότερα ο θρόνος βρίσκεται στο μεταίχμιο πριν από την οριστική μεταστροφή του και την πλήρη ταύτισή του με τις επιλογές της Εθνικής Εταιρείας, του στρατού και της πλειοψηφίας των Ελλήνων, επιλογή που αντιβαίνει πλήρως στη θέληση των ευρωπαϊκών δυνάμεων οι οποίες δεν παραλείπουν να προειδοποιούν αυστηρά για τις συνέπειες μιας τέτοιας πολιτικής. Η αρνητική τους στάση απέναντι σε τέτοιες πρωτοβουλίες της Ελλάδας γίνεται σαφής από την αρχή της ανακίνησης του κρητικού ζητήματος. Όταν, το 1896, αναζωπυρώνεται το κρητικό –και σε αυτό έχουν συμβάλει και οι αντιτουρκικές αντιδράσεις των Ευρωπαίων μετά τη σφαγή των Αρμενίων–, οι μεσολαβητικές τους προσπάθειες πέφτουν στο κενό. Στη διαπίστωση ότι κυβέρνηση και Ανάκτορα κινδυνεύουν να «ρυμουλκηθούν» από το έντονο πατριωτικό ρεύμα, οι δυνάμεις, ενωμένες, δηλώνουν κατηγορηματικά την άρνησή τους σε μια βίαιη λύση του κρητικού ζητήματος. Διαχωρίζουν λοιπόν τη θέση τους από τέτοιου είδους επιλογές της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας, παρά το γεγονός ότι μεγάλη μερίδα της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης αντιμετωπίζει θετικά τη νέα επανάσταση των Κρητών.

Η αγγλική πολιτική, αν και μετά την εδραίωσή της στην Αίγυπτο έχει απομακρυνθεί από το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έχοντας ως στόχο τη σταθεροποίησή της στη Μέση Ανατολή, δεν διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες δυνάμεις ως προς το κρητικό ζήτημα. Η συντηρητική κυβέρνηση Salisbury διατηρεί τις παραδοσιακές ισορροπίες με την ελληνική κυβέρνηση και τα Ανάκτορα, αλλά προσπαθεί να αποτρέψει οποιαδήποτε πρωτοβουλία τους για ανατροπή των δεδομένων στην περιοχή. Η επιλογή αυτή προκαλεί την αντίδραση της φιλελεύθερης παράταξης, η οποία πιέζει υπέρ της στήριξης των χριστιανικών πληθυσμών που επαναστάτησαν εναντίον του αυταρχικού μουσουλμανικού καθεστώτος. Έτσι, η πολιτική του Foreign Office θα συνοψιστεί, για άλλη μια φορά, στην προσπάθεια να επιβάλει μεταρρυθμίσεις στον σουλτάνο και μια ήπια λύση του κρητικού. Υπέρμαχος της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, λόγω του μεγάλου όγκου των επενδύσεών της, η Γαλλία αντιμετώπισε με τον ίδιο περίπου τρόπο την ελληνική υπόθεση. Αντέδρασε εντελώς αρνητικά στο κρητικό ζήτημα, αλλά τελικά, πιεζόμενη από τις αντιδράσεις της φιλελεύθερης και φιλελληνικής κοινής γνώμης, υιοθέτησε μετριοπαθή πολιτική και κοινή γραμμή με την Αγγλία. Η Ιταλία, αν και αποτελούσε μέλος της Τριπλής Συμμαχίας, έκλινε τελικά περισσότερο προς τον άξονα Αγγλίας-Γαλλίας, εξαιτίας, και εδώ, των φιλελληνικών αντι-

34. Μακρονίτη, «Πολιτική και εθνικό ζήτημα», ό.π., σ. 76-77.

δράσεων της κοινής γνώμης. Η Ρωσία απέρριψε, και αυτή, το ενδεχόμενο σύρραξης και τη διατάραξη του status quo στην περιοχή. Ωστόσο, αν και επιθυμούσε να μη διαψεύσει το ρόλο της ως προστάτιδας των χριστιανικών λαών των Βαλκανίων, στην προσπάθειά της να διατηρήσει παράλληλα ειρηνικές σχέσεις με την Πύλη, και με δεδομένο τον ανταγωνισμό της με τη Μεγάλη Βρετανία, στο κρητικό ζήτημα συμπορεύτηκε τελικά με τη Γερμανία.³⁵

Για τη Γερμανία του Γουλιέλμου Β', η διατήρηση της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελεί βασικό άξονα της πολιτικής της. Έτσι το κρητικό προκαλεί εξαρχής την αρνητική αντίδραση της Wilhelmstrasse, που, με τη διατάραξη της ισορροπίας στην περιοχή, βλέπει να απειλούνται τα συμφέροντά της στην Ανατολή. Η πολιτική της απέναντι στην ελληνική κυβέρνηση και στα Ανάκτορα κάθε άλλο παρά ενθαρρύνει την ενωτική προσπάθεια των Ελλήνων. Ωστόσο, ενώ έχει γίνει σαφές ότι η γερμανική πολιτική ευνοεί την Τουρκία, στο ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών επικρατεί ασάφεια ως προς τους πραγματικούς προσανατολισμούς της. Σε αυτό έχει συμβάλει αποφασιστικά ο πρέσβης της Ελλάδας στο Βερολίνο, Κλέων Ραγκαβής (γιος του Αλέξανδρου), ο οποίος πιστεύοντας στο δυναμισμό της Γερμανίας θέλει να πείσει την Αθήνα να εξομαλύνει τις διαφορές της με την Τουρκία και να προσανατολιστεί προς την αναζήτηση στηριγμάτων στη γερμανική πολιτική.³⁶ Οι εισηγήσεις του βέβαια δεν εισακούονται, αφού η ελληνική πολιτική ηγεσία έχει ήδη κάνει εντελώς διαφορετικές επιλογές από αυτές που προωθούσε η Γερμανία, ενώ παράλληλα το κλίμα εκεί είναι απόλυτα αρνητικό για την Ελλάδα· μετά την πτώχευση, οι Γερμανοί ομολογιούχοι αλλά και η γερμανική κοινή γνώμη είχαν στραφεί εναντίον της Ελλάδας. Τα πράγματα χειροτέρεψαν μετά τις εξελίξεις του κρητικού ζητήματος και τον ξέφρενο ενθουσιασμό των Ελλήνων για άμεση ενωτική λύση. Μάταια ο Ραγκαβής στο Βερολίνο προσπαθούσε να αναστρέψει την αρνητική εικόνα της Ελλάδας και να αφυπνίσει τα φιλελληνικά αισθήματα των Γερμανών. Φαίνεται πως ο γερμανικός φιλελληνισμός, έχοντας ως πρότυπο το αρχαιοελληνικό παρελθόν, δεν μπορούσε να πειστεί για τη σχέση που ένωνε το ένδοξο παρελθόν με τη σύγχρονη Ελλάδα – και μάλιστα με την παρακμαϊκή εικόνα που παρουσίαζε το κράτος, ιδιαιτέρως δε μετά την πτώχευση. Η γερμανική κοινή γνώμη, που εκφραζόταν κυρίως μέσα από τον Τύπο, ήταν πολύ καχύποπτη για τη σύγχρονη Ελλάδα, θεωρώντας επιπλέον υπαίτιους γι' αυτή την εικόνα της την πολιτική ηγεσία και τα Ανάκτορα.³⁷

Η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων πρόσφερε λοιπόν ένα σημαντικό επιχείρημα που θα συντελούσε στο να διασκεδάσει τις αρνητικές εντυπώσεις που επικρατούσαν στη

35. Για την πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τη συγκεκριμένη περίοδο, βλ. R. Girault, *Diplomatie européenne et impérialismes, 1871-1914*, Παρίσι 1979, σ. 160-168· P. Renouvin, «Le XIXe siècle. De 1871 à 1914. L'apogée de l'Europe», στο *Histoire des relations internationales*, Παρίσι 1955, τόμ. 6, II, σ. 157-177, 192-194. Για τη στάση των δυνάμεων απέναντι στο κρητικό ειδικότερα, βλ. Γ. Πικρός, «Η διπλωματική κατάσταση στην Ευρώπη από το 1895 ως τις αρχές του 1897», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', ό.π., σ. 100-101· βλ. και Μαρωνίτη, «Πολιτική και εθνικό ζήτημα», ό.π., σ. 49-71.

36. ΑΥΕ, Β', Αρχείον Πρεσβείας Βερολίνου 1896, Ραγκαβής προς Σκουζέ, Βερολίνο 27.5/8.6.1896, 14/26.6.1896, 18/30.6.1896, 25.1/4.2.1897, στο Μαρωνίτη, «Πολιτική και εθνικό ζήτημα», ό.π., σ. 64.

37. ΑΥΕ, Β', Αρχείον Πρεσβείας Βερολίνου 1897, Ραγκαβής προς Σκουζέ, Βερολίνο 29.1/10.2.1897, στο ίδιο, σ. 65.

γερμανική κοινή γνώμη. Η διένεξη όμως που είχε ξεσπάσει ανάμεσα στους αθλητικούς κύκλους της Γερμανίας και τη Διεθνή Ολυμπιακή Επιτροπή, και τον Coubertin, κάθε άλλο παρά συνέβαλε στη βελτίωση του κλίματος.³⁸ Πολύ γρήγορα βέβαια έγινε σαφές ότι αυτή η αντιπαράθεση αντανάκλυνε περισσότερο τον αγεφύρωτο γαλλογερμανικό ανταγωνισμό (που μετά την ταπείνωση των Γάλλων στον γαλλοπρωσικό πόλεμο μεγάλωνε συνεχώς) παρά τις καθαρά αθλητικές διαφορές που είχαν οι δύο χώρες. Αυτό το συμβάν ωστόσο έδωσε στις γερμανικές γυμναστικές οργανώσεις την αφορμή που χρειαζόνταν για να επιβεβαιώσουν τη δυσπιστία τους απέναντι στην Ελλάδα, δηλώνοντας ότι δεν θα παραστούν στους Ολυμπιακούς Αγώνες. Γι' αυτούς η σύγχρονη Ελλάδα δεν ήταν τίποτα άλλο παρά «ένα κράτος ληστών». Το αρνητικό κλίμα που κυριαρχούσε στη Γερμανία είχε φυσικά επηρεάσει και τους γερμανούς φιλάθλους.³⁹

Οι εξελίξεις αυτές πανικόβαλαν την Επιτροπή των Αγώνων στην Ελλάδα. Έντρομος ο Φιλήμων έσπευσε να αποκηρύξει τον Coubertin, προκειμένου να εξευμενίσει τους Γερμανούς.⁴⁰ Πόσο μάλλον που η γαλλική εφημερίδα, αναφερόμενη στην παρεξήγηση η οποία είχε προκύψει με τη Διεθνή Ολυμπιακή Επιτροπή και τον γάλλο βαρόνο, διατεινόταν ότι ο τελευταίος είχε δηλώσει πως ο «ελληνικός βασιλικός οίκος διατελεί εις κακίστας προς τους Χοενζόλλερν σχέσεις».⁴¹ Η παρεξήγηση βέβαια άρθηκε και ο Coubertin διέψευσε τα όσα γράφτηκαν. Το κλίμα όμως στις σχέσεις του με τους Έλληνες είχε αλλάξει εντελώς. Ενδεικτικό είναι το δημοσίευμα της *Νέας Ημέρας* της Τεργέστης, κατεξοχήν φιλομοναρχικής εφημερίδας, το οποίο κατηγορεί τον «Κουβερτέν» ως «ένοχον αμετροεπειίας», που με τη στάση του κινδυνεύει να αποστερήσει τους Ολυμπιακούς Αγώνες από τη συμμετοχή «ενός των μεγίστων ευρωπαϊκών εθνών». Η εφημερίδα διατείνεται ότι οι λόγοι αυτής της διαφοράς είναι καθαρά πολιτικοί και διαχωρίζει τη θέση της Ελλάδας: «Δεν πταίομεν ημείς οι Έλληνες εάν οι Γάλλοι ηττήθησαν εν Σεδάν, [...] δεν εξέστημεν επί τοσούτον των φρενών, ώστε να μεταφέρωμεν τας αντιγερμανικάς επιδείξεις από του Σηκουάνα εις τον Ιλισσόν».⁴²

Παράλληλα, η ελληνική αντιπροσωπεία στο Βερολίνο κατέβαλλε προσπάθειες να πείσει τους Γερμανούς να συμμετάσχουν στους Αγώνες διαβεβαιώνοντάς τους ότι η Ελλάδα δεν έχει καμία σχέση με τις απόψεις των Γάλλων και του Coubertin, ακόμη και αν αυτές είχαν πράγματι διατυπωθεί.⁴³ Ο Ραγκαβής, καταβάλλοντας «ακαταπόνητον προσπάθειαν» και επιστρατεύοντας τις γνωριμίες του στη γερμανική πρωτεύουσα,

38. Η κατάσταση χειροτέρευσε μετά τη δημοσίευση άρθρου στη γαλλική εφημερίδα *Gil Blas*, όπου αναφερόταν ότι η Γαλλία ήταν η χώρα που είχε τεθεί επικεφαλής της παγκόσμιας αγωνιστικής προσπάθειας, πράγμα που προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων στη Γερμανία, η οποία θεώρησε ότι ο Coubertin ήταν αυτός που τα υποκίνησε όλα, ότι επίτηδες απομάκρυνε τη Γερμανία κτλ. Εφ. *Ακρόπολις*, 20.12.1895· Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 290-293· K. Georgiadis, *Die ideengeschichtliche Grundlage der Erneuerung der Olympischen Spiele im 19. Jahrhundert in Griechenland und ihre Umsetzung 1896 in Athen*, Agon Sport Verlag, 2000, σ. 228-245.

39. W. Gebhardt, *Soll Deutschland sich an den Olympischen Spielen beteiligen*, Βερολίνο 1896· παρατίθεται στο Χρυσάφης, ό.π., σ. 337.

40. Χρυσάφης, στο *ίδιο*, σ. 337.

41. Εφ. *Ακρόπολις*, 20.12.1895.

42. Στο *ίδιο*.

43. Εφ. *Ακρόπολις*, 20, 21.12.1895 και 3.1.1896.

ίδρυσε επιτροπή για τη γερμανική συμμετοχή στους Αγώνες, επικεφαλής της οποίας ήταν ο γιος του αυτοκρατορικού καγκελάριου της Γερμανίας, του πρίγκιπα του Σίλλινγκσφουρστ. Η επιτροπή αποτάθηκε σε διάφορους γερμανούς πρίγκιπες προκειμένου να ευαισθητοποιήσουν τη γερμανική κοινή γνώμη και τα αθλητικά σωματεία να συμμετάσχουν στους Ολυμπιακούς Αγώνες· μεταξύ αυτών και στην αδελφή του αυτοκράτορα, και σύζυγο του έλληνα διαδόχου, Σοφία. Εν τω μεταξύ, είχε αρχίσει να διαδίδεται ότι και ο αυτοκράτορας Γουλιέλμος ενδιαφερόταν «ζωηρώς» για την υπόθεση.⁴⁴

Το ενδιαφέρον της γερμανικής βασιλικής οικογένειας είχε εξάλλου εκδηλωθεί και νωρίτερα, από τη μητέρα του αυτοκράτορα. Η επιτυχία των Ολυμπιακών Αγώνων που οργανώνονταν στην Αθήνα, υπό την αιγίδα του έλληνα διαδόχου, φαίνεται ότι απασχολούσε τη Φρειδερίκου.⁴⁵ Η αναβίωση του αρχαίου θεσμού θα συντελούσε ίσως στην αναστροφή του αρνητικού κλίματος που είχε δημιουργηθεί στη Γερμανία τα τελευταία χρόνια. Οι συγγενικοί δεσμοί που ένωναν τις δύο οικογένειες ήταν άλλωστε σημαντικό κίνητρο. Η ανησυχία που διακατείχε τη μητέρα-αυτοκράτειρα και μητέρα της συζύγου του έλληνα διαδόχου και η φροντίδα που έδειχνε για την επιτυχία των Ολυμπιακών Αγώνων, επιβεβαιώνουν αυτήν ακριβώς την προσπάθεια του γερμανικού βασιλικού οίκου, που έμμεσα αποσκοπούσε και στην –έστω και μερική– ενίσχυση της ελληνικής δυναστείας. Η πρόσκληση λοιπόν προς τον Κλέωνα Ραγκαβή να επισκεφτεί με την οικογένειά του το «νεόδημον μέγαρον Φρειδεριχώφ» είχε ως αποκλειστικό στόχο την προπαγανδία της προβολής της Ελλάδας. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες πρόσφεραν το ιδανικό πλαίσιο για να επιτευχθεί η αφύπνιση των φιλελληνικών αισθημάτων των Γερμανών και, την κρίσιμη εκείνη στιγμή που η Ελλάδα βρισκόταν στο ναδίρ της εκτίμησης της γερμανικής κοινής γνώμης, να βελτιωθεί το κλίμα, με την υπενθύμιση της άμεσης σχέσης της σύγχρονης Ελλάδας με το ένδοξο αρχαίο παρελθόν της. Οι Αγώνες έπρεπε, σύμφωνα με τη Φρειδερίκου, να αποβούν «ωφέλιμοι» για τη χώρα, αναδεικνύοντάς την ευρύτερα. Πρότεινε λοιπόν στον Ραγκαβή, προκειμένου να προβληθεί όσο το δυνατόν καλύτερα η Ελλάδα, να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία του μεγάλου αθλητικού γεγονότος και να έλθει σε επαφή με μεγάλα ταξιδιωτικά γραφεία για να αναλάβουν τη διοργάνωση ταξιδιών κατά την εποχή των Ολυμπιακών Αγώνων, αλλά και εκδρομών «εις τα μάλλον αξιοθέατα της χώρας μέρη» για τους ξένους που επιθυμούσαν να γνωρίσουν την «κλασσική Ελλάδα».⁴⁶

44. Εφ. *Ακρόπολις*, 3.1.1896· Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 291-293.

45. Με αυτό τον τρόπο αναφέρεται στα αρχεία της εποχής η Victoria Adelaide Mary Louise, χήρα του Φρειδερίκου Γ' της Πρωσίας.

46. «[Η αυτοκράτειρα] μοι ανέπτυξεν ότι επικεμένων κατά το έαρ των Ολυμπίων, εάν ετιθέμην εις συνεννόησιν μετά του μεγάλου εν Βερολίνω οίκου Stangen, του Γερμανού τούτου Cook, ήθελε πιθανώς ούτος πεισθή ν' αναλάβη την διοργάνωσιν, ου μόνον συνεταιρικών εις Ελλάδα ταξιδιών, κατά την εποχήν των εορτών, αλλά και εκδρομών εις τα μάλλον αξιοθέατα της χώρας μέρη διά τους ξένους τους πανταχόθεν εις Αθήνας συρρεύσαντας και μη αρκούμενους εις μόνα τα εκεί θεάματα αλλά επιθυμούντας [...] να επισκεφθούν και το εσωτερικόν της κλασσικής ημών χώρας. Είτε μάλιστα η Αυτοκράτειρα ότι αν ο Stangen ερχόταν σε συνεννόησιν με τας ατμοπλοϊκάς και σιδηροδρομικάς εταιρίας [με ξενοδόχους κ.λπ.] θα υπήρχε ελπίς όπως αι εκδρομαί ταύται διατηρηθούν και εις το μέλλον, της χώρας ημών, προς ανυπολόγιστον ημών όφελος, συμπεριλαμβανομένης εις το ευρύ πρόγραμμα του οίκου Stangen, όπερ καλύπτει ήδη την Ιταλίαν, την Αίγυπτον και την Παλαιστίνην. Η ιδέα μου φάνηκε [...] γόνιμος αγαθών συνεπειών.» ΑΥΕ, 1895, Β.21, 2, Ραγκαβής προς Δηλιγιάννη, Βερολίνο 29.9/11.10.1895.

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες εξελίχθηκαν σε μια μεγάλη εθνική «πανήγυρι». Η επιτυχία τους ξεπέρασε κάθε προσδοκία· η ανταπόκριση των Ελλήνων ήταν ενθουσιώδης, και οι ελληνικές επιτυχίες στα αθλήματα ενίσχυσαν ακόμη περισσότερο την εθνική τους αυτοπεποίθηση. Η επιτυχής αναβίωση του αρχαίου θεσμού λειτούργησε ως υποκατάστατο μιας μεγάλης εθνικής νίκης. Το πένθος για το θάνατο του Τρικούπη,⁴⁷ ο οποίος άλλωστε κάθε άλλο παρά συνέβαλε σε αυτήν, «ανεβλήθη» –όπως έγραψε αρκετά χρόνια αργότερα, απολογούμενος, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος– λόγω της μέθης του πλήθους από τη μεγάλη εθνική γιορτή, λόγω των «υποχρεώσεων προς το αρχαίο πνεύμα, το οποίον εκείνας τας ημέρας [...] ανέζησεν».⁴⁸ Η βασιλική οικογένεια, έχοντας διεκδικήσει και κατακτήσει πρωταγωνιστικό ρόλο, καρπώθηκε μεγάλο μέρος της δόξας του νέου αυτού εθνικού επιτεύγματος. Οι ενθουσιώδεις επευφημίες του πλήθους που είχε κατακλύσει το ανακαινισμένο Παναθηναϊκό Στάδιο επιβεβαίωσαν την αναγνώριση της συμβολής της στο μεγάλο εκείνο εθνικό γεγονός· ο πρόεδρος των Αγώνων, διάδοχος Κωνσταντίνος, στην προσφώνησή του, που απευθυνόταν στον πατέρα του, βασιλιά Γεώργιο, διαβεβαίωνε τους Έλληνες ότι η Ελλάδα μετά την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων συνδεόταν πλέον «στενότερον μετά του λοιπού πεπολιτισμένου κόσμου».⁴⁹ Η συνεχής παρουσία των μελών της βασιλικής οικογένειας στο Στάδιο –ο διάδοχος ως πρόεδρος των Αγώνων και ο πρίγκιπας Γεώργιος ως πρόεδρος των εφόρων και της Επιτροπής Ελλανοδικών ήταν εκεί καθημερινά– έδωσαν στους Αγώνες ακόμη μεγαλύτερη αίγλη.

Ωστόσο, παρά τις φήμες που διαδίδονταν, οι ξένοι εστεμμένοι που αναμένονταν δεν ήρθαν τελικά στην Αθήνα. Η καλύτερη επιβεβαίωση για τη διεθνή απήχηση του μεγάλου αθλητικού γεγονότος θα ήταν η έλευση του αυτοκράτορα της Γερμανίας, γεγονός που θα έδινε «ιδιάζουσαν λαμπρότητα εις την παγκόσμιον πανήγυριν». Οι πληροφορίες που ήθελαν τη θαλαμηγό του αυτοκράτορα να έχει αγκυροβολήσει στη Γένουα, και τον Γουλιέλμο να επιβιβάζεται σε αυτή για να έρθει στην Αθήνα, μετά τις συναντήσεις του με τον αυτοκράτορα της Αυστροουγγαρίας και τον ιταλό βασιλιά, δεν επιβεβαιώθηκαν.⁵⁰ Ούτε ο βασιλιάς της Σουηδίας ήταν τελικά παρών στους Αγώνες, μολονότι μια τέτοια πληροφορία είχε διοχετευτεί από το σουηδικό προξενείο της Θεσσαλονίκης.⁵¹

Ο μόνος εστεμμένος που παρευρέθηκε στους Αγώνες ήταν ο βασιλιάς της Σερβίας Αλέξανδρος. Ο Τύπος έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός, θεωρώντας μεγάλη τιμή για την Ελλάδα την παρουσία του «νεαρού ηγεμόνος έθνους τόσον συμπαθούς προς ημάς».⁵² Πλην όμως η παρουσία του σέρβου ηγεμόνα δεν οφειλόταν τόσο στα φίλαθλα αισθήματά του όσο στην επιθυμία του να νυμφευθεί την πριγκίπισσα Μαρία της Ελλάδας, κόρη του

47. Ο Χ. Τρικούπης πέθανε, μετά από σύντομη ασθένεια, στις 30 Μαρτίου 1896 στις Κάννες, όπου είχε καταφύγει, απογοητευμένος, μετά τη μεγάλη ήττα του στις εκλογές του Απριλίου του 1895. Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη αρνήθηκε να στείλει πολεμικό πλοίο για να μεταφερθεί η σορός του. Η κηδεία έγινε στην Αθήνα στις 11 Απριλίου.

48. Γρ. Ξενόπουλος, «Τρικούπης», εφ. *Νέον Άστυ*, 30.3.1907, στο Αικ. Φλεριανού (επιμ.), *Χαράλαος Τρικούπης. Η ζωή και το έργο του*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1999, τόμ. Β', σ. 1109.

49. Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 310-311.

50. Εφ. *Ακρόπολις*, 28.2.1896 και 3.3.1896.

51. Εφ. *Ακρόπολις*, 9.3.1896.

52. Εφ. *Ακρόπολις*, 3.3.1896.

Les Princes notant les concours.
Οί Πρίγκηπες λαμβάνοντες σημειώσεις τῶν Ἀγωνισμάτων.

Οι πρίγκιπες ως κριτές των Αγώνων στο Στάδιο κατά τη Μεσολυμπιάδα του 1906.
[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ85.65]

Ο βασιλιάς Γεώργιος με τη βασίλισσα Αλεξάνδρα της Αγγλίας και ο βασιλιάς Εδουάρδος Ζ΄ της Αγγλίας με τη βασίλισσα Όλγα προσέρχονται στην κερκίδα των επισήμων (9.4.1906).
[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ2.10]

βασιλιά Γεωργίου. Το ταξίδι του ωστόσο αποδείχτηκε περιττό, δεδομένου ότι όταν ο σέρβος βασιλιάς έφτασε στην Ελλάδα, η πριγκίπισσα είχε ήδη μνηστευθεί τον δούκα της Ρωσίας Γεώργιο Μιχαήλοβιτς, ο οποίος ήταν παρών, μαζί με τον σέρβο αντιζηλό του, στις κερκίδες του Παναθηναϊκού Σταδίου.⁵³ Τα εγκώμια του Τύπου για την εμφάνιση και την ευφυΐα του δεν φαίνεται να τα συμεριζόταν η βασιλική οικογένεια, ούτε άλλωστε και την πολιτική διάσταση που δόθηκε στο ταξίδι του και στην ατυχή έκβαση του συνοικεσίου.⁵⁴ Ο πρίγκιπας Νικόλαος περιγράφει τον σέρβο ηγεμόνα ως «αποκρουστικό άνθρωπο», έχοντα το «παρουσιαστικόν εκφύλου».⁵⁵ Για την ευφυΐα του δε αναφέρει χαρακτηριστικά ότι κατά τον τερματισμό του Μαραθωνίου, λίγο πριν εμφανιστεί ο Σπύρος Λούης στο Στάδιο, όταν ολόκληρο το πλήθος κραύγαζε ενθουσιασμένο κυματίζοντας ελληνικές σημαίες, μέσα σε αυτό το πανδαμόνιο ο σέρβος βασιλιάς, γεμάτος απορία, ρώτησε να μάθει από τον βασιλιά Γεώργιο τι εθνικότητας ήταν ο νικητής! Και ο Γεώργιος, «χωρίς καν να μειδιάσει», με το χιούμορ που φαίνεται πως τον διέκρινε, του απάντησε: «Αν κρίνη κανείς από τον ενθουσιασμόν του πλήθους θα είναι ή Τούρκος ή Βούλγαρος».⁵⁶

Η τεράστια και ανέλπιστη επιτυχία των Ολυμπιακών Αγώνων, που στη συλλογική συνείδηση πήρε διαστάσεις μεγάλης εθνικής νίκης, συντέλεσε, όπως προαναφέρθηκε, στο να ενισχύσει την εθνική αυτοπεποίθηση των Ελλήνων, αλλά και την εικόνα τους στον «πεπολιτισμένο» κόσμο. Απέδειξε δε σε αυτούς που τους αμφισβητούσαν και δεν τους θεωρούσαν αντάξιους των αρχαίων προγόνων τους, ότι οι νεότεροι Έλληνες δεν είναι «εκπεφυλισμένοι», δεν είναι «θνησιγενές προϊόν», αλλά μια «ανεξάντλητη φυλή» που μπορεί να συναγωνιστεί αντάξια τους υπόλοιπους λαούς της Ευρώπης.⁵⁷ Ο μεγάλος

53. Πρίγκιπας Νικόλαος, *Τα πενήντα χρόνια της ζωής μου*, Αθήνα 1926· εφ. *Ακρόπολις*, 4, 6, 13 και 23.3.1896· Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 316. Το «πάθημα» αυτό του σέρβου βασιλιά λίγο έλειψε να δημιουργήσει πολιτική κρίση στο Βελιγράδι· ο Αλέξανδρος απέδωσε σοβαρές ευθύνες στον σέρβο πρωθυπουργό για τη δημοσιοποίηση των λόγων του ταξιδιού του στην Ελλάδα. Βλ. εφ. *Ακρόπολις*, 10.4.1896.

54. Στην Αθήνα απέδωσαν μεγάλη «πολιτικήν σπουδαιότητα» στο ταξίδι του σέρβου βασιλιά, συσχετίζοντάς το με την κρισιμότητα του μακεδονικού προβλήματος και την πιθανότητα προσέγγισης Σερβίας-Βουλγαρίας (βλ. εφ. *Ακρόπολις*, 6.3.1896). Η δε επιλογή του ρώσου δούκα, αντί του σέρβου βασιλιά, ως συζύγου της πριγκίπισσας, θεωρήθηκε δάκτυλος των Ρώσων και ενδεικτική των προθέσεων της Ρωσίας να κυριαρχήσει στα Βαλκάνια παραγωνίζοντας τα μικρότερα κράτη (βλ. εφ. *Ακρόπολις*, 8.4.1896).

55. «Περισσότερον αποκρουστικός άνθρωπος θα ήτο πολύ δύσκολον να ευρεθί. Είχεν ένα φευγαλέον μέτωπον, το οπίσω μέρος της κεφαλής του ήτο υψηλόν και τα άγρια μαύρα μαλλιά του έφθαναν έως τα φρεΐδια του. Είχε μικρά μαύρα μάτια και εφορούσε γυνάλια εφαρμόζοντα εις την μύτην· χονδρήν ριπήν μύτην· πεισματάρικο πηγούνι· μακρόν χονδρόν τράχηλον και εφόρει πολύ μικρούς γιακάδες. Είχε το παρουσιαστικόν εκφύλου». Πρίγκιπας Νικόλαος, *Τα πενήντα χρόνια*, ό.π., σ. 170.

56. Στο ίδιο, σ. 171: «Όλον το πλήθος τότε έγινεν έξαλλον. Από τις τσέπες έβγαλαν σημαίες και τις έδεσαν εις μεγάλα κοντάρια, προερχόμενα ο Θεός ξεύρει από πού. Εκινούντο και εφώναζαν και εκραύγαζαν και εξητωκραύγαζαν και εχόρευαν και επετούσαν τα καπέλλα των εις τον αέρα. Ουδέποτε είδον παρομοίαν διαδήλωσιν, ουδέποτε ήκουσα παρόμοιον πανδαμόνιον. Και ημείς όλοι καταληφθέντες υπό λαϊκού ενθουσιασμού εφώναξαμεν. Ο Βασιλεύς επίσης επευφήμει. Ποίος ημπορούσε να συγκρατηθή; Εκείνην ακριβώς την κρίσιμον στιγμήν ο Βασιλεύς Αλέξανδρος εστράφη προς τον πατέρα μου και τον ηρώτησε, “Ποίας εθνικότητος είναι ο νικητής;” Χωρίς καν να μειδιάσει ο πατέρας μου απήντησε: “Αν κρίνη κανείς από τον ενθουσιασμόν του πλήθους θα είναι ή Τούρκος ή Βούλγαρος”».

57. Εφ. *Ακρόπολις*, 3.4.1896.

κερδισμένος αυτής της επιτυχίας ήταν, βέβαια, η ελληνική βασιλική οικογένεια. Ο Coubertin και ο διεθνής χαρακτήρας τους ξεχάστηκαν,⁵⁸ και οι Ολυμπιακοί Αγώνες έγιναν, για την ελληνική κοινή γνώμη, μια καθαρά ελληνική υπόθεση την οποία ανέλαβαν και έφεραν εις πέρας μόνον οι Έλληνες, με τη βοήθεια του θρόνου. Ο διάδοχος εγκωμιάζεται πλέον απ' όλους, και η συνεισφορά του δεν αμφισβητείται από κανέναν. Σύσσωμος ο Τύπος αναγνωρίζει το έργο του και όλος ο πολιτικός κόσμος παραδέχεται και εκθειάζει τον πρωταγωνιστικό του ρόλο στο μεγάλο εκείνο εθνικό γεγονός.⁵⁹

Νέα δεδομένα δημιουργήθηκαν λοιπόν στο θεσμό της αναβίωσης των Αγώνων. Μέσα στο έντονο μεγαλοϊδεατικό κλίμα που επικρατούσε εκείνη την περίοδο, οι Έλληνες οικειοποιήθηκαν πλήρως την υπόθεση των Ολυμπιακών Αγώνων, αρνούμενοι να αναγνωρίσουν τον διεθνή χαρακτήρα τους και να παραχωρήσουν στον οιονδήποτε «το δικαίωμα να αντιπoiήται το μονοπώλιον ονόματος όπερ ανήκει προ αιώνων εις χώραν της Ελλάδος».⁶⁰ Η μεγάλη αυτή νίκη της Ελλάδας έπρεπε να επαναληφθεί. Δεν μπορούσε να πάει χαμένο ένα τέτοιο επίτευγμα και τα ξένα κράτη να καρπώνονται τη δόξα της. Αυτή η αντίληψη άρχισε γρήγορα να επικρατεί στους κύκλους της Επιτροπής. Η δυνατότητα συγκέντρωσης τέτοιου μεγάλου πλήθους ανά τετραετία γέμιζε ελπίδα τους διοργανωτές. Ενθουσιασμένος ο βασιλιάς Γεώργιος από αυτό το κλίμα, που επιτάθηκε μάλιστα με τη νίκη στον μαραθώνιο, παραβλέποντας τους κανόνες που θεσπίστηκαν στο συνέδριο της Σορβόνης πρότεινε τη μόνιμη τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα. Η πρόταση του Γεωργίου έγινε αμέσως μετά τη νίκη του Λούη, κατά τη διάρκεια της δεξίωσης που παρέθεσε στα ανάκτορα, μέσα σε κλίμα συγκίνησης και ενθουσιασμού. Ο Φιλήμων, στο λόγο του, διαβεβαίωσε τον Γεώργιο ότι ύστερα από αυτό το μεγάλο επίτευγμα, επιτέλους, αποδείκνυε ότι ήταν «βασιλεύς όλων των Ελλήνων των κατοικούντων εισέτι μη ελευθέρας χώρας». Το μεγάλο ζητούμενο, λοιπόν, που ήταν να αποδείξει ότι ανταποκρινόταν στην αποστολή του να ηγηθεί όλων των Ελλήνων ώστε να εκπληρωθεί ο εθνικός τους προορισμός, είχε, εν μέρει, επιτευχθεί. Μετά από αυτή τη διαπίστωση «ο βασιλεύς εδάκρυσεν, ο Διάδοχος και οι πρίγκηπες έκλαιον».⁶¹ Στον απαντητικό του λόγο ο Γεώργιος πρότεινε τη μόνιμη τέλεση των Αγώνων στην Ελλάδα.

Η πρόταση μπορεί να ήταν προϊόν ενθουσιασμού. Σύμφωνα όμως με τον Coubertin, ήταν μια ιδέα την οποία οι ιθύνοντες επεξεργάζονταν από καιρό.⁶² Η πρόταση ενθουσίασε τον Τύπο και –εάν δεχτούμε ότι αυτός αντανακλά την κοινή γνώμη– και τους Έλληνες. Οι εφημερίδες προέτρεπαν την κυβέρνηση να καθιερώσει τη μόνιμη τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα παρακάμπτοντας τις αποφάσεις της ΔΟΕ.⁶³ Ο Δη-

58. Ο ίδιος ο Coubertin αναφέρει ότι οι περισσότεροι από αυτούς που είχε συναντήσει στην Αθήνα για την υπόθεση της αναβίωσης των Αγώνων τώρα απέφευγαν να τον συναντήσουν ή προσποιούνταν ότι δεν τον γνώριζαν. Ο δε Τύπος στα «επινίκια» άρθρα του δεν ανέφερε πουθενά το όνομά του. Εξαίρεση αποτελούν το *Άστυ* και η γαλλόφωνη *Messenger d'Athènes*, οι οποίες υπογραμμίζουν τον καθοριστικό ρόλο του Coubertin και του Βικέλα. Βλ. Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 336-337.

59. Εφ. *Ακρόπολις*, 4 και 5.4.1896.

60. Εφ. *Ακρόπολις*, 30.4.1896.

61. Εφ. *Ακρόπολις*, 1.4.1896.

62. Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 338-339.

63. Ενδεικτικό προς αυτή την κατεύθυνση είναι το άρθρο του *Άστεως* στο οποίο ως δικαιολογία για τη

λιγιάννης, «ρυμουλκούμενος» ήδη από το έντονο πατριωτικό ρεύμα των ημερών και τις επιταγές της Εθνικής Εταιρείας, σπεύδει να ικανοποιήσει τις ενθουσιώδεις, και σίγουρα πιο ακίνδυνες, πατριωτικές επιταγές της κοινής γνώμης. Υποβάλλει στη Βουλή νομοσχέδιο «περί μονίμου τελέσεως των Ολυμπιακών Αγώνων εν τω Σταδίω των Αθηνών». Αποστέλλεται μάλιστα και τηλεγράφημα στους *Times* του Λονδίνου (το οποίο η εφημερίδα δημοσιεύει), όπου αναφέρεται ότι το ζήτημα είχε κερδηθεί οριστικά από τους Έλληνες και ότι η ΔΟΕ, στηρίζοντας την Αθήνα ως μόνιμο τόπο τέλεσης των Αγώνων, εγκατέλειψε το αρχικό της πρόγραμμα να τελούνται οι Αγώνες ανά τετραετία σε διαφορετικές χώρες.⁶⁴ Ο διάδοχος ωστόσο, ως πρόεδρος της Ολυμπιακής Επιτροπής και ενήμερος από το 1894 για τις αρχές της ΔΟΕ και του Coubertin, αντιλαμβανόμενος ίσως ότι μια τέτοια πρωτοβουλία θα σήμαινε ανοιχτή σύγκρουση, δεν συνέβαλε –φανερά τουλάχιστον– σε αυτή την αυθαιρεσία των Ελλήνων. Τις αντιδράσεις των μελών της ΔΟΕ και του Coubertin απέναντι στις ενέργειες των θερμόαιμων Ελλήνων ανέλαβε να διαχειριστεί ο πρόεδρος της και φίλος της βασιλικής οικογένειας Δ. Βικέλας. Με την παράδοση –σύμφωνα με τους κανόνες– της προεδρίας στον Coubertin, και τη διάψευση στους *Times* του περιβόητου τηλεγραφήματος, καθισχύασε τα μέλη της Διεθνούς Επιτροπής, ενώ παράλληλα προσπάθησε να πείσει τον Γεώργιο για το ανέφικτο της πρότασής του.

Η πρόταση του Βικέλα για την οργάνωση μόνιμων Διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα ανά τετραετία, στα ενδιαμέσα των κανονικών, ήταν μια μέση λύση, και ο μόνος εφικτός συμβιβασμός ανάμεσα στην πραγματικότητα και τις παρορμήσεις των Ελλήνων και του θρόνου. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες προσφέρονταν ως μια καλή ευκαιρία, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ώστε η βασιλική εξουσία να καταγάγει μια σημαντική εθνική νίκη χωρίς κόστος· να καταξιωθεί στα μάτια όσων την αμφισβητούσαν και την

μόνιμη τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα αναφέρεται η «παράκαμψη» της αντιζηλίας μεταξύ των υποψήφιων κρατών: «Τώρα οπότε έληξαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες και η επιτυχία έσπευσεν αυτούς, οφείλομεν να σκεφθώμεν περί της εν τω μέλλοντι συνεχείας αυτών εν τη πρωτεύουση του ελληνικού Βασιλείου. Η Ελλάς θα καταστή το ειρηνικόν εντευκτήριον των ευρωπαϊκών Κρατών. [...] Πάσα άλλη ιδέα νομιζομεν ότι είναι ατυχής. Εν Ελλάδι εγεννήθη ο αθλητισμός, εν Ελλάδι πρέπει και να αναβιώση. Διά της εν Ελλάδι προσέτι καθιερώσεως των Αγώνων κατά τετραετίαν παρακάμπτεται και πάσα μεταξύ των μεγάλων Κρατών αντιζηλία και έρις και προτίμησις, όσον αφορά τον εκάστοτε καθορισμόν της πρωτεύουσας προς τέλεσιν αυτών». Βλ. εφ. *Το Άστυ*, 5.4.1896.

64. Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 352-353. Υπό την πίεση της κοινής γνώμης, είναι πολύ πιθανό ο πρωθυπουργός να κατέθεσε νομοσχέδιο στη Βουλή –πρακτική που ακολουθείται συνήθως από τις κυβερνήσεις προκειμένου να κατευνάσουν τις λαϊκές απαιτήσεις– και στη συνέχεια η υπόθεση να ατόνησε και να μη συζητήθηκε ποτέ. Το νομοσχέδιο δεν βρέθηκε (η πληροφορία αναφέρεται μόνο στον Χρυσάφη). Το ίδιο ισχύει και για το τηλεγράφημα των *Times*. Ωστόσο η εφημερίδα *Το Άστυ* (11.4.1896) αναδημοσιεύει τμήμα της αρθρογραφίας των *Times*, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται πως παρά το γεγονός ότι το Παρίσι επελέγη ως η πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων του 1900, «επειδή ουδεμία οριστική απόφασις ελήφθη ως προς τας εν τω μέλλοντι εορτάς, δυνατόν είναι να εισακουσθώσιν αι δίκαιαι αιτήσεις των Αθηνών. Η επικρατήσασα εν τω Συνεδρίω γνώμη –ότι η ιδέα της ειρήνης ήθελε προαχθή διά της επαναλήψεως των Αγώνων εις διαφόρους πρωτεύουσας– είναι αξιέπαινος και αξία προσοχής, αλλ' αι Αθήναι έχουν ιδιαίτερα θέλητρα, Στάδιον δε πουθενά αλλού δεν υπάρχει». Η δε *Ακρόπολις* (2.5.1896) αναδημοσιεύει άρθρο αγγλικής εβδομαδιαίας εφημερίδας, στο οποίο τονίζεται ότι «ο μόνος τόπος διά τους αναβιώσαντας Ολυμπιακούς Αγώνας είναι η Ελλάς».

κατηγορούσαν ότι δεν συμπορευόταν με το λαϊκό αίσθημα, ότι χειραγωγούνταν από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, σε μια στιγμή κρίσιμη για τα εθνικά δίκαια της Ελλάδας κατά την οποία καλούνταν να επιβεβαιώσει το ρόλο που όφειλε να έχει αναλάβει: να τεθεί επικεφαλής της εθνικής αποστολής. Η επανάληψή τους και η θεσμοθέτησή τους, μετά το θρίαμβο του πρώτου πειράματος, θα συνέβαλλε ίσως στη διάλυση αυτών των αμφιβολιών.

Η αμφισβήτηση της βασιλικής εξουσίας όμως συνεχίστηκε και μετά τους Αγώνες. Ο θρόνος έπρεπε να δώσει πολλές ακόμη αποδείξεις πατριωτισμού. Ο ρόλος του βασιλιά ως ηγέτη της εθνικής αποστολής των Ελλήνων δεν σταματούσε στις ειρηνικές εθνικές πανηγύρεις. Έπρεπε να δείξει έμπρακτα την υποστήριξή του στον εθνικό αγώνα για την Κρήτη. Έπρεπε να πλειοδοτήσει στη γενίκευση της κρίσης. Έπρεπε να ενοστερνιστεί την αδιάλλακτη θέση «ένωσης ή θάνατος». Η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα είχε γίνει πια μονόδρομος για τους επαναστατημένους Κρήτες και τους ενθουσιώδεις Ελλαδίτες. Οι συμβιβαστικές προτάσεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων για διπλωματική λύση και για μεταβατικό καθεστώς αυτονομίας εκλαμβάνονταν ως προδοσία, και οι πολιτικοί που τολμούσαν να αρχίσουν και την παραμικρή διαπραγμάτευση, ως προδοτές. Λίγους μήνες μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες, με διάγγελμά του τον Νοέμβριο του 1896, ο Γεώργιος, επιλέγοντας να παραβεί τα όρια που ο ίδιος είχε θέσει στη μέχρι τότε πολιτική του, έδωσε τη συγκατάθεσή του στην Εθνική Εταιρεία. Ο εθνικός αγώνας θα είχε πια και τη βασιλική καθοδήγηση. Παραμερίζοντας οποιαδήποτε ανάμιξη των ευρωπαϊκών δυνάμεων, ο θρόνος θα δείχνει αποφασισμένος να διατηρήσει την ισχύ του προσαρμοζόμενος στις επιταγές της κοινής γνώμης. Η άμεση εμπλοκή του διαδόχου στον πόλεμο, που άρχισε περίπου ένα χρόνο μετά την Ολυμπιάδα, ήταν η καλύτερη απόδειξη.

Όμως μετά την ήττα του ελληνοτουρκικού πολέμου, τον Απρίλιο του 1897, το κύρος της δυναστείας έχει τρωθεί βάναυσα. Η θέση της είναι τώρα πολύ χειρότερη απ' ό,τι ήταν πριν, όταν δίσταζε να συμπορευτεί με τις αρχές της Εθνικής Εταιρείας και τον έξαλλο μεγαλοϊδεατισμό της κοινής γνώμης. Τώρα θεωρείται υπεύθυνη για την ήττα και, επιπλέον, κατηγορείται για εθνική προδοσία, επειδή, ενώ μπορούσε, δεν εμπόδισε τον πόλεμο, έχοντας ως μοναδικό στόχο να διασώσει τον δυναστικό θεσμό. Μολονότι οι ευρωπαϊκές δυνάμεις προσπαθούσαν να ενισχύσουν με κάθε τρόπο το στέμμα, η δημοτικότητα του βασιλιά συνέχιζε την καθοδική της πορεία, και η ιδέα της προδοσίας πλανιόταν απειλητική πάνω από τη βασιλική οικογένεια: για πρώτη φορά οι ξένοι δείχνουν να φοβούνται το ενδεχόμενο εκθρόνισής της.⁶⁵ Ο Γεώργιος όμως καταβάλλει συστηματική προσπάθεια ώστε να ανασκευάσει το αντιδυναστικό κλίμα. Η υποψηφιότητα του πρίγκιπα Γεωργίου ως κυβερνήτη της αυτόνομης, πλέον, Κρήτης, που προωθήθηκε από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και κυρίως από τη Ρωσία, ήταν σίγουρα ένα «δώρο» για την ελληνική βασιλική οικογένεια – δεν αρκούσε όμως για να την απαλλάξει εξ ολοκλήρου από τις κατηγορίες που τη βάραιναν για τη στάση της στον «ατυχή» πόλεμο. Η αντιστροφή του δυσμενούς κλίματος ξεκίνησε μετά την απόπειρα δολοφονίας κατά του Γεωργίου. Η πράξη αυτή, λειτουργώντας ως καταλύτης, συγκίνησε το πλήθος και κατάφερε να «ε-

65. Μαρωνίτη, «Πολιτική και εθνικό ζήτημα», ό.π., σ. 170-175· Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, ό.π., σ. 272-276· Σπυρίδων Μαρχεζίνης, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Β', Αθήνα 1966, σ. 344.

ξαγνίσει» τον βασιλιά μετατρέποντάς τον από ένοχο σε θύμα. Η επιτυχημένη περιοδεία στην Πελοπόννησο και η άμεση επαφή του με τα προβλήματα των αγροτών επιβεβαίωσε τη μεταστροφή του κλίματος. Ο Γεώργιος για άλλη μια φορά απέδειξε την ικανότητά του να προσαρμόζεται και να εναρμονίζεται με τους κλυδωνισμούς του συστήματος.⁶⁶

Μετά από όλα αυτά η πρόταση του Βικέλα δεν είχε πια καμιά επικαιρότητα. Στο συνέδριο που συγκλήθηκε στη Χάβρη τον Ιούλιο του 1897, με σκοπό να συζητηθεί το ζήτημα της μόνιμης ενδιάμεσης τέλεσης Αγώνων στην Ελλάδα καθώς και η διοργάνωση των επόμενων Ολυμπιακών Αγώνων στο Παρίσι, η Ελλάδα δεν εκπροσωπήθηκε καν, και η πρόταση του Βικέλα δεν συζητήθηκε. Μαζί με το όραμα για την πραγματοποίηση των εθνικών πόθων είχε χαθεί –εκείνη τουλάχιστον τη στιγμή– και το όραμα της αναβίωσης του ένδοξου παρελθόντος. Δεν ήταν δυνατόν, όταν οι Τούρκοι βρίσκονταν σχεδόν έξω από τη Λαμία, η «Ελλάς να διεκδική δικαιώματα μόνιμου αναλήψεως και τελέσεως διεθνών αγώνων και πανηγύρεων».⁶⁷

Όταν το 1899, με το νόμο περί γυμναστικής, θεσπίστηκε και η μόνιμη τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα,⁶⁸ η συγκυρία ήταν πια διαφορετική. Η ήττα είχε προσγειώσει απότομα τους Έλληνες και η αναζήτηση της «ελληνικότητας» θα αποτελούσε τον βασικό άξονα για τη διαμόρφωση της νέας τους ταυτότητας και τον επαναπροσδιορισμό των εθνικών στόχων. Στην αναζήτηση του ένδοξου παρελθόντος, που εξακολουθούσε να είναι η κινητήρια δύναμη για τη συσπείρωση των Ελλήνων και την εθνική ομοψυχία, τώρα προστέθηκαν και άλλα στοιχεία που συνέβαλλαν στη αποτελεσματικότερη υπεράσπιση της «ελληνικότητας», όπως η γλώσσα, η παιδεία, η θρησκεία αλλά και η σωματική άσκηση. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες λοιπόν, εκτός από την αναβίωση του ένδοξου παρελθόντος και την ενίσχυση της εθνικής αυτοπεποίθησης, αυτή τη φορά, θα επιβεβαίωναν και τη σωστή προετοιμασία των Ελλήνων για την εθνική ολοκλήρωση.

Παρά την πλήρη αντίθεση της ΔΟΕ, η νέα Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων, με επικεφαλής και πάλι τον διάδοχο, έχοντας εξασφαλίσει και τη συγκατάθεση της κυβέρνησης μετά την ψήφιση του νόμου Ευταξία διεκδικεί, έναν μόλις χρόνο πριν από την έναρξη της δεύτερης Ολυμπιάδας στο Παρίσι, τη θέσπιση μόνιμων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα. Η γνώμη της ΔΟΕ δεν είχε, φαίνεται, καμιά σημασία. Οι ελληνικές διεκδικήσεις όμως δεν επηρέασαν τους κανόνες και τις αρχικές αποφάσεις της. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες του Παρισιού και στη συνέχεια του Σαιντ Λούις, αδρανοποίησαν τις ελληνικές διεκδικήσεις. Ωστόσο η λύση της μόνιμης τέλεσης Μεσολυμπιάδων στην Αθήνα ανά τετραετία, στα ενδιάμεσα των κανονικών, δεν εγκαταλείφθηκε, και ο διάδοχος, ως πρόεδρος της νέας Επιτροπής, μετά τη συμβιβαστική πρόταση της ΔΟΕ να ονομαστούν «Ολυμπιακοί Αγώνες εν Αθήναις», ανέλαβε και πάλι προσωπικά την υπόθεση των νέων Ολυμπια-

66. Στο ίδιο, σ. 218-230· Πρίγκηπος Νικολάου, *Τα πενήντα χρόνια*, ό.π., σ. 197-205.

67. Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 354.

68. Πρόκειται για το νόμο ΒΧΚΑ', που κατέθεσε στη Βουλή ο Αθανάσιος Ευταξίας, υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης Θεοτόκη. Σύμφωνα με αυτόν, θεσπιζόταν η διδασκαλία της γυμναστικής στη δημοτική και τη μέση εκπαίδευση, καθώς επίσης και η μόνιμη τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος ΙΕ', Σύνοδος Α', Συνεδριάσεις 68, 3.7.1899, σ. 1294-1304. Νόμος ΒΧΚΑ' «Περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων», ΦΕΚ Α' 141, 12 Ιουλίου 1899. Βλ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 62-69.

κών Αγώνων. Με την κινητοποίηση της διασποράς, των Αυλών της Ευρώπης, της κυβέρνησης και του συνόλου των Ελλήνων, η Μεσολυμπιάδα του 1906 σημείωσε τεράστια επιτυχία. Η παρουσία, μάλιστα, του βασιλιά της Αγγλίας και της συζύγου του –αδελφής του βασιλιά Γεωργίου– έδωσε στους Αγώνες τη μεγαλοπρέπεια που επιθυμούσαν οι διοργανωτές της. Το πείραμα της Μεσολυμπιάδας, όπως είναι γνωστό, δεν επαναλήφθηκε. Η βασιλική οικογένεια ωστόσο μονοπώλησε την προεδρία της ΕΟΑ.

Στη νέα πραγματικότητα που διαμορφώθηκε μετά την ήττα του 1897, η κρατική πολιτική και ο «φθοροποιός» κοινοβουλευτισμός θεωρήθηκαν, από μια μερίδα Ελλήνων, υπεύθυνοι για την εθνική συμφορά. Η απόρριψη αυτή των πολιτικών ιθυνόντων, προμодότησε την ανάγκη εξεύρεσης του χαρισματικού ηγέτη - «Μεσσία». Έτσι ο Κωνσταντίνος προβλήθηκε, από έναν εκλεκτό κύκλο οπαδών του, ως ο ικανός να ενώσει «σε ένα συμβολικό νήμα τον προορισμό του έθνους, τον προορισμό του ελληνικού κράτους και τον προορισμό του ελληνικού θρόνου»,⁶⁹ αντίληψη που συγκρούστηκε λίγα χρόνια αργότερα με αυτήν του Βενιζέλου και του κόμματος των Φιλελευθέρων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η διαχείριση της υπόθεσης των Ολυμπιακών Αγώνων, που ενθουσίαζαν την κοινή γνώμη καθώς συνδύαζαν την αναβίωση του ένδοξου παρελθόντος με την επίδειξη της σωματικής ερώμης, από εδώ και στο εξής θα αποτελούσε, παράλληλα με το στράτευμα, προνομιακό πεδίο δράσης του διαδόχου του ελληνικού θρόνου.

Από την επίσκεψη του βασιλιά της Ιταλίας στην Αθήνα (20.3.1907). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: K85.70]

69. Μαρωνίτη, «Πολιτική και εθνικό ζήτημα», ό.π., σ. 203-204.

Ελληνική διάνοηση και Ολυμπιακοί Αγώνες (1896, 1906)

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ

ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

*Εξιδανίκευση της αρχαιότητας, κυριαρχία της νεωτερικότητας.
Η σύζευξή τους στο σώμα του αθλητή*

Είναι γνωστό ότι το νεωτερικό ιδεώδες της ανδρικής ομορφιάς έχει ως πεδίο έμπνευσης την αρχαιοελληνική γλυπτική της κλασικής περιόδου, η οποία θεωρήθηκε ως η υψηλότερη και πιο εκλεπτυσμένη μορφή της αρχαίας ελληνικής τέχνης. Ο Wilhelm von Humboldt, ο οποίος το 1795 υποστήριξε την ιδέα ότι «μόνο οι Έλληνες κατάφεραν να επιτύχουν τη μεταμόρφωση του ατομικού σε αφηρημένο ιδεώδες», αλλά κατά κύριο λόγο ο Johann-Joachim Winckelmann (1717-1768) με τα βιβλία του *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* (Σκέψεις για τη μίμηση των ελληνικών έργων στη ζωγραφική και τη γλυπτική, 1755) και *Geschichte der Kunst des Altertums* (Ιστορία της αρχαίας τέχνης, 1762-1763), υπήρξαν οι θεμελιωτές της διανοητικής παράδοσης που ανέδειξε τις αισθητικές αξίες της κλασικής γλυπτικής και τις μορφές βίου που αυτή αναπαρέστησε, σε ανυπέροβλο αισθητικό και ηθικό πρότυπο προσεγγίζοντας τα γλυπτά έργα ως απτές αναπαραστάσεις, ως σύμβολα αφηρημένων ιδεών που υπερβαίνουν την ατομική φύση.¹ Κομβικό σημείο αυτής της παράδοσης ήταν η εκφραστική στάση του «ήρεμου μεγαλείου», της «ήρεμης δύναμης» και της «ευγενικής απλότητας» των αρχαιοελληνικών αγαλμάτων, το οποίο νοήθηκε από τον Winckelmann ως το φάσμα των ανδρικών και μόνο αρετών που πιστοποιούν την ιδιαιτερότητα και ανωτερότητα του ανδρικού φύλου. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι «τα γλυπτά που ανέλυσε ο Winckelmann θεωρώντας ότι συγκροτούν παραδειγματικό αισθητικό κανόνα αναπαριστούσαν σε μεγάλο βαθμό αθλητές, οι οποίοι με τη σωματική τους διάπλαση και τη στάση ζωής τους καθιστούσαν πανανθρώπινα πρότυπα τη ρώμη, την ισχύ, την αρμονία, τη συμμετρία και τον αυτοέλεγχο».² Σταδιακά, το αισθητικό ιδεώδες της εξιδανικευμένης

1. George L. Mosse, *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη/Οξφόρδη 1998, σ. 28-29, 33.

2. Στο ίδιο, σ. 29.

ανδρικής ομορφιάς, που δεν έπαψε να επιδρά στην καλλιτεχνική δημιουργία –όπως φανερώνει λόγου χάρη το έργο του Jacques-Louis David, αισθητικού εκφραστή των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης– έγινε αναπόσπαστο τμήμα του γερμανικού αστικού ιδεώδους της εσωτερικής καλλιέργειας, που περιγράφεται με τον όρο *Bildung*.³ Παράλληλα, μέσω του γερμανικού γυμναστικού κινήματος του 19ου αιώνα οι ανασηματοδοτημένες απόψεις του Winckelmann διαπότισαν, όπως διαπιστώνει ο George L. Mosse, τη «μοντέρνα κατασκευή της ανδρικής ταυτότητας».⁴

Η παραδειγματική αναφορά στο αρχαιοελληνικό αισθητικό πρότυπο προς τα τέλη του 18ου και στη διάρκεια του 19ου αιώνα πληρούσε τόσο την ανάγκη έκφρασης του δυναμισμού του νεωτερικού ήθους και της εθνικής κοινότητας όσο και αυτήν της εναρμόνισης του εσωτερικού κόσμου του ατόμου με τη δυναμική της συνεχούς αλλαγής που χαρακτήριζε την εποχή της νεωτερικότητας. Ταυτόχρονα, όμως, λειτουργούσε υπεραναπληρωτικά ως προς τη χαμένη αρμονία του αστικού βίου, η οποία είχε κλονιστεί από τη διάρρηξη της σχέσης πολιτισμού-φύσης και τη διάλυση των οργανικών δεσμών που προσέδιδαν συνοχή στις παραδοσιακές προνεωτερικές κοινωνίες.⁵

Ο στρατιώτης και ο αθλητής ως ήρωες του έθνους.

Η συμβολοποίηση των αστικών αξιών

Όπως επισημαίνει ο Mosse, μετά τη Γαλλική Επανάσταση, την εξαιτίας της ενεργοποίησης της γερμανικής εθνικής συνείδησης και γενικότερα τη δυναμική των εθνικών κινήματων στην ευρωπαϊκή ήπειρο στη διάρκεια του 19ου αιώνα, αρχίζει να διαμορφώνεται η λατρεία του έθνους, η κουλτούρα της εθνικής ιδέας, η οποία συντίθεται από μύθους, τελετουργίες και σύμβολα.⁶ Με πρωτοπόρο τη σταδιακά ενοποιούμενη Γερμανία καθιερώνονται οι εθνικοί ύμνοι, ενώ οι ποιητές που υμνούν την εθνική συνέχεια και τους αγώνες του έθνους αναγορεύονται σε περίοπτα σύμβολα της εθνικής μυθολογίας. Παράλληλα ιδρύονται γυμναστικοί σύλλογοι, επανδρωμένοι κυρίως από τη φοιτητική νεολαία, οι οποίοι συνδέουν την εθνική ιδέα με τη γυμναστική άσκηση αντιμετωπίζοντας τη δεύτερη ως τρόπο διασφάλισης της υγείας και της ρώμης της εθνικής κοινότητας, αλλά και σφυρηλάτησης της πολεμικής αρετής της νεολαίας, με προφανή σκοπό την προάσπιση των συνόρων του εθνικού κράτους και την επίτευξη των αλυτρωτικών του βλέψεων. Στο πνεύμα αυτό, ο εθελοντής στρατιώτης και ο πολίτης-στρατιώτης νοούνται από επίλεκτα μέλη της γερμανικής διανόησης, όπως ο Johann Gottlieb Fichte, ο Friedrich-Ludwig

3. Στο ίδιο, σ. 36.

4. Στο ίδιο, σ. 45. Οι ιδέες αυτές αποτέλεσαν κοινούς τόπους της κυρίαρχης γερμανικής ιδεολογίας και ενσωματώθηκαν και στη ναζιστική ιδεολογία και αισθητική, όπως δείχνει το παράδειγμα του Arno Breker, επίσημου γλύπτη του ναζιστικού καθεστώτος. Βλ. στο ίδιο, σ. 46.

5. Στο ίδιο, σ. 34-35.

6. George L. Mosse, *De la Grande Guerre au totalitarisme. La brutalisation des sociétés européennes* (μτφρ. Edith Magyar), Hachette, Παρίσι 1999, σ. 26-27.

Jahn και ο Ernst Moritz Arndt, ως πρότυπα του ελεύθερου ανθρώπου,⁷ ενώ, παράλληλα, κάνει την εμφάνισή της η λατρεία των νεκρών ηρώων που έπεσαν στο πεδίο της μάχης υπερασπίζοντας τα εθνικά ιδανικά.⁸ Για πρώτη φορά αρχίζουν να κατασκευάζονται κενοτάφια, ηρώα και μνημεία για να τιμηθούν οι απλοί στρατιώτες, τα παιδιά του λαού, που η θυσία τους καταδεικνύει τον ηρωισμό και την ανδροπρέπεια του έθνους, και όχι, όπως συνηθιζόταν μέχρι τότε, οι βασιλείς, οι πρίγκιπες και οι στρατηγοί.⁹

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, η παλλαϊκή συμμετοχή στους εθνικούς αγώνες, η μαζική εθνική κινητοποίηση και εντέλει ο ηρωικός θάνατος για την πατρίδα συνετέλεσαν καθοριστικά τόσο στην αποθέωση της βίας στο συλλογικό φαντασιακό όσο και στον εκδημοκρατισμό του πανθέου της συλλογικής ιστορικής μνήμης, εξέλιξη που κορυφώθηκε μετά τον τερματισμό του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.¹⁰

Είναι γενικά αποδεκτό ότι «η επανεμφάνιση του αθλητισμού στο προσκήνιο της Ιστορίας έγινε δυνατή τον 19ο αιώνα μετά από μια σειρά οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές (ανθρωποκεντρισμός της Διαφωτιστικής σκέψης και κριτική της θρησκείας, ανάπτυξη των επιστημών του σώματος, Βιομηχανική Επανάσταση και ένταξη του σώματος στην παραγωγική διαδικασία [...]).¹¹ Αν και το αστικό ήθος ιδιωτικοποιεί το σώμα, παρ' όλα αυτά του αναθέτει και δημόσια λειτουργία. Μετασχηματίζει το σώμα του γυμναζόμενου, και κατά κύριο λόγο του αθλητή, σε συμβολικό αντίστοιχο των αστικών αξιών της εργατικότητας, του ορθολογισμού, της υγείας, της αποδοτικότητας, του αυτοελέγχου, της πειθαρχίας, του ατομικού συμφέροντος, της επίδοσης. Η ζωντανή

7. Στο ίδιο, σ. 34. Όπως επισημαίνει ο Mosse (*The Image of Man*, ό.π., σ. 43), ο Friedrich-Ludwig Jahn στο ιστορικό πλαίσιο του αγώνα εναντίον του Ναπολέοντα αντιμετώπισε πρώτος τη σωματική αγωγή ως «δραστηριότητα με δημόσιο χαρακτήρα η οποία σφυρηλατεί δεσμούς κοινοτικής δραστηριότητας και δημιουργεί συλλογικό πνεύμα με απώτερο σκοπό τη συγκρότηση μιας μελλοντικής αριστοκρατίας του γερμανικού έθνους». Κατέχοχιν στο πλαίσιο της γερμανικής περίπτωσης, η γυμναστική και τα ατομικά αγωνίσματα, και όχι τα ομαδικά, νοήθηκαν ως μηχανισμός διάπλωσης του πολιτικού ήθους και του εθνικού φρονήματος, καθώς διασφαλίζουν την αποτελεσματική εθνική κινητοποίηση και την υπεροχή στο πεδίο της μάχης. Με τον τρόπο αυτό, η αρρενωπότητα –τόσο ως πολεμική αρετή όσο και ως αισθητική και ηθική αξία– συνδέθηκε άρρηκτα με την ιδέα της αγωνιζόμενης πατρίδας. Ο Mosse πιστεύει (στο ίδιο, σ. 44) ότι αν και στη λογική του Jahn ενυπάρχει η μεσοαντική αντίληψη πως η «διάπλωση του ανδρικού σώματος» παραπέμπει σε ένα «ανώτερο ιδεώδες», το οποίο συνδυάζει την αισθητική και ηθική εξιδανίκευση με τη «στρατιωτικοποίηση της αρρενωπότητας», παρ' όλα αυτά η στρατιωτικοποιημένη αυτή αρρενωπότητα δεν αφορά τον τακτικό στρατό, αλλά είναι έκφραση της εθελοντικής και ανυστερόβουλης προσφοράς του εαυτού για τον ανώτερο σκοπό της σωτηρίας της πατρίδας. Αντίστοιχες, αλλά οπωσδήποτε λιγότερο εξιδανικευτικές, είναι οι απόψεις που αναπτύσσει κατά την ίδια περίοδο ο γάλλος συνταγματάρχης François Amoros στο βιβλίο του *Manuel de l'éducation physique et morale* (1830). Κατά τη γνώμη του, η σκοπιμότητα της σωματικής αγωγής δεν εξαντλούνταν στη βελτίωση της ηθικής και σωματικής εικόνας του ανθρώπου, στη διάπλωση του ήθους και του φρονήματος και στη διασφάλιση της υγείας, αλλά προεκτεινόταν στη σφυρηλάτηση ομαδικού πνεύματος, στην εμπέδωση στρατιωτικής πειθαρχίας, στη διαμόρφωση πατριωτικού φρονήματος και πολεμικής αρετής. Βλ. σχετικά Mosse, στο ίδιο, σ. 45.

8. Mosse, *De la Grande Guerre*, ό.π., σ. 40, 44.

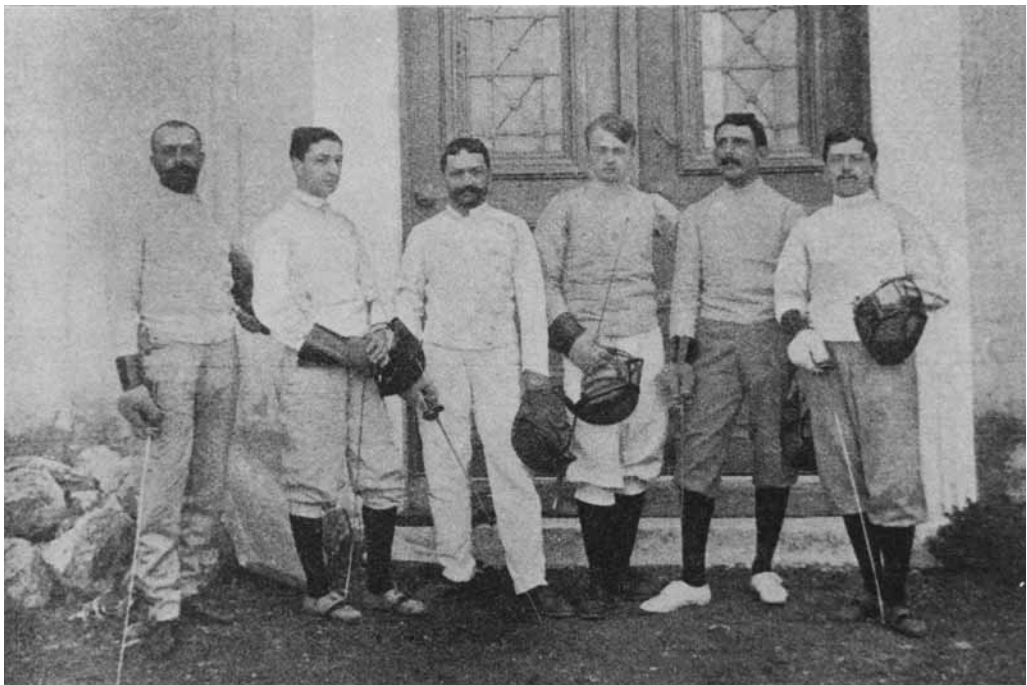
9. Στο ίδιο, σ. 47.

10. Στο ίδιο, σ. 60.

11. Χριστίνα Κουλούρη, «Εισαγωγή. Η Ελληνική Ολυμπιακή Επιτροπή συναντά την ιστορία της», στο Χριστίνα Κουλούρη (επιμ.), *Αρχαία και ιστορία της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, Αθήνα 2002, σ. 22.

*Ο Αυστριακός E. Steinbach, πρώτος στην άρση βαρών «δι' αμφοτέρων των χειρών»
στη Μεσολυμπιάδα (15.4.1906). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ2.29]*

Γάλλοι οπλομάχοι στους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας (26.3.1896). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.56]

γλώσσα του σώματος του αθλητή διαλαλεί τη δύναμη και την πρόοδο, αλλά και τους εσωτερικούς καταναγκασμούς της αστικής κοινωνίας. Υπό το πρίσμα αυτό, η σωματική αγωγή και ο αθλητισμός εκτός από την ανθρωπολογική τους διάσταση, η οποία παρ'έμπει στη δημιουργικότητα και την εκφόρτιση των συναισθημάτων, που προσφέρουν γενικότερα το παιχνίδι και η σωματική άσκηση, επιτελούν και λειτουργίες μηχανισμού αυτοεξιδανίκευσης του γυμνασμένου και επιτήδειου σώματος, αλλά, παράλληλα, και πειθάρχησης και διάκρισης του ατόμου και της ομάδας, δεδομένου ότι ασκούν όχι μόνο καθολικευτικές αλλά και επιμερισμένες πολιτικές διαχείρισης του σώματος.¹²

Έχοντας ως επίκεντρό της τον ηθικό φρονηματισμό, η κουλτούρα της σωματικής άσκησης και του αθλητισμού εξαπλώθηκε μετά τα μέσα του 19ου αιώνα κατά κύριο λόγο στο εσωτερικό της αστικής τάξης της Αγγλίας, αλλά σταδιακά ακόμα και στους κόλπους της εργατικής.¹³ Ήδη, βεβαίως, με την εισαγωγή του μαθήματος της γυμναστικής στην εκπαίδευση σε αρκετά ευρωπαϊκά κράτη, η σωματική άσκηση συνέβαλε στην κοινωνική υγιεινή, αλλά πρωτίστως στο μετασχηματισμό των νέων σε ενάρετους πολίτες, με απώτερο στόχο την πρόληψη του κινδύνου που εξέφραζαν για την καθεστηκυία τάξη το εργατικό κίνημα, η σοσιαλιστική ιδεολογία στις ποικίλες εκφάνσεις της, ο διεθνισμός, η αποθηροσκευτικοποίηση των μαζών και ο μηδενισμός.¹⁴ Όμως σε αντίθεση με την ηπειρωτική Ευρώπη, όπου η ατομική σωματική άσκηση παρέμεινε ο κυρίαρχος κανόνας, στη Βρετανία η διάπλαση του ήθους συνδέθηκε καθοριστικά με τη συμμετοχή σε ομαδικά αθλήματα, τα λεγόμενα sports, τα οποία έκαναν την εμφάνισή τους στα σχολεία όπου φοιτούσαν οι γόνοι της αριστοκρατίας και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων (public schools) και βασιζόνταν στους κανόνες του fair play.¹⁵ Στην κουλτούρα της σωματικής άσκησης στη Βρετανία, που ήταν κατάφορη από τις νεωτερικές αστικές αξίες και ομόλογη με την κυρίαρχη «ηθική του συναγωνισμού» βάσει κανόνων, ενσωματώθηκε προς τα τέλη του 19ου αιώνα και το ιδεολόγημα της φυλετικής, πολιτισμικής και εθνικής ανωτερότητας, στο οποίο συγκεράστηκαν τόσο η βικτοριανή ηθική όσο και οι μπερριαλιστικές και κοσμοκρατορικές αξιώσεις της βρετανικής αυτοκρατορίας. Είναι ακριβώς η εποχή που το ιδεολόγημα αυτό έρχεται να συσχετιστεί με το ιδεολόγημα της παρακμής και του εκφυλισμού, το οποίο διασπείρεται σε όλες τις κοινωνικές τάξεις όχι μόνο στη Βρετανία, αλλά και στη Γερμανία και τη Γαλλία, και γενικότερα σε όλο τον ευρωπαϊκό

12. Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής* (μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου/Ιουλιέττα Ράλλη), εκδ. Ράππα, Αθήνα 1989, σ. 183. Για την κριτική παρουσίαση του ερμηνευτικού σχήματος της «εγκαθιδρυμένης κοινωνίας», που εισηγήθηκε ο Foucault, πρβλ. J. G. Merquior, *Foucault* (μτφρ. Δημήτρης Μέλλος), Πατάκης, Αθήνα 2002, σ. 145-183.

13. Mosse, *The Image of Man*, ό.π., σ. 137.

14. Στο ίδιο, σ. 45-46.

15. Στο ίδιο, σ. 46. Όπως παρατηρεί ο Roger Chartier (*On the Edge of the Cliff. History, Language, and Practices*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1997, σ. 142), η ιστορική εμφάνιση των sports στην Αγγλία δεν είναι τυχαία, δεδομένου ότι η θεσμοθέτηση κανόνων συναγωνισμού για την αξιοκρατική κατάκτηση της νίκης αποτέλεσε το ομόλογο της θέσπισης συγκεκριμένων αρχών, κανόνων και πρακτικών στο πλαίσιο του αγγλικού δικομματικού κοινοβουλευτικού συστήματος (Whigs/Tories). Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι, όπως το κοινοβουλευτικό παιχνίδι στο πραγματικό επίπεδο, κατά ανάλογο τρόπο και το αθλητικό σε συμβολικό επίπεδο, εμπέδωναν πρακτικές κοινωνικής ειρήνευσης στη βάση του σεβασμού ενός κοινά αποδεκτού πλαισίου κανόνων.

χώρο, δημιουργώντας την επιστημονικοφανή ψευδαίσθηση ότι ηθική και σωματική ασθένεια αλληλοπροσδιορίζονται ή ταυτίζονται.¹⁶ Στην ιστορική και ιδεολογική αυτή συγκυρία, η διανόηση της ριζοσπαστικής δεξιάς, κατά κύριο λόγο, εξαγίασε το αθλητικό πνεύμα και τον πόλεμο ως τα καταλληλότερα όπλα για την υπέρβαση της «αστικής παρακμής», ως τρόπους θεραπείας του νοσούντος συλλογικού σώματος από τα δεινά του εκφυλισμένου πολιτισμού, αλλά, ταυτόχρονα, και ως συμβολικές κοινωνικές πρακτικές επικράτησης του ισχυρού, δηλαδή, σύμφωνα με τους κώδικες της εποχής, του υγιούς. Οι αντιλήψεις αυτές, οι οποίες στη συνέχεια κληροδοτήθηκαν στο φασισμό και το ναζισμό,¹⁷ αποτυπώνονται με χαρακτηριστικό τρόπο στο ιδιόμορφο βιβλίο του γάλλου μυθιστοριογράφου, ποιητή, δοκιμογράφου και κυρίως θεατρικού συγγραφέα της γενιάς του Α' Παγκόσμιου Πολέμου Henry de Montherlant (1896-1972) *Les Olympiques* (I: *Le Paradis à l'ombre des épées*, II: *Les onze devant la porte dorée*, 1924). Σύμφωνα με τον σημαντικό αυτό γάλλο συγγραφέα, ο πόλεμος και τα sports, με τους δεσμούς συντροφικότητας και αλληλεγγύης που δημιουργούν στο πλαίσιο της ανδρικής ομάδας, λειτουργούν ως αντίδοτο στην παθολογία της αστικής παρακμής.¹⁸

Ωστόσο στη σύνδεση της αθλητικής κουλτούρας με την εθνική ιδέα επιτέλεσαν ουσιαστικό ρόλο και άλλα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στις σφαίρες της διανοητικής και της κοινωνικής ζωής. Μεταξύ αυτών, άξιο ιδιαίτερης προσοχής είναι το γεγονός ότι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα η νεανική αρρενωπότητα και η ανδροπρέπεια, υποκινημένες από τη νιτσεϊκή βούληση για δύναμη, τις κοινωνικοδαρβινικές θεωρίες και την μπερξονική φιλοσοφία της ενέργειας και της ζωτικής ορμής (*élan vital*), λειτούργησαν ως κοινωνικά πρότυπα - αντίδοτα στον χαοτικό νεωτερικό κόσμο τού διαρκώς επιταχυνόμενου ρυθμού ζωής και της αποσάθρωσης των παραδοσιακών αξιών, αντιλήψεων και πρακτικών που νοηματοδοτούσαν μέχρι τότε την ανθρώπινη ύπαρξη. Η επίκληση των ιδεολογημάτων της παρακμής και του εκφυλισμού και η εκλαΐκευσή τους οδηγούσαν στη σύλληψη του κοινωνικού πεδίου με βιολογίζοντες όρους και στη διάχυση του μαζικού φόβου ότι επίκειται το τέλος του δυτικού πολιτισμού και πρόκειται να επέλθει η άλωση του κοινοβουλευτικού πολιτικού συστήματος από τις εξεγερμένες μάζες. Αξίζει να αναφερθεί, όπως επισημαίνει ο Mosse, ότι στο γνωστό μυθιστόρημα του γάλλου συγγραφέα Joris Karl Huysmans *À rebours* (Αντιστρόφως), το οποίο εκδόθηκε το 1884, η παρακμή οριζόταν ως η «βαθμιαία εκθήλυνση των ανθρώπων», ως η απαξίωση των χαρακτηριστικών του ιδεώδους ανθρώπινου τύπου, ο οποίος είχε ως ειδοποιά γνωρίσματα τη ρώμη, την εσωτερική ενέργεια και την εξωτερική ηρεμία.¹⁹ Ακριβώς λοιπόν σε αυτή την ιστορική συγκυρία η νεανική ορμή και η ανδρική ρώμη αναδείχθηκαν σε κυρίαρχες αξίες και

16. Mosse, *The Image of Man*, ό.π., σ. 138.

17. Για τον ιταλικό φασισμό το ανδρικό σώμα λειτούργησε ως κύριο πολιτικό σύμβολο της ακμής της εθνικής κοινότητας και της ισχύος της χαρισματικής της ηγεσίας, ενώ για τη ναζιστική ιδεολογία το γυναικείο ανδρικό σώμα συμβόλιζε την ομορφιά, τη συμμετρία, την υγεία και τη δύναμη, αλλά επίσης την αρμονία του προνεωτερικού κόσμου, που θεμελιώθηκε στην εξισορροπημένη σχέση ανθρώπου και φύσης. Βλ. σχετικά στο *ίδιο*, σ. 173.

18. Στο *ίδιο*, ό.π., σ. 113.

19. Mosse, *De la Grande Guerre*, ό.π., σ. 75-76.

αναζητήθηκαν είτε στους αθλητικούς στίβους είτε, αργότερα, κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στο πεδίο της μάχης, στις οριακές εμπειρίες των χαρακωμάτων.

Αξίζει επίσης να τονίσουμε ότι η έμφαση στη σωματική άσκηση και στον αθλητισμό, που σημειώνεται από τα μέσα του 19ου αιώνα, και η βαθμιαία εμπέδωση του αθλητικού ιδεώδους στο πλαίσιο των μέτρων της λεγόμενης «θετικής ευγονικής» λειτούργησαν ως μηχανισμός ατομικής και συλλογικής βελτίωσης και εξιδανίκευσης. Η γυμναστική και ο αθλητισμός, καθιστώντας τη γνώση των λειτουργιών του σώματος εξουσία πάνω στο σώμα, αναδείχθηκαν συγχρόνως σε εργαλεία απελευθέρωσης και πειθάρχησης της αστικής ατομικότητας. Απελευθέρωσαν το άτομο από παλαιότερους καταναγκασμούς, συγκρότησαν νέες μορφές κοινωνικότητας και διαμόρφωσαν νέα κανονιστικά πρότυπα για τη δημόσια υγεία και την πειθάρχηση των μαζών.

Στην ανάδυση, ωστόσο, του αθλητικού ιδεώδους δεν συνέβαλε μόνο, όπως συνήθως εννοείται, η αναβίωση του κλασικού προτύπου, αλλά και η ευαγγελική και πιετιστική συνιστώσα του προτεσταντισμού στη Βρετανία και τη Γερμανία. Ιδιαίτερα οι πιστοί των δύο αυτών δογμάτων θεωρούσαν ότι μια «ανδροπρεπής χριστιανοσύνη» όχι μόνο θα εξέφραζε τις χριστιανικές αξίες του αυτοελέγχου, της πειθαρχίας, της αποχής και της καρτερίας, αλλά και θα καταπολεμούσε με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα την αμαρτία, δίνοντας στο εθνικό κράτος τη δυνατότητα να μεγαλουργήσει.²⁰

Όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς, μέσα από τη σύγκλιση και την ώσμωση διαφορετικών ιδεολογικών παραδόσεων και διανοητικών ρευμάτων δημιουργήθηκε ένας νέος λόγος για τον ανθρώπινο οργανισμό, στο επίκεντρο του οποίου τοποθετήθηκε το εξιδανικευμένο και συμβολοποιημένο ανδρικό σώμα. Σύμφωνα με τα γραφόμενα του G. Mosse, «η χρήση του εξιδανικευμένου ανδρικού σώματος ως συμβόλου του έθνους επιλέχθηκε προσφυνώς για το λόγο ότι εκπλήρωνε τις παράλληλες κοινωνικές ανάγκες της αλλαγής, αλλά και της τάξης. Μάλλον [...] το ίδιο το ιδεώδες της αρρενωπότητας και ανδροπρέπειας λειτουργούσε [...] συμπληρωματικά ή και υποκαθιστούσε ενδεχομένως εικονικά την κατεστημένη θρησκεία».²¹ Για να συμβεί όμως αυτό έπρεπε προηγουμένως ο σύγχρονος πατριώτης πολεμιστής και ήρωας, που προήλθε από την καθολική στρατολογία της Γαλλικής Επανάστασης, από τον απελευθερωτικό πόλεμο της Πρωσίας εναντίον των στρατευμάτων του Ναπολέοντα, όπως επίσης από τα εθνικά κινήματα των εξεγερμένων ευρωπαϊκών λαών, να έχει συνδεθεί με το κλασικό ιδεώδες και, παράλληλα, με την αυτοθυσία του στο πεδίο της μάχης να έχει υποτάξει την αριστοκρατική τιμή στη δημοκρατική αρετή, προσδίδοντας όχι μόνο ηθικό, αλλά και αισθητικό περιεχόμενο στην ιδέα του ηρωικού θανάτου για την πατρίδα.²² Στο πνεύμα αυτό ο δημοσιογράφος και νομικός Γεώργιος Πωπ (1872-1946) γράφει το 1896, στον απόηχο της διεξαγωγής των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας, τα ακόλουθα εξόχως αποκαλυπτικά: «Τώρα από το φντώριον εκείνο των ισχυρών μυώνων και των ευκάμπτων σωμάτων, των ραδινών σωμάτων και των ροδαλών παρειών εξέρχεται σφριγώσα νεότης, γενναία εις αισθήματα και τολμηρά εις ενθουσιασμούς, εκπέμπουσα τους πρώτους αντιπροσώπους της εις την αγωνιζομένην Κρήτην και αμφισβητούσα το γέρας

20. Mosse, *The Image of Man*, ό.π., σ. 48-49.

21. Στο ίδιο, σ. 171. 22. Στο ίδιο, σ. 51.

της ειρηνικής κοτίνου εις τους Ολυμπιακούς Αγώνας, προς ξένους αγωνιστάς από ετών ασκουμένους και ορίσαντας ήδη ως πρόγραμμα του βίου των την αύξησιν της ρώμης και την ανάδειξιν της τέχνης εν τη γυμναστική».²³

Είναι προφανές ότι η βιολογίζουσα προσέγγιση του αθλητισμού επέτρεπε την αναγωγή σε εξελικτικές, ευγονικές και ρατσιστικές θεωρήσεις. Η προσέγγιση αυτή παρέμεινε κυρίαρχη από τα μέσα τουλάχιστον του 19ου αιώνα έως την τέταρτη δεκαετία του 20ού, οπότε, με ιστορικό υπόβαθρο τα δεινά που επέφερε ο ναζιστικός ολοκληρωτισμός, αντικαταστάθηκε από την πολιτισμική προσέγγιση του αθλητικού φαινομένου, η οποία έδινε προτεραιότητα στις κοινωνικές, ιστορικές και παιδαγωγικές διαστάσεις του αθλητισμού.²⁴

Η σύνδεση εθνικής ιδέας και αθλητικής κουλτούρας διευκολύνθηκε από ένα κοινό δομικό γνώρισμα της εθνικιστικής ιδεολογίας και της αθλητικής μυθολογίας: την απόδοση κεντρικής θέσης στον ήρωα –το εξαιρετικό και χαρισματικό άτομο–, και τη συναισθηματική και συμβολική ταύτιση μαζί του.²⁵ Η σύνδεση αυτή δημιούργησε ένα νέο πεδίο πολιτικής και πολιτισμικής διαχείρισης της αστικής κοινωνικότητας, έναν νέο μηχανισμό κοινωνικού ελέγχου, έναν νέο λόγο (discourse) για το σώμα που αγωνίζεται λειτουργώντας ως «πηγή νοήματος και άντλησης ευχαρίστησης» κυρίως για τους θεατές. Στο λόγο αυτόν, που προϋποθέτει την ανάδειξη του αθλητισμού σε καίρια παράμετρο της αναδυόμενης πολιτιστικής βιομηχανίας και πρωτίστως τη διεθνοποίηση των αθλητικών θεσμών, τη μετατροπή του αθλητισμού σε θέαμα συμβολικής σύγκρουσης με σκοπό την ελεγχόμενη εκφόρτιση της βίας των μαζών, τον αυτοέλεγχο των θεατών και γενικότερα τη διαχείριση της «συναισθηματικής οικονομίας» της νεωτερικής κοινωνίας, απέκτησαν βαρύνουσα σημασία η κατάκτηση της νίκης, η ατομική ή συλλογική επιδεξιότητα, η απόλυτη πειθαρχία, ο αυτοέλεγχος και η βούληση για διαρκή υπέρβαση των ορίων μέσω της βελτίωσης των επιδόσεων και της έμπρακτης κατάδειξης της υπεροχής. Με τον τρόπο αυτόν αλλοιώθηκε σχεδόν εξαρχής το κλασικό αθλητικό ιδεώδες της καλοκαγαθίας, της ευγενούς άμιλλας, της ατομικής διάκρισης και της αξιοκρατίας, ενώ τα αθλητικά γεγονότα εμποτίστηκαν με συμβολική βία και επιθετικότητα, σύμφυτη, ωστόσο, όπως υποστηρίζει ο Eric Dunning, με τα ίδια τα νεωτερικά τουλάχιστον αθλήματα.²⁶ Μάλιστα, η αυξανόμενη ένταση της συμβολικής βίας μετέτρεψε βαθμιαία τον αθλητισμό και κατεξοχήν τα ομαδικά αθλήματα σε τελετουργικές συγκρούσεις, σε συμβολικές αναπαράστασεις πραγματικών μαχών, σε προσομοιώσεις «πολεμικών» αναμετρήσεων μεταξύ κρατών.²⁷ Στην περίπτωση ειδικότερα των διεθνών αγώνων, η εξιδανικευμένη, εξαυλωμένη, θα λέγαμε, βία μετασχημάτισε τον αθλητικό ανταγωνισμό για τη διεκδίκηση της νίκης σε συμβολική αρένα άλλοτε για την κατάδειξη της φυλετικής, βιολογικής και

23. Γεώργιος Κ. Πωπ, «Οι γυμναστικοί σύλλογοι», στο *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896. Πανελλήνιον εικονογραφημένον λεύκωμα*, «Ακρόπολις»/Εστία, Αθήνα 1896, σ. 317.

24. Jacques Defrance, *Sociologie du sport*, Éditions La Découverte, Παρίσι 1995, σ. 101-102.

25. Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία, 1870-1922*, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1997, σ. 115.

26. Έρικ Ντάνινγκ, «Ο αθλητισμός, οχυρό ανδρισμού: Για τις κοινωνικές καταβολές και τους μετασχηματισμούς της ανδρικής ταυτότητας», στο Νόρμπερτ Ελίας/Έρικ Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού* (μτφρ. Σούζυ Χειρδάκη/Γιώτα Κακαρούκα), Δρομέας, Αθήνα 1998, σ. 343.

27. Νόρμπερτ Ελίας, «Εισαγωγή», στο Ελίας/Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος*, ό.π., σ. 39-89.

ψυχικής ανωτερότητας του έθνους (και κατά συνέπεια της φυσικής του υπεροχής έναντι των αντιπάλων του) και άλλοτε για τη φαντασιακή υπεραναπλήρωση των τραυματικών ιστορικών βιωμάτων ή της πολιτιστικής υστέρησης της εθνικής κοινότητας.²⁸

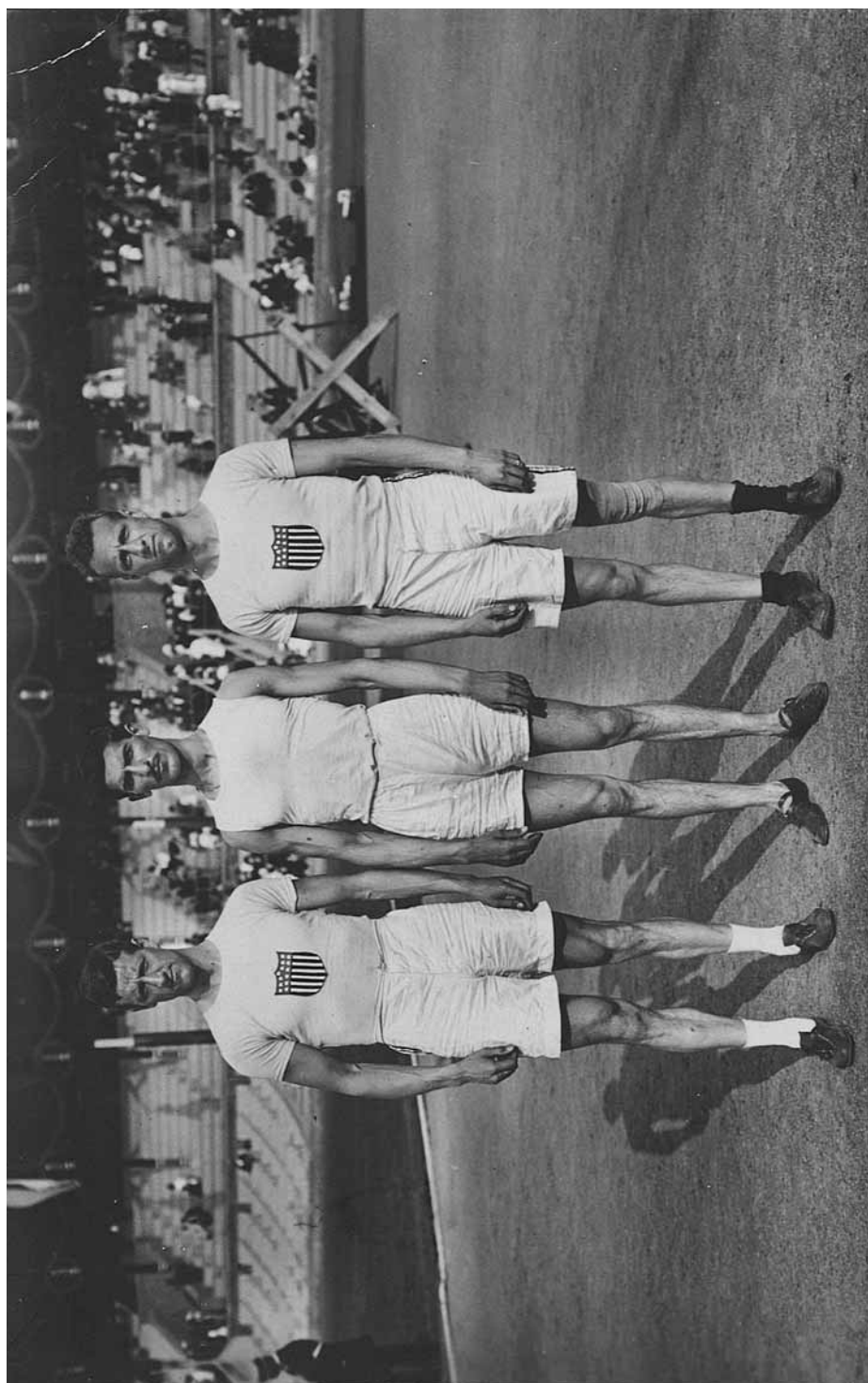
Ο αθλητής που συμμετείχε στους διεθνείς αγώνες με τα εθνικά χρώματα, και ιδιαίτερα ο πρωταθλητής, έτεινε να απολέσει την ατομικότητα και την ιδιαιτερότητά του και να γίνει στρατιώτης της πατρίδας, σύμβολο της συνέχειας του αρχαίου κλέους, της ακμής ή της αναγέννησης του έθνους, λαϊκός ήρωας, στοιχείο της εθνικής μυθολογίας, εφόσον ανάλωνε ανυστερόβουλα τις δυνάμεις του στο βωμό της συμβολικής καταξίωσης, για την επίτευξη των εθνικών στόχων ή της διατράνωσης των εθνικών δικαίων, αλλά ακόμα και της αναγνώρισης των δικαιωμάτων της φυλετικής ή ταξικής κοινότητας στην οποία ανήκε, γεγονός που σηματοδοτούσε τη συμβολική υπέρβαση εδραιωμένων εθνοπολιτισμικών και κοινωνικοπολιτικών στερεοτύπων (π.χ. μετανάστες, Αφροαμερικανοί κ.ά.).²⁹ Η νίκη ή η ατομική διάκριση και η επίδοση του αθλητή άρχισαν δηλαδή να λειτουργούν ως συμβολικό ισοδύναμο του συλλογικού σφρίγγους και της βιολογικής και πολιτισμικής ακμής του έθνους, της τάξης, της φυλής ή της ομάδας, ενίοτε μάλιστα και ως μηχανισμός ομογενοποίησης των ετερογενών ομάδων που συγκροτούσαν το συλλογικό σώμα. Μέσω της συλλογικής μέθεξης που πρόσφεραν ο ενθουσιασμός και η υπερηφάνεια για τη νίκη στους στίβους των διεθνών αθλητικών αγώνων, τα διάσπαρτα ή και ανταγωνιζόμενα τμήματα του συλλογικού σώματος αλληλοαναγνωρίζονταν πλέον μέσα από το πρίσμα ενός «κοινού πεπρωμένου»· ομογενοποιούνταν, δηλαδή, εσωτερικεύοντας το ιδεολόγημα της ακατάλυτης εθνικής συνέχειας, ενότητας και συνοχής και υπερβαίνοντας τις ποικίλες φυλετικές, ταξικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές και τοπικιστικές διαφορές τους. Με την έννοια αυτή, οι ατομικές ή συλλογικές διακρίσεις στους διεθνείς αθλητικούς αγώνες διαδραμάτιζαν αποφασιστικό ρόλο στη συγκρότηση της οιονεί φαντασιακής κοινότητας του έθνους. Είναι ενδεικτική η περίπτωση του Λούη στους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας το 1896, ο οποίος, άλλωστε, «παρέλασε και φωτογραφήθηκε σταθερά με την εθνική ενδυμασία, τη φουστανέλα, σχεδόν αποσυνδεδεμένος από την αθλητική επίδοση, διατηρώντας τη θέση εθνικού συμβόλου»,³⁰ όπως επίσης του Τόφαλου στη Μεσολυμπιάδα του 1906 και ιδιαίτερα του Τσικλητήρα στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Λονδίνου (1908) και της Στοκχόλμης (1912). Ο τελευταίος εντάχθηκε στο εθνικό πάνθεον όχι μόνο για τις ολυμπιακές του νίκες, αλλά και λόγω του θανάτου του στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, γεγονός που κατέδειξε την άμεση και σχεδόν απόλυτη σύμπτωση των ρόλων του πατριώτη αθλητή και του μαχητή ήρωα.³¹

28. O George L. Mosse (*The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, Howard Fertig, Νέα Υόρκη 1975, σ. 8, σημ. 28) υπογραμμίζει το ρόλο που επιτελούσε στο πλαίσιο του κώδικα της γερμανικής εθνικιστικής ιδεολογίας, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, η ομορφιά του σώματος του γυμνασμένου άντρα ή αθλητή ως ένδειξη της βιολογικής ακμής και ανωτερότητας του έθνους.

29. Defrance, *Sociologie du sport*, ό.π., σ. 77.

30. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 115.

31. Στο ίδιο, σ. 118.

Ο Κωνσταντίνος Τακλέρης (ανάμεσα στους νεαρές του άλματος εις ύψος), πρώτος στο άλμα εις μήκος και τρίτος στο άλμα εις ύψος
στις Ολυμπιακούς Αγώνες της Στοκχόλμης, 1912. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ85.76]

Ο ολυμπισμός ως επινοημένη παράδοση

Υπέρ της προαναφερθείσας ερμηνευτικής κατεύθυνσης (δηλαδή της οργανικής κατά μία έννοια σύνδεσης των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων με τον εθνικισμό και το αστικό κοσμοείδωλο ως συστατικά στοιχεία της νεωτερικότητας για την ανασηματολόγηση και διαχείριση καταρχήν μιας ευρωπαϊκής και δευτερογενώς μιας παγκόσμιας πολιτισμικής κληρονομιάς) συνηγορεί και η θεώρηση των Ολυμπιακών Αγώνων ως «επινοημένης παράδοσης», ως ενός σύγχρονου θεσμού, μιας σύγχρονης και οικουμενικής εγκωσμοποιημένης τελετουργίας της οποίας η σημασία μπορεί να κατανοηθεί όχι μόνο σε συνάρτηση με τη χρησιμότητά της στο παρόν, αλλά κυρίως σύμφωνα με τη «θριαμβική πορεία» της στο παρελθόν, την επινοημένη δηλαδή εκ των υστέρων ένδοξη ιστορία και παραδειγματικότητα της. Πρόκειται για τη συγκρότηση ενός σχήματος πολιτισμικής αναφοράς και ιστορικής συνέχειας που έχει σκοπό αφενός τη νομιμοποίηση του παρόντος μέσω του παρελθόντος και αφετέρου τη δημιουργία ενός νέου κώδικα αξιών και πρακτικών, μιας νέας αίσθησης κοινότητας και οικουμενικότητας που επιχειρεί, μέσα από την άμιλλα των ατόμων και των εθνικών κρατών στο συμβολικό πεδίο του αθλητισμού, να δικαιώσει την επικράτηση του αγωνιστικού ήθους και της αξιοκρατίας ως ειδοποιών γνωρισμάτων της αστικής κουλτούρας και ηθικής. Σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι στην ιδέα της αναβίωσης και της περιοδικής τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων η επιλεκτική χρησιμοποίηση και ανασηματοδότηση πολιτισμικών στοιχείων του παρελθόντος δεν είχε σκοπό την πιστή επαναφορά του παρελθόντος στο παρόν ή την άκριτη παλινδρόμηση στην παράδοση (παραδοσιαρχία)³² ή ενδεχομένως τη νοσταλγική και αισθητιστική ενατένιση επιλεγμένων όψεων του αρχαιοελληνικού παρελθόντος ως αλληλοπροσδιοριζόμενων στοιχείων ενός ανυπέρβλητου τρόπου ζωής. Απεναντίας, θα υποστηρίζαμε ότι η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων απέβλεπε στη δικαίωση του παρόντος, στην ενδυνάμωση των αστικών αξιών και πρακτικών και στη συμβολική επικύρωσή τους εκ των άνω –μέσω του κράτους ή των κοινωνικοπολιτικών και διανοητικών αρχηγείων– με τη χρησιμοποίηση του παρελθόντος ως παραδειγματικού και κανονιστικού προτύπου, ως αναντίρρησης και καθολικά παραδεκτού επιχειρήματος.³³

Το κίνημα του ολυμπισμού συγκρότησε έναν νέο ιδιαίτερο λόγο (discourse) για τη σχέση ατόμου - εθνικού κράτους - διεθνούς κοινότητας. Όμως για να συμβεί αυτό έπρεπε προηγουμένως να έχουν συντελεστεί η θεσμοποίηση της σωματικής αγωγής στο σχο-

32. Για την έννοια και τον ιδεολογικοπολιτικό ρόλο της παραδοσιαρχίας ως επιχειρήσης διάσωσης της παράδοσης, βλ. David Gross, *Τα ερείπια του παρελθόντος. Παράδοση και κριτική της νεωτερικότητας* (επιμ. Γιώργος Ν. Μερτίκας, μτφρ. Κωνσταντίνος Γεώργιας), Πατάκης, Αθήνα 2003, σ. 146-149.

33. Eric Hobsbawm/Terence Ranger (επιμ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1983. Τη γενεαλογική σχέση αρχαίων και σύγχρονων αθλημάτων και αγωνισμάτων απορρίπτουν οι Norbert Elias/Eric Dunning, *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process*, Blackwell, Οξφόρδη 1986. Και ο Pierre Bourdieu («Comment peut-on être sportif?», *Questions de sociologie*, Éditions de Minuit, Παρίσι 1980, σ. 173-195, ειδικά παραπομπή 176) απορρίπτει, ακολουθώντας τους Elias και Dunning, τη γενεαλογική σχέση αρχαίων και παραδοσιακών αθλημάτων ή φυσικών δραστηριοτήτων με τα σύγχρονα αγωνίσματα και αθλήματα, παρά το γεγονός ότι δέχεται πως τα τελευταία αποτελούν εν μέρει ανασηματοδοτήσεις των πρώτων.

λείο, ο πολλαπλασιασμός των γυμναστικών συλλόγων σε εθνικό επίπεδο και η δημιουργία διεθνών αθλητικών θεσμών, όπως επίσης η κινητοποίηση της διεθνούς κοινής γνώμης και του επιστημονικού ενδιαφέροντος για τις πρακτικές της ατομικής ή συλλογικής σωματικής άσκησης, καθώς και η κοινωνική ζήτηση της γυμναστικής και του αθλητισμού ως θεάματος, δηλαδή ο μετασχηματισμός τους σε ιδιαίτερο παραγωγικό τομέα της πολιτιστικής βιομηχανίας.

Αν και στις απαρχές του ολυμπιακού κινήματος είναι εμφανής η ταξική του συνάφεια με την αριστοκρατία και τη μεγαλοαστική τάξη –γεγονός από το οποίο απορρέουν ο ελιτισμός του λόγου του και η αποτύπωση σε αυτόν αναχρονιστικών αξιών και ταξικών στερεοτύπων–, η ανάπτυξή του, όπως είναι εύλογο, δεν θα μπορούσε να γίνει πραγματικότητα παρά μόνο σε συνάρτηση με τον γενικότερο εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής και της κουλτούρας, αλλά και με την προϊούσα κατάρρευση των κοινωνικών στεγανών προϋπέθετε επίσης το αλματώδως αυξανόμενο ενδιαφέρον των κρατών, των πολιτικών ηγεσιών και των μέσων μαζικής επικοινωνίας, που μετέτρεψαν τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων σε μηχανισμό πολιτικής προπαγάνδας, κατεξοχήν, βέβαια, μετά την αναρρίχηση του γερμανικού ναζιστικού κόμματος στην εξουσία.³⁴

Στο λόγο του ολυμπισμού οφείλουμε να διακρίνουμε, αφενός, την ομογενοποιητική λογική της κοινωνικής πειθάρχησης και της ιδεολογικής επιβολής, όπως και της συμβολικής εξιδανίκευσης των διαφορών μεταξύ ατόμων και μεταξύ κρατών· συγχρόνως, όμως, και την αντίρροπη λογική, της συγκρότησης νέων αντισυμβατικών τρόπων αντίληψης του υποκειμένου και διαχείρισης της ατομικότητας σε συνάρτηση με τη διαμόρφωση νέων μορφών κοινωνικότητας, αλλά και νέων διεθνών θεσμών που θα μπορούσαν να συμβάλουν στη γνωριμία και την αλληλοκατανόηση των λαών, και κατά συνέπεια στην ειρηνική επίλυση των διακρατικών διαφορών και των διεθνών προβλημάτων, καλλιεργώντας την ιδέα της περιοδικής εκχειρίδας, της συμβολικής άμιλλας και της επικράτησης του αξιοκρατικά καλύτερου. Πρόκειται για μια εγγενώς ουτοπική και εξιδανικευμένη διάσταση του αθλητισμού, η οποία θα ήταν αδιανόητη χωρίς την ταυτόχρονη αναφορά αφενός στο πλαίσιο των ηθικοπολιτικών αρχών των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων και αφετέρου στην ιδεολογία του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού, που νοεί ως σύμφυτες τις ιδέες της ελευθερίας, του ανταγωνισμού σε ατομικό επίπεδο και της τελικής εξισορρόπησης των κοινωνικών αντιθέσεων και των ατομικών συμφερόντων. Με την έννοια αυτή, η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων δεν είναι παρά πτυχή της εκσυγχρονιστικής και εκλογικευτικής δυναμικής που αναπτύσσεται στους κόλπους των δυτικών νεωτερικών κοινωνιών. Η κυρίαρχη αυτή θεώρηση, που αρθρώνει έναν κατεξοχήν απο-ιεροποιημένο νεωτερικό μύθο, μια εναλλακτική ουτοπία, που υπερβαίνει πρόσκαιρα εθνοπολιτισμικές διαφορές και ταξικές διακρίσεις δημιουργώντας την αίσθηση της συμμετοχής σε μια οικουμενική τελετουργία –αδιανόητη, βεβαίως, χωρίς την καπιταλιστική ενοποίηση των αγορών–, αποτυπώνεται ανάγλυφα σε κείμενο του Pierre de Coubertin, το οποίο συντάχθηκε με την ευκαιρία της τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 1896: «Ο ΙΘ΄ αιών», γράφει ο γάλλος αριστοκράτης, «είδεν απανταχού αναγεννωμένην την προς τας φυσικάς ασκήσεις κλίσιν [...] Ταυτοχρόνως δε διά των

34. Defrance, *Sociologie du sport*, ό.π., σ. 87-88.

μεγάλων εφευρέσεων, του τε σιδηροδρόμου και του τηλεγράφου εξαλείφονται αι αποστάσεις, και οι άνθρωποι άρχονται ζώντες βίον νέον, αι φυλαί συμμιγνύονται και μαθούσαι να γινώσκωσιν εαυτάς κάλλιον, πάραυτα χαίρουσι συγκρινόμεναι προς αλλήλας· και εκείνο μεν όπερ η φυλή αύτη εξετέλει, ήθελε να επιχειρήση το καθ' εαυτήν και εκείνη. Παγκόσμιοι εκθέσεις συνήγαγον εφ' ενός και του αυτού σημείου της γήινης σφαίρας τα προϊόντα των απωτάτων χωρών· φιλολογικά ή επιστημονικά συνέδρια ήγαγον εις συνάφειαν τας διαφορωτάτας διανοητικής δυνάμεις. Πώς λοιπόν και οι αθληταί να μη επιζητήσωσι να συναντηθώσι, καθ' ον χρόνον η άμιλλα είνε το κύριον θεμέλιον του αθλητισμού και σχεδόν που ο λόγος της υπάρξεως αυτής;». ³⁵ Θεωρώντας λοιπόν τον αθλητικό συναγωνισμό ομόλογο της οικονομικής, της επιστημονικής/φιλολογικής και της διακρατικής άμιλλας, και παράλληλα τη θεσμοποίηση και τη διεθνοποίηση του αθλητισμού ως οργανική συνιστώσα της καθολικευτικής ιστορικής διαδικασίας του εκσυγχρονισμού, ο Coubertin καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «ο αθλητισμός θα εξέλθη εξ αυτού [δηλαδή της θεσμοποίησης και της διεθνοποίησης των Ολυμπιακών Αγώνων] μέγας και εξηυγενισμένος, η δε διεθνής νεολαία θα αντλήση εξ αυτού την αγάπην της ειρήνης και το σέβας της ζωής». ³⁶ Όμως παρά τη διακαή επιθυμία του Coubertin, η θεσμοποίηση των διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων δεν έγινε στην πραγματικότητα δυνατή παρά το 1912, με τη συμμετοχή 2.000 αθλητών οι οποίοι προέρχονταν από περισσότερα από είκοσι κράτη, και κυρίως μετά τη λήξη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου – περίοδο κατά την οποία το οδυνηρό τέλος της παλαιάς τάξης πραγμάτων συνοδεύτηκε από την έμμονη αναζήτηση της υπέρβασης είτε στον πολιτικό στίβο (με τη δυναμική των επαναστατικών κινημάτων στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης και στη βόρεια Ιταλία) είτε στην αισθητική σκηνή (με τις εικαστικές και λογοτεχνικές πρωτοπορίες) είτε, τέλος, στο πεδίο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, όπου επιχειρήθηκε η δημιουργία νέων θεσμών «ικανών να συγκροτήσουν πόλους κοινού ενδιαφέροντος μεταξύ των αντιπαρατιθέμενων κοινωνικών τάξεων». Η συγκρότηση θεσμικών πλαισίων για τον αθλητισμό σε εθνικό και διεθνές επίπεδο εντάσσεται ακριβώς σε αυτή την ευνοϊκή μεσοπολεμική συγκυρία. ³⁷

Το εξιδανικευμένο τοπίο ως πλαίσιο αναφοράς του αθλητικού ιδεώδους

Όπως διαπιστώνει ο Ian D. Whyte, «οι νεωτερικές κοινωνίες δημιουργούν την πολιτισμική κληρονομιά τους σύμφωνα με τις ανάγκες τους και τη διαχειρίζονται για την εκπλήρωση των σκοπών τους». ³⁸ Το τοπίο αποτελεί «κομβικό στοιχείο της νεωτερικής πολιτισμικής κληρονομιάς». ³⁹ Με αφετηρία τη Γαλλική Επανάσταση, ο χώρος σημασιδοτείται ως καθοριστικό στοιχείο της διαχρονικής παρουσίας της εθνικής κοινότητας, ενώ

35. Πέτρος Κουμπερτέν, «Πρόλογος», στο *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 776 π.Χ. - 1896, Μέρος Β': Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 1896*, Κάρολος Μπεκ, Αθήνα 1896, σ. 1.

36. Κουμπερτέν, στο ίδιο, σ. 7.

37. Defrance, *Sociologie du sport*, ό.π., σ. 97.

38. Ian D. Whyte, *Landscape and History since 1500*, Reaktion Books, Λονδίνο 2000, σ. 206.

39. Στο ίδιο, σ. 205.

ειδικότερα το τοπίο αποτελεί προνομιακό πεδίο προβολής των ιδεολογημάτων, των αισθητικών αντιλήψεων και του συναισθηματικού φορτίου του εθνικισμού. Ο τόπος μετασχηματίζεται σε συμβολική κοιτίδα της εθνικής ψυχής, το γεωφυσικό ανάγλυφο συνδέεται οργανικά με τα ειδοποιά γνωρίσματα του έθνους. Οι εθνικές ταυτότητες διαφοροποιούν και αποικίζουν το χώρο, εγγράφοντας την πολιτισμική ιδιαιτερότητα στη φύση και τη γεωγραφία. Με την έννοια αυτή, ο εθνικός χώρος αντανακλά τον εθνικό χρόνο, μεταμορφώνεται σε πολιτισμικό και πολιτικό κώδικα, σε στερεότυπο σχήμα της εθνικής μυθολογίας. Μάλιστα, οι περιοχές που δεν ανακαλούν το ιστορικά κατασκευασμένο αρχέτυπο του ιδιαίτερου φυσικού χώρου της κοιτίδας του έθνους περιθωριοποιούνται, αποσιωπούνται, παύουν να διαδραματίζουν ρόλο σημαίνοντος ή συμβόλου της εθνικής ιδιοπροσωπίας. Άλλωστε, μόνο η αισθητική αρμονία της ποιητικής του εθνικού χώρου είναι σε θέση να εκφράσει τη μοναδικότητα και την υπεροχή του έθνους.⁴⁰

Για τον ελληνικό εθνικισμό της περιόδου του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων δεν θα μπορούσε παρά να νοείται ως οικουμενικοποίηση μιας εθνικής πολιτισμικής κληρονομιάς, ανακαλώντας όμως παράλληλα την παραδειγματική και κανονιστική θεώρηση του αρχαιοελληνικού ιδεώδους, όπως, βεβαίως, αυτό δημιουργήθηκε στη Δύση από την Αναγέννηση, τον Διαφωτισμό και τον Ρομαντισμό. Συγκεκριμένα, το αρχαιοελληνικό ιδεώδες ανακαλούσε το παραδεισιακό στοιχείο της ελληνικής φύσης, το αρχέτυπο της οργανικής συνύπαρξης φύσης-πολιτισμού και κατ' ακολουθία την ηθική της καλοκαγαθίας, της σύμμετρης καλλιέργειας σώματος και πνεύματος.⁴¹ Στον κώδικα του ελληνικού εθνικισμού της περιόδου,

40. Στο ίδιο, σ. 172-173.

41. Τόσο η αρχαιοελληνική όσο και η ιουδαιοχριστιανική παράδοση προσέγγισαν την ανθρώπινη φύση με τη δυϊστική ιεραρχική αντίθεση ψυχή/νους/πνεύμα versus σώμα, αντίθεση που απαξιώνει ή εργαλειοποιεί το σώμα. Η κλασική αισθητική, ειδικότερα, προσεγγίζει το αρμονικό και συμμετρικά αναπτυγμένο ανδρικό σώμα ως απόδειξη της αντιστοιχίας ανάμεσα στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου, την κοινωνία και το σύμπαν, ανάμεσα στο ουράνιο και το γήινο. Με την έννοια αυτή, η σωματική ρώμη και ομορφιά θεωρούνταν πρότυπο βίου, αρετή, η οποία στο πλαίσιο της πόλης-κράτους απεικονίζει και συμβολοποιούσε τη σύζευξη του καλλιεργημένου νου με το εκπαιδευμένο, όμορφο, ανθεκτικό, πειθαρχημένο, αυτοελεγχόμενο και υγιές σώμα. Η ομορφιά και η υγεία μετασχηματίζονταν με τον τρόπο αυτό σε ηθική. Στην αυγή των νεότερων χρόνων, το κλασικό σώμα και οι αισθητικοί κανόνες στους οποίους υπακούει αποτέλεσαν τη βάση του ιδεώδους κόσμου της αισθητικής φιλοσοφίας της Αναγέννησης, και ιδιαίτερα της αισθητικής αντίληψης του Μιχαήλ Άγγελου, η οποία στη συνέχεια λειτούργησε ως η ισχυρότερη ίσως ακαδημαϊκή καλλιτεχνική παράδοση. Στο πλαίσιο της προνεωτερικής αυτής παράδοσης, το σώμα αναδείχθηκε σε ηθικό σύμβολο που απεικονίζει το «θρίαμβο του πολιτισμού πάνω στη βαρβαρότητα». Για τα παραπάνω, βλ. Roy Porter, *Bodies Politic. Disease, Death and Doctors in Britain, 1650-1900*, Reaktion Books, Λονδίνο 2001, σ. 67, 69, 87. Όπως έδειξε ο Mosse (*The Image of Man*, ό.π., σ. 47), το νεωτερικό αστικό ήθος ανασηματοδότησε και μετασχημάτισε το κλασικό και προνεωτερικό ανδρικό αισθητικό ιδεώδες, ώστε να «συμβολίζει τις αρετές της νεωτερικής κοινωνίας» και την ακμή του έθνους. Η ανάδειξη του σώματος σε αντικείμενο επιστημονικής διερεύνησης, και κατά συνέπεια η καταγραφή της ιστορικότητας των αντιλήψεων γι' αυτό, υπήρξε συνέπεια της πολιτισμικής επανάστασης της δεκαετίας του 1960, η οποία οδήγησε στη «σεξουαλική επανάσταση». Στη συγκρότηση του νέου αυτού επιστημονικού ενδιαφέροντος διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο το φεμινιστικό κίνημα και η ιστορία των γυναικών, αλλά και οι πολιτισμικές σπουδές στο βαθμό που κατόρθωσαν να υπερβούν τη στερεότυπη αντίθεση φύση versus πολιτισμός. Βλ. σχετικά Roy Porter, «History of the body», στο Peter Burke (επιμ.), *New Perspectives on Historical Writing*, Polity Press, Cambridge 1991, σ. 206-232. Στο κείμενο αυτό ο Porter τεκμηριώνει την άποψη ότι το σώμα

αλλά και σε αυτόν των δυτικών αναβιωτών των Ολυμπιακών Αγώνων, η Αθήνα και η Ολυμπία λειτουργούν ως τα δύο κέντρα ενός μυθικού συστήματος, ως μεταφορές του αρχαιοελληνικού ιδεώδους. Στους εξιδανικευμένους αυτούς τόπους ο χρόνος συμπιέζεται και το παρελθόν μοιάζει να επιμηκύνεται μέχρι το παρόν. Δημιουργείται δηλαδή η νοσταλγία ενός παρελθόντος που λειτουργεί μυθοποιητικά σε σχέση με το παρόν, το οποίο σημασιοδοτείται αμφίθυμα ή προσεγγίζεται κριτικά με όρους έκπτωσης από τον παραδεισιακό χρόνο, παρακμής ή αλλοτρίωσης εξαιτίας της αλλοίωσης που προξενούν στη φύση, στην πολιτισμική παράδοση, στο άτομο και στους δεσμούς κοινοτικής αλληλεγγύης ο οικονομικός εκσυγχρονισμός, ο εργαλειακός εξορθολογισμός, η αστικοποίηση και η αποξένωση της νεωτερικής εποχής.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΚΑΙ ΟΛΥΜΠΙΑΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες της Αθήνας και η χαρτογράφηση των ιδεολογικών τους συντεταγμένων

Η τέλεση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων και της Μεσολυμπιάδας στην Αθήνα (το 1896 και το 1906 αντίστοιχα) δημιούργησε, όπως είναι εύλογο, στις τάξεις της ελληνικής διάνοησης –με την ευρύτερη σημασία του όρου– και, όπως είναι ευνόητο, κατεξοχήν στις τάξεις των ιστορικών, των αρχαιολόγων και των λόγιων δημοσιογράφων, ένα ιδιαίτερο γνωστικό ενδιαφέρον για την ιστορία των «γυμναστικών αγώνων» κατά την αρχαιότητα. Αυτό το ενδιαφέρον εκδηλώθηκε με την έκδοση ιστορικών πραγματειών, αλλά και τοπογραφικών, αρχαιολογικών, ιστορικών και τουριστικών οδηγών, όπως επίσης και με τη διατύπωση εμβόλμων σχολίων σε ξένα προς το θέμα αυτό έργα ή, συνηθέστερα, τη διατύπωση απόψεων στον Τύπο και τη συμπερίληψη κειμένων σε συλλογικούς τόμους και λευκώματα όχι μόνο με αρχαιολογικό και ιστορικό προσανατολισμό, αλλά και με ιδεολογικοπολιτικό περιεχόμενο.

Δύο είναι οι σημαντικές εκδοτικές προσπάθειες οι οποίες, έχοντας το χαρακτήρα επιστημονικού εκλαϊκευτικού λευκώματος, επιχείρησαν να ενημερώσουν το ελληνικό και το διεθνές κοινό για την ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων, αλλά, ταυτόχρονα, και για την κατάσταση της σύγχρονης Ελλάδας στους τομείς της πολιτικής, της οικονομίας, της κοινωνίας και της διάνοησης: *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896. Πανελλήνιον εικονογραφημένον λεύκωμα* («Ακρόπολις»/Εστία, Αθήνα 1896) και *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 776 π.Χ. - 1896* (μέρος Α': *Οι αγώνες εν τη αρχαιότητι υπό Σπ. Λάμπρου και Ν. Γ. Πολίτου*, μέρος Β': *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 1896, υπό Βαρόνου Κουμπερτέν, Τιμολέοντος Φιλήμονος, Ν. Γ. Πολίτου και Χαραλάμπους Αννίνου*, έκδοση

δεν αποτελεί βιολογικό δεδομένο, αλλά διαμεσολαβείται από πολιτισμικά σημειωτικά συστήματα τα οποία μεταβάλλονται στην πορεία του ιστορικού χρόνου και εγγράφουν στο σώμα αντιλήψεις, ρόλους και πρακτικές.

Καρόλου Μπεκ, Αθήνα 1896). Η δεύτερη έκδοση έκανε την εμφάνισή της τον Φεβρουάριο του 1896, ενώ η πρώτη, όπως αποδεικνύεται από τον επίλογο, που φέρει τη χρονολογική ένδειξη «Ιούνιος 1897» και υπογράφεται από τον Γεράσιμο Βώκο, αντίθετα με τις προθέσεις του εμπνευστή της, του Βλάση Γαβριηλίδη, είδε το φως της δημοσιότητας μετά την οδυνηρή έκβαση του ελληνοτουρκικού πολέμου.⁴²

Το πρώτο έργο αποτελεί ένα πανόραμα του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού. Αν και έχει πλουραλιστικό και πολυφωνικό χαρακτήρα, στις σελίδες του διακρίνεται ανάγλυφα η βούληση της πραγμάτωσης της Μεγάλης Ιδέας μέσω της εσωτερικής ανασυγκρότησης και της δημιουργίας υποδομών. Στο έργο αυτό, που παρά τον κριτικό χαρακτήρα του διαπνέεται από ιστορική αισιοδοξία και πίστη στο μέλλον του ελληνικού έθνους –μολονότι καταγγέλλεται η διάσταση μεταξύ των υψηλών προσδοκιών που κατευθύνουν τη συλλογική συνείδηση και της κακέκτυπης πραγματικότητας (διανοητική στάση που έχει εμποτίσει τόσο τον πολιτικό κόσμο όσο και το συλλογικό φαντασιακό)⁴³–, οι Ολυμπιακοί Αγώνες της Αθήνας δεν προσλαμβάνονται αποκλειστικά ως αθλητικό γεγονός, αλλά προσδιορίζονται ως ένδειξη γενικότερης πολιτισμικής προόδου, ως ορόσημο για την αξιολόγηση της κατάστασης της ελληνικής κοινωνίας, ως ευκαιρία για τη συνειδητοποίηση των επιτευγμάτων και την επισήμανση των ελλείψεων, των αδυναμιών, των αναντιστοιχιών και της νοοτροπιακής αδράνειας που αναστέλλουν τον επαγγελλόμενο εκσυγχρονισμό του κράτους. Ως ενδεικτικότερη περίπτωση απόκλισης της Ελλάδας από την Ευρώπη προβάλλεται η αναντιστοιχία μεταξύ πολιτικής εξουσίας και κοινωνίας,⁴⁴ κα-

42. Γράφει σχετικά ο Γ. Βώκος («Επίλογος», στο *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896*, ό.π., σ. 358): «Το θλιβερόν είνε τα οικτρά αποτελέσματα του ανοήτου τούτου πολέμου. Ανεκόπη η ασφαλής πρόοδος κράτους, όπου θάπτον ή βράδιον ήθελον κατισχύσει αι αγαθαί προσπάθειαι και ήθελον συντελεσθή αι διοικητικάι μεταρρυθμίσεις διά των οποίων και μόνων θα καθίστατο η Ελλάς πανίσχυρος όπως επιτυχώς διεκδικήση μίαν ημέραν τα απαράγραπτα δικαιώματά της εις την ιδέαν της ελληνικής ενότητος. Αλλ' ίσως η δοκιμασία αυτή να ήτον εκ της Θεΐας Προνοΐας. Η ελληνική φυλή δεν πρόκειται εκ του σημερινού ατυχήματος να εκλείψη εκ του προσώπου της γης. [...] Ως προς το έργον αυτό το απεικονίζουν μίαν ολόκληρον εποχήν επέπρωτο εν τω επίλογω αυτού να σημείωση και το οικτρόν τέλος αυτής. Ήρχισεν υπό τας αισιωτέρας των ελπίδων. Ο εκδότης του το προώριζεν εις ανώτερον σκοπόν εκείνου, τον οποίον έχει τώρα να εκπληρώσῃ. Το ηθέλησεν εκτός του χρονογραφικού του προορισμού και ως μέσον προόδου και εκπολιτισμού. Απέμεινεν απλώς μνημείον ολοκλήρου εποχής νεκράς πλέον, αλλά διά τούτο η αξία του ως έργου είνε μεγαλητέρα εις την συμβολήν της εθνικής μας ιστορίας». Αξίζει, επίσης, να επισημάνουμε ότι στον πρόλογο του λευκώματος, τον οποίο συνέγραψε ο Δημοσθένης Τσιβανόπουλος («Πρόλογος», στο *ίδιο*, σ. 4), ο σκοπός της έκδοσης ορίζεται με τον ακόλουθο τρόπο: «Κατανοήσας λοιπόν ο διοικητής της “Ακροπόλεως” ότι οι διεθνείς αθλητικοί αγώνες συνδέονται στενώς μετά της διανοητικής, πολιτικής, εμπορικής και βιομηχανικής προόδου, έχρινεν εύλογον, όπως επωφεληθῇ εκ της βοηθείας διαφόρων λογίων, ειδικότητα κεκτημένων άλλου εν άλλω της επιστήμης κλάδω. Πολλοί δ' έγκριτοι λόγιοι εφίλοτιμήθησαν να συντελέσωσι και αυτοί διά πνευματικού τινος εράνου την εορτήν των Ολυμπιακών Αγώνων. Επέστη λοιπόν ο χρόνος να δώσωμεν λόγον και εις ημάς αυτούς και εις τους ξένους των ημετέρων έργων και να λάβωμεν καθαράν συνείδησιν της καταστάσεως ημών».

43. Τσιβανόπουλος, «Πρόλογος», ό.π., σ. 5: «Μόνον οι καθ' υπερβολήν αισιόδοξοι, οι ονειροπολήσαντες εν τη αναστάσει της Ελλάδος την εποχήν του Περικλέους, δύνανται να κατακρίνωσιν ημάς ότι δεν κατέστημεν άξιοι των προσδοκιών των! Όσο μεγαλητέρα υπήρξεν η από των νέων Ελλήνων ελπίς, τοσούτω μεγαλητέρα επακολουθεί εις αυτούς και η αθυμία, ότε βλέπουνσι ότι αύτη πάσα δεν επαλήθευσεν».

44. Βώκος, «Επίλογος», στο *ίδιο*, σ. 357: «Υπάρχει λαϊκή δύναμις μεγάλη, καταφανής τάσις προς την πρόοδον, μία συναίσθησις του αγαθού ως υπερτάτης υποχρεώσεως, την οποίαν επιβάλλει η γνώσις της καταγωγής και του μέλλοντος, όπερ ως έθνος πρέπει να καταλάβωμεν απέναντι των πολιτισμένων λαών. Υπάρχει ακόμη

θώς και ο μη οργανικός χαρακτήρας των ελληνικών συνταγματικών θεσμών, οι οποίοι, όπως υποστηρίζεται στον πρόλογο της έκδοσης, δεν αποτελούν προϊόν της ιστορικής ιδιαιτερότητας της ελληνικής κοινωνίας, αλλά αποτέλεσμα πολιτικής επιβολής, ιδεολογικού καταναγκασμού «επαναστατικώ δικαίω».⁴⁵ Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα κριτική αποτίμηση του νεοελληνικού πολιτικού πολιτισμού και των θεσμικών εκφράσεων που τον ενσαρκώνουν η οποία, χωρίς να έχει τον απόλυτο χαρακτήρα της ιδεολογίας του αντικοινοβουλευτισμού, απηχεί μια ατμόσφαιρα μετριοπαθούς και ελιτιστικής προσέγγισης των νεότευκτων ελληνικών πολιτικών θεσμών, αντλώντας νόημα και επιχειρήματα από την παθολογία του ελληνικού πολιτικού συστήματος όπως αυτό διαμορφώθηκε με την ψήφιση του Συντάγματος του 1864. Η αποτίμηση αυτή έχει ως αφετηρία την ιδέα ότι η καθολική ψηφοφορία των ανδρών δεν επέχει μόνο χαρακτήρα αναφαίρετου πολιτικού δικαιώματος, αλλά και πολιτικής-δημόσιας λειτουργίας, αφενός δηλαδή συναίσθησης των ευθυνών και των υποχρεώσεων του πολίτη και αφετέρου προνομίας που απονέμεται από το κράτος, με κριτήριο το συμφέρον του έθνους, στους πολίτες που πληρούν τις προϋποθέσεις της «ορθής και σώφρονος» χρήσης της.⁴⁶ Για τον συντάκτη του κειμένου η βασικότερη προϋπόθεση άσκησης των πολιτικών δικαιωμάτων είναι η εγγραμματοσύνη και η παιδεία.

Απεναντίας, στο δεύτερο, κυρίως, από τα παραπάνω λευκώματα έχει αποτυπωθεί ο επίσημος ιδεολογικός λόγος για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, ειδικότερα όπως αυτός εκφράζεται από τις ομιλίες που εκφώνησε ο επιφορτισμένος με την οργάνωση και τη διεθνή προβολή τους διάδοχος Κωνσταντίνος. Στις 13 Ιανουαρίου 1895, λίγους μόλις μήνες πριν από την έναρξη των Αγώνων, ο διάδοχος, με την ευκαιρία της σύγκλησης της

πνεύμα μεταρρυθμίσεων, το οποίον δεν είνε άλλο ή το πνεύμα της προόδου. Εν άλλους λόγους υπάρχει τι το αγαθόν. Έλλειπεν όμως η καλή διεύθυνσις, η έγκαιρος πρόνοια, η ευσυνειδητος εργασία υπερετέρας αρχής, η οποία παρέχει το τέλειον σύστημα της διοικήσεως και τα μέσα ταχύτερας αναπτύξεως και προκοπής».

45. Τσιβανόπουλος, «Πρόλογος», στο *ίδιο*, σ. 4: «Οι συνταγματικοί θεσμοί, υφ' ων διεπόμεθα, δεν απέρρευσαν πανταχού της γης από συνελεύσεως συγκληθείσης, ως εν Αγγλία έχουσι μεν σύνταγμα, αλλ' ουχί ολόκληρον γεννηθέν από συντακτικής συνελεύσεως, αλλά δημιουργηθέν και τελειοποιηθέν υπό των κοινωνικών συμβεβηκότων του έθνους. Παρ' ημίν όμως το σύνταγμα απέρρευσεν ολόκληρον εκ συντακτικής συνελεύσεως. Η ιστορία μάλιστα της δευτέρας εθνοσυνελεύσεως ουδέν άλλο εικονίζει ή ανταγωνισμόν των άκρων φιλελευθέρων προς τους συντηρητικούς, διατάξεις δέ τινες του εν ισχύι πολιτεύματος, εγγραφείσαι μετά την επανάστασιν, ομοιάζουσι μάλλον προς διακήρυξιν πολέμου κατά τυραννίδος ή προς διομολόγησιν αρχών τινων, εφ' ων η ειρηνική κοινωνία δύναται να θεμελιωθή. Ελησμονήθη ότι η αληθής ελευθερία δεν παρέχει μόνον δικαιώματα αλλά και επιβάλλει καθήκοντα. [...] Η επέκτασις παρ' ημίν της παιδείας και ιδίως της κατωτέρας παρά τε τω λαώ και τω κλήρω, θέλει συντελέσει εις την κοινωνικήν και πολιτικήν ανατροφήν του λαού και εις την παγίωσιν έθνους πεφωτισμένου και ωρίμου προς το συνταγματικόν πολιτεύμα».

46. Για τη σχετική συζήτηση, βλ. Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 60-63. Για τις ιδεολογικές διαστάσεις του ζητήματος βλ. επίσης Γιώργος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Τροχαλία, Αθήνα 1996, σ. 91-130· Λίνα Λούβη, *Περίγελωτος βασιλείων. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)*, Εστία, Αθήνα 2002· Αθανάσιος Μποχώτης, *Η ριζοσπαστική Δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα, 1864-1911 (Έρευνες για σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003. Παρά την έντονη διαφωνία μου ως προς το προτεινόμενο ερμηνευτικό σχήμα και τα συμπεράσματα της έρευνας, θεωρώ ότι το βιβλίο του Θανάση Μποχώτη μπορεί να λειτουργήσει ως έναυσμα ουσιαστικού προβληματισμού.

«επί τη εν Αθήναις τελέσει των πρώτων Διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων Επιτροπείας» στο Ζάππειο, δομεί την επιχειρηματολογία του υπέρ της αναγκαιότητας της ανάληψης των Αγώνων από την Ελλάδα αφενός στην ευθεία γενεαλογική σχέση και την πολιτισμική συνέχεια της αρχαίας Ελλάδας με τη σύγχρονη και αφετέρου στην αναγκαιότητα να καλυφθεί η απόσταση που χωρίζει το ελληνικό κράτος από τα κράτη του δυτικού κόσμου και, κατά συνέπεια, στη λειτουργία των Ολυμπιακών Αγώνων ως μηχανισμού δημιουργίας υλικών και διανοητικών υποδομών που θα διασφαλίσουν την οργανική ένταξη του υπανάπτυκτου ελληνικού κράτους στα πολιτισμικά δρώμενα της ευρωπαϊκής οικογένειας.⁴⁷ Κατά την τελετή έναρξης των πρώτων διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων ο διάδοχος τόνισε και πάλι ότι η τέλεσή τους στην Αθήνα επιβαλλόταν από τα ιστορικά δίκαια του ελληνικού έθνους χωρίς, ωστόσο, να αρκεστεί στο πατρογονικό κλέος, αφού έσπευσε να δηλώσει ότι το αθλητικό αυτό γεγονός συνέδεε την Ελλάδα «στενότερον μετά του λοιπού πεπολιτισμένου κόσμου». Παράλληλα, ο Κωνσταντίνος επέμεινε στην εξιδανικευτική εικόνα των Ολυμπιακών Αγώνων ως διεθνούς θεσμού ο οποίος σφυρηλατεί δεσμούς ειρηνικής συνύπαρξης, ευγενούς άμιλλας και φιλίας μεταξύ των λαών, ενώ διατύπωσε και την ευχή η αναβίωση των Αγώνων «να επιρρώση τας σωματικές ασκήσεις και το ηθικόν φρόνημα και να συντελέση εις την διάπλασιν νέας ελληνικής γενεάς αξίας των προγόνων της».⁴⁸ Η μεγαλοϊδεατική αυτή εθνική προσδοκία εκλαμβάνονταν στο συλλογικό φαντασιακό ως προέκταση της εθνικής παλιγγενεσίας· για το λόγο αυτόν, άλλωστε, η τελετή έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας επιλέχθηκε να συμπέσει με τον εορτασμό της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου. Τέλος, έχοντας επίγνωση του γεγονότος ότι για πρώτη ίσως φορά μετά την απελευθέρωσή της η Ελλάδα βρισκόταν «υπό τα όμματα της Ευρώπης και του νέου κόσμου», και πεπεισμένος ήδη για την επιτυχή διεξαγωγή των Αγώνων, ο ίδιος πλέον ο βασιλιάς Γεώργιος, στο γέυμα που παρέθεσε στα ανάκτορα προς τιμήν των ολυμπιονικών στις 31 Μαρτίου 1896, δεν δίστασε να διατυπώσει τη ρηξικέλευστη ιδέα η διεθνής αθλητική κοινότητα να «ορίσ[η] την χώραν ημών ως ειρηνικόν εντευκτήριον των εθνών, ως εθνών, ως διαρκές και μόνιμον πεδίον των Ολυμπιακών Αγώνων».⁴⁹ Όπως σχεδίαζαν αυτός και το ιδεολογικό επιτελείο του, η ενδεχόμενη αποδοχή της πρότασης αυτής θα έφερνε την Ελλάδα στο επίκεντρο του διεθνούς ενδιαφέροντος, θα κατοχύρωνε τα σύνορα αλλά και τις εδαφικές της

47. Παρατίθεται από τον Τιμολέοντα Φιλήμονα. Βλ. *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 776 π.Χ. - 1896*, μέρος Β', σ. 12-13: «Δεν αμφισβητώ το εν γένει μη ανθηρόν των οικονομικών περιστάσεων της σήμερον. Η Ελλάς, μόλις ανακλύπτουσα εκ των ενδόξων ερειπίων, άτινα επεσώρρευσαν μακροί αιώνες, και αι Αθήναι ειδικώτερον, δεν δύνανται να παράσχωσι πάσας τας ευκολίας και τας ανέσεις, ουδέ την εξωτερικήν λάμπιν, ας μεγάλοι και κολοσσιαίοι πρωτεύουσαι άλλων Κρατών δαφυλώς παρέχουσιν εις τας διεθνείς Πανηγύρεις. Όμως πολλάκις τίθενται ζητήματα, προς α, άπαξ διατυπούμενα θετικώτερον, μία και μόνη είναι δυνατή και επιτρεπομένη απάντησις. [...] Επεβάλλετο ημίν ν' αποδεχθώμεν, άνευ επιφυλάξεως την εκδηλωθείσαν ευχήν [=από το Διεθνές Αθλητικό Συνέδριο του Παρισιού], δείξωμεν δ' εν τοις έργοις ότι, εννοούμεν την υψίστην έννοιαν των διεθνών αθλητικών Αγώνων, ότι δεν εγενόμεθα επιλήσμονες των προσφιλών παραδόσεων της αρχαίας Ελλάδος, και ότι ουχ ήσσαν των ετεροεθνών γεραίρομεν τας παραδόσεις ταύτας».

48. Παρατίθεται από τον Χαράλαμπο Άννινο, στο *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 776 π.Χ.-1896*, μέρος Β', σ. 54.

49. Παρατίθεται από τον Άννινο, στο *ίδιο*, σ. 100.

διεκδικήσεις και θα τη μετέτρεπε σε τόπο λατρείας ολόκληρης της ανθρωπότητας, σε ναό του αναγεννημένου ολυμπιακού ιδεώδους.

Πρέπει, ωστόσο, να υπογραμμιστεί ευθύς εξαρχής ότι το γνωστικό ενδιαφέρον για τους αρχαίους αθλητικούς αγώνες δεν αφορούσε μόνο την ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά γενικότερα τους τόπους διαχρονικής παρουσίας του ελληνισμού, όπως αποδεικνύει η πραγματεία του Γεωργίου Δ. Παχτίκου *Ολυμπιακοί Αγώνες εν Βιθυνία*, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1893 αφού πρώτα είχε αναγνωστεί στον ελληνικό σύλλογο Μικρασιατών «Η Ανατολή», ο οποίος ιδρύθηκε στην ελληνική πρωτεύουσα το 1891. Ο μικρασιάτης φιλόλογος και μουσικός Γ. Παχτικός επιχείρησε με αυτό το έργο να δείξει την επιβίωση του αρχαιοελληνικού αθλητικού ιδεώδους στα μικρασιατικά παράλια στο πλαίσιο χριστιανικών θρησκευτικών τελετουργιών και λαϊκών δρωμένων, όπως της γιορτής του Αγίου Γεωργίου στην περιοχή της Βιθυνίας. Παράλληλα, όμως, επιχείρησε να δείξει τη σύγχρονη λειτουργία των παραδοσιακών αυτών αθλητικών αγώνων αφενός ως άτυπων θεσμών συμβολικής άμιλλας μεταξύ των εθνοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αφού στους αγώνες αυτούς συμμετείχαν όχι μόνο έλληνες, αλλά και τούρκοι και αρμένιοι αθλητές, και αφετέρου ως μηχανισμού σφυρηλάτησης δεσμών τοπικής και εθνικής συνοχής και αλληλεγγύης. Η ονοματοδοσία των αγώνων αυτών μέσω της απευθείας γενεαλογικής αναφοράς στην αρχαία Ελλάδα, συνέπεια διανοητικής και ιδεολογικής επεξεργασίας από τοπικούς λογίους, φαίνεται ότι μεταξύ άλλων βασίστηκε στη διεξαγωγή των ίδιων ή παρεμφερών αγωνισμάτων, όπως της ιπποδρομίας, της πάλης, της πυγμής, του δρόμου, της δισκοβολίας, του ακοντισμού, του άλματος και του δρόμου οπλίτη. Ακόμη και ο τόπος διεξαγωγής των αγώνων είχε επιλεγεί κατά τρόπο ώστε να παραπέμπει άμεσα στο εξιδανικευμένο τοπίο της Ολυμπίας.⁵⁰

Η έκδοση τουριστικών οδηγών για την ενημέρωση των επισκεπτών του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας αποτέλεσε μια από τις ενδεικτικότερες πτυχές του γνωστικού ενδιαφέροντος για τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Οι οδηγοί αυτοί ήταν έργα μεμονωμένων συγγραφέων. Εξυπηρετούσαν, άμεσα ή έμμεσα, δύο προφανείς ιδεολογικούς σκοπούς: αφενός την αναγωγή του αναδυόμενου αθλητικού ιδεώδους στο αρχαιοελληνικό πρότυπο, ώστε να δειχθεί η παραδειγματική και κανονιστική λειτουργία της ελληνικής αρχαιότητας, και αφετέρου τη γενεαλογική σύνδεση του νεότερου ελληνισμού με τον αρχαίο διαμέσου της ιδέας της οργανικής εξέλιξης ή της αναβίωσης των αθλητικών πρακτικών και του αξιακού τους περιεχομένου. Παράλληλα, το γνωστικό αυτό ενδιαφέρον εξυπηρετούσε και μια τρίτη –περισσότερο πρακτική– σκοπιμότητα, που δεν ήταν άλλη από τη γνωριμία του ελληνικού κοινού αλλά και της διεθνούς κοινότητας με την τοπογραφία και την ιστορία των τόπων τέλεσης των αθλητικών αγώνων μετά τις νέες ανακαλύψεις της αρχαιολογικής σκαπάνης. Επρόκειτο δηλαδή για τουριστικούς οδηγούς με επιστημονικοφανή χαρακτηριστικά, όπως φαίνεται από την πιστή περιγραφή των αρχαιολογικών «τεκμηρίων» και την αφηγηματική ή σχεδιαστική αναπαράσταση της διάρθρωσης του χώρου και των μνημείων. Για τον ελληνικό λαό η γνωριμία αυτή λειτουργού-

50. Γεώργιος Δ. Παχτικός, *Ολυμπιακοί Αγώνες εν Βιθυνία*, Αφοί Η. Καλέργη, Αθήνα 1893. Βλ. επίσης την παρουσίαση του βιβλίου από τον Διονύση Μ. Κόκκινο με τον τίτλο «Σχόλιο», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 11 (1995/1996), σ. 452-454.

σε ως επανοικείωση της παράδοσής του, ενώ για τη διεθνή κοινότητα ως περιήγηση στις πρωταρχές του δυτικού πολιτισμού. Σε κάθε περίπτωση, βεβαίως, η νέα γνώση που προσκόμιζε η αρχαιολογική σκαπάνη μετασχηματιζόταν σε κανονιστικό λόγο, σε πλέγμα ιδεών, αντιλήψεων και πρακτικών που εγκαθίδρυαν νέους τρόπους διαχείρισης του σώματος και του ελεύθερου χρόνου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο οδηγός που συνέταξε ο καθηγητής του γυμνασίου του Πύργου Δημήτριος Γ. Παπαγεωργίου, με τίτλο *Ολυμπία και Ολυμπιακοί Αγώνες. Μετά εικόνων και τεσσάρων λιθογραφικών πινάκων*, ο οποίος εκδόθηκε στην Αθήνα το 1890. Είναι προφανές ότι η έκδοση αυτού του βιβλίου των 180 σελίδων δεν εντάσσεται στη συγκυρία της ελληνικής κινητοποίησης για την οργάνωση των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων, αλλά επιχειρεί να εκλογικεύσει τον απόηχο που δημιουργήσε η ανακάλυψη των ευρημάτων της γερμανικής ανασκαφής στην Ολυμπία μετά την ελληνογερμανική συμφωνία του 1874 και να δείξει την οργανική σχέση του αθλητικού ιδεώδους με τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό, παρά τις επιμέρους αντιδράσεις ορισμένων αρχαίων ελλήνων διανοουμένων για την αξία των Ολυμπιακών Αγώνων.⁵¹ Στην πραγματικότητα, ωστόσο, μπορεί να εξεταστεί ως αξιόλογο τεκμήριο για την ιχνηλασία παρόμοιων ενδιαφερόντων στην ελληνική κοινωνία και θεμάτων στην ελληνική γραμματεία, δεδομένου ότι ήδη στη Δυτική Ευρώπη, αλλά και στην Ελλάδα σε μικρότερο βαθμό, το ενδιαφέρον για τη σωματική άσκηση ήταν υπαρκτό και άρχισε να θεσμοποιείται: επιπλέον το βιβλίο προέρχεται από τη γραφίδα ενός απλού εκπαιδευτικού και όχι ενός λειτουργού της υψηλής ή της ακαδημαϊκής διανόησης ώστε να έχει χαρακτήρα είτε απλής μεταφοράς αλλότριων ηθών είτε απόπειρας προγραμματικής αναδιάταξης της πραγματικότητας. Το βιβλίο έχει συμπληρωματικό χαρακτήρα και έρχεται να καλύψει, σύμφωνα με τον συγγραφέα του, το κενό της ύπαρξης αξιόπιστου οδηγού στην ελληνική γλώσσα για την περιήγηση του μορφωμένου επισκέπτη στις αρχαιότητες της Ολυμπίας, ώστε να του εμφυσηθεί «αγάπη και έρωσ προς τα αρχαία κειμήλια».⁵² Βασίζεται τόσο στους αρχαίους έλληνες συγγραφείς, όπως στον Πausανία, κυρίως «διά την κατανόησιν των ευρημάτων», όσο και στους οδηγούς των K. Baedeker, E. Curtius, F. Adler και A. Boetticher, των οποίων και αποτελεί συρραφή «ίνα ούτως έχη πρόχειρα ο αναγνώστης τα προς μελέτην σχετικά, χωρίς να αναγκάζεται ν' ανατρέχη εις άλλα βιβλία».⁵³ Όμως η εσωτερικευση του κανονιστικού προτύπου της ελληνικής αρχαιότητας και η θετικιστική αφέλεια που διατρέχει τις σελίδες του οδηγούν τον συγγραφέα να αναπαράγει άκριτα σε ορισμένα σημεία του βιβλίου τις ανεκδοτολογικές πληροφορίες των πηγών, χωρίς ούτε καν την επιφύλαξη που διασφαλίζει η χρήση ρημάτων που σηματοδοτούν την πηγή πληροφόρησης.⁵⁴ Το βιβλίο του Παπαγεωργίου χωρίζεται σε τέσσερα μέρη τα οποία

51. Δημήτριος Γ. Παπαγεωργίου, *Ολυμπία και Ολυμπιακοί Αγώνες. Μετά εικόνων και τεσσάρων λιθογραφικών πινάκων*, Αθήνα 1890, σ. 170: «Αν και δεν ελλείπουσι κρίσεις παρά ποιηταίς, ιδίως παρ' Ευριπίδη και φιλοσόφοις, οίτινες λίαν περιφρονητικώς μνημονεύουσι τας αξίας των εν Ολυμπίοις παρουσιαζομένων δεξιότητων, εν τούτοις αι γνώμαι αύται έμειναν πάντοτε μεμονωμένα και δεν ηδυνήθησαν να μειώσωσιν ούτε την προς τους αγώνας αγάπην ούτε την φήμην των νικητών ενώπιον των οφθαλμών του κοινού».

52. Στο ίδιο, Πρόλογος, σ. ε'.

53. Στο ίδιο.

54. Στο ίδιο, σ. 35: «Κατά την 1 εκατονταετηρίδα μ.Χ. ηθέλησεν ο ημυφρενόληπτος Καλιγούλας να μετα-

καταπιάνονται διαδοχικά με την ιστορική επισκόπηση των Ολυμπιακών Αγώνων, τα οικοδομήματα της Άλτης, τα εκθέματα του μουσείου της Ολυμπίας και την περιγραφή των αγωνισμάτων των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων. Αξίζει να επισημανθεί ότι στην περιγραφή των εκθεμάτων του μουσείου αφιερώνεται ικανός χώρος (32 σελίδες), όχι μόνο γιατί ο θεσμός του αρχαιολογικού μουσείου καθ' εαυτόν συμβολοποιεί την εθνική ιδέα, αλλά και γιατί η ανέγερση μουσείου στην Ολυμπία αποδεικνύει την ευαισθησία και την οικονομική ευρωστία της σύγχρονης Ελλάδας. Όπως παρατηρεί ο Παπαγεωργίου, το αρχαιολογικό μουσείο της Ολυμπίας αποτελεί «λαμπρόν και ευμέγεθες» οικοδόμημα, το οποίο κατασκευάστηκε «κατά τα σχέδια των Γερμανών Adler και Doerpfeld και υπό την επίβλεψιν του αρχιτέκτονος Siebold δαπάνη του κ. Ανδρέου Συγγρού».⁵⁵ Μάλιστα ο Παπαγεωργίου δεν χάνει την ευκαιρία να αναφερθεί στην πληγή της αρχαιοκαπηλίας που στερεί από το μουσείο της Ολυμπίας σημαντικά ευρήματα τα οποία προήλθαν από προγενέστερες ανασκαφές και βρέθηκαν στην κατοχή μεγάλων ευρωπαϊκών μουσείων, όπως αυτό του Βερολίνου.⁵⁶

Η ιστορία της Ολυμπίας και των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων παρακολουθεί πιστά, κατά τον συγγραφέα, την περιοδολόγηση της ιστορίας της αρχαίας Ελλάδας.⁵⁷ Τέσσερα είναι τα θέματα που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην προσέγγιση του Παπαγεωργίου: ο εθνικός χαρακτήρας των Ολυμπιακών Αγώνων, η συνάρτηση κοινωνικής τάξης και συμμετοχής στους Ολυμπιακούς Αγώνες, η αντίθεσή του στα αγωνίσματα της πάλης, της πυγμής και του παγκρατίου, και γενικότερα η άρνηση της επαγγελματισμού του αθλητισμού. Ο Παπαγεωργίου αποδέχεται αξιωματικά τον εθνικό-ομογενοποιητικό χαρακτήρα των Ολυμπιακών Αγώνων, αποδίδοντας όμως παράλληλα την ιδιότητα αυτή και στα Πύθια, τα Νέμεα και τα Ίσθμια.⁵⁸ Παρ' όλα αυτά, επισημαίνει ότι τα Ολύμπια απέκτησαν βαθμιαία τον εθνικό τους χαρακτήρα, υπερβαίνοντας τα στενά τοπικά και γεωγραφικά πλαίσια της Πελοποννήσου και συσπειρώνοντας στο στίβο και τις κερκίδες της Ολυμπίας μόνο τους «εξαιρετικώς Έλληνες την πατρίδα» ήδη «προ της 4ης εκατονταετηρίδος».⁵⁹ Στο δεύτερο ζήτημα ο Παπαγεωργίου, έχοντας ως αφετηρία τη «γνήσια ελληνική έννοια» της δημοκρατίας, δηλαδή την ανυπαρξία «φραγμού τινος κοινωνικής τάξεως ή περιουσίας», αναγκάζεται να παραδεχτεί ότι η αρχή αυτή είχε μόνο τυπικό-φορμαλιστικό χαρακτήρα, εφόσον στην πραγματικότητα «ήτο φυσικόν, ότι αι κατά τα αξιώματα και περιουσίας κατώταται τάξεις σπανίως ή ουδέποτε ηδύναντο να μετάσχωσι των αγώνων,

κομίση το άγαλμα τούτο [του Δία] εις Ρώμην και θέση επ' αυτού την εαυτού κεφαλήν αντί της του Διός, αλλά φοβερά σημεία του θεού εκώλυσαν τους απεσταλμένους να εκτελέσωσι το ανοσιούργημα τούτο».

55. Στο ίδιο, σ. 83, σημ. 1.

56. Στο ίδιο, σ. 102: «Η εικών αυτή ανήκει μεν εις τα εν Ολυμπία ευρήματα, ουχί όμως κατά τας τελευταίας των Γερμανών ανασκαφάς, αλλά προ αυτών, και διά των αρχαιοκαπήλων περιήλθεν εις την κυριότητα του Βερολινείου μουσείου. Και αι εν Ολυμπία ευρεθείσαι ήδη τοιαύται λαβαί αντιπροσωπεύουσι μεν ακριβώς τον τύπον τούτον, εισίν όμως κατωτέρας αξίας».

57. Στο ίδιο, σ. 5: «Ως την πολιτικήν ιστορίαν της Ελλάδος, ούτω και την ιστορίαν της Ολυμπίας μετά του τόπου των αγώνων αυτής και λοιπών οικοδομών δυνάμεθα να διατρέσωμεν εις τέσσαρα τμήματα: 1) το από της ιδρύσεως της εορτής μέχρι των Περσικών πολέμων 2) το της πολιτικής ακμής της Ελλάδος, όπερ είνε επίσης ακμή της Ολυμπίας 3) το υπό την κυριαρχίαν των Μακεδόνων και διαδόχων χρονικόν διάστημα, και 4) το της Ρωμαϊκής κυριαρχίας».

58. Στο ίδιο, σ. 115. 59. Στο ίδιο, σ. 124.

διότι ο μακρός της προπαρασκευής χρόνος, το ταξίδιον και αι δαπάναι της εορτής υπέβαλον αυτούς εις ανέφικτον θυσίαν». ⁶⁰ Αναφορικά με το τρίτο ζήτημα, η κριτική του Παπαγεωργίου έχει δύο σημεία εκκίνησης: αφενός την ιδέα του πολιτισμικά ορθού και αποδεκτού, όπως αυτή συγκροτείται από τις παραδόσεις του χριστιανισμού, του ανθρωπισμού και του Διαφωτισμού, και αφετέρου την ίδια την απονευρωμένη από τις διαδοχικές ανασηματοδοτήσεις της αρχαιοελληνική ηθική, η οποία, ενώ στην πραγματικότητα δεν καθυπέτασσε το ανορθόλογο στο ορθολογικό και το φυσικό στο πολιτισμένο, εντούτοις θεωρήθηκε από τον δυτικό πολιτισμό συμπαγής και μονολιθική. Ο Παπαγεωργίου, μένοντας προσηλωμένος στα «σήμερον επικρατούντα αισθήματα», αδυνατούσε να εξηγήσει τη βαρβαρότητα αθλητικών πρακτικών όπως η πάλη, η πυγμή και το παγκράτιο, αλλά και να κατανοήσει «πώς λαός τοιαύτης μορφώσεως και λεπτής αισθήσεως ηδύνατο να ευρίσκη τέρψιν εις το θέαμα δύο ανθρώπων πληττομένων κατά πρόσωπον διά βαρέως ωπλισμένων πυγμών, μέχρις ου ο εις αυτών ομολογήση την ήτταν αυτού ή καταστή ανίκανος εις μάχην. Διότι όχι μόνον κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους, αλλά και κατά τους Ελληνικούς το είδος τούτο των αγώνων δεν ήτο πλέον αγών, αλλ' αματηρά υπόθεσις και λίαν επικίνδυνος διότι πολλάκις ο εις των πυγμάχων εύρισκε τον θάνατον εν αυτώ τω τόπω του αγώνος». ⁶¹ Τέλος, στο τέταρτο ζήτημα ο Παπαγεωργίου δεν διστάζει να καταγγείλει την επαγγελματικοποίηση του αθλητισμού και τη μετατροπή του σε θέαμα, εντοπίζοντας τις ρίζες του φαινομένου στην «εταιρική αθλητική» της όψιμης αρχαιότητας, η οποία, όπως υποστηρίζει, προέκυψε «εκ των ωμοτάτων τούτων ασκήσεων, της πυγμής και παγκρατίου», και στο πλαίσιο της οποίας «οι αθληταί έτρεχον από εορτής εις εορτήν προς νίκην ουχί χάριν τιμής πλέον αλλά χάριν βιοποριστικού μέσου». ⁶²

Το τρίτο παράδειγμα που θα εξετάσω δεν προϋπάρχει της ιστορικής συγκυρίας της διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, αλλά στην κυριολεξία αντανακλά τις άμεσες ιδεολογικοπολιτικές σκοπιμότητες από τις οποίες πηγάζει. Αναφέρομαι στο βιβλίο του εγκατεστημένου στο Παρίσι λογίου Γ. Σπυριδίου ⁶³ *Το εικονογραφημένον πανόραμα των Ολυμπιακών Αγώνων. Ιστορική μελέτη περιέχουσα και τοπογραφικόν της Ολυμπίας χάρτην*, το οποίο εκδόθηκε ταυτόχρονα στην ελληνική και τη γαλλική γλώσσα το 1895, αφότου είχε γνωστοποιηθεί η ανάληψη της τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 από την Ελλάδα. Πρωταρχικός σκοπός της έκδοσης η οποία, όπως δηλώνει ο συγγραφέας στον πρόλογο, αποτελεί τμήμα «αποσπασθέν εν μέρει εξ ανεκδότου συγγραφής μου» με τον τίτλο «Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αγωγής αναμέσον των αιώνων», είναι η κινητοποίηση του ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης για τους Ολυμπιακούς Αγώνες τόσο στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους όσο και στη διεθνή κοινότητα, σε συνδυασμό με την προβολή των προσωπικότητων οι οποίες, κατά τον συγγραφέα, διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο για την αναβίωση και την τέλεση των Αγώνων στην ελληνική πρωτεύουσα (πρόκειται, κατά σειρά, για τον Δημήτριο Βικέλα, τον Coubertin, τον Γεώργιο Αβέρωφ, τον διάδοχο Κωνσταντίνο και τον Τιμολέοντα Φιλήμονα). Στον πρόλογο αυτό,

60. Στο ίδιο, σ. 127. 61. Στο ίδιο, σ. 138. 62. Στο ίδιο, σ. 140.

63. Όπως αναγράφεται στο εξώφυλλο του βιβλίου του, ο Γ. Σπυρίδης είναι officier d'Académie, καθηγητής γλωσσών στην Ακαδημαϊκή Σχολή της Λογιστικής στο Παρίσι και συγγραφέας της *Πρακτικής Γραμματικής Μεθόδου της καθ' ημάς Ελληνικής διά τους αλλογλώσσους*.

η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων εγγράφεται στο σχήμα της εξιδανίκευσης και της κανονιστικότητας του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, ώστε να «καταφανεί» «η μεγίστη σπουδαιότης, η υπό των προγόνων έκπαλαι απονεμομένη εις την σωμασκήν αφορώσαν την αναζωπύρωσιν και ενίσχυσιν της ρώμης, της καλλονής και της διανοίας του ελευθέρου πολίτου»· ταυτόχρονα, όμως, αντανακλά και το ιδεολόγημα της υπεροχής και της διαχρονικής σημασίας του ελληνικού έθνους ως κατεξοχήν φορέα εκπολιτισμού της ανθρωπότητας. Η σημασία αυτή καταφαίνεται, σύμφωνα με τον συγγραφέα, από το γεγονός ότι ο νεωτερικός πολιτισμός της Δύσης δεν είναι αυτόφωτος, αλλά οφείλεται στη μετακένωση του ελληνικού πνεύματος, που έγινε δυνατή χάρι στην αναγκαστική μετοικεσία των «Ελλήνων φυγάδων κατά τον ΙΕ΄ αιώνα», όπως επίσης από την προσδοκία ότι «ο ΙΘ΄ [αίων] προώρισται να εγκαινιάση νέαν εποχήν της Αναγεννήσεως της σωματικής αγωγής των αρχαίων, ης τα θαυμάσια αποτελέσματα πασίγνωστα τυγχάνουσι σήμερον», μετά την επανενεργοποίηση του σωκρατικού ιδεώδους της σύμμετρης καλλιέργειας σώματος και πνεύματος. Στη συνείδηση του Σπυρίδη ο δυτικός πολιτισμός μετά τον Μεσαίωνα δεν είναι τίποτε άλλο παρά η διαδικασία της συνεχούς επαναφοράς στις αρχαιοελληνικές «πηγές», στα πολιτισμικά αρχέτυπα, της βίωσης του παρόντος ως διαρκούς αναδρομής στο αρχαιοελληνικό παρελθόν.⁶⁴

Ο Σπυρίδης συνδέει την εμφάνιση των «γυμνικών αγώνων» των αρχαίων Ελλήνων αφενός με τη διαμόρφωση πολεμικών δεξιοτήτων και αφετέρου με αρχέγονες θρησκευτικές τελετουργίες, θεωρώντας ότι αποτελούν ιστορική ένδειξη της μετάβασης του ελληνικού κόσμου από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό.⁶⁵ Στην ιστορική τους διαδρομή όμως μετεξελίχθηκαν σε οργανωμένους θεσμούς, οι οποίοι ειδικότερα στην περίπτωση των Ολυμπιακών Αγώνων είχαν σκοπό «το περισυνάγειν επί το αυτό, καθ' ωρισμένους καιρούς, τους αντιπροσώπους πασών των ελληνικών φυλών, πολιτικώς μεν κεχωρισμένων και διεσκεδασμένων [...] συνδεδεμένων δε προς αλλήλας, ως μιας μητρός τέκνα, διά το όμαμον και το ομόγλωσσον και διά των θρύλων και των θρησκευτικών παραδόσεων».⁶⁶ Κατά τον συγγραφέα, οι Ολυμπιακοί Αγώνες και το ιδεώδες της σύμμετρης ανάπτυξης σώματος και πνεύματος συντέλεσαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της ιδιαιτερότητας των αρχαίων Ελλήνων και στην πολιτισμική τους υπεροχή. Μάλιστα, έμπλεος από εθνικιστικό ιδανισμό, ο Σπυρίδης θα φτάσει στο σημείο να υποστηρίξει με μια αλυσίδα υπερθετικών επιθέτων την άποψη ότι για λόγους φυλετικούς, ιστορικούς και πολιτισμικούς, οι αρχαίοι Έλληνες –και εμμέσως, βεβαίως, οι απόγονοί τους– είναι «ο ανδρείοτατος, ευμορφώτατος, ευφυέστατος, σοφώτατος και φιλανθρωπότατος των λαών, όν ποτε ακτίνες του ηλίου εφώτισαν και εθέρμαναν επί της γης».⁶⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι την ίδια ακριβώς άποψη περιλαμβάνει στο οικείο τμήμα και η γαλλική έκδοση, αφού δεν κρίθηκε εξοβελιστέα ως θίγουσα τη δυτικοευρωπαϊκή αυτοεικόνα. Η καθοριστική σημασία των Ολυμπιακών Αγώνων για τη «διάπλασιν της Ελληνικής φυλής επί ένδεκα όλους αιώνας» αποδεικνύεται από την πολιτισμική υστέρηση στην οποία περιήλθε ο ελληνισμός υποκύπτοντας «εις τον μοιραίον νόμον της παρακμής υπό την

64. Γ. Σπυρίδης, «Πρόλογος», στο *Το εικονογραφημένον πανόραμα των Ολυμπιακών Αγώνων. Ιστορική μελέτη περιέχουσα και τοπογραφικόν της Ολυμπίας χώρας*, Παρίσι/Αθήνα 1895, σ. 1-2.

65. Στο ίδιο, σ. 3. 66. Στο ίδιο, σ. 5. 67. Στο ίδιο, σ. 6.

επίδρασιν του Ρωμαϊκού δεσποτισμού, και προ πάντων εις το φύσει δυσμενές πνεύμα της επιφανείσης νέας θρησκείας». ⁶⁸ Είναι προφανές ότι στην ιστορική συνείδηση του γαλλο-τραφούς Σπυρίδη ο μεσαιωνικός ελληνισμός όχι μόνο δεν θεωρείται ισότιμος του αρχαίου, αλλά η αναφορά σε αυτόν, και ιδιαίτερα στα ειδοποιά πολιτικά και πολιτισμικά γνωρίσματά του –τον ρωμαϊκό δεσποτισμό και την Ορθοδοξία–, ενέχει τον έμμεσο χαρακτηρισμό της πολιτισμικής έκπτωσης. Για το λόγο αυτόν, άλλωστε, η ανακάλυψη του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας μετά το 1877, οπότε οι ανασκαφές έφεραν στο φως την Άλτη και «τα περί αυτήν ηρειπωμένα μνημεία», καθώς και η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 1896, εκλαμβάνονται από τον Σπυρίδη ως συμβολικές ενδείξεις της παλιγγενεσίας του «εκ νεκρών από των ερειπίων του χρόνου αναστάνας Ελληνικού Έθνους», ως σύζευξη δηλαδή του παρελθόντος με το παρόν, ως υπέρβαση των «σκοτεινών αιώνων». ⁶⁹ Παράλληλα, ωστόσο, οι αρχαίοι και οι αναβιωμένοι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες προβάλλονται από τον Σπυρίδη –σύμφωνα, άλλωστε, με τις ευρωπαϊκές ιδεολογικές συντεταγμένες της εποχής, που επικεντρώνονται στην αμφιθυμική πρόσληψη της νεωτερικότητας καταλήγοντας ενίοτε στην ιστορική απαισιοδοξία– ως οι πόλοι μιας νέας λυτρωτικής, ιδεαλιστικής, ελπιτιστικής και πάντως όχι οικουμενικής ουτοπίας, η οποία θα απαλλάξει τον μοναδικό και περιώνυμο δυτικό πολιτισμό από το άγος του υλισμού και της παρακμής. «Επί τέλει», γράφει ο Σπυρίδης, «νέα Ιερουσαλήμ, η Ολυμπία προώριστα του λοιπού να καταστή το κοινόν εντευκτήριον των εκλεκτών της διανοίας εργατών και πάντων των όντως σοφών του πεπολιτισμένου κόσμου, οίτινες βεβαρημένοι εκ των νοσηρών περιπτύξεων του υλισμού, διψώντες τα ιδεώδη, ελεύσονται του λοιπού εμβάψοντες την εαυτών ψυχήν εν τοις διανύσει και ζωογόνοις νάμασι της Κασταλίας και του Αλφειού, και αναπνεύσοντες την λεπτήν αύραν και το ηδύ άρωμα των ευγενεστάτων της ανθρωπότητας αναμνήσεων εν τη ιερά της Ελλάδος γη, τη κοιτίδι της θείας καλλονής, και εστία της αθανάτου μεγαλοφυΐας, ήτις εφώτισε τον νεώτερον κόσμον». ⁷⁰

Αξίζει να επισημανθεί ότι το ενδιαφέρον του Σπυρίδη για τη σωματική αγωγή και τον αθλητισμό ως μηχανισμούς διάπλασης του συλλογικού ήθους και, δευτερευόντως, διασφάλισης της δημόσιας υγείας δεν ατρόφησε μετά την τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 1896. Παρέμεινε, αντίθετα, ενεργό, στον απόηχο βεβαίως του σημαντικού αυτού γεγονότος, και ενισχύθηκε ενδεχομένως, όπως πιστοποιεί η συμμετοχή του Σπυρίδη στο διοικητικό συμβούλιο της Γυμναστικής Εταιρείας «Η Φωκαΐς» στη Μασσαλία. Σε λόγο που εκφώνησε το 1898 ο Σπυρίδης «επί τη β' επετηρίδι» του συλλόγου συσχέτισε την «εκθήλυνση» του ανδρικού πληθυσμού, που αποτελεί συνέπεια της «καταφρονήσεως των σωματικών ασκήσεων», με τη «διαφθορά των ηθών», την υπονόμηση της «ατομικής αξιοπρεπείας» και την απαξίωση του «έρωτα της αληθούς ελευθερίας» – στοιχεία της κοινωνικής παθολογίας που οδηγεί διαχρονικά, κατά τον συγγραφέα, σαν αδήριτος ιστορικός νόμος, στην εγκατάλειψη του πατριωτικού ιδεώδους και αναπόδραστα στην «παρακμήν και την πτώσιν [ακόμα] και των μεγάλων Αυτοκρατοριών». ⁷¹ Στην επιχειρηματολογία αυτή, μία από τις καίριες διαστάσεις του αναδυόμενου αστικού ήθους, η

68. Στο ίδιο, σ. 68. 69. Στο ίδιο, σ. 6. 70. Στο ίδιο, σ. 70-71.

71. Γ. Σπυρίδης, «Λόγος εκφωνηθείς επί τη β' επετηρίδι της εν Μασσαλία Γυμναστικής Εταιρείας "Η

ίδρυση γυμναστικών και αθλητικών συλλόγων, επενδύεται όχι μόνο με την αύρα της εθνικιστικής ιδεολογίας, η οποία συνδέει οργανικά τη γυμναστική άσκηση με τη στρατιωτικοποίηση της νεολαίας, αλλά και με τα ιδεολογήματα της εκθήλυνσης και της παρκαμής, που αποτελούν οργανικά στοιχεία της επιλεκτικής πολεμικής εναντίον της νεωτερικότητας. Παραπέμποντας σε ένα πρώτο επίπεδο στο αρχαιοελληνικό ιδεώδες της καλοκαγαθίας, αλλά έμμεσα και στην ατμόσφαιρα της ιστορικής απαισιοδοξίας του τέλους του 19ου αιώνα, ο Σπυρίδης δεν διστάζει να προσδώσει στη σωματική άσκηση και στον αθλητισμό λειτουργίες αντιδότην της κοινωνικής παθολογίας της βιομηχανικής εποχής, που, όπως πιστεύει, έχει διττό χαρακτήρα, αφού από τη μια πλευρά απελευθερώνει και από την άλλη υποδουλώνει το άτομο. Επισημαίνει σχετικά: «Αλλ' εν τω αιώνι τούτω, καθ' ον ο ατμός και ο ηλεκτρισμός, οι δύο ούτοι γιγάντιοι πράκτορες, απέσπασαν από του ανθρώπου μέγιστον μέρος της χειροποίητου εργασίας του, φόβος μη η δημοσία υγεία διαφθαρή εν τέλει, μάλιστα καθ' όσον το πλείστον των λειτουργιών εις ας περιοριζόμεθα απαιτούσι μακρούς περιορισμούς εν στενοίς χώροις και βαθείας διανοητικής ενασχολήσεως. [...] Τι λοιπόν το δραστικόν φάρμακον, όπερ θα ετόλμα τις να προτείνη κατά της κοινωνικής ταύτης ασθενείας, ήτις εκτείνει τους όνυχάς της επί μάλλον και μάλλον απειλητικούς;».⁷²

Η οργανική συνύφανση του αθλητικού ιδεώδους και της εθνικής ιδέας είναι ιδιαίτερα ενδεικτική στην περίπτωση της προετοιμασίας της ανάληψης και της τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, αλλά και της κινητοποίησης της ελληνικής κοινής γνώμης, στις οποίες διαδραμάτισε αποφασιστικό ρόλο η Εθνική Εταιρεία διαμέσου επίλεκτων μελών της, όπως ο Δημήτριος Βικέλας, ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο Εμμανουήλ Λυκούδης και άλλοι. Μάλιστα, όπως υπογραμμίζει ο Γιώργος Μαργαρίτης, αν και η Εθνική Εταιρεία είχε ιδρυθεί στις 12 Νοεμβρίου 1894, ωστόσο, «η εκρηκτική είσοδός της στα πολιτικά πράγματα οφείλεται στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 και στην ατμόσφαιρα που αυτοί δημιουργήσαν. Η πίστη στον εθελοντή-ήρωα, στην εξαιρετικά ηθική, εθνική και σωματική μορφή, η οποία, ερήμην των ατελειών της διοίκησης, θα οδηγούσε τους Έλληνες στο δρόμο των πεπρωμένων τους, καλλιεργήθηκε έντονα στη διάρκεια των Αγώνων αλλά και στους ταραγμένους καιρούς που ακολούθησαν. Το κράτος παραγκωνίστηκε, ενώ ο εθελοντής αντάρτης ανέβηκε στην κορυφή του πανθέου των εθνικών προσδοκιών».⁷³ Μαζί του βεβαίως ανέβηκαν και όσοι ως φορείς των αρετών του έθνους και εντολοδόχοι της ιστορικής πρόνοιας κατήγαγαν περιφανείς νίκες στο συμβολικό πεδίο της αθλητικής άμιλλας, υπερασπίζοντας μεταφορικά τη βασιμότητα των εθνικών διεκδικήσεων.

Ο Δημήτριος Βικέλας (1835-1908) υπήρξε ο πρωτεργάτης της ιδέας της ανάληψης των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων από το ανέτοιμο για το σκοπό αυτόν ελληνικό κράτος, που ταλανιζόταν από την οικονομική του κατάρρευση, την κρίση του πολιτικού

Φωκαΐς" υπό του μέλους του Διοικητικού αυτής Συμβουλίου Κου Γ. Σπυρίδου», στο *Ημερολόγιον Γυμναστικού Συλλόγου Κυμαίων 1899*, σ. 116, 118.

72. Στο ίδιο, σ. 114-115.

73. Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι πόλεμοι», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α2, *Οι απαρχές 1900-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 153-154. Γενικά για το ρόλο της Εθνικής Εταιρείας, βλ. Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, «Η ευγενής μας τύφλωσις...» *Εξωτερική πολιτική και «Εθνικά Θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 3-80.

κόσμου και τις ανεκπλήρωτες εθνικές του βλέψεις. Όμως, από ελληνικής πλευράς, η διεθνής προώθηση αυτής της ιδέας –παρά το γεγονός ότι συνάντησε την αμέριστη συμπαράσταση του διαδόχου του ελληνικού θρόνου–⁷⁴ δεν φαίνεται ότι ήταν αποτέλεσμα συλλογικού σχεδιασμού, στον οποίο είχε εμπλακεί εξαρχής και η Εθνική Εταιρεία, αλλά μάλλον ιδεοληπτικής ατομικής πρωτοβουλίας και βολонταρισμού,⁷⁵ που προϋπέθετε

74. Τα εγκωμιαστικά σχόλια του Βικέλα για τον διάδοχο του ελληνικού θρόνου αποτέλεσαν εκ των πραγμάτων αποτελεσματικά όπλα για την ιδεολογικοπολιτική θωράκιση της ελληνικής δυναστείας και τη δημιουργία λαϊκού ερείσματος στο κρίσιμο μεταίχμιο 19ου-20ού αιώνα. Στην προκειμένη περίπτωση είναι ενδεικτικό το ακόλουθο απόσπασμα: «Ευτυχώς δεν εβράδυνε να επέλθῃ τροπή εὐάρεστος, χάρις εἰς τὴν κοινήν υποστήριξιν, χάρις ἰδίως καὶ προ παντός ἄλλου εἰς τοῦ Διαδόχου τὴν στήσιν. Συνείδεν ἐκ πρώτης ἀρχῆς τὴν σπουδαιότητα τοῦ πράγματος, καὶ με ὅλας τὰς ἐπισυμβάσας χασιμωδίας δὲν μετέβαλε γνώμην. Εἰς τὴν φρόνησίν του, εἰς τὸν ζήλον του, εἰς τὸ σθένος του οφείλεται ἡ διάσωσις τῆς υποθέσεως. Τὴν ἐνεκολπώθη με θάρρος, πεποιθώς εἰς τὴν υποστήριξιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐπιτυχία –καὶ ἐλπίζω μέχρι τέλους ἐπιτυχίαν– εἰς αὐτόν, καὶ μόνον εἰς αὐτόν, χρεωστεῖται». Βλ. Δημήτριος Βικέλας, «Οἱ διεθνεῖς Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες», στο Δημήτριος Βικέλας, *Ἀπαντα* (ἐπιμ. Ἀλκίης Ἀγγέλου), τόμ. Η', Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα 1997, σ. 135. Ὁ υπερθεματισμός τῆς συμβολῆς τοῦ διαδόχου υποκρύπτει τὴν ἀπαξίωση τῆς πολιτικῆς ἐπιλογῆς τοῦ πρωθυπουργοῦ Χαρίλαου Τρικούπη, ὁ ὁποῖος τὸν Ἰούνιο τοῦ 1894 τάσσεται κατὰ τῆς ἀνάληψης τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα λόγω τῆς δεινῆς οικονομικῆς τῆς κατάστασης. Ἀργότερα ἡ ἐπιλογή αὐτὴ ἐγένετο λιγότερο σθεναρὴ χωρὶς, ὥστόσο, νὰ μεταπέσει στὴν ἀντίθετή τῆς. Ἡ προσήλωση τοῦ Βικέλα στὸν διάδοχο, τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει «εὐθὺν, εἰλικρινή, ἐντίμον» καὶ ἐξ ὁλοκλήρου ἀνεύθυνο γιὰ τὴν ἥττα στὸν πόλεμο τοῦ 1897 («Ὁ πόλεμος τοῦ 1897», *Ἀπαντα*, τόμ. Α', σ. 332), τονίζοντας «τα ἔξοχα προτερήματά του, τὸν ζήλον τοῦ υπὲρ παντός ἐθνωφελούς ἔργου, τὸ ἀοκνόν του πρὸς μελέτην τῶν λεπτομερειῶν καὶ τῶν γενικοτήτων παντός ζητήματος, τὴν ἐυθύτητά του, τὸ σθένος του, τὸ ἀποφασιστικόν του» («Οἱ διεθνεῖς Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες», *Ἀπαντα*, τόμ. Η', σ. 139), δὲν οφείλεται βεβαίως αποκλειστικά καὶ μόνο στὴ γόνιμη συνεργασία ποὺ εἶχε μαζί του κατὰ τὴν ἀνάληψη καὶ οργάνωση τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων –ὅταν ὁ Βικέλας εἶχε ἀναδειχθεῖ σὲ πρόεδρο τῆς Διεθνούς Επιτροπῆς γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων ἢ ὅταν ἀργότερα διετέλεσε καὶ μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ἐργάνων ποὺ συγκρότησε ὁ διάδοχος–, ἀλλὰ καὶ στὴν πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Βικέλα. Τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ Βικέλας κινεῖται μεταξὺ ἀντικοινοβουλευτισμοῦ ἀφενὸς καὶ πατερναλιστικοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καὶ ἀναζήτησης χαρισματικῆς ἡγεσίας ἀφετέρου. Ὁ Βικέλας θεωρεῖ ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ἐμφάνισης χαρισματικῆς ἡγεσίας στὴν Ἑλλάδα προκύπτει ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ συγκυρία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἀνθρωπολογικὸ ἀξίωμα ὅτι «οἱ λαοὶ παντοῦ εἶναι ἀστατοὶ καὶ ἐμεταβάλλοι» («Ὁ πόλεμος τοῦ 1897», στο *ἴδιο*, σ. 302), με ἀποτέλεσμα μόνο μιὰ ἰσχυρὴ χαρισματικὴ ἡγεσία νὰ μπορεῖ νὰ σφουρηλάτησιν καὶ νὰ διατηρήσιν τὴν πολιτικὴ ἐνότητα καὶ συνοχὴ. Στὸ πνεῦμα αὐτὸ ὁ διάδοχος τοῦ ελληνικοῦ θρόνου παρουσιάζεται λοιπὸν ὡς φορέας τῆς ἐπιζητούμενης χαρισματικῆς ἡγεσίας. Εἴτε ὡς κυρίαρχος τῆς πολιτικῆς σκηνῆς εἴτε ὡς ἀντίρροπη ἐξισορροπητικὴ δύναμις σὲ σχέση με τὰ κόμματα, μόνον αὐτός, σύμφωνα με τὸν Βικέλα, εἶναι σὲ θέση νὰ ἀπαλλάξῃ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὶς παθολογικὰς ἐκφάνσεις τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ: τὴ βουλευτοκρατία, τὴν ἀρχὴ τῆς δεδηλωμένης, τὴ στρατοκρατία, τὴν πολιτικὴ συνάλλαγῃ, τὴν ἀνυπαρξία ἰκανῆς πολιτικῆς ἡγεσίας ἰδίως σὲ περιόδους διεθνῶν κρίσεων (εἶναι δηλωμένη ἡ ἀντιπάθεια τοῦ Βικέλα πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Δηλιγιάννη, στὸν ὁποῖο καὶ καταλογίζει τὴν κύρια ἐυθύνη γιὰ τὸν πόλεμο: στο *ἴδιο*, σ. 281 καὶ 293), τὴν ὑπονόμευση τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, τὴν ἀνυπαρξία πολιτικῆς ἐυθύνης καὶ ἠθικῆς συνείδησης, τὸν ὁπορτουνισμό τῶν κυβερνήσεων, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ δισυπόστατη ἀλτρωτικὴ πολιτικὴ τους –σεβασμὸς status quo / ἐξοπλισμὸς ἀνταρτικῶν ομάδων (στο *ἴδιο*, σ. 283). Γιὰ τὰ παραπάνω βλ. Βικέλας, στο *ἴδιο*, σ. 254, 279, 291, 297, 346. Ὁ Βικέλας εἶδε τὴν ἐκβίαση τοῦ πολέμου τοῦ 1897 ὡς κλονισμό ποὺ ἔσωσε τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν πολιτειακὴ καὶ πολιτικὴ ἀνατροπὴ (στο *ἴδιο*, σ. 343-344), ὡς ευκαιρία γιὰ μιὰ ἐκ τῶν ἀνω ἢ ἐκ τῶν κάτω υπέρβαση τῶν ἀντινομῶν τῆς ελληνικῆς κοινωνίας καὶ πολιτείας. Ἡ δευτέρη θὰ τελεσφοροῦσε «διὰ τῆς βραδείας ἐξαπλώσεως τοῦ φωτισμοῦ καὶ τοῦ πλούτου, καὶ διὰ τοῦ αἰσθήματος τῆς ἠθικῆς ἀνεξαρτησίας, τὴν ὁποίαν συνεπιφέρει ἡ ἀπόκτησις τῆς υλικῆς ἀνεξαρτησίας» (στο *ἴδιο*, σ. 330).

75. Γράφει ἐν προκειμένῳ ὁ Βικέλας («Οἱ διεθνεῖς Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες» [5 Ἀπριλίου 1895], *Ἀπαντα*, τόμ.

όμως τη γενικότερη απαξίωση των θεσμικών οργάνων του κράτους, τη διάσταση μεταξύ πραγματικής και ιδεατής Ελλάδας, την αυτονομία του έθνους από το κράτος και την έκφραση των εθνικών συμφερόντων και δικαιών από αυτόκλητους ατομικούς ή συλλογικούς σωτήρες, όπως η Εθνική Εταιρεία και η Εταιρεία «Ο Ελληνισμός».⁷⁶

Ο πραγματιστικός και όχι ιδεαλιστικός, όπως ελπίζω ότι θα φανεί στη συνέχεια, βολονταρισμός του Βικέλα βρήκε ερείσματα στην αρχαιολατρία και το φιλελληνισμό του Coubertin, καθώς και των γάλλων λογίων Théodore Reinach και Michel Bréal.⁷⁷ Η ανυπαρξία συντονισμένου συλλογικού σχεδιασμού για την ανάληψη της διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων αποδεικνύεται μεταξύ άλλων από το γεγονός ότι, όπως μαρτυρεί ο αξιόπιστος συνήθως και αυστηρός με τον εαυτό του Βικέλας, ο ίδιος μυήθηκε στην Εταιρεία μετά το 1896 και έγινε μάλιστα «φανερό μέλος» της ως «τυφλόν όργανον Αρχής αοράτου και αγνώστου»⁷⁸ με προτροπή του εξαδέλφου του Παύλου Μελά και ενώ είχε ήδη παρέλθει ένα έτος από τις σχετικές αρχικές κρούσεις και προτροπές του περιβάλλοντος της οικογένειας Μελά και ιδίως του θείου του, Μιχαήλ, ο οποίος «ως πρόεδρος του φανερού της κέντρου, ανέλαβε δε και τα χρέη ταμίου του κέντρου τούτου».⁷⁹ Άλλωστε, η σύντομη θητεία του Βικέλα τερματίστηκε οικειοθελώς μετά την άρνηση της Εθνικής Εταιρείας να αποδεχτεί τη λύση της αυτονομίας της Κρήτης και την εξαιτίας της εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο του 1897.⁸⁰ Οπλισμένος με την ύστερη γνώση της καταστροφικής δράσης της Εθνικής Εταιρείας για τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα, ο Βικέλας

Η', σ. 131): «Δεν επεβάλλετο, σας ερωτώ, να προτείνω τας Αθήνας ως έδραν των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων; – Δεν είχα τοιαύτην εντολήν ή άδειαν, αλλ' ούτε καιρός έμενε να ζητήσω των αρμοδίων την γνώμην και συγκατάθεσιν. Και αν υπήρχεν ο καιρός, δεν ήθελα –δεν έπρεπε– να ενοχοποιήσω τρίτους οιοσδήποτε διά παρομοίας προτάσεως. Εφοβούμην την απόρριψίν της και εθεώρησα ορθόν να φέρω μόνος εγώ την ευθύνην της αποτυχίας».

76. Για τα ζητήματα αυτά βλ. Γιώργος Κόκκινος, «Η αποσύνδεση του έθνους από το κράτος, ο πολιτικός ανορθολογισμός και η συγκρότηση των εθνικών οργανώσεων στα τέλη του 19ου αιώνα. Το παράδειγμα της Εταιρείας “Ο Ελληνισμός”», στο *Ο πόλεμος του 1897. Δήμερο με την ευκαιρία των 100 χρόνων (4 και 5 Δεκεμβρίου 1997)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σ. 231-250.

77. Ο Βικέλας αναγνωρίζει τη συνεισφορά και συμπαραστάση των τριών επιφανών γάλλων σε ευχαριστήριο λόγο του. Βλ. «Assemblée Générale du 21 mai 1896. Discours prononcé par M. D. Bikelas President», *Άπαντα*, τόμ. Η', σ. 144. Η επιχειρηματολογία του Βικέλα για την υπερψήφιση της πρότασής του στις 16 Ιουνίου 1894 από τα μέλη του Διεθνούς Αθλητικού Συνεδρίου του Παρισιού βασίστηκε στο ακόλουθο σκεπτικό («Οι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες», *Άπαντα*, τόμ. Η', σ. 132): «Διεξεδίκησα τα δικαιώματα της Ελλάδος προκειμένου περί ανασυστάσεως Ελληνικού θεσμού. Ναι μεν, κατά την έκφρασιν του Βίκτωρος Ουγκώ, όλοι οι πολιτισμένοι λαοί έχουν κοινήν προμήτορα την αρχαίαν Ελλάδα, αλλ' ημείς την έχουμεν μητέρα. Είμεθα τρόπον τινα οι θείοι των λοιπών εθνών. Ιδού η μόνη υπεροχή μας, εάν είναι τούτο υπεροχή. Ιδού πόθεν η αξίωσις να εγκαινισθούν επί του Ελληνικού εδάφους μας οι ανιδρυόμενοι Ολυμπιακοί Αγώνες. Δεν έχουμεν τα μέσα να τελώσωμεν εορτάς μεγαλοπρεπείς, αλλά το εγκάρδιον της υποδοχής θ' αναπληρώση τας πολλές ελλείψεις μας. Δεν θα παρέξωμεν εις τους ξένους μας διασκεδάσεις αξίας της περιστάσεως, αλλ' έχουμεν να δείξωμεν τα μνημεία και τα ερείπια της αρχαιότητος, θα τους οδηγήσωμεν εκεί όπου οι αρχαίοι ετέλουν τους ενδόξους αγώνας των, εις τα Ολύμπια, τα Ίσθια, τους Δελφούς, την Επίδαυρον...». Στο ίδιο κείμενο (σ. 128) συνοψίζει με σαρκασμό, αλλά και με ισχυρή αίσθηση ιστορικής και πολιτισμικής αυτογνωσίας την παραπάνω επιχειρηματολογία ως εξής: «Η εθνική μας φιλαυτία εύρε πάλιν αφορμήν ικανοποιήσεως, χάρις εις την δόξαν των προγόνων!».

78. Βικέλας, «Ο πόλεμος του 1897», *Άπαντα*, τόμ. Α', σ. 273.

79. Στο ίδιο, σ. 287. 80. Στο ίδιο, σ. 263, 284.

θα θεωρήσει τη συμμετοχή του σε αυτή ως «το μεγαλείτερον λάθος, την μεγαλειτέραν ανοησίαν» της ζωής του, αν και, παρ' όλα αυτά, δεν αισθανόταν ενοχές ως «μη λαβών ενεργόν μέρος εις τα της διοικήσεώς της».⁸¹

Η ανάληψη της διεξαγωγής των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων από την Ελλάδα αποτελούσε, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Βικέλα, πρώτης τάξεως ευκαιρία τόσο για την ανασυγκρότηση και τον εκσυγχρονισμό της χώρας μετά την οικονομική της κατάρρευση την 1 Δεκεμβρίου 1893 όσο και για την άσκηση πειθούς στη διεθνή κοινότητα ώστε αφενός να αποκατασταθεί το τρωθέν κύρος του ελληνικού κράτους –το οποίο, ωστόσο, όπως αναγνωρίζει ο ίδιος, και πριν από την πτώχευση δεν ήταν μεγάλο– και αφετέρου να ανακτηθεί «η αληθής συμπάθεια και η απολεσθείσα υπόληψις των ξένων».⁸² Η επίτευξη των κεφαλαιωδών αυτών σκοπών θα σήμαινε τη σχεδόν ριζική μεταστροφή της στάσης των Μεγάλων Δυνάμεων έναντι της Ελλάδας, η οποία, ακόμα και για τον δυτικόστροφο Βικέλα, που πέφτει και αυτός στην παγίδα του ιδεολογήματος της διεθνούς συνωμοσίας εναντίον των ελληνικών συμφερόντων, «ήτο σκληρά και απεχθής ανέκαθεν» δεδομένου ότι «υπέχουν και εκείνοι ευθύνην απέναντι της ιστορίας» για την αδυναμία του ελληνικού κράτους να υλοποιήσει το εκσυγχρονιστικό του πρόγραμμα στους πολιτικούς θεσμούς και την οικονομία, αλλά και να εκπληρώσει τις αλυτρωτικές του βλέψεις, που θα το καθιστούσαν υπολογισμό παράγοντα στο χώρο της Βαλκανικής Χερσονήσου και της Ανατολικής Μεσογείου.⁸³ Η εσωτερική ανασυγκρότηση και η ικανότητα εκμετάλλευσης του ανταγωνισμού μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων συνιστούν, κατά τον Βικέλα, τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την αναβάθμιση της διεθνούς θέσης της χώρας.⁸⁴ Εκτός όμως από τις προφανείς πολιτικές και οικονομικές προσδοκίες, η διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα εμπεριείχε κατά τον Βικέλα και μια τρίτη σκοπιμότητα: την ελπίδα της «ηθικής ωφέλειας» που θα προέκυπτε από τη διάνοιξη διαύλων πολιτισμικής επικοινωνίας της υπανάπτυκτης Ελλάδας με την προοδευμένη Ευρώπη, η οποία αποτελούσε αδιαφιλονίκητο πολιτισμικό πρότυπο, καθώς και από τη βαθμιαία οργανική ενσωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας στην «ευρωπαϊκή ολομέλεια».⁸⁵ Το στοιχείο που εντυπωσιάζει στο τελευταίο αυτό επιχείρημα του Βικέλα είναι η υπόρρητη, η έμμεση ταύτιση της αναδυόμενης διεθνούς ολυμπιακής κοινότητας με τον δυτικό κόσμο

81. Στο ίδιο, σ. 285. 82. Στο ίδιο, σ. 261. 83. Στο ίδιο, σ. 260.

84. Στο ίδιο, σ. 321-322: «Επιτρέπεται να περιορισθώμεν εις την εσωτερικήν μας οργάνωσιν και μόνην, και να μη προσκολληθώμεν εις εκείνην των Δυνάμεων από την οποίαν δυνάμεθα περισσότερον να ελπίσωμεν εις το μέλλον; Αληθές ότι η σημερινή μας αθλιότης είναι τόση, ώστε φαίνεται γελοία πάσα σκέψις περί εξωτερικής πολιτικής. Αληθές ότι μόνη η εσωτερική μας ανόρθωσις δύναται να επιτρέψη σκέψεις τοιούτου είδους. Αλλ' η εσωτερική μας ανόρθωσις είναι έργον χρόνου πολλού, η δε διαρρύθμισις της Ανατολής ημπορεί να επέλθη ταχύτερον ή όσον φαίνεται σήμερον πιθανόν, με όλην την ψευδή λάμψιν την οποίαν δίδει εις την Τουρκίαν ο κατά της Ελλάδος θρίαμβός της και με όλην την προς τον Σουλτάνον φιλίαν του Γερμανού αυτοκράτορος. Ίσως μάλιστα και το μεν και το δε επισπεύσουν αντί να απομακρύνουν την ώραν της διαρρυθμίσεως, εάν εξ ενός ωθήσουν την Τουρκίαν εις νέα τερατουργήματα, εξ άλλου δε εξεγείρουν τας προς αλλήλους ζηλοτυπίας των Δυνάμεων».

85. Βικέλας, «Οι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες», *Άπαντα*, τόμ. Η', σ. 139: «Διά της συχνότερας επαφής προς ξένους θα επέλθη ταχύτερα και εντελέστερα η κατάταξις και ημών εις την ευρωπαϊκήν ολομέλειαν. Δεν αποβλέπω εις μόνα τα βαλάντια των περιηγητών. Προσοδωκώ ηθικήν ωφέλειαν εκ του αυξάνοντος συγχρωτισμού με τον έξωθεν πολιτισμόν».

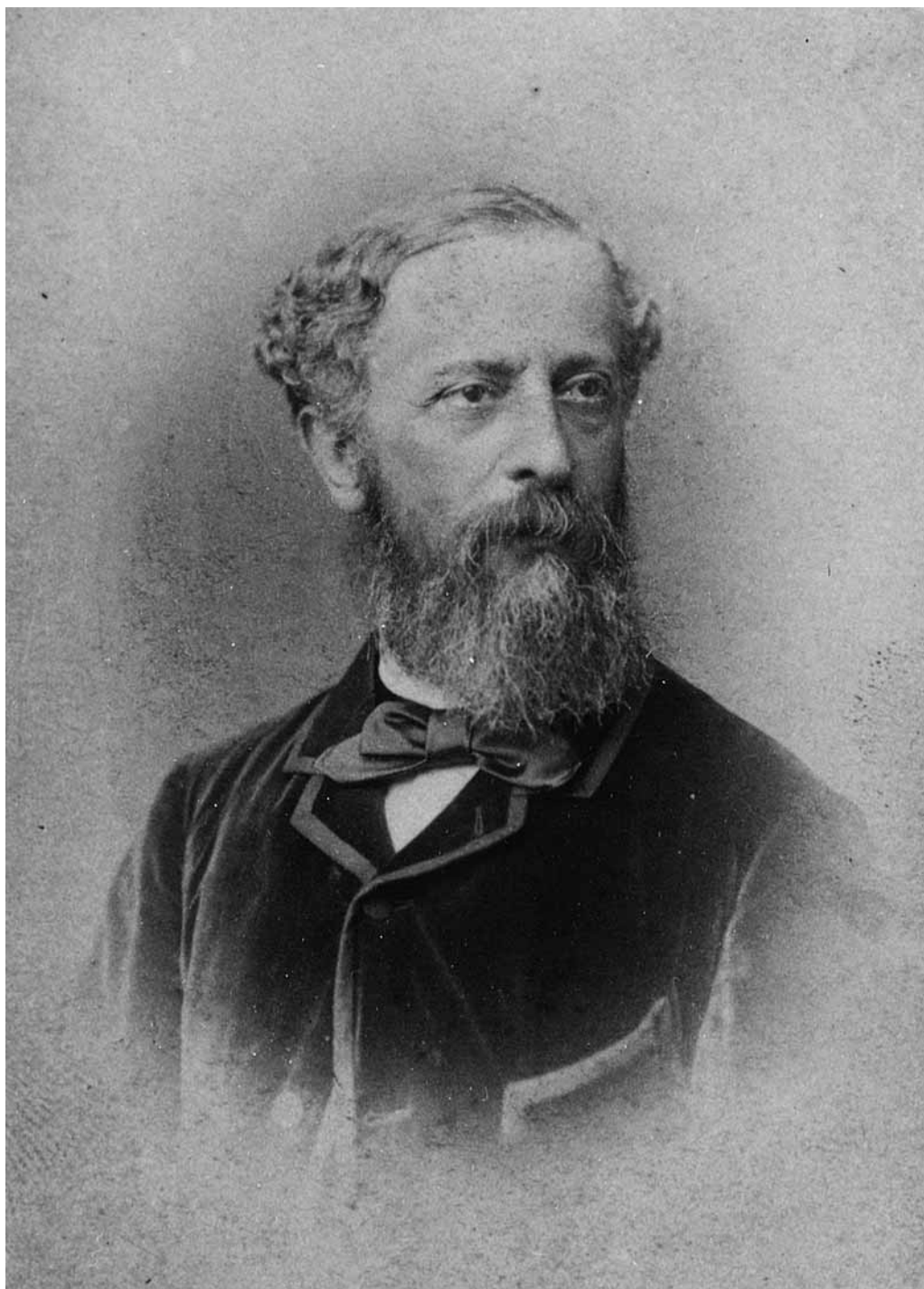
και ιδιαίτερα με την Ευρώπη, σαν η ολυμπιακή πολιτισμική κληρονομιά να μην είχε οικουμενικό χαρακτήρα ούτε η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων να απέβλεπε στη δημιουργία μιας συμβολικής τουλάχιστον οικουμενικότητας.

Σε αυτή την προοπτική, η ανάληψη των Ολυμπιακών Αγώνων μετασχηματίστηκε από τον Βικέλα –ιδίως μετά την τραυματική εμπειρία του πολέμου του 1897– σε σύμβολο μιας νέας, αναγεννημένης Ελλάδας, όπου η ριζική απαξίωση του παρόντος προσδιόριζε την εικόνα του μέλλοντος. Στη νέα αυτή Ελλάδα η κρατική βούληση δεν θα ήταν διάτρητη από τις παράλληλες ή αντίθετες πολιτικές άλλων εξωθεσμικών κέντρων λήψης αποφάσεων, το ένδοξο παρελθόν δεν θα λειτουργούσε ως ασπίδα ή προπέτασμα καπνού. Τέλος, οι ομάδες πίεσης και τα άτομα δεν θα αισθάνονταν την ανάγκη να υποκαταστήσουν την ισχυρή και συνεπή κρατική βούληση στο όνομα του έθνους ή της ανάγκης των καιρών.

Αποδίδοντας τα εύσημα κατά πρώτο λόγο στον Coubertin και δευτερευόντως στους «φίλους του», τον Αμερικανό William Sloane και τον Άγγλο Charles Herbert, επειδή αυτοί «έθεσαν τας πρώτας βάσεις του αθλητικού συνεδρίου», που αποτέλεσε πρόγραμμα για την «ανίδρυση των Ολυμπιακών Αγώνων», ο Βικέλας βρίσκει την ευκαιρία να επισημάνει ότι η ανασύσταση των Αγώνων δεν θα ήταν δυνατή χωρίς τις γνώσεις και τις «διεθνείς σχέσεις» του γάλλου αριστοκράτη, αλλά κυρίως χωρίς τη διεθνοποίηση του ενδιαφέροντος για τα αγγλικά sports και την ενστάλαξη στη νεολαία της αγάπης για τη «σωμασμία».⁸⁶ Στις εκτιμήσεις του αυτές επιχειρεί να συγκεράσει την ηρωολατρική θεώρηση της γένεσης του ολυμπιακού κινήματος με τη σύλληψη της γυμναστικής και κυρίως των sports ως πολλαπλά επωφελών μορφών αστικής κοινωνικότητας με καθοριστική επίδραση στην εσωτερίκευση των κυρίαρχων αξιών, στη διαμόρφωση του εθνικού φρονήματος, στη διάπλαση του ήθους του πολίτη και στη διασφάλιση της κοινωνικής και πολιτικής πειθαρχίας, όπως και της δημόσιας υγείας. Η πρόταξη, στην προκειμένη περίπτωση, της σύγχρονης αγγλικής αθλητικής παράδοσης σε σχέση με το αρχαιοελληνικό πρότυπο είναι ενδεικτική ενός πνεύματος αναγκαίου εκσυγχρονισμού, αναγκαίας συμπίεσης με τη Δύση, χωρίς ωστόσο να υποτιμάται ούτε η γενεαλογική αναφορά στην αρχαία Ελλάδα ούτε η διαχρονική επιβίωση «των παραδόσεων της σωμαστίας [...] ιδίως μεταξύ του λαού μας» ως κυριότερου κληρονόμου του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.⁸⁷ Η αναγκαστική, ωστόσο, συμπίεση με το παρόν και τις τρέχουσες πολιτισμικές πρακτικές δεν συνεπάγεται, κατά τη γνώμη του Βικέλα, τη δομική, θα λέγαμε, αλλοίωση του αρχαιοελληνικού προτύπου – αρνητική εξέλιξη, που θα μπορούσε να προέλθει από την εμπορευματοποίηση του αθλητισμού και τη μετατροπή των διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων σε μαζικό θέαμα. Αντίθετα, η οργανική ενσωμάτωση του αθλητικού ιδεώδους στις σύγχρονες πολιτισμικές πρακτικές προϋποθέτει, σύμφωνα με τον έλληνα λόγιο, τη διαμόρφωση μιας δίδυμης κουλτούρας αθλητή και θεατή, βασισμένης στις αξίες της απλότητας, της σοβαρότητας και της λιτότητας. Η φτωχή Ελλάδα είναι από την άποψη αυτή ο καταλληλότερος τόπος για τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων, ο τόπος όπου τόσο το φυσικό όσο και το ανθρωπογενές περιβάλλον υποβάλλουν την ιδέα της «κοσμιότητας άνευ πολυτελείας».⁸⁸

Ο λόγιος, δημοσιογράφος (εκδότης της εφημερίδας *Αιών*) και πολιτικός Τιμολέον

86. Στο ίδιο, σ. 127. 87. Στο ίδιο, σ. 137-138. 88. Στο ίδιο, σ. 136.

Ο Τιμόλεων Φιλήμων, γενικός γραμματέας της ΕΟΑ, 1895. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.5]

Φιλήμων (1833-1898), ο οποίος είχε διατελέσει δήμαρχος Αθηναίων (1887-1891), γραμματέας του βασιλιά Γεωργίου Α', έφορος της Βιβλιοθήκης της Βουλής και πρώτος πρόεδρος της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, αποτέλεσε βασικό μέλος του επιτελείου που οργάνωσε και διεκπεραίωσε τους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας αναλαμβάνοντας τη θέση του γραμματέα της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής.⁸⁹ Το ενδιαφέρον, ωστόσο, των συναφών με το θέμα απόψεών του δεν απορρέει μόνο από την επίσημη ιδιότητά του ως φορέα και κωδικοποιητή του κυρίαρχου λόγου, αλλά και από τις ενδεικτικές αποκλίσεις, που χαρτογραφούν τις ιδεολογικές συντεταγμένες της σκέψης του.

Ο Φιλήμων προσεγγίζει το θεσμό των διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων ως πεδίο σφυρηλάτησης της οικουμενικής συνείδησης των ανθρώπων, του «εξόχως φιλανθρώπου δόγματος της αδελφότητας», θεωρώντας πρωταρχική προϋπόθεση συμμετοχής σε αυτούς την ιδιότητα του ελεύθερου πολίτη, κατά το υπόδειγμα των αρχαίων Ελλήνων. Θα λέγαμε ότι στη συνείδησή του «ήκιστα αφίστανται» οι νέοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες από τους Ολυμπιακούς Αγώνες της αρχαιότητας, δεδομένου ότι έχουν θεμελιωθεί «επί των αυτών αιώνων αρχών [...] ου μόνον εν τω συνόλω αυτών, αλλά και εν ταις λεπτομερείαις».⁹⁰ Η πρόταξη του διεθνιστικού-κοσμοπολιτικού χαρακτήρα των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων δεν αναιρεί τη σημασία τους για τον σύγχρονο ελληνισμό, δεδομένου ότι η ανάληψη και η επιτυχής οργάνωσή τους υπήρξε αποτέλεσμα συντονισμένων προσπαθειών τόσο του εθνικού κέντρου όσο και των απόδημων Ελλήνων, οι οποίοι διείδαν σε αυτούς την ευκαιρία να βρεθεί η Ελλάδα στο επίκεντρο του διεθνούς ενδιαφέροντος, αλλά και να αναβιώσει και να καταστεί οικουμενική η κληροδοτημένη αθλητική παράδοση των προγόνων. Το αποτέλεσμα των συντονισμένων αυτών προσπαθειών υπήρξε, κατά τον Φιλήμονα, εντυπωσιακό διότι η διεθνής κοινή γνώμη πείστηκε για την επιτελεσθείσα «εν Ελλάδι πρόοδον ηθικήν, πνευματικήν, καλλιτεχνικήν και υλικήν, διαψεύδουσαν την περί της ελληνικής χώρας και της ελληνικής κοινωνίας γνώμην, την επικρατήσασαν παρά τω πεπολιτισμένω κόσμω», ενώ, παράλληλα, οι ξένες αποστολές έφθασαν μέχρι του σημείου να «ανωμολογήσουν» ότι η απόσταση που είχε διανύσει η Ελλάδα σε διάστημα περίπου μισού αιώνα συμπτυκνώνοντας τα στάδια της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας ιδιαίτερα στους τομείς του «κοινωνικού και υλικού βίου» ήταν συγκριτικά μεγαλύτερη από αυτή που είχαν διανύσει «οι μάλλον προηγμένοι λαοί και υπό εθνικάς κυβερνήσεις επί αιώνας βιούντες».⁹¹

89. Ο ιστορικός Σπυρίδων Λάμπρος στη νεκρολογία του για τον Τιμολέοντα Φιλήμονα αναφέρει τα εξής: «Προκειμένου δε περί των Ολυμπιακών Αγώνων, ουδείς δικαιούται να λησμονήσει, ότι εις τέσσαρας άνδρας [...] οφείλεται μάλιστα η αποδοχή της ευθύνης επί τη τελείσει αυτών και η τιμή επί τη επιτυχία. Ούτοι δε είνε ο διάδοχος του ελληνικού Θρόνου, ο Γεώργιος Αβέρωφ, ο Δημήτριος Βικέλας και ο Τιμολέων Φιλήμων. [...] Ο δε Φιλήμων τέλος ως γενικός γραμματεύς των Ολυμπιακών Αγώνων υπήρξεν ο μοχλός ο τα πάντα κινών, το πνεύμα το τα πάντα φωτίζον, η καρδιά η τα πάντα αισθανομένη. Εις το γραφείον αυτού συνεκεντρούντο όλα τα νήματα της πολυπλόκου εργασίας [...]. Μετά δε την αλησιμόνητον μέθην των ημερών του Σταδίου νέον όνειρον επλήρωσε την ψυχήν του φαντασμαγορούντος, η οικοδόμησις ολυμπιακού μεγάρου και η τακτική κατά τετραετίαν τέλεισις Ολυμπιακών Αγώνων εν ταις Αθήναις, μεταβαλλομένας εις διεθνές κέντρον απολαύσεων πανηγυρικών». Βλ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Τιμολέων Φιλήμων. Σκιαγραφία», *Εθνική Αγωγή* 3 (1 Απρ. 1898), σ. 36-37.

90. Τιμολέων Ι. Φιλήμων, «Πρόλογος», στο *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 776 π.Χ. - 1896*, μέρος Α', ό.π.

91. Φιλήμων, *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας του 1896*, ό.π., σ. 132.

Δύο είναι οι προσωπικότητες οι οποίες, κατά τον Φιλήμονα, διαδραμάτισαν καίριο ρόλο στην επιτυχή διεκπεραίωση του παράτολμου εγχειρήματος: ο Γ. Αβέρωφ με τις χρηματικές του δωρεές και ο βασιλιάς Γεώργιος με την ηθική στήριξη που παρέσχε. Ο πρώτος συμβολίζει την αναγέννηση των δυνάμεων του ελληνισμού και τη μέχρι αυτοθυσίας αγάπη και προσφορά προς την πατρίδα, ενώ ο δεύτερος την ανεξαρτησία τού ελληνικού κράτους, καθώς και την ιστορική συνέχεια και την πολιτική ενότητα του ελληνικού έθνους. Γράφει σχετικά ο Φιλήμων τον Αύγουστο του 1896: «Ο Γεώργιος Αβέρωφ, ευλόγως εχαιρετίσθη, υπό σύμπαντος του Ελληνικού, ως ο κύριος καταρτιστής των Ολυμπιακών Αγώνων. Ευτυχέστερος δε αναδεικνύμενος Ηρώδου του Αττικού, ανεκαίνιζε το Παναθηναϊκόν Στάδιον, ή μάλλον εκάλει εκ της κόνεως εις την ζωήν αυτόν, ουχί όπως το παραδώση, ως εκείνος, προ αιώνων δεκαεπτά, εις τον ξένον και αλλόφυλον κατακτητήν και κύριον της Ελλάδος, αλλ' εις τον ελευθέρα ψήφω των Ελλήνων ανακηρυγμένον Αντιπρόσωπον του Έθνους, εις τον Βασιλέα της ελευθέρας Ελλάδος, κεκλημένον να δεχθή εν αυτώ την έκφρασιν του σεβασμού των αντιπροσώπων της Οικουμένης, και να κηρύξη την έναρξιν των πρώτων διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων υπό τον ελεύθερον ουρανόν της Πατρίδος».⁹² Αποδίδοντας τα εύσημα στον εθνικό ευεργέτη Γ. Αβέρωφ και γνωρίζοντας ότι οι έρanoi και οι προσφορές των πλούσιων Ελλήνων απέδωσαν στο χεμαζόμενο από την πτώχευση ελληνικό κράτος ποσό τριπλάσιο σε σχέση με αυτό που αρχικά τουλάχιστον είχε προϋπολογιστεί ως αναγκαίο για τη διεξαγωγή των Αγώνων, ο Φιλήμων δεν χάνει την ευκαιρία να ψέξει όσους δεν στάθηκαν στο ύψος των περιστάσεων. «Πολλοί εκ των πλουσίων», γράφει, «εκώφευσαν εις τας προς αυτούς εκκλήσεις, ηγήθησαν δ' άλλοι πεισιμόνως τον έρανον αυτών, έστω και ελάχιστον, κηρύσσοντες και διαδίδοντες, ότι το έργον ην κωμικόν και έμελλε ν' αποτύχη, εις μάτην δ' έμελλον να δαπανηθώσι τα χρήματα».⁹³ Αν όμως είναι καυστικός με τους πλούσιους Έλληνες, απεναντίας εγκωμιάζει τον ελληνικό λαό όχι μόνο γιατί περιέβαλε τους Αγώνες με εμπιστοσύνη, επιδεικνύοντας τις εθνικές αρετές του αφειδώλευτου ενθουσιασμού, της απλότητας, της «προθύμου και πανηγυρικής φιλοξενίας», που αποτελούν οιονεί αντανάκλαση των φυσικών ιδιοτήτων του ελληνικού τοπίου, ούτε μόνο γιατί με την ηθική του ενίσχυση υποκατέστησε την έλλειψη υποδομών και «υλικής επιδείξεως»,⁹⁴ αλλά πρωτίστως γιατί αντέδρασε ως ενιαίο και συνεκτικό σύνολο, ως αδιαφοροποίητο όλον, υπερβαίνοντας τις ταξικές διαφορές και τις ιδεολογικοπολιτικές διαμάχες: «Εν Αθήναις, επίσης και εν συμπάση τη άλλη Ελλάδι, ελλείπει το πλήθος, όπερ οι Αρχαίοι απεκάλουν *Δήμον*, ή *Όχλον*, ή *Θήτας*, οι Ρωμαίοι *Plebes*, οι Άγγλοι *Mob*, οι Γάλλοι *Populace* [...]. Πάντες οι Έλληνες ενί σεμνύνονται ονόματι, τω του *Έλληνος*, προς αλλήλους δεν τρέφουσι πάθη κοινωνικά και αδιάλλακτα, τα προκαλούντα τας έριδας, ένεκα δε της ισομοιρίας των κτήσεων, κατά το μάλλον ή ήττον πληρεστέρας ή αλλαχού που, δεν ευρίσκε-

92. Φιλήμων, *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 776 π.Χ. - 1896*, μέρος Β', ό.π., σ. 21-22

93. Στο ίδιο, σ. 19. Ο Φιλήμων κατηγορεί κυρίως τους πλούσιους Έλληνες της Αγγλίας για τη στάση που επέδειξαν αρνούμενοι να ενισχύσουν οικονομικά το σχέδιο της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων. Το γεγονός αυτό προκύπτει από επιστολή του Φιλήμονα στον Βικέλα. Βλ. σχετικά Κουλούρη, «Οι πρώτοι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες», *Αρχαία και ιστορία της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων*, ό.π., σ. 31.

94. Φιλήμων, *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 776 π.Χ. - 1896*, μέρος Β', σ. 26.

ται εν αυτοίς τάξεις ακτημόνων ή ανεστίων. Πάντες οι Έλληνες εννοούσιν ότι φέρουσιν έκαστοι την όλην ευθύνην της εθνικής τιμής. Εντεύθεν εκάστοτε, οσάκις μάλιστα γίνη επίκλησις εις την εθνικήν φιλοτιμίαν και εις την προς τους ξένους επίδειξιν, αναδείκνυται πας Έλλην, και αυτός ο πτωχότατος, αστυνόμος και φύλαξ εαυτού».⁹⁵ Το ιδεολόγημα του φόβου των μαζών και η επαναστατική δυναμική του 19ου αιώνα συγκροτούν το ιδεολογικό πλαίσιο για τη νοσηματοδότηση του ελληνικού έθνους ως οργανικής κοινότητας προικισμένης με ακατάλυτους δεσμούς συνοχής και αλληλεγγύης, στοιχείο το οποίο, σύμφωνα με τον Φιλήμονα, αποτελεί διαχρονικό διακριτικό γνώρισμα του ελληνισμού. Γνώρισμα το οποίο, συνυπάρχοντας με την ταξική ρευστότητα και την ανοδική κινητικότητα που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία, ενισχύθηκε μετά την εθνική ανεξαρτησία με τον αναδασμό των εθνικών γαιών και τη δημιουργία μιας ισχυρής τάξης μικροϊδιοκτητών, σύμφωνα με το πατερναλιστικό πολιτικό όραμα του Καποδίστρια αλλά και τις αναδιανεμητικές ιδεολογικές επιταγές της Επανάστασης του 1821. Εθνική εξιδανίκευση και λαϊκισμός συμφύρονται στην ιδεοληπτική επιχειρηματολογία του έλληνα λόγιου και πολιτικού, εξορκίζοντας το ιστορικό ενδεχόμενο της δημιουργίας και ένταξης ταξικών κομμάτων στο ελληνικό πολιτικό σύστημα.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον, κατά τη γνώμη μου, παρουσιάζει η άποψη του Φιλήμονα ότι στην ελληνική περίπτωση η κοινωνική πειθαρχία μεταξύ των θεατών στους αθλητικούς αγώνες δεν εμπεδώνεται μέσω της γνώσης των κανονισμών, της συναισθηματικής ταύτισης με τους αθλητές και της συμβολικής άμυλλας που δημιουργείται στη διάρκεια των αγώνων, αλλά προϋπάρχει ως εσωτερικευμένο κοινωνικοπολιτισμικό έθος λόγω του ιδιότυπου ταξικού χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, η οποία εξακολουθεί να συλλαμβάνει τον εαυτό της ως οργανική κοινότητα.

Ο Σπυρίδων Λάμπρος (1851-1919), τακτικός καθηγητής της Αρχαίας Γενικής Ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή κατά την περίοδο 1890-1917, αντιλήφθηκε γρήγορα τα νεωτερικά στοιχεία και την ιδεολογική λειτουργία της κατευθυνόμενης σωματικής άσκησης και του αθλητισμού. Το ενδιαφέρον του για τη σωματική αγωγή και τον αθλητισμό έχει ως πεδίο ανάδυσης το γεγονός της ανάληψης και τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας, όπως φαίνεται από την αποδοχή του διορισμού του το 1895 από τον διάδοχο Κωνσταντίνο ως μέλους της Επιτροπείας Παρασκευής Ελλήνων Αθλητών.⁹⁶ Το ενδιαφέρον του Λάμπρου παρέμεινε ενεργό, αν μάλιστα δεν εντάθηκε ενδεχομένως στη συνέχεια, δεδομένου ότι διετέλεσε πρόεδρος του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου, πρόεδρος του Συνδέσμου των Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Συλλόγων κατά το χρονικό διάστημα 1897-1906 και γενικός γραμματέας της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων κατά την περίοδο 1901-1917. Είναι βέβαιο ότι υπηρετώντας την ιδέα της ανάπτυξης του αθλητισμού και της προόδου της σωματικής αγωγής στην Ελλάδα ο Λά-

95. Στο ίδιο, σ. 26-27.

96. Μέλη της ίδιας επιτροπής διατέλεσαν επίσης οι Ιωάννης Φωκιάνος, Κωνσταντίνος Λομβάρδος και Α. Δ. Κυριακός. Ωστόσο και άλλα επίλεκτα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας, όπως ο Γεώργιος Στρέιτ, ο Νικόλαος Πολίτης και ο Δημήτριος Αιγινήτης διαδραμάτισαν αντίστοιχα ενεργό ρόλο ως μέλη της «Επιτροπείας Αθλητικών Ασκημάτων και Γυμναστικής». Βλ. σχετικά Φιλήμων, στο ίδιο, σ. 17.

μπρος θεωρούσε ότι υπηρετεί την ιδέα της σωματικής και ψυχικής προετοιμασίας του έθνους για την εκπλήρωση των εθνικών του δικαίων.

Εκλαμβάνοντας ως δεδομένη την ώσμωση επιστημονικού λόγου και εθνικής ιδέας,⁹⁷ αν και υπήρξε ο κύριος εκπρόσωπος του ιστορικού θετικισμού στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο, ο σημαντικός έλληνας ιστορικός αφενός ασχολήθηκε με την επιστημονική συγκρότηση του ενδιαφέροντος για τον αθλητισμό και τις γενεαλογικές καταβολές του στην αρχαία Ελλάδα και αφετέρου αντιμετώπισε τους αθλητικούς στίβους ως συμβολικό πεδίο κατάδειξης της ιστορικής συνέχειας και της βιολογικής και πολιτισμικής ακμής και ανωτερότητας του ελληνικού έθνους.

Παρά το γεγονός ότι αποδέχεται την παραδειγματικότητα και την κανονιστικότητα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, ο Λάμπρος δεν αρκείται στον φετιχιστικό θαυμασμό «των εξόχων προϊόντων του αρχαίου λόγου και της αρχαίας τέχνης», θεωρώντας επιβεβλημένη τη συνολική θέαση των μορφών του αρχαιοελληνικού βίου, αλλά και την ενσωμάτωση στο παρόν, «εις τον μετ' ου πολύ αρχόμενον εικοστόν αιώνα», των ζωντανών ακόμη και διαχρονικών στοιχείων του πολιτισμού της ελληνικής αρχαιότητας, υπό την έννοια της άντλησης «διδασμάτων» και της μίμησης «παντός ό,τι η αρχαιότης δύναται να επιδείξει ωραίον και μέγα».⁹⁸ Δεδομένου ότι η σωματική άσκηση και ο αθλητισμός συμπεριλαμβάνονται μεταξύ «των αρίστων της αρχαιότητος κληροδοτημάτων», τα οποία εκπληρούν διαχρονικές ανάγκες της ανθρωπότητας, ο Λάμπρος έκρινε επιβεβλημένη την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων, θεσμού που μιμείται αλλά και διευρύνει το νόημα της άμιλλας και της ειρηνικής συνύπαρξης, προσδίδοντάς του οικουμενικό περιεχόμενο.⁹⁹ Αν και αναγνωρίζει ότι «ο οσημέραι προβαίνων πολιτισμός» οδηγεί στην επινόηση νέων «σωμασκιών», νέων αγωνισμάτων, αλλά συγχρόνως και στη μετεξέλιξη όσων ανάγονται στην ελληνική αρχαιότητα, παρ' όλα αυτά διστάζει να κλονίσει τη γενεαλογική σχέση αρχαίου και σύγχρονου πολιτισμού, στην πραγματικότητα δηλαδή την κανονιστική σχέση του ελληνικού εθνικισμού με το εξιδανικευμένο αρχαιοελληνικό παρελθόν, γεγονός που θα μπορούσε να αποδιαρθρώσει την ελληνική συλλογική αυτοεικόνα. Υποστηρίζει λοιπόν την άποψη ότι σε τελική ανάλυση τα νέα αγωνίσματα «είνε ούτως ειπείν φυσικόν επακολούθημα της εναρμονίου εκείνης αναπτύξεως του σώματος παραλλήλως προς την ψυχήν, ήτις είνε χαρακτηριστικόν καλλίστευμα των αρχαίων αγώνων».¹⁰⁰

Στην επιχειρηματολογία του Λάμπρου ο λόγος της καλοκαγαθίας χρησιμοποιείται ως αυτοδικαιωτικός μύθος της ίδιας της νεωτερικότητας, η οποία, ωστόσο, στην πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από τη διάσπαση της ολότητας του πολιτισμού και τη διάλυση της ενότητας του ατομικού υποκειμένου. Κατά συνέπεια ο αθλητισμός δεν εμφανίζεται ως αμιγώς νέο κοινωνικό φαινόμενο, αλλά ως μια σημαίνουσα κοινωνική πρακτική η οποία προήλθε από την επιλεκτική και σταδιακή επανεξοικείωση του δυτικού πολιτι-

97. Σπυριδών Λάμπρος, *Νέοι ορίζοντες εν τη ιστορική ερευνή. Λόγος απαγγελθείς εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω την 15ην Ιανουαρίου 1905* υπό Σπ. Λάμπρου αναλαμβάνοντος επισήμως την Πρυτανειάν του ακαδημαϊκού έτους 1904-1905, Αθήνα 1905, σ. 28: «Δεν υπάρχει πράγματι αλληλεγγύη μεγαλειτέρα της μεταξύ του γραφείου του ιστοριογράφου και της σκηνής του στρατοπέδου. Επ' αμφοτέρων μετεωρίζεται μία και αυτή σημαία, η σημαία της πατρίδος».

98. Λάμπρος, *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 776 π.Χ. - 1896*, μέρος Α', σ. 1.

99. Στο ίδιο, σ. 1. 100. Στο ίδιο, σ. 1-2.

σμού με τον αρχαιοελληνικό, όπως κατεξοχήν αποδεικνύει η άρνησή του να ενταχθούν στο πρόγραμμα των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων αγωνίσματα που θεωρούνταν ξένα προς τα κυρίαρχα ήθη και τις αξίες του παρόντος, παρά το γεγονός ότι στην αρχαιότητα πληρούσαν συγκεκριμένες θρησκευτικές ή κοινωνικές σκοπιμότητες.¹⁰¹

Ήταν μάλλον αναπόφευκτο ότι ο Λάμπρος, ως ένας από τους βασικούς οργανωτές του κυρίαρχου σχήματος της αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνικού έθνους, θα υποβάθμιζε κατά περίπτωση την οικουμενικότητα του θεσμού των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων αφενός για να προβάλει σύγχρονες ανάγκες στο παρελθόν –τεκμηριώνοντας τη γενετική σχέση και των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων με την εθνική ιδέα και κατά συνέπεια την οργανική σχέση του σύγχρονου ελληνισμού με το ανασηματοδοτημένο αυτό πολιτισμικό κληροδότημα της αρχαιότητας– και αφετέρου για να ανιχνεύσει τη σημασία των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων για την εκπλήρωση του αλυτρωτικού και εκσυγχρονιστικού προγράμματος της χώρας, δηλαδή του «ιστορικού προορισμού» της Ελλάδας ως «βασίλιδος των λαών του Αίμου».

Στην πρώτη περίπτωση, κάνοντας λόγο για τη συμβολική διάσταση των αθλητικών θεσμών στην αρχαιότητα, ο Λάμπρος φτάνει στο σημείο να θεωρήσει ότι «κατά ταύτα εν Ολυμπία δεν ετελείτο μόνον η αποθέωσις της ρώμης και του κάλλους, αλλά και λεληθότως εσφουρηλατείτο η εθνική ιδέα, ην διετράνονον [sic] έπειτα οι άλλως καθ' εαυτούς διεσπασμένοι Έλληνες εν τοις υπέρ της Ελλάδος κοινοίς αγώσιν». Υπό το πρίσμα αυτό, «αι μεγάλοι μάχαι των Θερμοπυλών, του Αρτεμισίου, της Σαλαμίνας εν έτει 480 π.Χ. υπήρξαν οιοιού η συνέχεια των Ολυμπιακών Αγώνων της εβδομηκοστής πέμπτης Ολυμπιάδος, και οι περικλεείς περσικόνιοι υπήρξαν οι νικηταί και θεαταί των αγώνων της Ολυμπίας, μετάγοντες από της ιεράς Άλτεως εις τα πεδία των μαχών τον ιερόν ενθουσιασμόν υπέρ μιας ενιαίας, μεγάλης ελληνικής πατρίδος».¹⁰²

Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Λάμπρο, οι Ολυμπιακοί Αγώνες λειτουργούν όχι μόνο ως συνδετικός κρίκος, ως σύμβολο της αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνικού έθνους, αλλά και ως ορόσημο για την ιστορική του αυτογνωσία. «Η Ελλάς του 393 μ.Χ.», όταν καταργούνται από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Θεοδόσιο οι Ολυμπιακοί Αγώνες, «είνε η πρεσβύτερη η γεγηρακυία υπό των αμαρτιών και των συμφορών, αλλά περισώζουσα και υπό τας ρυτίδας του γήρατος της αρχαίας αυτής καλλονής ταπαράφθορα ίχνη». Απεναντίας, η «Ελλάς του 1896» είναι η «νεάζουσα και άπηκτος ακόμη κόρη η ολισθαίνουσα κατά τα πρώτα αυτής βήματα και μετεωριζομένη και σφαλλομένη μεν υπό των ταλα-

101. Με το επιστημολογικό υπόβαθρο του ιστορικοστή αφενός και τη ρεαλιστική γραφή και τεκμηριωτική σκευή του θετικιστή αφετέρου, ο Λάμπρος δεν απορρίπτει τα αγωνίσματα αυτά ως βάρβαρα ή απάδοντα στον χριστιανικό ανθρωπισμό και τον δυτικό ορθολογισμό, αλλά τα θεωρεί μη αφομοιώσιμα στο παρόν, επιχειρώντας όμως ταυτόχρονα να κατανοήσει την αυτοτέλεια και την ιδιογραφική ιστορικότητά τους ως οργανικά στοιχεία και πολιτισμικές πρακτικές άλλων ιστορικών περιόδων. Ενδεικτικό για την προσέγγισή του είναι το παράδειγμα του αρχαίου αγωνίσματος της πυγμής. «Ολίγοι αληθώς», γράφει ο Λάμπρος, «ήσαν οι πύκται οι αγωνισθέντες ή νικήσαντες χωρίς μηδεμίαν να καταφέρωσιν ή δεχθώσιν πληγήν. Ως επί το πλείστον δε συνέβαινε το εναντίον. Οδόντες συνετρίβοντο, εγίνετο κατάξιν των ώπων, το πρόσωπον παρεμορφούτο, δάκτυλοι συνεθλώντο, ενίοτε δ' επήρχετο και θάνατος υπό της ορμής βιαίου πύκτου. Τοιαύτης ωμής διεξαγωγής του αγώνος της πυγμής διεσώθησαν εις ημάς ολίγα παραδείγματα». Βλ. Λάμπρος, στο *ίδιο*, σ. 36.

102. Στο *ίδιο*, σ. 47.

*Ο Σπυρίδων Λάμπρος, καθηγητής
Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών
και γενικός γραμματέας της ΕΟΑ
από το 1901 ως το 1917.
[Αρχείο προσωπογραφιών ΚΝΕ-ΕΙΕ]*

*Ο Γεράσιμος Βώκος, δημοσιογράφος,
λογοτέχνης και ζωγράφος (1915).
[Αρχείο προσωπογραφιών ΚΝΕ-ΕΙΕ]*

ντεύσεων της απειρίας, αλλά βαίνουσα όμως ουχ ήττον σθεναρώς προς τα πίσω».¹⁰³ Η πρώτη Ελλάδα «αντιπροσωπεύει το γήρας και την παρακμήν», την Ελλάδα των «ερείπίων του παρελθόντος, των μεγαλοδόξων αναμνήσεων, αλλά και της πάλης μεταξύ ειδώλων και Χριστού, αλλά και της ασυντελέστου εθνικής ενότητας», ενώ η δεύτερη την «ανηβώσαν νεότητα», «την κοιτίδα και εστία όλου του ελληνισμού».¹⁰⁴ Χωρίς να είναι καθηλωμένη στη δόξα και τις αναμνήσεις της αρχαιότητας, αλλά περιφρουρώντας «ακοίμητος και τας επιβλητικές αξιώσεις της εθνικής ιδέας, ην εχάλκευσαν αιώνες όλοι συμφορών και κοινής δουλείας και κοινών ελπίδων και πόθων κοινών», η νέα Ελλάδα είναι, κατά τον Λάμπρο, «εν όλω ευτυχεστέρα» αυτής του 393 μ.Χ., όταν «εξελαύνετο [...] εκ της ολυμπιακής Άλτεως υπό των μαστιγοφόρων του Θεοδοσίου».¹⁰⁵ Μπορεί να «στρέφει [...] διηνεκώς τους οφθαλμούς προς το απώτερον και εγγύτερον παρελθόν» αυξάνοντας «ενίστε του βήματος το ασταθές», αλλά στην ουσία εμπνέεται από την πολιτισμική της κληρονομιά και την ιστορία της με σκοπό τη συντονισμένη πορεία για την επίτευξη των εθνικών της στόχων.¹⁰⁶ Δύο είναι τα ειδοποιά γνωρίσματα της προαναφερθείσας επιχειρηματολογίας: η χρήση του ρητορικού σχήματος της μεταφοράς, που λειτουργεί ως όχημα του βιολογισμού στην προσέγγιση της εθνικής κοινότητας, και η εμμονή στο ερμηνευτικό σχήμα της παλιγγενεσίας, το οποίο ακόμη και στα τέλη του 19ου αιώνα δεν φαίνεται ότι έχει ακόμη υποκατασταθεί πλήρως από το κυρίαρχο σχήμα της αδιάσπαστης συνέχειας.

Στη δεύτερη περίπτωση, με ιστορική αφετηρία την επιτυχή τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων, ο Λάμπρος προβαίνει στη σύγκριση της Ελλάδας του Όθωνα με αυτήν του Γεωργίου Α' καταλήγοντας σε μια εμπεριστατωμένη καταλογογράφηση των επιτυχιών της δεύτερης. Στην ενδεικτική αυτή καταλογογράφηση συμψύρονται η τεχνοκρατική τεκμηρίωση και η ιστορική αισιοδοξία με την αριστοκρατική κριτική του ελληνικού κοινοβουλευτισμού και τα φιλοβασιλικά πολιτικά φρονήματα. Έγραφε σχετικά ο Λάμπρος: «Ταγαθά ταύτα πάντα, η στήριξις του θρόνου και η αποκατάστασις της εσωτερικής ειρήνης, η προϊούσα συνταγματική αγωγή αρχόντων και αρχομένων, η διάδοσις της συγκοινωνίας, η εδαφική επέκτασις του βασιλείου διά της ενώσεως της Επτανήσου και της προσαρτήσεως της Θεσσαλίας και Ηπείρου και η κραταίωσις των εθνικών αξιώσεων ου μόνον διά της αυξούσης αντιλήψεως των περιβαλλόντων ημάς κινδύνων, αλλά και διά της οιασδήποτε βελτιώσεως των στρατιωτικών και ναυτικών ημών δυνάμεων είνε πρόοδοι, ας ουδείς δύναται να διαμφισβητήσει. Είνε δε πρόοδοι αναμφισβήτητοι, διότι δύναται να στηριχθώσιν επ' αριθμών. [...] Επεκτείνεται δε η πρόοδος αύτη [...] και εις άλλα πολλά, εις τε τον πληθυσμόν του βασιλείου και τον καλλωπισμόν των πόλεων, την διοίκησιν και την δικαιοσύνην, την παιδείαν και τον κλήρον, το εμπόριον και την βιομηχανίαν. Η Ελλάς του 1896 απέχει πολύ από της Ελλάδος του 1862. [...] Προέβημεν προς τα πρόσω ουχί κατ' αριθμητικήν, αλλά κατά γεωμετρικήν αναλογίαν. Η μεγάλη αύτη πρόοδος είνε προϊόν των συνταγματικών ελευθεριών, ει και ημείς πρώτοι αναγνωρίζομεν τας ενίστε' επερχομένας παρεκτροπάς αυτών [δηλαδή της έλλειψης Γερουσίας

103. Σπυρίδων Λάμπρος, «393-1896», στο *Λόγοι και άρθρα*, Αθήνα 1902, σ. 430. Το κείμενο αυτό δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στο *Εθνικόν Ημερολόγιον Κωνσταντίνου Φ. Σκόκου* 1897, σ. 85-88.

104. Στο ίδιο, σ. 432. 105. Στο ίδιο. 106. Στο ίδιο, σ. 430.

και Συμβουλίου Επικρατείας, της ισχύος της αρχής της δεδηλωμένης, καθώς και του προσωποπαγούς χαρακτήρα των κομμάτων], αλλά και της μετά πίστεως εις αυτές εμμονής του βασιλέως. Καρπός δε της διπλής ταύτης ευεργεσίας είναι η κολοσσιαία επαύξησης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ήτις, εν πολλοίς αναπληρούσα τας αμαρτάδας ή την ανεπάρκειαν της πολιτείας, θαυματούργησε και εξακολουθεί θαυματοουργούσα. [...] Της αυτής δε τέλος προόδου της αληθούς παρ' ημίν ελευθερίας επιγέννημα είναι και η κατά τους τελευταίους χρόνους μεγάλη ανάπτυξις του τύπου, φωτίζοντος μεν και διαπαιδαγωγούντος τα ελληνικά πλήθη, εχομένου δε στερεώς των πολιτικών και κοινωνικών ημών πραγμάτων και περιέποντος την εθνικήν ιδέαν»¹⁰⁷ παρά την «υπέρ το δέον» μεμψιμοιρία και την «ακράτεια της γλώσσης».

Στον απόηχο των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας ο Λάμπρος επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφενός για την ιστορία των αρχαίων αγωνισμάτων και αφετέρου για τη σωματική άσκηση και τη μύηση της σχολικής νεολαίας στον αθλητισμό. Όπως ο ίδιος διαπίστωνε, η νίκη του Λούη στον μαραθώνιο δρόμο οδήγησε τον ελληνικό λαό, και κατεξοχήν τον πληθυσμό της πρωτεύουσας, σε «έξαρσιν φιλαθλητισμού, συναναμειγμένου μετ' εθνικού φρονήματος». Η ψυχολογική αυτή ανάταση του λαού οφείλεται στην ιδεολογική στράτευση της διανόησης, η οποία συστηματικά επιχείρησε να συσχετίσει τη δημιουργία αθλητικής κουλτούρας με την ενδυνάμωση του εθνικού φρονήματος. Διαμορφώθηκε με τον τρόπο αυτόν μια προσδοκία ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες και η «αναγέννησις των δαμιονίων της γυμναστικής» θα μπορούσαν να γίνουν το εφαλτήριο για τον εθνικό φρονηματισμό και τη στρατιωτική προπαρασκευή της νεολαίας, και κατά συνέπεια για τη μελλοντική πραγμάτωση των οραματισμών του έθνους.¹⁰⁸ Μια εντυπωσιακή νίκη είχε σχεδόν απαιτήσει, άλλωστε, ο Λάμπρος από τους έλληνες μαραθωνοδρόμους την προτεραιότητα της διεξαγωγής του αγωνίσματος, με την αιτιολογία ότι αυτή θα οδηγούσε στη συμβολική σύντηξη του αρχαίου και του σύγχρονου ελληνικού κόσμου, καθώς και στην τεκμηρίωση της γενετικής σχέσης των Νεοελλήνων με τους αρχαίους Έλληνες.¹⁰⁹ Παρ' όλα αυτά, ο ίδιος ο Λάμπρος γνώριζε ότι ο μαραθώνιος δρόμος δεν ήταν αρχαίο αγώνισμα, αλλά συνύφανση «αρχαίων και νεοπλάστων θρύλων», προϊόν εντέλει της «ωραίας επινοίας» του γάλλου ακαδημαϊκού M. Bréal, ο οποίος συνδύασε «την κατά τους Ολυμπιακούς αγώνας δολιχοδρομίαν [...] προς το ένδοξον όνομα του Μαραθώνος και την παράδοσιν περί του μετά την μάχην αγγείλαντος την νίκην εις τους εν τη πόλει

107. Σπυρίδων Λάμπρος, «Βασιλεία. Η Ελλάς επί της βασιλείας του Γεωργίου», στο *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας του 1896*, ό.π., σ. 8. Τα περί «παρεκτροπών» του ελληνικού πολιτικού συστήματος αναφέρονται στη σελίδα 7.

108. Σπυρίδων Λάμπρος, «Τα αθλητικά και γυμναστικά αγωνίσματα εν τω Σταδίω», στο *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας του 1896*, ό.π., σ. 106. Πρόκειται για εκτενές κείμενο, στο οποίο ο Λάμπρος δίνει αθλητικού συντάκτη περιγράφει, αναλύει και αξιολογεί τους Αγώνες.

109. Σπυρίδων Λάμπρος, «Μαραθώνιος δρόμος. Η'», στο *Λόγοι και άρθρα*, ό.π., σ. 452-453: «Τοιαύτα θαυμαστά πρότυπα οξυπετών δολιχοδρόμων και στρατιών ταχυπέτρων εν ταις αρίσταις ημέραις του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού ας έχωσιν υπ' όψιν οι νέοι Έλληνες αγωνισταί τού υπό του φιλέλληνο Μπρεάλ ως αθλοθέτου εις τους νέους Ολυμπιακούς Αγώνας εισαχθέντος Μαραθωνίου δρόμου. Ταύτ' αντιτάσσοντες εις τους ισχυριζομένους, ότι το αγώνισμα είναι αφιλόστομον και βάρβαρον, ας επιδιώξωσι την νίκην, εισερχόμενοι δε στεφανηφόροι, ως ευχόμεθα, εις το Στάδιον, ας προσείπωσι τους επευφημούντας αυτούς θεατάς διά του προσφθέγματος του αρχαίου αγγέλου *Χαίρετε και χαίρομεν*».

Αθηναίους».¹¹⁰ Στην προκειμένη περίπτωση, η επιστημονική δεοντολογία και η ιστορική αλήθεια υποχώρησαν μπροστά στη χάλκευση ενός ισχυρού ιστορικού μύθου που μπορούσε να ασκήσει κρίσιμο ιδεολογικό ρόλο, δεδομένου ότι συγκέραζε το αθλητικό ιδεώδες με τον πατριωτισμό, τη λατρεία των ηρώων με την «επίδειξιν της μεγάλης αντοχής ευδοκίμων δρομέων»¹¹¹ χωρίς, όπως υποστήριξε ο Λάμπρος, αποσιωπώντας τη διπλή επιστημονική ηθική του, να «διαστρέφ[η] την ορθήν περί των επακολουθημάτων της μάχης κρίσιν».¹¹²

Αναφορικά με τη σωματική άσκηση της σχολικής νεολαίας θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Λάμπρος υπήρξε από τους συστηματικότερους προπαγανδιστές της εισαγωγής σχετικού υποχρεωτικού μαθήματος και στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, με τη δημοσίευση σειράς άρθρων του στον *Νεολόγο* της Κωνσταντινούπολης μετά τον οδυνηρό για την Ελλάδα πόλεμο του 1897, που ήρθε να ανασχέσει πρόσκαιρα την ιστορική αισιοδοξία την οποία δημιούργησε η τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα.¹¹³ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι μόνο στο επίπεδο της ιστορίας των ιδεών αλλά και σε αυτό της νοηματοδότησης του έθνους στο πλαίσιο της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας, έχει η επιχειρηματολογία του Λάμπρου, η οποία, όπως και η αντίστοιχη του συναδέλφου του της Νομικής Σχολής Νεοκλή Καζάζη, επικαλείται ρητά το γερμανικό ιστορικό αντίστοιχο μετά την ήττα της Πρωσίας στη μάχη της Ιένας και την υπογραφή της Συνθήκης του Τίλσιτ. Είναι γνωστό ότι η πολιτική κινητοποίηση του γερμανικού λαού και ο εθνικός φρονηματισμός της νεολαίας του για την αποτίναξη του γαλλικού ζυγού και τη συγκρότηση ενιαίου γερμανικού κράτους βασίστηκε μεταξύ άλλων στη διάδοση της γυμναστικής και στην κοινωνική δυναμική του γερμανικού γυμναστικού κινήματος, το οποίο είχε ως ιστορική αφετηρία την ίδρυση από τον Friedrich Jahn του πρώτου δημόσιου γυμναστηρίου στη Χάξενχάιντε του Βερολίνου.¹¹⁴ Ο Λάμπρος πίστευε πράγματι ότι η τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα, και κατά συνέπεια η δημιουργία έργων υποδομής για τον αθλητισμό, αλλά και η εξοικείωση της κοινής γνώμης με το αθλητικό ιδεώδες θα επέτρεπαν στο ελληνικό κράτος να σχεδιάσει την οργανική σύζευξη της σωματικής εκγύμνασης και της μαζικής πολεμικής προπαρασκευής, όπως συνέβαινε, άλλωστε, τους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, όταν οι λαϊκές παιδιές επιτελούσαν το ρόλο του «κυριωτάτου σχολείου της παρασκευής [των δουλεπόντων] προς τον υπέρ ελευθερίας αγώνα».¹¹⁵ Όμως η πολεμική προπαρασκευή της νεολαίας του έθνους δεν μπορεί να

110. Σπυρίδων Λάμπρος, «Μαραθώνιος δρόμος. Α'», στο *Λόγοι και άρθρα*, ό.π., σ. 434. Πρώτη δημοσίευση του εν λόγω άρθρου σε συνέχειες στην *Εστία* στις 8, 9, 20, 21, 22 και 27 Μαρτίου 1896.

111. Στο ίδιο, σ. 434.

112. Στο ίδιο, σ. 437.

113. Λάμπρος, «Η γυμναστική εν τω Δημοτικῷ Σχολείῳ» (πρώτη δημοσίευση στον *Νεολόγο* της Κωνσταντινούπολης την 1η Σεπτεμβρίου 1897), στο *Λόγοι και άρθρα*, ό.π., σ. 639: «Μετά δε τα εθνικά παθήματα των τελευταίων μηνών επιβάλλεται αμφοτέρων εν παντί κλάδῳ του εθνικού βίου, η τε ανομολόγησις της αληθείας και η φροντίς περί της βελτιώσεως. Των δε πρώτων εις α πρέπει να τραπή η προσοχή εἶνε και η γυμναστική. Αλλ' ὅπως αὕτη αποβῇ τελεσφόρος, πρέπει να επιδιωχθῇ μάλιστα εν τῷ σχολείῳ».

114. Λάμπρος, «Σχολικὴ γυμναστικὴ» (πρώτη δημοσίευση στον *Νεολόγο* της Κωνσταντινούπολης στις 30 Νοεμβρίου 1897), στο *Λόγοι και άρθρα*, ό.π., σ. 635.

115. Στο ίδιο, σ. 635-636.

πραγματωθεί, κατά τη γνώμη του Λάμπρου, με την προσαρμογή στο δημοκρατικό γαλλικό πρότυπο της οργάνωσης σχολικών ταγμάτων, που παρέπεμπε στον διφυή ρόλο του πολίτη-στρατιώτη, όπως έδειξε άλλωστε η ελληνική εμπειρία μετά την έξωση του Όθωνα. Την εποχή εκείνη ήταν φανερό η «κύμανσις της πολιτείας μεταξύ γυμναστικής και στρατιωτικής παιδείσεως των εν τοις γυμνασίοις φοιτώντων», δεδομένου ότι οι στρατιωτικές ασκήσεις «ούτε ικανή προπαιδεία διά την εν τω στρατώ υπηρεσίαν απέβαινον, ούτε εις παρασκευήν της αναγκείας στρατιωτικής πειθαρχίας συνετέλουν».¹¹⁶ Απεναντίας, ο Λάμπρος ήταν πεπεισμένος ότι η έμμεση στρατιωτικοποίηση της ελληνικής νεολαίας θα μπορούσε να επιτευχθεί με την υιοθέτηση του γερμανικού αυταρχικού γυμναστικού προτύπου, το οποίο, βασισμένο στην ανόργανη γυμναστική, στις ρυθμικές κινήσεις και στο ομαδικό τραγούδι, αποσκοπούσε στον εθισμό της σχολικής νεολαίας «από μικράς ηλικίας εις την τάξιν, την πειθαρχίαν και την υποταγήν εις τα προστάγματα του ασκούντος» και γενικότερα στη «γυμνασία των μικρών ψυχών» παράλληλα με «την επιδιωκομένην επίρρωσιν των σωμάτων».¹¹⁷ Μόνο μια τέτοια σωματική άσκηση επιτρέπει την «εμφύτευση» «εις τας απαλὰς των μαθητῶν ψυχὰς» του σπόρου «ἐξ ου θα βλαστήσῃ τῆς αὐρίων ο στρατιώτης». Στην αντίθετη περίπτωση, η «κακή γυμναστική διδασκαλία [...] παρασκευάζει λιποτάκτας και δειλούς».¹¹⁸

Ο Δημοσθένης Τσιβανόπουλος (1838-1921), εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, ιστοριοδίφης και επί δεκαπενταετία πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, είναι ο συντάκτης του προλόγου του λευκώματος-πανοράματος που σχεδίασε ο Βλάσης Γαβριηλίδης με την ευκαιρία της τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας. Θεωρώντας τον αθλητισμό ως έκφραση της πολιτισμικής ακμής των προοδευμένων εθνικών κρατών, ο Τσιβανόπουλος διαπιστώνει τη σχετική αβελτηρία του ελληνικού κράτους, αλλά και της κοινωνίας των πολιτών, σε ό,τι αφορά τη δημιουργική συνέχιση της αρχαιοελληνικής αθλητικής παράδοσης και, παράλληλα, την καλλιέργεια της ιδέας της αναγκαιότητας της σωματικής άσκησης, καθώς και τη δημιουργία κατάλληλων υποδομών και θεσμών. Η αβελτηρία αυτή, που διακόπτεται από σπασμωδικές εκσυγχρονιστικές κινήσεις, οφείλεται, όπως υποστηρίζει, κατεξοχήν στον σύντομο βίο του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, που δεν είχε ακόμη καταφέρει να συγχρονίσει το βήμα του με αυτό των προοδευμένων κρατών του δυτικού κόσμου.¹¹⁹

Οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες αντιμετωπίζονται από τον Τσιβανόπουλο ως συνέχεια, οργανική εξέλιξη και διεθνοποίηση των αρχαίων. Η οπτική αυτή τον υποχρεώνει να παραγνωρίζει τις καταστατικές διαφορές, ουσιαστικά να ακυρώνει τον ιστορικό χρόνο και να καταλήγει στην εξιδανίκευση της αρχαίας Ελλάδας ως «κοιτίδος του νεωτέρου πολιτισμού και μητρός των αθλητικών αγώνων». Υπό το πρίσμα αυτό, οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες δεν επιχειρούν να εκφράσουν νέες ανάγκες και διαθεσιμότητες, αλλά αποτελούν «φόρον ευγνωμοσύνης εις την αρχαίαν Ελλάδα», που συνιστά το απόλυτο παράδειγμα της νίκης της πνευματικής ανωτερότητας επί της βαρβαρότητας, παρά

116. Στο ίδιο, σ. 637.

117. Λάμπρος, «Η γυμναστική εν τω Δημοτικῷ Σχολείῳ», *ό.π.*, σ. 640.

118. Στο ίδιο, σ. 642.

119. Τσιβανόπουλος, «Πρόλογος», στο *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγῶνας του 1896*, *ό.π.*, σ. 4.

τις ιστορικές περιπέτειες του ελληνικού έθνους.¹²⁰ Το «αιιθαλές» ελληνικό πνεύμα και η «αγήρως ψυχή» του ελληνισμού «ενοικούν» στα «σεμνά ερείπια», στα «ιερά λείψανα» της αρχαιότητας, στα ελληνικά γράμματα και στα μνημεία της ελληνικής τέχνης, αποτελώντας υπεριοριστικό και οικουμενικό πρότυπο, αλλά και αδιάψευστο μάρτυρα «του μεγαλουργού της Ελληνικής μεγαλοφυΐας».¹²¹ Η ιστορική εξιδανίκευση συνυπάρχει στο λόγο του Τσιβανόπουλου με την προβολή του παρόντος στο παρελθόν ώστε να καταδειχθεί η αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνικού έθνους, καθώς και η οντολογική και αναλλοίωτη διάσταση ιστορικών φαινομένων όπως η αντιπαλότητα μεταξύ του ελληνισμού και των ασιατών πολεμίων του στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και της Βαλκανικής Χερσονήσου. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο φαντάζει αυτονόγητη η αναγνώριση του εθνικού χαρακτήρα των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων, όπως επίσης η αναζήτηση των απαρχών του Ανατολικού Ζητήματος στη σύγκρουση Ελλήνων και Περσών.¹²² Πρόκειται για ένα εξ υπαρχής ιδεολογικοποιημένο σχήμα ερμηνείας της ιστορικής εξέλιξης, που έχει θεμελιωθεί στην αδιάκοπη σύγκρουση του εθνολογικά αναλλοίωτου και περιούσιου ελληνικού έθνους με τους διαδοχικούς εχθρούς του. Σε αυτή την ερμηνευτική προοπτική οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες έχουν για τον ελληνισμό ευρύτερη σημασία, καθώς πρέπει αφενός να συμβάλουν στη συγκρότηση ενός ισχυρού εθνικού μετώπου για την προάσπιση των εθνικών δικαιών και αφετέρου η επιτυχής τους τέλεση στον γενέθλιο τόπο του ολυμπιακού ιδεώδους να πείσει ολόκληρο τον πολιτισμένο κόσμο ότι η Ελλάδα διαθέτει τις πνευματικές δυνάμεις και την ισχύ που θα καταστήσουν δυνατή την πραγμάτωση των εθνικών της βλέψεων. Ίσως το στοιχείο που εντυπωσιάζει στην προσέγγιση του Τσιβανόπουλου είναι η αντίληψη των Ολυμπιακών Αγώνων ως πολιτικού εργαλείου, όπως επίσης η συνάρθρωση του πολιτικού πραγματισμού (ο οποίος διαφαίνεται παραδείγματος χάρη στην ψύχραιμη θεώρηση του ελληνικού πολιτικού συστήματος και των προϋποθέσεων για την επίτευξη του ελληνικού αλυτρωτισμού) με τη στερεότυπη αντίληψη για το παρελθόν και τη διαχρονική ανωτερότητα του ελληνικού έθνους.

Για τον δημοσιογράφο, λογοτέχνη και ζωγράφο Γεράσιμο Βώκο (1868-1927) οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896 διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο στην ενστάλαξη της κουλτούρας της σωματικής άσκησης και στη διάδοση του αθλητικού ιδεώδους στην ελληνική νεολαία. Η ορθή αυτή διαπίστωση, που βεβαίως δεν έχει σχέση με μακροσκοπική παρατήρηση αλλά με τον υπερθεματισμό της ιστορικής συγκυρίας, συνυπάρχει, ωστόσο, με ένα πνεύμα εθνοφυλετικού μυστικισμού ο οποίος καταλήγει στην υπερβολή, καθώς η απαξίωση του παρόντος αίρεται από την ιδεοληψία της οργανικής συνέχειας με το αρχαιοελληνικό παρελθόν: «Η αρχαία παράδοσις δεν ανέζησεν εκζητηθείσα, αλλ' αυτομάτως θα έλεγε κανείς. Δεν ήτο καν ανάγκη να επικαλεσθώμεν την επιφοίτησιν του αρχαίου πνεύματος [...] μόνον επέπνευσε και ανεργίπισε και εξυγίανε τα τέλματα της

120. Στο ίδιο, σ. 3. 121. Στο ίδιο, σ. 4.

122. Στο ίδιο, σ. 3: «Ήτο μεγαλοπρεπέστατον το θέαμα, ότε Γοργίας ο σοφιστής εις τους Ολυμπιακούς Αγώνας προσελθών ηγόρευσεν εν Ολυμπία προ πολλών μυριάδων Ελλήνων περί του ανατολικού ζητήματος των τότε χρόνων, ήτοι περί της καταλύσεως του Περσικού κράτους, και πρώτος εξήνεγκε την μεγάλην ιδέαν, ότι οι Έλληνες οφείλουσιν, αποθέμενοι τας προς αλλήλους διαφοράς, να ομονήσωσι και καταπολεμήσωσιν από κοινού τους βαρβάρους».

χώρας. Τα γυμναστήρια τα τέως ερημωμένα επληρώθησαν αθλητών».¹²³ Η οργανική συνέχεια που, κατά τη γνώμη του Βώκου, παρατηρείται μεταξύ του αρχαιοελληνικού αθλητικού ιδεώδους και της «βουνίσσιας εξασκήσεως των παλληκαριών του τελευταίου ελληνικού πολέμου» διακόπηκε μετά την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους, καθώς «η αερολογία και η απονάρκωσις των καφενείων, ο άγριος και φονικός παλληκαρισμός των ταβερνών ή των λεγομένων μονομάχων οι αστείοι θρίαμβοι» σε συνάρτηση με την ανυπαρξία μαθήματος σωματικής αγωγής στην εκπαίδευση και την εμπέδωση λαϊκών προτύπων ανδρισμού (κουτσαβακισμός) που αντέκειντο στο αθλητικό ιδεώδες και στη συστηματική εξάσκηση υπονόμευσαν την ίδια τη δημόσια υγεία, πλήττοντας κατά κύριο λόγο τη νεολαία.¹²⁴ Ο Βώκος πιστεύει ότι η πρόσκαιρη λύση της συνέχειας της αθλητικής ιδέας στην Ελλάδα άρθηκε οριστικά και τελεσίδικα με τη διεξαγωγή των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων, οι οποίοι δεν δημιούργησαν έναν αβέβαιο κοινωνικό συρμό, αλλά επανέφεραν τον σύγχρονο δυτικό πολιτισμό στις αρχαιοελληνικές πρωταρχές του, στις πηγές του νοήματος: «Υπήρξε», γράφει ο Βώκος, «τι ανώτερον της επιβολής μίας μόδας, ης το κράτος είνε πρόσκαιρον. Υπήρξε μία τελική ανάπλασις ψυχής, ως θα είνε αύριον μία τελική ανάπλασις του σώματος. Ήλθεν εις ημέρας καθ' ας τάσις τις παγκόσμιος παρατηρείται, όπως αι πνευματικά εμπνεύσεις όλου του κόσμου επιστρέψωσιν εκεί οπόθεν αρχικώς επήγασαν, πού αλλού ή προς τα ευγενέστερα και τα τελειότερα πλάσματα, τα οποία έζησαν άλλοτε επί της γης ταύτης της ενδόξου».¹²⁵

Για τον σημαίνοντα αρχαιολόγο Παναγιώτη Καββαδία (1850-1928),¹²⁶ οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896, που αποτέλεσαν άλλωστε «έκτακτον επιτυχίαν» καθώς «ουδαμίου του κόσμου δύνανται να τελεσθώσιν τοσούτον εκλάμπρως διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες όσον εν Αθήναις», επέχουν θέση ιστορικού ορόσημου για το ελληνικό έθνος. Όχι μόνο διότι λειτούργησαν ως πεδίο σφυρηλάτησης του εθνικού φρονήματος και ανασυγκρότησης των δυνάμεων του έθνους, αλλά και διότι έδειξαν στη διεθνή κοινότητα τις ενδιάθετες ιστορικές δυνατότητες του ελληνισμού. Αυτή η υπερβολική, μαξιμαλιστική θα λέγαμε, προσέγγιση οδηγεί στην ίδια την εθνική ιδιοποίηση του οικουμενικού ολυμπιακού ιδεώδους, με το επιχείρημα ότι η μόνιμη τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στον γενέθλιο τόπο τους θα σημαίνει την ανάπλαση της ελληνικής φυλής. Είναι εντυπωσιακή η εργαλειοκτικότητα και η μυωπική θεώρηση που χαρακτηρίζει τις ιδεοληπτικές θέσεις του Καββαδία: ο ίδιος δεν αντιλαμβάνεται ότι η εθνικοποίηση του ολυμπιακού ιδεώδους συνιστά την αναίρεση της οικουμενικότητάς του, δηλαδή την ιστορική του ακύρωση.¹²⁷

Για τον γνωστό αρχαιοελληνιστή φιλόλογο Γεώργιο Μιστριώτη (1839-1916), που υπη-

123. Γεράσιμος Βώκος, «Νεοελληνικός αθλητισμός», στο *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας του 1896*, ό.π., σ. 95.

124. Στο ίδιο, σ. 94. 125. Στο ίδιο.

126. Ο Παναγιώτης Καββαδίας οργάνωσε το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και το Μουσείο της Ακρόπολης της Αθήνας. Υπήρξε ο εμπνευστής του νόμου περί προστασίας αρχαιοτήτων (1899) και διετέλεσε τακτικός καθηγητής Αρχαιολογίας κατά το χρονικό διάστημα 1904-1922, αν και είχε απολυθεί πρόσκαιρα το 1911. Διετέλεσε επίσης ακαδημαϊκός.

127. Απόψεις του Π. Καββαδία στο «Γνώμαι λογίων περί των Ολυμπιακών Αγώνων», στο *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας του 1896*, ό.π., σ. 130.

ρέτησε τον πανεπιστημιακό θεσμό από το 1868 έως το θάνατό του, οι Ολυμπιακοί Αγώνες απέδειξαν ότι η αθλητική παράδοση του ελληνισμού δεν διακόπηκε ποτέ, διότι «αι σωματικά των προγόνων ημών αρεταί δεν ήσαν μόνον προϊόν των διηνεκών αυτών ασκήσεων, αλλά και σύμφωνος τη φυλή ιδιότης [...]».¹²⁸ Σε μια τέτοια θεώρηση τα κυρίαρχα στοιχεία είναι η ιδέα της οργανικότητας των κοινωνιών και ο βιολογισμός. Στο ίδιο περίπου μήκος κύματος, ο Κωνσταντίνος Μάνος (1869-1913), λόγιος, δημοτικιστής, πολιτευτής και αγωνιστής της κρητικής επανάστασης του 1895-1897,¹²⁹ με την έπαρση και τη μεγαληγορία προσήλυτου ομολογούσε ότι η ιστορική τομή που δημιούργησαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες της Αθήνας εκφραζόταν συμβολικά από την αποκατάσταση και επαναλειτουργία του Παναθηναϊκού Σταδίου, το οποίο «όπως τώρα ο Παρθενών, ούτω και [...] [αυτό] θα καταστή προσκυνητήριο του πεπολιτισμένου κόσμου».¹³⁰

Σε διαφορετικό μήκος κύματος κινούνται οι απόψεις του Χρήστου Παπαδόπουλου (1835-1906), τακτικού καθηγητή της Φιλοσοφίας από το 1881 έως το θάνατό του και διευθυντή του παιδαγωγικού φροντιστηρίου, ο οποίος επιχειρεί να συγκεράσει τη δυιστική ανθρωπολογική διάκριση «πνεύμα/σώμα», όπου το σώμα νοείται αποκλειστικά και μόνο ως «υπηρετικόν όργανον, εύχρηστον και ευπειθές», με την προσέγγιση της σωματικής αγωγής ως βασικής παραμέτρου της αγωγής της νεολαίας «μάλιστα παρ' έθνεσιν αγωνιζομένοις υπέρ αποκαταστάσεως και διατηρήσεως της αυτονομίας». Ωστόσο η οικουμενική εξάπλωση του αθλητικού ιδεώδους, που εξάπτει τόσο την εθνική όσο και την ατομική φιλοτιμία, όπως επίσης η διεθνοποίηση των Ολυμπιακών Αγώνων, παράγουν, κατά τη γνώμη του Παπαδόπουλου, την ίδια τους την αναίρεση μέσω της υπερβολής τους: αφενός με τη μονομερή άσκηση του σώματος, που ανατρέπει την αξιωματική παραδοχή της κυριαρχίας του πνεύματος, και αφετέρου με την εμπορευματοποίηση του

128. Απόψεις του Γ. Μιστριώτη στο «Γνώμαι λογίων περί των Ολυμπιακών Αγώνων», στο ίδιο, σ. 131.

129. Ο Κ. Μάνος σπούδασε Πολιτικές Επιστήμες στη Λιψία και στη Χαϊδελβέργη και Φιλολογία στην Οξφόρδη. Διετέλεσε για περίπου ένα εξάμηνο δάσκαλος της ελληνικής γλώσσας της αυτοκράτειρας της Αυστροουγγαρίας Ελισάβετ. Το 1896 ως αρχηγός στρατιωτικού σώματος εθελοντών μετέβη στη γενέτειρά του Κρήτη για να συμμετάσχει στον επαναστατικό αγώνα, συμβάλλοντας στις καταλήψεις σημαντικών οχυρών θέσεων, όπως στις Βουκολιές και στη Μαλάξα (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1897). Στη συνέχεια διετέλεσε δήμαρχος Χανίων (1901-1902), ενώ από κοινού με τον Ελευθέριο Βενιζέλο δημιούργησε το αντιπολιτευτικό μέτωπο εναντίον του αρμοστή πρίγκιπα Γεωργίου. Το 1904 απεστάλη στη δυτική Μακεδονία αναλαμβάνοντας –μέχρι τη σύλληψή του από τους Τούρκους και την απέλασή του– την ηγεσία του Μακεδονικού Αγώνα στην περιοχή. Το 1905 οργάνωσε μαζί με τον Ελ. Βενιζέλο και τον Κωνσταντίνο Φούμη το επαναστατικό κίνημα του Θερίσου. Αν και εξελέγη βουλευτής Χανίων, από το 1907 ανέλαβε την προεδρία του Μακεδονικού Κομιτάτου της Αθήνας. Μετά την έλευση του Βενιζέλου στην Αθήνα εκλέχτηκε βουλευτής στις εκλογές της Α' και της Β' Αναθεωρητικής Βουλής το 1910. Λαμβάνοντας ενεργό μέρος στους Βαλκανικούς Πολέμους ως αρχηγός εθελοντικού σώματος Κρητών, έχασε τη ζωή του σε αεροπορικό δυστύχημα μαζί με τον Εμμανουήλ Αργυρόπουλο στην περιοχή του Λαγκαδά τον Απρίλιο του 1913. Υπήρξε μάχιμος δημοτικιστής· μετέφρασε στη δημοτική γλώσσα την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή (1905) και δημοσίευσε την ποιητική συλλογή *Λόγια της καρδιάς* (1890). Είναι γνωστή, άλλωστε, η μαχητική αγόρευσή του στη Βουλή για την ανάγκη της επίσημης καθιέρωσης της δημοτικής γλώσσας στη σχετική συζήτηση που διεξήχθη στο πλαίσιο της αναθεώρησης του συντάγματος του 1864.

130. Κωνσταντίνος Μάνος, «Μετά τους Αγώνες», στο *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896*, ό.π., σ. 126.

*Ο Παναγιώτης Καββαδίας,
αρχαιολόγος και καθηγητής
του Πανεπιστημίου Αθηνών.
[Αρχείο προσωπογραφιών ΚΝΕ-ΕΙΕ]*

*Ο Κωνσταντίνος Μητσόπουλος,
καθηγητής Γεωλογίας
και Ορυκτολογίας
στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.
[Αρχείο προσωπογραφιών ΚΝΕ-ΕΙΕ]*

αθλητισμού, που προκύπτει από την «επιδαφίλευσιν ούτω μεγάλων τιμών και επαίνων εις τας των σωμάτων επιτυχίας».¹³¹

Στον αντίποδα των προαναφερθεισών προσεγγίσεων, που ενέχουν έναν θεωρητικά επεξεργασμένο και ιδεολογικά παραδειγματικό χαρακτήρα, βρίσκεται η ψυχραιμότερη εκτίμηση του τακτικού από το 1890 καθηγητή της Ανώτερης Άλγεβρας και της Αναλυτικής Γεωμετρίας Κυπάρισσου Στεφάνου (1857-1917), ο οποίος διαπιστώνει ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896 λειτούργησαν απλώς ως «από μηχανής θεός», εφόσον «επανήγαγον ημάς επί την πίστιν και την ελπίδα».¹³²

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τη σκοπιά της ιστορίας των ιδεών παρουσιάζουν οι σχετικές απόψεις του θεμελιωτή της ελληνικής προϊστορικής αρχαιολογίας Χρήστου Τσούντα (1857-1934),¹³³ καθώς και του Κωνσταντίνου Μητσόπουλου (1846-1911), τακτικού καθηγητή της Γεωλογίας και της Ορυκτολογίας στο Πανεπιστήμιο από το 1880,¹³⁴ για το λόγο ότι η θετική αποδοχή του αθλητικού ιδεώδους με την ευκαιρία της διεξαγωγής των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων δεν βασίζεται, όπως ίσως θα αναμενόταν, στον κανόνα της σχετικής επιχειρηματολογίας που αναδείξαμε στην πορεία της έρευνας, αλλά σε εξειδικευμένα, επιστημονικοφανή, και εξ υπαρχής ιδεολογικοποιημένα συστήματα αναφοράς. Τέτοια, στην περίπτωση του Τσούντα, είναι η ιδέα του προϊόντος εκφυλισμού του δυτικού πολιτισμού, τον οποίο, σύμφωνα με τον έλληνα αρχαιολόγο, μπορεί να ανακόψει μόνο η ενεργοποίηση του ιδεώδους της αρχαιοελληνικής καλοκαγαθίας και η μαζικότητα της εκγύμνασης και της άθλησης.¹³⁵ Επίσης, στην περίπτωση του Μητσό-

131. Απόψεις του Χρ. Παπαδόπουλου στο «Γνώμαι λογίων περί των Ολυμπιακών Αγώνων», ό.π., σ. 131.

132. Απόψεις του Κ. Στεφάνου στο «Γνώμαι λογίων περί των Ολυμπιακών Αγώνων», ό.π., σ. 131.

133. Ο Χρ. Τσούντας κατά το χρονικό διάστημα 1886-1898 πραγματοποίησε σημαντικές ανασκαφές στη Σαλαμίνα, την Ερέτρια, τις Μυκήνες, την Τανάγρα, τη Λακωνία και τις Κυκλάδες. Διετέλεσε καθηγητής της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά την περίοδο 1904-1924 και στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 1926/1927. Υπήρξε επίσης ιδρυτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών (1926). Ο Τσούντας ήταν δημοτικιστής και κατέθεσε ως μάρτυρας υπεράσπισης του Αλέξανδρου Δελμούζου στη δίκη των Αθεϊκών του Ναυπλίου το 1914, αλλά και στις ανακρίσεις στη υπόθεση των Μαρασλειανών το 1925/1926.

134. Ο Κ. Μητσόπουλος σπούδασε Φυσική στην Αθήνα και μεταλλειολογία στο Φράμπουργκ. Διετέλεσε πρύτανης κατά το χρονικό διάστημα 1901/1902. Πρωταγωνίστησε στην προσπάθεια ενδυνάμωσης των φυσικών επιστημών στην Ελλάδα, καθώς και στην ίδρυση αντίστοιχων επιστημονικών συλλόγων, ενώ υπεράσπισε την αυτονομία της Φυσικομαθηματικής από τη Φιλοσοφική Σχολή, η οποία έγινε πραγματικότητα στις 3 Ιουνίου 1904. Απολύθηκε από το Φυσικό Τμήμα με τις «πανεπιστημιακές εκκαθαρίσεις» του 1910, για να γίνει στη συνέχεια διευθυντής του Πολυτεχνείου. Βλ. σχετικά Θεόδωρος Κρητικός, *Η πρόσληψη της επιστημονικής σκέψης στην Ελλάδα. Η Φυσική μέσα από πρόσωπα, θεσμούς και ιδέες (1900-1930)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 31, 32, 34, 35, 41, 42, 129, 170. Υπήρξε ο ιδρυτής του Ορυκτολογικού Μουσείου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και συνεκδότης του σημαντικού περιοδικού *Προμηθεύς*, στο οποίο συνεργάστηκαν μεταξύ άλλων ο καθηγητής της φυσικής επιστήμης Α. Βάλβης και ο γιατρός Χ. Κορύλλος. Η έκδοση του *Προμηθέα* τερματίστηκε το 1891 μετά τις συντονισμένες προσπάθειες του συλλόγου «Ανάπλασις» εναντίον των «απίστων» και «δυτικοφρόνων» καθηγητών που πλαισίωσαν το περιοδικό. Σημαντικό κρίνεται επίσης το δίτομο *Εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν πρακτικών γνώσεων* που εξέδωσε ο Μητσόπουλος το 1896. Θεωρείται ένας από τους εισηγητές των υλιστικών επιστημονικών θεωριών και ιδιαίτερα του δαρβινισμού –μάρλλον στην εκδοχή του Ernst Haeckel– στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα.

135. Απόψεις του Τσούντα στο «Γνώμαι λογίων περί των Ολυμπιακών Αγώνων», ό.π., σ. 93. Η προσέγγισή του περιλαμβάνει δύο ακόμη στοιχεία: την αποδοκιμασία του επαγγελματικού αθλητισμού ως διαστρεβλώσης του αθλητικού πνεύματος (σ. 94), καθώς επίσης τη διαφωνία του για τη μη συμπερίληψη του αρχαίου

πουλου η κοινωνικοδαρβινική θεώρηση της γυμναστικής και του αθλητισμού ως τεχνολογιών προσαρμογής στο περιβάλλον και επικράτησης του ισχυροτέρου σε ατομικό ή εθνοκρατικό επίπεδο συνυφαίνεται με την πίστη στην ευγονική και την εξιδανικευμένη εικόνα της κλασικής αρχαιότητας.¹³⁶ Τη θεωρία του Ernst Haeckel περί της κληρονομικής μεταβίβασης των επίκτητων χαρακτηριστικών ανακαλεί, εξάλλου, και η γνώμη του Κ. Μάνου ότι η καλλιέργεια του αθλητισμού «από πολλού ήδη χρόνου» στην Αγγλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, χώρες που αποτελούν ένα υπόρρητο πρότυπο, έχει επιφέρει τη φυλετική εκλέπτυνση του πληθυσμού, καθώς «τα σώματα [έχουν] προσλάβει κληρονομικήν ιδιοφυΐαν».¹³⁷

Ίσως μία από τις πλέον αιρετικές αποτιμήσεις των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας, που προήλθαν από τη γραφίδα έλληνα διανοούμενου, είναι αυτή του ιστορικού Παύλου Καρολίδη (1849-1930), ειδικού στην ιστορία του 19ου αιώνα και τακτικού καθηγητή στην έδρα του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου από το 1893. Οι αιρετικές κατά κάποιον τρόπο, σύμφωνα με τους κοινούς τόπους και τα κυρίαρχα ιδεολογήματα της εποχής, αν και όχι αντιθετικές απόψεις του Καρολίδη περιλαμβάνονται στο ειδικό αφιέρωμα της εφημερίδας *Ακρόπολις*, το οποίο, όπως ήδη έχει αναφερθεί, εμπνεύστηκε και σχεδίασε ο Βλάσης Γαβριηλίδης.

Τρία είναι τα στοιχεία που καταρχήν ξενίζουν στην προσέγγιση του Καρολίδη: (α) ο ιδιότυπος πραγματισμός, που αξιολογεί τα πάντα με κριτήριο τη συνάφειά τους με την εκπλήρωση των αλυτρωτικών στόχων της χώρας· (β) η καταγγελία «του άγαν διεθνούς χαρακτήρος» των Ολυμπιακών Αγώνων, ο οποίος προβάλλοντας το ιδεώδες της οικουμενικότητας υποσκάπτει, κατά τη γνώμη του, την εθνική σκοπιμότητα της σωματικής αγωγής και της άθλησης, αντίθετα με τη θετική εμπειρία της Γερμανίας «κατά τας αρχάς και τα μέσα του αιώνος τούτου», όπου τα γυμναστήρια μεταβλήθηκαν αμιγώς σε «καταστήματα εθνικής μορφώσεως» και (γ) η άρνησή του να αποδεχτεί τη συμβολική διά-

αγωνίσματος του πεντάθλου στο πρόγραμμα των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων, δεδομένου ότι πρόκειται για «δοκιμασία εις τα κυριώτερα των αγωνισμάτων και αποκλείει τας μονομερείς ασκήσεις, αναπτύσσει δε πάσας τας δυνάμεις και πάντα τα μέλη του σώματος και καθιστά αυτό καθ' όλα σύμμετρον και αρμονικόν· κατ' ακολουθίαν αυτό επιτυγχάνει πληρέστερον τον σκοπόν της γυμναστικής» (σ. 94). Την ίδια άποψη για το αγώνισμα του πεντάθλου έχει και ο Μάνος («Μετά τους Αγώνας», στο *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας του 1896*, ό.π., σ. 125), ο οποίος παράλληλα δηλώνει ότι ουδόλως τον συγκινούν «το ακροβατικόν των επί μονοζύγου και διζύγου και κρίκων γυμνάσεων και η ασχημία της ποδηλατοδρομίας»! Εντούτοις, αναγνωρίζει «την χρησιμότητα της γυμναστικής διά την απαραίτητον παρασκευήν του σώματος» και εκτιμά «το ποδήλατον ως άριστον διαμετακομιστικόν μέσον».

136. Απόψεις του Κ. Μητσόπουλου στο «Γνώμαι λογίων περί των Ολυμπιακών Αγώνων» ό.π., σ. 131: «Αν κατά την βαθμιαίαν και εν μακροτάτω χρόνω γενομένην εξέλιξιν των ενοργάνων όντων ου μόνον η φυσική εκλογή (natural selection), αλλά και η υπό του ανθρώπου σκόπιμος ανατροφή συνετέλεσεν όπως παραχθώσι φυλαί όντων τελειότεραι και ευγενέστεραι, οι Ολυμπιακοί Αγώνες δικαίως ανήκουσιν εις τας εξωτερικάς εκείνας της Δαρβινείου Θεωρίας συνθήκας, αίτινες εξευγενίζουν την ανθρωπίνην φυλήν και παρέχουσιν αυτήν αντοχήν, όπως ερρωμενέστερον διεξάγη τον περί υπάρξεως αγώνα. Οι εν μέτρω σωματικοί και πνευματικοί αγώνες, ων την ευεργετικήν επί του ανθρώπου επίδρασιν εγίνωσκον οι μεγάλοι ημών πρόγονοι, διαπλάττουσι σώματα καλλιτεχνικώτατα, πρότυπα διά Φειδίας και Πραξιτέλας, και διαμορφούσι νόας Πλάτωνος και Αριστοτέλους» (οι λέξεις με πλάγια στοιχεία είναι επιλογή του ίδιου του Κ. Μητσόπουλου).

137. Μάνος, «Μετά τους Αγώνας», ό.π., σ. 126.

σταση των Αγώνων ως ιστορικού ορόσημου για την ανασυγκρότηση του ελληνικού κράτους και την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος υπήρξε ένας από τους σθεναρότερους ιδεολόγους του «περιούσιου έθνους» και προπαγανδιστές του ελληνικού αλυτρωτισμού και της εθνικής και θεσμικής αναγκαιότητας της κυριαρχίας του βασιλικού παράγοντα στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Μάλιστα, επικαλούμενος την υπεραναπληρωτική ως προς την τραυματική πραγματικότητα ιδεολογική λειτουργία του αθλητισμού, ο Καρολίδης φτάνει μέχρι του σημείου να χαρακτηρίσει «σύμπτωμα καταστάσεως νοσηράς» τον υπερβολικό ενθουσιασμό του ελληνικού λαού για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, σπεύδοντας όμως να τον εξηγήσει διά της αναγωγής στη λανθάνουσα σε αυτούς εθνική ιδέα, «ήτις μη ευρίσκουσα», όπως παρατηρεί, «ως έχουσι παρ' ημίν τα πράγματα, ευρύτερον και υψηλότερον στάδιον ενεργείας εξεθύμανεν εν τω στενώ σταδίω των νέων Ολυμπιακών Αγώνων».

Αν και αναγνωρίζει ως αδιαμφισβήτητο δεδομένο ότι «το έθος των νυν Ολυμπιακών λεγομένων αγώνων [...] έσται μεγάλων υλικών και ηθικών ωφελειών αφορμή διά το έθνος», εντούτοις ο Καρολίδης επικρίνει την ιδέα της οργανικής συνέχειας και αναβίωσης των αγώνων. Το επιχείρημα που προβάλλει είναι ότι εφόσον η ιστορία δεν επαναλαμβάνεται και κάθε ιστορική περίοδος έχει την ιδιαιτερότητα και αυτοτέλειά της, σύμφωνα, άλλωστε, με τις αξιωματικές παραδοχές του κυρίαρχου τότε επιστημολογικού παραδείγματος του ιστορικισμού, δεν είναι ορθό να θεωρείται πως υπάρχει πλήρης σύμπτωση μεταξύ των αρχαίων και των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων, δεδομένου ότι έχει μεταβληθεί ριζικά το ιστορικό πλαίσιο αναφοράς – «οι όροι και οι συνθήκες», αλλά και η οργανωτική αρχή του σύγχρονου πολιτισμού, καθώς «σήμερον η πρόοδος και ο πολιτισμός εισίν απόρροια των φυσικών και των πνευματικών επιστημών και η επιστήμη καθόλου είναι ο μοχλός ο κινών την ιστορίαν της ανθρωπότητας». Η επιστημονικοποίηση και ο τεχνικός εξορθολογισμός του νεωτερικού πολιτισμού αφενός υποβαθμίζουν τη δεσπόζουσα θέση της αθλητικής τελετουργίας, εφόσον «οι νυν Ολυμπιακοί κληθέντες αγώνες δεν δύνανται ουδαμώς ν' ανέλθωσιν εις το ηθικόν, το ποιητικόν και το καθόλου ιστορικόν ύψος των αρχαίων Ελληνικών αγώνων», και αφετέρου επιτάσσουν την αναγωγή της επιστήμης σε οργανωτικό κέντρο σχεδόν κάθε πτυχής της διανοητικής, της πολιτικής και της κοινωνικής δραστηριότητας. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τις προκείμενες του συλλογισμού του Καρολίδη, το ελληνικό κράτος οφείλει να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες, παρακολουθώντας τις ιστορικές αναγκαιότητες και το πνεύμα της εποχής (Zeitgeist) και μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους της πολιτικής του στη δημιουργία πνευματικών υποδομών και θεσμών (έκδοση βιβλίων, ίδρυση βιβλιοθηκών, ίδρυση ακαδημιών) με σκοπό τη μόρφωση των πολιτών. Η μόρφωση, σύμφωνα με τα επιστημολογικά θέσφατα του νεοκαντιανού ιστορικισμού, στα οποία εδράζεται η σκέψη του Καρολίδη, ορίζεται αφενός ως προσαρμογή της κοινωνίας στη λογική και στα δεδομένα των φυσικών επιστημών «διά την υλικήν δύναμιν του έθνους» και αφετέρου ως καλλιέργεια των πνευματικών επιστημών, ενδεχόμενο που στην ελληνική περίπτωση θα σηματοδοτήσει όχι μόνο την αναζωογόνηση του «ιδιαιτέρου εθνικού βίου», αλλά προπαντός την «κραταίωση» της Μεγάλης Ιδέας, δηλαδή τη διανοητική προετοιμασία για την πραγμάτωσή της. Στο δεοντολογικό αυτό σχήμα, ο ρόλος της γυμναστικής και του αθλητισμού θεωρείται, όπως είναι άλλωστε επακόλουθο, «δευτερεύων». Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να

ισχυριστούμε ότι έχει αποκλειστικά εργαλειώδη χαρακτήρα. Εξαντλείται στη «στρατιωτική προπαρασκευή του έθνους» για τη μελλοντική εκπλήρωση των αλυσωτικών του οραμάτων, καθώς και έμμεσα στην «ανάπτυξιν της σωματικής ρώμης και κάλλους μέχρι του φυσικού ιδεώδους», στόχος όμως που μάλλον, όπως ισχυρίζεται ο Καρολίδης, δεν αρμόζει στα έθνη που μάχονται για την ανεξαρτησία και τα εθνολογικά και ιστορικά τους δίκαια, αλλά κατεξοχήν στα έθνη εκείνα «τα μη έχοντα μεγάλην ιδέαν εθνικήν απαιτούσαν αγώνας εθνικούς μεγάλους». Είναι προφανές ότι αντίθετα με την κυρίαρχη σήμανση της σωματικής άσκησης ως καίριου και οργανικού στοιχείου της αστικής νεωτερικότητας, πολλαπλά αναγκαίου για τη δημόσια υγεία, την κοινωνική πειθαρχηση και τη συναισθηματική εκφόρτιση των μαζών, ο Καρολίδης προσεγγίζει τη γυμναστική και τον αθλητισμό είτε υπό το πρίσμα της στρατιωτικοποίησης της νεολαίας είτε ως κοινωνικές πρακτικές πρωτοπορίας κατανάλωσης του ελεύθερου χρόνου των αστικών στρωμάτων.¹³⁸

Μικρό χρονικό διάστημα μετά την ολοκλήρωση των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας, ο Μιχαήλ Γαλανός (1862-1948), νομικός και διευθυντής του ομώνυμου περιοδικού του θρησκευτικού συλλόγου «Ανάπλαισις», που ως ένα βαθμό συνέχιζε την παράδοση του μακρακισμού στην Ελλάδα καταγγέλλοντας μεταξύ άλλων τον εκδυτικισμό και την εκφυλιστική του παθογένεια, δηλαδή τον σοσιαλισμό, τον τεκτονισμό, τον φεμινισμό και τον δαρβινισμό,¹³⁹ στο κύριο άρθρο του περιοδικού αναρωτιέται για τη σημασία του γεγονότος επιλέγοντας την ενδιάμεση στάση της διπλής κριτικής τόσο εναντίον των «εκβεβακχυμένων υμνωδών» όσο και των «άκρων και αδιαλλάκτων επικριτών».¹⁴⁰ Έχοντας ως αφετηρία το χριστιανικό δόγμα, αρνείται ότι «οι σωματικοί αγώνες αντίκεινται προς το πνεύμα του Ευαγγελίου και της χριστιανικής Εκκλησίας», προβάλλοντας ως επιχείρημα ότι η χριστιανική απαίτηση για «νέκρωση της σάρκας» παραπέμπει αποκλειστικά και μόνο στον αγώνα για την καταπολέμηση των «κτηνωδών επιθυμιών και ορέξεων».¹⁴¹ Απεναντίας, όπως διατείνεται ο Γαλανός, είναι ανάγκη η χριστιανική ψυχή να θωρακίζεται μέσα σε ένα υγιές, ανθεκτικό και ρωμαλέο σώμα, κατά το παράδειγμα του ίδιου του Ιησού Χριστού, χωρίς βεβαίως αυτό να σημαίνει ότι το πρότυπο του καλού χριστιανού εκφράζεται μονοδιάστατα με τη σύμμετρη καλλιέργεια σώματος και πνεύματος.¹⁴² Ο χριστιανισμός, κατά τον Γαλανό, «επιδιώκει την αρμονίαν των σωματικών και ψυχικών δυνάμεων εν πνεύματι εγκρατείας και υγείας, αρετής και αγνότητος».¹⁴³ Εκτός όμως της πρωταρχικής θεολογικής θεμελίωσης της αναγκαιότητάς της, ο Γαλανός θεωρεί επιβε-

138. Για τις απόψεις του Καρολίδη, βλ. «Γνώμαι λογίων περί των Ολυμπιακών Αγώνων», *ό.π.*, σ. 130.

139. Ο Απόστολος Μακράκης (1831-1905), οπαδός μιας ακραίας εκδοχής της Ορθοδοξίας, συγκρούστηκε με την εκκλησιαστική διοίκηση, αφορίστηκε και διώχθηκε για τις θρησκευτικές δοξασίες του, χαρακτηριστικότερη από τις οποίες υπήρξε το «τρυσύνθετο της ανθρώπινης φύσης» (ψυχή, πνεύμα, σώμα), που αμφισβητούσε το δόγμα του δισυπόστατου. Στις θρησκευτικές αυτές δοξασίες ο Μακράκης επιχείρησε να προσδώσει πολιτική σημασία ιδρύοντας συλλόγους και εκδίδοντας προπαγανδιστικά έντυπα. Βλ. σχετικά Θανάσης Καλαφάτης, «Θρησκευτικότητα και κοινωνική διαμαρτυρία: Οι οπαδοί του Απόστολου Μακράκη στη βορειοδυτική Πελοπόννησο (1890-1900)», *Τα Ιστορικά* 18/19 (Ιούν.-Δεκ. 1993), σ. 113-142. Ιδρυτής του Συλλόγου «Ανάπλαισις», το 1886, ήταν ο στενός συνεργάτης του Μακράκη Κωνσταντίνος Διαλησιμάς. Βλ., ειδικά, Καλαφάτης, στο ίδιο, σ. 122-128. Αναφορικά με τη σφοδρή πολεμική του Συλλόγου «Ανάπλαισις» εναντίον του επιστημονικού περιοδικού *Προμηθεύς*, βλ. παραπάνω, σημ. 134.

140. Μιχαήλ Γαλανός, «Περί των Αγώνων», *Ανάπλαισις* 11 (10 Απρ. 1896), σ. 113.

141. Στο ίδιο. 142. Στο ίδιο. 143. Στο ίδιο.

βλημένη τη σωματική άσκηση προστρέχοντας αφενός στην εθνικιστική ιδεολογία και αφετέρου στην ιδέα της οικουμενικότητας. Στην πρώτη περίπτωση η σωματική αγωγή και ο αθλητισμός συνδράμουν αποφασιστικά τον πολίτη στην ορθή άσκηση των «καθηκόντων προς την πατρίδα»,¹⁴⁴ ενώ στη δεύτερη λειτουργούν ως πεδίο «ευγενεστάτης μεταξύ των εθνών αμίλλης».¹⁴⁵

Όμως για τον εκπρόσωπο της ιδιότυπης αυτής θρησκευτικοπολιτικής κίνησης οι Ολυμπιακοί Αγώνες και γενικότερα ο αθλητισμός δεν συνιστούν αυτόχρονα ένδειξη πολιτισμικής ακμής και υπεροχής, δεδομένου ότι «ουδαμού [...] τα Στάδια και οι αθλητικοί αγώνες έκριναν τας τύχας των εθνών. Οι πρόγονοι ημών ετέλουν ακόμη Ολυμπιακούς Αγώνες, ότε εσφάζοντο εις πολέμους εμφυλίου, και τα Ίσθια εχρησίμευον, όπως ανευφημῆται ο Νέρων», όπως τουλάχιστον ο ίδιος διαπιστώνει.¹⁴⁶ Η κατάργηση μάλιστα των Ολυμπιακών Αγώνων από τον Θεοδόσιο δεν αποτελεί, κατά τη γνώμη του, ένδειξη βαρβαρότητας, ούτε όμως και επηρέασε καθοριστικά τις ιστορικές διεργασίες της εγγενούς αποσύνθεσης του αρχαιοελληνικού κόσμου, «ου η πτώσις εν τη αρχαιότητι επήλθεν ότε κατελύθησαν αι ηθικαί αρεταί [...]».¹⁴⁷ Κατά συνέπεια, η δημιουργία αθλητικών υποδομών, η θέσπιση αγώνων και η καλλιέργεια του αγωνιστικού πνεύματος δεν μπορούν να οδηγήσουν από μόνα τους στην «εθνική αναγέννηση», χωρίς τον προαπαιτούμενο συντονισμό της εκτελεστικής, της νομοθετικής και της δικαστικής εξουσίας, των εκπαιδευτικών θεσμών, της οικογένειας και γενικότερα του «κοινωνικού βίου» στο πλαίσιο που προσδιορίζουν οι αρχές της ορθόδοξης πίστης,¹⁴⁸ οι οποίες μόνες αυτές έχουν τη δυνατότητα να αναμορφώσουν συνολικά τις νοσούσες νεωτερικές κοινωνίες. Όπως μάλιστα αποδεικνύει το παράδειγμα των εξαιρετικών επιδόσεων των αμερικανών και των ευρωπαίων αθλητών, οι οποίοι πρωταγωνίστησαν στους Ολυμπιακούς της Αθήνας, τα αθλητικά επιτεύγματα πρέπει να νοηθούν ως αποτελέσματα της άμιλλας, της ευνομίας, της «ηθικής κραταίωσης» και της γενικότερης προόδου που χαρακτηρίζουν τις δυτικές κοινωνίες και οφείλονται «εις την επίδρασιν των αρχών και του πνεύματος του Ευαγγελίου [...]».¹⁴⁹ Αντίθετα με την κυρίαρχη έκτοτε κοινωνιολογική άποψη, που εκλαμβάνει την εκκοσμίκευση ως ειδοποιό γνώρισμα των δυτικών κοινωνιών, ο Γαλανός θεωρεί ότι οι νεωτερικές κοινωνίες εξακολουθούν να προσδιορίζονται από τη θρησκεία και την ηθική που απορρέει από αυτή. Στις κοινωνίες αυτές η ορμή και η δυναμική του εκσυγχρονισμού δεν αναιρεί την κανονιστικότητα των αρχών, των αξιών και των πρακτικών που επιτάσσει η θρησκευτική πίστη. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει, στις κοινωνίες αυτές το έργο του γυμναστή «συμπληρώνεται» και «επιστέφεται» από το έργο του δασκάλου και του ιερέα,¹⁵⁰ ενώ γενικότερα οι διαδικασίες της παιδείας χαρακτηρίζονται από οργανική συνοχή και αποτελούν μια σύνθετη ολότητα που ασκεί όχι μόνο το σώμα, αλλά και την ψυχή και τη διάνοια. Σε αντίθετη περίπτωση, άλλωστε, όπως διατείνεται ο Γαλανός, η αποκλειστική ενασχόληση με το σώμα, η «μονομερής τιμή των σωματικών αθλήσεων», θα προήγαγε το πνεύμα του υλισμού και της κοινωνικοδαρβινικής επιβολής του ισχυρότερου.¹⁵¹

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η θεωρητικότερη ανάλογη προσέγγιση του νομι-

144. Στο ίδιο. 145. Στο ίδιο, σ. 115. 146. Στο ίδιο, σ. 114. 147. Στο ίδιο. 148. Στο ίδιο.
149. Στο ίδιο. 150. Στο ίδιο, σ. 115. 151. Στο ίδιο.

κού, τραπεζίτη και αρχισυντάκτη του περιοδικού *Ανάπλασις* Ιωάννη Σκαλτσούνη (1824-1905), που και αυτή επιχειρεί να εκλογικεύσει και να αξιολογήσει τον άμεσο απόηχο της διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας. Καταπολεμώντας τη δαρβινική, αλλά στην πραγματικότητα κοινωνικοδαρβινική θεώρηση του αθλητισμού,¹⁵² ο Σκαλτσούνης επανέρχεται στην ιδέα της αρχαιοελληνικής καλοκαγαθίας και στη χριστιανική αντίληψη του σώματος ως ναού της ψυχής.¹⁵³ Θεωρώντας και αυτός τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ως υπόδειγμα κοινωνικά ευημερούσας και προοδευμένης χώρας και ακολουθώντας το ερμηνευτικό σχήμα του Alexis de Tocqueville, ο Σκαλτσούνης διαπιστώνει ότι στα θεμέλια της αμερικανικής πολιτείας και κοινωνίας βρίσκεται η χριστιανική πίστη, η οποία δίνει νόημα σε όλες τις πτυχές της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, και στην προκειμένη περίπτωση υποστυλώνει το βιοτικό πρότυπο της αρμονικής ανάπτυξης σώματος και πνεύματος.¹⁵⁴ Υπό το πρίσμα αυτό, ο πρωταγωνιστικός ρόλος των αμερικανών αθλητών στους πρόσφατους τότε Ολυμπιακούς Αγώνες δεν ήταν, κατά τη γνώμη του, παρά συνέπεια, συμβολική ενσάρκωση, των ηθικών αντιλήψεων που κυριαρχούν στην αμερικανική κοινωνία συνιστώντας το ειδοποιό της γνώρισμα. Ο Σκαλτσούνης είναι πεπεισμένος ότι μόνο σε μια τέτοια κοινωνία, όπου «η αύξηση της σωματικής ρώμης και δυνάμεως» συναρτάται με την «ηθική διαμόρφωση» του λαού, μπορεί ο αθλητισμός να επιτελέσει τον ηθοποιητικό και παιδαγωγικό του ρόλο. Σε κάθε άλλη περίπτωση αποτελεί ένδειξη κοινωνικής παθολογίας, νοσηρότητας και «εκλύσεως ηθών».¹⁵⁵ Προσφεύγοντας στην αναπόφευκτη σύγκριση, ο Σκαλτσούνης υποστηρίζει ότι σε κατάφωρη αντίθεση με την αμερικανική κοινωνία, στην Ελλάδα η αποθησαυρευτικοποίηση του πληθυσμού αυξάνεται προοδευτικά. Το θείο «εξωβελίστηκε» από το επίσημο πρόγραμμα των Ολυμπιακών Αγώνων, ενώ, παράλληλα, «ο επίσημος κόσμος, οι λόγιοι και οι οικογενειάρχαι [...] προσθέτουν ελαιον εις την αναφθείσαν πυράν της θρησκευτικής αδιαφορίας, του υλισμού και της αθεΐας».¹⁵⁶ Μόνο η «αμόλυντη» αγροτική τάξη συντηρεί ακόμα τη φλόγα της θρησκευτικής πίστης, όπως αποδεικνύει, άλλωστε, το παράδειγμα του μαρουσιώτη μαραθωνοδρόμου Σπύρου Λούη, ο οποίος απέδωσε τη νίκη του στην πίστη του στον Θεό.¹⁵⁷ Η ριζοσπαστική εκδοχή της Ορθοδοξίας συμφύρεται στην προκειμένη περίπτωση με τον ρομαντικό και μεσσιανικό αγροτισμό της τολ-στοϊκής βιοθεωρίας.

Η ενσωμάτωση του ενδιαφέροντος για τη σωματική αγωγή και την άθληση στο χώρο του θεολογικού στοχασμού, της Εκκλησίας και της ορθόδοξης συλλογικότητας γενικότερα –όπως πιστοποιεί, άλλωστε, και η εύγλωττη αρθρογραφία του περιοδικού *Ανάπλασις*–, οφείλεται κατά κύριο λόγο στην τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896. Το έδαφος όμως είχε καλλιεργηθεί ήδη από υποψιασμένους ιεράρχες, όπως μαρτυρεί λόγου χάρι η περίπτωση του Νεκτάριου Κεφαλά (1846-1920). Στην «Ομιλία περί γυμναστικής» ο Νεκτάριος αναδεικνύει τη σκοπιμότητα της λειτουργικής, αλλά μη εντατικής άσκησης του σώματος, η παρέκκλιση από την οποία θα μπορούσε να επιφέρει την ίδια την ανατροπή της αρμονικής σχέσης σώματος και πνεύματος. Στην Ομιλία αυτή επιχειρείται

152. Ιωάννης Σκαλτσούνης, «Χριστολογία», *Ανάπλασις* 13 (1 Μαΐου 1896), σ. 131.

153. Στο ίδιο, σ. 130.

154. Στο ίδιο.

155. Στο ίδιο, σ. 131.

156. Στο ίδιο, σ. 132.

157. Στο ίδιο, σ. 133.

παράλληλα η υπεράσπιση της αναγκαιότητας της σωματικής αγωγής μέσω της σύζευξης σωματικής άσκησης - αλυστρωτισμού - στρατιωτικοποίησης της νεολαίας στο πλαίσιο της δογματικής αντίληψης ότι ο νους κατευθύνει, ενώ το πειθαρχημένο σώμα «εκτελεί ακόπως», καθιστάμενο σύμβολο της γυμνασμένης ψυχής και του αγωνιστικού φρονήματος του ορθόδοξου πιστού.¹⁵⁸

Ο απόηχος των Ολυμπιακών Αγώνων στην ελληνική κοινωνία και ειδικότερα στην εκπαιδευτική κοινότητα ήταν ισχυρός και γόνιμος. Αυτό φαίνεται, μεταξύ άλλων, από την αυξανόμενη τάση σύστασης αθλητικών συλλόγων,¹⁵⁹ τη θεσμοποίηση του μαθήματος της γυμναστικής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1899), το γνωστικό ενδιαφέρον για την ιστορία του αθλητισμού και τη σύνδεσή του με άλλα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας, καθώς επίσης από τη θέσπιση των πανελλήνιων σχολικών αγώνων το 1900. Στην πραγματικότητα, βεβαίως, αν πιστέψουμε τη σχετική αρθρογραφία του *Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, η αναβάθμιση της σχολικής γυμναστικής στην Ελλάδα και η δημιουργία κατάλληλων υποδομών δεν είχαν συντελεστεί ούτε καν στις αρχές της δεκαετίας του 1910.¹⁶⁰ Η απόσταση μεταξύ προσδοκιών και πραγματικότητας παρέμενε και σε αυτή την περίπτωση μεγάλη.

Από το περιοδικό *Εθνική Αγωγή* (1898-1904) –του οποίου η ίδρυση εξυπηρέτησε τον εθνικό φρονηματισμό της σχολικής νεολαίας, τον εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού έργου και την επιστημονική και ιδεολογική συγκρότηση του εκπαιδευτικού κόσμου, αρθρώνοντας έναν πρώτο πυρήνα του μορφώματος που αργότερα αποτέλεσε το κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού– σταχυολογούμε αρκετά κείμενα τα οποία πραγματεύονται το θέμα των ετήσιων πανελλήνιων σχολικών αγώνων εντάσσοντάς τους στην κοινωνική δυναμική που δημιούργησαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896, αλλά και στο πνεύμα του ρεβανσισμού που δημιούργησε η ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Ωστόσο, στη σχετική αρθρογραφία ο υπερθεματισμός των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων δεν καταπνίγει κάθε ενάντια φωνή, η οποία όντας προσηλωμένη στην κανονιστικότητα του αρχαιοελληνικού προτύπου επιμένει για την ανωτερότητα των ελληνικών αγώνων της αρχαιότητας με το επιχείρημα ότι, αντίθετα από τους αγώνες «υπό την νεωτέραν σημασίαν», οι αγώνες κατά την ελληνική αρχαιότητα μπορούσαν «να μορφώσωσι την φυσικήν εκείνην τελειότητα, εκείνην την ηθικήν ισχύν, εκείνην την υψηλήν αισθητικήν, τας κεφαλαιώδεις εκείνας ιδιότητες του εθνικού ελληνικού πνεύματος, αίτινες κατήρτισαν το μεγαλείον, την δύναμιν και τον χαρακτήρα του ελληνικού λαού.

158. Γιώργος Κόκκινος, «Υγεία, αλήθεια, καλοκαγαθία: Ορθόδοξη Εκκλησία και σωματική αγωγή. Οι αντιστάσεις και η βαθμιαία προσαρμογή», ανάτυπο από το *Πρακτικά των Διεθνών Συμποσίων «Οι χρόνοι της Ιστορίας. Για μια Ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1998, ειδικά σ. 343-345.

159. Η Χρ. Κουλούρη (*Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 153-206) αναλύει τις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές παραμέτρους της λεγόμενης «συλλογομανίας» και «αθλητίτιδος» της περιόδου 1870-1922.

160. Ενδεικτικά, το 1912 διαπιστώνεται ότι καμία σχολική μονάδα του Δήμου Αθηναίων δεν διαθέτει γυμναστήριο, ενώ, παράλληλα, δεν επαρκούν ούτε οι αύλειοι χώροι. Βλ. Κ.Κ.Κ., «Εντυπώσεις από τα σχολεία του Δήμου Αθηναίων. Διάλεξις στον Εκπαιδευτικό Όμιλο, 1 Απριλίου 1912», *Δελτίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου Β'* (1912), σ. 177, 183, 191.

Διότι πολύ πλέον εις την ηθικήν ή εις την εξωτερικήν μορφήν συνεδύαζον οι Έλληνες τον σκοπόν της γυμναστικής». ¹⁶¹ Όπως είναι αναμενόμενο, στα άρθρα που αναφέρονται στην κατοχύρωση της υποχρεωτικότητας του μαθήματος της γυμναστικής, αλλά και στους πρώτους πανελλήνιους σχολικούς αγώνες, η δεσπόζουσα οπτική σχολιασμού και αξιολόγησης είναι αυτή της συμβολής των σχολικών αγώνων στη διαμόρφωση της εθνικής διαπαιδαγώγησης και της διάπλασης του εθνικού φρονήματος· η λειτουργία τους δηλαδή ως «ανακαινιστικών του έθνους μέσων», η αναγωγή τους μάλιστα σε μέσα για τη σφυρηλάτηση του «ενόπλου έθνους». ¹⁶² Η οργανική σύνδεση του «περί Γυμναστικής νόμου» και των πανελλήνιων σχολικών αγώνων είναι προφανής σε απολογιστικό άρθρο για την κατάσταση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Γράφει σχετικά ο συντάκτης του άρθρου: «Καρποί δ' αγλαοί του νόμου τούτου υπήρξαν η κατά το τέλος Μαρτίου 1900 επίδειξις της περί την Γυμναστικήν εργασίας των σχολείων, ότε 165000 ελληνόπαιδες δημοσία καθ' όλον το κράτος εγυμνάσθησαν διατρανώσαντες ευσυνείδητον των διδασκόντων την εργασίαν και κατάδηλα της Γυμναστικής τ' αποτελέσματα. Την αποκορύφωσιν της εν τη Γυμναστική επιδόσεως απέδειξαν οι εν τω Παναθηναϊκώ Σταδίω τελεσθέντες εν Αθήναις σχολικοί αγώνες κατά την Δευτέραν, Τρίτην, Τετάρτην και Κυριακήν της διακαινησίμου εβδομάδος, ους η επιβλητική παρέλασις διά μεγάλων οδών της πρωτευούσης ετερμάτισε. Κατά τούτους αναπαρεστάθη εικών της αρχαίας ζωής και κινήσεως και συνυφάνθη δεσμός τις της παλαιάς ευκλείας και δόξης της πατρίδος ημών προς το εύελπι μέλλον αυτής». ¹⁶³ Το πρότυπο του γυμνασμένου και υγιούς

161. Βασίλειος Δ. Σκουρμπουντάκος, «Γυμναστική και τέχνη», *Εθνική Αγωγή* 17 (1 Σεπτ. 1899), σ. 263. Ο συντάκτης του άρθρου, σχολιάρχης στο Γύθειο, αναπτύσσει τις απόψεις του παρουσιάζοντας το βιβλίο του Μ. Jerace *Η γυμναστική εν ταις σχέσεσιν αυτής προς την ελληνικήν τέχνην*, όπου διατυπώνεται η θέση ότι η αρχαία ελληνική τέχνη αποτελεί ενσάρκωση του σωματικού προτύπου που διαμόρφωσαν οι Έλληνες με την εκγύμναση και τον αθλητισμό στο πλαίσιο του ηθικού κανόνα της καλοκαγαθίας. Υπό την έννοια αυτή, η αρχαιοελληνική τέχνη λειτουργεί ως αναπαράσταση του πραγματικού και ταυτόχρονα ως αισθητική αποτύπωση του ιδεώδους.

162. Η χαρακτηριστική διατύπωση εμπεριέχεται σε απολογιστικό άρθρο του περιοδικού *Εθνική Αγωγή* γραμμένο από συνεργάτη με το ψευδώνυμο Φιλόδημος: «Το λήξαν έτος», *Εθνική Αγωγή* 1 (1 Ιαν. 1899), σ. 3. Ο συντάκτης παρουσιάζοντας ως πρότυπα τον «εγωισμόν του Αγγλοσάξωνος» και «το πνεύμα της αυτοθυσιίας και της αυταπαρνήσεως του παλαιού Έλληνο» και ανατρέχοντας παράλληλα, αλλά έμμεσα, στο προηγούμενο της επιτυχούς εθνικής κινητοποίησης της γερμανικής κοινωνίας μετά την ήττα από τα στρατεύματα του Ναπολέοντα, που οδήγησε στην εσωτερική ανασυγκρότηση και στη δημιουργία ενιαίου γερμανικού κράτους, κάνει λόγο για την κρισιμότητα της «παιδαγωγήσεως του έθνους» ώστε να καταστεί δυνατή η «εθνική ανάστασις» με τη δημιουργία «γενεάς αλάμιον εις σώμα και ψυχήν, [...] εμβλαπτιζέται ο χάλυψ, και εξ ίσου στερεάς, ως αυτός, εις φρόνημα, εις αυτοπεποίθησιν, εις την θρησκείαν του Θεού, εις την λατρείαν της πατρίδος». Αντίθετα, άμεση παραπομπή στο γερμανικό προηγούμενο μετά την ήττα στην Ιένα το 1807 κάνει ένας άλλος αρθρογράφος, ο καθηγητής της Νομικής Σχολής και πρόεδρος της Εταιρείας «Ο Ελληνισμός» Νεοκλής Καζάξης στο «Η εθνική εξέγερσις της Γερμανίας», *Εθνική Αγωγή* 21 (15 Δεκ. 1898), σ. 330-331.

163. Χ., «Η δημοτική εκπαίδευσις εν Ελλάδι κατά το 1900», *Εθνική Αγωγή* 1 (1 Ιαν. 1901), σ. 4. Ανάλογη επιχειρηματολογία διακρίνουμε και στο Φιλόδημος, «Οι σχολικοί αγώνες», *Εθνική Αγωγή* 9 (1 Μαΐου 1900), σ. 129, όπου μετά την ευχή-διαπίστωση ότι «εισήλθομεν τέλος μετά τόσας περιπλανήσεις και τόσο μακρού χρόνου απώλειαν εις την οδόν αρτίας παιδαγωγίας της νεότητος του έθνους, αφ' ης τόσας αναρτώμεν δικαίας ελπίδας», ο συντάκτης προτείνει ορισμένα συμπληρωματικά μέτρα, όπως τη διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής σε όλα τα σχολεία της χώρας με ενιαίο πρόγραμμα και εποπτικά μέσα, δηλαδή τη συστηματο-

πολίτη-στρατιώτη σε συνάρτηση με την οικειοποίηση της αρχαίας κληρονομιάς, που ορίζεται από το ιδεώδες της καλοκαγαθίας, αποτελούν το υπόβαθρο της σχετικής επιχειρηματολογίας. Οι επιμέρους ελαφρές αποκλίσεις ως προς την πρόταξη των επιχειρημάτων και κυρίως ως προς την προτεραιότητα της υγείας των μαθητών σε σχέση με τη σφυρηλάτηση του εθνικού φρονήματος, που συναντώνται σε άλλα σχετικά με το αντικείμενο άρθρα, δεν μπορούν να αναιρέσουν την κυριαρχία του κανόνα, στον οποίο συνειρνονται ο εθνικός φρονηματισμός και η κοινωνική πειθαρχηση και στρατιωτικοποίηση της νεολαίας.¹⁶⁴ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχετική αρθρογραφία του Εμμανουήλ Λυκούδη (1849-1925), πεζογράφου, ανώτατου δικαστικού και στελέχους της Εθνικής Εταιρείας, ο οποίος παρατηρεί ότι παρά την ευνοϊκή συγκυρία που δημιούργησε η τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα, το αθλητικό πνεύμα υπό την έννοια της «ανωτάτης ούτως ειπείν, της ακαδημαϊκής διαπλάσεως των σωμάτων» δεν κατόρθωσε να ενοφθαλμιστεί δεόντως στις «έξεις του ελληνικού λαού».¹⁶⁵ Απεναντίας, όπως υποστηρίζει, ο νόμος της 10ης Ιουλίου 1899, που καθιέρωσε την υποχρεωτική διδασκαλία του μαθήματος της σωματικής αγωγής, «επέτυχε του σκοπού αυτού πληρέστατα», παρά το γεγονός ότι «ελαφραί τινες δε μόνον βελτιώσεις εν ταις λεπτομερείαις, των οποίων την ανάγκην κατέδειξεν η εφαρμογή, επιβάλλονται προς σκοπιμωτέραν αυτού λειτουργίαν».¹⁶⁶ Στις αναγκαίες βελτιώσεις και αναπροσαρμογές ο Λυκούδης περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο τη «συστηματοποίηση των επιχωρίων παιδιών» και τη «συστηματικήν εισαγωγήν αυτών εις τας σωματικές ασκήσεις», γεγονός το οποίο «και ευαρεστοτέραν και μάλλον ευπρόσδεκτον ήθελε καταστήσει την γυμναστικήν εις τους μείρακας και τους εφήβους και ήθελε χρησιμεύσει, ως το ασφαλέστερον μέσον εκλαϊκεύσεως των σωματικών ασκήσεων και των αγώνων».¹⁶⁷ Περιλαμβάνει επίσης τη δημιουργία ενός εκτεταμένου οριζώντιου και κάθετου δικτύου οργάνωσης της συλλογικής άμιλλας των μαθητών κατά σχολική μονάδα, πόλη/κοινότητα, δήμο, γεωγραφική περιοχή, νομό κτλ., καθώς και την επανοικείωση των αθλητικών χώρων της αρχαιότητας ή την επιλογή χώρων που «εδόξασεν η ιστορία νεωτέρων ηρωικών αγώνων» ώστε να τελούνται σε αυτούς οι σχο-

ποίηση και κανονικοποίηση του μαθήματος, την εισαγωγή των «εθνικών παιδιών» στο σχολικό πρόγραμμα, και, τέλος, τη δημιουργία θεσμών μαζικού αθλητισμού – πρόταση ομολογουμένως πρωτοποριακή για μια χώρα που μόλις είχε καθιερώσει τη διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής στο σχολείο.

164. Αν και στο σχετικό άρθρο του «Η ανόρθωσις της Ελλάδος [Β']», *Εθνική Αγωγή* 22 (15 Νοεμ. 1901), σ. 347, ο Έλληνας καθηγητής του Διεθνούς Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Βέρνης Μιχαήλ Κέπετζης προτάσσει το ιδεώδες της υγείας της σχολικής νεολαίας, παρ' όλα αυτά δεν εγκαταλείπει και τη λογική της στρατιωτικοποίησης. Γράφει σχετικά: «Εγένετο ήδη βήμα τι δειλόν επί τα κρείττω. Από της πανηγύρεως των Διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων εν έτει 1896 αι αθλητικά παιδιαί και η γυμναστική απέκτησαν υπόληψιν παρά τοις Έλλησιν, υπερισχύσασαι επί του παλαιού στερεοτύπου συστήματος, του θυσιάζοντος εν ανάγκη την υγείαν χάριν της μελέτης. Οι βαθμοί εν τη γυμναστική αποτελούσι παράγοντα σπουδαίον εις τον υπολογισμόν του απαιτουμένου προς προβιβασμόν συνόλου, τα δε αποτελέσματα είνε πράγματι άξια επικροτήσεως. Άπειρον ησθάνθημεν ηδονήν παρευρεθέντες κατά το Πάσχα εις τας ασκήσεις εξακισχλίων μαθητών εν τω περιβόλῳ του Παναθηναϊκού Σταδίου. [...] άσματα πατριωτικά εψάλλοντο κατά τα διαλείμματα των ασκήσεων. Οι παρεστώτες δε συνέχον μετά κόπου την εαυτών συγκίνησιν επί τῳ ενθαρρυντικῳ εκείνῳ θεάματι της ρωμαλέας και πλήρους μέλλοντος νεότητος».

165. Εμμανουήλ Σ. Λυκούδης, «Οι σχολικοί αγώνες», *Εθνική Αγωγή* 8 (15 Απρ. 1901), σ. 113.

166. Στο ίδιο. 167. Στο ίδιο, σ. 114.

*Ο Ιωάννης Σκαλτσούνης, νομικός,
οικονομολόγος και πολιτικός (1899).*
[Αρχείο προσωπογραφιών ΚΝΕ-ΕΙΕ]

*Ο Εμμανουήλ Αναγνώδης,
πεζογράφος, ανώτατος δικαστικός
και στέλεχος της Εθνικής Εταιρείας (1910).*
[Αρχείο προσωπογραφιών ΚΝΕ-ΕΙΕ]

λικοί αγώνες, να εμπεδώνεται με τον τρόπο αυτό η πίστη στην αδιάσπαστη εθνική συνέχεια, αλλά και να ενδυναμώνεται το εθνικό φρόνημα.¹⁶⁸

Και στην επιχειρηματολογία του Λυκούδη είναι ανάγλυφη η αναφορά στο αρχαιοελληνικό κανονιστικό ιδεώδες. Σε αντίθεση όμως με άλλους, ο Λυκούδης αντιλαμβάνεται τις νέες ανάγκες που οφείλουν να καλύψουν στις νεωτερικές πειθαρχικές κοινωνίες η θεσμοποίηση της σωματικής άσκησης και η δημιουργία συναφών μορφών αστικής κοινωνικότητας (υγεία, εθνική κινητοποίηση, κοινωνική πειθαρχία, ελεγχόμενη συναισθηματική εκφόρτιση των μαζών). Για το λόγο αυτόν, άλλωστε, διατυπώνει εύστοχα την άποψη ότι η σχολική γυμναστική δεν εξαντλεί τη σκοπιμότητά της στο πλαίσιο του σχολικού θεσμού, αλλά οφείλει να λειτουργεί παράπλευρα ως «αγωγός προς την επέκτασιν και την διάδοσιν της γυμναστικής εις τας λαϊκὰς τάξεις, όχι βεβαίως εν τη σφαίρα του αθλητισμού, το οποίον θα ήτο ουτοπία, αλλ' ως υγιούς και ρωστικής λαϊκής ψυχαγωγίας»,¹⁶⁹ με σκοπό να «ελαττωθή η νοσταλγία των οινοπωλείων και των καφενείων» ώστε ο λαός κατά «τας εορτασίμους ημέρας [να] τρέπεται προς τας εξοχάς, προς τα εδάφη τα αναπεπταμένα, προς τους πρασίλους τάπητας των αγρών, υπό την κυανήν οροφήν του ελληνικού ουρανού». Η εξιδανίκευση του ελληνικού τοπίου συνυπάρχει στην επιχειρηματολογία του Λυκούδη με την αμφιθυμία έναντι του βιομηχανικού πολιτισμού και την απαξίωση του αστικού χώρου, χωρίς ωστόσο να αναιρείται η πίστη του στις αστικές αξίες της ατομικότητας, της άμιλλας, της αξιοκρατίας, της ιεραρχίας, του αυτοελέγχου, της πειθαρχίας, της αλληλεγγύης και, βεβαίως, της τάξης. Την πίστη αυτή βρίσκει την ευκαιρία να τη διατυπώσει ασκώντας κριτική σε όσους αμφισβήτησαν τη χρησιμότητα των πανελλήνιων σχολικών αγώνων με το επιχείρημα ότι η μετατροπή τους σε μαζικό θέαμα και οι «επιδεικτικές παρελάσεις διά των οδών των σχολικών ταγμάτων» αλλοιώνουν το χαρακτήρα τους νοθεύοντας «εις τας διανοίας των νεαρών μαθητών την υγιά συνείδησιν περί του αληθούς, του πραγματικού σκοπού της γυμναστικής».¹⁷⁰ Σε αυτούς ο Λυκούδης αντιτάσσει μια ολόκληρη δέσμη επιχειρημάτων, όπου ατομικότητα και συλλογικότητα νοούνται ως οι δύο συναφείς όψεις του νομίσματος της αστικής κοινωνικότητας, ενώ, ταυτόχρονα η ιδιωτικότητα της εκγύμνασης τήκεται μέσα στη δημοσιότητα των αγώνων και των παρελάσεων. Η λειτουργικότητα του γυμνασμένου, υγιούς, ρωμαλέου και πειθαρχημένου σώματος αισθητικοποιείται, μετασχηματίζεται σε σύμβολο της μοναδικότητας, της εθνολογικής και ιστορικής συνέχειας, της βιολογικής ακμής και της πολιτισμικής ανωτερότητας του έθνους. Στο πλαίσιο αυτό, η ιδέα της συλλογικότητας παραπέμπει στη σφυρηλάτηση του εθνικού φρονήματος και στη στρατιωτικοποίηση της νεολαίας ως της πρωτοπορίας του «ενόπλου έθνους», ενώ η ιδέα της ατομικότητας παραπέμπει στο πειθαρχημένο άτομο που διαπλάθει τις δεξιότητές του έχοντας επίγνωση ότι το συλλογικό αγαθό είναι υπέρτερο του ατομικού. Παρά τη συνηγορία υπέρ της πολύτροπης σκοπιμότητας της εκγύμνασης, η νοησιαρχική και διπολική θεώρηση του σώματος ως εκτελεστικής μηχανής του πνεύματος παραμένει και στην περίπτωση του Λυκούδη κυρίαρχη: «Διότι μόνη η άμιλλα είναι η εξευγενίζουσα, η εξιδανικεύουσα τας σωματικές ασκήσεις. Μόνη η προσδοκία της εκτιμήσεως και των επαίνων των προϋσταμένων αρχών και της κοινωνίας, μόνον ο εύλογος, ο δίκαιος πόθος

168. Στο ίδιο, σ. 115. 169. Στο ίδιο, σ. 113. 170. Στο ίδιο, σ. 115.

των ανευφημιών εμπνέουν την προς ταύτας αγάπην και μεταβάλλουν τον κόπον και τον κάματον εις συναίσθημα ευφρόσυνον. [...] Έπειτα πώς είναι δυνατόν να παρορά τις ή να υποτιμά τα ανυπολόγιστα πλεονεκτήματα των κοινών αγώνων, των εν ενότητι υπό πολυπληθών ομάδων ασκήσεων; Το πνεύμα της πειθαρχίας, η τάξις, της αλληλεγγύης το αίσθημα και υπέρ πάντα η καλλιέργεια και η ανύψωσις του φρονήματος [...].¹⁷¹

Το ιστορικό και αρχαιολογικό ενδιαφέρον για τους Ολυμπιακούς Αγώνες στη συγκυρία της διεξαγωγής της Μεσολυμπιάδας

Το βιβλίο του Αντωνίου Δ. Κεραμιόπουλου *Οι γυμναστικοί αγώνες των αρχαίων Ελλήνων*, που εκδόθηκε στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1906, είναι ενδεικτικό για τους ακόλουθους λόγους: Πρώτον, έχει ευθεία αναφορά στη συγκυρία της διεξαγωγής της Μεσολυμπιάδας του 1906. Δεύτερον, υποτάσσει το αρχαιολογικό και περιηγητικό ενδιαφέρον στο ιστορικό, που αφορά τη γένεση, την εξέλιξη και την περιγραφή αγωνισμάτων και αγώνων, αλλά και στο παιδαγωγικό, το οποίο αφορά τη διάπλαση αθλητικού ήθους στους κόλπους της ελληνικής νεολαίας και μεταξύ του ελληνικού πληθυσμού γενικότερα. Τρίτον, προέρχεται από τη γραφίδα ενός συγκροτημένου και έγκριτου αρχαιολόγου και ιστορικού που διετέλεσε αργότερα (από το 1924 έως το 1938) τακτικός καθηγητής στην έδρα του «Δημοσίου και ιδιωτικού βίου των αρχαίων Ελλήνων» στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπως επίσης και ακαδημαϊκός (από το 1926 έως το θάνατό του). Και τέλος, τέταρτον, το βιβλίο του Κεραμιόπουλου εκδόθηκε από το Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, ιδρυτής του οποίου υπήρξε, όπως είναι γνωστό, ο Δημήτριος Βικέλας το 1899, εξασφαλίζοντας εξαρχής για το λόγο αυτόν σημαντικά ιδεολογικά και κοινωνικοπολιτικά ερείσματα στο πλαίσιο της επίσημης ιδεολογίας. Τα ερείσματα αυτά διευρύνθηκαν στη συνέχεια της ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας του Κεραμιόπουλου, όταν αυτός προσδίδοντας προγραμματικά πολιτικοϊδεολογικό χαρακτήρα στην επιστημονική του ενασχόληση επιχείρησε ήδη από το Μεσοπόλεμο να συνδέσει τα αρχαιολογικά ευρήματα του μακεδονικού χώρου με την εθνολογική σύσταση του πληθυσμού, προκειμένου να αντικρούσει τη θεωρία της φυλετικής διαφοράς Ελλήνων και Μακεδόνων.¹⁷²

171. Στο ίδιο.

172. Ο Αντώνιος Κεραμιόπουλος γεννήθηκε στη Βλάστη του νομού Κοζάνης το 1870 και απεβίωσε στην Αθήνα το 1960. Σπούδασε Αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στη Βιέννη, στο Βερολίνο και στο Μόναχο. Εργάστηκε διαδοχικά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και ως έφορος αρχαιοτήτων στη Φωκίδα, στη Βοιωτία (όπου αποκάλυψε μεταξύ των άλλων την ακρόπολη του Κάδμου), στις Κυκλάδες, στους Δελφούς, στο Επιγραφικό Μουσείο της Αθήνας, στην Ακρόπολη της Αθήνας, στην Αττική και την Αργολίδα, πριν εκλεγεί καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Θεωρήθηκε κατεξοχήν ειδικός για τις περιοχές της Θήβας, των Δελφών, της Αθήνας και της δυτικής Μακεδονίας. Η εργογραφία του περιλαμβάνει 131 επιστημονικές εργασίες. Στα σημαντικότερα έργα του συγκαταλέγονται τα εξής: *Οδηγός των Δελφών* (Αθήνα 1908, και γαλλική έκδοση αναθεωρημένη και επανυξημένη 1909), *Θηβαϊκά* (Αθήνα 1917), *Οι Αχαιοί και οι Δωριείς εν Μακεδονία* (1920), *Μακεδονία και Μακεδόνες* (Αθήνα 1930), *Επίτομος ιστορία Φιλίππου του Β' της Μακεδονίας* (Αθήνα 1935), *Οι βόρειοι Έλληνες κατά το Εικοσιένα* (Αθήνα 1938), *Τι είναι οι Κοντσόβλαχοι* (Αθήνα 1939), *Περί της φυλετικής καταγωγής των αρχαίων Μακεδόνων* (Αθήνα 1945), *Οι*

Το βιβλίο του Κεραμόπουλου συνδυάζει ιστορικές, αρχαιολογικές, ανθρωπολογικές και λαογραφικές γνώσεις, αλλά δεν προβαίνει στη ρητή σύγκριση παρελθόντος-παρόντος, αφού αυτό που προέχει στη συνείδηση του συγγραφέα είναι η κατάδειξη του παραδειγματικού και κανονιστικού προτύπου του αρχαιοελληνικού παρελθόντος ώστε η εδραίωση του αθλητικού ιδεώδους στην ελληνική κοινωνία να καταστεί ευκολότερη, καθώς αυτό θα έχει επενδυθεί με το φωτοστέφανο της αρχαιοελληνικής παράδοσης, στο πλαίσιο της οποίας «ετιμώντο και ελατρεύοντο μεγάλως οι νικηταί των ιερών αγώνων (ιερονίκαι), αλλά πάντοτε υπερείχαν από τους άλλους οι Ολυμπιονίκαι» διότι, καθώς λέγει ο Πίνδαρος [...] δεν υπάρχει και αγών ανώτερος των Ολυμπίων». ¹⁷³ Μιας παράδοσης που, όπως ισχυρίζεται ο Κεραμόπουλος, επιβίωσε στη μακραίωνη ιστορική διαδρομή του ελληνικού έθνους υπό το μανδύα των τελετουργικών δρωμένων στη διάρκεια θρησκευτικών εορτών και πανηγύρεων ή και της συμβολικής αναπαράστασης των αγίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως «αθλητών», ¹⁷⁴ στοιχεία που γενικότερα πιστοποιούν, κατά τη γνώμη του, την οργανική πολιτισμική συνέχεια του ελληνισμού. ¹⁷⁵ Έμμεσα μόνο ασκείται κριτική στην παθολογία της νεωτερικότητας αναφορικά με την αδυναμία της σύγχρονης κοινωνίας και της πολιτείας να διαπλάσουν το ήθος των νέων και να εκλογικεύσουν τη χρήση του ελεύθερου χρόνου, ο οποίος σε συνάρτηση με τις νέες μορφές αστικής κοινωνικότητας (π.χ. καφενεία) νοείται ως πηγή κινδύνων και όχι ως πλαίσιο για την πολύπλευρη καλλιέργεια της προσωπικότητας. ¹⁷⁶

Ο Κεραμόπουλος πιστεύει ότι η αποδοχή της αθλητικής κουλτούρας στην Ελλάδα όχι μόνο με την έννοια της παθητικής ψυχαγωγίας μέσω του ρόλου του θεατή των αθλητι-

Έλληνες και οι βόρειοι γείτονες (Αθήνα 1942-1945), *Η σημερινή γερμανική επιστήμη περί της φυλετικής καταγωγής των αρχαίων Μακεδόνων* (Αθήνα 1945), *Βλάχοι* (Θεσσαλονίκη 1953). Στοιχεία για τη σταδιοδρομία και την εργογραφία του Κεραμόπουλου αντλήσαμε από τον τμητικό τόμο *Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλου*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Τυπογραφείο Μυρτίδη, Αθήνα 1953.

173. Αντώνιος Δ. Κεραμόπουλος, *Οι γυμναστικοί αγώνες των αρχαίων Ελλήνων*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1906, σ. 140.

174. Στο ίδιο, σ. 7: «και αυτός ο νεώτερος ελληνισμός, ελληνικώς σκεπτόμενος, εκ των αγίων και “αθλητών” της εκκλησίας περιβάλλει διά μεγαλυτέρας αγάπης τους δύο ωραίους, νεαρούς, ακμαίους και ανδρείους ιππείς, τον άγιον Δημήτριον και τον άγιον Γεώργιον».

175. Στο ίδιο, σ. 9: «Συνήθως όμως αγώνες ετελούντο κατά τας θρησκευτικές εορτάς και πανηγύρεις, αι οποίαι ήσαν τότε πολλάί, διότι οι αρχαίοι Έλληνες δεν είχαν ημέραν αργίας αντίστοιχον προς την Κυριακήν των χριστιανών ή το Σάββατον των Εβραίων. Η συνήθεια μάλιστα αυτή διετηρήθη και μέχρις ημών, διότι και τώρα εις τα Ελληνικά χωρία οι αγώνες εις το *σημάδι*, το *λιθάρι*, το *πήδημα*, το *πάλαμα* κ.λ. γίνονται κυρίως κατά τας εορτάς και πανηγύρεις. Κατά τας ημέρας ταύτας οι άνθρωποι ελαττώνοντες ή καταπαύοντες την εργασίαν, συνήθως δε τρώγοντες και πίνοντες πλουσιώτερον είτε κατ’ οίκον είτε εκ των θυσιών, αι οποίαι προσεφέροντο υπό των αρχαίων Ελλήνων εις τους θεούς, έχουν ευκαιρίαν και όρεξιν μεγαλυτέραν προς τέλεσιν και θέαν αγώνων».

176. Στο ίδιο, σ. 33: «Αλλά και μετά το τέλος της στρατιωτικής θητείας, ότε οι έφηβοι εγίνοντο άνδρες, εσύχναζαν ως φίλαθλοι εις τα γυμνάσια των εφήβων, τα οποία απέβαιναν ούτω τόπος ασκήσεων συγχρόνως και συναντήσεων. Διά τούτο και πολλοί σοφοί, οι οποίοι ήθελαν να διδάσκουν τας θεωρίας και γνώμας των, μετέβαιναν εκεί και αβιάστως διαλεγόμενοι εδίδασκαν τους ανθρώπους και προ πάντων τους νέους, εν περιπτώ υπό την σκιάν των δένδρων ή καθήμενοι κατά γης ή επί εξεδρών και θρανίων εις σκιερούς ή υποστέγους και περικλειστούς τόπους. Ούτω διήρχετο τότε η νεολαία, –το έαρ της πατρίδος, όπως την ονόμαζαν, – τον χρόνον της σχολής, τον οποίον απράγμονες διέρχονται οι σημερινοί εις τα καφενεία».

κών αγώνων, αλλά κυρίως με την έννοια του τρόπου ζωής, της ενεργητικής και συστηματικής –ατομικής ή συλλογικής– άσκησης, έχει ως προϋπόθεση την κινητοποίηση της κοινής γνώμης, που θα γίνει πραγματικότητα με την ανάληψη συντονισμένων πρωτοβουλιών εκ μέρους του κράτους. Χρησιμοποιώντας και πάλι το αρχαιοελληνικό παράδειγμα και παραγνωρίζοντας το γεγονός ότι στις δυτικές κοινωνίες η ανάδειξη του ενδιαφέροντος για την υγεία και τη σωματική άσκηση, αλλά και για τη μαζική εμπέδωση του αθλητικού ιδεώδους, υπήρξε αποτέλεσμα όχι μόνο της κρατικής βούλησης ή της πρωτοβουλίας διεθνών οργανώσεων, αλλά και της ενεργοποίησης της αναδύομενης κοινωνίας των πολιτών, θα υποστηρίξει την άποψη ότι «Όπως κατά τους παλαιούς χρόνους προηγήθη η συστηματοποίησης των αγώνων και έπειτα ήλθεν η γυμναστική μόρφωσις, τοιουτοτρόπως και εις την νεωτέραν Ελλάδα πρώτον ετελέσθησαν οι παγκόσμιοι Ολυμπιακοί Αγώνες εν Αθήναις τω 1896 και έπειτα επήλθεν η καθολική γυμναστική μόρφωσις διά του Νόμου ΒΧΚΑ' του 1899, ο οποίος ώριζε την γυμναστικήν ως υποχρεωτικόν μάθημα εις πάντα τα σχολεία».¹⁷⁷ Μια τέτοια όμως άποψη υπονομεύει την κοινωνική αναγκαιότητα της σωματικής άσκησης χάρις της ιδεολογικοπολιτικής της λειτουργίας ως μηχανισμού κοινωνικής πειθαρχησης, στρατιωτικοποίησης και κατάδειξης της συμβολικής υπεροχής του έθνους.

Η επιχειρηματολογία του Κεραμιόπουλου για τη σκοπιμότητα των αθλητικών αγώνων και την εσωτερίκευση της κουλτούρας της σωματικής άσκησης αρθρώνεται σε τέσσερα επίπεδα:

α) Στο *ανθρωπολογικό επίπεδο*, στο πλαίσιο του οποίου η κίνηση νοείται ως «εκδήλωση της ζωής και της υγείας, αλλά και μέσον προς συντήρησιν και προαγωγήν αυτής», δηλαδή ως φυσική αναγκαιότητα.¹⁷⁸ Οι απόηχοι των βιταλιστικών και ευγονικών αντιλήψεων, κοινοί τόποι στο μεταίχμιο 19ου και 20ού αιώνα, είναι ευκρινείς στην παραπάνω επιχειρηματολογία. Μαζί τους συνυπάρχει, όπως είναι εύλογο άλλωστε, ένας ακόμη κοινός τόπος της εποχής, ο βιολογισμός, με την προσφυγή στον οποίο επιχειρείται η εγγραφή στη φύση και κατά συνέπεια η οντολογικοποίηση όχι μόνο της ιστορικά προσδιορισμένης ιεραρχίας μεταξύ των φύλων, αλλά ακόμη και αυτής της βούλησης για ενασχόληση με τον αθλητισμό, όπως επίσης της επιζήτησης των επιδόσεων και της ατομικής καταξίωσης στους αθλητικούς στίβους. Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Κεραμιόπουλου, «υπάρχει όμως και έμφυτός τις φιλοτιμία, διακρίνουσα κυρίως το άρρεν γένος, το οποίον θέλει και προθυμείται να υπερέχη των άλλων και να νικά».¹⁷⁹ Κατά τον έλληνα αρχαιολόγο, το σπέρμα του αθλητικού ιδεώδους είναι σύμφυτο με τη διαδικασία εκπολιτισμού της ανθρωπότητας. Η επινόηση των πρώτων παιδιών εξυπηρετούσε πολλαπλές σκοπιμότητες, μεταξύ των οποίων προεξήρχε ο εθισμός στα «πολεμικά έργα», η σφυρηλάτηση της πολεμικής αρετής και η καταξίωση του καλού πολεμστή στο πλαίσιο της ανδρικής κοινότητας.¹⁸⁰

β) Στο επίπεδο της θεώρησης της γυμναστικής και του αθλητισμού ως *παραδειγματικού και οικουμενικού προτύπου βίου* που οφείλει την πραγμάτωσή του στη βιολογική και πολιτισμική ιδιοσυστασία του ελληνικού έθνους και χρωστά την υπεροχή και τη διαχρονικότητά του στη δυνατότητα που παρέχει στην πολιτεία να διαπλάθει το χαρα-

177. Στο ίδιο, σ. 27-28. 178. Στο ίδιο, σ. 3. 179. Στο ίδιο, σ. 5. 180. Στο ίδιο, σ. 19.

κτήρα των νέων και να προστατεύει τα σύνορά της και τη δημόσια υγεία, αλλά και στα άτομα να πραγματώνουν το αισθητικό και ηθικό ιδεώδες της καλοκαγαθίας,¹⁸¹ το οποίο έχει μεγαλύτερη σημασία από την επιδίωξη της νίκης και τον πόθο της ατομικής καταξίωσης.¹⁸² Παρά την οικουμενικότητά του, ένα τέτοιο πρότυπο εξακολουθεί να νοείται κατεξοχήν ως *εθνική κληροδοσία*.

γ) Στο ιδεολογικοπολιτικό και στο συμβολικό επίπεδο, όπου η ατομική νίκη θεωρείται ένδειξη της βιολογικής και πολιτισμικής υπεροχής του έθνους ή πρόκριμα κατοχύρωσης των ιστορικών του δικαίων, παράλληλα όμως και μηχανισμός που επιτρέπει τη βελτιστοποίηση της υγείας, της ρώμης και της αντοχής ολόκληρου του συλλογικού σώματος.¹⁸³ Είναι προφανές ότι μια τέτοια θεώρηση των Ολυμπιακών Αγώνων, και γενικότερα της αθλητικής άμιλλας, υπονομεύει την ατομοκεντρική θεώρηση του αθλητισμού, χωρίς όμως και να αναιρεί τον νεωτερικό της χαρακτήρα, στο πλαίσιο του οποίου συνυπάρχουν ατομικές και συλλογικές αξίες.

δ) Στο επίπεδο της διάπλασης του χαρακτήρα και του εθνικού φρονήματος της νεολαίας, στο επίπεδο δηλαδή του πολιτικού εγκοινωνισμού, της πειθαρχησης, του αυτοελέγχου και της εσωτερίκευσης των κυρίαρχων αξιών, ο ρόλος της γυμναστικής και του αθλητισμού έχει πρόδηλα κοινοτιστικό χαρακτήρα, αφού, όπως υποστηρίζει ο Κεραμόπουλος, η ελευθερία του ατόμου δεν νοείται ως δικαίωμα, αλλά ως λειτουργία, μόνο υπό την έννοια της επίγνωσης της οργανικής του ένταξης στην ομάδα ως διακριτού τμήματος του συνόλου, ως μονάδας επιφορτισμένης με ιδιαίτερο ρόλο. Ο κοινοτιστικός χαρακτήρας των σχετικών αντιλήψεων του Κεραμόπουλου ενισχύεται από τη σπουδαιότητα που αποδίδει στα αγωνίσματα που αποσκοπούν στην εμπέδωση κατεξοχήν στρατιωτικών δεξιοτήτων και αρετών, όπως το θάρρος, η καρτερία, η «οξύτητα», η αποφασιστικότητα, η ταχύτητα, η εθελουσία, η συντροφικότητα και η αλληλεγγύη. Γράφει ο Κεραμόπουλος: «Όταν αι παιδιαί συνδυάζονται με κινήσεις του σώματος, ήτοι όταν είνε γυμναστι-

181. Στο *ίδιο*, σ. 44-45: Η γυμναστική και ο αθλητισμός «[...] παρήχθη εις την Ελλάδα, διότι ο σπόρος υπήρχεν αρχήθεν εις τον εύθυμον και φιλοπαίγμονα και αρρενωπόν βίον των Ελλήνων και εις τους αγώνας των. Εκκαλλιεργήθη δε και προώδυνεν έπειτα, πρώτον μεν διότι ενομήσθη αναγκαίον προσόν των αρχόντων, έπειτα δε διότι εξέληθη ως όρος καλής (ελευθερίου) ανατροφής και παιδείας, η οποία διεμόρφωνε τελείους ελευθέρους ανθρώπους. Αλλά δεν εβράδυναν οι Έλληνες να διακρίνουν και άλλας αρετάς εις την ασχολίαν της γυμναστικής. Τοιαύται δε ήσαν η παρασκευή αλκίμων πολιτών και στρατιωτών, η στερέωσις της υγείας και η διάπλασις ωραίου σώματος».

182. Στο *ίδιο*, σ. 141: «σκοπός της γυμναστικής ήτο η μόρφωσις σωμάτων ωραίων, υγιών και αρμονικώς ισχυρών διά της συμμετρου ασκήσεως πάντων των μελών. Βεβαίως έκαστος γυμναστικός ανήρ ή νέος ηδύνατο να φιλοδοξή τον νικητήριον στέφανον ή κλάδον ιερού τινος αγώνος, αλλά τούτο δεν ήτο κύριος σκοπός της γυμναστικής [...]».

183. Στο *ίδιο*, σ. 143: «Όταν σύμπαν έν έθνος γυμνάζεται συμμετρως και βελτιώνη ούτω τα σώματα των πολιτών, όταν πάντες οι παλαιστρίται και γυμναστικοί νέοι είνε επιτήδαιοι και *ύπακροι* [=ο ακρότατος, ο ύψιστος, μεταξύ των πρώτων] νικηταί εις πάντα τα αγωνίσματα, θα ευρίσκονται και δεξιαί τινες φύσεις προσφορώτεραι εις τούτο ή εις εκείνο το αγωνισμα, θα ευρίσκονται νικηταί *άκροι*, ώστε να θεραπεύεται ορθότερον η φιλοδοξία και εκείνων, όσοι νομίζουν μέγα ευτυχές εθνικόν γεγονός την *τυχαίαν* εμφάνισιν ενός αθλητού υπερόχου εν τω μέσω λαού αγυμνάστου. Μόνον δε όταν εκ τοιούτου έθνους εξέρχονται οι νικηφόροι αθληταί, εκπληροούνται και ο *θεσμός των αγώνων*, οι οποίοι δεν γίνονται προς αποκάλυψιν και έξαρσιν σπανίας τινός μεταξύ των ανθρώπων *σωματικής υπεροχής*, αλλ' *είνε σταθμοί της γυμναστικής παιδείας του λαού, εις τους οποίους ούτος λαμβάνει νέα διδάγματα και νέαν ορμήν προς περαιτέρω γυμναστικήν μόρφωσιν*».

καί, ως λέγομεν σήμερον, όχι μόνον ωφελούν και προάγουν την υγείαν και την ζωήν, αλλά και καταντούν το πρώτον σχολείον, εις το οποίον σχηματίζεται ο χαρακτήρ των παιδων. Διότι ενταύθα διδάσκονται ούτοι να είνε εύθυμοι και θαρραλέοι, οξείς και αποφασιστικοί, καρτερικοί και ταχείς, να έχουν υπομονήν και προσοχήν και εθελοθυσίαν, να αγαπούν τους συντρόφους και συμπαίκτας και να μη σκέπτονται μόνον διά τον εαυτόν των, αλλά και δι' όλον τι, του οποίου αισθάνονται ότι είνε μέλη. Προσέτι εις τας παιδιάς μανθάνουν να υποτάσσονται ευχαρίστως και να αισθάνονται ότι είνε αληθώς ελεύθεροι, εν ω δεν κάμνουν ό,τι θέλουν, αλλ' ό,τι είνε πρέπον ή αναγκαίον».¹⁸⁴

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Το 1897, ένα χρόνο μετά την τέλεση των Πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα (επιτυχία που θα σβηνόταν βίαια από το καίριο πλήγμα που κατάφερε στην εθνική φιλοτιμία η ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο και από τους δομικούς κραδασμούς που προκλήθηκαν εξαιτίας της στο πολιτικό σύστημα της χώρας), ο Νεοκλής Καζάξης, καθηγητής της Νομικής Σχολής και πρόεδρος της εθνικιστικής, αλυτρωτικής και αντι-κοινοβουλευτικής Εταιρείας «Ο Ελληνισμός», μιλώντας σε φοιτητικό ακροατήριο τόνιζε ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896 ήταν ένα σημαντικό γεγονός, που δεν είχε όμως μεμονωμένο και μονοδιάστατο χαρακτήρα. Απεναντίας, το πολυδιάστατο αυτό γεγονός παρέπεμπε σε νέα ήθη, σε νέους διεθνείς θεσμούς συνεργασίας και νέες μορφές συλλογικότητας σε παγκόσμιο επίπεδο, παράλληλα, ωστόσο, αποτελούσε, κατά τον έλληνα καθηγητή, έναν από τους άπειρους κρίκους της μακραίωνης αλυσίδας των επιτευγμάτων του ελληνισμού, «απλή ένδειξη» «του μεγάλου αγώνος, όστις από αιώνων διεξάγεται υπό του ελληνικού γένους» για την εθνική αναγέννηση και την κατάδειξη των δικαίων του στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας, αλλά και για την τεκμηρίωση της εθνολογικής του συνέχειας, της βιολογικής του ακμής και του πολιτισμικού του δυναμισμού.¹⁸⁵ Η κυρίαρχη αυτή αντίληψη, την οποία, όπως έδειξε η ανάλυση που προηγήθηκε, συμμεριζόταν σε ικανό ποσοστό –παρά τις ιδεολογικές και κοσμοθεωρητικές διαφοροποιήσεις, αλλά και τα ετερόκλητα πεδία επαγγελματικής ενασχόλησης– το σύνολο σχεδόν της ελληνικής διανόησης, δείχνει την εγγενή και έντονη πολιτικοποίηση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων εκ μέρους της ελληνικής πλευράς. Είναι τουλάχιστον προφανές ότι η «αναβίωση» των Ολυμπιακών Αγώνων αντιμετωπίστηκε από τις αρχηγείες της ελληνικής κοινωνίας ως όχημα για την αναβάθμιση του ρόλου της Ελλάδας στη Βαλκανική Χερσόνησο και γενικότερα για τη βελτίωση της θέσης και της επιρροής της χώρας στη διεθνή διπλωματική σκηνή. Τη στάση αυτή όμως συμμερίστηκαν και οι έλληνες θεατές των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων, καθώς «από τις σύγχρονες περιγραφές προκύπτει ότι το κίνητρο

184. Στο ίδιο, σ. 3-4.

185. Νεοκλής Καζάξης, *Δέκα λόγοι προς την ελληνικήν νεότητα*, Αθήνα 1900, σ. 10-11.

του “θεάσθαι” δεν συνδεόταν με τον αθλητισμό καθεαυτόν αλλά με το εθνικό συναίσθημα». ¹⁸⁶ Η σύμπτωση της στάσης των αρχηγείων και του λαού, χωρίς μάλιστα οι πρώτες να έχουν ουσιαστικά τον αναγκαίο χρόνο για να διαμορφώσουν τους όρους της θετικής κοινωνικής πρόσληψης του γεγονότος, δεν αποδεικνύει τόσο τη διανοητική προετοιμασία της κοινής γνώμης για τη δεξίωση του αθλητικού ιδεώδους όσο την κυριαρχία της εθνικιστικής ιδεολογίας, η οποία λειτουργώντας ως ενιαίο, διαταξικό και καθολικό πρίσμα θέασης της πραγματικότητας αξιολογούσε τα γεγονότα με μοναδικό σχεδόν κριτήριο τη δυνατότητα εξυπηρέτησης των αλυτρωτικών οραμάτων και του προγράμματος εσωτερικής ανασυγκρότησης της χώρας. Με την έννοια αυτή, η αγάπη για τον αθλητισμό δεν αποτελούσε παρά μια νέα πτυχή της αγάπης για την πατρίδα. Το ενδιαφέρον γι’ αυτόν δεν ήταν πρωταρχικό και αυτόνομο, αλλά δευτερογενές και μάλλον συμβολικό.

Η διεξαγωγή της Μεσολυμπιάδας του 1906 δεν μετέβαλε ουσιαστικά τα ιδεολογικά και διανοητικά συμφραζόμενα της πρόσληψης των Ολυμπιακών Αγώνων και γενικότερα του αθλητισμού στην Ελλάδα. Η αξιωματική παραδοχή της γενεαλογικής σχέσης αρχαίων και σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων παρέμεινε ισχυρή, αφού εξυπηρετούσε, άλλωστε, την ιδέα της αδιάσπαστης συνέχειας και της οργανικής εξέλιξης του ελληνικού έθνους, ενώ παρά τον εγγενώς διεθνή και (τουλάχιστον προγραμματικά) οικουμενικό τους χαρακτήρα οι Ολυμπιακοί Αγώνες εξακολούθησαν να νοούνται από την ελληνική διάνοηση, μέσω του ενδεικτικού παραδείγματος του βιβλίου του Κεραμόπουλου, ως αμγώς ελληνική πολιτισμική κληρονομιά. Όπως ήταν φυσικό, η προσήλωση στο παρελθόν καθιστούσε αναπόφευκτη την προσφυγή στην αρχαιολογική και ιστορική έρευνα. Η ίδια η κοινωνική χρησιμότητα της σωματικής αγωγής και του αθλητισμού εξαντλούνταν στην ηθικολογική τους διάσταση και στην ιδεολογικοπολιτική τους λειτουργία· δεν αφορούσαν το αυτόνομο άτομο, αλλά το ρόλο του ατόμου στο πλαίσιο της ομάδας. Οι συντηρητικές και αυταρχικές συνδηλώσεις μιας τέτοιας προσέγγισης είναι εμφανείς.

186. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 112.

Ταξιδεύοντας προς την Αθήνα

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΖΑΧΡΗΣΤΑ

ΟΛΥΜΠΙΑΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ 1896

Η επανανακάλυψη της αρχαίας Ελλάδας

Οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες, γοητευτικό προϊόν της διεθνοποιημένης καπιταλιστικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, αποτέλεσαν την απαρχή των πρώτων οργανωμένων διεθνών εκδηλώσεων με ειδικό κίνητρο την αθλητική αναμέτρηση. Υποστηρίζεται ότι σημαντική επίδραση στην αναβίωσή τους είχαν οι διεθνείς εκθέσεις (μια άλλη επινόηση του 19ου αιώνα)¹ που συγκέντρωναν ανθρώπους από διαφορετικά μέρη. Η πρώτη διεθνής έκθεση, που οργανώθηκε στο Λονδίνο το 1851, προσέλκυσε 17.000 εκθέτες και 6.000.000 επισκέπτες και απέφερε υψηλά κέρδη για τη Βασιλική Εταιρεία Τεχνών και Εμπορίου που τη διοργάνωσε.² Μέχρι και το 1896 είχαν ήδη πραγματοποιηθεί περίπου είκοσι διεθνείς εκθέσεις ανά τον κόσμο και οι παγκόσμιες αγορές είχαν ανοίξει.

Στα μέσα του 19ου αιώνα δημιουργείται ένας ολόένα και πυκνότερος ιστός οικονομικών συναλλαγών, επικοινωνιών και μετακινήσεων αγαθών, χρήματος και ανθρώπων, ο οποίος συνδέει τις αναπτυγμένες χώρες μεταξύ τους αλλά και με τον μη αναπτυγμένο

1. Lamartine DaCosta, «Οράματα για την Αθήνα το 2004», ανακοίνωση στην 5η Κοινή Διεθνή Σύνοδο για Εκπαιδευτικούς και Στελέχη Ανωτάτων Ιδρυμάτων Φυσικής Αγωγής (Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, Αρχαία Ολυμπία 20-27.7.2001). Βλ. και Πέτρος Κουμπερτέν, «Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες εν Αθήναις 1896», στο *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 776 π.Χ. - 1896. Μέρος Β΄. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 1896, υπό Δ. Κουμπερτέν, Τιμ. Φιλήμονος, Ν. Γ. Πολίτου και Χαρ. Αννίνου (μετά γαλλικής μεταφράσεως του όλου υπό Léon Olivier)*, εκδ. Κ. Μπεκ, Αθήνα 1896, σ. 7: «Παγκόσμια εκθέσεις συνήγαγον αφ' ενός και του αυτού σημείου της γηίνης σφαίρας τα προϊόντα των απωτάτων χωρών· φιλολογικά ή επιστημονικά συνέδρια ήγαγον εις συνάφειαν τας διαφορωτάτας διανοητικής δυνάμεις. Πώς λοιπόν και οι αθληταί να μη επιζητήσωσι να συναντηθώσι, καθ' ον χρόνον η άμιλλα είναι το κύριον θεμέλιον του αθλητισμού και σχεδόν που ο λόγος της υπάρξεως αυτής; Τούτο δε και εγένετο».

2. Κατά μίμηση αυτής, το 1855 οι Γάλλοι διοργάνωσαν στα Ηλύσια Πεδία, στο Μέγαρο Βιομηχανίας, παρόμοια έκθεση με πληθώρα επισκεπτών και εκθετών. Βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Θ', Πυρσός, Αθήνα 1929, σ. 780.

κόσμο.³ Η διεθνοποίηση του αθλητισμού σε συνδυασμό με τον κοσμοπολιτισμό και τον τουρισμό αποτελούν «συμπτώματα» του καπιταλισμού και της επιθυμίας για ανταλλαγή και επικοινωνία σε διεθνές επίπεδο.⁴

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες, καθώς προϋποθέτουν διεθνή συμμετοχή, συνδέονται με τη δυναμική ανάπτυξη του τουρισμού· με την αναγέννησή τους, το 1896, ο Pierre de Coubertin πρόσφερε ένα καινούριο κίνητρο για το ταξίδι.⁵ Η διεξαγωγή τους στην Αθήνα αποτέλεσε το «πρώτο μάθημα»⁶ για τη μελλοντική ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα, αφού έθεσε για πρώτη φορά το ζήτημα της υποδοχής και της φιλοξενίας των ξένων σε οργανωμένη βάση.

Το στοιχείο που διαφοροποιούσε το ταξίδι προς την Αθήνα το 1896, αλλά και αργότερα, το 1906, από τα ταξίδια που πραγματοποιούνταν ως τότε για λόγους επαγγελματικών, εκπαιδευτικών ή ψυχαγωγίας, ήταν η μαζική μετακίνηση ανθρώπων με έναν κοινό προορισμό: τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Η αθλητική αναμέτρηση αποτελούσε σημαντική πλευρά του ταξιδιού, συνυπήρχε όμως και με πολιτιστικά κίνητρα· ένα καινούριο πρότυπο ταξιδιού άρχιζε, επομένως, να διαμορφώνεται.⁷

Η Ελλάδα, βέβαια, δεν ήταν τόπος άγνωστος για τους ταξιδιώτες που έφτασαν στην Αθήνα το 1896. Οικεία από τις διηγήσεις των ξένων περιηγητών, για το αρχαίο παρελθόν και τον πρόσφατο αγώνα ανεξαρτησίας που είχε δώσει, αποτελούσε υψηλό ιδανικό και ασκούσε ιδιαίτερη έλξη στη Δύση. Έγινε ένα «είδος τόπου στη δυτική φαντασία».⁸ Από τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα αποτελούσε για τους Ευρωπαίους πλούσιο «πάτριο έδαφος», στο οποίο μπορούσαν να καταφεύγουν συστηματικά για να αναζητήσουν τις ρίζες της κληρονομιάς τους και να προσδιορίσουν την αξία των εθνικών τους παραδόσεων.

Κατά τους προηγούμενους αιώνες η παρουσία ταξιδιωτών στην Ελλάδα οφειλόταν στο γεγονός ότι η χώρα βρισκόταν στο δρόμο τους προς την Κωνσταντινούπολη, την Παλαιστίνη, την Αίγυπτο ή τους Αγίους Τόπους, όπου ταξίδευαν αναζητώντας τις αυθεντικές καταβολές τους, παρακινούμενοι από την αναβίωση του αρχαιοελληνικού πνεύματος στην πατρίδα τους.⁹ Το ταξίδι στην Ελλάδα, με φόντο την εξωτική Ανατολή,

3. E. J. Hobsbawm, *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914* (μτφρ.: Κωστούλα Σκλαβενίτη), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σ. 103-104.

4. DaCosta, «Οράματα για την Αθήνα το 2004», ό.π.

5. Πρβλ. και τη μαρτυρία του Burton Holmes στο *The Olympic Games in Athens, 1896: The First Modern Olympics*, Grove Press INC, Νέα Υόρκη 1984, σ. 1: «Οι Ολυμπιακοί Αγώνες ήταν η δικαιολογία για τη διείσδυσή μου στη χώρα των γραμμάτων και της αρχαιολογίας. Ήξερα πολύ καλά ότι θα έφερνα στην Ελλάδα μόνο αγάπη για τα ταξίδια, μια ματιά που δεν θα ήταν τυφλή στην ομορφιά και έναν βαθύ σεβασμό στην ιστορία, τα γράμματα και την τέχνη της Ελλάδας».

6. Αρχείο ΕΟΑ: Κ1-Φ7-Ε11.

7. Arianne Carvalheda, «Travel and Tourism as Cultural Legacies of Ancient and Modern Olympic Games», ανακοίνωση στο μεταπτυχιακό σεμινάριο της Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας με βασικό θέμα «Το Ολυμπιακό Κίνημα και οι Ολυμπιακοί Αγώνες – Παρόν, παρελθόν, μέλλον. Μια ανάλυση από φιλοσοφική και κοινωνική άποψη», Αρχαία Ολυμπία 10.5-20.6.2002.

8. Άρτεμις Λεοντή, *Τοπογραφίες ελληνοισμού. Χαρτογραφώντας την πατρίδα* (μτφρ. Παναγιώτης Στογιάννης), Scripta, Αθήνα 1998, σ. 26.

9. Για την επίδραση του οράματος της κλασικής αρχαιότητας στην εικόνα της νεότερης Ελλάδας, βλ. Όλγα

αποτελούσε προσκύνημα στην ελληνική κλασική γη και ασκούσε έντονη γοητεία. «Κοινός τόπος προορισμού, η Ανατολή, διατηρεί τα θέλγητρα μιας αναντικατάστατης γης της επαγγελίας. Είναι ταυτόχρονα η κιβωτός της γνώσης, το προπύργιο της πίστης, το σταυροδρόμι των λογής λογής ατομικών ή συλλογικών συμφερόντων. Ερεθίζει εξίσου την περιέργεια, την πλεονεξία, την ευσέβεια, τη φιλοδοξία ή το όνειρο.»¹⁰

Τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, η ένταξη του ελλαδικού χώρου στο δρομολόγιο του «Grand Tour» (Μεγάλη Περιήγηση), σε συνδυασμό με το φιλελληνισμό των λογίων και των ρομαντικών, έχει ως αποτέλεσμα να ξεχυθεί στον ελληνικό χώρο ένας χείμαρρος περιηγητών, στην πλειονότητά τους Άγγλοι.¹¹ Η Ελλάδα, με τα ερείπια του αρχαίου μεγαλείου της, ελκύει την προσοχή τους.¹²

Το ταξίδι αποτελούσε για τους άγγλους κοσμικούς «τιμητικό άθλημα και διαβατήριο που άνοιγε τις πόρτες στην καλή κοινωνία».¹³ Τους προσέδιδε κύρος και πνευματική αίγλη: «Κανείς σήμερα δεν λογαριάζεται ταξιδιώτης αν δεν έχει λουστεί στα νερά του Ευρώτα και δεν έχει γευτεί τις ελιές της Αττικής. Ενώ αφ' ετέρου, το να είσαι μέλος του Athenian Club και να έχεις χαράξει το όνομά σου πάνω σε ένα θραύσμα του Παρθενώνα, είναι συστατικό για τις καλύτερες συναναστροφές και διαβατήριο για τη λογοτεχνική φήμη».¹⁴ Οι ρομαντικοί τόνιζαν όλο και περισσότερο τη σημασία να βιώσει κανείς από κοντά το πνεύμα του τόπου και ότι δεν μπορούσε από την «καρέκλα της Οξφόρδης» να μελετά τον ελληνικό πολιτισμό. Η επίσκεψη στην Ελλάδα ήταν απαραίτητη.¹⁵

Με άλλα λόγια, βρισκόμαστε κιόλας στην τουριστική εποχή της Ελλάδας. Στην πορεία η μόδα αυτή ενισχύεται από το ισχυρό φιλελληνικό κίνημα στις ευρωπαϊκές χώρες και αναστέλλεται μόνο προσωρινά από τις περιπέτειες της Επανάστασης του 1821. Έτσι, το 1833 καταγράφεται η πρώτη οργανωμένη «κρουαζιέρα» και στο Ναύπλιο λιθογραφείται στα γερμανικά ο πρώτος τουριστικός «δρομοδείκτης» της Πελοποννήσου.¹⁶

Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια. Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550-1821*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003.

10. Παν. Μουλλάς, «Πρόλογος», στο *Τρεις γάλλοι ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος, Νερβάλ, Γκυτίε* (μτφρ. Β. Μέντζου), Ολκός, Αθήνα 1990, σ. 11.

11. Ράνια Πολυκανδριώτη, «19ος αιώνας», στο *Περιηγητές στη Μάνη, 15ος-19ος αιώνες*, ΚΝΕ-ΕΙΕ/ΥΠΠΟ/ΕΟΤ, Αθήνα χ.χ., σ. 55. Ο μεγάλος αριθμός των αγγλών περιηγητών εξηγείται από το γεγονός ότι οι ναπολεόντειοι πόλεμοι τους είχαν στερήσει την πρόσβαση στην ηπειρωτική Ευρώπη, που ήταν άλλοτε κύριο αντικείμενο ενδιαφέροντος των φιλοπερίεργων. Ο Κυριάκος Σιμόπουλος (*Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή. Από τα περιηγητικά χρονικά*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 1975, σ. 8-11) επισημαίνει ότι οι άγγλοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους ήταν διπλάσιοι από τους γάλλους, τους γερμανούς, τους ιταλούς και τους αμερικανούς ταξιδιώτες.

12. Γ. Π. Σαββίδης, «Ο μιλόρδος-ποιητής και ο συνταγματάρχης-τοπογράφος (Τζωρτζ Γκόρντον Μπάρον και Ουίλλιαμ Μάρτιν Ληκ)», στο *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Επιλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρά, ΟΜΕΔ, Αθήνα 1968, σ. 92· Daniël Koster, *To Hellen's Noble Land... [Στην ένδοξη Ελλάδα], Dutch accounts of travellers, geographers and historians on Greece (1488-1854), [Ολλανδικές αφηγήσεις περιηγητών, γεωγράφων και ιστορικών για την Ελλάδα (1488-1854)]*, Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 1995, σ. 17-18.

13. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, ό.π., σ. 10-11.

14. Βιβλιοκρισία στο έργο του συνταγματάρχη William Martin Leake *Researches in Greece*, που δημοσιεύτηκε το 1814 στο *The Quarterly Review*. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Ο μιλόρδος-ποιητής...», ό.π., σ. 92.

15. Koster, *To Hellen's Noble Land*, ό.π., σ. 18.

16. Στο ίδιο.

Παράλληλα υπήρχαν και οικονομικοί λόγοι που έδιναν στους Άγγλους τη δυνατότητα να επενδύσουν τον ελεύθερο χρόνο τους σε μεγάλες περιηγητικές εξορμήσεις, καθώς η ευημερία της αποικιοκρατικής Αγγλίας ενίσχυε το οικονομικό επίπεδο των μεσαίων τάξεων. Δημιουργήθηκαν έτσι οι προϋποθέσεις για υπερατλαντικά και μάλιστα οικογενειακά ταξίδια, σε αντίθεση με παλαιότερα, που τα ταξίδια ήταν προνόμιο ολίγων. Φυσικά το πνεύμα της ταξιδιωτικής περιπέτειας κυριεύσε και τις αγγλίδες κυρίες: αριστοκράτισσες, σύζυγοι διπλωματών και πλούσιες κληρονόμοι ελκύνονταν από τη γοητεία του ταξιδιού.

Οι Άγγλοι που επισκέφτηκαν την Ελλάδα κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα έφεραν στον ελληνικό χώρο όχι μόνο τον «πολιτικό φιλελληνισμό της κλασικής τους παιδείας, αλλά και το γνωσιολογικό εμπειρισμό της πνευματικής παράδοσης της πατρίδας τους». Με εφόδια τη φιλελεύθερη πολιτική σκέψη που πήγαζε από τη μεγάλη παράδοση του βρετανικού εμπειρισμού, πρόσθεσαν μια ζωντανή διάσταση στο συμβατικό αρχαιογνωστικό ενδιαφέρον στρέφοντας την προσοχή τους στην πραγματικότητα της σύγχρονης Ελλάδας. Η κλασική τους παιδεία τούς έδινε τη δυνατότητα να προσεγγίσουν τη νεοελληνική πραγματικότητα στις σωστές της διαστάσεις και να επισημάνουν τις πολιτιστικές και πολιτικές μεταβολές που συντελούνταν στο μεταίχμιο του 18ου με τον 19ο αιώνα σ' ένα λαό που κατοικούσε στο χώρο και μιλούσε τη γλώσσα του κλασικού πολιτισμού.¹⁷

Το Grand Tour αποτέλεσε στην ουσία μια πρώτη συστηματική ανάπτυξη τουριστικών ταξιδιών της ανερχόμενης μεσαίας τάξης της εποχής, με τη μορφή της πολιτιστικής περιήγησης. Αυτή η δημοφιλής και διαδεδομένη πρακτική των περιηγήσεων συνέβαλε θετικά στην αναπτυξιακή υποδομή του ευρύτερου τουριστικού τομέα (ξενοδοχεία, δρόμοι, μέσα μεταφοράς, εκδόσεις ταξιδιωτικών οδηγών, διαφήμιση, ταξιδιωτικά πρακτορεία κτλ.) και, στην πορεία, σηματοδότησε την καλύτερη οργάνωσή του.¹⁸

Με τη διάδοση όλο και περισσότερων πληροφοριών για τη σύγχρονη Ελλάδα, τις οποίες μετέφεραν οι περιηγητές, οι λόγιοι δυσκολεύονταν να συνταιριάξουν τη φαινομενικά άθλια κατάσταση του σύγχρονου ελληνικού λαού με την εξιδανικευμένη αντίληψη που είχαν για τους αρχαίους.¹⁹ Ο δυτικός περιηγητής αναχωρούσε για το ταξίδι του γεμάτος υψιπετείς ιδέες, με αποτέλεσμα η πραγματικότητα που συναντούσε όταν έφτανε στον προορισμό του να μην ανταποκρίνεται στις προσδοκίες του. Το ιδεατό επισκίαζε το σύγχρονο και ενέτεινε το αίσθημα της απώλειας. Καθώς μάλιστα η φτώχεια και η δουλεία συνδέονταν αυτομάτως με τον ηθικό υποβιβασμό, πολλοί οδηγήθηκαν στην παρου-

17. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Γνωσιολογικός εμπειρισμός και πολιτικός φιλελληνισμός*, ανάπτυπο από τον 23ο τόμο του *Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Αθήνα 1980, σ. 4-7.

18. Πάρις Τσάρτας, *Τουρίστες, ταξίδια, τόποι. Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στον τουρισμό*, Εξάντας, Αθήνα 1996, σ. 15-16.

19. Για τον άδικο τρόπο με τον οποίο κρίνονται οι συνθήκες στην Ελλάδα εκθέτει τις απόψεις του ο αυστριακός φιλόλογος και φιλέλληνας Karl Krumbacher, που πραγματοποίησε ένα οκτάμηνο ερευνητικό ταξίδι αρχαιολογικού-φιολογικού ενδιαφέροντος στη χώρα «των πόθων και νεανικών του ονείρων» (από τον Οκτώβριο του 1884 έως τον Μάιο του 1885): Karl Krumbacher, *Ελληνικό ταξίδι. Φύλλα από το ημερολόγιο ενός ταξιδιού στην Ελλάδα και στην Τουρκία* (μτφρ.-εισαγωγή-σχόλια: Γ. Θανόπουλος), Ιστορητής, Αθήνα 1994, σ. 73-142.

σίαση μιας ιδιαίτερα δυσμενούς εικόνας των σύγχρονων Ελλήνων.²⁰ Ελπίζοντας, αφελώς, να συναντήσουν στη νέα Ελλάδα τον Σωκράτη και τον Περικλή, και καλλιτέχνες σαν τον Φειδία, δεν συγχωρούσαν στους σύγχρονους Έλληνες να παρουσιάζονται ως απλοί θνητοί.²¹ Στους σκλάβους του χθες δεν αναγνώριζαν τους Έλληνες των ονείρων τους και απογοητεύονταν.²²

Οι υπερασπιστές, απ' την άλλη, θεωρούσαν ότι για την άθλια κατάσταση ευθυνόταν η Τουρκοκρατία. Συνήθως η συζήτηση γινόταν ερήμην της ίδιας της Ελλάδας και είχε μάλλον «τεχνητό και φανταστικό χαρακτήρα», με αυθαίρετους ισχυρισμούς και από τις δύο πλευρές. Το αποτέλεσμα ήταν ότι μέχρι την έναρξη της επανάστασης οι Έλληνες αποτελούσαν αντικείμενο είτε περιφρόνησης είτε λατρείας – εξίσου τυφλής και στις δύο περιπτώσεις.²³

Το είδωλο της αρχαιότητας ποτέ δεν σταμάτησε να μαγεύει τους Ευρωπαίους, έστω και αν κατά στιγμές αποτελούσε γι' αυτούς τον παραμορφωτικό καθρέφτη μέσα από τον οποίο ατένιζαν τη σύγχρονη Ελλάδα. Από τη στιγμή όμως που εγκαινιάστηκαν οι επίσημες ανασκαφές στον ελληνικό χώρο, πρώτα από τη Γερμανική Αρχαιολογική Σχολή και μετά από την αντίστοιχη γαλλική, τέθηκαν νέα όρια στην προσέγγιση των αρχαιοτήτων: το δεύτερο σημαντικό αποτέλεσμα των ανασκαφών ήταν ότι έκαναν διεθνώς γνωστό τον αρχαίο πολιτισμό, με όλα όσα αυτό σημαίνει, και κυρίως άνοιξαν το δρόμο για την τουριστική αξιοποίηση της χώρας.²⁴

Η αναγέννηση της ελεύθερης Ελλάδας, σύμφωνα με τον Gaston Deschamps, άρχισε με την «αρχαιολογική αποκατάσταση». Ο ελληνικός λαός θέλησε να αποβάλει όλες τις κακές αναμνήσεις του και «να εξαλείψει, από όλες τις πλευρές, το στρώμα της Τουρκοκρατίας και της σλαβικής βαρβαρότητας, που κατάκλυζε τόσον καιρό τη χώρα του [...]. Η αρχαιότητα είναι το πιο καθαρό κεφάλαιό του. Στηρίζεται σε αυτή και με το δίκιο του. Δεν συμβαίνει σε όλους τους λαούς να έχουν κληρονομήσει την πεδιάδα του Μαραθώνα, το ιερό δάσος των Μουσών, την πηγή της Ιπποκρήνης και τις Φαιδριάδες πέτρες [...].»²⁵

20. Koster, *To Hellen's Noble Land*, ό.π., σ. 17-18.

21. Νάσια Γιακωβάκη, «Μεσαιωνική και Νεώτερη Ιστορία: μια νέα συνείδηση για την πόλη της Αθήνας στα τέλη του 19ου αιώνα», στο *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών. Επιστημονικές - επιμορφωτικές διαλέξεις*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων/ΕΙΕ, Αθήνα 1996, σ. 220.

22. Démetrius Georgiadès, *Les Jeux Olympiques à Athènes*, Παρίσι 1896, σ. 4.

23. Βλ. σχετικά την ταξιδιωτική περιγραφή του Edgar Quinet και του Barthélémy Bacheville στο Γ. Δ. Ζιούτος, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα. Πριν και μετά την επανάσταση του '21. Εντυπώσεις δύο Γάλλων περιηγητών*, Δελφίνι, Αθήνα 1994· βλ. επίσης Henri Belle, *Ταξίδι στην Ελλάδα 1861-1874. Τρία χρόνια παραμονής και περιπλάνησης*, μέρος Α' (μτφρ. Λίνα Σταματιάδη, εισαγωγή-σχόλια Γιάννης Γρυντάκης), Ιστορητής, Αθήνα 1993.

24. Βλ. σχετικά, École Française d'Athènes/Εφορεία Αρχαιοτήτων Δελφών, *Δελφοί Αναζητώντας το χαμένο Ιερό*, Β. Γιαννίκος - Β. Καλδής ΟΕ, Αθήνα χ.χ.: Νικόλαος Γιαλούρης, «Οι ιεροί χώροι της Ολυμπίας και των Δελφών, ο αντίκτυπος των ανασκαφών στην αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων», στο *Λείκωμα της 36ης Συνόδου της ΔΟΑ, ΔΟΑ/ΕΟΑ*, Αθήνα 1997, σ. 47-53.

25. Ο Deschamps, παραδοσιακός φυλέλληνας και ανθρωπιστής, ήταν απόφοιτος της École Normale. Διορίστηκε στη Γαλλική Σχολή των Αθηνών το 1885 και έμεινε στην Ελλάδα τρία χρόνια. Βλ. Gaston Deschamps, *Η Ελλάδα σήμερα. Οδοιπορικό 1890. Ο κόσμος του Χαρίλαου Τρικούπη* (μτφρ. Α. Δαούτη, πρόλογος-σχόλια Α. Νικολοπούλου), Τροχαλία, Αθήνα 1992, σ. 372-373.

Τα μέσα και τα «ευαγγέλια» του ταξιδιού

Πέρα από τα ιδεολογικά και πολιτισμικά ερείσματα που ευνοούσαν τα ταξίδια προς την Ελλάδα και την Ανατολή γενικότερα, ο 19ος αιώνας πρόσφερε επίσης πιο εύχρηστα και τελειότερα μέσα μεταφοράς, χάρη στην επικράτηση της ατμοκίνητης μηχανής. Η εξέλιξη της ατμοπλοΐας ενίσχυσε τις διηπειρωτικές σχέσεις, ενώ ο σιδηρόδρομος αποτέλεσε τη μεγάλη καινοτομία που τον επόμενο αιώνα συναντήθηκε με μια πιο «ευέλικτη και εξατομικευμένη πρακτική», το ιδιωτικό αυτοκίνητο.²⁶ Τα νέα μέσα μεταφοράς προσέλκυσαν πελατεία και οι μετακινήσεις πολλαπλασιάστηκαν.²⁷

Το 1883 δημιουργείται η πρώτη μεγάλη διεθνής σιδηροδρομική γραμμή, το Orient Express. Κάλυπτε μια διαδρομή 3.186 χιλιομέτρων μεταξύ Παρισιού και Κωνσταντινούπολης και ήταν ονομαστό για την εξαιρετική πολυτέλεια και τις ανέσεις που παρείχε στους επιβάτες, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν μέλη βασιλικών οικογενειών και αριστοκράτες. Το 1840 αρχίζει η τακτική ατμοπλοϊκή σύνδεση Ευρώπης-Αμερικής, το 1872 διοργανώνεται από το τουριστικό γραφείο του Thomas Cook ο πρώτος γύρος του κόσμου, και το 1890 μπαίνει σε λειτουργία τμήμα τού υπερσιβηρικού σιδηροδρόμου που συνδέει την ευρωπαϊκή Ρωσία με τις ακτές του Ειρηνικού διασχίζοντας τη Σιβηρία.²⁸ Ό,τι πριν αποτελούσε ολόκληρη «εκστρατεία», γίνεται τώρα ένα απλό ταξίδι. Η ταχύτητα γεννά την ψευδαίσθηση της κυριαρχίας επί των αποστάσεων.

Η επικράτηση της ατμομηχανής ενίσχυσε και τις θαλάσσιες μεταφορές στη Μεσόγειο, γεγονός το οποίο ευνοήθηκε επίσης από τη λήξη των εχθροπραξιών μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων στην Ανατολή. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει ο André Rauch, από το 1840 η γαλλική εταιρεία Messageries και η εταιρεία Austrian Lloyd, που είχεπρακτορείο και στην Τεργέστη, εκμεταλλεύονταν τις τακτικές γραμμές Μασσαλία/Τεργέστη-Σμύρνη-Κωνσταντινούπολη, καθώς και τη γραμμή Αλεξάνδρεια-Πειραιάς, η οποία τρεις φορές το μήνα γινόταν μέσω Σύρου.

Οι ανταποκρίσεις πολλαπλασιάζονταν, όπως για παράδειγμα μεταξύ Πόλης και Βηρυτού μέσω Σμύρνης, Ρόδου και Κύπρου. Τα ατμόπλοια κάλυπταν επίσης μικρές αποστάσεις γύρω από την Κωνσταντινούπολη ή κατά μήκος του Νείλου. Το 1867 τα ποστάλια (bateaux-poste) διένυαν την απόσταση Μασσαλία-Αλεξάνδρεια σε έξι μέρες και από κει ο ταξιδιώτης, πάλι διά θαλάσσης, έφτανε στην Πόλη. Οι νέες σιδηροδρομικές εταιρείες προώθησαν τα μεγάλα ταξίδια, και στις διαφημίσεις τους έδιναν έμφαση στη γοητεία που ασκούσε η Ανατολή.²⁹

26. Γιάννης Σχίζας, *Ο άλλος τουρισμός. Η οικολογική διέξοδος στα αδιέξοδα του συμβατικού τουρισμού*, Εναλλακτικές εκδόσεις/Οικοτοπία, Αθήνα 1998, σ. 31.

27. Βλ. Edmond Bonnaffé, *Voyages et voyageurs de la Renaissance*, Ernest Leroux, Παρίσι 1895, σ. 1: «Επειδή ανακάλυψε τους σιδηρόδρομους, ο αιώνας μας έχει εύκολα πειστεί ότι ανακάλυψε ακόμα και τα ίδια τα ταξίδια, ή λίγο λείπει να πειστεί γι' αυτό. Είναι όμως λάθος. Ταξίδια γίνονταν πολλά και τον 15ο και τον 16ο αιώνα. Η Αναγέννηση είναι κόρη του περιπετειώδους, νομαδικού και πάντα ζωντανού Μεσαίωνα».

28. *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα*, Πάπυρος, Αθήνα 1996, τόμ. 47, σ. 143, και τόμ. 59, σ. 45. Βλ. επίσης Σχίζας, *Ο άλλος τουρισμός*, ό.π., σ. 32.

29. André Rauch, *Vacances en France de 1830 à nos jours*, Hachette, Παρίσι 2001, σ. 49-51. Βλ. επίσης και Valéry Patin, *Tourisme et patrimoine en France et en Europe*, La documentation française, Παρίσι 1997, σ. 18-21.

Ανάμεσα στα έτη 1840 και 1860 εκδόθηκαν οι διάσημοι οδηγοί Baedeker,³⁰ Murray και Joanne.³¹ Ο τουρίστας που τους συμβουλευόταν ανακάλυπτε δρομολόγια που τον οδηγούσαν στα αξιοθέατα κάθε τόπου.³² Οι οδηγοί Baedeker αποκαλούνταν από τους ταξιδιώτες «κόκκινα ευαγγέλια».³³ Υπήρξαν κορυφαίοι στο είδος τους, πρόσφεραν πλήθος πληροφοριακά στοιχεία, ανανεώνονταν συνεχώς, ήταν εξαιρετικά εύχρηστοι εξαιτίας του μικρού μεγέθους τους, αλλά και ιδιαίτερα καλαίσθητοι, με σχεδιαγράμματα και χάρτες υψηλής ακρίβειας. Αποτέλεσαν τους προγόνους των σύγχρονων «Μπλε Οδηγών».³⁴

Περίπου την ίδια εποχή ο Thomas Cook ιδρύει το πρώτο διεθνές ταξιδιωτικό γραφείο. Όταν το 1841 αποφασίζει τη μεταφορά 500 μελών του «Συνδέσμου εγκρατείας»³⁵ από το Λέστερ στο Λόφμπορω μετ' επιστροφής, με τιμή ένα σελίνι το άτομο, η επιτυχία είναι τεράστια. Το 1851 μεταφέρει 165.000 άγγλους εργάτες στο Λονδίνο, με αφορμή τη Διεθνή Έκθεση. Ήταν το πρώτο οργανωμένο ταξίδι στη σύγχρονη ιστορία των μεταφορών. Εκείνη την εποχή που ο τουρισμός φάνταζε σαν κακόγουστο αστέιο, ο Cook κατάφερε να τον κάνει ευρέως αποδεκτό – δικαίως λοιπόν αποκαλείται «καίσαρας» του μοντέρνου τουρισμού. Το 1865 μπαίνει στην επιχείρηση και ο γιος του, John, μετατρέποντάς την από οικογενειακή επιχείρηση σε παγκόσμιο γραφείο τουρισμού με την επωνυμία «Thomas Cook & Son».

Ο John Cook αποδείχτηκε ιδιαίτερα δραστήριος και αντιλήφθηκε τον τουρισμό ως καθαρή επιχείρηση κερδών, αντίθετα από τον πατέρα του που τον είχε δει ως «αποστολή» για την ανθρωπότητα. Τα οργανωμένα ταξίδια του πρακτορείου απευθύνονταν στην εύπορη αγγλική πελατεία που επιθυμούσε να ανακαλύψει νέους τόπους. Είχαν δε τόση επιτυχία, ώστε οι υπόλοιποι ταξιδιώτες για να διαχωριστούν από αυτούς τους άγγλους τουρίστες τούς ονόμαζαν κοροϊδευτικά «Cookies» ή «Cookesses».³⁶

Ο Deschamps, παρόλο που περιγράφει την άφιξη άγγλων τουριστών στην Αθήνα το 1892 με ελαφρά ειρωνεία, εντούτοις ομολογεί ότι το πρακτορείο Cook αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς του αιώνα και αναγνωρίζει τη μεθοδικότητα και την

30. Karl Baedeker (1801-1859): γερμανός βιβλιοπώλης που έγινε πασίγνωστος όταν άρχισε να εκδίδει ταξιδιωτικούς οδηγούς. Ο πρώτος οδηγός Baedeker για την Ελλάδα εκδόθηκε το 1883 και έκτοτε έγιναν προσθήκες και βελτιώσεις. Βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΙΖ', Πυρσός, Αθήνα 1931, σ. 465.

31. Adolphe-Laurent Joanne (1813-1881): γάλλος φιλόλογος και γεωγράφος· τα χρόνια 1852-1866 εξέδωσε τους οδηγούς *Guides Joanne*, που διακρίνονται για την ακρίβεια των πληροφοριών τους. Από το 1866 άρχισε να εκδίδει νέα σειρά με τον τίτλο *Guides diamants*. Βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΙΒ', Πυρσός, Αθήνα 1930, σ. 61.

32. Κάθε επανέκδοση του Baedeker παρουσίαζε ανανεωμένα κείμενα. Ο εκδότης, ο οποίος υποστήριζε ότι άλλαξε την τουριστική αγορά αποσπώντας τον ταξιδιώτη από την κηδεμονία των συνηθισμένων οδηγών του εμπορίου, όρισε μια νέα σχέση ανάμεσα στον οδηγό και τον ταξιδιώτη. Βλ. Rauch, *Vacances en France*, ό.π., σ. 54-60.

33. Αρχείο ΕΟΑ: Κ10-Φ13-Ε17.

34. Βλ. ενδεικτικά Karl Baedeker, *Greece. Hand book for Travellers*, Λιψία 1889, και τον αντίστοιχο οδηγό του 1904.

35. «Temperance League». Εδώ ο όρος «temperance» αφορά την αποχή από την κατανάλωση οινοπνευματωδών ποτών. Παρόμοιες οργανώσεις άρχισαν να δημιουργούνται στην Ευρώπη τις δεκαετίες του 1820 και 1830, και ήταν ιδιαίτερα ισχυρές στη Βρετανία.

36. Χάρης Γιακουμής/Ιζαμπέλ Ρουά, *Η Ελλάδα. Το ταξίδι των ελλήνιστών, 1896-1912* (μτφρ. Κατερίνα Κολλέτ), Μπάστας-Πλέσσας, Αθήνα 1998, σ. 11.

οργάνωσή του. Αναφέρει μάλιστα ότι ο ίδιος ο Cook επισκέφτηκε την Ελλάδα, «σαν στρατηγός που δεν αφήνει τίποτα στην τύχη», προκειμένου να επιθεωρήσει «τα προωθημένα φυλάκιά του» και να ελέγξει τις δυνατότητες μελλοντικής ίδρυσης ξενοδοχείων.³⁷ Ήταν ένα πρώιμο δείγμα για το ποιες θα ήταν οι συνέπειες του μαζικού τουρισμού στο μέλλον.

Η συγκοινωνιακή και ξενοδοχειακή υποδομή στην Ελλάδα

Τον 19ο αιώνα η Ελλάδα, παρά την πλήρη ενσωμάτωσή της στο παγκόσμιο σύστημα της αγοράς, παραμένει ακόμα ένας προκαπιταλιστικός οικονομικός και κοινωνικός σχηματισμός. Με την είσοδό της στην ευρωπαϊκή σκηνή αρχίζει, με «επίμονα και δειλά βήματα», την οργάνωση των συγκοινωνιακών της μέσων που θα της εξασφάλιζαν τη διευκόλυνση της εσωτερικής επικοινωνίας και των εμπορικών συναλλαγών.³⁸ Η εκκολαπτόμενη νεωτερική αντίληψη για τις επικοινωνίες προσκρούει όμως στην αδράνεια των δομών ενός κοινωνικά και οικονομικά παραδοσιακού χώρου με ενισχυμένο «αυτοκαταναλωτικό» χαρακτήρα. Την περίοδο 1830-1880, κατά την οποία η Ελλάδα παλεύει για την ανόρθωση της οικονομίας της, ο εκσυγχρονισμός των μεταφορών είναι «ένας επίπονος αγώνας δρόμου».³⁹

Ο σιδηρόδρομος θα μυθοποιηθεί ως αναγκαία και ικανή συνθήκη για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, την πολιτική ενοποίηση του κράτους και τη χωροταξική οργάνωση. Επιπλέον, επικρατεί η αντίληψη ότι με την κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου, η χώρα –φυσική γέφυρα Ανατολής-Δύσης– θα περάσει από την κυριαρχία της τοπικής αγοράς στην κυριαρχία της διεθνούς αγοράς, συμμετέχοντας στη διακίνηση του κύριου όγκου του εμπορίου στο «δρόμο των Ινδιών».⁴⁰

Η δεσπόζουσα πολιτική φυσιογνωμία της εικοσαετίας 1875-1895 που έχει συνδεθεί με την έναρξη των μεγάλων δημόσιων έργων στη χώρα είναι ο Χαρίλαος Τρικούπης. Στόχος του ήταν να διαμορφώσει για τη χώρα ένα προφίλ που θα της επέτρεπε να εναρμονιστεί με τις δυτικοευρωπαϊκές εξελίξεις. Ο εκσυγχρονισμός της Ελλάδας θα την καθιστούσε ευπαρουσίαστη στους ξένους που θα την επισκέπτονταν και κατάλληλη για τους ταξιδιώτες που θα ήθελαν να συνδυάσουν την άνεση με τη γραφικότητα.⁴¹ Το ζήτημα εξάλλου της «ευρωπαϊκής ταυτότητας» των Ελλήνων μετά την Απελευθέρωση, όπως αναφέρει η Έλλη Σκοπετέα, αποκτά αυτοτελή σημασία, ισάξια τουλάχιστον με το ζή-

37. Deschamps, *Η Ελλάδα σήμερα*, ό.π., σ. 208-212. Βλ. και δύο από τα προγράμματα ταξιδιών που διοργάνωσε ο Cook στην Ανατολή με στάση στην Αθήνα. Το πρώτο ταξίδι (1888) συνδυάστηκε με τα γενέθλια του βασιλιά Γεωργίου και με τις εορτές, τις εκδηλώσεις και τους αγώνες που θα διεξάγονταν στην Αθήνα στο πλαίσιο των Ζάππειων Ολυμπιάδων.

38. Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολιτιστικό-Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 26-32.

39. Στο ίδιο, σ. 13-14, 103-105.

40. Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910). Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2019, σ. 60-61, 70-71.

41. Deschamps, *Η Ελλάδα σήμερα*, ό.π., σ. 92-101.

τημα της εθνικής τους ταυτότητας – και θα παραμείνει επίκαιρο και μετά την εκπνοή του 19ου αιώνα.⁴²

Η κατασκευή δρόμων προσέκρουσε αρχικά στον ύφαλο της τεχνικής ανεπάρκειας, της περιορισμένης χρηματοδότησης, της έλλειψης συντονισμού και των προβλημάτων δομικής φύσεως. Εξαίρεση στον κανόνα αποτέλεσε η Αθήνα. Από τη στιγμή που έγινε πρωτεύουσα του κράτους, τον Δεκέμβριο του 1834, «επέβαλε το νόμο της» στην επιχείρηση κατασκευής οδικού δικτύου. Οι δρόμοι που την εξυπηρετούσαν κατασκευάστηκαν σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, ενώ η ποιότητα των έργων επέτρεψε να χαρακτηριστούν οι δρόμοι αυτοί αμαξιτοί.⁴³

Από το 1834 μέχρι και το 1860 η Αθήνα και ο Πειραιάς παρέμεναν δύο μικρά αστικά κέντρα που επικοινωνούσαν με άμαξες, υποζύγια ή πεζή. Η αγγλική «Ανώνυμος Εταιρεία τού απ' Αθηνών εις Πειραιά Σιδηροδρόμου», η οποία συνέπραξε με τον τραπεζίτη Αλέξανδρο Σκουζέ, ανέλαβε το έργο της σιδηροδρομικής σύνδεσης των δύο πόλεων τον Δεκέμβριο του 1867 και το παρέδωσε στις αρχές Φεβρουαρίου του 1869, επί κυβερνήσεως Ζαΐμη.⁴⁴

Ο σιδηρόδρομος Αθήνας-Πειραιά αποτελούσε τη μοναδική εξαίρεση προόδου στον τομέα των χερσαίων υπεραστικών συγκοινωνιών. Η εταιρεία εξυπηρετούσε συμπληρωματικά τη συγκοινωνία μεταξύ των δύο πόλεων με ιπποκίνητα λεωφορεία διά της οδού Πειραιώς. Με παρόμοια αμάξια, τα οποία αναχωρούσαν κάθε νύχτα από την οδό Αθηνάς, ο Γεώργιος Κατσιμπαλής εξυπηρετούσε τη συγκοινωνία με τη Θήβα και τα Μέγαρα.⁴⁵

Το σιδηροδρομικό δίκτυο της Αθήνας συμπληρώθηκε το 1885 με τη γραμμή που συνέδεσε την πρωτεύουσα με το Λαύριο και την Κηφισιά. Λίγο νωρίτερα, το 1880, είχε κάνει την εμφάνισή του και το τραμ (τροχιόδρομος) – ένα ελαφρύ αστικό σιδηροδρομικό μέσο μεταφοράς που το έσερναν μικρόσωμα και νευρώδη άλογα μικρασιατικής ράτσας. Το 1887 άρχισε να λειτουργεί το ατμήλατο τραμ (ατμοτροχιόδρομος), ο γνωστός «κωλοσουρτής», ονομασία που του έδωσαν οι Αθηναίοι επειδή ήταν βραδυκίνητο αλλά και επειδή (εξαιτίας της μικρής διαμέτρου των τροχών του) ακουμπούσε στο έδαφος στα επικλινή σημεία της διαδρομής. Η λειτουργία του σταμάτησε το 1909.⁴⁶

Εκτός του σιδηροδρόμου Αθήνας-Πειραιά, τα υπόλοιπα σιδηροδρομικά δίκτυα της Ελλάδας διαμορφώνονται ως εξής:⁴⁷ Οι σιδηρόδρομοι Θεσσαλίας, που οι γραμμές τους

42. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 161.

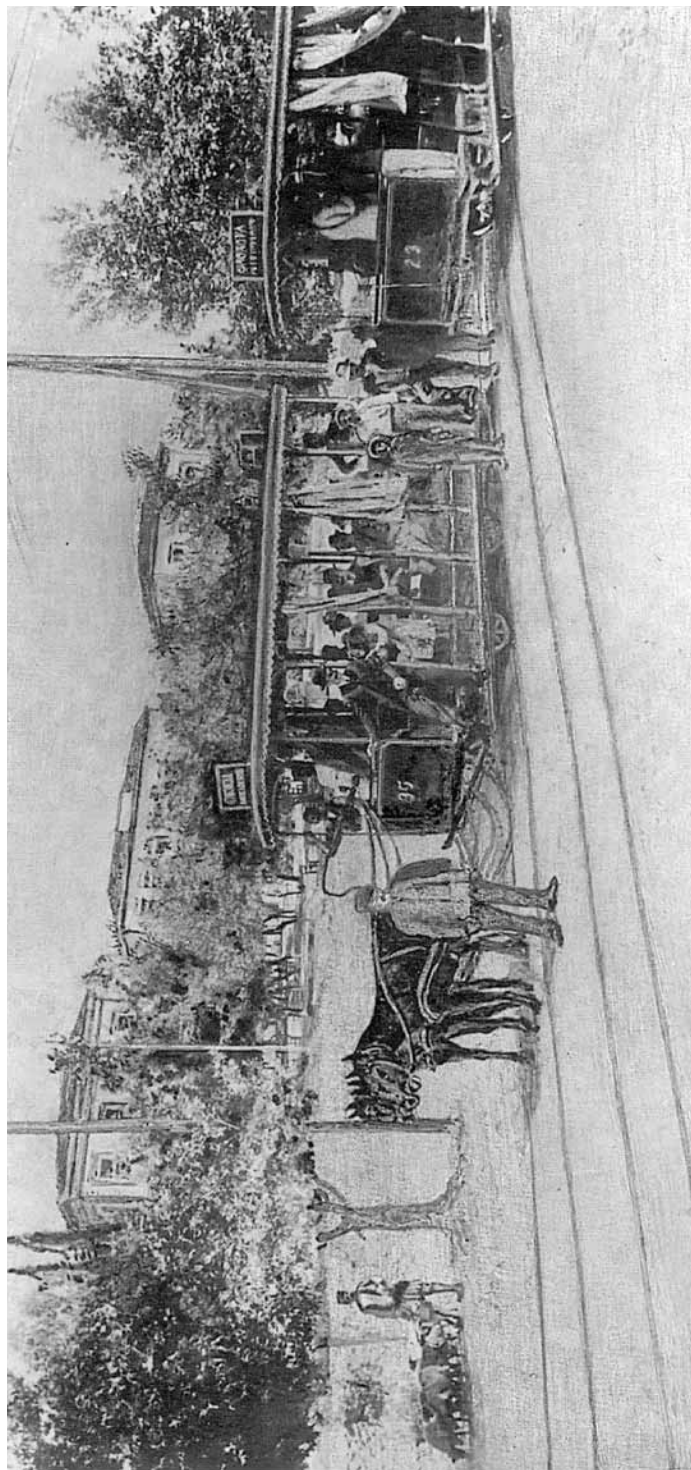
43. Στο ίδιο, σ. 39-42.

44. Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19ου εις τον 20όν αιώνα*, εκδ. Καθιδρύματος Πολεοδομίας και Ιστορίας των Αθηνών, Αθήνα 1966 (ανατ.: εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1996, σ. 170-171). Ενδιαφέρον έχει να δει κανείς το πρώτο βιβλιαράκι που συνόδευε τη γέννηση του δικτύου. Φέρει τον τίτλο *Νέαι οδηγίαι προς τους ταξιδεύοντας διά τον σιδηροδόμον. Ήτοι υποχρεώσεις των επιβατών, δρομολόγιον και τιμολόγιον του σιδηροδρόμου και υπηρεσία και τιμολόγιον των αμαξών*, Περγής-Βάμβας, Αθήνα 1869. Περιέχει όλα τα δρομολόγια, τιμές κτλ., καθώς και τους κανονισμούς και τις διατάξεις της Εταιρείας Σιδηροδρόμων.

45. Μπίρης, *Αι Αθήναι*, ό.π., σ. 241.

46. Για το τροχιοδρομικό δίκτυο Αθήνας-Πειραιά, βλ. την έκδοση του Συλλόγου Φύλων του Σιδηροδρόμου *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι. Η διαδρομή τους από το 1869 έως σήμερα*, εκδ. Μίλητος, Αθήνα χ.χ., σ. 18-21.

47. Βλ. σχετικά Β. Ι. Κανδής, *Οδοιπορικόν των σιδηροδρόμων της Ελλάδος*, Αθήνα 1892. Περιέχει πλη-

Ο ιπποτροχιδόδρομος της γραμμής Αμπελοκήπων στη στάση «Ευαγγελισμός».
[Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19ον εις τον 20όν αιώνα*, Μέλσσα, Αθήνα 1996, σ. 251]

Ξεκινούσαν από τον Βόλο και έφταναν μέχρι το Βελεστίνο, διακλαδίζονταν σε δύο μεγάλα σκέλη· το ένα πήγαινε προς τη Λάρισα και το άλλο προς τα Φάρσαλα. Η κατασκευή τους ξεκίνησε το 1882 και τελείωσε το 1886. Η γραμμή Πύργου-Κατάκολου, που άρχισε να λειτουργεί το 1883, ένωσε τον Πύργο με το επίνειό του. Η γραμμή της βορειοδυτικής Ελλάδας κατασκευάστηκε γύρω στο 1890 και έφτανε μέχρι το Αγρίνιο. Η διεθνής γραμμή των Ελληνικών Σιδηροδρόμων, με διαδρομή από τον Πειραιά μέχρι τα τότε ελληνοτουρκικά σύνορα, ήταν η μεγαλύτερη της χώρας, με μήκος 400 χιλιόμετρα. Οι εργασίες σε αυτήν άρχισαν το 1900 και τελείωσαν το 1909.

Οι εργασίες για την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Πειραιώς-Αθηνών-Πελοποννήσου άρχισαν το 1882 και ολοκληρώθηκαν το 1902. Το πρώτο τμήμα που παραδόθηκε στην κυκλοφορία ένωσε τον Κορινθιακό κόλπο με τον Σαρωνικό, με τη γραμμή Κόρινθος-Καλαμάκι (Κορινθίας). Έτσι, οι επιβάτες δεν αναγκάζονταν να κάνουν το γύρο της Πελοποννήσου με ατμόπλοιο: αποβιβάζονταν στην Κόρινθο κι από εκεί μεταφέρονταν σιδηροδρομικώς στο Καλαμάκι, απ' όπου άλλο ατμόπλοιο τους μετέφερε στον Πειραιά. Η διώρυγα της Κορίνθου άνοιξε λίγα χρόνια αργότερα, το 1893.⁴⁸

Σημαντικές είναι και οι αλλαγές που σημειώθηκαν στον τομέα των θαλάσσιων συγκοινωνιών. Μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα η ιστιοφόρος ελληνική ναυτιλία διατηρούσε κυρίαρχο ρόλο στις μεταφορές της Μεσογείου. Από τη στιγμή όμως που τα ευρωπαϊκά εμπορεύματα άρχισαν να μεταφέρονται μαζικά από την αγγλική, τη γαλλική και την αυστριακή ατμοπλοία, ο ρόλος της υποβαθμίστηκε.⁴⁹ Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την κρίση της παραδοσιακής ναυτιλίας στα μέσα του αιώνα, συνέβαλε ασφαλώς στην ίδρυση της Ελληνικής Ατμοπλοΐας, της πρώτης ελληνικής ατμοπλοϊκής εταιρείας, στην Ερμούπολη της Σύρου (1857).⁵⁰ Στις αρχές της δεκαετίας του 1880 ιδρύθηκαν δύο νέες ατμοπλοϊκές εταιρείες με έδρα τον Πειραιά: η Πανελλήνιος Ατμοπλοΐα (με κεφάλαια της Τράπεζας Κωνσταντινουπόλεως και ομογενών) και η εταιρεία Γουδή, που ανήκε στον Σπετσιώτη Δημήτριο Γουδή.⁵¹

ροφορίες για τα υπάρχοντα σιδηροδρομικά δίκτυα της Ελλάδας και, πέρα από τις τιμές των εισιτηρίων, τις ώρες αναχώρησης κτλ., δίνει και μια σύντομη περιγραφή των τόπων όπου κάνει στάση ο σιδηρόδρομος. Αποκτά έτσι την οντότητα ενός μικρού οδηγού, που έχει αποκλειστικό σκοπό να πληροφορήσει και να ψυχαγωγήσει τον αναγνώστη. Βλ. επίσης, Β. Ι. Κ[ανδή], *Οδοιπορικών των σιδηροδρόμων της Ελλάδος. Μετά περιγραφής των καθ' όλας τας σιδηροδρομικές γραμμάς κειμένων πόλεων και χωρίων*, Κορρίνης, Αθήνα 1898. Αναφέρουμε κάποιες τιμές για τις κλασικές διαδρομές, ενδεικτικές του κόστους μετακίνησης εκείνη την εποχή: Αθήνα-Ολυμπία: Α' θέση 39,40 δρχ., Β' 30,20 δρχ. Πάτρα-Μεσολόγγι: Α' θέση 5,15 δρχ., Β' 4,20 δρχ., Γ': 2,75 δρχ. Πάτρα-Αγρίνιο: Α' θέση 10,80 δρχ., Β' 8,95 δρχ., Γ' 5,60 δρχ. (στο ίδιο, σ. 77-78). Βλ. και *Εταιρεία Ελληνικών Σιδηροδρόμων, Société des Chemins de Fer Helléniques*, Εστία, Αθήνα 1906.

48. Κώστας Ανδρουλιδάκης, «Η ιστορία των σιδηροδρόμων. Από τη δημιουργία του πρώτου δικτύου έως τον ΟΣΕ», στο Ελευθερία Τραΐου (επιμ.), *Ελληνικοί σιδηρόδρομοι*, εφ. *Καθημερινή*, περ. *Επτά Ημέρες*, 15.10.1995, σ. 2-6. Βλ. και Βάσιος Τσοκόπουλος, *Μεγάλα τεχνικά έργα στην Ελλάδα. Τέλη 19ου - αρχές 20ού αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 69-71.

49. Μ. Συναρέλλη, «Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα», στο Γ. Β. Δερτιλής/Κ. Κωστής (εισ.-επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας. 18ος-20ός αιώνας*, Σάκκουλας, Αθήνα 1991, σ. 378.

50. Βλ. το ιστορικό της ίδρυσης στο Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας (1855-1872)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988, σ. 21-62.

51. Β. Καρδάσης, «Η ελληνική εμπορική ναυτιλία 1832-1914», στο Δερτιλής/Κωστής (εισ.-επιμ.), *Θέματα*

Από το 1870 μέχρι και το 1900 η Αθήνα μεταμορφώνεται· μεγαλώνει, δυναμώνει σε χώρο και πληθυσμό, εκσυγχρονίζεται, και εκπροσωπεί δυναμικά την ανάπτυξη ενός νεωτερικού εθνικού κράτους.⁵² Αποκτά οργανωμένο λιμάνι, σιδηρόδρομο, ηλεκτροφωτισμό, δίκτυο ύδρευσης και οικιστική υποδομή.

Παρόμοια με την κατάσταση των συγκοινωνιών είναι και η κατάσταση της ξενοδοχειακής υποδομής. Στην προεπαναστατική Αθήνα των αρχών του 19ου αιώνα υπάρχουν μόνο λιγοστοί ξενώνες και πανδοχεία ή χάνια για την εξυπηρέτηση των ελλήνων εμπόρων, των ταξιδιωτών και των αλλοδαπών περιηγητών.⁵³ Αυτόνομα εστιατόρια δεν υπάρχουν· σχεδόν όλα εντάσσονται στη λειτουργία αυτού του τύπου «ξενοδοχείων».⁵⁴ Μετεπαναστατικά αρχίζουν να δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για αναπτυγμένη ξενοδοχειακή υποδομή στην πόλη.

Τα πρώτα ξενοδοχεία στη νεοσύστατη πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους ιδρύονται στην πλειοψηφία τους από αλλοδαπούς και αγγίζουν έτσι ευρωπαϊκές –για την εποχή– προδιαγραφές. Φιλοξενούν αξιωματούχους, αρχιτέκτονες και τεχνικούς που πλαισιώνουν τον ξενόφερτο βασιλιά,⁵⁵ τους νέους κατοίκους από την επαρχία που φτάνουν στην πρωτεύουσα αναζητώντας καλύτερη μοίρα, τους ξένους υπαλλήλους πρεσβειών αλλά και τους υπαλλήλους κάθε κατηγορίας που πλαισιώνουν τον κρατικό μηχανισμό, τους φιλέλληνες, τους περιηγητές και τα μέλη διαφόρων αποστολών που μπορούν ελεύθερα πλέον να επισκέπτονται τη χώρα και να θαυμάζουν τις αρχαιότητες.⁵⁶

Τα ξενοδοχεία αυτά βρίσκονται κυρίως στο κέντρο της Αθήνας και αργότερα επεκτείνονται και στις παράπλευρες οδούς. Η πελατεία τους αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από αλλοδαπούς, και όλες οι επωνυμίες είναι γραμμένες απαραιτήτως στα γαλλικά και συχνότατα στα αγγλικά. Στις συνοικίες δεν υπάρχουν ξενοδοχεία ύπνου και φαγητού, αλλά ούτε και πανδοχεία για τις κοινωνικά κατώτερες τάξεις.⁵⁷

νεοελληνικής ιστορίας, ό.π., σ. 343-346. Βλ., επίσης, Βασίλης Χ. Χόμπας, *Αιμόπλοια εναντίον ιστιοφόρων (1830-1914). Μια στατιστική ανάλυση*, Παπαζήσης, Αθήνα 1998.

52. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Κατάρτι, Αθήνα 1998, σ. 76-77.

53. Σύμφωνα με τη Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, ο όρος «ξενοδοχείο» με τη σημερινή έννοια χρησιμοποιείται στη νεότερη Ελλάδα από τις αρχές του 19ου αιώνα. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας απαντώνται δύο μορφές ξενοδοχείων: ο ξενώνας και το πανδοχείο ή χάνι. Τα χάνια βρίσκονταν κυρίως στους εμπορικούς δρόμους. Το πρώτο ξενοδοχείο που λειτούργησε στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος ήταν το «Ξενοδοχείο του Λονδίνου», στην πρώτη πρωτεύουσα, το Ναύπλιο, το 1834. Βλ. Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Μοναδικές κτιριολογικές περιγραφές», στο Πέγκυ Κουνενάκη (επιμ.), *Παλαιά ξενοδοχεία της Αθήνας*, εφ. *Καθημερινή*, περ. *Επτά Ημέρες*, 8.10.2000, σ. 8.

54. Ματούλα Σκαλτσά, «Από τα πανδοχεία στα πρώτα ξενοδοχεία», στο Κουνενάκη (επιμ.), *Παλαιά ξενοδοχεία της Αθήνας*, ό.π., σ. 4.

55. Εννέα χιλιάδες Βαυαροί ήταν το προσωπικό του στρατού και της πολιτικής διοίκησης που πλαισίωσε την ξένη Αυλή στην Ελλάδα στη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας (1833-1843). Βλ. το κεφ. «Περιηγητισμός και αρχαία μνημειακή κληρονομιά στη νεώτερη Αθήνα», στο Αλέξανδρος Παπαγεωργίου-Βενέτας, *Αθήνα, δοκίμια και θεωρήσεις*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1996, σ. 252.

56. Πέγκυ Κουνενάκη, «Η αίγλη των παλαιών ξενοδοχείων», στο Κουνενάκη (επιμ.), *Παλαιά ξενοδοχεία της Αθήνας*, ό.π., σ. 2-3.

57. Σκαλτσά, «Από τα πανδοχεία στα πρώτα ξενοδοχεία», ό.π., σ. 4-7.

Από τα μέσα του 19ου αιώνα και ύστερα ο αριθμός των ξενοδοχείων αυξάνεται. Την περίοδο 1869-1880 υπάρχουν 24 ξενοδοχεία⁵⁸ και την επόμενη (από το 1880 και μετά) 86. Η αύξηση των ξενοδοχείων βρίσκεται σε συνάρτηση με την επέκταση της πόλης.⁵⁹ Προς τα τέλη του 19ου αιώνα το εμπορικό κέντρο της πόλης συγκεντρώνει πολλά μεσοαστικά ξενοδοχεία, αριθμητικά περισσότερα σε σχέση με άλλες γειτονίες της Αθήνας. Μικρής και μεσαίας κλίμακας, με λιτή αρχιτεκτονική, προσελκύουν για προσωρινή ή μόνιμη διαμονή επαρχιώτες, φοιτητές και οικογένειες χαμηλών και μεσαίων εισοδηματικών τάξεων. Η συγκέντρωση του εργατικού πληθυσμού στην περιοχή του εμπορικού τριγώνου συμβάλλει επίσης στην αύξηση ενοικιαζόμενων δωματίων, με αποτέλεσμα πολλά από αυτά τα δωμάτια να λειτουργήσουν σαν τουριστικά ή λαϊκά ξενοδοχεία για πληθυσμιακές ομάδες που μετοίκησαν κάτω από ειδικές ιστορικές συγκυρίες την περίοδο αυτή.⁶⁰

Το ταξίδι του Coubertin

Ο πρώτος επίσημος ταξιδιώτης που ήρθε στην Ελλάδα πριν από τους Ολυμπιακούς, με αφορμή όμως αυτό το γεγονός, ήταν ο ίδιος ο εμπνευστής τους. Ο Coubertin, πολίτης του κόσμου με κλασική παιδεία και εκ πεποιθήσεως ελληνιστής, βίωσε με ιδιαίτερο τρόπο το 1894 το ταξίδι του «πάνω σε ένα καράβι, το “Ortégat”, που», όπως λέει ο ίδιος, «μ’ έφερνε στη χώρα της φαντασίας και του θρύλου, στη χώρα των Ολύμπιων θεών, την Ελλάδα...». Στη διάρκεια του ταξιδιού του, διασχίζοντας τη Μάγλη, ονειροπολεί: «Ήδη ο νους μου απερίσπαστος στρέφεται προς την Ελλάδα. Ένας συμπατριώτης μου τραγουδιστής έλεγε ότι εκεί θα ήθελε να πεθάνει. Εγώ, ένας απλός και συνήθης θνητός που δεν φιλοδοξώ να δρέψω τις δάφνες της ποίησης λέγω ότι εκεί θα ήθελα να ζει για πάντα η καρδιά μου».⁶¹

58. Στον παλαιότερο οδηγό της Ελλάδας αναφέρονται 25 ξενοδοχεία στην Αθήνα. Οι τιμές διαμονής κυμαίνονται από 1,5-4 δρχ., με ή χωρίς φαγητό (συνήθως με φαγητό από 2-4 δρχ.). Βλ. Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, εκδ. Ελληνική Ανεξαρτησία, Αθήνα 1875, σ. 89-91. Ο Baedeker στον οδηγό του 1889 όταν αναφέρεται στην Αθήνα καταγράφει τα καλά ξενοδοχεία της πόλης («Μεγάλη Βρετανία», «Αθηνών», του «Λονδίνου», των «Ξένων», της «Αττικής»), με τιμές διαμονής 5-6 φράγκα: Baedeker, *Greece*, ό.π., σ. 33. Ο Charles Cheston, δικηγόρος της Lake Copais Company Ltd, καταγράφει το 1887 θετικές εντυπώσεις από τα ξενοδοχεία της Αθήνας, τα οποία όμως βρίσκει ανεπαρκή για τον ολοένα αυξανόμενο αριθμό επισκεπτών της πρωτεύουσας. Τα κυριότερα αθηναϊκά ξενοδοχεία βρίσκονται στην Πλατεία των Ανατόρων, «είνε καθάρια και πάσαν παρέχουσιν άνεσιν [...]». Τα ξενοδοχεία ταύτα διευθύνονται κατά το αμερικανικόν σύστημα δι’ έν δωμάτιον δε μετά τροφής λαμβάνουσι περί τα 16 χρυσά φράγκα δι’ εκάστην ημέραν»: Κάρολος Τσέστων, *Η Ελλάς τω 1887, μεταφρασθέν εκ του Αγγλικού υπό Μ...*, Ακρόπολις, Αθήνα 1887 [επανέκδοση: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1990 (εισαγωγή-ευρετήριο Χρήστος Π. Μπαλόγλου), σ. 106].

59. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Μοναδικές κτιριολογικές περιγραφές», ό.π., σ. 9-11.

60. Ελένη Παπανδρέου-Βλάχου, «Τα ξενοδοχεία της οδού Αθηνάς», στο Πέγκυ Κουνενάκη (επιμ.), *Οδός Αθηνάς*, εφ. *Καθημερινή*, περ. *Επτά Ημέρες*, 17.6.2001, σ. 22-24.

61. Νικόλαος Κ. Βασιλειάδης, *Pierre de Coubertin, «Ταξίδι στην Ελλάδα»*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα χ.χ., σ. 14-15. Τα αποσπάσματα από τις καταγραφές του Coubertin που παραθέτουμε εδώ έχουν ως πηγή το συγκεκομμένο βιβλίο.

Η ελληνική φύση τον μαγεύει, καθώς ξυπνά μέσα του μνήμες από την ιστορία και τη μυθολογία. «Διάβασα πολλά για την Ελλάδα, αλλά τώρα μπορώ να αισθάνομαι αυτή την έκσταση, σαν ένας προσκυνητής που έρχεται με ευλάβεια να εκπληρώσει την ευχή του, το τάμα του, στην τελειότητα, στον Θεό της ομορφιάς, στον ίδιο το ναό που λατρεύεται, στον ναό της Ελληνικής φύσης και της Τέχνης». Όταν φτάνει στην Αθήνα, εκδηλώνει το θαυμασμό του: «Είμαι στην Αθήνα! Το γλυκό όνειρο με το οποίο έχουν υφανθεί οι μέρες της ζωής μου θα γίνει σύντομα πραγματικότητα. Είμαι στην Αθήνα! Στην ιερή πόλη του πνεύματος, στην πρωτεύουσα του Ελληνισμού και της ανθρωπότητας, στην παντοτινή φωτεινή κορυφή της αρχαιότητας».⁶²

Η παραμονή του στην Αθήνα τού δίνει τη δυνατότητα να συνδυάσει τις υποχρεώσεις του με τις προσωπικές του αναζητήσεις. Οι πολιτικές επαφές με τον Τρικούπη, οι καθημερινές συζητήσεις με τον Δημήτριο Βικέλα, οι αλληπάλληλες ακροάσεις από τον διάδοχο Κωνσταντίνο, οι κοινωνικές επαφές με εξέχουσες προσωπικότητες της αθηναϊκής κοινωνίας συνδυάζονται με καθημερινούς περιπάτους και επισκέψεις στα αρχαία μνημεία. Γεμίζει την ψυχή του με τις εικόνες της πόλης, και όταν πρέπει να απαντήσει στο ερώτημα «αγαπητέ βαρώνε γιατί θέλετε να αναβιώσετε τους Ολυμπιακούς Αγώνες;»⁶³ κάνει το όνειρό του σημείο αναφοράς για μια νέα παιδαγωγική θεώρηση του κόσμου.

Παρά τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί, τα μνημεία της Αθήνας τον παραπέμπουν στο σημασιολογικό μέγεθος που εκφράζουν. Οι επισκέψεις στην Ακρόπολη τον γεμίζουν ιερή συγκίνηση και ίσως δεν αισθάνεται διαφορετικά από τον (επίσης Γάλλο) δημοσιολόγο και πολιτικό Joseph Reinach, ο οποίος όταν βρέθηκε πάνω στον ιερό βράχο ομολόγησε τη λατρεία του για την ελληνική αρχαιότητα λέγοντας χαρακτηριστικά: «πέρασα χρόνια ολόκληρα να ονειρεύομαι την Ελλάδα, όπως ένας καλόγερος του 12ου αιώνα ονειρεύεται τον παράδεισο».⁶⁴

Ο ρομαντικός ελληνιστής δοκιμάζει τώρα με τις αισθήσεις του όσα είχε δει πριν με τα μάτια της φαντασίας του. Μέσα στον οίστρο της περιήγησής του στην πόλη, το ερειπωμένο αρχαίο Στάδιο είναι ένα από τα σημεία που διεγείρει τη σκέψη και προκαλεί το ενδιαφέρον του. Στο χώρο αυτόν αποκαλύπτονται οι συναισθηματικές αναζητήσεις της νεότητάς του, που τις εμπνέει το πάθος. Αναπλάθει το περιβάλλον με τη δύναμη της μνήμης και ξαναχτίζει το Στάδιο με το πνεύμα του, «όπως ήταν την εποχή του Περικλή».⁶⁵

Πέρα όμως από τη μαγεία και τη γοητεία που του προσφέρει η Αθήνα, δεν ξεχνά ούτε στιγμή την επίσημη αποστολή του, όπως ο ίδιος τη διατυπώνει πολύ ρεαλιστικά και με χιούμορ: «Δεν είναι ποτέ πολύ εύκολο ούτε πολύ ευχάριστο να πηγαίνεις σε κάποιον και να του λες: “Έχετε πολύ ωραία σαλόνια. Επιτρέψτε μας να οργανώσουμε, με δικά σας έξοδα, μια γιορτή που θα είναι υπέροχη”. Αυτή την αποστολή είχα αναλάβει όταν αποβιβαζόμουν στον Πειραιά».⁶⁶

62. Στο ίδιο, σ. 20-21.

63. Στο ίδιο, σ. 29.

64. Γιώργος Τόλιας, «Εισαγωγή», στο *Ανταποκρίσεις από την Ελλάδα 1879-1897. Εθνικές διεκδικήσεις, Ολυμπιακοί Αγώνες, Καταστροφή του '97. Κείμενα Ζοζέφ Ρενάκ, Σαρλ Μωρράς, Ζαν Μορεάς* (μτφρ. Γιώργος Τόλιας/Ειρήνη Λούβρου), Ολκός, Αθήνα 1993, σ. 16.

65. Pierre de Coubertin, «La préface des Jeux Olympiques», περ. *Cosmopolis* (Απρ. 1896), σ. 158.

66. Στο ίδιο, σ. 156.

Δεν είναι παράδοξο που ο Τρικούπης δεν φαινόταν ενθουσιασμένος με την ιδέα αυτή, και στη συνάντηση που είχε μαζί του φέρεται ότι του είπε: «Όποιος έχει τα γένηια έχει και τα κτένια. Όποιος θέλει αγώνας πληρώνει! Σας παραχωρούμεν τον χώρον. Δεν σας αρκεί; Αλλά να δαπανήσωμεν εκ του ταμείου του κράτους υπέρ των αγώνων φαίνεται δύσκολον. Η Ελλάς δεν είχε σήμερον αρκετά πλουσία, διά να πληρώνη την ιδίαν δόξαν [...]».⁶⁷

Ο Coubertin, έχοντας απόλυτη συναίσθηση της σημασίας που είχε η επίσκεψή του στην Ελλάδα, απέφευγε να δείχνει σημεία υποχωρητικής και συμβιβαστικής διάθεσης. Στις 4 Νοεμβρίου έδωσε μια μεγαλειώδη ομιλία στον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός», προκαλώντας ιδιαίτερη αίσθηση στο ακροατήριο που την παρακολούθησε.⁶⁸ Με την αναδημοσίευσή της στον Τύπο επηρέασε ευρύτερα και την ελληνική κοινή γνώμη. Σε συνέντευξη που είχε παραχωρήσει στην εφημερίδα *Το Άστυ* την προηγούμενη ημέρα εξήρε τη σημασία της αναβίωσης και της τέλεσης των Αγώνων στην Αθήνα: «είμαι άνθρωπος της εποχής μου και εις την ανασύστασιν των Ολυμπιακών Αγώνων επιζητώ σκοπόν ειρηνευτικόν και ανθρωπιστικόν [...]. Αι Αθήναι είναι φλογερά εστία ζωής και δραστηριότητος. Μετά εξήντα ετών μόλις βίον αποτελεί μία από τας θελκτικώτερας νέας πρωτεύουσας».⁶⁹

Έχοντας ολοκληρώσει την αποστολή του, αναχώρησε για την Ολυμπία⁷⁰ και από κει έφυγε για το Παρίσι κουβαλώντας στις αποσκευές του το άρωμα της αθηναϊκής πρωτεύουσας.⁷¹ «Η Αθήνα με ενθουσίασε: ξεχειλίζει από ζωή και ρυθμό» αναφέρει μετά την επιστροφή του σε επιστολή του στον Δημήτριο Βικέλα· «οι Έλληνες έκαναν θαύματα· είναι ένας μεγάλος λαός που δεν διαψεύδει τη γνώμη που είχα γι' αυτόν – από απόσταση».⁷²

67. Εφ. *Το Άστυ*, 4.11.1894.

68. Βλ. «Η διάλεξις του κ. Κουμπερτέν», εφ. *Το Άστυ*, 6.11.1894· εφ. *Εφημερίς των Συζητήσεων*, 11.11.1894.

69. Εφ. *Το Άστυ*, 4.11.1894.

70. Βλ. Βασιλειάδης, *Pierre de Coubertin*, ό.π., σ. 43: «Θα ήθελα να μου δινόταν η ευκαιρία να φτάσω στην Ολυμπία με τον αέρα του Ιφίτου, να ξαναϊδρύσω και γω με τη σειρά μου τους ιερούς αγώνες, σε μια άλλη βάση, διαφορετική αυτή τη φορά [...]».

71. Σημειώνουμε εδώ ότι η επίσκεψη του βαρόνου στην Αθήνα, παρά τη θετική χροιά, σχολιάστηκε αρνητικά από τον Γεώργιο Μελά με επιστολή του στον Βικέλα: «Όταν έφθασεν ο Coubertin επήγα αμέσως να τον εύρω, ενθουσιασμένος και εγώ με τον ίδιο και τω προσέφερα την μικράν συνδρομήν. Αλλά [...] ομολογώ ότι πολύ ήλλαξα γνώμην περί αυτού, βλέπων ότι δεν ήτο όσον ενόμιζα σοβαρός, και τούτο διότι τον έβλεπα λαμβάνοντα γνώμας και οδηγούμενον υπό παιδαρίων εις τα διάφορα διαβήματά του» (Αρχείο ΕΟΑ: Κ1-Φ6-Ε1).

72. Αρχείο Βικέλα, ΕΒΕ, έγγρ. 936, στο Κ. Georgiadis, *Die ideengeschichtliche Grundlage der Erneuerung der Olympischen Spiele im 19. Jahrhundert in Griechenland und ihre Umsetzung 1896 in Athen*, Agon Sport Verlag, 2000, σ. 455-456, και έγγρ. 936, στο *ίδιο*, σ. 462-463.

Η προετοιμασία για την υποδοχή των ξένων

Η διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 παρουσιαζόταν ως μια καλή ευκαιρία για τη χώρα προκειμένου «να επισύρη τα βλέμματα και το ενδιαφέρον τού έξω κόσμου»,⁷³ ενώ παράλληλα θα συνέβαλλε στην ενίσχυση της συλλογικής αυτοπεποίθησης. Ωστόσο, η πόλη των Αθηνών δεν ενέπνεε εμπιστοσύνη για την παροχή υπηρεσιών στους ξένους, αφού δεν είχε προηγούμενη εμπειρία και κατάλληλη υποδομή.⁷⁴ Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που καλούνταν λοιπόν να αντιμετωπίσει η Οργανωτική Επιτροπή των Αγώνων ήταν αυτό της μετάβασης και της φιλοξενίας των επισκεπτών και των αθλητών. Για την καλύτερη διαχείριση όσων θα κατέφθαναν στην Αθήνα οδηγήθηκε στη σύσταση ειδικής επιτροπής, «επί τη δεξιώσει των ελεусομένων εις τας Αθήνας Αγωνιστών και επισκεπτών».

Η Ειδική Επιτροπή Δεξιώσεως θα φρόντιζε για το ζήτημα της εξεύρεσης κατοικίας και για όλα τα συνδεόμενα ζητήματα που αφορούσαν την ευχάριστη διαμονή των επισκεπτών.⁷⁵ Η αγωνία μήπως τελικά η δεξίωση των ξένων αποδειχτεί «ένα μεγάλο fiasco» απασχολούσε έντονα την Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (ΕΟΑ),⁷⁶ καθώς μάλιστα διαφαινόταν ότι όλο το βάρος της διοργάνωσης έπεφτε στην ελληνική πλευρά και γινόταν λόγος για αδράνεια της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής (ΔΟΕ), «όπερ φαίνεται αναπαύεται».⁷⁷ Ο Βικέλας, που είχε αναφερθεί στο ζήτημα αυτό το 1894, όταν εισηγήθηκε την ελληνική πρωτεύουσα ως καταλληλότερη πόλη για τη διοργάνωση των πρώτων Αγώνων, ήταν ιδιαίτερα αισιόδοξος. Πίστευε ότι ο συνδυασμός της εικόνας της σύγχρονης Αθήνας με την εικόνα της αρχαίας θα λειτουργούσε ως πόλος έλξης ξένων επισκεπτών.⁷⁸

73. Αρχείο Βικέλα, ΕΒΕ, έγγρ. 930, ό.π., σ. 444-445. Βλ. επίσης και Αρχείο Βικέλα, ΕΒΕ, έγγρ. 926, στο ίδιο, σ. 447. Αρχείο Δραγούμη, έγγρ. 235.1, σ. 452-453.

74. Σχετικά με την ξενοδοχειακή και την ευρύτερη υποδομή της Αθήνας, βλ. και τις δηλώσεις του Στάθη Λάμπια, ιδιοκτήτη του ξενοδοχείου «Μεγάλη Βρετανία», στην *Ακρόπολη* (30.12.1895). Ο Λάμπιας επισημαίνει με αυστηρότητα τις ελλείψεις που υπάρχουν στην πρωτεύουσα και παρουσιάζεται επιφυλακτικός στην «υπόθεση φιλοξενίας» των επισκεπτών κατά τη διάρκεια των Αγώνων, αφού η πόλη δεν πληροί τις απαραίτητες προϋποθέσεις. «Ημείς δεν έχουμε ψωμί να φάμε και θέλομεν ραπάνια για την όρεξι» τονίζει αναφερόμενος στα έξοδα που γίνονται για τους Αγώνες.

75. Τιμολέων Φιλήμων, «Προπαρασκευαί των Αγώνων», στο *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 776 π.Χ. - 1896*, μέρος Β', ό.π., σ. 13.

76. Αρχείο ΕΟΑ: Κ1-Φ6-Ε23.

77. «Επίσης λίαν υπερβολική και η αξίωσις, όπως ημείς στέλλωμεν εντεύθεν εις τας Ευρωπαϊκάς εφημερίδας. Τούτο είναι έργο των συλλαβόντων και διατυπωσάντων την ιδέαν των Ολυμπιακών Αγώνων, ουχί δ' ημών. Ημείς μίαν έχομεν εντολήν, να παρασκευάσωμεν το έδαφος, να δεχθώμεν αξιοπρεπώς τους ελεусομένους, να εργασθώμεν, όπως αποκομίσωσιν αναμνήσεις ευαρέστους και τους καταστήσωμεν φιλέλληνας αληθείς. Τούτο θα το κατορθώσωμεν, και με το παραπάνω»: Φιλήμων προς Βικέλα, Αρχείο Βικέλα, ΕΒΕ, έγγρ. 890, ό.π., σ. 576-577.

78. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Εις την Ελλάδα δεν υπάρχουν μόνον αναμνήσεις, οι δε εκδρομείς δεν διατρέχουν τον κίνδυνον να καταυλισθούν εν μέσω αρχαίων ερειπίων και μόνον τοιούτων. Αι Αθήναι εμεγεθύνθησαν και εξωραΐσθησαν αρκετά κατά τα τελευταία έτη. Ξενοδοχεία υπάρχουν αρκετά καθώς και καφενεία, εστιατόρια, θέατρα. Το Ζάππειον, η Ακαδημία, το Πανεπιστήμιον και ο Παρνασσός θα ανοίξουν τας ωράϊας και ευρείας αιθούσας των διά να εορτάσουν την ανασύστασιν των Ολυμπιακών Αγώνων, τα δε αθλητικά σωματεία θα φιλοτιμηθούν να φιλοξενήσουν εγκαρδίως τους ξένους αγωνιστάς»· παρατίθεται στο

Τη διακίνηση των ανθρώπων από το εξωτερικό προς την Ελλάδα ανέλαβε ο Cook, «συμβληθείς προς τούτο μετά της Διεθνούς εν Παρισίοις Επιτροπείας». ⁷⁹ Η ανάμιξή του στη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων υπήρξε καθοριστική, αφού η Ελλάδα δεν είχε ακόμα οργανωμένη υποδομή για να δεχτεί τόσους τουρίστες. «Κανείς δεν μπορεί να τα καταφέρει σαν τον Cook», πληροφόρησε η μητέρα του γερμανού αυτοκράτορα την κόρη της, πριγκίπισσα Σοφία, στην Ελλάδα. ⁸⁰ Το ζήτημα της μετάβασης και της άφιξης των ξένων αθλητών και επισκεπτών στην Αθήνα, «όπερ υψίστου σημασίας», σχεδιάστηκε από την αρμόδια επιτροπεία, ενώ ο Cook «θα αναλάβη και των εγκαταστάσεων των ξένων, διότι ημείς δεν έχουμε ουδεμίαν πείραν». ⁸¹

Η κεντρική διεύθυνση του πρακτορείου Cook στο Λονδίνο, με εγκύκλιό της σε όλα τα υποπρακτορεία της ανά τον κόσμο, κατέστησε γνωστό τον αριθμό των υπαρχόντων δωματίων στα ξενοδοχεία αλλά και στις ιδιωτικές οικίες της Αθήνας, τις ευκολίες που θα είχαν οι ξένοι περιηγητές στην Αθήνα κατά τη διάρκεια των Αγώνων, καθώς και όλες τις σχετικές πληροφορίες. Όπως αναφέρεται στον Τύπο, προκειμένου να ελκύσει την προσοχή των πελατών του στην Ευρώπη, το πρακτορείο δημοσίευσε αγγελίες, προγράμματα και διαφημιστικά για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, αναπληρώνοντας την ΕΟΑ η οποία υστερούσε στον τομέα της διαφήμισης. Τύπωσε μεγάλα χρωμολιθογραφημένα προγράμματα, με κυανά χρώματα, τα οποία τοιχοκόλλησε σε όλους τους σιδηροδρομικούς σταθμούς της Ευρώπης. Στα προγράμματα αυτά εξαιρόνταν οι Ολυμπιακοί Αγώνες και οι φυσικές καλλονές της Ελλάδας. Ακολούθησε ένα άλλο κολοσσιαίο πρόγραμμα, με λιθογραφικές εικόνες από τα κυριότερα μέρη της Θεσσαλίας, τα Μετέωρα και τα Τέμπη. Επιπλέον, εξέδωσε και ιδιαίτερο οδηγό εκδρομής, ειδικά για την Ελλάδα, που περιλάμβανε τα κοντινά στην Αθήνα νησιά, τους αρχαιολογικούς χώρους και άλλους τόπους σχετικού ενδιαφέροντος.

Από την άλλη, το γερμανικό πρακτορείο Stangen, ⁸² το οποίο ανέλαβε τη μεταφορά αθλητών και επισκεπτών από τη Γερμανία, κάνοντας ισχυρή προπαγάνδα υπέρ των Αγώνων συναγωνίστηκε επιτυχώς το πρακτορείο Cook. Προέβη σε διαφημίσεις στις γερμανικές εφημερίδες, καθώς και στην έκδοση πολυτελούς οδηγού για την Ελλάδα που κυκλοφόρησε σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Γερμανίας. Εξήγγειλε τρία δρομολόγια με αφετηρία το Βερολίνο και το Μόναχο για την Ελλάδα: Το πρώτο, μέσω Βιέννης, Βελιγραδίου, Θεσσαλονίκης ή Κωνσταντινούπολης κατέληγε στον Πειραιά· το δεύτερο, μέσω Βιέννης και Ναβρεζίνας, στην Τεργέστη· το τρίτο, μέσω Βιέννης, Πάντοβας και Μέστρε, στο Μπρίντζι. Οι τιμές των ναύλων από το Βερολίνο μέχρι την Αθήνα μέσω Κωνσταντινούπολης ήταν 296,20 μάρκα, ενώ μέσω Μπρίντζι 282,10. ⁸³

Ιωάννης Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες (Συμβολή εις την ιστορίαν της νεωτέρας αγωνιστικής)*, Αθήνα 1930, τόμ. Α', σ. 198.

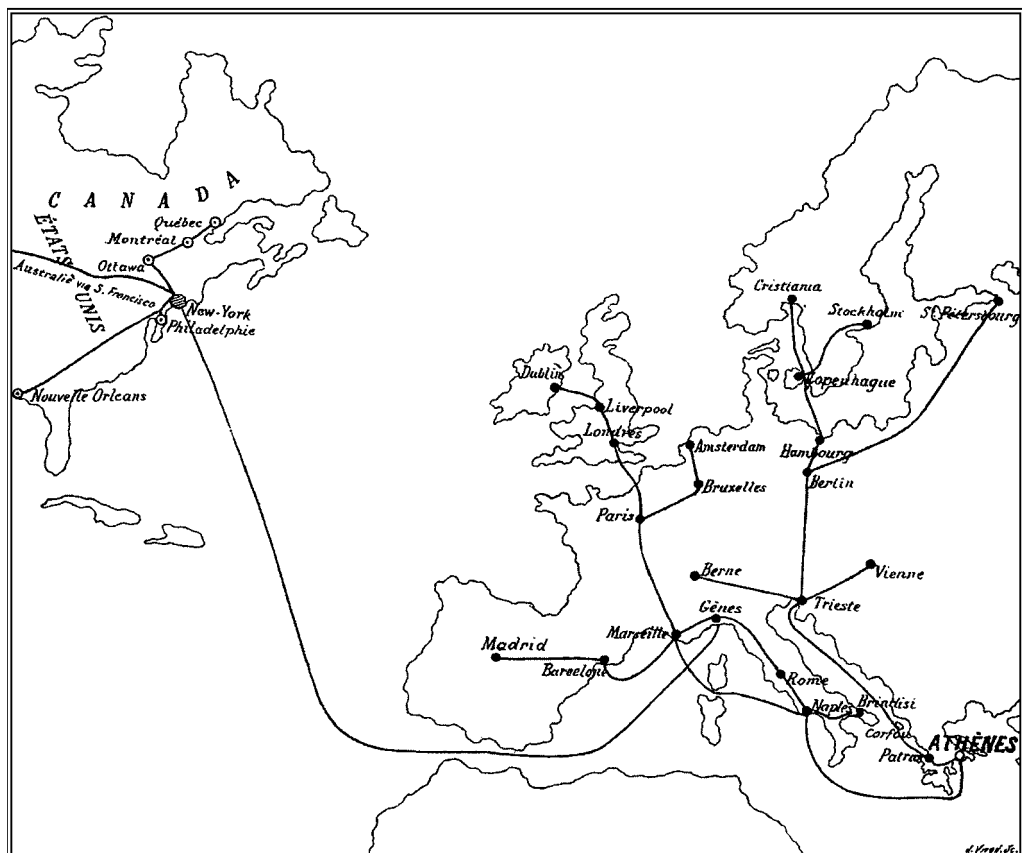
79. Αρχείο ΕΟΑ: Copie de Lettres, B1, σ. 113.

80. Piers Brendon, *Thomas Cook: 150 years of popular tourism*, Secker & Warburg, Λονδίνο 1991, σ. 238.

81. Αρχείο Βικέλα, ΕΒΕ, έγγρ. 931, ό.π., σ. 640-641.

82. Ο Carl Stangen, παλιός επιθεωρητής των ταχυδρομείων στη Γερμανία, ίδρυσε το 1863 στο Μπρέσλαου ένα ταξιδιωτικό γραφείο στα πρότυπα του Cook, και το 1873 διοργάνωσε ένα προσκύνημα στην Παλαιστίνη μέσω της Αιγύπτου και των Αγίων Τόπων. Βλ. Rauch, *Vacances en France*, ό.π., σ. 50.

83. Εφ. *Εστία*, 25.1.1896, 26.1.1896.

Τα δρομολόγια της εταιρείας Thomas Cook & Son για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896.
[Bulletin du Comité International des Jeux Olympiques 4 (Απρ. 1895), σ. 4]

Εξαιτίας του ανταγωνισμού μεταξύ των δύο πρακτορείων, οι τιμές των εισιτηρίων έχουν μικρή μόνο απόκλιση – υπέρ του Cook. Το ταξίδι από το Λονδίνο μετ' επιστροφής και με διάρκεια διαμονής τριάντα ημερών κοστίζει 15 λίρες για την Α' θέση και 10 για τη Β'.⁸⁴ Το εν λόγω πρακτορείο διατηρεί ισχυρό προβάδισμα στη διαφήμιση υπέρ των Αγώνων, χάρη στην οργάνωσή του. Εκδίδει δική του εφημερίδα περιηγήσεων σε πολλές γλώσσες, όπου καταχωρίζει όλες τις περιγραφές, ενώ παράλληλα τα 300 παραρτήματα που διαθέτει σε όλο τον κόσμο εφοδιάζονται με το κατάλληλο υλικό για τους Αγώνες. Η προπαγάνδα της διαφήμισης, αλλά και η γοητεία του ταξιδιού στην Ελλάδα, αυξάνουν τις δηλώσεις συμμετοχής των ξένων.⁸⁵

Έτσι, τα προβλήματα της μεταφοράς των ξένων λύθηκαν αισίως χάρη στο συμφέρον των δύο πρακτορείων.⁸⁶ Και ενώ τα συγκεκριμένα πρακτορεία κυριαρχούν στις μεταφορές των επισκεπτών προς την Αθήνα, εντούτοις σημειώνεται μία εξαίρεση: το ταξίδι των Γάλλων που διοργάνωσε το περιοδικό *Le Tour du Monde*. Ήταν το πρώτο οργανωμένο ταξίδι μορφωτικού χαρακτήρα στην Ελλάδα, και οριοθέτησε μια νέα εποχή που θα τη σημάδευαν στη συνέχεια οι κρουαζιέρες που οργάνωσε το επιστημονικό περιοδικό *Revue générale des Sciences pures et appliquées*, που ιδρύθηκε από τον Louis Olivier. Το βασικό κίνητρο των περισσότερων ταξιδιωτών ήταν πολιτιστικό, γεγονός που φανερώνεται και από την αύξηση των ξεναγών. Η καλλιεργημένη και φιλομαθής αστική τάξη κυριαρχεί στα ταξίδια, αλλάζοντας έτσι το προφίλ του ταξιδιώτη.⁸⁷

Αν τα ξένα ταξιδιωτικά πρακτορεία ανέλαβαν τη μετακίνηση των ανθρώπων του εξωτερικού, για τους Έλληνες του εσωτερικού υπήρχε ο «δικός τους Κουκ». Ο εμποροβιομήχανος Δημήτριος Μπαβέας,⁸⁸ ο οποίος ανέλαβε να αναπληρώσει για τους επαρχιώτες την έλλειψη ενός Έλληνα Cook.

Η Επιτροπή Δεξιώσεως στήριξε την επιτυχία του εγχειρήματός της και στο αίσθημα φιλοξενίας και αισθητικής των κατοίκων της πρωτεύουσας. Για το λόγο αυτόν δημοσίευσε θερμή παράκληση, προσδοκώντας να εγείρει το ελληνικό φιλότιμο, ώστε η πόλη να γίνει «εστία καλλωπισμού και ευθυμίας» για τους νέους πελάτες και τους «εθνικούς

84. Εφ. *Εστία*, 4.2.1896. Ο Τύπος αναδημοσιεύει τις τιμές από τα εκδοθέντα προγράμματα των πρακτορείων.

85. Εφ. *Ακρόπολις*, 5.3.1896 και 6.3.1896· εφ. *Εστία*, 26.1.1896.

86. Αρχείο Βικέλα, ΕΒΕ, έγγρ. 931, ό.π., σ. 612-613. Παρόλο που το ποσό που χρειαζόταν κανείς για να λάβει μέρος σε μια οργανωμένη κρουαζιέρα ήταν πολύ μικρότερο από ό,τι αν ταξίδευε μόνος του, το κοινωνικό και επαγγελματικό επίπεδο των ταξιδιωτών παρέμενε καθοριστικής σημασίας. Αν για παράδειγμα το κόστος ενός ταξιδιού στην Ελλάδα το 1897 ήταν 815 φράγκα, ποσό που αντιπροσώπευε τα δύο τρίτα του ετήσιου μισθού ενός δυτικοευρωπαίου βιομηχανικού εργάτη, και ο ετήσιος μισθός ενός δημοδιδασκάλου το 1900 έφτανε τα 1.000 ή 2.000 φράγκα (ανάλογα με την αρχαιότητα της θέσης), αντιλαμβανόμαστε ότι οι κατηγορίες αυτές δεν μπορούσαν να έχουν την πολυτέλεια ενός τέτοιου ταξιδιού.

87. Τα στοιχεία για το ταξίδι των γάλλων ελληνοστών στην Ελλάδα που παρατίθενται εδώ έχουν ως πηγή το έργο των Γιακουμή/Ρονά, *Το ταξίδι των ελληνοστών*, ό.π., σ. 14-43.

88. Ο Μπαβέας αναφέρεται από τον Τύπο και ως καφεπώλης (εφ. *Ακρόπολις*, 6.3.1896). Σε έγγραφο του αρχείου της ΕΟΑ καταγράφεται ως εμποροβιομήχανος (Αρχείο ΕΟΑ: Κ9-Φ12-Ε3). Το 1906 υποβάλλει στην ΕΟΑ εκ νέου τις προτάσεις του, μετά την εμπειρία του 1896, αλλά δεν έχει εντοπιστεί επίσημη απάντηση από την Επιτροπή που να του αναθέτει την υπόθεση διακίνησης των επισκεπτών στη Μεσολυμιάδα.

εκτιμητές της Ελλάδος».⁸⁹ Παράλληλα, κοινοποίησε αγγελία στον Τύπο για την ενοικίαση δωματίων στους ξένους.⁹⁰ Προς ενοικίαση δηλώθηκαν 1.200 μονοκατοικίες «χάριν των οικογενειών, μεθ' όλων των επίπλων και λοιπών χρειωδών». Οι τιμές των δωματίων άρχιζαν από «2½ μέχρι 3 δραχμών καθ' εκάστην», «χάριν των επαρχιωτών και εκ των υποδούλων μερών αναμενομένων», ενώ έφταναν έως και 10 δραχμές ανάλογα με τη θέση της οικίας, την κατάσταση του δωματίου και την απόσταση από το κέντρο της πόλης. Στο γραφείο του Cook δηλώθηκαν πάνω από 5.000 δωμάτια προς ενοικίαση.⁹¹

Σε ό,τι αφορά τα ξενοδοχεία, η διοργάνωση των Αγώνων σηματοδοτεί τον «χρυσό αιώνα». Οι τιμές των ξενοδοχείων «Μινέρβα»⁹² και «Μπάγκειον», σύμφωνα με την αναγραφόμενη τιμή στο δελτίο του Cook, ανέρχονταν ημερησίως σε 20-21 δραχμές κατ' άτομο για διαμονή, διατροφή και όλες τις παρεχόμενες υπηρεσίες. Οι τιμές του ξενοδοχείου «Μεγάλη Βρετανία» έφταναν τα 20-25 φράγκα ημερησίως με φαγητό και δείπνο. Η τιμή ενός δίκλινου επιπλωμένου δωματίου ήταν 10 φράγκα, ενώ του μονόκλινου 5. Ένα γεύμα table d'hôte κόστιζε 3 φράγκα το μεσημέρι και 4 το βράδυ. Στα ξενοδοχεία Α' κατηγορίας η διαμονή με δύο γεύματα κόστιζε 10-12 δραχμές και στα λαϊκά ξενοδοχεία 3-4 δραχμές τη βραδιά.⁹³

Η αυξημένη κίνηση δεν αφορά μόνο τα ξενοδοχεία της Αθήνας, αλλά και τα ξενοδοχεία της Πάτρας και της Κέρκυρας, τις πρώτες πόλεις-σταθμούς για τους ξένους. Τα μεγάλα ξενοδοχεία «Saint Georges» και «Bella Vennezia» της Κέρκυρας, τα ξενοδοχεία «Άστυ», «Αγγλία» και το «Μέγα Ξενοδοχείον» της Πάτρας γεμίζουν πελάτες.⁹⁴ Σύμφωνα με δημοσίευμα του Τύπου, οι ημερήσιες εισπράξεις των ξενοδοχείων φτάνουν τις 1.000-1.500 δραχμές.⁹⁵

Από τα σημαντικότερα ξενοδοχεία της Αθήνας, αυτό που αποτελεί το σήμα κατατεθέν της πόλης είναι το ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία». Το όνομά του παραπέμπει σε μια

89. Εφ. *Εστία*, 10.2.1896.

90. Εφ. *Το Άστυ*, 17.11.1895. Το γραφείο των πληροφοριών συστάθηκε από την Επιτροπή Δεξιώσεως στη μεγάλη οικία Μελά. Το διηύθυνε ο γενικός γραμματέας της ΕΟΑ, Σπυρίδων Λάμπρος, και τα μέλη της επιτροπής Αγγελος Μεταξάς και Κωνσταντίνος Κουτσαλέξης. Βλ. Εφ. *Εστία*, 21.2.1896.

91. Εφ. *Ακρόπολις*, 6.3.1896, 13.3.1896· εφ. *Το Άστυ*, 22.2.1896. Βλ. επίσης περ. *Εφημερίς των Κυριών* (28.1.1896, 4.2.1896), στο άρθρο «Αι Ελληνίδες κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας», σχετικά με το ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν οι γυναίκες στην καλή φιλοξενία και στην ευπρόσωπη εικόνα προς τους ξένους.

92. «Ο Cook μάς εξασφάλισε δωμάτια στο ξενοδοχείο “Μινέρβα”, στην οδό Σταδίου, κι έχουμε θανμάσια δωμάτια στον πρώτο όροφο, συμπεριλαμβανομένων γευμάτων με κρασί, για 20 φράγκα την ημέρα. Πολύ λογική τιμή κατά τη γνώμη μου, αν λάβουμε υπόψη τη συρροή ξένων. Σκοπεύω να κάνω μαθήματα νέων ελληνικών όσο θα είμαι εδώ. Ευτυχώς, ο ξεναγός που συνεργάζεται με το ξενοδοχείο είναι πρόθυμος να μου κάνει τα απαραίτητα μαθήματα». Αναμνήσεις από το χειρόγραφο ημερολόγιο του αθλητή Jack Boland, Αρχείο ΔΟΕ, σ. 93.

93. Εφ. *Εστία*, 19.1.1896, 4.2.1896, 7.2.1896, 10.2.1896. Για τις τιμές στο ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία», βλ. και Νίκος Πολίτης, *Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896. Όπως τους έζησαν τότε οι Έλληνες και οι ξένοι*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1996, σ. 40· βλ., επίσης, Άγγελος Βλάχος, *Μεγάλη Βρετανία. Ένα ξενοδοχείο σύμβολο*, εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 2003, σ. 36.

94. Το «Μέγα Ξενοδοχείον των Πατρών», ανάλογο των ξενοδοχείων της Ευρώπης, «ανάγει την Πάτραν εις πόλιν αληθώς ευρωπαϊκήν». Προσφέρει υψηλές υπηρεσίες, οι τιμές του είναι «ευθηναί και οικουρήσιαι», ενώ υπερέρχει «η προθυμοτάτη και ειλικρινής περιποίηση και ευλάβεια προς τους ξένους»: εφ. *Το Άστυ*, 5.3.1896.

95. Εφ. *Ακρόπολις*, 7.4.1896.

«κοσμοπολίτικη εκδοχή του ευρωπαϊκού ονείρου» και φανερώνει τον πόθο διαφοροποίησης από την Ανατολή.⁹⁶ Χτίστηκε σε σχέδια του αυστριακού αρχιτέκτονα Theophil von Hansen⁹⁷ και αποτέλεσε το επίκεντρο της αθηναϊκής ζωής για πάνω από μισό αιώνα αλλά και τη γέφυρα της Αθήνας με την Ευρώπη, καθώς τα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα φιλοξένησε προσωπικότητες του ευρωπαϊκού επιχειρηματικού κόσμου. Η διοργάνωση των Αγώνων συντέλεσε στη διεθνή καταξίωσή του.⁹⁸ Ο αρχιτεκτονικός διάκοσμος, η ποικιλία των ανέσεων, το υψηλό επίπεδο υπηρεσιών που πρόσφερε και η αίγλη των προσωπικοτήτων που κατέλυσαν εκεί έκαναν τη «Μεγάλη Βρετανία» το γνωστότερο κτήριο της Αθήνας μετά τον Παρθενώνα. Για κάποιους από τους επισκέπτες του αποτελούσε τη μοναδική ανάμνηση από την πόλη της Αθήνας μετά το ναό της Αθηνάς.⁹⁹ Εκεί συγκεντρώνονταν η αθηναϊκή αριστοκρατία, οι ξένες διπλωματικές αποστολές στην Ελλάδα και οι εκπρόσωποι της κυβερνητικής και πολιτικής ιεραρχίας. Το 1896 φιλοξενήθηκαν, εκτός από τα μέλη της ΔΟΕ και το ζεύγος Coubertin, όλοι οι υψηλοί καλεσμένοι των Αγώνων, πρίγκιπες, κόμητες, αξιωματούχοι, πλούσιοι ομογενείς, μέλη της γαλλικής ομάδας οπλομαχίας, γάλλοι δημοσιογράφοι, ο Δημήτριος Βικέλας, μέλη της υψηλής κοινωνίας των Αθηνών, οι κυβερνήτες των ελλειμνισμένων ατμόπλοιων *Σενεγάλη*, *Λουζιτάνια*, *Νικόλαος Α΄* κ.ά.¹⁰⁰

Πέρα από την ξενοδοχειακή πολιτική που ακολούθησαν οι επαγγελματίες του κλάδου, αξίζει να αναφερθεί η σύγχυση που δημιουργήθηκε στον απλό κόσμο, που προσδοκούσε και αυτός με τη σειρά του κέρδος από τη διοργάνωση, σχετικά με την ενοικίαση των δωματίων.¹⁰¹ Οι φήμες που κυκλοφορούσαν για τις υψηλές τιμές των ενοικίων ανάγκασαν το Σύνδεσμο Ξενοδόχων να προβεί σε καθησυχαστική ανακοίνωση στον Τύπο.¹⁰² Στην εφημερίδα *Εστία* καταγράφεται ακριβώς το κλίμα που επικράτησε πριν από τους Αγώνες: «κάτι, το οποίον δεν ετονίσθη ακόμη επαρκώς [...] είνε αι ελπίδες αι

96. Βλ. Νίκος Βατόπουλος, «Ονομασίες Ξενοδοχείων», στο Κουνενάκη, *Παλαιά Ξενοδοχεία της Αθήνας*, ό.π., σ. 31.

97. Μπίρης, *Αι Αθήναι*, ό.π., σ. 128-130.

98. Βλάχος, *Μεγάλη Βρετανία*, ό.π., σ. 122-126.

99. René Puaux, *Ελλάδα, γη αγαπημένη των θεών* (μτφρ. Γιώργος Σπανός, εισαγωγή-σημειώσεις-σχόλια Χαρ. Α. Μπάλτας), Παπαδήμας, Αθήνα 1995, σ. 44-48.

100. Ρένα Τόμπλερ / Αφροδίτη Παπαστεφάνου (επιμ.), *Μνήμες Αθήνας 1896. Η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων και η ιστορική παρουσία του ξενοδοχείου Μεγάλη Βρετανία*, Ματσούκης ΑΕ, Αθήνα 1995, σ. 31-33.

101. Σε άρθρο της εφημερίδας *Ακρόπολις* (22.12.1895) με τίτλο «Χρήματα διά τους Αγώνας» αναλύεται υποθετικά το κέρδος που θα αποκόμιζαν οι πολίτες από τη συγκεκριμένη διοργάνωση. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, η Αθήνα θα φιλοξενούσε 60.000 ανθρώπους: 15.000 από την Ευρώπη και την Αμερική, άλλους τόσους από την Ανατολή και την υπόδουλη Ελλάδα και 30.000 από το εσωτερικό. Υπολογίζοντας κατά μέσο όρο 200 δραχ. τη δαπάνη κατ' άτομο «των εκ του εσωτερικού», 400 δραχ. «των εκ της Ανατολής» και 1.000 δραχ. «των εκ της Δύσεως», το κέρδος θα ήταν 27.000.000 δραχ. για την πόλη. Σύμφωνα με υπολογισμούς της εφημερίδας *Το Άστυ* (24.3.1896), οι ξένοι επισκέπτες ανέρχονταν συνολικά σε 25.000. Ο αθλητής J. G. Robertson, στηριζόμενος στις πληροφορίες του αγγλικού και του ελληνικού Τύπου, μιλά για 20.000 ξένους χωρίς να διευκρινίζει αν περιλαμβάνονται στο νούμερο αυτό οι ομογενείς και οι επαρχιώτες: βλ. J. G. Robertson, «The Olympic Games», *The Fortnightly Review* 354 (Ιούν. 1896), σ. 955. Η εφ. *Εστία* (6.5.1896) αναφέρει 10.000 επισκέπτες, κυρίως ομογενείς και επαρχιώτες και ελάχιστους ξένους.

102. Εφ. *Το Άστυ*, 14.3.1896.

συγκεντρωθείσαι επί των Αγώνων αυτών υπό των διαφόρων εργατικών τάξεων – μπα-
κάληδων, μανάβηδων, ξενοδόχων, οικοδεσποτών, αμαξιάδων, λούστρων ακόμη, και...
και... Όλοι περιμένουν τους Αγώνας διά να κερδίσουν χρήματα· όλοι προσμένουν τον
παράν, ο οποίος θα πέση από τους ξένους διά να πληρώσουν τα χρέη των· άλλοι διά να
επισκευάσουν, να επιπλώσουν τα σπίτια των». ¹⁰³

Η φήμη για την ακρίβεια των ενοικίων στην Αθήνα καταγράφεται ως ανασταλτικός
παράγοντας για την έλευση ομογενών, κυρίως από την Αλεξάνδρεια, αλλά και από τη
Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη, αφού φοβούνται μήπως «δεν εύρουν ούτε πού να
πάγουν ούτε πού να κοιμηθούν». ¹⁰⁴ Επίσης, με την ίδια αφορμή πολλοί ξένοι ανέβαλαν
το ταξίδι τους διότι πίστευαν ότι τα ποσά για τη διαμονή τους θα ήταν υπέρογκα·
συναθροίστηκαν στην Ιταλία περιμένοντας να τελειώσουν οι Αγώνες και μετά να ταξι-
δέψουν στην Αθήνα. ¹⁰⁵

Δεν έλειψε βεβαίως και η σατιρική παρουσίαση του όλου θέματος:

*Θα πέση μπόλικος παράς με τους αγώνας τώρα
και ακριβά το σπίτι του καθένας θα νοικιάση
και τρέχουν ενοικιασταί μέσα στον Κουκ με φόρα
ποιος να πρωτοπροφθάση.*

*Δηλώνουν σπίτια κάμαρες, δηλώνουν σάλες φίνες
ανώγεια, υπόγεια και μάνδρες και κουζίνες
και μες την τόση φούρια
και σταύλοι εδηλώθηκαν και μερικά αχούρια.*

*Ο Κουκ ούτε μια κάμαρη ξενοίκιαστη θ' αφήση
κάτω στην Πλάκα στον Ψυρρή και στο Βατραχονήσι
και κείνο το περίφημο του Δεληγιάνη χάνι
φιγούρα της Βρετανίας στις εορτάς θα κάνη... ¹⁰⁶*

Πάντως όσοι ταξίδεψαν με κάποια από τα μεγάλα ατμόπλοια δεν αντιμετώπισαν πρό-
βλημα στέγης. Όσα ναυλώθηκαν από ομογενείς που ήθελαν να έρθουν στην Αθήνα ειδικά
για τους Αγώνες, όπως αυτό της εταιρείας Κουρτζή το οποίο ναύλωσαν εκατό ομογενείς
από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, χρησιμοποιήθηκαν ως πλωτά ξενοδοχεία. Η
ημερήσια διαμονή σε αυτά κόστιζε 50 χρυσά φράγκα. ¹⁰⁷ Επίσης, τα μεγάλα κρουαζιερό-
πλοια, όπως το *Σενεγάλη*, το οποίο μετέφερε τη γαλλική αποστολή, ή άλλα αντίστοιχα,
πρόσφεραν στους πελάτες τους διαμονή και διατροφή, με τιμή εξαρχής προκαθορισμένη,
αφού η Αθήνα αποτελούσε έναν από τους σταθμούς της κρουαζιέρας τους. ¹⁰⁸

103. Εφ. *Εστία*, 21.3.1896.

104. Στο ίδιο· εφ. *Μεταρρύθμις*, 1.4.1896.

105. Robertson, «The Olympic Games», ό.π., σ. 954-955· εφ. *Το Άστυ*, 21.3.1896.

106. Εφ. *Ακρόπολις*, 17.3.1896.

107. Εφ. *Το Άστυ*, 8.3.1896· εφ. *Ακρόπολις*, 15.3.1896.

108. Η εταιρεία Δαούτ από την Αλεξάνδρεια πρόσφερε δεκαπενθήμερη διαμονή στο ατμόπλοίο της, άνευ
διατροφής, με 18 λίρες για την πρώτη θέση και 14 για τη δεύτερη· εφ. *Το Άστυ*, 4.3.1896.

Μετά το ζήτημα της διασφάλισης διαμονής, έπρεπε επίσης να αντιμετωπιστεί η μετακίνηση και η μεταφορά των επισκεπτών στο εσωτερικό της χώρας. Η Επιτροπή Δεξιώσεως, σε συνεργασία με τις εταιρείες σιδηροδρόμων και τον Δήμο Αθηναίων έλαβαν μέτρα σχετικά με τις οδικές συγκοινωνίες για την καλύτερη εξυπηρέτηση αθλητών και επισκεπτών στην Αθήνα στον τομέα της διακίνησης, αλλά και για τον καλλωπισμό των χώρων.¹⁰⁹

Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, και χάρι του λαού των επαρχιών, από τις 21 Μαρτίου μέχρι τις 10 Απριλίου η Εταιρεία Σιδηροδρόμων Πελοποννήσου πρόσθεσε έκτακτα δρομολόγια από την Τρίπολη, την Κόρινθο και την Πάτρα, προσφέροντας έκπτωση 30% στα εισιτήρια. Επίσης, για τους ξένους που θα κατέπλεαν στην Πάτρα με τελικό προορισμό την Αθήνα αποφάσισε, σε συνεννόηση με τα ξένα πρακτορεία, την κυκλοφορία έκτακτων αμαξοστοιχιών (από 18 έως 24 Μαρτίου) που θα έφταναν μέχρι το σταθμό της Ομόνοιας.¹¹⁰ Κατόπιν κοινής απόφασης των εταιρειών των σιδηροδρόμων Πελοποννήσου και Αττικής, τις ημέρες των εορτών ο συρμός από την Πάτρα χρησιμοποιούσε και τις σιδηροτροχιές της Αττικής φέρνοντας τους επιβάτες στο σταθμό Λαυρίου, κοντά στην Ομόνοια, ενώ ενοικιάστηκαν κατάλληλοι χώροι για τις αποσκευές των επιβατών.¹¹¹ Παράλληλα, ελήφθησαν μέτρα που αποσκοπούσαν στην αισθητική διαμόρφωση του παλιού σταθμού του σιδηροδρόμου Αθηνών-Πειραιώς και της οδού Πελοποννήσου που οδηγούσε στο σταθμό του ΣΠΑΠ.¹¹²

Καθώς αναμενόταν ότι πολλοί ομογενείς θα επισκέπτονταν το μοναστήρι της Αγίας Λαύρας στα Καλάβρυτα (στην εθνική συνείδηση των Ελλήνων θεωρούνταν τόπος έναρξης της Επανάστασης του 1821), τέθηκε σε κοινή χρήση από την εταιρεία ΣΠΑΠ και το τμήμα Διακοφτού-Καλαβρύτων, με ανταποκρίσεις αμαξοστοιχιών από την Αθήνα και την Πάτρα.

Η εταιρεία ΣΠΑΠ πρόσφερε εισιτήρια με μειωμένη τιμή για όσους θα συμμετείχαν σε εκδρομές αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Έτσι, από την 1η έως τη 10η Απριλίου χορηγούσε εισιτήρια «ισχύοντα διά την επάνοδον επί 5 ημέρας από της εκδόσεώς των και με δικαίωμα διακοπής εις διαμέσους σταθμούς». Για το Ναύπλιο η Α΄ θέση κόστιζε 20 δρχ. και η Β΄ 15 δρχ., ενώ για την Ολυμπία 45 δρχ. και 35 δρχ. αντίστοιχα.¹¹³

Κατά τις ημέρες των Αγώνων αυξήθηκαν και οι μετακινήσεις με άμαξες, καθώς οι

109. Δήμαρχος Αθηναίων το 1896 ήταν ο Λάμπρος Καλλιφρονάς, ο οποίος «εξελέγη κατά τας δημαγωγείας της 10ης Σεπτεμβρίου 1895, διά ψήφων λευκών 7.551, ενώ ο Τιμ. Φιλήμων έλαβε μόνον 5.711». Βλ. Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Οι δήμαρχοι των Αθηνών (1835-1907). Μετά προεισαγωγής περί δημογεροντίας*, Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη-Παπαγεωργίου, Αθήνα 1907 [φωτ. ανατύπ.: Δήμος Αθηναίων/Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα 2001 (επιμ.-εισαγ. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη), σ. 382]. Σχετικά με τα ζητήματα καθαριότητας και καλλωπισμού της πόλης υπάρχουν αρκετές καταγραφές στον Τύπο, αφού το πρόβλημα παρουσιάζεται έντονο. Η έλλειψη αποχετευτικού δικτύου και το «ρουπαρό θέαμα» των σφαγείων ταλανίζει καθημερινά τους πολίτες και οπωσδήποτε συμβάλλει στην αρνητική εικόνα της πόλης. Βλ. ενδεικτικά: εφ. *Ακρόπολις* 23.12.1895, 12.12.1895· βλ. επίσης στην ίδια εφημερίδα (23.9.1895) το άρθρο του άγγλου οικονομολόγου E. Law, με τίτλο «Διατί δεν έρχονται ξένοι εις την Ελλάδα».

110. Εφ. *Ακρόπολις*, 1.3.1896, 6.3.1896· εφ. *Το Άστυ*, 12.3.1896.

111. Εφ. *Εστία*, 25.1.1896, 7.2.1896.

112. Εφ. *Ακρόπολις* 4.3.1896, εφ. *Εστία*, 21.2.1896, 1.3.1896, και εφ. *Το Άστυ*, 27.2.1896.

113. Εφ. *Το Άστυ*, 12.3.1896, 29.3.1896.

περισσότεροι ξένοι χρησιμοποιούσαν αυτό το μέσο για τη μετάβασή τους από τον Πειραιά στην Αθήνα.¹¹⁴ Οι αμαξηλάτες ζήτησαν –και πέτυχαν– τιμή κούρσας αυξημένη κατά μισή δραχμή (από μία δραχμή σε μιάμιση), και, για την ενοικίαση της άμαξας, αύξηση μίας δραχμής (από τρεις δραχμές ανά ώρα σε τέσσερις). Με διαταγή του διευθυντή της αστυνομίας, το τιμολόγιο αναρτήθηκε στις άμαξες σε τρεις γλώσσες. (Ας σημειωθεί εδώ ότι οι αμαξηλάτες δεν είχαν την καλύτερη φήμη· θεωρούνταν οξύθυμοι και «μακιαβελικοί» στις συμφωνίες τους, γι' αυτό και ελήφθη μέριμνα να τεθούν σαφή όρια στις απαιτήσεις τους.)

Νά πώς περιγράφει ένας επισκέπτης των Αγώνων τα αθηναϊκά μέσα μεταφοράς: «Μικρά χαριτωμένα τραμ που τα σέρνουν [...] μικροσκοπικά άλογα, όχι μεγαλύτερα από παιχνίδια, διασχίζουν την πλατεία. [...] Ποδήλατα πηγαиноέρχονται γρήγορα στους δρόμους, ενοικιαζόμενες άμαξες και λαντό σταθμεύουν στις πόρτες των ξενοδοχείων. Τα δημόσια οχήματα ονομάζονται ακόμα και σήμερα “άμαξες”, λέξη που όπως θυμάστε χρησιμοποίησε και ο Όμηρος, μιλώντας για το άρμα του Αχιλλέα. Ο Έλληνας, πριν νοικιάσει κάποιο από αυτά, κλείνει με τον αμαξά αυτό που λέγεται “συμφωνία”. Μην περδευτείτε ως προς το νόημα. Το κλείσιμο της συμφωνίας δεν απαιτεί μουσικό ταλέντο· απαιτεί δυνατό χαρακτήρα και διπλωματική ευφυΐα. Αν δεν κλείσεις “συμφωνία” πριν ξεκινήσεις, θα υπάρξει “διαφωνία” όταν έρθει η ώρα να πληρώσεις τα ναύλα».¹¹⁵

Εκτός από την εξασφάλιση οικονομικής και ασφαλούς μετακίνησης των επισκεπτών, ένα άλλο κομμάτι που έχριζε ιδιαίτερης προσοχής και απαιτούσε οργάνωση ήταν τα κύρια λιμάνια της χώρας. Ο Πειραιάς, η Κέρκυρα και η Πάτρα¹¹⁶ θα καθόριζαν τις πρώτες εντυπώσεις των ξένων για την Ελλάδα, και για το λόγο αυτόν έγιναν αρκετές παρεμβάσεις. Το υπουργείο Ναυτικών προχώρησε στο διορισμό ικανών λιμεναρχών και «όχι του γλυκού νερού, των υποκλίσεων, των υποχωρήσεων και των δισταγμών». Προκειμένου μάλιστα να περιορίσει το «αισχρόν φαινόμενον των λεμβούχων αναρριχωμένων δίγκην ληστοπειρατών του μεσαίωνα επί των καταπλεόντων ατμοπλοίων», εξέδωσε τιμολόγιο στα ελληνικά και τα γαλλικά, το οποίο έπρεπε να βρίσκεται αναρτημένο στο πηδάλιο κάθε βάρκας.¹¹⁷

Στο τελωνείο του Πειραιά ελήφθησαν δραστικά μέτρα για τη διαχείριση των χιλιάδων ανθρώπων που θα περνούσαν από κει. Το νοσηρό κλίμα που επικρατούσε στα ελληνικά τελωνεία, το οποίο κατέγραψε ο Deschamps, αποτελούσε δυσφήμιση για την Ελλάδα.¹¹⁸ Για τους λόγους αυτούς εκδόθηκε νέος κανονισμός για τον εκτελωνισμό των αποσκευών, ο οποίος στάλθηκε στα τελωνεία Πειραιά, Πάτρας, Ζακύνθου και Κέρκυρας και όντως υπήρξε πιο αποτελεσματικός. Μέτρα ελήφθησαν επίσης για τη βελτίωση των υπηρεσιών της ατμοπλοΐας.

114. Εφ. *Εστία*, 2.3.1896· εφ. *Το Άστυ*, 27.1.1896, 3.3.1896.

115. Holmes, *The Olympian Games in Athens*, ό.π., σ. 17-18.

116. Για τη σημασία των λιμανιών αυτών, αλλά και για τη σημασία του μικρού λιμανιού του Κατάκολου στον Πύργο, βλ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια*, ό.π., σ. 166-197. Βλ. επίσης Χριστίνα Αγκριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 77-78, 98-100, 118-120.

117. Εφ. *Το Άστυ*, 27.1.1896, 13.3.1896.

118. Deschamps, *Η Ελλάδα σήμερα*, ό.π., σ. 32-34.

Το ταξίδι των ξένων αθλητών

Η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων ανησυχούσε όχι μόνο για τον τρόπο διαχείρισης του πλήθους των επισκεπτών που θα κατέφθαναν στην Αθήνα, αλλά κυρίως για την εξασφάλιση της συμμετοχής των ξένων αθλητών στους Αγώνες – μια υπόθεση καθόλου εύκολη. Αν και αμέσως μετά τη σύστασή της είχε αποστείλει τις προσκλήσεις, οι δηλώσεις συμμετοχής δεν ήταν όσες αρχικώς είχαν υπολογιστεί. Την εποχή εκείνη τα κράτη δεν είχαν οργανωμένες ολυμπιακές επιτροπές, και ως εκ τούτου το 1896 οι περισσότεροι αθλητές έρχονταν στην Αθήνα ως ιδιώτες.

Η Οργανωτική Επιτροπή των Αγώνων απέστειλε 2.500 προσκλήσεις. Ο φόβος της Επιτροπής Δεξιώσεως ότι ο αριθμός των αθλητών και των επισκεπτών θα ξεπερνούσε τις 12.000, όταν η Αθήνα μπορούσε να φιλοξενήσει μόλις 4.000 άτομα, δεν αποδείχτηκαν αληθινοί. Λίγο πριν από την έναρξη των Αγώνων οι δηλώσεις συμμετοχής από ξένους αθλητές ήταν ακόμη περιορισμένες, και η Επιτροπή άφησε ανοιχτούς τους καταλόγους εγγραφής μέχρι την τελευταία στιγμή. Για την εγγραφή ενός αθλητή απαιτούνταν η βεβαίωση του ερασιτεχνικού σωματείου στο οποίο ανήκε και η κατάθεση αίτησης συμμετοχής στη Γενική Γραμματεία των Αγώνων. Λόγω της έλλειψης κεντρικών αθλητικών φορέων σε πολλές χώρες, του περιορισμένου χρονικού διαστήματος, των διαφορετικών αθλητικών συστημάτων και των εξόδων μετακίνησης, ο αριθμός των αθλητών που δήλωσαν συμμετοχή ήταν περιορισμένος.¹¹⁹

Τελικά κατέφθασαν στην Αθήνα αθλητές από δεκατρείς χώρες.¹²⁰ Από την Αγγλία ταξίδεψαν έξι αθλητές,¹²¹ οι δύο εκ των οποίων με δικά τους έξοδα. Από τη Γαλλία ταξίδεψαν συνολικά είκοσι αθλητές, με το πλοίο *Σενεγάλη*. (Το κόστος του ταξιδιού ανερχόταν σε 450 φράγκα για την Α' θέση και 380 για τη Β'. Αν προσθέσουμε και τα έξοδα διατροφής, καταλαβαίνουμε γιατί διαμαρτυρόταν ο Coubertin στον Βικέλα.¹²²)

Το πρακτορείο Stangen ανέλαβε το ταξίδι των 21 γερμανών αθλητών, επικεφαλής των οποίων ήταν ο Willibald Gebhardt. Οι περισσότεροι ταξίδεψαν με τρένο μέσω Βιέννης και από το λιμάνι της Τεργέστης ήρθαν στον Πειραιά με την αυστριακή εταιρεία. Οι υπόλοιποι έφτασαν σιδηροδρομικώς στο λιμάνι του Μπρίντιζι και από κει με πλοίο στην Πάτρα.

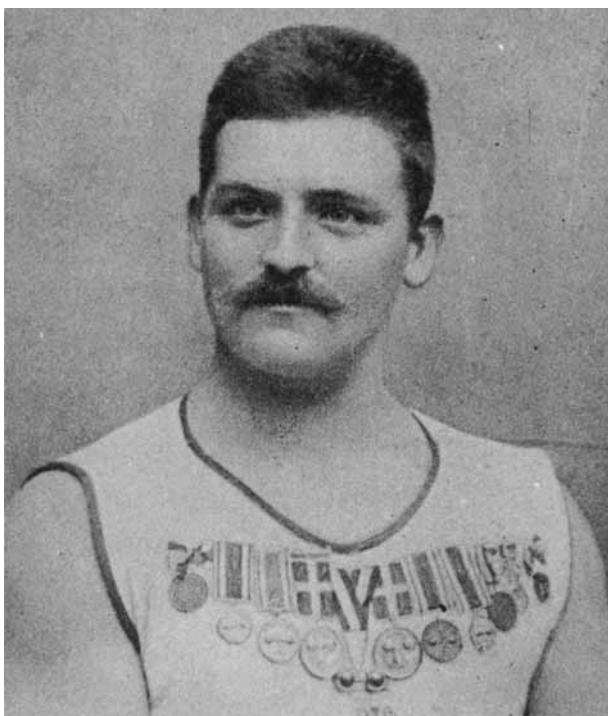
Στη Σουηδία δεν υπήρχε ειδική επιτροπή να αναλάβει την προετοιμασία των αθλητών. Η επιτροπή της ένωσης γυμναστικών σωματείων της Σουηδίας ανέλαβε να προπαραγγνίσει τη διοργάνωση, αλλά παρόλο που οι διάδοχοι της Σουηδίας και της Νορβηγίας

119. Προβλήματα στις ξένες συμμετοχές δημιούργησαν εξάλλου η δυσανεμία των Γερμανών για τον «γαλλικό» χαρακτήρα της διοργάνωσης και η απροθυμία των Άγγλων να μετάσχουν. Βλ. σχετικά Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 290-293.

120. Κ. Γεωργιάδης, «Η γέννηση της ιδέας της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα έως τα μέσα του 19ου αιώνα», διδακτορική διατριβή (υπό δημοσίευση), και ιδίως το κεφάλαιο «Η μεταφορά και η συμμετοχή των ξένων αθλητών στους Αγώνες», σ. 253-267, από το οποίο αντλούμε τα στοιχεία για το ταξίδι των αθλητών.

121. Ο ένας από αυτούς ήταν ο Αυστραλός Edwin Flack, ως μέλος του «London Athletic Club». Πήρε όμως μέρος με τα χρώματα της Αυστραλίας. Στο ίδιο, σ. 255.

122. Αρχείο Βικέλα, ΕΒΕ, έγχο. 865, ό.π., σ. 671-673.

Ο W. Jensen, πρώτος στην άρση βαρών «δι' αμφοτέρων των χειρών» και δεύτερος στην άρση βαρών «διά της μιας χειρός» (26.3.1896). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.51]

Ο Alfred Hajos Guttman (Ονγγαρία), πρώτος ολυμπιονίκης στους κολυμβητικούς αγώνες 100 και 1.200 μ. (1896). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.77]

έδειξαν έντονο ενδιαφέρον, οι συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές. Την ίδια χρονική περίοδο οι Σουηδοί διοργάνωναν δική τους εθνική εορτή γυμναστικής· επιπλέον, δύσκολα θα μπορούσαν να βρεθούν αθλητές που θα ξόδευαν χρόνο και χρήμα για μια τέτοια μετακίνηση. Τελικά στην Αθήνα ήρθαν μόνο ο Viktor Balck, μέλος της ΔΟΕ, και ο αθλητής Henrik Sjöberg, ο οποίος κατέβαλε τα μισά έξοδα του ταξιδιού μόνος του (τα υπόλοιπα προήλθαν από εισφορές). Ταξίδεψαν με τρένο στην Τεργέστη και από κει με πλοίο της εταιρείας Austrian Lloyd στην Πάτρα.

Στην Ουγγαρία ο Ferenc Kemény, μέλος της ΔΟΕ, είχε δρομολογήσει από το 1895 την ίδρυση εθνικής ολυμπιακής επιτροπής για να απευθύνονται σε αυτήν όσοι ήθελαν να δηλώσουν συμμετοχή. Ο ίδιος εξασφάλισε την επίσημη συγκατάθεση της πολιτείας και των αθλητικών συλλόγων να συμμετάσχουν στα έξοδα. Η ουγγρική αποστολή περιλάμβανε επτά αθλητές, πέντε παράγοντες και τον ίδιο τον Kemény. Έφτασαν με τρένο στη Θεσσαλονίκη και από κει με πλοίο στον Πειραιά.

Από την Αμερική ταξίδεψαν για την Ελλάδα τέσσερις αθλητές του Πανεπιστημίου του Princeton και εννέα αθλητές της Boston Athletic Association με τον προπονητή τους. Η αντιπροσωπεία δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία του William Sloane, μέλους της ΔΟΕ. Οι αμερικανοί αθλητές, γόνιμοι αριστοκρατικών οικογενειών, «πλουσιώτατοι, το αί-λάϊφ της αμερικανικής νεότητας»,¹²³ ταξίδεψαν πρώτη θέση με το ατμόπλοιο *Fulda*. Ένα μέρος των καμπινών τους είχε διαμορφωθεί για προπόνηση. Από το Γιβραλτάρ έφτασαν στη Νάπολη, από κει σιδηροδρομικώς στο Μπρίντζι και στη συνέχεια με πλοίο στην Πάτρα· το ταξίδι τους διήρκεσε δεκαπέντε ημέρες. Έφτασαν στην Αθήνα λίγο πριν από τους Αγώνες, και τους επιφυλάχτηκε θερμή υποδοχή.¹²⁴

Η Βουλγαρία, παρόλο που οι σχέσεις της με την Ελλάδα δεν ήταν εκείνη την εποχή καλές, εκπροσωπήθηκε από μια μικρή αποστολή τεσσάρων αθλητών και τον Todor Jonchen, ιδρυτικό μέλος της Γυμναστικής Ένωσης.¹²⁵ Για τους Αγώνες όμως δηλώθηκε μόνο ο αθλητής Charles Champraud, ελβετικής καταγωγής.¹²⁶ Η Ελβετία δεν ανταποκρίθηκε ιδιαίτερα. Έλαβε μέρος με δύο αθλητές, εκ των οποίων ο ένας πιθανόν να διέμενε στην Αθήνα πριν από τους Αγώνες και δήλωσε συμμετοχή την τελευταία στιγμή. Η Δανία, λόγω καταγωγής του βασιλιά Γεωργίου, δεν μπορούσε να μείνει αμέτοχη· έλαβε

123. Εφ. *Ακρόπολις*, 15.4.1896.

124. «Η υποδοχή που μας επιφύλαξε η Αθήνα, παρά την αξιαγάπητη φιλοξενία της, απείχε πολύ από το να μας βοηθήσει. Μας υποδέχτηκε μια συνοδεία με στρατιωτική μουσική. Στη συνέχεια μας ανάγκασαν να συμμετάσχουμε σε μια πορεία, διανύοντας μια απόσταση που μου φάνηκε ατελείωτη, μέχρι το Δημαρχείο. Εκεί ακολούθησαν πολλοί λόγοι, αναμφίβολα γεμάτοι εγκώμια για εμάς, αλλά, εξαιτίας του γεγονότος ότι ήταν στα ελληνικά, μας ήταν ακατανόητοι [...]. Στο τέλος της τελετής έπρεπε να περπατήσουμε μέχρι το ξενοδοχείο μας. Έκανα τη σκέψη ότι τόσο περπάτημα με τόσο γερό οινοποσία θα επηρέαζαν οπωσδήποτε την απόδοσή μας την επομένη.» Απομνημονεύματα του αθλητή Thomas P. Curtis, στο Otto Mayer, *Rétrospectives olympiques, Athènes 1896 - Paris 1900*, Cailler, Γενεύη 1961, σ. 58.

125. Η εφ. *Ακρόπολις* (29.3.1896), αναφέρει ότι σε αυτό συντέλεσε και η ειδική αποστολή της ίδιας της εφημερίδας στα κράτη του Αίμου, δίκην διπλωματικής προπαγάνδας.

126. Ο Champraud δηλώθηκε ως Champoff. «Εβουλγαροποιήθη προχείρως» και στάλθηκε στην Αθήνα να εκπροσωπήσει τη Βουλγαρία, όπου εργαζόταν ως δάσκαλος γυμναστικής στη Σόφια. Βλ. Ι. Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 318.

μέρος με τρεις αθλητές. Η Αυστρία έστειλε και αυτή τρεις αθλητές, τους οποίους ενίσχυσε οικονομικά η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων της χώρας.

Από την Ιταλία ήρθε πεζός, για να λάβει μέρος στον μαραθώνιο, ο 25ετής μηχανικός Carlo Airoidi, «μικρός το δέμας, αλλ' ευμελής και αθλητικώτατος και φυσιγνωμίας ζωηροτάτης», δεινός πεζοπόρος και μέλος του αθλητικού σωματείου Società pro Italia. Αναχώρησε στις 15 Φεβρουαρίου από το Μιλάνο, από όπου καταγόταν, και αφού διέσχισε την Ιταλία έφτασε στη Ραγούζα της Δαλματίας μετά από δεκαεννέα ημέρες, διανύοντας 1.300 χιλιόμετρα. Από κει πήγε με ατμόπλοιο στην Κέρκυρα και, διά θαλάσσης πάλι, έφτασε στην Πάτρα στις 16 Μαρτίου. Στη συνέχεια, πεζός, αφίχθη στην Αθήνα στις 19 Μαρτίου. Ο Airoidi τελικά αποκλείστηκε από τους Αγώνες, ενώ αρχικά είχε γίνει δεκτός. Τα αίτια αποκλεισμού του δεν είναι σαφή· στον Τύπο διατυπώνονται αιχμές για επαγγελματισμό του αθλητή.¹²⁷

Οι έλληνες επαρχιώτες

Ο εορτασμός του Πάσχα και της εβδομηκονταπενταετηρίδας από την Απελευθέρωση συνέπιπτε με τους Αγώνες. Αν και στην αρχή θεωρήθηκε δύσκολο για τους Έλληνες της επαρχίας να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους τις ημέρες αυτές, εντούτοις παρατηρήθηκε μεγάλη κοσμοσυρροή.

Εκτός από τους ανθρώπους που είχαν την οικονομική δυνατότητα να ταξιδεύουν όποτε ήθελαν, για κάποιους άλλους το ταξίδι και η διαμονή στην πρωτεύουσα δεν ήταν αυτονόητη υπόθεση.¹²⁸ Προκειμένου να έλθουν στην Αθήνα για να απολαύσουν το μοναδικό θέαμα των Αγώνων, αλλά και να γνωρίσουν την πρωτεύουσα, έπρεπε να έχουν αποταμιεύσει τα αναγκαία χρήματα. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Ακρόπολις*, οι άνθρωποι αυτοί της «μεσαίας εργατικής τάξης» φιλοξενήθηκαν σε σπίτια φίλων και συγγενών στην Αθήνα ή διέμεναν σε ξενοδοχεία Β' και Γ' κατηγορίας.¹²⁹

Χαρακτηριστικό παράδειγμα που καταγράφεται στον Τύπο αποτελεί ο τρικαλινός Όμιλος των Φιλολυμπίων που μπόρεσε να ταξιδέψει με μικρή δαπάνη. Τη διοργάνωση

127. Εφ. *Ακρόπολις*, 20.3.1896, 22.3.1896.

128. Βλ. τους μισθούς και τα ημερομίσθια γύρω στο 1890, όπως καταγράφονται από τον Χρήστο Λούκο, εδώ, «Η ελληνική πρωτεύουσα, 1890-1912», σ. 70. Βλ. επίσης και Πέτρος Πιζάνιας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985, σ. 234. Ενδεικτικά καταγράφουμε κάποιες αμοιβές τραπεζικών το 1896: ο κλητήρας Γ' στο κεντρικό υποκατάστημα της τράπεζας στην Αθήνα αμειβόταν με 60 δρχ., ο αρχικλητήρας με 140, ο διοικητής με 1.500, ο υποδιοικητής με 1.000, ο Α' διευθυντής με 600, ο λογιστής με 285,49 κτλ. Τα στοιχεία αυτά μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ποιες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες είχαν τη δυνατότητα να ταξιδέψουν στην Αθήνα με αφορμή τους Αγώνες.

129. Εφ. *Ακρόπολις*, 6.3.1896, 13.3.1896, 20.3.1896. «Δειά-δειά ήρχισαν να προβάλλουν από της προχθές και αι πρώται επαρχιακαί φυσιγνωμιαί [...]. Χθες εθεάθησαν προ του Σταδίου αι πρώται φουστανέλλαι και τα κοντογούνια των επαρχιών, μορφαί αγαθαί και πλήρεις αφελείας, διακρινόμεναι εκ πρώτης όψεως εκ των βλεμμάτων, τα οποία μετά θάμβους περιεργάζοντο το ανακαινισθέν κτίριον και όλην εκείνην την πυρετώδη εργασίαν ήτις εκτελείται εκεί κάτω [...].»

ανέλαβε ειδική επιτροπή του συλλόγου, «επί τούτου συσταθείσα». Η εκλεγμένη τριμελής επιτροπή, σε συνεννόηση με τους Σιδηροδρόμους Θεσσαλίας, την ανάλογη ατμοπλοϊκή εταιρεία, καθώς και με τον διευθυντή ενός ξενοδοχείου στην Αθήνα, κανόνισε ένα δεκαήμερο ταξίδι το οποίο περιλάμβανε μετάβαση, διανυκτερεύσεις και επάνοδο στην τιμή των 16 δρχ. Τέσσερις χιλιάδες Θεσσαλοί αναφέρεται στον Τύπο ότι έφτασαν συνολικά στην Αθήνα.

Εκτός από τους εύπορους χωρικούς των πεδινών περιοχών, μετέβησαν και πολλοί βλάχοι Ασπροποταμίτες που διέμεναν σε συγγενικά σπίτια.¹³⁰ Μεγάλη κινητικότητα παρατηρήθηκε επίσης από την Πάτρα και το Ναύπλιο προς την πρωτεύουσα:¹³¹ «Το βέβαιον είναι ότι την Ελλάδα όλην κατέλαβε ψύχωσης σωστή διά τους Ολυμπιακούς [...]. Πάει και η σταφιδοσυζήτησις και η δυστυχία και η πείνα και ως όσας δροσερά προβάλλει η ιδέα των πανηγύρεων, των εορτών [...] των ποικίλων θεαμάτων, του γλεντιού. Και το απίστευτον ότι εις τας επαρχίας [...] καταγίνονται περισσότερον με τας εορτάς των Αγώνων, παρά εδώ 'ς την Αθήνα. Φταίει και ο Τύπος [...] τα παραφούσκωσε τα πράγματα [...]».¹³²

Η άφιξη τόσοων ανθρώπων στην πόλη δημιούργησε ένα ιδιαίτερο χρώμα. Οι σκηνές που εκτυλίσσονται στο λιμάνι και τους σταθμούς είναι πρωτόγνωρες: «Αι εικόνες είναι αλληλοδιάδοχοι, ποικίλοι, πρωτότυποι. Απ' έξω σαν σφήκες πέριξ τεμαχίου κρέατος βομβούσιν των ξενοδοχείων οι υπάλληλοι. –Ξενοδοχείον της Πετρουπόλεως! –Εδώ πανσιόνες. –Της Ωραίας Ελλάδος –Τα πράγματά σας κύριοι. Και αρπάζουν πράγματα και σύρονται μπόγοι και βαλίτσας [...] και γεμίζουν τα τραμ και δυσανασχετούν οι υπολειπόμενοι και στεναχωρούνται αι κυρίες και παραπονούνται οι ομογενείς, διότι προτιμώνται οι Ευρωπαίοι και σφυρίζουν τα βαπόρια και τρέχουν αι ατμάκατοι και φωνάζουν οι χαμάληδες [...]».¹³³

Οι ξένοι στους Αγώνες

Οι Ολυμπιακοί του 1896 έγιναν αφορμή για να έρθουν στην Αθήνα και σημαντικές προσωπικότητες. Η επίσκεψη του βασιλιά της Σερβίας Αλέξανδρου προβλήθηκε και θεωρήθηκε πως έδωσε κύρος στη διοργάνωση των Αγώνων, και οπωσδήποτε είχε απήχηση στην κοινή γνώμη. Ο Αλέξανδρος, «μετρίου αναστήματος, σιτόχρους με μικρόν μύστακα και διόπτρας μυωπικής», συνοδευόταν από τον υπουργό των Στρατιωτικών Φρανάσοβιτς, υψηλόβαθμα στρατιωτικά στελέχη και τον προσωπικό του γιατρό. Έφτα-

130. Εφ. *Ακρόπολις*, 23.3.1896. Οι Αγώνες παρουσιάζουν και εμπορικό ενδιαφέρον γι' αυτούς: «Οι μεν πεδινοί θα πάρουν μαζί τους προς πώλησιν ό,τι κόττες, χήνες, πάπιες, γάλους έχουν, οι δε βλάχοι διάφορα είδη υφαντουργικής, κάπες, βελέντζες, σεντόνια μάλλινα, τυριά, βούτυρα».

131. Εφ. *Ακρόπολις*, 4.3.1896: «Οι Ναυπλιείς. Πόσοι και πότε έρχονται»· 20.3.1896: «Όλον το Ναύπλιον εις Αθήνας. Ακόμη και τα αρνά τους!». Σύμφωνα με τις εφημερίδες, οι Πατρινοί στο Στάδιο κυμαίνονται από 2.000 έως 3.000. Βλ. Ν. Ε. Πολίτης, *Ο πατραϊκός αθλητισμός*, τόμ. Α': *Η πρώτη δεκαετία 1891-1900*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1994, σ. 131.

132. Εφ. *Το Άστυ*, 19.3.1896.

133. Εφ. *Ακρόπολις*, 22.3.1896.

σε ινκόγκνιτο στη Θεσσαλονίκη στις 24 Μαρτίου, στις εννέα το βράδυ, με τη συνήθη αμαξοστοιχία. Την επομένη, με τη θαλαμηγό *Ιζζεδίν* που στάλθηκε από την Κωνσταντινούπολη, πήγε στο Άγιον Όρος όπου επισκέφτηκε τη σερβική μονή Χιλανδαρίου. Μετά την επιστροφή του στη Θεσσαλονίκη, τον παρέλαβε η θαλαμηγός της βασιλικής οικογένειας *Σφακτηρία*.¹³⁴ Στον Πειραιά τού επιφυλάχτηκε θερμή υποδοχή. Παρόλο όμως που ο Τύπος έδωσε μεγάλη δημοσιότητα στην επίσκεψη αυτή και τη συνέδεσε με τους Αγώνες, αλλά και με τις πολιτικές εξελίξεις στη Χερσόνησο του Αίμου, φαίνεται πως το βασικό κίνητρο για την επίσκεψη του βασιλιά στην Αθήνα ήταν το συνοικέσιο με την πριγκίπισσα Μαρία. Την παραμονή όμως της επίσκεψής του η Μαρία μνηστεύθηκε επισήμως τον Μεγάλο Δούκα της Ρωσίας Γεώργιο Μιχαήλοβιτς, «υψηλού και περικόμψου αναστήματος», που έφτασε στην Αθήνα από το Μπρίντιζι.¹³⁵

Ο Σουρής σχολίασε σατιρικά την έλευση του σέρβου βασιλιά, «ην εξυμνεί ως εξής ο Φασουλής»:

*Αγώνες, που παντοδαπάς εδέχθημεν πρεσβείας
Αγώνες, που κι' ο Βασιλεύς μας ήλθεν της Σερβίας
Μες 'στης τρικούβερταις γιορταίς της νέας Πασχαλιάς
Να πάρη την Μαρία,
αλλ' έμεινε 'στα κρύα
Κι' έφαγε την χυλόπητα ο Σέρβος Βασιληάς
Αγώνες, που 'στην θέαν του καθείς εσυγκινείτο
Κι' όλοι του Σέρβου 'φώναζαν «ο σύμμαχός μας ζήτω»,
Αγώνες, που γεραίρεται σφριγώσα νεολαία,
κι' εμείς με των Οβρένοβιτς τον νέον Βασιλέα
δύο μερδικά θα κάνωμε την γην των Μακεδόνων,
κι' απλόνωντας φαρδ[ει]ά πλατειά την κάθε μας αρίδα
μονάχα με το Στάδιον των διεθνών Αγώνων
θα χάψωμεν την εκλεκτήν του λέοντος μερίδα.
Αγώνες, που 'στεφάνωσαν οι Μακεδόνες όλοι
τα δύο διαδήματα,
Αγώνες, που θα πάρωμε μια 'μέρα και την Πόλι
Με δρόμους και πηδήματα [...]*¹³⁶

Στους υψηλούς καλεσμένους συμπεριλαμβάνονταν ο αρχιδούκας της Αυστρίας Λουδοβίκος, ο αιγύπτιος πρίγκιπας Μεχμέτ Αλή (ο οποίος «τρέφει δε έρωτα προς τας ασκήσεις και ιδίως τους ναυτικούς αγώνες»), ο αδελφός του χεδίβη της Αιγύπτου, πρίγκιπας Αβάς πασάς, ο αυστριακός πρίγκιπας Ίμσκη («ιδιότροπον και ιδιόρρυθμον, ταξιδεύοντα εν αυστηρώ incognito»), και ο πρίγκιπας Πέτρος Μαυροκορδάτος, ανώτερος αξιωματι-

134. Εφ. *Ταχυδρόμος Αλεξάνδρειας*, 11.4.1896· *Ακρόπολις*, 4.3.1896, 6.3.1896, 13.3.1896, 21.3.1896· *Εστία*, 27.3.1896.

135. Βλ. εδώ Λίνα Λούβη, «Η δυναστεία και οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες», σ. 117-119· βλ. επίσης και εφ. *Ακρόπολις*, 16.3.1896, 8.4.1896.

136. Εφ. *Ρωμηός*, 30.3.1896.

κός του ρωσικού στρατού, ως αντιπρόσωπος της ρωσικής κυβέρνησης.¹³⁷ Οι φήμες ότι θα έρχονταν επίσης ο βασιλιάς της Σουηδίας, ο αυτοκράτορας της Γερμανίας και ο ηγεμόνας της Βουλγαρίας δεν επαληθεύτηκαν.¹³⁸

Στην Αθήνα κατέφθασε και ο Cook, συνοδευόμενος από τον φίλο του και γενικό διευθυντή των σιδηροδρόμων της Αγγλίας. Με την άφιξή τους στην Αθήνα, όπως αναφέρεται στον Τύπο, τους συνέβη το ακόλουθο περιστατικό: Την ώρα που ο Cook έβγαινε από το τρένο και κατευθυνόταν προς το σταθμό, οι αμαξηλάτες και οι διερμηνείς τον καλούσαν φωνάζοντας τα ονόματα των ξενοδοχείων που αντιπροσώπευαν. «Θα πάγω στης... (και ανέφερεν το όνομα ενός των ξενοδοχείων της πόλεως). Ο πλησίον ιστάμενος διερμηνεύς μη αναγνωρίσας τον ταξιδιώτην τού λέγει: Εκεί θα πας που κείνος ο Ε-βραΐος ο Κουκ!!! το έβαλε 50 δραχμάς το δωμάτιον;».¹³⁹

Ως απεσταλμένος του γερμανικού κοιμτάτου έφτασε στην Αθήνα, μαζί με τη σύζυγό του, ο φωτογράφος της αυλής της Σαξονίας-Μάινινγκεν, Albert Meyer, ο οποίος παράλληλα «είνε σκοπευτής άριστος και ποδηλάτης».¹⁴⁰ Μετά την επιστροφή του στη Γερμανία οι φωτογραφίες του έγιναν πρωτοσέλιδα στην εφημερίδα *Sport im Bild*.¹⁴¹

Για τους Αγώνες εκδήλωσε ζωηρό ενδιαφέρον και ο δημοσιογραφικός κόσμος. Οι ανταποκριτές των εφημερίδων ίσως να ταξίδεψαν περισσότερο για τη χαρά του γεγονότος παρά για τις εφημερίδες τους, όπως αναφέρει ο Raoul Fabens, γραμματέας της Γαλλικής Επιτροπής.¹⁴² Στην Αθήνα ήρθαν, μεταξύ άλλων, ανταποκριτές βελγικών, γαλλικών, γερμανικών, ολλανδικών και αγγλικών εφημερίδων, ο Ανδρ. Αλεξάνης, ειδικός απεσταλμένος των εφημερίδων *Πρόοδος* του Καΐρου και *Τηλέγραφος* της Αλεξάνδρειας, ο Jacques de Gachons, ανταποκριτής της εφημερίδας *Le Journal* και του περιοδικού *La Plume*, ο Charles Maurras ως ανταποκριτής της εφημερίδας *La Gazette de France* και η αμερικανίδα δημοσιογράφος και συγγραφέας Miss Maynard Butler («τύπος κοιμψότητος, γλυκυτάτη φυσιογνωμία, ιδιοσυγκρασία εύθυμος»)¹⁴³.

Μακρύς είναι και ο κατάλογος των ομογενών που κατέφθασαν στην Αθήνα. Εκατόν είκοσι οικογένειες ήρθαν από τη Σμύρνη, τη Ρόδο και την Κύπρο, εκατό ομογενείς από την Κωνσταντινούπολη, και από τη Θεσσαλονίκη δύο ατμόπλοια γεμάτα Μακεδόνες.¹⁴⁴

Στο λιμάνι του Πειραιά ήρθαν και πολλοί ευρωπαίοι περιηγητές από την Αίγυπτο, την Κωνσταντινούπολη και τη Μασσαλία. Πολλοί από αυτούς θα περιηγηθούν ανά την Ελλάδα, άλλοι θα συνεχίσουν το ταξίδι τους μέχρι την Ιερουσαλήμ και οι περισσότεροι θα μείνουν για τους Αγώνες.

137. Εφ. *Εστία*, 12.3.1896, 2.4.1896· εφ. *Ακρόπολις*, 5.3.1896, 7.3.1896, 12.3.1896, 20.3.1896· εφ. *Το Άστυ*, 5.3.1896, 16.3.1896, 17.3.1896, 22.3.1896, 27.3.1896.

138. Εφ. *Ακρόπολις*, 5.3.1896, 9.3.1896, 14.3.1896, 16.3.1896· εφ. *Το Άστυ*, 21.1.1896.

139. Εφ. *Το Άστυ*, 20.3.1896, 21.3.1896· εφ. *Ακρόπολις*, 8.3.1896.

140. Εφ. *Ακρόπολις*, 22.3.1896.

141. Περισσότερες πληροφορίες για τον Albert Meyer παρατίθενται στο Βαλεντίνη Τσελίκια, *Ολυμπιακοί Αγώνες 1896. Το φωτογραφικό λεύκωμα του Άλμπερτ Μάγερ*, Εξάντας/Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, σ. 23-29.

142. Βλ. Fabens, «Les Jeux Olympiques à Athènes», *La Nouvelle Revue* (1 Ιουν. 1896), σ. 587.

143. Εφ. *Το Άστυ*, 17.1.1896, 17.3.1896, 23.3.1896· εφ. *Ακρόπολις*, 12.3.1896, 14.3.1896, 15.3.1896, 22.3.1896, 25.3.1896· εφ. *Εστία*, 8.3.1896, 13.3.1896, 19.3.1896, 6.4.1896.

144. Εφ. *Το Άστυ*, 17.3.1896, 18.3.1896, 21.3.1896, 24.3.1896· εφ. *Εστία*, 13.3.1896, 21.3.1896, 23.3.1896· εφ. *Ακρόπολις*, 13.3.1896.

Από τα διάφορα λιμάνια της Ανατολής έφτασαν στον Πειραιά 230 ξένοι. Από τη Ρωσία ταξίδεψαν υψηλόβαθμοι υπάλληλοι υπουργείων, διευθυντές ανώτατων σχολών, τραπεζών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, και καθηγητές πανεπιστημίων.¹⁴⁵ Από την Αίγυπτο έφτασε ο διάσημος άγγλος ερευνητής της Αραβίας και του Σουδάν Theodore Bent με τη σύζυγό του. Με την ευκαιρία των Αγώνων ήρθε και ο διάσημος άγγλος αρχιτέκτονας και αρχαιολόγος Francis-Cranmer Penrose, ο «ισθμοτόμος» István Türr, διαπρεπείς καθηγητές των πανεπιστημίων της Αμερικής και σπουδαστές από τα πανεπιστήμια της Ελβετίας.¹⁴⁶ Ο Τύπος αναφέρει ακόμη και κινέζους επισκέπτες: ο «Τζιν-Τζων» έχει αναλάβει την ξενάγησή τους και «καθ' εκάστην τους οδηγεί εις τ' αξιοθέατα μέρη της πόλεώς μας».¹⁴⁷

Τέλος, από τη Γαλλία ήρθαν σημαντικές προσωπικότητες των γραμμάτων: ο Gustave Larroumet, ο Gaston Jourdanne, ο Théophile Calas, ο Salomon Reinach, ο Père Didon κ.ά. Το ενδιαφέρον τους εστιάζοταν κυρίως στις αρχαιότητες που θα επισκέπτονταν ανά την Ελλάδα.¹⁴⁸ Η σύντομη παραμονή τους στην Αθήνα τούς έδωσε μια γεύση από τους Αγώνες αλλά, όπως προκύπτει από την καταγραφή του Larroumet, δεν ήταν γι' αυτούς το κορυφαίο γεγονός: «Αν και κάπως μονότονοι, οι Αγώνες προκαλούν ζωηρό ενδιαφέρον. Όσο για μένα, κάθομαι πολύ ψηλά. Από την απόσταση αυτή οι αθλητές φαίνονται σαν νευρικά έντομα. Όπως ένας περιέργος που από τα καμπαναριά της Παναγίας των Παρισίων κοιτάζει μια παράσταση που παίζεται στο σκαλοπάτι της εισόδου. Στις κερκίδες που είναι πιο κοντά στο στίβο οι θεατές βλέπουν καλύτερα. Οι Αγώνες θα διαρκέσουν δεκαπέντε μέρες και μεις δεν θα μείνουμε παρά μόνο τρεις μέρες ακόμη στην Αθήνα. Μία επίσκεψη στο στάδιο μου αρκεί και αφιερώνω τον υπόλοιπο χρόνο μου στα μνημεία και τα μουσεία. Οι περισσότεροι από τους συντρόφους μου κάνουν το ίδιο. Μας αρκεί να μαθαίνουμε το βράδυ, καθώς ξαναβρισκόμαστε με τους φανατικούς του σταδίου, τις περιπέτειες και τα αποτελέσματα των Αγώνων».¹⁴⁹ Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η Marie-Anne de Bovet η οποία δηλώνει ευθαρσώς: «επιθυμούσαμε περισσότερο να γνωρίσουμε την οικειότητα της καθημερινής ζωής της Ελλάδας, παρά να δούμε τη χώρα με τα γιορτινά στολίδια των Αγώνων».¹⁵⁰

145. Εφ. *Το Άστυ*, 16.2.1896, 4.3.1896, 23.3.1896· εφ. *Εστία*, 2.3.1896· εφ. *Ακρόπολις*, 1.3.1896, 13.3.1896, 14.3.1896, 15.3.1896, 16.3.1896, 18.3.1896.

146. Εφ. *Ακρόπολις*, 14.3.1896, 16.3.1896, 17.3.1896, 23.3.1896· εφ. *Το Άστυ*, 6.3.1896, 18.3.1896.

147. Εφ. *Ακρόπολις*, 4.3.1896· εφ. *Εστία*, 27.3.1896· εφ. *Το Άστυ*, 29.2.1896. Ο πασίγνωστος Τζιν-Τζων, ο περιπλανώμενος Κινέζος που πουλούσε διάφορα κινέζικα μικροαντικείμενα, ήταν γραφική φιγούρα της Αθήνας. Κάποιο βράδυ λίγο καιρό πριν από τους Αγώνες έπεσε θύμα της θηριωδίας ενός «εκκεντρικού καρραγωγέως».

148. Υπάρχουν αρκετές αναφορές στον Τύπο για το ταξίδι των Γάλλων. Βλ. σχετικά: εφ. *Το Άστυ*, 22.3.1896, 23.3.1896· εφ. *Ακρόπολις*, 18.3.1896, 22.3.1896, 23.3.1896. Ενδιαφέρον έχουν επίσης τα «Κείμενα ταξιδιωτών και ανταποκριτών του γαλλικού Τύπου κατά την Ολυμπιάδα του 1896», τα οποία αναλύει η Ιωάννα Ταμπάκη στο *Ανάπτυχο της Επιστημονικής Επετηρίδας του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. ΛΑ' (1996-1997), Αθήνα 1997.

149. Gustave Larroumet, *Vers Athènes et Jérusalem. Journal de voyage en Grèce et en Syrie*· παρατίθεται στο Γιακουμής/Ρουά, *Το ταξίδι των ελληνοιστών*, ό.π., σ. 142.

150. Marie-Anne de Bovet, *La jeune Grèce*, Société française d'éditions d'Art, Παρίσι 1897, σ. 186. Η Bovet ταξίδεψε μόνη της με το *Σενεγάλη* το 1896 και κατέγραψε την εμπειρία της και τα μέρη που επισκέφτηκε.

Η Αθήνα τις ημέρες των Αγώνων

Με την άφιξη των ξένων η Αθήνα έλαβε όψη κοσμοπόλης. Το ίδιο όμως συνέβη στην Κέρκυρα και την Πάτρα. Η μαζική προσέλευση στις πόλεις αυτές οδήγησε στη σχεδόν καθολική ανατίμηση των τροφίμων (κρέας, οπωρικά, ψάρια), αφού τα περισσότερα και τα καλύτερα μεταφέρθηκαν στην Αθήνα, και μάλιστα ενόσω η εντόπια ζήτηση ήταν αυξημένη λόγω των επισκεπτών.¹⁵¹

Εξαιτίας των ανατιμήσεων, η αστυνομία της Αθήνας αναγκάστηκε να λάβει μέτρα για παράδειγμα, τηλεγράφησε στις διάφορες επαρχίες όπου η κτηνοτροφία ήταν αναπτυγμένη να φέρουν «αρνία άφθονα κατά τας ημέρας των Αγώνων, ίνα μη παρουσιασθή έλλειψις τοιούτων και επωφεληθή της ευκαιρίας η κερδοσκοπία». Προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες σε τρόφιμα, οι οποίες παρουσιάζονταν αυξημένες, οι προμηθευτές τροφίμων όργωναν τις επαρχίες του Άργους, της Κορίνθου και της Τρίπολης και αγόραζαν αβγά, κρέας, ψάρια και άλλα τρόφιμα. Σύμφωνα με αγγελία κρεοπωλείου, η λιανική τιμή του βοδινού ήταν 2,40 δρχ. και του αρνιού 2,60 δρχ. – τιμές αρκετά υψηλές, όταν η κανονική τιμή του βοδινού ήταν 1,50 δρχ. και του αρνιού 1,45 δρχ. ανά οκά.¹⁵²

Στην Αθήνα τα εστιατόρια και τα καφενεία «διπλασίασαν τα σερβίτσια τους», δύσκολα όμως έβρισκε κανείς πλέον θέση. Ένα από τα πιο αγαπημένα εδέσματα των επισκεπτών, μετά τον ελληνικό καφέ και τη μαστίχα, ήταν οι ξηροί καρποί και ιδιαίτερα τα φιστίκια – είδος πολυτελείας που αγόραζαν από τους πλανόδιους εμπόρους των αθηναϊκών δρόμων.¹⁵³ Στις οικονομικές συναλλαγές τους όμως παρατηρήθηκε κάποια μικρή δυσκολία λόγω του συναλλάγματος.¹⁵⁴

Στα καφενεία των Χαυτείων οι θαμώνες σχολιάζουν ποικιλότροπα τον κόσμο που πάει και έρχεται. Κάθε ομάδα ξένων, άμαξα ή λεωφορείο κρίνονται αναλόγως. «–Αυτός είνε ευρωπαίος. Αυτοί θα είνε από το Κάϊρον. Αυτοί, βέβαια Μωραϊταις». Ο θόρυβος θεατών, ταξιδιωτών, λούστρων, καφεπωλών και μικροπωλητών είναι διαβολικός: «–Σαπούνια διά της λαδιαίς! –Πάρτε κύριοι πορτοφόλια για πεντακοσάρικα! –Κάλτσαις μάλλιναις! Κοκορέτσι! λούστρο! ένα καφφέ γλυκύν και βαρύν! Τσαμ! Τσουμ! τσουμ! η φιλαρμονική! Ταρατά ταρατάμ τα η λατέρναις, αντίο ντελ πασάτο ο Μαρίνος. Σάντα λουτσία τα μαντολίνα. Βορρρρ! τα τραμ. [...] Βάϊ, βάϊ, βάϊ, λέγει ένας τούρκος από την Λάρισσαν, πάνε τ' αυτιά μου».¹⁵⁵

Εξαιτίας της μεγάλης συγκέντρωσης πλήθους οι Αγώνες είχαν ιδιαίτερο εμπορικό ενδιαφέρον, ανεβάζοντας τον τζίρο των εμπορών, των καταστηματαρχών και των μικροπωλητών.¹⁵⁶ Μια ιδιαίτερη κατηγορία επαγγελματιών που έκανε χρυσές δουλειές την

151. Εφ. Ακρόπολις, 17.3.1896, 20.3.1896.

152. Πιζάνιας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923)*, ό.π., σ. 69.

153. Holmes, *The Olympian Games in Athens*, ό.π., σ. 20.

154. Στο ίδιο, σ. 24-25.

155. Εφ. Ακρόπολις, 23.3.1896.

156. Το ζυθοποιείο του Καρόλου Φιξ παράγει 2.000 οκάδες μπίρα το ημερονύκτιο για να καλύψει την κατανάλωση ποτού τις ημέρες των Αγώνων. Οι κατασκευαστές τσαρουχιών πωλούν τα κόκκινα εξωτικά υποδήματα στους ξένους και τους αθλητές που διασχίζουν την πόλη, άλλοι πάλι καπνοσακούλες και διάφορα μικροαντικείμενα. Εφ. Ακρόπολις, 23.3.1896· εφ. *Εστία*, 19.1.1896.

περίοδο των Αγώνων ήταν οι λούστροι. Καταγράφονται στη συνείδηση όλων των επισκεπτών της πόλης και όχι μόνο την περίοδο των Αγώνων, αφού η ύπαρξή τους έβρισκε ισχυρό σύμμαχο τη σκόνη της Αθήνας, μάστιγα για τους ντόπιους και τους ξένους. Στην Αθήνα οι λούστροι αποτελούν μια πραγματική κοινωνική ομάδα, και δεν είναι υπερβολή να πει κανείς ότι σ' αυτή την πόλη υπάρχουν περισσότεροι απ' ό,τι σε όλες τις πόλεις της Γερμανίας, όπως γράφει ο Krumbacher.¹⁵⁷

Πέρα από τη γοητεία και τις εκπλήξεις που επιφύλασσε η πόλη στους ξένους,¹⁵⁸ αυτό που συγκέντρωνε το ενδιαφέρον όλων ήταν το Στάδιο, ένας χώρος ιδιαίτερης ιστορικής σημασίας και φυσικού κάλλους.¹⁵⁹ «Το Στάδιον εγένετο αίτιον της επιτυχίας των Ολυμπιακών Αγώνων εν Αθήναις. Το ποδηλατοδρόμιον και το σκοπευτήριον ήσαν βεβαίως αναγκαία προσθήκαι των Αγώνων, αλλά τα πάντα εν τω Σταδίω συνεκεντρώθησαν».¹⁶⁰

Στο Στάδιο χτυπούσε η καρδιά της Ελλάδας όλες τις ημέρες των Αγώνων, με κορυφαία τη στιγμή που εισήλθε σ' αυτό, νικητής στο μαραθώνιο αγώνισμα, ο Σπύρος Λούης. Το θέαμα αυτό του πατριωτισμού και του παροξυσμού που εκδηλώθηκε με τη νίκη του Λούη δεν άφησε αδιάφορους τους ξένους, που ξέχασαν τους δικούς τους αθλητές, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Fabens. Όλοι υπήρξαν μάρτυρες του εθνικού αισθήματος των Ελλήνων, και διαμόρφωσαν ευνοϊκή γνώμη για τους Έλληνες και το μέλλον τους.¹⁶¹

Το αγώνισμα του μαραθωνίου καταγράφηκε στη μνήμη των αθλητών και των θεατών ως το πιο εντυπωσιακό γεγονός, μαζί με την ημέρα λήξης των Αγώνων.¹⁶² Ήταν δύο στιγμές στο κατάμεστο Στάδιο που χρωματίστηκαν από τη μεγάλη συρροή του πλήθους και τον έντονο ενθουσιασμό.

Θετική εντύπωση επίσης προκάλεσε στους αθλητές η απλή φιλοξενία και η αγάπη των ανθρώπων μέσα και έξω από το Στάδιο, και λιγότερο οι εκδηλώσεις με τους επισήμους. Δεν ήταν λίγες οι φορές που οι Αθηναίοι εκδήλωσαν τη συμπάθειά τους προς τους αθλητές με τρόπο εντελώς οικείο, ακόμα και την ώρα που εκείνοι αγωνίζονταν. Ξεχωριστή θέση στις καρδιές των θεατών κέρδισαν ο αμερικανός δρομέας James Connolly και ο γερμανός γυμναστής και παλαιστής Carl Schuhmann. Η δημοτικότητα του τελευταίου κορυφώθηκε μετά την εκλαϊκευση και τον εξελληνισμό του ονόματός του. «Γεια σου ρε Σούμαν», ή «Σουμαδάκια», του φώναζαν μέσα και έξω από το Στάδιο.¹⁶³

Ο αμερικανός αθλητής Thomas Curtis αναφέρεται στο κλίμα που επικράτησε τις ημέρες των Αγώνων, αλλά και λίγο μετά, ως εξής: «Ο ελληνικός πληθυσμός, από τα

157. Krumbacher, *Ελληνικό ταξίδι*, ό.π., σ. 113. Βλ. επίσης και Holmes, *The Olympic Games in Athens*, ό.π., σ. 18-19.

158. «Φτάνουμε στην Αθήνα. Και καθώς οδηγούμαστε στους καινούριους δρόμους μένουμε κατάπληκτοι και απογοητευμένοι. Έκπληκτοι που υπάρχουν ωραία καταστήματα, καθαρά πεζοδρόμια, απογοητευμένοι που δεν υπάρχει τίποτα που να θυμίζει το παρελθόν [...]»: Holmes, *The Olympic Games in Athens*, ό.π., σ. 15-16.

159. Ας σημειωθεί ότι από τα έργα που έγιναν στο Στάδιο για τους Αγώνες ζούσαν χίλιες και πλέον οικογένειες. Εφ. *Το Αστύ*, 25.11.1895.

160. Ρ. Ρίτσαρδσον, «Το ανοικοδομηθέν Παναθηναϊκόν Στάδιον», στο *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896*, «Ακρόπολις»/Εστία, Αθήνα 1896, σ. 131-133.

161. Fabens, «Les Jeux Olympiques», ό.π., σ. 601.

162. Στο ίδιο, σ. 589· βλ. επίσης Robertson, «The Olympic Games», ό.π., σ. 956.

163. Εφ. *Ακρόπολις*, 28.3.1896.

υψηλότερα στρώματα μέχρι τα πιο ταπεινά, μας έδειξε ιδιαίτερη ευγένεια. Η υπερβολική τους καλοσύνη μας προξένησε και αμηχανία πολλές φορές. [...] Μείναμε στην Αθήνα δέκα ημέρες μετά τους Αγώνες, βιώνοντας μέρες χαρούμενες με δεξιώσεις και ποικίλες κι ευχάριστες διασκέδασεις. Θυμάμαι ιδιαίτερα μια μεγάλη δεξίωση στο σπίτι της κυρίας Σλήμαν και ένα γεύμα πάνω στο γρασίδι στην κοιλάδα του Δαφνιού, συντροφιά με τον διάδοχο, που έγινε αργότερα ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, και τον αδελφό του, πρίγκιπα Γεώργιο».¹⁶⁴

Η Αθήνα θεωρήθηκε, δικαίως, ο πιο κατάλληλος τόπος συνάντησης του διεθνούς αθλητισμού, όπως ακριβώς ήταν κάποτε η Ολυμπία.¹⁶⁵ Αν για κάποιους λιγότερο αισιόδοξους η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων έμοιαζε στην αρχή «με παραμύθι της Χαλμιάς»,¹⁶⁶ για όσους ταξίδεψαν στην Αθήνα αποτέλεσε την αφορμή για μια «μοντέρνα Οδύσσεια». Αν δεχτούμε ότι τα ταξίδια ικανοποιούν την περιέργεια του ανθρώπου, τότε οι ταξιδιώτες που κατευθύνθηκαν στην πρώτη σύγχρονη ολυμπιακή πόλη είχαν σίγουρα μια πρωτότυπη εμπειρία και ίσως διαφωτιστική για τη νέα κοινωνική πραγματικότητα που άρχιζε να διαμορφώνεται με την αναβίωση των Αγώνων. Πέρα όμως από την εμπειρία του αθλητικού θεάματος, βίωσαν την εικόνα της πόλης όχι πια σαν σύμβολο μιας περασμένης εποχής αλλά σαν τόπο τρέχουσας σημασίας. Όταν οι Αγώνες τελειώνουν και αρχίζει το ταξίδι της επιστροφής, οι αναμνήσεις αρχίζουν να εξωραΐζουν την εμπειρία.

Για τους επισκέπτες οι Αγώνες αποδείχτηκαν μια θαυμάσια ταξιδιωτική περιπέτεια, πρωτόγνωρη και συναρπαστική. Για την πόλη ήταν μια καλή αφορμή για τη διαμόρφωση και την ανάδειξη του αστικού χώρου και την ενίσχυση των αγορών. Η σατιρική ρίμα το εκφράζει επιτυχώς:

*Πάει λοιπόν η κίνησις
το γλέντι κι' η φαιδρότης
μα χάνεται αλλοίμονο
και η καθαριότης.*¹⁶⁷

Και αλλού:

*Ποιος ξέρει στην Αθήνα πότε πάλι
Ολυμπιάδα θάχουμε δευτέρα
κι οι ξένοι τότε πια με το τσουβάλι
θ' αφήσουνε χρυσάφι εδώ πέρα.
Μακάρι εδώ πέρα κάθε χρόνο
να γίνονται αγώνες τακτικοί
γιατ' η πρωτεύουσά μας
θα ήτανε κομμάτι παστρική.*¹⁶⁸

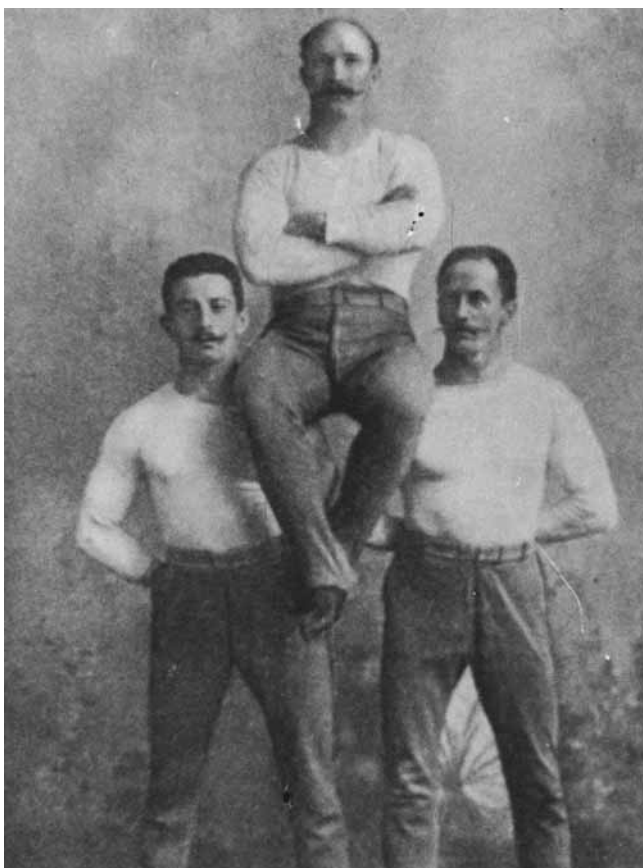
164. Mayer, *Rétrospectives olympiques*, ό.π., σ. 64.

165. Georgiadès, *Les Jeux Olympiques*, ό.π., σ. 10-11.

166. Βλ. το άρθρο του γερμανού κοινωνιολόγου Max Nordau, «Η σημασία των Αγώνων. Ας ζήσωμεν ως Έλληνες», στην εφ. *Το Άστυ*, 19.3.1896.

167. Εφ. *Ακρόπολις*, 5.4.1896.

168. Εφ. *Ακρόπολις*, 6.4.1896.

Οι Γερμανοί A. Flatow, K. Schumann, H. Weingaertner, πρώτοι στη γυμναστική (28.3.1896).

[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.62]

Άποψη του δεξιού σκέλους του Παναθηναϊκού Σταδίου (25.3.1896). Στο κέντρο διακρίνεται η είσοδος των αποδυτηρίων. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.45]

ΜΕΣΟΛΥΜΠΙΑΔΑ 1906

Η προετοιμασία για τους Αγώνες

Η Αθήνα που υποδέχτηκε τους Αγώνες το 1906¹⁶⁹ είχε την εικόνα μιας πρωτεύουσας βελτιωμένης και εκσυγχρονισμένης. Το οδικό της δίκτυο είχε αναδιαμορφωθεί: οι δρόμοι διαπλατύνθηκαν και δημιουργήθηκαν καινούριοι, ενώ παράλληλα είχε αρχίσει η ασφαλτόστρωση των κεντρικότερων οδών, στην προσπάθεια να απαλλαγεί η πόλη από τη μάστιγα της σκόνης. Το δίκτυο ύδρευσης διευρύνθηκε, ενώ βελτιώθηκαν αισθητά οι υπηρεσίες καθαριότητας και αποκομιδής των απορριμμάτων. Αυξήθηκε το πράσινο στις πλατείες και στους χώρους περιπάτου, μεγάλο τμήμα της πόλης ηλεκτροφωτίστηκε και πολυτελή καταστήματα ξεφύτρωσαν στους κεντρικούς δρόμους, απευθυνόμενα κυρίως στα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα. Αυτή την εποχή κάνουν την εμφάνισή τους και τα πρώτα αυτοκίνητα. Το 1906, επί πρωθυπουργίας του Γεωργίου Θεοτόκη και δημαρχίας του εξαιρετικά δραστήριου Σπύρου Μερκούρη, η Αθήνα κυριολεκτικά μεταμορφώνεται: είναι πια μια πόλη της μπελ επόν. Μάλιστα, εκτός από τη μεγάλη φροντίδα που κατέβαλε ο δήμος ώστε η πόλη να παρουσιαστεί ευπρόσωπη στους ξένους επισκέπτες, θέσπισε επιπλέον και βραβείο για τον νικητή του μαραθωνίου.¹⁷⁰

Η ΕΟΑ, με συστηματική και μεθοδική οργάνωση και διαμεσολαβητές τους προξένους και τους πρεσβευτές στο εξωτερικό, πέτυχε να διαφημίσει τους Αγώνες και να προσελκύσει το διεθνές ενδιαφέρον. Η στρατηγική της Επιτροπής είχε απώτερο σκοπό τη δημιουργία επιτροπών εξωτερικού, οι οποίες θα εξασφάλιζαν τη στελέχωση των εθνικών ομάδων και την αποστολή τους στην Ελλάδα. Το διεθνές δίκτυο επικοινωνίας περιλάμβανε χώρες από τη Ρωσία ως την Αμερική, από την Ευρώπη και τα Βαλκάνια ως τη Νότια Αφρική. (Σημειώνουμε βέβαια ότι η σύσταση μιας τέτοιας επιτροπής δεν ήταν εύκολη υπόθεση σε όλες τις χώρες που προσκλήθηκαν να λάβουν μέρος. Οι πολιτικές συγκυρίες, η οικονομική δυσπραγία, η ανυπαρξία αθλητικών συλλόγων, αλλά και η μεγάλη απόσταση δεν ενόησαν τη συμμετοχή ορισμένων χωρών.¹⁷¹) Προκειμένου να

169. Σχετικά με το ιστορικό της απόφασης για την τέλεση της Μεσολυμπιάδας και την ευρύτερη σημασία του θεσμού, βλ. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Η Μεσολυμπιάδα του 1906», στο Χριστίνα Κουλούρη (επιμ.), *Αρχαία και ιστορία της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, Αθήνα 2002, σ. 69-77.

170. Παρασκευόπουλος, *Οι δήμαρχοι των Αθηνών*, ό.π., σ. 397· για τις μεταβολές στην Αθήνα, βλ. το κεφ. «Σπύρος Μερκούρης (Δήμαρχος 1899, 1903-1907)», σ. 399 κ.ε. Βλ. επίσης Βασίλης Καρδάσης, *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αθήνα 1896-1906*, εκδ. Έφεσος, Αθήνα χ.χ., σ. 194-200· εφ. *Εμπρός*, 1.3.1906.

171. Επί παραδείγματι: *Επιτροπή Κολομβίας*: Ο πρόξενός μας στην Μπογκοτά θεωρεί ότι είναι δύσκολο να σχηματιστεί επιτροπή επειδή οι ομογενείς είναι διασπαρμένοι σε πόλεις μακριά από την πρωτεύουσα. Επίσης, λόγω της τελευταίας επανάστασης, οι πολιτικές συγκυρίες εμποδίζουν την κολομβιανή κυβέρνηση να ασχοληθεί με τη Μεσολυμπιάδα (Αρχείο ΕΟΑ: Κ6-Φ10-Ε1, Ε2). *Επιτροπή Ρωσίας*: Ο πρέσβης στην Πετρούπολη αναφέρει ότι η σύσταση επιτροπής είναι ιδιαίτερα δυσχερής λόγω των πολιτικών ανωμαλιών και της κοινωνικής καχεξίας, παρόλο που ο αυτοκράτορας ανέλαβε σχετική πρωτοβουλία (Αρχείο ΕΟΑ: Κ8-Φ8-Ε7, Ε8). *Επιτροπή Νότιας Αφρικής*: Ο πρόξενος στο Κέιπ Τάουν θεωρεί πολύ δύσκολη τη συμμετοχή νοτιοαφρικανών αθλητών, λόγω της μεγάλης απόστασης και των υπέρογκων εξόδων μετακίνησης (Αρχείο ΕΟΑ: Κ8-Φ14-Ε7). *Επιτροπή Αλγερίας*: Η ελληνική παροικία αποτελείται από λίγα άτομα, με μέτρια οικονομική και κοινωνική επιφάνεια. Ως

ενισχύσει τις επιτροπές αυτές, η ΕΟΑ τις χρηματοδότησε με διάφορα ποσά,¹⁷² ανάλογα με τη γεωγραφική απόσταση των χωρών, ενώ παράλληλα πρόσφερε φιλοξενία σε είκοσι αθλητές από κάθε εθνική ομάδα. Για τους υπόλοιπους εξασφάλισε διαμονή και διατροφή με ημερήσιο κόστος 7 δρχ.¹⁷³

Επιπλέον, χάρη στην κινητοποίησή της, η ΕΟΑ κατάφερε να μειώσει το κόστος μετακίνησης αθλητών και επισκεπτών, εξασφαλίζοντας μειωμένα εισιτήρια από ελληνικές και ξένες εταιρείες. Οι ελληνικές ατμοπλοϊκές εταιρείες ανταποκρίθηκαν στο αίτημά της για χορήγηση μειωμένων εισιτηρίων στους αθλητές, τους γυμναστές και τους συνοδούς τους, καθώς και στους κατόχους Δελτίων Συνδρομητών¹⁷⁴ που είχε εκδώσει η Επιτροπή στην τιμή των 75 φράγκων για το εξωτερικό και 75 δραχμών για το εσωτερικό.¹⁷⁵ Για τους αθλητές, τους γυμναστές και τους συνοδούς τους η έκπτωση στα εισιτήρια έφτανε το 50% της αρχικής τιμής, ενώ για τους κατόχους Δελτίων Συνδρομητών ανερχόταν στο 20-25%.¹⁷⁶ Παρόλο που καταγράφονται τα ποσοστά έκπτωσης, δεν καταγράφονται οι τελικές τιμές των εισιτηρίων.¹⁷⁷

Στο εξωτερικό από την άλλη, οι ατμοπλοϊκές και σιδηροδρομικές εταιρείες δεν ανταποκρίθηκαν πάντα και με ευκολία στην έκκληση της ΕΟΑ για προσφορά μειωμένων εισι-

πρόβλημα καταγράφεται επιπλέον και η μεγάλη απόσταση (Αρχείο ΕΟΑ: Κ7-Φ12-Ε1, Ε8). *Επιτροπή Ουρουγουάης*: Ο πρόξενος της Γαλλίας στο Μοντεβιδέο διένειμε αντίτυπα του προγράμματος της Μεσολυμπιάδας στους συλλόγους της πόλης. Η απόσταση όμως Μοντεβιδέο-Αθήνα είναι μεγάλη και τα έξοδα πολλά. Επιπλέον, οι πολιτικές ταραχές του προηγούμενου έτους δυσχεραίνουν τα πράγματα (Αρχείο ΕΟΑ: Κ17-Φ20-Ε12). *Επιτροπή Σερβίας*: Αδυναμία σύστασης επιτροπής, λόγω απουσίας γυμναστικών συλλόγων. Μόνο ένας, ο ποδηλατικός, έχει συσταθεί, και μάλιστα πρόσφατα (Αρχείο ΕΟΑ: Κ8-Φ9-Ε1, Ε2).

172. Η ΕΟΑ φαίνεται να μεροληπτεί υπέρ κάποιων επιτροπών. Χρηματοδοτεί μυστικά την Επιτροπή Βελγίου με επιπλέον 1.500 φράγκα (από το αρχικό ποσό των 4.500), ενώ το υψηλό ποσό των 10.000 φράγκων που δίνει στην Επιτροπή της Σουηδίας προξενεί αντιδράσεις από την αντίστοιχη Γερμανική Επιτροπή. Αρχείο ΕΟΑ: Κ18-Φ1-Ε20· Κ6-Φ8-Ε5· Κ15-Φ1-Ε12.α· Κ15-Φ2-Ε17, Ε21, Ε26.

173. Αρχείο ΕΟΑ: Κ17-Φ21-Ε1, Ε2.

174. Τα Δελτία Συνδρομητών των Αγώνων (Bons Collectifs) εκδόθηκαν προκειμένου να εξασφαλίσουν οι κάτοχοί τους έκπτωση από τις διάφορες μεταφορικές εταιρείες εσωτερικού και εξωτερικού, αλλά και να προμηθευτούν εγκαίρως εισιτήρια για το Στάδιο. Επιπλέον, αποκλειστικά οι κάτοχοι αυτών των δελτίων (τα οποία είχαν εκδοθεί στην ελληνική και τη γαλλική γλώσσα) είχαν δυνατότητα εισόδου στις δεξιώσεις και τις εορτές. Βλ. *Δελτίον της Επιτροπής των Ολυμπιακών Αγώνων εν Αθήναις*, αρ. 1, 25.1.1906, σ. 32-34.

175. Αρχείο ΕΟΑ: Κ21-Φ7-Ε4.

176. Μόνο η διεύθυνση της Ανατολικής Ατμοπλοΐας Π. Παντολέοντος στη Σμύρνη χορήγησε σε όσους συμμετείχαν στους Αγώνες και στους κατόχους Δελτίων όμοια έκπτωση (50%). Οι ατμοπλοϊκές εταιρείες Ν. Μ. Αθανασούλη, η Ελληνική Ατμοπλοΐα John McDowall & Barbour, η Νέα Ελληνική Ατμοπλοΐα και η Πανελλήνιος Ατμοπλοΐα παρείχαν έκπτωση 50% για τους αθλητές, τους γυμναστές και τους συνοδούς τους και 25% για τους κατέχοντες Δελτίο Συνδρομητή. Η Ελληνική Ατμοπλοΐα Διακάκη πρόσφερε εκπτώτικα εισιτήρια 50% για τους αθλητές και 20% για τους κατόχους Δελτίων. Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκαν και οι ελληνικές σιδηροδρομικές εταιρείες, ΣΠΑΠ, Βορειοδυτικής Ελλάδας, Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας και Ελληνικών Σιδηροδρόμων. Οι εκπτώσεις ήταν παρόμοιες με αυτές των ατμοπλοϊκών εταιρειών, με μικρές αποκλίσεις. Βλ. *Δελτίον της Επιτροπής των Ολυμπιακών Αγώνων εν Αθήναις*, αρ. 1, ό.π., σ. 30, 32.

177. Δίνονται μόνο οι τιμές της Γαλλικής Εταιρείας Θαλασσίων Διαπορθμεύσεων για το δρομολόγιο Σμύρνη-Αθήνα. Κυμαίνονται από 12 έως 40 φράγκα, μετά ή άνευ τροφής και αναλόγως θέσης (οι τιμές για τα αντίστοιχα εισιτήρια μετ' επανόδου κυμαίνονται από 20 έως 70 φράγκα). Βλ. *Δελτίον της Επιτροπής των Ολυμπιακών Αγώνων εν Αθήναις*, αρ. 2, 15.2.1906, σ. 52.

τηρίων· όσες εκπτώσεις έγιναν, επιτεύχθηκαν χάρι στην επιμονή της Επιτροπής και στην αμέριστη συμπαράσταση των ελληνικών προξενείων.¹⁷⁸ Οι σιδηροδρομικές εταιρείες της Αγγλίας, η διεύθυνση των κρατικών σιδηροδρόμων του Μεγάλου Δουκάτου της Βάδης στην Καρλσρούη, οι εταιρείες των δυτικών και των ανατολικών σιδηροδρόμων της Γαλλίας, η διεύθυνση των ισπανικών σιδηροδρόμων, η εταιρεία συγγρικών σιδηροδρόμων¹⁷⁹ και το υπουργείο Εμπορίου της Δανίας προέβησαν σε εκπτώσεις, ενώ κάποιες από αυτές έθεσαν ειδικούς όρους σχετικά με τον αριθμό των αθλητών που θα ταξίδευαν.¹⁸⁰

Πέρα από τις ενέργειες που έκανε η ΕΟΑ στο εξωτερικό για τη συμμετοχή αθλητών και επισκεπτών, βασιζόμενη στην εμπειρία του 1896 προέβη και στη σύσταση εννέα υποεπιτροπών που θα επιμερίζονταν το βάρος της διοργάνωσης στο εσωτερικό. Τρεις από αυτές θα ασχολούνταν με θέματα που αφορούσαν τους επισκέπτες: η Αρχαιολογική Επιτροπή, η Επιτροπή Εορτών και η Επιτροπή Υποδοχής και Καταλυμάτων.¹⁸¹

Η σύσταση της Αρχαιολογικής Επιτροπής υποδηλώνει τη σημασία που δόθηκε στην ανάδειξη των χώρων και των μνημείων, σε μια προσπάθεια σύνδεσης των Αγώνων με το κλασικό τους παρελθόν, αλλά και ανάδειξης του πολιτισμού ως πηγής εθνικού πλούτου στο πλαίσιο ανάπτυξης του τουρισμού.¹⁸² Για το λόγο αυτόν επιστρατεύτηκαν μέλη των ξένων αρχαιολογικών σχολών, καθηγητές Αρχαιολογίας από το Εθνικό Πανεπιστήμιο και οι έφοροι αρχαιοτήτων, που θα ήταν οι επίσημοι ξεναγοί των υψηλών καλεσμένων στους αρχαιολογικούς χώρους και τα μουσεία. Για τους ξένους αθλητές, τους ξένους αντιπροσώπους και τους συγγενείς των αθλητών, η Επιτροπή Υποδοχής και Καταλυμάτων ανακοίνωσε την πρόσληψη 100-150 πολύγλωσσων ξεναγών, δηλώνοντας την προτίμησή της στους φοιτητές πανεπιστημίου.¹⁸³ Παράλληλα, σε συνεργασία με τα γραφεία περιηγήσεων, πρόσφερε στους επισκέπτες τη δυνατότητα οργανωμένων επιστημονικών και πολιτιστικών εκδρομών στα κυριότερα αρχαιολογικά και ιστορικά μέρη της Ελλάδας. Τα δύο περιηγητικά γραφεία που ανέλαβαν τη διοργάνωση αυτών των εκδρομών ήταν το Διεθνές Γραφείο Περιηγήσεων Γεωργίου Λίβερετ¹⁸⁴ και το αντίστοιχο

178. Αρχείο ΕΟΑ: K6-Φ6-E2, E2.1, E8· K18-Φ7-E1· K10-Φ7-E1· K10-Φ10-E15, E18, E23· K10-Φ10-E25, E28· K10-Φ13-E1, E2.

179. Οι τιμές των συγγρικών σιδηροδρόμων για τη διαδρομή Βουδαπέστη-Θεσσαλονίκη ήταν 215 φράγκα για την Α' θέση και 153 φράγκα για τη Β'. Αρχείο ΕΟΑ: K14-Φ9-E5.

180. Βλ. ΕΟΑ, *Οδηγός των Αθηνών*, Π. Λεώνης, Αθήνα 1906, σ. 33.

181. Π. Σ. Σαββίδης, *Λεύκωμα των εν Αθήναις Β' Διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων 1906*, Εστία, Αθήνα 1907, σ. 12.

182. Πρόεδρος της Αρχαιολογικής Επιτροπής ήταν ο Σπυρίδων Λάμπρος και μέλη οι: Ιάκ. Δραγάτης, Π. Καβαδίας, Ν. Γ. Πολίτης, Ι. Σβορώνος, Α. Σκιάς, Β. Στάης, Γ. Σωτηριάδης, Χ. Τσουντας, Δ. Φίλιος. Στο ίδιο.

183. Αρχείο ΕΟΑ: K9-Φ17-E11, E12. Βλ. επίσης *Δελτίον της Επιτροπής των Ολυμπιακών Αγώνων εν Αθήναις* αρ. 2, ό.π., σ. 44-45· εφ. *Ακρόπολις*, 13.3.1906.

184. Το γραφείο Λίβερετ διοργάνωσε δύο αρχαιολογικές εκδρομές μετά τη λήξη των Αγώνων, στις 20-22 και 23-25 Απριλίου στην Ελευσίνα, την Κόρινθο, την Ολυμπία και την Πάτρα, με τιμές συμμετοχής 90 φράγκα για την Α' θέση και 75 φράγκα για τη Β' θέση. Οι κάτοχοι Δελτίων είχαν έκπτωση 20%. Φτάνοντας στην Πάτρα οι εκδρομείς είχαν τη δυνατότητα να επιβιβαστούν στα ατμόπλοια των ιταλικών εταιρειών με προορισμό το Μπρίντιζι (*Δελτίον της Επιτροπής των Ολυμπιακών Αγώνων εν Αθήναις*, αρ. 3, 15.3.1906, σ. 65-68). Εκτός από αυτές τις εκδρομές, το συγκεκριμένο γραφείο ναύλωσε το ατμόπλοιο *Μυκάλη* για τους ναυτικούς αγώνες. Μετά την τέλεση των αγώνων πραγματοποιήθηκε ιστορική εκδρομή «προς επίσκεψιν του στενού της

των αδελφών Γκιόλιαν.¹⁸⁵ Ανάλογες εξορμήσεις οργάνωσε και ο Όμιλος Εκδρομών.¹⁸⁶

Η Επιτροπή Εορτών, σε συνεργασία με τις δημοτικές αρχές ανέλαβε όπως και το 1896 το έργο της ανάδειξης της σύγχρονης πόλης μέσα από τα πολιτιστικά δρώμενα, τις εκδηλώσεις, τη λαμπαδηφορία, τις εορτές, τις δεξιώσεις κ.ά. Η Επιτροπή Υποδοχής και Καταλυμάτων ανέλαβε την υποδοχή των ξένων αθλητών και των επισκεπτών και την οργάνωση του χώρου διαμονής τους.¹⁸⁷ Παράλληλα, η ΕΟΑ προχώρησε και στη σύσταση επιτροπών υποδοχής των αθλητών στην Πάτρα και την Κέρκυρα.¹⁸⁸

Μέτρα ελήφθησαν και για την καλή εξυπηρέτηση των ξένων στα μέσα συγκοινωνίας και επικοινωνίας. Η εταιρεία ΣΠΑΠ πρόσφερε εκπτωτικά εισιτήρια που ίσχυαν από τις 4 μέχρι τις 16 Απριλίου.¹⁸⁹ Οι τιμές των αμαξιών ποίκιλλαν ανάλογα με τις μετακινήσεις, εντός και εκτός της πόλης: ξεκινούσαν από 1,25 δρχ. και έφταναν τις 20 δρχ. (τιμή ολόκληρης ενοικίασης).¹⁹⁰ Οι άμαξες ήταν ιδιαίτερα περιποιημένες και στολισμένες με μικρές σημαίες. Οι κατάλογοι με τα δρομολόγια και οι τιμές των αμαξαγωγίων, διατυπωμένοι στα γαλλικά, διανεμήθηκαν σε όλα τα ξενοδοχεία προς αποφυγή παρεξηγήσεων.¹⁹¹ Οι τιμές του ιπποσιδηρόδρομου κυμαίνονταν από 0,10 έως 0,35 δρχ., και του τροχιάδρομου από 0,20 έως 0,55 δρχ., ανάλογα με το σταθμό εξυπηρέτησης.¹⁹² Επίσης, εκπτώσεις έγιναν και στα ταχυδρομικά και τηλεγραφικά τέλη.¹⁹³ Τέλος, ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στο τελωνείο του Πειραιά, όπου έγιναν παρεμβάσεις στο χώρο, ενώ επίσης αναδιοργανώθηκε

Σαλαμίνος και του παρά την νήσον Αίγινα περιδόξου αριστουργηματικού Ναού της Αφαίας». Το συνολικό κόστος ανερχόταν σε 10 δρχ. (εφ. *Χρόνος*, 10.4.1906· Αρχείο ΕΟΑ: Κ9-Φ11-Ε6).

185. Το γραφείο Γκιόλιαν περιέλαβε στο πρόγραμμά του τη Σαλαμίνα, την Αίγινα, την Επίδαυρο, την Τίρυνθα, τις Μυκίνες, την Κόρινθο και τον Ακροκόρινθο, τους Δελφούς, την Ολυμπία και την Πάτρα (20-26 Απριλίου). Οι εκδρομείς, οι οποίοι ξεναγήθηκαν από διακεκριμένους αρχαιολόγους, διέμεναν κατά κύριο λόγο στο ατμόπλοιο που τους μετέφερε, λόγω της έλλειψης επαρκούς ξενοδοχειακής υποδομής στα διάφορα μέρη. Η τιμή συμμετοχής ήταν 375 φράγκα κατ' άτομο, ενώ οι κάτοχοι Δελτίων είχαν έκπτωση 12% (*Δελτίον της Επιτροπής των Ολυμπιακών Αγώνων εν Αθήναις*, αρ. 3, ό.π., σ. 66-68).

186. Η πρώτη εκδρομή, μονοήμερη, περιλάμβανε τη Θήβα και τη Χαϊρώνεια και πραγματοποιήθηκε με ειδική αμαξοστοιχία του σιδηροδρόμου Πειραιώς-Λαρίσης, μισθωμένη από τον Όμιλο. Η διώρη διαμονή στη Θήβα συνοδεύτηκε από τη διάλεξη του εφόρου αρχαιοτήτων Γ. Σωτηριάδη. Η δεύτερη εκδρομή είχε προορισμό τη Δήλο και την Κνωσό και διήρκεσε από τις 21 έως τις 24 Απριλίου. Στη Δήλο παρευρέθηκαν ο έφορος αρχαιοτήτων Σταυρόπουλος και μέλη της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, ενώ στο Ηράκλειο και στην Κνωσό ξεναγός ήταν ο διευθυντής του μουσείου Ηρακλείου, Ιωσήφ Χατζηδάκης (*Δελτίον της Επιτροπής των Ολυμπιακών Αγώνων εν Αθήναις*, αρ. 1, ό.π., σ. 35). Οι τιμές συμμετοχής στις εκδρομές κυμαίνονταν από 25 έως 60 δρχ., με έκπτωση 25% για τους κατόχους Δελτίων.

187. Προκειμένου να αντιμετωπίσει το μέγιστο ζήτημα της διαμονής στην Αθήνα, η Επιτροπή κατάρτισε καταλόγους των άδειων σπιτιών και δωμάτων που θα προσφέρονταν για ενοικίαση. Βλ. Π. Σ. Σαββίδης, *Λεύκωμα*, ό.π., σ. 14-15.

188. Εφ. *Εμπρός*, 15.3.1906.

189. ΕΟΑ, *Οδηγός των Αθηνών*, ό.π., σ. 67· εφ. *Χρόνος*, 6.4.1906.

190. Στο ίδιο, σ. 18-23. Βλ. επίσης εφ. *Εμπρός*, 9.4.1906· εφ. *Το Άστυ*, 19.4.1906· εφ. *Σκριπ*, 8.4.1896.

191. Εφ. *Αι Αθήναι*, 19.3.1906.

192. ΕΟΑ, *Οδηγός των Αθηνών*, ό.π., σ. 16-17.

193. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με το κόστος των τελών, βλ. ΕΟΑ, *Οδηγός των Αθηνών*, ό.π., σ. 8-9. Βλ. επίσης εφ. *Αι Αθήναι*, 2.4.1906, και εφ. *Εμπρός*, 26.3.1906. Για την εξέλιξη της ταχυδρομικής και τηλεγραφικής υπηρεσίας του κράτους, βλ. Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος, *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν του έτους 1906*, τυπ. Ανέστη Κωνσταντινίδη, Αθήνα 1906, σ. 177-180.

και η υπηρεσία του έπειτα από εγκύκλιο του υπουργείου Οικονομικών που ζητούσε την παροχή κάθε ευκολίας προς τους ξένους αθλητές και επισκέπτες.¹⁹⁴

Για την εξυπηρέτηση και ενημέρωση των επισκεπτών η ΕΟΑ εξέδωσε τον δίγλωσσο (ελληνικά και γαλλικά) *Οδηγό των Αθηνών*, που παρείχε πληροφορίες για τους σταθμούς και τις εταιρείες μεταφορών, τα ξενοδοχεία, τα μουσεία, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, τα ταξιδιωτικά πρακτορεία, τα φαρμακεία, τις πρεσβείες, τα καφενεία κτλ. Επιπλέον, περιείχε μια συνοπτική καταγραφή της ιστορίας της Αθήνας και των Ολυμπιακών Αγώνων, καθώς και γενικές πληροφορίες για την Ελλάδα (κλιματολογικές συνθήκες, γεωργία, εμπόριο, κτηνοτροφία, βιομηχανία, ιαματικές πηγές κ.ά).¹⁹⁵

Την έκδοση του *Οδηγού* της ΕΟΑ συμπλήρωσε η έκδοση του *Οδηγού των ξένων* (από την Εκδοτική Εταιρεία Αθηνών, μόνο στην ελληνική γλώσσα), ο οποίος περιείχε αναλυτικές πληροφορίες για τα αρχαιολογικά μνημεία της Αθήνας και της Αττικής, που συνοδεύονταν με ασπρόμαυρη εικονογράφηση, για τα μουσεία, τα εκπαιδευτικά και τα καλλιτεχνικά ιδρύματα, για τα καταστήματα δημόσιων υπηρεσιών· γινόταν επίσης αναφορά στις κοντινές εξοχές. Στο δεύτερο μέρος δίνονταν πληροφορίες για τις αρχαιότητες των επαρχιών, ενώ στο τρίτο γινόταν αναφορά στους Ολυμπιακούς Αγώνες (πρόγραμμα Αγώνων και εορτών, οδηγός ημερονηκτίου, πίνακες παγκόσμιων ρεκόρ, «αμαξαγωγίων» και «λεμβουχικών»)¹⁹⁶.

Η διαμονή των επισκεπτών εξασφαλίστηκε από τα υπάρχοντα ξενοδοχεία αλλά και τα 5.000 ενοικιαζόμενα δωμάτια, τακτική που είχε ακολουθηθεί και το 1896.¹⁹⁷ Στον *Οδηγό των Αθηνών* καταγράφονται 34 ξενοδοχεία· προφανώς δεν περιλαμβάνονται όλα τα ξενοδοχεία της πόλης, αλλά τα πιο γνωστά και σημαντικά, και κυρίως αυτά που βρίσκονταν στο κέντρο.¹⁹⁸ Παρουσιάζονται, ωστόσο, ιδιαίτερα ελκυστικά και τα ξενοδοχεία των περιχώρων (της Κηφισιάς, του Νέου και του Παλαιού Φαλήρου) με τις ωραίες επαύλεις τους. Η τακτική συγκοινωνία των τροχιοδρόμων και του σιδηροδρόμου καθιστούσε εφικτή την παραμονή σε αυτά.¹⁹⁹ Η τιμή του δωματίου με διατροφή ανερχόταν στα ξενοδοχεία Α' κατηγορίας (όπως η «Μεγάλη Βρετανία» και η «Αγγλία») σε 30 φράγκα την ημέρα, και στα άλλα καλά ξενοδοχεία σε 20.²⁰⁰

194. Η αίθουσα των επιβατών επεκτάθηκε, ενώ παράλληλα, με τη μεταφορά του λιμεναρχείου και του υγειονομείου στο πίσω μέρος του τελωνείου, δημιουργήθηκε αίθουσα ταχυδρομικών επιταγών. Τα ελεγκτήρια εξωραϊστήκαν ενώ επεκτάθηκαν οι εσωτερικοί χώροι και οι αποθήκες. Εφ. *Το Άστυ*, 21.2.1906. Βλ. επίσης εφ. *Αι Αθήναι*, 2.4.1906, και εφ. *Σκριπ*, 7.3.1906. Για το κόστος μεταβίβασης και μετακίνησης στο λιμάνι, βλ. ΕΟΑ, *Οδηγός των Αθηνών*, ό.π., σ. 66. Βλ. επίσης και εφ. *Αι Αθήναι*, 20.3.1906· εφ. *Εμπρός*, 22.3.1906· εφ. *Σκριπ*, 22.3.1906.

195. Αρχείο ΕΟΑ: K21-Φ8-E1· K22-Φ15-E7.

196. *Ολυμπιακοί Αγώνες 1906, Οδηγός των ξένων*, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα, 1906. «Οι ταξιδεύοντες ανά την Ευρώπην εξεύρουν καλά τι αξίζει εις Δείκτης (indicateur), εις Οδηγός (guide), έν Δρομολόγιον (itinéraire), βιβλιάρια από τα οποία είναι γεμάτοι οι σταθμοί, βιβλιοπωλεία, καπνοπωλεία και τα λοιπά κέντρα. Ένα τοιούτον Οδηγόν προσφέρει μετ' ολίγον, διά πρώτην φοράν εις το ελληνικό κοινόν η "Εκδοτική Εταιρεία Αθηνών", κομψόν, εύχρηστον και πλήρη»: *Η Εικονογραφημένη*, αρ. 17, Μάρτιος 1906, σ. 80.

197. Εφ. *Ακρόπολις*, 13.3.1906.

198. ΕΟΑ, *Οδηγός των Αθηνών*, ό.π., σ. 3-4.

199. Εφ. *Αι Αθήναι*, 20.3.1906.

200. Αρχείο ΕΟΑ: K17-Φ11-E8. Τα εστιατόρια της οδού Σταδίου και της Ομόνοιας είχαν ανακοινώσει ότι

Αρκετές αγγελίες για ενοικίαση σπιτιών δημοσιεύτηκαν στον Τύπο. Από αυτές άλλες προέρχονταν από μεσιτικά γραφεία, στο πλαίσιο των γενικότερων υπηρεσιών που πρόσφεραν, και άλλες από ιδιώτες.²⁰¹ Παραθέτουμε μία στην οποία περιγράφεται ένα αστικό σπίτι: «Σπανιωτάτη ευκαιρία: Διά κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες κατερχομένους εις Αθήνας ομογενείς, οικία κεντρικωτάτη πλουσιώτατα επιπλωμένη με γκαζ, λουτήρα, με πέντε κλίνας, με σκεύη κουζίνας άφθονα, με σάλαν και σαλότο, με πιάνο, τραπεζαρίαν μετά μπουφέ κλπ. Ενοικιάζεται από 1ης Απριλίου ε.έ. μέχρι 10ης Μαΐου ε.έ., του οικοδεσπότη απερχομένου εις την Εσπερίαν. Πληροφορία παρ' ημίν».²⁰² Άλλη αγγελία αναφέρει ως επιπλέον άνεση τον ηλεκτροφωτισμό.²⁰³ Στη διαμόρφωση της τιμής του ενοικίου συνέκλιναν κάποιοι παράγοντες όπως η γνώση ξένων γλωσσών από τους ιδιοκτήτες, οι ευκολίες συγκοινωνίας, η ύπαρξη επίπλωσης και λουτρού και η παροχή προγεύματος. Η τιμή κυμαίνονταν από 2 έως 20 δραχμές ημερησίως.²⁰⁴

Οι τιμές των ξενοδοχείων, παρά τις καθησυχαστικές εξαγγελίες και διαβεβαιώσεις των ιδιοκτητών, διαμορφώθηκαν με τη λογική του κέρδους που αφήνει μια τέτοια μεγάλη διοργάνωση σε μια πόλη: «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι Αθηναίοι τα έχασαν μόλις αντίκρισαν τη μεγάλη εισροή επισκεπτών στην πόλη τους. Κάθε άνετο δωμάτιο στην Αθήνα και τις γειτονικές περιοχές είχε κρατηθεί μήνες πριν, και ζητούσαν τις πλέον εξωφρενικές τιμές για τις αθλιότερες γειτονιές. [...] Τα εστιατόρια σε πολλές περιπτώσεις διπλασίασαν τις τιμές τους, αλλά ακόμη κι έτσι δεν επαρκούσαν για να ταΐσουν το πεινασμένο πλήθος. Στην πραγματικότητα, η Αθήνα ήταν απροετοίμαστη να υποδεχτεί έναν τόσο μεγάλο αριθμό επισκεπτών και έλαβε, κατά συνέπεια, ένα καλό μάθημα [...]».²⁰⁵

Σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής, η πρωτεύουσα θεωρείται ιδιαίτερα ακριβή συγκριτικά με τη Βουλγαρία, τη Σερβία και τη Ρουμανία. Το κρέας στοιχίζει 0,50 δρχ. η οκά, το ψωμί 0,20-0,25 δρχ., το τυρί μία δραχμή, το αβγό 0,05 δρχ., το βούτυρο 2,5-3 δρχ., το κοτόπουλο μία δραχμή. Στις χώρες αυτές, όπως και στην Τουρκία, με ένα τάλιρο μπορούσε κανείς να αγοράσει δύο οκάδες κρέας, είκοσι αβγά, τέσσερα ψωμιά, δύο οκάδες φασόλια και ένα κοτόπουλο. Για τα αντίστοιχα προϊόντα στην Αθήνα χρειάζονταν 13 δραχμές! Ενώ στη Βιέννη μια οκά πατάτες κόστιζε 0,10 δρχ., στην Αθήνα κόστιζε 0,40 δρχ. Συγκριτική ανάλυση τον μήνα Μάρτιο με τις τιμές κρέατος, πατάτας, σιταριού, βουτύρου και πουλερικών του Παρισιού καταδεικνύει πάλι ακριβότερη την Αθήνα. Το ίδιο και η σύγκριση των τιμών του τυριού σε σχέση με την Ολλανδία και την

θα διατηρούσαν τις τιμές τους σταθερές, επομένως η διαμονή των ξένων θα ήταν κάθε άλλο παρά δαπανηρή (βλ. εφ. *Αι Αθήναι*, 18.3.1906). Σύμφωνα με τον Τύπο, ωστόσο (στο ίδιο), η πραγματικότητα ήταν τελικά διαφορετική: καλό αθηναϊκό ξενοδοχείο ζήτησε 130 δρχ. ημερησίως για ένα κρεβάτι και τροφή· ο πελάτης με δυσκολία κατόρθωσε να βρει αλλού κατάλυμα πληρώνοντας 50 δρχ. την ημέρα. Υπερτίμηση σημειώθηκε και στα εισιτήρια των Αγώνων: για ένα εισιτήριο αξίας 4 δρχ. ζητήθηκαν 15 δρχ.!

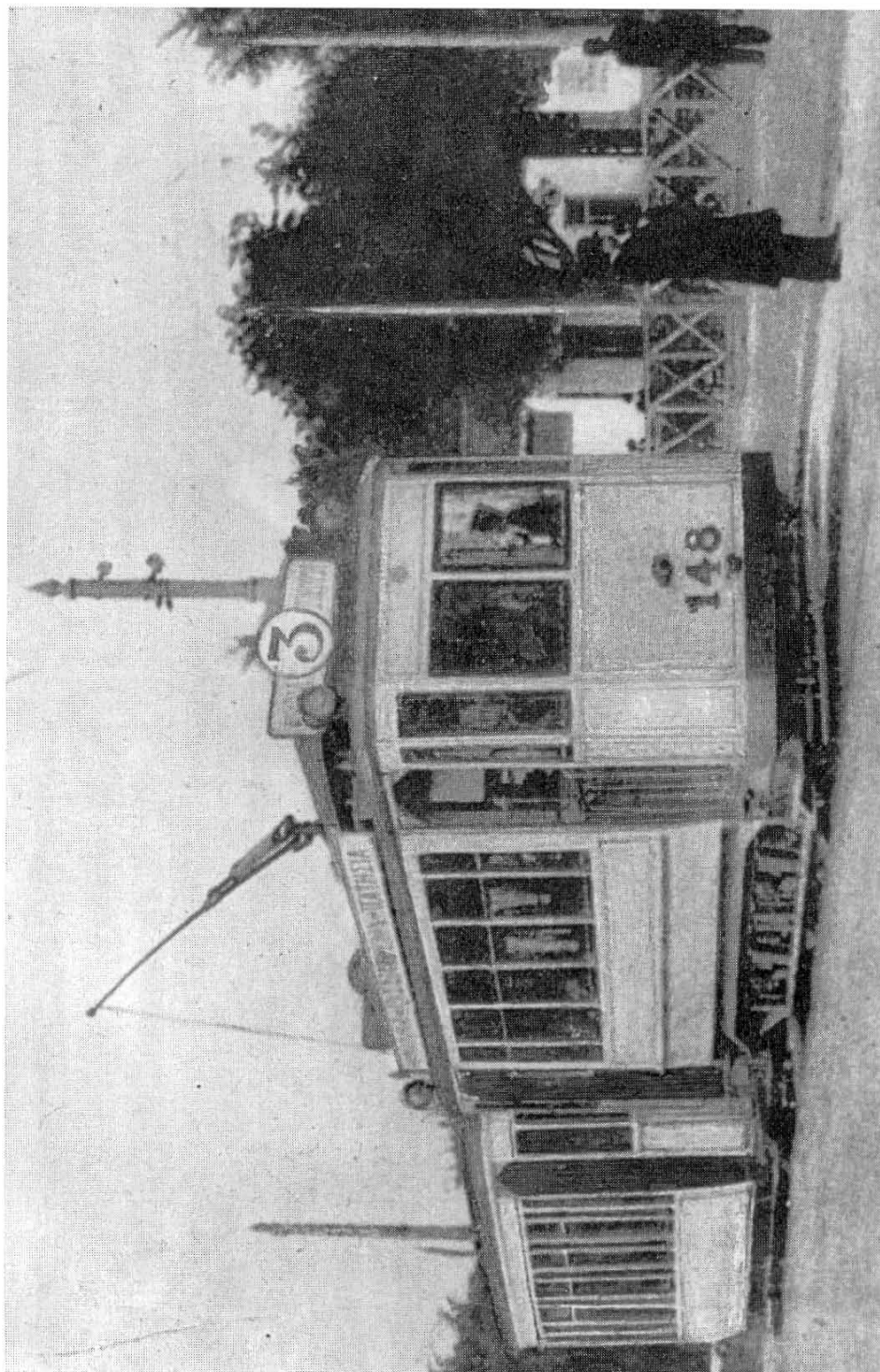
201. Εφ. *Χρόνος*, 6.4.1906, 7.4.1906· εφ. *Εμπρός*, 2.4.1906· εφ. *Το Αστυ*, 12.4.1896. Αρχείο ΕΟΑ: K22-Φ1-E19· K22-Φ14-E6.

202. Εφ. *Εμπρός*, 2.3.1896.

203. Εφ. *Ακρόπολις*, 10.4.1896.

204. Εφ. *Ακρόπολις*, 2.4.1906.

205. E. Alexander Powell, «The Olympian Games of 1906», *The Badminton Magazine* 131/22 (Ιούν. 1906), σ. 674.

*Το ηλεκτροκίνητο τραμ της γραμμής Πατήσια - Νέο Φάληρο το 1910.
[Κ. Μπίρης, Αι Αθήναι από τον 19ον εις τον 20όν αιώνα, Μέλισσα, Αθήνα 1996, σ. 253]*

Ελβετία. Παρά τη λήψη μέτρων, λοιπόν, για τη διατίμηση των τροφίμων και των καταλυμάτων προκειμένου να περιοριστεί η αυθαιρεσία,²⁰⁶ αυτό δεν κατέστη δυνατό – όπως άλλωστε είχε συμβεί και στους Ολυμπιακούς του 1896.

Αθλητές και επισκέπτες

Από το σύνολο των 903 αθλητών που έλαβαν μέρος στη Μεσολυμπιάδα, οι 564 ήταν ξένοι, προερχόμενοι από δεκαοκτώ χώρες.²⁰⁷ Συγκριτικά καταγράφουμε τη συμμετοχή στις τρεις προηγούμενες Ολυμπιάδες: Το 1896 έλαβαν μέρος 241 αθλητές,²⁰⁸ εκ των οποίων οι 81 ήταν ξένοι από δεκατρείς χώρες· το 1900 συμμετείχαν 1.319 αθλητές από είκοσι δύο χώρες, εκ των οποίων οι 880 ήταν Γάλλοι· το 1904 συμμετείχαν 605 αθλητές από έντεκα χώρες, εκ των οποίων οι 525 ήταν Αμερικανοί.²⁰⁹

Η ΕΟΑ αποφάσισε τη στέγαση μεγάλου μέρους αθλητών στο Ζάππειο Μέγαρο, για να αποφυγεί το μεγάλο κόστος της διαμονής στα ξενοδοχεία.²¹⁰ Υπέγραψε σύμβαση με τον διευθυντή του «Palace Hotel» για τη διαμόρφωση διακοσίων μικρών δωματίων στις μεγάλες αίθουσες του Ζαππείου – κατά το αγγλικό σύστημα των θαλαμίσκων (cubicles) το οποίο, σε ανάλογες περιπτώσεις, χρησιμοποιείται για τη διαμόρφωση δημοσίων κτηρίων. Την εργασία της κατασκευής των καταλυμάτων ανέλαβαν δύο εργολάβοι έναντι 20.000 δρχ., σε συμφωνία με την Επιτροπή.²¹¹ Εκτός από τους κοιτώνες, στο Ζάππειο διαμορφώθηκαν επίσης για τους αθλητές χώροι εστιατορίου, εντευκτηρίου και ταχυδρομείου (το οποίο λειτούργησε σε όλη τη διάρκεια των Αγώνων και είχε ιδιαίτερη σφραγίδα με τις λέξεις «Ζάππειον-Αθήναι»).²¹² Ο συνολικός αριθμός των αθλητών που έμειναν στο Ζάππειο δεν υπερέβη τους 400. Οι υπόλοιποι διέμεναν στα ξενοδοχεία της πόλης, με τα οποία η «ειδική επί της δεξιώσεως επιτροπή» υπέγραψε συμβάσεις που περιλάμβαναν και διατροφή.²¹³

206. Η αυθαιρεσία δημιουργεί πάντα προβλήματα, όπως φανερώνει το εξής περιστατικό: «Είδομεν κατά τον τελευταίον κατάπλουν του Αγγλικού στόλου Άγγλον αξιωματικό φιλονεικούντα με υπάλληλον καφε-νείου επί μόνη τη ιδέα ότι το γκαρσόνι τού επήρε παραπάνω μίαν δεκάραν! Έως εκεί έφτασε η δυσπιστία των ξένων, όπου πηγαίνουν» (εφ. *Το Άστυ*, 10.1.1906).

207. Αριθμός μετασχόντων κατά εθνικότητα: Αγγλία 47, Αίγυπτος 1, Αμερική 37, Αυστραλία 4, Αυστρία 31, Βέλγιο 15, Βοημία 13, Γαλλία 58, Γερμανία 47, Δανία 65, Ελβετία 8, Ελλάδα 338, Ιταλία 82, Καναδάς 3, Νορβηγία 32, Ολλανδία 16, Ουγγαρία 35, Σμύρνη 1, Σουηδία 66, Φινλανδία 4 (από το *Δελτίον της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων*, αρ. 3, ό.π., σ. 177).

208. Σύμφωνα με τον Κ. Γεωργιάδη εκκρεμεί ο συνολικός αριθμός των ελλήνων αθλητών που έλαβαν μέρος, επειδή δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των αθλητών που έλαβαν μέρος στη σκοποβολή. Βλ. Γεωργιάδης, «Η αναβίωση των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων», ό.π., σ. 305.

209. Τον αριθμό συμμετοχής των αθλητών δίνει ο Otto Szymiczek στο Νικόλαος Γιαλούρης (γεν. εποπτεία), *Η ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων*, Εκδοτική Ελλάδος ΑΕ, Αθήνα 1976, σ. 310, 316.

210. Αρχείο ΕΟΑ: Κ5-Φ3-Ε25.

211. Εφ. *Το Άστυ*, 4.4.1906· εφ. *Εμπρός*, 9.3.1906, 25.3.1906· εφ. *Σκριπ*, 9.3.1906.

212. Εφ. *Εμπρός*, 16.3.1906.

213. Αρχείο ΕΟΑ: Κ21-Φ5-Ε3.

Πέρα από την ευρεία συμμετοχή αθλητών, ικανοποιητική ήταν και η προσέλευση των ξένων επισκεπτών, των ελλήνων ομογενών και των ανθρώπων της ελληνικής επαρχίας:²¹⁴ «οι δρόμοι γεμίζουν από νέας μορφάς. Αι Επαρχίαι, η Ανατολή, η Ευρώπη, η Αμερική, η Αίγυπτος, η Αυστραλία μάς στέλνουν φουρνιαίς».²¹⁵

Οπωσδήποτε για την πόλη των Αθηνών και τους κατοίκους της το αίσθημα δεν είναι πρωτόγνωρο, αφού έχουν ήδη την εμπειρία του 1896. Γνωρίζουν τι να περιμένουν από την πληθώρα των επισκεπτών, ξέρουν τι θα ζήσουν στο Στάδιο τις ημέρες των Αγώνων, και φυσικά ελπίζουν να συναντήσουν πρόσωπα γνώριμα από το 1896. Αυτό δεν αποκλείει και μερικά αστεία μπερδέματα, όπως αυτό που δίνει χαρακτηριστικά ένα χρονογράφημα της εποχής: «Προχθές εις έν εστιατόριον της οδού Σταδίου ήκουσα κάποιον να λέγει προς τον παρακαθήμενον, ένα κύριον με ξυρισμένον μύστακα, τρώγοντα εις παρακείμενην τράπεζα: –Αυτός είνε ο Κόνολυ. –Ο Κόνολυ! Από τραπέζης εις τράπεζαν διεδόθη ότι ο ξυρισμένος εκείνος ήτο ο Ολυμπιονίκης Κόνολυ και όλοι οι οφθαλμοί εστράφησαν προς αυτόν, πράγμα που εφάνη ότι τον εξέπληξε [...]».²¹⁶

Αυτό που έχει ζωτική σημασία για την πόλη, ωστόσο, είναι η προσδοκία του κέρδους από μια τόσο μεγάλη διοργάνωση. Με αφορμή τους Αγώνες, ο Τύπος βρίθει από διαφημίσεις που στοχεύουν στην αύξηση των πωλήσεων καταναλωτικών προϊόντων. Θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τις πολυπληθείς αυτές καταχωρίσεις σε δύο κατηγορίες: Στην πρώτη οι Αγώνες χρησιμοποιούνται ως μέσο προβολής προϊόντων που είναι άσχετα προς αυτούς.²¹⁷ Στη δεύτερη οι διαφημίσεις απευθύνονται στους ξένους.²¹⁸

Η εισροή ξένων επισκεπτών αποτελεί οικονομικό παράγοντα σπουδαίας σημασίας,

214. Σύμφωνα με τον Μανιτάκη, επισκέφτηκαν την Αθήνα 5.000 ξένοι και 15.000 Έλληνες από το εξωτερικό και την ελληνική επαρχία. Βλ. Παύλος Μανιτάκης, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού 1830-1930*, Αθήνα 1962, σ. 169. Η εφ. *Ακρόπολις* (8.4.1906) αναφέρει 2.500-3.000 ξένους και γύρω στους 10.000 ομογενείς. Η εφ. *Εμπρός* (7.4.1906) αναφέρει ότι οι ξένοι υπερβαίνουν τους 10.000. Με τη λήξη των Αγώνων η εφ. *Ακρόπολις* (26.4.1906) επανέρχεται στο θέμα, και παρά τα λεγόμενα για 45.000 ή 65.000 επισκέπτες δίνει περίπου 25.000, αριθμός που προκύπτει ως εξής: «Οι εξ Ευρώπης ελθόντες» δεν υπερβαίνουν τις 4.000, «οι εκ της ελληνιζούσης Ανατολής ομού μετά των ιατρών, επ' ευκαιρία του Πανελληνίου Συνεδρίου, [...] είνε αδύνατον να υπερβαίνωσι τας 10.000. Οι εκ των επαρχιών είνε δυσχερέστατον να υπολογίσωμεν, διότι οι πλείστοι αυτών κατώκησαν εις συγγενικάς οικίας. Υπολογιζομένου όμως πόσους δύναται ο σιδηρόδρομος Πελοποννήσου και αι ατμοπλοϊκαί εταιρείαι να μεταφέρωσι, δυνάμεθα και τούτον τον αριθμόν να υψώσωμεν άνω των 10.000».

215. Εφ. *Το Άστυ*, 4.4.1906.

216. Εφ. *Εμπρός*, 26.3.1906.

217. «Ολυμπιακοί Αγώνες – Επωφεληθήτε της περιστάσεως: Το Θεραπευτικόν Ινστιτούτον Αθηνών [...] αναλαμβάνει την θεραπείαν πάσης φύσεως εντεροκήλης διά νέας μεθόδου και άνευ εγχειρήσεως. Επί τη ευκαιρία των Ολυμπιακών Αγώνων ποιείται γνωστόν, ότι δέχεται επισκέψεις και παρέχει συμβουλάς δωρεάν καθ' εκάστην από της 6ης π.μ. - 6ης μ.μ.». Βλ. εφ. *Ακρόπολις*, 7.4.1906. «Ωρισμένως θα φύγουν οι ξένοι κατά τους Ολυμπιακούς, καταδιωκόμενοι από τας στρατιάς των κορέων, κατσαρίδων και ψύλλων, αν δεν σπεύσουν οι ξενοδόχοι και λοιποί οικογενειάρχαι να προμηθευτούν το μοναδικόν κορροεσκότον πωλούμενον εν τω φαρμακείω “Πανός” Αιόλου 82 αντί 1,20 έκαστον φιαλίδιον. Διά μεγάλης ποσότητος ανάλογος έκπτωσις». Βλ. εφ. *Ακρόπολις*, 20.3.1906.

218. «Διά τους ξένους: Μην αγοράζετε τα ελληνικά μεταξωτά πριν επισκεφθήτε το Κατάστημα Μαλαφού και Μόσχου, οδός Ερμού αριθ. 87. [...] Χάριν των ξένων εκανόνισε τιμάς 50% ολιγώτερον των άλλων υφαντηρίων. [...] Επωφεληθήτε της ευκαιρίας. Αριθ. Τηλεφώνου 473». Εφ. *Χρόνος*, 16.4.1906.

και αυτό είναι ένα γεγονός που δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Ερμής*, εάν υπολογίσουμε τη διαμονή των επισκεπτών σε συνολικά είκοσι μέρες, και τα έξοδα παραμονής τους σε 500 δραχμές, προκύπτει ότι έχουμε εισροή ενός διόλου ευκαταφρόνητου ποσού.²¹⁹

Η αναμονή των ξένων, εξάλλου, συνδυαζόταν με την ανάγκη να προβληθεί μια θετική εικόνα της Ελλάδας μετά την ηττοπάθεια και την απαισιοδοξία που είχε επικρατήσει με την ήττα του 1897. Αναφέρει χαρακτηριστικά η εφημερίδα *Το Άστυ*: «Όλοι ανεξαιρέτως συγυριζόμεθα διά να μας ιδούν οι ξένοι [...]. Φανταζόμεθα πως θα σταθώμεν όλοι εις μίαν στρατιωτικήν παρατάξιν όπου οι ξένοι θα μας κάμουν επιθεώρησιν ψάχνοντες να βρουν αν μας λείπη κανένα κουμπί. Διά τούτο γυαλιζόμεθα πυρετωδώς, όπως ο στρατιώτης του λόχου κατά Σάββατον. Εάν ανακαλύψωμεν εις τα γένεια μας καμμίαν άσπρην τρίχα, την βάφομεν διά να μη την ιδούν οι ξένοι. Αλλά εγώ μίαν άσπρην τρίχα που έχω την αφήκα άσπρην. Διότι έχω την ιδέαν ότι οι ξένοι δεν βλέπουν καθόλου, ή βλέπουν πολύ ολίγα πράγματα [...]».²²⁰

Με αφορμή τη διοργάνωση των Αγώνων, αλλά και εξαιτίας των συσχετισμών των βασιλικών οίκων, το 1906 παρευρέθηκε στην Αθήνα το βασιλικό ζεύγος της Μ. Βρετανίας, Εδουάρδος και Αλεξάνδρα. Έφτασαν στην Κέρκυρα στις 29 Μαρτίου, με τη θαλαμηγό *Albert - Victoria* (συνοδεία δύο καταδρομικών και ενός αντιτορπιλικού), και στις 4 Απριλίου ήρθαν στην Αθήνα.²²¹ Οι δήμοι Αθήνας και Πειραιά προέβησαν σε πυρετώδεις ετοιμασίες για την υποδοχή τους. Η διακόσμηση των πόλεων ήταν εντυπωσιακή, ενώ παράλληλα ελήφθησαν αστυνομικά μέτρα και διατάχθηκε στρατιωτική παρατάξη στο σταθμό της Ομόνοιας.²²² Μαζί με το βασιλικό ζεύγος ήρθαν ο πρίγκιπας και η πριγκίπισσα της Ουαλίας.²²³ Η παρουσία τους στο Στάδιο την ημέρα έναρξης των Αγώνων έδωσε κύρος στην όλη διοργάνωση και είχε θετικό αντίκτυπο στην κοινή γνώμη. Οι βασιλείς έφυγαν από την Ελλάδα στις 12 Απριλίου, αφού πρώτα επισκέφτηκαν την αρχαία Ολυμπία.²²⁴

Μεταξύ των άλλων «υψηλών» επισκεπτών συγκαταλέγονταν οι εκπρόσωποι των κρατών που μετείχαν στους Αγώνες, υπουργοί, αξιωματούχοι, ο τελετάρχης του αυτοκράτορα Γουλιέλμου κ.ά. Οι φήμες για την έλευση του γερμανού αυτοκράτορα, που θα έδινε ιδιάζουσα λαμπρότητα στους Αγώνες, δεν επιβεβαιώθηκαν. Αβάσιμες αποδείχτη-

219. Εφ. *Ερμής*, 9.4.1906. Η εφημερίδα, καταθέτοντας τη «συμμερονολογική πλευρά», με αφορμή τους Αγώνες, υπολογίζει την εισροή 25.000.000 χρυσών φράγκων, με βάση τον υπολογισμό ότι θα έφταναν στην Αθήνα 50.000 άνθρωποι. Η συλλογιστική αυτή όμως στηρίζεται στο αίσθημα προσδοκίας και όχι στην πραγματικότητα, αφού «κατά τους επεικεστάτους των υπολογισμών ο ανώτατος όρος των κατελθόντων δεν δύναται να υπερβή τας 25.000». Βλ. *Ακρόπολις*, 26.4.1906.

220. Εφ. *Το Άστυ*, 19.3.1906.

221. Εφ. *Το Άστυ*, 30.3.1906.

222. Εφ. *Το Άστυ*, 4.4.1906. Βλ. και εφ. *Εμπρός*, 22.3.1906.

223. Εφ. *Εμπρός*, 26.3.1906· εφ. *Το Άστυ*, 13.4.1906.

224. Για περισσότερες λεπτομέρειες από την παραμονή των βασιλέων στην Ελλάδα, βλ. εφ. *Χρόνος*, 6.4.1906, 7.4.1906, 10.4.1906, 12.4.1906, 13.4.1906· εφ. *Το Άστυ*, 12.4.1906. Για την πολιτική χροιά που δόθηκε στην επίσκεψη του βασιλιά της Μ. Βρετανίας, βλ. εφ. *Χρόνος*, 5.4.1906· εφ. *Εμπρός*, 12.3.1906· εφ. *Αι Αθήναι*, 4.4.1906· εφ. *Ο Στρατός*, 29.4.1906.

καν και οι πληροφορίες ότι ο δούκας και η δούκισσα της Αόστης θα έρχονταν ως εκπρόσωποι του βασιλιά της Ιταλίας. Σημαντική θεωρήθηκε από τον Τύπο η επίσκεψη του ιάπωνα στρατηγού Κουρόκι και των αξιωματικών του. Ήρθε, τέλος, και ο πρίγκιπας Γεώργιος, ύπατος αρμοστής της Κρήτης.²²⁵

Στις εφημερίδες αναφέρονται επίσης ως επισκέπτες ανταποκριτές ξένων εφημερίδων, ο ιταλός συγγραφέας Alessandro Lalia-Paternostro, καθώς και διάφοροι περιηγητές που έφτασαν από τη Μικρά Ασία, όπου βρίσκονταν για τουρισμό.

Από την Αίγυπτο έφτασαν 2.500 ομογενείς με τα ατμόπλοια *Ισμαηλία* (το οποίο παρέμεινε στον Πειραιά κατά τη διάρκεια των Αγώνων), *Πρίγκηψ Αββάς* και *Στέφανος Στρέιτ*. Από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη ήρθαν περισσότεροι από 1.000 ομογενείς και αθλητές με το ατμόπλοιο *Ελ-Καΐρα* του χεδίβη, το *Βασίλισσα Όλγα* της ρωσικής ατμοπλοΐας, το ελληνικό *Μελπομένη* και το ιταλικό *Σερβία*.²²⁶

Με το ατμόπλοιο *Ειρήνη* (της εταιρείας Δημόκα) ήρθαν από την Κύπρο 180 ομογενείς και τέσσερις αθλητές του Γυμναστικού Συλλόγου «Ζήνων», και με το αυστριακό ατμόπλοιο *Δάφνη* 80 Κρήτες. Το ατμόπλοιο *Ήρα* του John McDowal και το *Μυκάλη* μετέφεραν περίπου 400 ομογενείς, αθλητές και τα μέλη του Μουσικού Συλλόγου Μοναστηρίου· τους επιφυλάχθηκε θερμή υποδοχή στον Πειραιά, και το απόγευμα της ίδιας μέρας δόθηκε προς τιμήν τους δεξίωση στο μέγαρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας.²²⁷

Τα καλά ξενοδοχεία της Αθήνας φιλοξένησαν τους «υψηλούς» ξένους και τους εύπορους ταξιδιώτες. Από την ονοματολογική λίστα των ξένων και των ομογενών, που δίνει κυρίως η εφημερίδα *Αι Αθήναι*, προκύπτει ότι οι περισσότεροι ταξίδευαν με τις οικογένειές τους. Η λίστα των επισκεπτών περιλαμβάνει ωστόσο και μοναχικές κυρίες ή δεσποινίδες. Στο ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία» διέμεναν οικογένειες περιγίπων, στρατηγών, πλούσιων ομογενών από την Αίγυπτο και την Τερζέστη, δούκισσες, υψηλοί αξιωματούχοι, τα μέλη της ΔΟΕ²²⁸ και εύποροι ταξιδιώτες από την Αμερική και διάφορα μέρη της Ευρώπης. Στο ξενοδοχείο «Αγγλία» κατέλυσαν αρκετοί ομογενείς, η οικογένεια Sullivan και επισκέπτες κυρίως από την Αμερική και τη Γερμανία. Στο «Palace Hotel» διέμεναν η οικογένεια του βαρόνου de Casleiger της Αυστρίας, ο Charlemagne Tower, πρόεδρος της Αμερικής στο Βερολίνο, ομογενείς κ.ά. Ξένοι αθλητές και επισκέπτες, καθώς και ομογενείς διέμεναν στα ξενοδοχεία: «Αγγλία», «Σπλέντιτ», «Μινέρβα», «Βασιλικόν», «Αυτοκρατορικόν», «Νέα Υόρκη», «Τούριστ Πάλλας», «Άγιος Γεώργιος», «Βικτώρια», «Αθηνών» και «Μπάγκειον».

225. Εφ. *Αι Αθήναι*, 1.4.1906· εφ. *Εμπρός*, 13.3.1906, 27.3.1906· εφ. *Ακρόπολις*, 4.4.1906, 20.4.1906.

226. Εφ. *Χρόνος*, 6.4.1906, 7.4.1906· εφ. *Ακρόπολις*, 8.4.1906.

227. Εφ. *Χρόνος*, 7.4.1906· εφ. *Το Άστυ*, 7.4.1906.

228. Παρά τις αντιρρήσεις του Coubertin για τη διοργάνωση των «Β' Διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων εν Αθήναις» (σύμφωνα με την επίσημη ονομασία), οκτώ μέλη της ΔΟΕ ήταν παρόντα: ο κόμης Eugenio Brunetta d'Usseaux (Ιταλία), ο κόμης von Assebourg και ο W. Gebhardt (Γερμανία), ο Viktor Balck και ο κόμης Carl Clarence von Rosen (Σουηδία), ο βαρόνος Frederik Willem van Tuyll van Serooskerken (Ολλανδία), ο J. Guth (Βοημία) και, βεβαίως, ο κόμης Α. Μερκάτης (Ελλάδα).

Αθλητικές αναμετρήσεις και εορτασμοί

Οι Αγώνες άρχισαν στις 9 Απριλίου με μια θεαματική τελετή έναρξης.²²⁹ Η ελληνική πρωτεύουσα έμοιαζε με μικρή υφήλιο, και το Στάδιο μ' έναν τεράστιο μαγνήτη που συγκέντρωσε περίπου 75.000 θεατές.²³⁰ Η μαγεία του θεάματος καταγράφηκε στη μνήμη των ξένων επισκεπτών ως μοναδικό συστατικό μιας σύγχρονης διοργάνωσης, που όμως δεν θεωρούσαν ότι παρέπεμπε στους Αγώνες της αρχαιότητας.²³¹ Ενδιαφέρον κομμάτι των Αγώνων αποτελούσαν γι' αυτούς οι «εθνικοί θεατές» που σκέφτονταν πολύ τη νίκη των αθλητών τους· το αίσθημα αυτό, σε συνδυασμό με την ομορφιά του περιβάλλοντος χώρου του Σταδίου, σχεδόν τους συνέπαιρνε.²³²

Από όλες τις αθλητικές αναμετρήσεις, αυτή που συγκέντρωσε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, όπως και το 1896, ήταν το αγώνισμα του μαραθωνίου. Την ημέρα εκείνη πλήθος κόσμου πήγε στο Στάδιο αναμένοντας τη μεγάλη νίκη.²³³ Ο αθλητής στον οποίο είχαν εναποθέσει τις ελπίδες τους οι Έλληνες, για μια νίκη ανάλογη με εκείνη του Λούη, ήταν ο Α. Κουτουλάκης από τη Γορτυνία, «τύπος δρομέως αληθούς», 22 ετών, στρατιώτης του Μηχανικού και πρώην εφημεριδοπώλης. Νικητής όμως αναδείχτηκε ο Καναδός William J. Sherring, «αποτέλεσμα αντίθετον των ελληνικών ευχών».²³⁴

Οι Καναδοί γιόρτασαν τη νίκη τους το βράδυ περιφέροντας τον αθλητή τους στην οδό Σταδίου. Γιορτή οργάνωσαν και οι Σουηδοί για τον δικό τους (δεύτερο) νικητή του μαραθωνίου.²³⁵ Το αίσθημα της προσδοκίας για μια νίκη ελληνική δικαίωσε ο Δημήτριος Τόφαλος, όταν μέσα στο κατάμεστο Στάδιο νίκησε τον Αυστριακό Joseph Steinbach στην άρση βαρών «δι' αμφοτέρων των χειρών». Ο Τόφαλος έγινε εθνικός ήρωας, όπως και ο Λούης το 1896, γιατί συμβόλιζε την ελληνική υπεροχή έναντι των άλλων εθνών.²³⁶ Η άρση βαρών σχολιάστηκε με έμμετρο σατιρικό λόγο:

229. Στην τελετή έναρξης ακούστηκε ο ολυμπιακός ύμνος του 1896, αφού επιθυμία της ΕΟΑ ήταν να υπογραμμίσει ότι η Μεσολυμπιάδα αποτελούσε συνέχεια των Ολυμπιακών Αγώνων. Αρχείο ΕΟΑ: Κ7-Φ10-Ε17.

230. Powell, «The Olympian Games of 1906», *ό.π.*, σ. 667.

231. «Μοναδικό “μοντέρνο σόου” μοιάζουν οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες, που σε σχέση με την αναβίωση των αρχαίων Αγώνων αποτελεί παρωδία»: Α. Ε. Johnson, «The Olympian Games», *Fry's Magazine* 5 (1906), σ. 318.

232. R. B. Haland, «Official Sanction», *Fry's Magazine* 5 (1906), σ. 102.

233. Χαρακτηριστικός για τη μεγάλη σημασία που δινόταν σ' αυτό το αγώνισμα είναι ο τίτλος άρθρου της εφ. *Το Άστυ* (12.4.1906): «Η Ευρώπη ολόκληρος αναμένουσα εναγωνίως τον Μαραθώνιον». Ο Balck αναλύει τη στρατιωτική σημασία του μαραθωνίου, συνδέοντάς τον με την αντοχή των ανδρών του πεζικού.

234. Εφ. *Το Άστυ*, 19.4.1906. Η ελληνική αποτυχία αποδόθηκε στην «πολυφαγία» του αθλητή λίγο πριν από τον αγώνα. Η νίκη του καναδού μαραθωνοδρόμου ενέπνευσε τον Ζαχαρία Παπαντωνίου, ο οποίος του αφιέρωσε μια ωδή: «Η νίκη σου λέγει ότι από τον γλυκύν θρίαμβον των πλαστικών σωμάτων και της εντέχνου δυνάμεως, ενδοξότερος είνε ο μικρός θρίαμβος, ο θανάσιμος, ο φοβερός. Η δάφνη της κεφαλής σου βγάζει άνθη ασφοδελού. Το φως του μετώπου σου τινάσσει κάπιαν φλόγα υπογείου πυρός. Χαίρε! Μας υπέμνηρες ότι το υπέρτατον των ωραίων, είνε το Τραγικόν Ωραίων». Κ. Σκόκος, *Εθνικόν ημερολόγιον ... του έτους 1907*, *ό.π.*, σ. 22-24.

235. Εφ. *Χρόνος*, 19.4.1906.

236. Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1997, σ. 115. Ιδιαίτερη σημασία αποδόθηκε και στην αναμέτρηση του Γεωργαντά με τον Μ. J. Sheridan. Ο Γεωργαντάς έχασε από τον αθλητή στη δικοβολία, τον κέρδισε όμως

<i>Εἰς ἐκεῖνον τον καιρόν</i>	<i>Ἦτο φουρκισμένος λῖαν</i>
<i>ἀρσις ἐγένει βαρὼν</i>	<i>κι' εἶχε φόραν τρομερήν</i>
<i>κι' ἐν τῷ μέσω φασαρίας</i>	<i>πλὴν δὲν εἶχεν ευκολίαν</i>
<i>ἤρθε κάποιος ἐξ Αὐστρίας</i>	<i>κι' ἤθελε με την κοιλίαν</i>
<i>κι' ἔκαμε τον σοβαρόν...</i>	<i>να μας κάμῃ τον βαρύν...</i>

*Επὶ τέλους εβαρύνθη
καὶ τὰ βάρη του Τοφάλου
μ' ἓνα μάτι θεωρῶν
ἐφυγεν ἐκ του Σταδίου
τὸ κεφάλι του βαρύν.²³⁷*

Οι μέρες κύλησαν στην Αθήνα ὄχι μόνο με ἀθλητικές ἀναμετρήσεις, ἀλλὰ καὶ με δεξιώσεις, εορτές, λαμπαδηφορία, θεατρικές παραστάσεις, ἐπισκέψεις στα ἀρχαιολογικά μουσεῖα καὶ τὰ ἀξιοθέατα τῆς πόλης, καὶ γλέντια τὰ βράδια μεταξύ ἀθλητῶν καὶ τοῦ ἀπλοῦ κόσμου. Ὅπως καταγράφεται σὲ μια ἀπὸ τὶς πολλὲς ἀναφορὲς τοῦ Τύπου, τὸ θέαμα δὲν περιοριζόταν μόνο ἐντὸς τοῦ Σταδίου: «Οἱ Βέλγοι ἠθέλησαν νὰ φανοῦν χθὲς ἰδιαιτέρως περιποιητικοὶ πρὸς τὰς Ατθίδας καὶ ἰδιαιτέρως galants». Κατὰ τὶς δέκα τὸ βράδυ, συγκεντρωμένοι στὴν πλατεία Συντάγματος, «ἠγόρασαν ολόκληρα ἀνίστρα ἀνθέων καὶ ἤρχισαν προσφέροντες αὐτὰ εἰς ὅλας τὰς Ατθίδας, τὰς ὁποίας εὕρισκον ἐνώπιόν των. Διένειμαν οὕτω ἄνθη εἰς τὰς κυρίας τὰς καθημένας εἰς τοῦ Ζαχαράτου, εἰς τὰ ἄλλα καφενεῖα τοῦ Συντάγματος, εἰς τὰ ζαχαροπλαστεῖα κλπ. [...] ἑκατοντάδες Ατθίδων ἐπέστρεψαν [...] εἰς τὰς οἰκίας των κατὰφορτοὶ ἐξ ἀνθέων προσφερθέντων ὑπὸ των νεαρῶν Βέλγων ἀθλητῶν. Τοῦ ομίλου προηγείτο ευθυμότατος νεαρὸς Βέλγος, ὁ ὁποῖος κρεμάσας ἀπὸ τὸ μπαστούνι του κουλούρια προσεποιεῖτο τὸν κουλουροπώλην, φωνάζων ἐλληνιστί: – Κουλούγια... πογτοκάλια [...]. Καὶ τὸ πλῆθος ἐχειροκρότει».²³⁸

Ἡ αὐλαία ἐπέσε στὶς 20 Ἀπριλίου. Ἡ τελετὴ λήξης ἐκλείσε με τὴν ἀπονομὴ βραβείων στοὺς νικητὲς καὶ συνδυάστηκε με ἀποχαιρετιστήρια δεξίωση γιὰ τοὺς ἀθλητὲς στὸ Ζάππειο. Ἀπὸ τὴν ἐπόμενη μέρα ἡ πόλις ἄρχισε σιγὰ σιγὰ νὰ ἀδειάζει. Στὰ μέρη ἀπ' ὅπου ἀναχωροῦσαν οἱ ἀθλητὲς ἐπικράτησε ἔντονη συναισθηματικὴ φόρτιση, καθὼς ὁ κόσμος ἐξέφρασε τὸν ἐνθουσιασμό καὶ τὴ συγκίνησή του, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐχὴ γιὰ μιὰ ἐπόμενη συνάντηση τὸ 1910.²³⁹

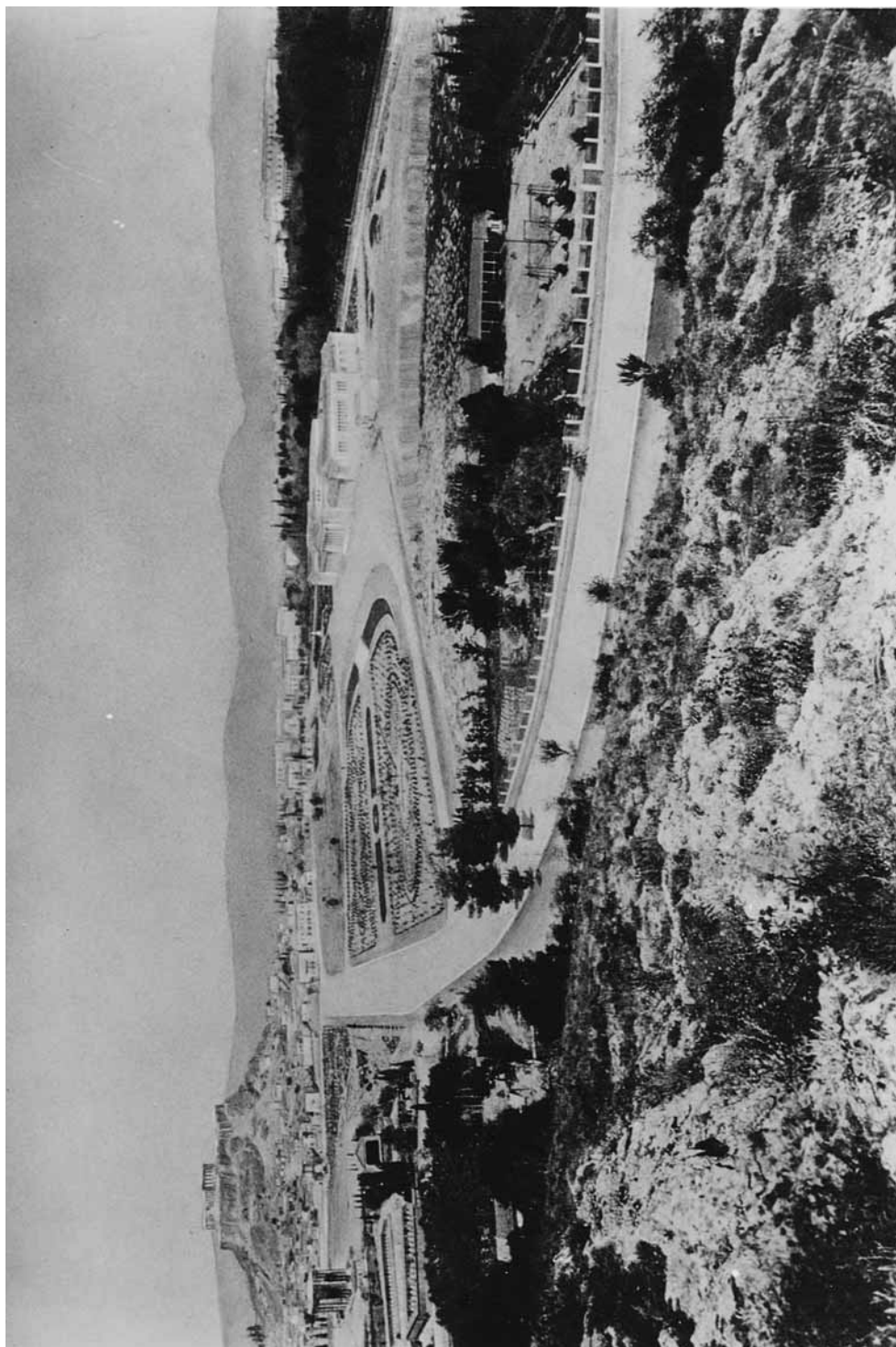
Ἡ προσπάθεια τῆς ἐλληνικῆς ἀθλητικῆς ἡγεσίας γιὰ τὴ μόνιμη διεξαγωγὴ τῶν Ἀγῶνων στὴν Αθήνα ἀτόνησε σταδιακά. Οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες συνέχισαν τὴν καθορισμένη πορεία τοὺς μέσα στὸ χρόνο με τὸν τρόπο πὺν εἶχε ἀποφασίσει ἡ ΔΟΕ, ἀφήνοντας ἔξω ἀπὸ τὸ παιχνίδι τῆς μόνιμης διεκδίκησης τὴ μικρὴ Ελλάδα, ἡ ὁποία ἀναλώθηκε στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις γιὰ τὴν ἐθνικὴ τῆς ἐπιβίωση.

στὴ λιθοβολία. «Τὸ ἐλληνικὸν παλληκάρι, παλαιὸν με ἓναν Σέρινταν, ἐνίκησεν εἰς τὴν λιθοβολίαν. Εἰς ἀγώνισμα δηλαδὴ κατ' ἐξοχὴν ἀρχαῖον. Ἀλλὰ καὶ κατ' ἐξοχὴν νεοελληνικόν, διότι ἡ ἀγροτικὴ Ἑλλάς δὲν ἔχει προσφιλέστερον ἀγώνισμα ἀπὸ τὸν λίθον» βλ. Εφ. *Τὸ Ἄστυ*, 15.4.1906.

237. Εφ. *Τὸ Ἄστυ*, 14.4.1906.

238. Εφ. *Τὸ Ἄστυ*, 15.4.1906.

239. Powell, «The Olympian Games of 1906», ὁ.π., σ. 680.

Το Ζάιττεο Μέγαρο από το λόφο του Αρδηττού (1896). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.23]

Αστικός χώρος και εθνική αυτοπαρουσίαση

ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ

Οι διοργανώτριες πόλεις των Ολυμπιακών Αγώνων, εκτός από χώροι φιλοξενίας αθλητικών συμβάντων, αποτελούν ταυτόχρονα πεδία στα οποία διαπλέκονται οικονομικά συμφέροντα, πολιτικοί σχεδιασμοί και ιδεολογικές εθνικές στρατηγικές. Η μεταπολεμική περίοδος και ιδιαίτερα η τελευταία εικοσαετία χαρακτηρίστηκαν από συντεταγμένες πολιτικές πρακτικές επέμβασης στις πόλεις υποδοχής των Ολυμπιάδων, με προφανείς στόχους τη βελτίωση των υποδομών τους σε αθλητικά κέντρα, ξενοδοχεία, κυκλοφοριακές αρτηρίες. Το «μέγα γεγονός» οργανώνεται και ρυθμίζεται πλέον από πολυεθνικές εταιρείες-κολοσσούς σε συνεργασία ή παράλληλα με τις εθνικές και τοπικές ηγεσίες, ιδιαίτερα μάλιστα όταν για πρώτη φορά στην Ολυμπιάδα του 1984, στο Λος Άντζελες, οι Αγώνες απέφεραν υψηλά κέρδη στις επενδύσεις των εταιρειών. Οι κυβερνήσεις και η τοπική εξουσία «ανακάλυψαν» με τη σειρά τους ότι η ανάληψη διοργάνωσης των Αγώνων μπορεί να αποτελέσει ένα παραγωγικό από κάθε άποψη μέσο ενδυνάμωσης της οικονομικής ζωής των χωρών και των πόλεων, και ενίσχυσης του κύρους τους. Η έξαρση του τουριστικού φαινομένου στον μεταπολεμικό κόσμο ενέγραψε από ένα σημείο κι έπειτα τους Ολυμπιακούς Αγώνες στη σφαίρα επιρροής του, και αποτέλεσε ουσιαστικό κίνητρο στην κινητοποίηση των ίδιων των πόλεων για τον προσπορισμό του μεγαλύτερου δυνατού οφέλους μέσα από τη συστηματική οργάνωση και προσφορά υπηρεσιών στους επισκέπτες των Αγώνων.¹ Η ανάδειξη του εθνικού και του τοπικού παρελθόντος ως τουριστικού αγαθού, ο προβληματισμός γύρω από το ποια εικόνα εξάγεται σε σχέση με το ρόλο και τα διαμορφωτικά όρια της εθνικής παράδοσης στην επινόηση του συλλογικού εαυτού, η φιλοδοξία να επενδυθούν οι αθλητικές δραστηριότητες με ένα ιδιαίτερο νόημα συνυφασμένο με τον τρόπο διεξαγωγής τους –και κατά συνέπεια να διακριθούν από τις προηγούμενες Ολυμπιάδες–, οι εντάσεις, τέλος, και οι ιδεολογικές συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών φορέων που εμπλέκονται σε αυτή τη διαδικασία επιτέλεσης νοήματος μετατρέπονται συχνά σε κεφαλαιώδη πεδία νοηματοδότησης των ίδιων των Αγώνων.²

1. Για την οικονομική διάσταση των Αγώνων και το συσχετισμό της με την ανάπτυξη του τουρισμού των πόλεων, καθώς και για τις ανάλογες πολιτικές των πόλεων που διοργάνωσαν Ολυμπιάδες, βλ. Christopher M. Law, *Urban Tourism. Attracting Visitors to Large Cities*, Mansell, Λονδίνο 1993, σ. 88-107.

2. Για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. Arne Martin Klausen (επιμ.), *Olympic Games as Performance and Public Event. The Case of the XVII Winter Olympic Games in Norway*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη / Λονδίνο 1999, και

Οι διοργανώτριες πόλεις αποτελούσαν ανέκαθεν πόλο έλξης χιλιάδων ξένων επισκεπτών με αφορμή τους Αγώνες, ενώ οι Ολυμπιάδες θεωρούνταν από τη πλευρά των κυβερνήσεων ιδανική χρονική επιλογή προκειμένου να διαπραγματευτούν την εικόνα της χώρας στο εξωτερικό μέσα από προσεγμένες πρακτικές επινόησης του ιστορικού τους παρελθόντος. Η ναζιστική Ολυμπιάδα, μεταβάλλοντας το Βερολίνο σε τόπο αναρίθμητων συμβολισμών της γερμανικότητας και διοργανώνοντας εντυπωσιακές τελετουργίες, όχι μόνο διασκέδασε τον προβληματισμό και τις επιφυλάξεις πολλών ιθυνόντων του αθλητισμού για το αποτρόπαιο πρόσωπο του καθεστώτος αλλά επιπλέον εντυπωσίασε τους χιλιάδες επισκέπτες.³ Η Ολυμπιάδα της Βαρκελόνης σηματοδεύτηκε από τη «μάχη της σημαίας». Η «καταλανοποίηση» των Ολυμπιακών Αγώνων του 1992 σε βάρος της κεντρικής ισπανικής διοίκησης επιτεύχθηκε εκτός των άλλων και μέσω της κυριαρχίας της καταλανικής σημαίας σε όλη τη Βαρκελόνη. Η καθολική παρουσία της στα διάφορα σημεία της πόλης –από τα πιο κεντρικά και πολυσύχναστα τμήματά της μέχρι και τις πιο απομακρυσμένες συνοικίες– είτε μόνη της είτε σε συνδυασμό με άλλες σημαίες, όπως αυτή της πόλης της Βαρκελόνης, της σημαίας των Ολυμπιακών Αγώνων και κάποιες φορές και της ισπανικής, αποτύπωναν τις διαφορετικές εκφράσεις της τοπικής πολιτικής ταυτότητας, από τον ακραίο δεξιό εθνικισμό μέχρι τη μετριοπαθή σοσιαλιστική εκδοχή της αυτονομίας. Παράλληλα όμως η πρακτική ανάρτησης των σημαιών συγκροτούσε τις διαφορετικές εκδοχές της καταλανικής ταυτότητας, ιδιαίτερα για τις νεότερες γενιές, και περιέκλειε τη διάσταση του ανταγωνισμού μεταξύ των διαφορετικών νοημάτων τους.⁴

Στόχος της συγκεκριμένης μελέτης είναι να διερευνήσει, με σημείο αναφοράς τους πρώτους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες, του 1896, τη μετατροπή της Αθήνας από αστικό χώρο υποδοχής των αθλητικών γεγονότων σε τόπο επινόησης και αναπαράστασης του εθνικού συλλογικού εαυτού, με αφορμή την έλευση των ξένων επισκεπτών για να παρακολουθήσουν τους Αγώνες. Η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων και η ανάθεση της διοργάνωσής τους στην Ελλάδα έγιναν αντιληπτές από τους Έλληνες ως η ευκαιρία επιβεβαίωσης της στενής σχέσης μεταξύ του κλασικού παρελθόντος και του εθνικού τους παρόντος, ενισχύοντας τα αλτρωτικά οράματα του ελληνικού εθνικισμού. Η διοργάνωση της Ολυμπιάδας έδωσε σημαντική ώθηση στην εξέλιξη του αθλητισμού τόσο σε επίπεδο συλλόγων όσο και σε επίπεδο διδασκαλίας της φυσικής αγωγής στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος. Το συμβολικό πλέγμα επένδυσης των Αγώνων, από την

ιδιαίτερα, του ίδιου, «Norwegian culture and Olympism: Confrontations and adaptations», σ. 27-48· βλ. στο ίδιο και Roel Puijk, «Producing Norwegian culture for domestic and foreign gazes: The Lillehammer olympic opening ceremony», σ. 97-136.

3. Για την Ολυμπιάδα του 1936, βλ. την κλασική μελέτη του Richard Mandell, *The Nazi Olympics*, University of Illinois Press, Urbana / Σικάγο 1987, και ιδιαίτερα το κεφάλαιο «Festivals, symbols», σ. 122-156. Επίσης, Josef Schmidt, «Événement fasciste et spectacle mondial: Les Jeux Olympiques de Berlin en 1936», στο Régine Robin (επιμ.), *Masses et culture de masse dans les années 30*, Les Éditions Ouvrières, Παρίσι 1991, σ. 163-179.

4. John Hargreaves, *Freedom for Catalonia? Catalan Nationalism, Spanish Identity and the Barcelona Olympic Games*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, και ιδιαίτερα το κεφάλαιο «The war of the flags and the paz olimpica», σ. 58-95.

ονομασία των αθλημάτων μέχρι το χώρο τέλεσής τους, το ανακαινισμένο Παναθηναϊκό Στάδιο, και την εξωτερική του διακόσμηση, αποτύπωνε την πρόθεση να τονιστεί αυτή η σχέση.⁵ Παράλληλα, ο ελληνικός εθνικισμός του 19ου αιώνα, συγκροτημένος ιδεολογικά με άξονα το αφήγημα της ελληνικής συνέχειας που είχε ως αφετηρία την αρχαιότητα, «ανακάλυψε» στους Αγώνες το συμβάν-τομή για την αναγέννησή του. Η απελευθέρωση του «υπόδουλου ελληνισμού» και η υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας αποκτούσαν νέα δυναμική στο πλαίσιο μιας ιδιαίτερα ταραχώδους βαλκανικής και διεθνούς συγκυρίας, καθώς ενισχύονταν η πεποίθηση ότι τα υψηλά ιδανικά, η θέληση και το κουράγιο των ανθρώπων αρκούσαν ώστε ένα μικρό κράτος όπως η Ελλάδα να συγκρουστεί και να θριαμβεύσει ενάντια σε μια αυτοκρατορία όπως η Οθωμανική.⁶

Παρ' όλα αυτά οι συνδηλώσεις της αρχαιότητας στο πλαίσιο της εθνικιστικής ιδεολογίας δεν εξαντλούν τον νεωτερικό ορίζοντα του εγχειρήματος της διοργάνωσης των Αγώνων. Η υπόθεση εργασίας μας για τη συγκεκριμένη μελέτη συνίσταται στη διαπίστωση ότι η ανάθεση της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα, ενός διεθνούς γεγονότος με πλήθος επισκέπτες, επαναθέτει το ζήτημα των σχέσεων της με την ευρωπαϊκή νεωτερικότητα, με επίκεντρο τις νοηματοδοτήσεις του αστικού χώρου, του χώρου υποδοχής του συμβάντος. Η σχέση των Ελλήνων με την Ευρώπη έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην πρόσληψη και στο περιεχόμενο της εθνικής τους ταυτότητας τον 19ο αιώνα. Η Ευρώπη δεν έπαιξε να λειτουργεί ως μοντέλο πολιτικής και οικονομικής ανάπτυξης για την Ελλάδα, παρά τις διακυμάνσεις της σχέσης τους σε πολιτισμικό και ιδεολογικό επίπεδο.⁷ Καταλυτική σημασία στους κατά καιρούς επικαθορισμούς του

5. Για το συμβολικό βάρος της αρχαιότητας στη γέννηση και την ανάπτυξη του ελληνικού αθλητισμού, τη διαπλοκή του αθλητισμού με την εθνικιστική ιδεολογία, καθώς και τις πολλαπλές διαστάσεις των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων στην ελληνική κοινωνία, βλ. Χριστίνα Κουλουρή, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1997· περιοριζόμαστε να σημειώσουμε μόνο τις σελίδες 109-114, που πραγματεύονται το συμβάν της πρώτης Ολυμπιάδας. Επίσης, Christina Koulouri, «Athleticism and antiquity: Symbols and revivals in nineteenth-century Greece», *The International Journal of the History of Sport* 15 (Δεχ. 1998), σ. 142-149.

6. George Margaritis, «The Nation and the Individual: Social aspects of life and death in Greece (1896-1911)», στο Philip Carabott (επιμ.), *Greek Society in the Making, 1863-1913. Realities, Symbols and Visions*, Ashgate / Variorum, Hampshire / Vermont 1997, σ. 87-98, και συγκεκριμένα σ. 88-89.

7. Μία από τις σημαντικότερες συνιστώσες του διαφωτιστικού προτάγματος ήταν η εξιδανίκευση της αρχαίας Ελλάδας και η αναγόρευσή της σε μήτρα του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Στο πλαίσιο του Ρομαντισμού, η ιδέα της αρχαιότητας συνέβαλε στη συγκρότηση του ευρωπαϊκού αφηγήματος για την εξέλιξη των πολιτισμών και η Ελλάδα θεωρήθηκε η παιδική ηλικία της Ευρώπης. Ο φιλέλληνισμός και το έντονο ενδιαφέρον για την ελληνική περίπτωση βασίστηκαν στην πεποίθηση ότι οι σκλαβωμένοι στους Οθωμανούς Έλληνες ήταν σε θέση με την απελευθέρωσή τους να αναγεννήσουν παράλληλα και τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Η περίοδος μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, το 1830, συνέπεσε με την υποχώρηση του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος για την αρχαία Ελλάδα. Η ανακάλυψη της «πραγματικής» Ελλάδας από τους ξένους συνοδεύτηκε από προβληματισμό και απογοήτευση για τη διάφρεση του ονείρου, καθώς διαπιστωνόταν ότι οι Νεοέλληνες απείχαν πολύ (διανοητικά, χαρακτηρισολογικά, ακόμα και βιολογικά) από τους λαμπρούς προγόνους τους. Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι Ευρωπαίοι διέκριναν συχνά σε όλα τα επίπεδα της ζωής των Νεοελλήνων έντονα τα σημάδια του ανατολίτικου παρελθόντος τους και τόνιζαν την αδυναμία τους να προσαρμοστούν στο ευρωπαϊκό παράδειγμα.

Οι Έλληνες οικειώθηκαν την αρχαιότητα και τη σημασία της από τη Δύση. Ανακάλυπταν με τη σειρά τους

περιεχομένου αυτής της σχέσης έπαιξε –και ως έναν σημαντικό βαθμό παίζει μέχρι και τις μέρες μας– η αρχαιότητα ως καθρέφτης αυτοπροσδιορισμού τόσο του ελληνικού όσο και του ευρωπαϊκού συλλογικού εαυτού. Όπως ήταν λοιπόν φυσικό, η διοργάνωση των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων έθετε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος την

ότι ο αρχαίος ελληνικός κόσμος, εξοβελισμένος για αιώνες από τα εκκλησιαστικά κείμενα και τη χριστιανική παράδοση, ο οποίος μεταβαλλόταν σε οδηγό δράσης για το διαφωτιστικό σχέδιο, μπορούσε να αποτελέσει τον δικό τους κόσμο και παράλληλα την προϋπόθεση διασφάλισης του ευρωπαϊκού παρόντος τους. Η συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, λοιπόν, βασίστηκε αρχικά στην ανάδειξη της στενής συνάφειας του αρχαίου με τον σύγχρονο ελληνικό κόσμο, όπως αυτός αναδυόταν μέσα από τη δεξίωση των Φώτων στα τέλη του 18ου αιώνα και την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Από τα μέσα του 19ου αιώνα οι έλληνες διανοούμενοι διαπίστωσαν ότι η αδιαφορία και η εχθρότητα προς τη μακραίωνη χριστιανική βυζαντινή περίοδο προκαλούσε ουσιαστικά προβλήματα στην αξιοπιστία του εθνικού μύθου. Από τη μια, η μεγάλη χρονική απόσταση μεταξύ αρχαίου και νέου ελληνικού κόσμου θάμπωνε την εικόνα του δεύτερου ως αξιόπιστου συνεχιστή του πρώτου· από την άλλη, οι πολίτες του νεοσύστατου κράτους έφερναν στις αποσκευές τους, ως πρώην υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τη χριστιανική κοσμολογία, και δυσκολεύονταν να αισθανθούν δικό τους το αρχαίο παρελθόν. Η αποκατάσταση του Βυζαντίου στο πλαίσιο της εθνικής μυθολογίας ως περιόδου επιβίωσης του ελληνικού πολιτισμού συγκρότησε το αφήγημα της ελληνικής συνέχειας διαμέσου των αιώνων. Σημαντική αφορμή στην επινόηση του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» –της σύγκλισης και της αρμονικής συμβίωσης, δηλαδή, δύο μέχρι πρότινος θεωρούμενων αντιθετικών κόσμων– στάθηκε το έργο του γερμανού ιστορικού Jacob Fallmerayer, που έκανε λόγο για οριστική λύση της ελληνικής συνέχειας μέσα στα χρόνια εξαιτίας της συστηματικής επιμίσχιας του ελληνικού πληθυσμού με τους Σλάβους και αργότερα τους Αλβανούς οι οποίοι είχαν κατακτήσει μεγάλα τμήματα της ελληνικής γης ήδη από τον 5ο αιώνα. Το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα χαρακτηρίστηκε από τη συστηματική και αποτελεσματική εν πολλοίς κινήση της ελληνικής ιστοριογραφίας, της λαογραφίας και της γλωσσολογίας να πιστοποιήσουν την αμφοβητηθείσα ελληνική συνέχεια μέσα από την ερμηνεία του παρελθόντος, τα ήθη και έθιμα του λαού και την επιβίωση της γλώσσας. Η οργανική θέση της βυζαντινής περιόδου στο εθνικό αφήγημα διευκολύνθηκε ιδιαίτερα από το γεγονός ότι οι βυζαντινές σπουδές περιβλήθηκαν με ξεχωριστό κύρος στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά, εξαιτίας της στροφής της δυτικής διάνοησης στον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα.

Σε όλο αυτό το διάστημα η Ελλάδα δεν έχασε από τα μάτια της την πολιτισμένη Δύση. Παρά την αμφιταλάντευση της για το ρόλο που θα έπρεπε να επιλέξει, αν δηλαδή θα ήταν η εκπολιτιστική ευρωπαϊζουσα δύναμη στην Ανατολή ή ένα οργανικό κομμάτι της τελευταίας, παρά την αναζήτηση μιας ιδιαίτερης ταυτότητας, της ελληνικότητας, όπως αυτή αποκρυσταλλώνεται στις αρχές του 20ού αιώνα, η ελληνική εθνική ιδεολογία και η ελληνική κοινωνία συγκροτήθηκαν μέσα από τη διαρκή ώσμωση με το ευρωπαϊκό παράδειγμα.

Για το πολιτισμικό περιεχόμενο της σχέσης Ελλάδας και Ευρώπης υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Σημειώνουμε, ενδεικτικά: Harald Heppner/Olga Katsiardi-Hering (επιμ.), *Die Griechen und Europa. Aussen- und Innensichten im Wandel der Zeit*, Bohlau Verlag, Βιέννη/Κολωνία/Βαϊμάρη 1998, και ιδιαίτερα για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, Effi Gazi, «“Europe”: Writing an ambivalent concept in 19th century Greek historical culture», σ. 103-124. Επίσης, Philip Carabott (επιμ.), *Greece and Europe in the Modern Period: Aspects of a Troubled Relationship*, Centre for Hellenic Studies, King's College, Λονδίνο 1995· Anthony Liakos, «The canon of European identity: Transmission and decomposition», *Modern Greek Studies* 3 (1995), σ. 129-138· Δημήτρης Κυρτάτας, «Η κατάκτηση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας από το νέο ελληνοσμό κατά το 18ο και 19ο αιώνα με τη διαμεσολάβηση της Δύσης», στο επιστημονικό συμπόσιο *Οι χρήσεις της Αρχαιότητας από το Νέο Ελληνισμό*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 251-266· τέλος, τα έργα του Michael Herzfeld *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας* (μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002· *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη. Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης* (μτφρ. Ράνια Ασρινάκη), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998· και *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation-State*, Routledge, Νέα Υόρκη/Λονδίνο 1997.

Αθήνα, ή σωστότερα τα ερείπια του ένδοξου κλασικού παρελθόντος, φαντασιακό τόπο καταγωγής του ευρωπαϊκού πολιτισμού και ταυτόχρονα προϋπόθεση ύπαρξης του ελληνικού κράτους στα πρώτα του βήματα.

Στο πλαίσιο της δεδομένης συγκυρίας οι ντόπιοι αντιλαμβάνονται την έλευση των ξένων ως ευκαιρία αλλά και δυνατότητα να διαπραγματευτούν απέναντί τους την εικόνα της ελληνικής κοινωνίας με σημεία αναφοράς τα βήματα προόδου και εκσυγχρονισμού της. Αισθάνονται ότι το διακύβευμα της επερχόμενης συνάντησης είναι να πείσουν τους Ευρωπαίους ότι η Ελλάδα ανήκει στη Δύση και όχι στην Ανατολή, να διαχειριστούν με άλλα λόγια τον κώδικα μιας έξωθεν ιεράρχησης των πολιτισμών σύμφωνα με τον οποίο επικρίνονται για την ελλειμματική τους ευρωπαϊκή ταυτότητα. Αφετηρία του προβληματισμού αποτελεί η διαπίστωση ότι οι Ευρωπαίοι, μη γνωρίζοντας τη σύγχρονη Ελλάδα, στήριξαν και στηρίζουν τις επικρίσεις τους στις εντυπώσεις που είχαν αποκομίσει ο Βύρων και ο Edmond About, όταν είχαν επισκεφτεί τη χώρα πολλές δεκαετίες πριν. Η γνωριμία τους λοιπόν με την «πραγματική» Ελλάδα θα έπρεπε αφενός να εστιάζεται στην εικόνα της προόδου των τελευταίων δεκαετιών και αφετέρου να υπογραμμίζει την οργανική σύνδεση των σύγχρονων Ελλήνων με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Σε αυτό το πλαίσιο, η πρωτεύουσα –προνομιακός χώρος, καθώς εγκολπώνεται τα πιο λαμπρά επιβιώματα της αρχαιότητας και ταυτόχρονα εμπερικλείει ό,τι πιο εκσυγχρονιστικό έχει να επιδείξει η νεοελληνική κοινωνία– μετατρέπεται σε έναν συμβολικό τόπο σύζευξης της νεωτερικότητας με την αρχαιότητα και διάζευξης της από την παράδοση, η οποία στην προκειμένη περίπτωση ταυτίζεται με το παρελθόν της οθωμανικής κατάκτησης και τις επιβιώσεις του. Η συγκρότηση του συλλογικού εαυτού επικαθορίζεται από τους πολιτισμικούς δυϊσμούς Ανατολή-Δύση, Ελλάδα-Ευρώπη, αρχαία Ελλάδα -σύγχρονη Ελλάδα, και διακρίνεται από δισημικά χαρακτηριστικά καθώς προσπαθεί να εξισορροπήσει ανάμεσα στη γνώση του εαυτού και στην ανάγκη αυτοπαρουσίασης στον πολιτισμικά ανώτερο άλλο. Σύμφωνα με τον Michael Herzfeld, η έννοια της δισημίας ως πηγής παραγωγής μιας μόνιμης νοηματικής αστάθειας μας επιτρέπει να αντιμετωπίσουμε έναν κώδικα, όσο καθιερωμένος και αν είναι, όχι ως μηχανισμό γέννησης αντιθέσεων με σταθερό περιεχόμενο αλλά ως πεδίο συνεχούς διαπραγμάτευσης των νοηματικών του επικαθορισμών στο πλαίσιο της αλληλόδρασης των φορέων του και στα εκάστοτε ιστορικά συμφραζόμενα. Η αστάθεια του νοήματος αποτελεί βασική άμυνα κάθε κοινωνίας ή κοινωνικής ομάδας απέναντι στην υπαγωγή της σε ένα κυρίαρχο πρότυπο. Έτσι, οι πολιτισμικοί δυϊσμοί, ιδωμένοι μέσα από το θεωρητικό πρίσμα της κοινωνικής ποιητικής, δηλαδή ως πλέγματα σχέσεων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο δυναμικής αλληλεπίδρασης και πρακτικών και όχι ως κλειστά νοηματικά σύνολα μόνιμων αντιθέσεων, αποκτούν αναλυτική εμβέλεια και μετατρέπονται σε πεδία παρατήρησης μιας πολυεπίπεδης και συνεχούς διαπραγμάτευσης του περιεχομένου τους από τους φορείς τους.⁸

8. Για τους όρους «πολιτισμικοί δυϊσμοί» και «δισημία», βλ. Herzfeld, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, ό.π., καθώς και την εισαγωγή του Ευθύμου Παπαταξιάρχη στις σ. xi-xxviii. Για την «κοινωνική ποιητική» εννοούμενη ως χρήση και διαχείριση σημειωτικών συστημάτων κατά την αλληλόδραση και ως μέσο διαπραγμάτευσης του νοήματος ενός κώδικα στο πλαίσιο της εθνικής αυτογνωσίας και αυτοπαρουσίασης, βλ. Herzfeld, *Cultural Intimacy*, ό.π., και του ίδιου «Η κοινωνική ποιητική: Όψεις από την ελληνική εθνογραφία»,

Στην περίπτωση μας, αποδεχόμενοι οι Έλληνες την πρόκληση της ανάθεσης να διοργανώσουν τους πρώτους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες αντιλαμβάνονται την ετοιμότητά τους για ένα τέτοιο εγχείρημα μέσα από την οπτική των επισκεπτών, καθώς η τελευταία αποτελεί τον καθρέφτη μέσω του οποίου η κοινωνία υποδοχής ανακαλύπτει την αντανάκλαση του εαυτού της. Η ανασυγκρότηση όμως του συλλογικού εαυτού με άξονα την εικόνα της ελληνικής πρωτεύουσας δεν πραγματοποιείται από μια παθητική συλλογικότητα της οποίας η στάση οριοθετείται από τις δομές του νοητικού σχήματος «υπανάπτυκτη Ελλάδα εναντίον πολιτισμένης Δύσης» και την αποτύπωσή του στο σώμα της πόλης. Οι Έλληνες αντιδρούν απέναντι στην πρόκληση της ανάθεσης των Αγώνων ως ενεργητικά υποκείμενα, με στρατηγικές αυτοπαρουσίασης οι οποίες εγγράφονται στους κυρίαρχους λόγους γύρω από την ελληνική υστέρηση απέναντι στη νεωτερικότητα, τις ευρωπαϊκές αντιλήψεις για τον αστικό χώρο και τον εξωραϊσμό του, τη σημασία της αρχαίας κληρονομιάς και την ισχυρή επιρροή της στον τρόπο θέασης της πόλης από τους ξένους σε βάρος της σύγχρονης πόλης. Από την άλλη όμως ακολουθούν την πολιτική μιας πολυεπίπεδης διαπραγματεύσεως της αθηναϊκής ετερότητας, επιχειρώντας να ελέγξουν ή να απαλείψουν εκείνα τα αστικά χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στο ανατολίτικο παρελθόν ή δεν συνάδουν με τον ευρωπαϊκό πολιτισμικό κώδικα, να αναδείξουν αντίστοιχα την αρχαιοελληνική παρουσία στη μορφή της πόλης, να «εμπλέξουν» τη δημόσια τελετουργία και τους συμβολισμούς της για τον εορτασμό της εβδομηκονταπενταετίας της Ελληνικής Επανάστασης στην υπόθεση των εορταστικών εκδηλώσεων της Ολυμπιάδας, και να υιοθετήσουν τέλος πρακτικές και σύμβολα νεωτερικού χαρακτήρα στην προσπάθεια εξωραϊσμού της πόλης, με τελικό στόχο την ανασηματοδότηση του τουριστικού προορισμού και την αποκατάσταση της Ελλάδας στα μάτια των Ευρωπαίων. Οι «υψηλοί προσκεκλημένοι» θα έπρεπε στο εξής να επικεντρώνουν την προσοχή τους σε μια ζώσα νεωτερική εθνική πρωτεύουσα η οποία συνδέεται οργανικά με την αρχαιοκλασική Αθήνα αλλά δεν ζει στη σκιά της. Το αποτέλεσμα της όλης διαδικασίας, η προβολή της εικόνας μιας νεοκλασικής Αθήνας που χαρακτηρίζεται από καθαριότητα και ευταξία, είναι πρώτα απ' όλα προϊόν μιας συνεχούς διαπάλης. Ο επίσημος ελληνικός λόγος της εθνικής αυτοπαρουσίασης επιχειρεί να νομιμοποιηθεί από τη μια απέναντι στο ξένο μοντέλο και από την άλλη απέναντι σε εναλλακτικές αντιλήψεις αλλά και συστηματικοί στασεις και συμπεριφορές της αθηναϊκής καθημερινότητας, οι οποίες αξιοδοτούνται ως ανεπαρκείς, πολιτιστικά καθυστερημένες, ακόμα και επικίνδυνες για το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα.

Κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας των Αγώνων η Αθήνα αλλάζει όψη. Οι ποικίλες παρεμβάσεις στον αστικό χώρο εξωραΐζουν την πρωτεύουσα με γνώμονα, σύμφωνα με τους υπευθύνους, τις προσδοκίες και τις επιθυμίες των ξένων. Την αρχική απαισιοδοξία και απογοήτευση για την «υπανάπτυκτη» Αθήνα διαδέχεται η ελπίδα ότι η πόλη θα είναι ευπαρουσίαστη στους υψηλούς προσκεκλημένους της. Λίγο πριν από τη λήξη των Αγώνων, όταν ο εθνικός ενθουσιασμός παρουσιάζεται ιδιαίτερα ενισχυμένος από την επιτυχή έκβασή τους, γίνεται λόγος για μια Αθήνα κοσμόπολη, η οποία δεν έχει να

στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 478-518.

ζηλέψει τίποτα από τις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις. Η προοδευτική μεταστροφή και η διαφοροποίηση του τρόπου πρόσληψης της πόλης συνοδεύονται από τη σταθερή απαξίωση του κράτους και του δήμου, που καταγγέλλονται για αναποφασιστικότητα, αδράνεια και φειδωλή οικονομική συμπεριφορά. Αντίθετα, όλο και περισσότερο εξυμνείται η συμβολή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην αλλαγή του προσώπου της πόλης. Ομογενείς και αθηναίοι αστοί από κοινού κατορθώνουν να παίξουν το ρόλο του «τίμιου οικοκύρη» και να αναδείξουν το νεωτερικό πρόσωπο της ελληνικής πρωτεύουσας απέναντι στους ξένους. Το «τι πρέπει να δουν οι ξένοι» από την Αθήνα και τι όχι, πώς με άλλα λόγια οργανώνεται η εθνική αυτοπαρουσίαση απέναντι σε έναν ανώτερο «άλλο» με συστατικό της τον αστικό χώρο, είναι το αποτέλεσμα ενός συνόλου πρακτικών εγγεγραμμένων στα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής και της συγκυρίας, οι οποίες επιχειρούν να συγκροτήσουν την αρχαιότητα με το παρόν, τις ευρωπαϊζουσες με τις «καθυστερημένες και ανατολίτικες» πλευρές της πόλης. Οι συγκεκριμένες πρακτικές οργάνωσης της εθνικής αυτοπαρουσίασης δεν έχουν αποδέκτες μόνο τους ξένους· επηρεάζουν άμεσα τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των εντοπίων, και συγκεκριμένα των κατοίκων της πόλης, νομοποιώντας ή, καλύτερα, ανακατασκευάζοντας τις κοινωνικές ιεραρχίες.

Το σύνολο των πρακτικών αυτοπαρουσίασης κινείται στην κατεύθυνση ελέγχου των αισθήσεων των επισκεπτών σε συνάρτηση με τον αστικό χώρο,⁹ με προεξάρχουσα την «κατασκευή της ορατότητας» τους (constructed visibility¹⁰). Επιχειρείται, με άλλα λόγια, να προσφερθούν στους επισκέπτες θελκτικοί «τόποι» επίσκεψης και καθημερινής περιήγησης, διασκέδασης και παραμονής, νοσηματοδοτημένοι εξαρχής με τέτοιον τρόπο ώστε να συγκροτούν ένα περιγεγραμμένο με σαφήνεια σύμπαν σημείων, διασφαλισμένο από πολλαπλές αναγνώσεις και συμβατό με τον ορίζοντα προσδοκιών των επισκεπτών. Η διαδικασία αυτή εμπεριέχει κατά συνέπεια την «επιδιόρθωση» ή απόκρυψη χώρων και

9. Για τη στενή σχέση μεταξύ τουριστικών πρακτικών και αισθήσεων, βλ. ενδεικτικά Chris Rojek/John Urry (επιμ.), *Touring Cultures. Transformations of Travel and Theory*, Routledge, Λονδίνο 1997, και ιδιαίτερα τα κεφάλαια: Rojek/Urry, «Transformations of travel and theory», σ. 1-19, και Carol Crawshaw/John Urry, «Tourism and the photographic eye», σ. 176-195.

10. Τον όρο «constructed visibility» τον δανειζόμαστε από τον Derek Gregory και τη μελέτη του «Colonial nostalgia and cultures of travel: Spaces of constructed visibility in Egypt», στο Nezar Alsayyad (επιμ.), *Consuming Tradition, Manufacturing Heritage. Global Norms and Urban Forms in the Age of Tourism*, Routledge, Λονδίνο 2001, σ. 111-151, και συγκεκριμένα σ. 112. Ο συγγραφέας επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στη σχέση των επινοημένων παραδόσεων και των ταξιδιωτικών κειμένων όπως αποτυπώνεται στον ευρωπαϊκό και βορειοαμερικανικό ταξιδιωτικό πολιτισμό από το 1820 έως το 1920, με άξονα τη διαμόρφωση του οριενταλιστικού αφηγήματος και την επιβίωσή της μέχρι σήμερα. Επιλέγοντας το παράδειγμα της Αιγύπτου, επιχειρεί να καταδείξει το γεγονός ότι τα δυτικά ταξιδιωτικά κείμενα δημιούργησαν μια ανθεκτική συνέχεια μέσα στα χρόνια, ώστε «η Αίγυπτος να γίνεται οικειοποίηση από τους δυτικούς ταξιδιώτες όχι ως “περιβάλλον” αλλά ως “πεδίο κατασκευασμένης ορατότητας” στο πλαίσιο της οποίας η “παράδοση” αντιμετωπίζεται με έναν ιδιαίτερο, αποσπασματικό και δυναμικό τρόπο: άλλοτε κάποιες παραδόσεις προβάλλονται και εννοούνται ενώ άλλοτε κάποιες περιθωριοποιούνται και εξαφανίζονται». Ο τρόπος ωστόσο με τον οποίο χρησιμοποιούμε τον όρο «κατασκευασμένη ορατότητα» στη δική μας περίπτωση βρίσκεται πιο κοντά στη μελέτη του J. Philip Gruen, «Everyday attractions: Tourism and the generation of instant heritage in nineteenth-century San Francisco», στο *ίδιο*, σ. 152-190, και ιδίως 161-164. Ο συγκεκριμένος συγγραφέας στηρίζει την ανάλυσή του στις αναπαραστάσεις της πόλης του Σαν Φρανσίσκο από την πλευρά των ταξιδιωτικών οδηγιών αλλά και άλλων λιγότερο επίσημων ταξιδιωτικών κειμένων (π.χ. ημερολόγια και αυτοβιογραφίες ταξιδιωτών).

σκηνών της καθημερινότητας οι οποίες αξιολογούνται ως ακατάλληλες προς επίδειξη. Κεντρική, κατά τη γνώμη μας, κατηγορία για την κατανόηση της κατασκευασμένης ορατότητας των επισκεπτών της Αθήνας αποβαίνει η έννοια της φιλοξενίας. Η αγωνία των ντόπιων για την εικόνα της πόλης τους στα μάτια των ξένων εκφέρεται μέσα από ένα λόγο υποδοχής με κυρίαρχη λεκτική συνιστώσα τον όρο «φιλοξενία». Η θεώρηση της φιλοξενίας από μέρους μας δεν υπακούει σε μια δομιστική προσέγγιση, αλλά στην πρόθεση να αναζητήσουμε την εννοιολόγηση της σχέσης μεταξύ «οικοδεσποτών» και «φιλοξενούμενων» σε συνάρτηση με τα ιστορικά της συμφραζόμενα.¹¹

Σύμφωνα με τον Pitt-Rivers ο αμφίροπος χαρακτήρας της σχέσης της φιλοξενίας έγκειται στο γεγονός ότι οριοθετείται από τον τόπο και το χρόνο εκδήλωσής της. Παρά το γεγονός ότι η τιμή ως δομή συναισθημάτων είναι αμφίδρομη μεταξύ οικοδεσπότη και φιλοξενούμενου, η αμοιβαιότητα της ανταλλαγής είναι μόνο φαινομενική, διότι δεν είναι δυνατό στο ίδιο χρονικό διάστημα οι δύο πλευρές να είναι ισοδύναμες, εξαιτίας της διαφορετικότητας των ρόλων που επιτελούν. Ο οικοδεσπότης φαίνεται να θέτει τους όρους και ο φιλοξενούμενος να συμμορφώνεται με αυτούς.¹² Η ασυμμετρία των σχέσεων ανταλλαγής, μία εκ των οποίων είναι και η φιλοξενία, βασίζεται, όπως σημειώνει ο Bourdieu, στην επιβολή της κυριαρχίας του ενός μέρους στο άλλο μέσω της άσκησης συμβολικής βίας κατά την οποία η γενναιοδωρία της μιας πλευράς σε χρήμα, χρόνο, φροντίδα αλλά και τρόπους προκαλεί μια σειρά δεσμεύσεις και εξαρτήσεις στην άλλη. Οι στρατηγικές (πρακτικές) της κυριαρχίας εξαρτώνται άμεσα από την επιλογή του χρόνου και των τρόπων άσκησης τους.¹³ Στην περίπτωση μας η προοδευτική μεταστροφή της ρητορικής για την πόλη από ασήμαντη πολίχνη σε μεγαλούπολη απηχεί στα μάτια των ντόπιων την επιτυχή έκβαση των πρακτικών αυτοπαρουσίασης απέναντι στους ξένους, και κατά συνέπεια τη συμβολική αντιστροφή της σχέσης κυρίαρχου και κυριαρχούμενου κατά τη διάρκεια των Αγώνων.

Η προσέγγισή μας βασίζεται κατά κύριο λόγο σε δύο ειδών κείμενα. Επιλέξαμε να στηριχτούμε κατά ένα μεγάλο μέρος στον αθηναϊκό Τύπο, ο οποίος αποτελεί κατά τη γνώμη μας τον αρτιότερο ενδείκτη του πυρετού των προετοιμασιών για τους Αγώνες. Είναι ευνόητο ότι δεν μεταχειριζόμαστε τον Τύπο μόνο ως πηγή καταγραφής ειδήσεων και γεγονότων, αλλά και ως ένα πολιτισμικό προϊόν το οποίο κατασκευάζει την είδηση την οποία υποτίθεται ότι μεταδίδει. Κατά συνέπεια, η είδηση «συνιστά ένα ορισμένο είδος κειμένου που μοιράζεται κώδικες και συμβάσεις με άλλα κείμενα στο πλαίσιο ενός ενιαίου εννοιολογικού πεδίου ενώ τα συγκεκριμένα νοήματα που παράγει και διακινεί

11. Για την αποφασιστικής σημασίας μεταβολή που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της ανθρωπολογικής προβληματικής αναφορικά με την αναγνώριση του δυναμικού χαρακτήρα της σχέσης μεταξύ οικοδεσπότη και φιλοξενούμενου, ότι δηλαδή πρόκειται για ένα πεδίο όπου η επιτέλεση του νοήματος είναι ανοιχτή και από τα δύο μέρη, ενώ ταυτόχρονα η προσπάθεια χρονικής και χωρικής οριοθέτησης των δύο πόλων της σχέσης αποδεικνύεται συχνά αδύνατη, βλ. Βασιλική Γαλάνη-Μουτάφη, *Έρευνες για τον τουρισμό στην Ελλάδα και την Κύπρο. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, Προπομπός, Αθήνα 2002, ιδιαίτερα σ. 28-38.

12. Julian Pitt-Rivers, *The Fate of Shechem or the Politics of Sex. Essays in the Anthropology of the Mediterranean*, Cambridge University Press, Cambridge/Λονδίνο/Νέα Υόρκη/Μελβούρνη 1977, σ. 102, 107-108.

13. Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, σ. 3-15, 183-197.

είναι πολλαπλά, μεταβαλλόμενα και εξαρτώμενα από το εκάστοτε συμφραζόμενο της παραγωγής και της χρήσης του».¹⁴ Εκτός από τις μεγάλες αθηναϊκές εφημερίδες, όπως η *Ακρόπολη*, το *Άστυ* και η *Εστία*, χρησιμοποιήσαμε αποσπασματικά και την *Εφημερίδα των Κυριών*.

Οι τουριστικοί οδηγοί είναι η δεύτερη κατηγορία κειμένων της μελέτης μας. Αποτελούν διαφορετικού τύπου κείμενα από την καθημερινή αθηναϊκή ειδησεογραφία, καθώς έχουν αποδέκτες τους ξένους επισκέπτες και έχουν επίσημο χαρακτήρα, ιδιαίτερα όταν προέρχονται από πρωτοβουλία της ίδιας της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων (ΕΟΑ). Γι' αυτόν το λόγο και η έκδοσή τους μπορεί να θεωρηθεί κίνηση εξαιρετικής σπουδαιότητας, ενταγμένη στις επίσημες πρακτικές της «κατασκευασμένης ορατότητας». Οι τουριστικοί οδηγοί διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: Η πρώτη περιλαμβάνει αυτούς που συντάχθηκαν από Έλληνες, ο ένας από την ΕΟΑ και ο άλλος από τον Δημήτριο Γεωργιάδη, κεφαλαιούχο ομογενή από την Κωνσταντινούπολη που διέμενε στο Παρίσι.¹⁵ Ο οδηγός της ΕΟΑ αφορά τη Μεσολυμπιάδα του 1906 και όχι την πρώτη σύγχρονη Ολυμπιάδα.¹⁶ Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι δεν εντοπίσαμε ανάλογο οδηγό για το 1896. Η αυθαιρεσία ένταξης του συγκεκριμένου οδηγού στο πλαίσιο μελέτης των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων πιστεύουμε ότι μειώνεται στο βαθμό που τον αντιμετωπίζουμε ως επίσημο κείμενο συνταγμένο στη λογική παρουσίασης της αθηναϊκής πρωτεύουσας στους ξένους, με αφορμή τη μαζική επίσκεψή τους στη χώρα εξαιτίας ενός σημαντικού γεγονότος με διεθνή χαρακτήρα, και ως προϊόν των ίδιων ανθρώπων που διοικούσαν και εκπροσωπούσαν τον ελληνικό αθλητισμό από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 μέχρι και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τον οδηγό του Baedeker, με χρονολογία έκδοσης το 1889.¹⁷ Η επιλογή μας να συμπεριλάβουμε στην προσέγγισή μας και έναν τουλάχιστον ξένο ταξιδιωτικό οδηγό έγινε με γνώμονα τη δυνατότητα σύγκρισης μεταξύ ενός ήδη διαμορφωμένου δυτικού παραδείγματος τουριστικών οδηγών αναφορικά με την Ελλάδα και των ελληνικών οδηγών οι οποίοι αποτελούσαν κείμενα της συγκυρίας.

14. Έφη Αβδελά, *Διά λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002, σ. 23.

15. Démétrius Georgiadès, *De Paris à Athènes. La Grèce à travers les siècles*, Παρίσι 1896. Ο Δημήτριος Γεωργιάδης ήταν μέλος της ανώνυμης εταιρείας «Εταιρεία Ελληνικών Σιδηροδρόμων», η οποία ανέλαβε το 1900 την κατασκευή και εκμετάλλευση της σιδηροδρομικής γραμμής Πειραιά - Δεμερλή - Συνόρων. Αρθρογράφουσε στον ελληνικό Τύπο για θέματα δημοσιονομικού και γενικότερου οικονομικού ενδιαφέροντος. Είχε συγγράψει επίσης ανάλογες μελέτες στη γαλλική γλώσσα. Για τα προηγούμενα, βλ. Κ. & Σπ. Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, τόμ. Β', σ. 503-504, και τόμ. Γ', σ. 149β, καθώς και τον πρόλογο του οδηγού του από τον γάλλο καθηγητή της Πολιτικής Οικονομίας Paul Beauregard.

16. Ο συγκεκριμένος οδηγός είναι συνταγμένος στα ελληνικά και στα γαλλικά. *Guide d'Athènes. Comité des Jeux Olympiques / Οδηγός των Αθηνών. Η επί των Ολυμπιακών Αγώνων Επιτροπή*, Αθήνα, εκδότης Γ. Κοττογόνης, 1906.

17. Εντοπίσαμε μόνο έναν οδηγό, συνταγμένο στα γαλλικά. Πρόκειται για τον οδηγό του Léon A. Olivier, *Guide pratique d'Athènes et de ses environs. D'après les manuels des voyageurs de Baedeker, Joanne etc.*, Αθήνα 1896. Εκτιμήσαμε ότι για το εγχείρημά μας, τη συγκριτική προσέγγιση του τρόπου παρουσίασης της σύγχρονης Αθήνας σε αντιδιαστολή ή συσχέτιση με την αρχαία από τους διάφορους οδηγούς, θα ήταν πιο επιχειρησιακή η χρησιμοποίησή του «πρωτοτύπου», δηλαδή του οδηγού του Baedeker.

Η μελέτη μας περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια. Το πρώτο εστιάζεται στις τρεις παραμέτρους της αθηναϊκής ταυτότητας, στο πλαίσιο της συγκυρίας των Αγώνων. Η εθνική πρωτεύουσα, με άλλα λόγια, ως διοργανώτρια πόλη των Αγώνων εντάσσεται στον ταξιδιωτικό ορίζοντα των ξένων και μετατρέπεται σε τουριστικό αξιοθέατο. Στόχος στο συγκεκριμένο κεφάλαιο είναι η ένταξη της Αθήνας σε δύο χρόνους, τον εθνικό και το χρόνο του συμβάντος, διότι πιστεύουμε ότι έτσι διευκολύνεται η προσπάθεια κατανόησης της συλλογικής αυτοπαρουσίασης που ακολουθεί στα επόμενα κεφάλαια. Στο δεύτερο κεφάλαιο η προσοχή μας επικεντρώνεται αρχικά στη ρητορική του αθηναϊκού Τύπου και στους τρόπους με τους οποίους εννοιολογούνται οι «φιλοξενούμενοι» και οι «οικοδεσπότες» και η μεταξύ τους σχέση. Όσο αυτή η σχέση κατά τη διάρκεια των προετοιμασιών απεκδύεται της ανισότητας και γίνεται όλο και περισσότερο σύμμετρη τόσο μεταβάλλεται και η οπτική θέασης της πόλης από τους εντόπιους. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, επιχειρούμε να εξετάσουμε τις επίσημες πρακτικές διευθέτησης της αυτοπαρουσίασης μέσω της κατασκευής της ορατότητας των επισκεπτών και την εμφάνιση ουσιαστικά μιας νέας πόλης, αυτής των Ολυμπιακών Αγώνων, μέσα στην Αθήνα της καθημερινότητας. Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται σε ένα περιστατικό: τη νυχτερινή ξενάγηση μιας ομάδας γάλλων δημοσιογράφων από την Καλλιρρόη Παρρέν στην Αθήνα. Επιχειρείται δηλαδή να καταδειχτεί η σκηνοθεσία του αθηναϊκού τοπίου στα μάτια των ξένων από μια φίλη και οικοδόσποινά τους. Το τέταρτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στις διαφορετικές εκδοχές της αθηναϊκής πρωτεύουσας όπως αναδεικνύονται μέσα από τα κείμενα των τουριστικών οδηγιών. Συγκρίνοντας οδηγούς συνταγμένους από Έλληνες (προϊόντα της συγκυρίας και γι' αυτό ενταγμένους στη λογική της εθνικής αυτοπαρουσίασης), και ξένους τουριστικούς οδηγούς για την Ελλάδα και την πρωτεύουσα διαπιστώνουμε πόσο απείχε η διαμόρφωση των τουριστικών προσδοκιών σε ό,τι αφορά την Ελλάδα και την Αθήνα από το μέλημα των Ελλήνων να υπογραμμίσουν τη νεωτερική όψη της χώρας και της πρωτεύουσάς της.

ΕΘΝΙΚΗ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ, ΟΛΥΜΠΙΑΚΗ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΣ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ

Εδώ θα εξετάσουμε τρία χαρακτηριστικά της αθηναϊκής ταυτότητας, όπως αυτή διαμορφώνεται στη συγκυρία της Ολυμπιάδας. Πρόκειται με άλλα λόγια για πεδία στα οποία η πρωτεύουσα του μικρού ελληνικού βασιλείου ελέγχει τα αντανakλαστικά της είτε απέναντι στον εθνοποιητικό της ρόλο, τον οποίο έχει κερδίσει αλλά καλείται να τον επιβεβαιώσει, είτε απέναντι στην πρόκληση να διοργανώσει ένα παγκόσμιο γεγονός με χιλιάδες επισκέπτες, έτοιμους να την εντάξουν στον τουριστικό τους ορίζοντα.

Οι πόλεις-πρωτεύουσες διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στον συγκεντρωτικό και εθνοποιητικό προσανατολισμό του ίδιου του έθνους-κράτους, τιθέμενες εκ προοιμίου επικεφαλής ενός δικτύου πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτιστικών, πολεοδομικών και εκπαιδευτικών πολιτικών που εξακτινώνονταν στον υπόλοιπο εθνικό χώρο.

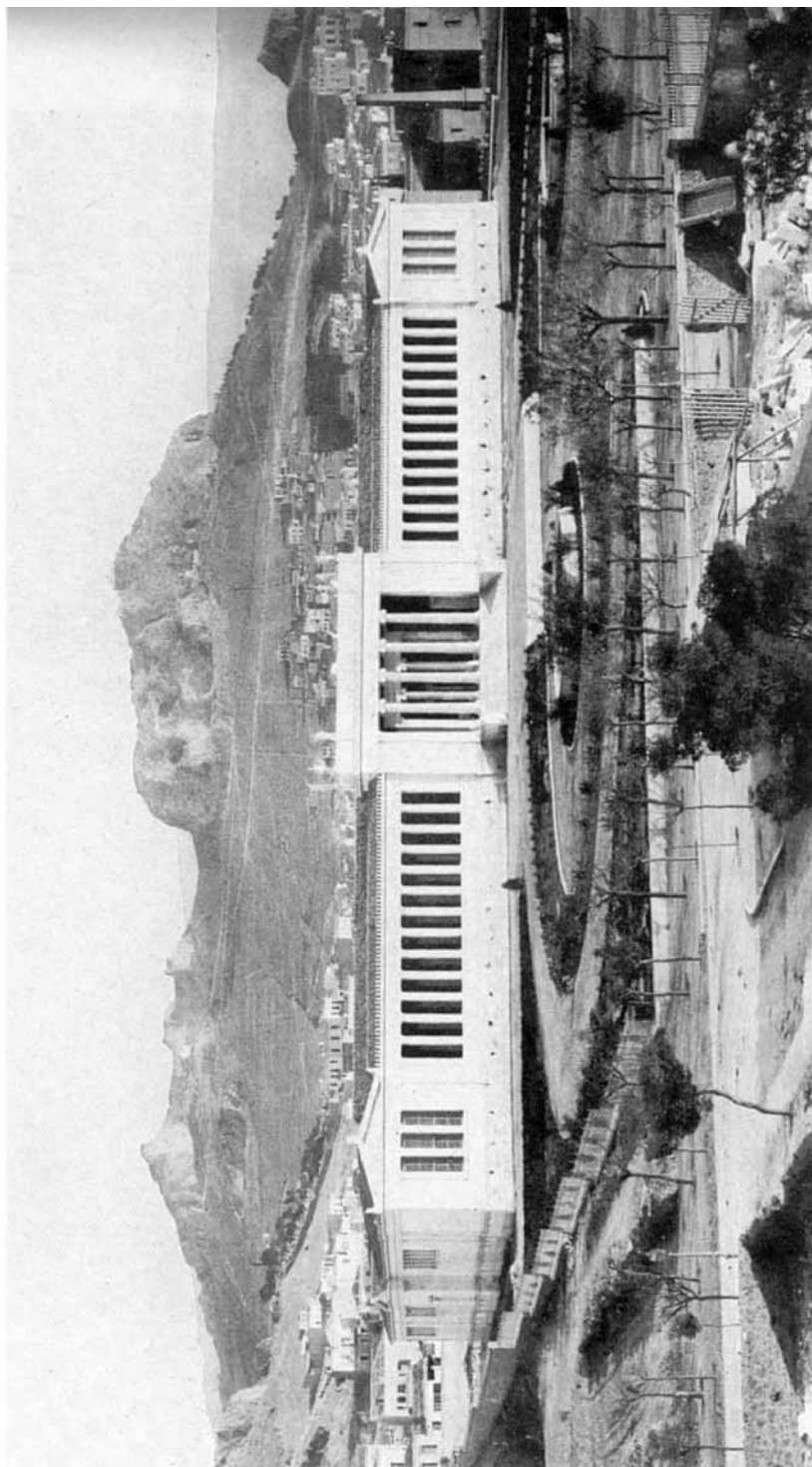
Παρά την ποικιλία των τύπων των ευρωπαϊκών πρωτευουσών αναφορικά με τους τρόπους ανάδειξής τους σε πολιτισμικά και συμβολικά εθνικά κέντρα και εμπέδωσης του ηγεμονικού τους ρόλου εξαιτίας των διαφορετικών παραδόσεων και του ιστορικού παρελθόντος, από τις αρχές του 19ου αιώνα αναδείχθηκαν στα κατεξοχήν θέατρα πολιτικών και ιδεολογικών ανταγωνισμών με σημείο αναφοράς τις νοηματικές συνδηλώσεις του αστικού χώρου και τις πολιτικές τελετουργίες.¹⁸

Η έλευση του Βαυαρού Όθωνα στην Ελλάδα το 1833, πρώτου μονάρχη του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου μετά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συνοδεύτηκε από την επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας. Η απόφαση του βασιλιά Λουδοβίκου Α΄ της Βαυαρίας, πατέρα του ανήλικου ακόμη μονάρχη, δεν ήταν τυχαία. Παρά το γεγονός ότι η Αθήνα ήταν μια επαρχιακή πόλη με την τουρκική φρουρά ακόμη στην Ακρόπολη και σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένη εξαιτίας των πολεμικών επιχειρήσεων, οι συνδηλώσεις της στην ευρωπαϊκή μυθολογία για την αρχαιότητα –και ιδιαίτερα τη γερμανική– ήταν πολύ ισχυρές. Η Αθήνα αναγνωριζόταν ως λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού, σύγχρονος εκφραστής του οποίου ήταν η αναπτυσσόμενη Δύση. Έτσι, άλλες πόλεις, με σημαίνουσα θέση στον διοικητικό και οικονομικό ιστό της οθωμανικής περιόδου, τέθηκαν σε δεύτερη μοίρα ώστε η νέα Αθήνα να συμβολίσει την αναγέννηση του ελληνικού έθνους και να αποτελέσει το πολιτικό, διοικητικό και οικονομικό του κέντρο.

Ο πολεοδομικός σχεδιασμός της ελληνικής πρωτεύουσας επιχειρήθηκε στη βάση της συναίρεσης δύο κόσμων ή αλλιώς της μετάβασης από το κράτος της μοναρχίας στο αστικό κράτος.¹⁹ Τα σχέδια που εκπονήθηκαν και εγκρίθηκαν –τόσο το τελικό σχέδιο του Κλεάνθη και του Schaubert τον Ιούνιο του 1833 όσο και αυτό του Leo von Klenze τον Σεπτέμβριο του 1834– αντανakλούσαν από τη μια τη συγκεντρωτική αντίληψη ανάπτυξης της πόλης με επίκεντρο τα ανάκτορα και την παρουσία του μονάρχη και από την άλλη τη σημαίνουσα θέση της πόλης-πρωτεύουσας ως οικονομικού και πολιτιστικού κέντρου του έθνους. Τα ανάκτορα κατείχαν κεντρική θέση στον πολεοδομικό ιστό και

18. Bl. Christophe Charle / Daniel Roche (επιμ.), *Capitales culturelles, capitales symboliques. Paris et les expériences européennes XVIIIe-XXe siècles*, Publication de la Sorbonne, Παρίσι 2002.

19. Eleni Bastéa, *The Creation of Modern Athens. Planning the Myth*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, σ. 83. Η συγκεκριμένη μελέτη αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη σύγχρονη προσέγγιση γύρω από την πολεοδομική ανάπτυξη και εξέλιξη της Αθήνας τον 19ο αιώνα. Πέρα από τα διεπιστημονικά χαρακτηριστικά της και την ένταξη της ελληνικής περίπτωσης σε ένα συγκριτικό πλαίσιο, η σημασία της έγκειται κατά τη γνώμη μας στο ότι η συγγραφέας θέτει το ζήτημα του πολιτικού ρόλου της πολεοδομίας στη συγκρότηση ενός έθνους-κράτους με άξονα τις πολιτισμικές αντιστάσεις των κατοίκων της πόλης απέναντι στην εισαγωγή ενός ανοίκειου συστήματος αντιλήψεων για την ανάπτυξη και διευθέτηση των ποικίλων λειτουργιών του αστικού χώρου, αναδεικνύοντας έτσι τη συστηματική διαπλοκή της πολιτικής με την κοινωνία στο επίπεδο της γέννησης του αστικού φαινομένου στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Βλ., επίσης, Δημήτρης Φίλιππιδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, Αθήνα 1984· Λεωνίδα Καλλιβερέτακη, «Η Αθήνα του 19ου αιώνα. Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου», στο *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών. Επιστημονικές - επιμορφωτικές διαλέξεις*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων / ΕΙΕ, Αθήνα 1996, σ. 173-196· Γιάννης Τσιώμης, «Αθήνα, ευρωπαϊκή υπόθεση», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος»*, ΕΜΝΕ, Αθήνα 1985, τόμ. Α΄, σ. 97-101. Τέλος, σημειώνουμε το κλασικό έργο του Κώστα Η. Μπίρη, *Αι Αθήναι από τον 19ον εις τον 20όν αιώνα*, έκδ. Καθηδρόμιος Πολεοδομίας και Ιστορίας των Αθηνών, Αθήνα 1966 (ανατ.: Μέλισσα, Αθήνα 1996).

Το Αρχαιολογικό Μουσείο κατά την αποπεράτωσή του, το 1866. [Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα 1996, σ. 210]

το οδικό δίκτυο αναπτυσσόταν ακτινωτά, με κέντρα τις πλατείες, ή παράλληλα και κάθετα προς τους βασικούς άξονες. Προβλεπόταν επίσης η διάνοιξη μεγάλων λεωφόρων στην ευρύτερη περιοχή των ανακτόρων και οριζόταν επακριβώς η θέση των κτηρίων των διοικητικών, οικονομικών και πολιτιστικών λειτουργιών της πόλης. Το σχέδιο των Κλεάνθη και Schaubert προέβλεπε επίσης τη χωροθέτηση δύο κτηρίων κοινοβουλίου και πολλών υπουργείων, σε μια περίοδο κατά την οποία η Ελλάδα στερούνταν ακόμα κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης. Η συμμετρία και η λειτουργικότητα του νεοκλασικισμού εμπλουτίζονταν με διάφορα στοιχεία από προγενέστερες φάσεις της ευρωπαϊκής πολεοδομίας. Τα σημαντικά χαρακτηριστικά του πολεοδομικού σχεδιασμού ήταν η απόφαση να διαχωριστεί η σύγχρονη Αθήνα από την παλιά οθωμανική πόλη, καθώς και η μέριμνα διατήρησης των αρχαιοτήτων με νομοθετική ρύθμιση στην οποία περιλαμβάνονταν και ακριβής οριοθέτηση του γύρω χώρου για μελλοντικές ανασκαφές.

Ο πολεοδομικός σχεδιασμός της Αθήνας είχε σαφή πολιτικό προσανατολισμό, καθώς απέβαινε ένα ουσιαστικό μέσο στη δόμηση και την αναπαράσταση του έθνους. Συμβόλιζε την εθνική ταυτότητα, βασισμένη στο ένδοξο παρελθόν –αποκαθαρμένο από οποιοδήποτε ίχνος του «βάρβαρου ανατολίτικου» παρελθόντος– και στο ευρωπαϊκό παρόν. Στην πορεία όμως η εφαρμογή του σχεδίου αποδείχτηκε ιδιαίτερα δύσκολη. Κάποιες από τις αρχικές προτάσεις δεν υλοποιήθηκαν ποτέ, ενώ άλλες προσαρμόστηκαν και νέες εμφανίστηκαν σε όλη τη διάρκεια του αιώνα. Στο πλαίσιο ενός ιδιαίτερα ασταθούς πολιτικού και οικονομικού περιβάλλοντος, η χάραξη των δρόμων, η διαμόρφωση των πλατειών, η οικοδόμηση κτηρίων σε μη επιτρεπόμενες περιοχές, η κατεύθυνση της οικιστικής ανάπτυξης και το ύψος των απαλλοτριώσεων στους ιδιοκτήτες των οικοπέδων αποδείχθηκαν κορυφαία σημεία τριβής μεταξύ των διοικούντων από τη μια και πολιτών και κοινωνικών ομάδων από την άλλη. Η αποδοχή της νεωτερικής πολεοδομίας από ένα κοινωνικό περιβάλλον με άλλες προσλαμβάνουσες γύρω από την οργάνωση των λειτουργιών του αστικού χώρου δεν ήταν δεδομένη. Επιπλέον, με τα χρόνια, η αδυναμία εφαρμογής της από τους αρμόδιους φορείς, η κωλυσιεργία και οι συνεχείς αναπροσαρμογές των σχεδίων ενίσχυαν την καχυποψία, το σκεπτικισμό και την κριτική.

Σε αντίθεση με την προναπολεόντεια Ευρώπη, όταν οι πόλεις χρησιμοποιήθηκαν από τις μοναρχίες ως μοντέλα επιβολής της κυριαρχίας τους και ταυτόχρονα ως καθρέφτες της δόξας τους, στην Ελλάδα το συγκεκριμένο μοτίβο ήταν μάλλον ανεστραμμένο: η ανάπτυξη και η εικόνα της πρωτεύουσας προϋπέθεταν σε μεγάλο βαθμό το κύρος, την αποδοχή και την αποτελεσματικότητα της μοναρχίας απέναντι στους πολίτες.²⁰ Οι παλινδρομήσεις στην εκτέλεση του πολεοδομικού σχεδιασμού της Αθήνας έθεταν σε αμφισβήτηση την εφαρμογή ανάλογων σχεδίων σε άλλες πόλεις της χώρας και, το κυριότερο, φανέρωναν την ανικανότητα της κυβέρνησης να παίξει τον συγκεντρωτικό-εθνοποιητικό ρόλο της, γεγονός που ενίσχυε τις τοπικές εξουσίες οι οποίες, ενδυναμωμένες καθώς ήταν μετά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, αμφισβητούσαν την κεντρική εξουσία.

Στη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, η Αθήνα ήταν ένα υπό αίρεση εθνικό κέντρο. Εκτός από την εχθρότητα των πολιτών του βασιλείου, αντιμετώπιζε ταυτόχρονα την απαξίωση των Ελλήνων της έξω ομογένειας. Όπως σημειώνει η Έλλη Σκοπετέα, οι δύο

20. Bastéa, *The Creation of Modern Athens*, ό.π., σ. 106.

κόσμοι είχαν κοινή πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη και μοιράζονταν έναν προελλαδικό κώδικα συνεννόησης. Παρά το χάος που τους χώριζε, κατόρθωναν με διαφορετικούς τρόπους και μέσα από διαφορετικούς δρόμους ο καθένας να θίγουν συστηματικά το κύρος του εθνικού κέντρου, αποτυπώνοντας μια αντικρατική νοοτροπία.²¹ Στην εικόνα της ασάφειας συντέλεσε αποφασιστικά η διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας που εξέθρεψε τα οράματα του ελληνικού αλυτρωτισμού. Η υιοθέτησή της από τον Όθωνα ενέπλεξε τη χώρα σε διάφορα πολεμικά επεισόδια με τους Τούρκους, σκλήρυνε την επιτήρηση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντί της και αποτέλεσε μια διαρκή σταθερά αμφισβήτησης του εθνικού κέντρου.

Ο Κριμαϊκός Πόλεμος οδήγησε στην προοδευτική μεταστροφή των ελληνικών αντιλήψεων και περιόρισε το ανεξέλεγκτο της Μεγάλης Ιδέας. Στο εξής, η δημιουργία ενός εθνικού κράτους φαινόταν να υπηρετεί αρτιότερα την εθνική υπόθεση. Η περίοδος της βασιλείας του Γεωργίου Α', μετά την έξωση του Όθωνα, σηματοδοτεί την απαρχή μιας νέας περιόδου με σύνθημα η Ελλάδα να μετατραπεί σε πρότυπο βασίλειο της Ανατολής, να αναλάβει δηλαδή έναν εκπολιτιστικό ρόλο.²² Οι δεκαετίες του 1870 και του 1880 συμβάλλουν στην προοδευτική ενίσχυση της Αθήνας σε βάρος της Κωνσταντινούπολης, καθώς το εγχείρημα των κυβερνήσεων Τρικούπη για τον οικονομικό, πολιτικό και στρατιωτικό εκσυγχρονισμό του κράτους προϋποθέτει σταθερά σύνορα, γεγονός που συνάδει και με τη διεθνή συγκυρία του συνεδρίου του Βερολίνου και την αποτροπή πολεμικών συγκρούσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η συμβολική σύγκρουση των δύο πόλεων - εθνικών κέντρων αναθερμαίνεται με την ιδεολογική αντιπαράθεση μεταξύ του ελλαδικού εθνοκεντρισμού και της εθναρχικής-οικουμενικής αντίληψης του Πατριαρχείου. Το ελληνικό κράτος διεκδικεί δυναμικά το ρόλο του εθνικού κέντρου των «έξω Ελλήνων» μέσα από τον έλεγχο της εκπαίδευσης και των μητροπόλεων και συναντάει τη δυναμική αντίδραση του Πατριαρχείου, το οποίο παραδοσιακά θεωρείται ότι κατέχει αυτή την ιδιότητα. Η ένταση μεγαλώνει όταν, στο πλαίσιο της έναρξης του ανταγωνισμού των βαλκανικών εθνικισμών, το ελληνικό κράτος προωθεί αντισλαβική δράση στη Μακεδονία και τη Θράκη, ενώ το Πατριαρχείο επικαλείται την ενότητα του ορθόδοξου κόσμου. Σε ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον και οι δύο πλευρές μάχονται για τη νομιμοποίηση του ρόλου τους: από τη μια το ελληνικό κράτος να ενσωματώσει τους ορθόδοξους ελληνικούς πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας σε ένα εθνικό ελληνικό σύνολο με κέντρο την Αθήνα και από την άλλη το Πατριαρχείο να διατηρήσει τον έλεγχο του Γένους των Ρωμιών.²³ Η στάση του Πατριαρχείου είχε και κοινωνική αποδοχή, αν κρίνουμε από την ανταπόκριση που βρήκε ανάμεσα στις κυρίαρχες οικονομικά και κοινωνικά μερίδες της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Κωνσταντινούπολης όταν αποφάσισε το 1880 την ίδρυση της αδελφότητας «Αγαπάτε αλλήλους», με προφανή στόχο να ελέγξει την εκπαίδευση

21. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 252-254.

22. Στο ίδιο, σ. 290-292.

23. Σία Αναγνωστοπούλου, «Η σύγκρουση Χ. Τρικούπη - Ιωακείμ Γ'. Όψεις της πολύπλοκης και αντιφατικής διαδικασίας για την επιβολή της Αθήνας ως πολιτικο-εθνικού κέντρου», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη/Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 99-106.

των ελληνορθόδοξων της Αυτοκρατορίας και, στον τομέα αυτό, να αμφισβητήσει την κυριαρχία του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως ο οποίος αποτελούσε την κεφαλή ενός δικτύου εκπαιδευτικών συλλόγων με εθνικό προσανατολισμό σε πολλές πόλεις της Αυτοκρατορίας. Η στάση αυτή σημαντικού μέρους των εύπορων ομάδων της κοινότητας, οι οποίες είχαν αναπτύξει τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες και είχαν αποκτήσει τις τεράστιες περιουσίες τους στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είναι δυνατό να ερμηνευτεί και ως πολιτική εκτίμηση ότι ο ίδιος χώρος και η Κωνσταντινούπολη –και όχι η Ελλάδα και η Αθήνα– θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως πεδίο πολιτικής δραστηριοποίησης με την εξασφάλιση της πολιτικής και πολιτισμικής επιρροής της ελληνορθόδοξης κοινότητας.²⁴ Βέβαια, η συστηματική έλευση και εγκατάσταση ομογενών στην Αθήνα τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα έχουν προσδώσει κύρος στην ελληνική πρωτεύουσα τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Η εικόνα της αλλάζει αποφασιστικά όταν αυτοί οικοδομούν τα ιδιωτικά τους μέγαλα, και με τις δωρεές τους η πόλη αποκτά σημαντικά δημόσια κτήρια στους κεντρικούς οδικούς άξονές της. Στα τέλη του 19ου αιώνα ο πληθυσμός της πρωτεύουσας ξεπερνάει τις εκατό χιλιάδες και η πόλη αποτελεί μόνιμο πόλο έλξης για εγκατάσταση των εσωτερικών μεταναστών και των έξω Ελλήνων. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες όμως στην Αυτοκρατορία και οι ελληνικές παροικίες, κατά κύριο λόγο στην Αίγυπτο, παραμένουν ιδιαίτερα ακμαίες οικονομικά, και το κοσμοπολίτικο περιβάλλον στο οποίο κινούνται δεν συγκρίνεται με το αθηναϊκό. Το μεγαλύτερο μέρος των επισκεπτών της Αθήνας με αφορμή τους Αγώνες ήταν οι έξω Έλληνες. Η πόλη καλούνταν να επιβεβαιώσει τη θέση της ως πυρήνα του εθνικού κέντρου και παράλληλα την ευρωπαϊκή της ταυτότητα.

Η απαρχή της διοργάνωσης διεθνών εκθέσεων από τα μέσα του 19ου αιώνα ανέδειξε εθνικές πρωτεύουσες και αστικά κέντρα των εκβιομηχανισμένων και αποικιοκρατικών χωρών σε κορυφαία συμβολικά πεδία της νεωτερικής μυθολογίας, καθώς μετατρέπονταν για ένα χρονικό διάστημα σε κέντρο του κόσμου επιδεικνύοντας τις επιστημονικές και τεχνολογικές επιδόσεις του ανθρώπινου νου, διαμορφώνοντας τις συνθήκες διεθνοποίησης του εμπορίου και μαζικοποίησης της παραγωγής και επιβεβαιώνοντας τον «εκπολιτιστικό ρόλο» της λευκής ευρωπαϊκής φυλής στην Ασία και την Αφρική.²⁵ Ας θυμηθούμε ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1900 στο Παρίσι και του 1904 στο Σαιντ Λούις πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της διοργάνωσης διεθνών εκθέσεων.²⁶ Οι διεθνείς εκ-

24. Χάρης Εξερχόζιου, «Κοινωνική ιεραρχία, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: Το νόημα της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας “Αγαπάτε αλλήλους”», *Τα Ιστορικά* 12 (Ιούν. 1995), σ. 85-118, και συγκεκριμένα σ. 116.

25. Για τις διεθνείς εκθέσεις του 19ου αιώνα, το ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο εγγραφής τους και τη νομιμοποιητική τους λειτουργία στην εγκαθίδρυση ενός νέου τρόπου ζωής, βλ. την εκτενή αναφορά της Άννης Βρυγέα στη μελέτη της *Κατοίκηση και κατοικία. Διερευνώντας τα όρια της αρχιτεκτονικής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 43-84. Για τις διεθνείς εκθέσεις ως νέο σύστημα πρακτικών αναπαράστασης του κόσμου, και ιδιαίτερα του μη δυτικού, αρχής γενομένης από την Παγκόσμια Έκθεση του 1889 στο Παρίσι, βλ. Timothy Mitchell, «Orientalism and the exhibitionary order», στο Nicholas Mirzoeff (επιμ.), *The Visual Culture Reader*, Routledge, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1998, σ. 293-303.

26. Παρά την έντονη κριτική που ασκήθηκε για την υποβάθμιση των υψηλών ιδανικών της νεότευκτης

θέσεις συγκεντρώνουν πλήθη από όλο τον κόσμο.²⁷ Διάφορες κοινωνικές τάξεις και εθνότητες συρρέουν στους ειδικά διαμορφωμένους χώρους των πόλεων, οι οποίοι άλλοτε χαρακτηρίζονται από τη μνημειακότητα των κτισμάτων και άλλοτε από τη χρήση νέων τεχνικών και υλικών κατασκευής. Σε αυτές τις λαϊκές γιορτές, το θέαμα κυριαρχεί. Οι επισκέπτες μέσα από τον ετερόκλητο χαρακτήρα των εκθεμάτων θαυμάζουν, εντυπωσιάζονται και «ταξιδεύουν» σε κόσμους μακρινούς, μπροστά από έναν ελέφαντα ή ένα ζευγάρι κινέζικα παπούτσια. Παράλληλα, όμως, οι θεατές εκπαιδεύονται σε νέους τρόπους αναπαράστασης του ίδιου του κόσμου στον οποίο ζουν, μέσα από τις ταξινομικές λογικές παρουσίασης των εκθεμάτων και τις ποικίλες προσομοιώσεις. Αντικρίζουν «άλλους» πολιτισμούς, πληροφορούνται για τα νέα προϊόντα καθημερινής χρήσης, βλέπουν να ξετυλίγεται μπροστά τους η ζωή των πλουσίων μέσα από τα είδη πολυτελείας, μαθαίνουν τις παραγωγικές δραστηριότητες που γεννούν τα προϊόντα μαζικής κατανάλωσης.²⁸ Στο επίκεντρο, όμως τίθεται η ίδια η πόλη. Το μωσαϊκό των πολιτισμών που κατακλύζει τους δρόμους της, η πάνδημη συμμετοχή των πολιτών ανεξάρτητα από φύλα και τάξεις και η φαντασμαγορία του θεάματος με τη χρήση του ηλεκτρισμού –γεγονός που επιτρέπει τη λειτουργία της έκθεσης ακόμη και τη νύχτα– μετατρέπουν την ίδια την πόλη της έκθεσης σε θέαμα.

Η μικρή ελληνική πρωτεύουσα δεν έχει βέβαια εμπειρία γύρω από διοργανώσεις διεθνούς ακτινοβολίας, ούτε καν αθλητικών γεγονότων πανελλαδικής εμβέλειας.²⁹ Οι τέσσερις βιοτεχνικές εκθέσεις των Ολυμπίων, από το 1859 έως το 1889, και η διοργάνωση στο πλαίσιο τους αθλητικών αγώνων –Ζάππειες Ολυμπιάδες³⁰– θα μπορούσαν να θεωρη-

αθλητικής ιδεολογίας εξαιτίας της πρόσδεσής της στο άρμα του τεχνολογικού και οικονομικού προφίλ του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού, ο αθλητισμός δεν έμοιαζε στα μάτια των διοργανωτών και τόσο ασύμβατος με τις έννοιες της εξέλιξης και της προόδου. Θα πρέπει να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι η απαξιοτική κριτική για τους Ολυμπιακούς Αγώνες δεν ήταν καθολική, δεν εκκινούσε από το ίδιο σκεπτικό μεταξύ των χωρών, και εν πολλοίς βασιζόταν στην αντίληψη που είχαν αποκομίσει οι συμμετέχοντες στην Ολυμπιάδα της Αθήνας αναφορικά με τη διάρκεια του χρόνου διεξαγωγής των αθλητικών δραστηριοτήτων και τη συμβολική διάστασή τους. Έτσι, απ' ό,τι φαίνεται, έντονο προβληματισμό εξέφρασαν κατά κύριο λόγο μικρές χώρες, όπως η Δανία, επισημαίνοντας μεταξύ άλλων το υπέρογκο οικονομικό κόστος διαμονής της αποστολής στο Παρίσι. Για τους Έλληνες υπευθύνους, η «αποτυχία» της δεύτερης Ολυμπιάδας θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να υποστηρίξει τον διακαή πόθο για μόνιμη τέλεση των Αγώνων στην Αθήνα, μια ιδέα που όλο και απομακρυνόταν εκείνη την περίοδο από τον ορίζοντα, για να επανέλθει με αφορμή τη διοργάνωση της Μεσολυμπιάδας του 1906. Για το ζήτημα βλ. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Η Μεσολυμπιάδα του 1906», στο Χριστίνα Κουλούρη (επιμ.), *Αρχαία και ιστορία της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, Αθήνα 2002, σ. 69-77.

27. Πάνω από έξι εκατομμύρια άνθρωποι επισκέφτηκαν την Έκθεση του Λονδίνου το 1851, ενώ στην Έκθεση του 1900 οι επισκέπτες άγγιξαν τα πενήντα εκατομμύρια· βλ. Βρυχέα, *Κατοίκηση και κατοικία*, ό.π., σ. 60.

28. Στο ίδιο, σ. 55-84.

29. Στη Γερμανία, για παράδειγμα, η ένωση των γυμναστικών σωματείων τελούσε περιοδικά, από το 1860 και μετά, μεγάλες γυμναστικές εορτές σε διάφορες πόλεις· βλ. Ιωάννης Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες (Συμβολή εις την ιστορίαν της νεωτέρας αγωνιστικής)*, Αθήνα 1930, τόμ. Α', σ. 290-291. Επίσης, βιομηχανικές εκθέσεις σε εθνικό επίπεδο διοργανώνονταν σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις, πριν αλλά και μετά την πρώτη Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου· βλ. Βρυχέα, *Κατοίκηση και κατοικία*, ό.π., σ. 71.

30. Για τις Ζάππειες Ολυμπιάδες, τα αρχαιοελληνικά συμφραζόμενά τους και την πρώτη ώσμωση των

θούν μεν ιδιαίτερα τοπικά συμβάντα, αλλά χωρίς ιδιαίτερη δυναμική. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι πρώτοι Πανελλήνιοι Αγώνες, μέσα από τους οποίους έγινε η επιλογή των αθλητών που θα συμμετείχαν στην Ολυμπιάδα, πραγματοποιήθηκαν λίγο πριν από τους Ολυμπιακούς με σκοπό να λειτουργήσουν ταυτόχρονα και ως γενική δοκιμή. Οι πολιτικές τελετές με επίκεντρο την πόλη δεν απουσίαζαν, όπως ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου ή οι εκδηλώσεις για την επέτειο της 3ης Σεπτεμβρίου, οι οποίες υπήρξαν βραχύβιες. Συχνά ωστόσο οι συγκεκριμένες εκδηλώσεις δεν συγκέντρωναν πλήθος κόσμου, ενώ η ανάλογη διαρρύθμιση της πόλης περιοριζόταν στη Μητρόπολη και την οδό Ερμού. Εξαίρεση αποτέλεσαν ο εορτασμός της πεντηκονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης το 1871 (με τη μετακομιδή των οστών του πατριάρχη Γρηγορίου Ε' από την Οδησό στην Αθήνα) και οι γάμοι του διαδόχου μερικά χρόνια πριν από τους Ολυμπιακούς.³¹ Ο εορτασμός της πεντηκονταετηρίδας και οι γάμοι του διαδόχου κινητοποίησαν τον κρατικό μηχανισμό και τον δήμο, που εξωράισαν κεντρικά σημεία της πόλης και φωταγώγησαν δημόσια κτήρια· οι πολίτες ξεχύνονταν από νωρίς στους δρόμους, κάνοντάς τους αδιάβατους, και διασκέδαζαν μέχρι τη νύχτα στις κεντρικές πλατείες.

Η παντελής απουσία οποιασδήποτε εμπειρίας εκ μέρους της ελληνικής πλευράς γύρω από ανάλογες διοργανώσεις είχε ως αποτέλεσμα η Οργανωτική Επιτροπή των Αγώνων να αναθέσει αποκλειστικά στο πρακτορείο Cook & Son την προβολή των Αγώνων στο εξωτερικό και την οργάνωση της μετάβασης και διαμονής των ξένων αθλητών και επισκεπτών στην Αθήνα. Οι διοργανώτριες πόλεις των διεθνών εκθέσεων λειτουργούσαν από τη μια ως οικείο πεδίο ένταξης του συμβάντος, από την άλλη όμως, οι ευρωπαϊκές και αμερικανικές μεγαλουπόλεις και η υποδομή τους μόνο απαισιοδοξία γεννούσαν στους πολίτες της περιφερειακής πρωτεύουσας για την επιτυχία του εγχειρήματος.³² Ωστόσο, η «γλώσσα» των εκθέσεων σχετικά με τη μεταμόρφωση του αστικού τοπίου ήταν γνωστή. Έτσι λοιπόν γινόταν λόγος για «γιορτές», τις οποίες περίμεναν με ζωντανό ενδιαφέρον και περιέργεια όλοι οι κάτοικοι, ενώ, όπως θα δούμε και παρακάτω, η εικόνα της πόλης τη νύχτα με τη βοήθεια του αεριοφωτός και του ηλεκτρισμού, απασχολούσε τους υπεύθυνους και τον Τύπο. Το κοινό και συνάμα χαρακτηριστικό της Αθήνας και μιας μεγαλούπολης που είχε φιλοξενήσει τη διοργάνωση διεθνούς έκθεσης, τηρουμένων βέβαια των αναλογιών, ήταν ο διεθνής χαρακτήρας των δύο συμβάντων και το πλήθος των επισκεπτών. Δεν θα ήταν υπερβολή αν υποστηρίζαμε ότι οι πρώτοι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες δοκίμασαν τις αντοχές της πόλης σε όλα τα επίπεδα, καθώς για πρώτη φορά η Αθήνα και η Ελλάδα δέχτηκαν τόσο μεγάλο αριθμό ξένων επισκεπτών για ένα συγκεκριμένο και βραχύ χρονικό διάστημα.

Η διοργάνωση της πρώτης σύγχρονης Ολυμπιάδας το 1896 και η Μεσολυμπιάδα του 1906 σηματοδοτούν την κορύφωση της μαζικής έλευσης επισκεπτών –ομογενών, ημεδα-

σύγχρονων με αθλητικά γεγονότα, βλ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 87-93.

31. Για τις πολιτικές τελετουργίες στην Ελλάδα με επίκεντρο την Ελληνική Επανάσταση, βλ. Χάρης Εξερχόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη Νεότερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η Πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων* 23 (2001), σ. 153-182.

32. Εφ. *Ακρόπολις*, 30.12.1895.

πών και αλλοδαπών– στην ελληνική πρωτεύουσα. Σύμφωνα με τις ενθουσιώδεις εκτιμήσεις του Παναγιώτη Σαββίδη, στο πλαίσιο της θετικής αποτίμησης της Μεσολυμπιάδας, το 1896 επισκέφτηκαν την Αθήνα 90 αθλητές και 30.000 ξένοι, ενώ το 1906 κατέφθασαν 900 αθλητές και πάνω από 100.000 ξένοι.³³ Το αδιευκρίνιστο περιεχόμενο του όρου «ξένος» συσκοτίζει παρά διευκολύνει την εικόνα έλευσης των αλλοδαπών και για τις δύο χρονολογίες. Ο αθλητής J. G. Robertson εκτιμούσε ότι οι ξένοι επισκέπτες το 1896 δεν ξεπερνούσαν στην καλύτερη περίπτωση τους χίλιους. Εννοώντας σαφώς τους μη Έλληνες επισκέπτες, υποστήριζε ότι η Οργανωτική Επιτροπή είχε ακολουθήσει λανθασμένη πολιτική προώθησης των Αγώνων στο εξωτερικό αναθέτοντας στο πρακτορείο του Cook την οργάνωση έλευσης των ξένων. Οι παράλογες τιμές των διαφημιζόμενων δωματίων έκαναν πολλούς να επιλέξουν την Ιταλία, αναβάλλοντας το ταξίδι τους στην Ελλάδα για μετά τη λήξη των Ολυμπιακών. Κατά συνέπεια, αμφισβητούσε τις συνεχείς αναφορές στα δημοσιεύματα του ελληνικού και του αγγλικού Τύπου που έκαναν λόγο για 20.000 επισκέπτες.³⁴ Η εφημερίδα *Το Άστυ*, πάντως, υπολόγιζε ότι μέχρι τις 20 Μαρτίου είχαν αποβιβαστεί στον Πειραιά 6.000 ευρωπαίοι επισκέπτες.³⁵ Η συμπερίληψη ή μη των έξω Ελλήνων στην κατηγορία των ξένων επισκεπτών θα πρέπει να ήταν η αιτία των μεγάλων αποκλίσεων στις εκτιμήσεις. Ανεξάρτητα από τα προηγούμενα, η Αθήνα, σύμφωνα με τα δημοσιεύματα του Τύπου, πρώτη φορά υποδεχόταν τόσο μεγάλο πλήθος επισκεπτών. Ευρωπαίοι και Έλληνες από την επαρχία, τις παροικίες και την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατέκλυζαν τους δρόμους, δημιουργώντας ένα μοναδικό θέαμα με τις ετερόκλητες ενδυμασίες τους. Ο προγραμματισμός της μετακίνησης από τη μια πλευρά διαπλέκεται με ανάλογες πρακτικές υποδοχής από την άλλη. Η Αθήνα την περίοδο εκείνη μετατρέπεται σε ένα απέραντο ξενοδοχείο καθώς, εκτός από τους επαγγελματίες ξενοδόχους, πολλοί ιδιοκτήτες οικιών, προσβλέποντας στα άμεσα οικονομικά οφέλη, διαθέτουν δωμάτια και οικίες προς ενοικίαση στους αλλοδαπούς αλλά και τους ημεδαπούς επισκέπτες.

Η Ελλάδα μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα δεν περιλαμβανόταν στον τουριστικό ορίζοντα των ευρωπαϊκών αστικών τάξεων. Η ανυπαρξία συγκοινωνιακού δικτύου, η οθωμανική παρουσία στη Βαλκανική και η ηγεμονική παρουσία της Ιταλίας στο Grand Tour (ως εστίας του αρχαίου κόσμου) δεν άφηναν κανένα περιθώριο για τη διεκδίκηση μέρους της τουριστικής κίνησης. Στα τέλη του 19ου αιώνα η συγκυρία –ανταγωνισμός μεταξύ των ανερχόμενων λουτροπόλεων και των παραδοσιακών πόλεων, και απαρχή του μαζικού τουρισμού– επιτρέπει στην Ελλάδα να συνδεθεί περιφερειακά με τους τουριστικούς προορισμούς των Ευρωπαίων. Η βρετανική κατοχή της Αιγύπτου από το 1882 και μετά έχει ως συνέπεια την ανακάλυψη ενός νέου τουριστικού προορισμού, όπου η απόλαυση του εξωτισμού συνδυάζεται με την ασφάλεια ενός σταθερού πολιτικού συστήματος.³⁶ Ένα σημαντικό τμήμα των ευρωπαίων μεγαλοαστών που παρεπιδημού-

33. Παναγιώτης Σ. Σαββίδης, *Λεύκωμα των εν Αθήναις Β' Διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων 1906*, Εστία, Αθήνα 1907, σ. 141.

34. J. G. Robertson, «The Olympic Games», *The Fortnightly Review* 354 (Ιούν. 1896), σ. 944-957.

35. Εφ. *Το Άστυ*, 20.3.1896.

36. Για το χαρακτήρα και την εξέλιξη του ευρωπαϊκού και αμερικανικού τουρισμού από τον 16ο έως τον 20ό αιώνα, βλ. John Towner, *An Historical Geography of Recreation and Tourism in the Western World 1540-1940*, John Wiley & Sons, West Sussex 1996, και ιδιαίτερα σ. 250 σχετικά με τη δημοτικότητα της Αιγύπτου και την

σαν στη χώρα του Νείλου επισκέπτονται, με αφορμή τους Αγώνες, την Αθήνα το 1896, στο πλαίσιο της οργανωμένης μετακίνησης από το ταξιδιωτικό γραφείο Cook & Son. Η δραστηριοποίηση του τελευταίου στον ελληνικό χώρο χρονολογείται ήδη από το 1881, έπειτα από τη σύναψη ειδικής συμφωνίας με την ατμοπλοϊκή εταιρεία «Πανελλήνιο» για τη μεταφορά της πελατείας του και την έναρξη της συνεργασίας του με τη σημαντικότερη ελληνική ξενοδοχειακή επιχείρηση, τη «Μεγάλη Βρετανία», το 1883.³⁷ Οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896 σηματοδοτούν την πρώτη μαζική έλευση ευρωπαίων πολιτών στην Ελλάδα, και κυρίως στην Αθήνα, σε επίπεδο οργανωμένου τουρισμού.

«ΧΕΙΡΑΓΩΓΗΣΩΜΕΝ ΤΟΥΣ ΞΕΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΓΚΟΛΠΩΘΩΜΕΝ ΑΥΤΟΥΣ»

«Φιλοξενούμενοι» και «οικοδεσπότες»

Η απόφαση του Ολυμπιακού Συνεδρίου να αναλάβει η Ελλάδα τη διοργάνωση των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων σκόρπισε ενθουσιασμό σε μια μικρή ομάδα ανθρώπων που ασχολούνταν με τον αθλητισμό και τα πρωτοεμφανιζόμενα σπορ, τον οποίο διαδέχτηκε ένας έντονος σκεπτικισμός με αποκορύφωμα την άρνηση της ίδιας της κυβέρνησης Τρικούπη να αναλάβει και το παραμικρό κόστος της διοργάνωσης, εξαιτίας της πτώχευσης του 1893 που είχε επιβάλει επαναπροσδιορισμό της δημοσιονομικής πολιτικής κάτω από τον ασφυκτικό έλεγχο του Διεθνούς Ταμείου. Η δυνατότητα ή μη της χώρας να αναλάβει τη διοργάνωση των Αγώνων εξερίχθη σε σημείο τριβής των σχέσεων μεταξύ της κυβέρνησης Τρικούπη και του διαδόχου μετά την απόφαση του τελευταίου να αναμειχθεί στην υπόθεση. Είχαν μεσολαβήσει οι επισκέψεις του Pierre de Coubertin στην Αθήνα και η εκτίμησή του ότι, παρά την άποψη του πρωθυπουργού, η πρωτεύουσα ήταν σε θέση να αναλάβει τη διοργάνωση. Οι εκλογές του 1895 και η ήττα του Τρικούπη διευκόλυναν την κατάσταση, καθώς ο διάδοχος συγκέντρωσε στο πρόσωπό του, με τη σύμφωνη γνώμη της κυβέρνησης Δηλιγιάννη, όλες τις αρμοδιότητες ελέγχου της υπόθεσης, μεταβάλλοντας παράλληλα τους συσχετισμούς δυνάμεων στις επιτροπές που είχαν στο μεταξύ συσταθεί με τον ορισμό προσώπων της εμπιστοσύνης του.³⁸

Οι δύο μήνες πριν από τους Αγώνες, εκτός από την αθλητική προπαρασκευή, ήταν περίοδος πυρετώδους προετοιμασίας τόσο σε επίπεδο περάτωσης των αθλητικών εγκαταστάσεων όσο και εξωραϊσμού της πόλης. Η Αθήνα αποκτά το νέο σύγχρονο αθλητικό της μνημείο, το ανακαινισμένο Παναθηναϊκό Στάδιο, οι κεντρικοί μεγάλοι δρόμοι στρώ-

περιθωριακότητα, αντίθετα, της Ελλάδας και της Ισπανίας. Επίσης, για την «ανακάλυψη» της Μεσογείου από τους Βρετανούς του 19ου αιώνα, βλ. John Pemble, *The Mediterranean Passion. Victorians and Edwardians in the South*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1988.

37. Αγγελος Βλάχος, *Μεγάλη Βρετανία. Ένα ξενοδοχείο σύμβολο*, εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 2003, σ. 122-123.

38. Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 205-212.

νονται με σκυρόδεμα, οι κεντρικές οδοί και οι πλατείες καθαρίζονται, τα δημόσια και αρκετά ιδιωτικά κτήρια διακοσμούνται· ο φωτισμός της Ακρόπολης και των πολυσύχναστων δρόμων δημιουργεί ένα φαντασμαγορικό θέαμα και ένας ευρωπαϊκός αέρας μοιάζει να πνέει στην πόλη.

Ένα μήνα πριν από τη διεξαγωγή των Αγώνων η εφημερίδα *Το Άστυ* με πρωτοσέλιδο άρθρο της, αφού διαπίστωνε ότι οι ρυθμοί προετοιμασίας των έργων θα έπρεπε να εκτελούνται «όχι καρκινοειδώς αλλά με ηλεκτρικήν ταχύτητα», επιχειρούσε να απαντήσει στο ερώτημα-τίτλο του άρθρου «Τι θέλουν οι ξένοι».³⁹ Ο αρθρογράφος ασκούσε έντονη κριτική τόσο στην επιτροπή διοργάνωσης των Ολυμπιακών όσο και στη δημοτική αρχή, εγκαλώντας την πρώτη για την καθυστέρηση της αποπεράτωσης του Σταδίου και τη δεύτερη για την άθλια εικόνα των αθηναϊκών δρόμων. Αναγνώριζε ωστόσο κάποια ελαφρυντικά στην Επιτροπή, με το σκεπτικό ότι οι οικονομικές της δυνατότητες ήταν περιορισμένες και ότι η νυχθημερόν εργασία θα οδηγούσε τελικά στην αποπεράτωση του Σταδίου όπως όπως. Αντίθετα, αναρωτιόταν για την πλήρη αδιαφορία του δήμου να ψηφίσει έκτακτες πιστώσεις με σκοπό τον εξωραϊσμό της πρωτεύουσας.

Ο προβληματισμός του Τύπου γύρω από την ετοιμότητα της ελληνικής πρωτεύουσας να φιλοξενήσει τους Αγώνες είναι μια διαρκής σταθερά σε όλη την περίοδο των προετοιμασιών και της διεξαγωγής των Αγώνων. Οι επικρίσεις για την καθυστέρηση των έργων, η αναγκαιότητα εξωραϊσμού της πόλης, τα ενδεικνύμενα μέτρα στολισμού των δημόσιων χώρων, ο διαρκής αυτοέλεγχος για τις πιθανές εντυπώσεις που τα προηγούμενα θα δημιουργήσουν στους ξένους επισκέπτες μονοπωλούν το ενδιαφέρον των συγχρόνων και ταυτόχρονα αναδεικνύονται σε προνομακά πεδία εξέτασης των τρόπων με τους οποίους αυτοί αντιλαμβάνονται τον αστικό χώρο ως καθρέφτη του εθνικού εαυτού απέναντι στο εξεταστικό βλέμμα των ξένων επισκεπτών.

Η σχέση ωστόσο μεταξύ ντόπιων και ξένων δεν μπορεί να θεωρηθεί εξαρχής νοηματοδοτημένη. Από τα τέλη του 1895 συναντάμε τη συστηματική προσπάθεια να προσδιοριστούν τα κίνητρα της έλευσης των ξένων στην Αθήνα και μέσω αυτών να εξαχθούν οι προσδοκίες που είχαν από το συγκεκριμένο ταξίδι. Κυρίαρχη ήταν η αντίληψη ότι οι επισκέπτες, εκτός από τους Αγώνες, είχαν ως προορισμό τους την επίσκεψη των αρχαίων μνημείων. Από το σημείο αυτό εκκινούσαν τα σενάρια των προσδοκιών τους: αν τα απομεινάρια της αρχαίας πόλης συνιστούσαν ένα οριοθετημένο χωρικά και χρονικά πεδίο έκθεσης, το οποίο ήταν σε θέση να αυτοπροβληθεί χωρίς την παραμικρή ανθρωπινή παρέμβαση, δεν ίσχυαν οι ίδιες συνθήκες για τη νέα πόλη. Στο βαθμό, λοιπόν, που οι ξένοι θα έρχονταν να αποτίσουν φόρο τιμής στα ιερά μάρμαρα, η σύντομη παραμονή τους στην πόλη θα απαιτούσε κάποιες στοιχειώδεις ενέργειες από την πλευρά των ντόπιων, όπως η δυνατότητα των ξένων να βρουν καταλύματα, να τραφούν και να περπατήσουν σε μια υποφερτά καθαρή πόλη. Το σενάριο αυτό γρήγορα έμπαινε στο περιθώριο από τη στιγμή που η πόλη αντιμετωπιζόταν ως πολυλειτουργική οντότητα, διευθυνόμενη από θεσμούς και κατοικούμενη από πολίτες, οι οποίοι κατά κάποιον τρόπο ήταν υπεύθυνοι και αυτοί για την κατάσταση της Αθήνας.

Ποιοι ήταν όμως αυτοί οι «ξένοι» οι οποίοι είχαν μονοπωλήσει τις έγνοιες των ελλή-

39. Εφ. *Το Άστυ*, 21.2.1896.

νων ιθυνόντων; Τα ερωτηματικά για τον τόπο προέλευσής τους όσο και για τον αριθμό τους ήταν πολλά περίπου ενάμιση μήνα πριν από τους Αγώνες. Ο δημοσιογραφικός κόσμος προσπαθούσε να τους προσδιορίσει σε σχέση με την εθνικότητα των αθλητών που θα συμμετείχαν, τις πληροφορίες από το ταξιδιωτικό γραφείο του Thomas Cook και τις εκτιμήσεις των παραγόντων του ελληνικού αθλητισμού.⁴⁰ Οι πρώτοι υπολογισμοί ήταν αποθαρρυντικοί. Εκτιμούνταν ότι η προσέλευση θα ήταν περιορισμένη. Η εκτίμηση αυτή λειτουργούσε συγχρόνως και καθησυχαστικά, αφού ήταν διάχυτη η βεβαιότητα ότι τα ξενοδοχειακά καταλύματα δεν επαρκούσαν. Σταδιακά η συνδυασμένη πληροφόρηση άρχισε να ξεκαθαρίζει τουλάχιστον το τοπίο της εθνικής προέλευσης των επισκεπτών. Το ενδιαφέρον για την έλευση ή μη των Ευρωπαίων γινόταν αντιληπτό σε σχέση με την ικανότητα της ίδιας της πρωτεύουσας να μεταμορφωθεί σε πόλο έλξης γι' αυτούς, τις χρονικές διαθεσιμότητες των εν δυνάμει επισκεπτών, αλλά κυρίως τον τρόπο ζωής τους, τις προσδοκίες τους από την ταξιδιωτική τους εμπειρία – κοντολογίς από έναν συγκροτημένο πολιτισμό τουρισμού ταξικά προσδιορισμένο. Για τους ομογενείς και τους έλληνες επαρχιώτες δεν ετίθετο θέμα επιλογής ή μη της επίσκεψής τους. Την προσμονή τους όμως να αντικρίσουν μετά από χρόνια την Αθήνα να γιορτάζει ένα τόσο σημαντικό γεγονός ήταν πιθανό να τη διαδεχόταν η απογοήτευση για το οικτρό θέαμα της εθνικής τους πρωτεύουσας. Η Αθήνα τοποθετούνταν στο επίκεντρο ενός αμείλικτου ανταγωνισμού με άλλες πόλεις και αποκαλύπτονταν οι αδυναμίες της. Δεν είχε όμως να αντιμετωπίσει μόνο τον ιδεότυπο της τακτοποιημένης, ασφαλούς, καθαρής πόλης του ευρωπαϊκού Βορρά. Καλούνταν παράλληλα να συμβαδίσει με συγκεκριμένα παραδείγματα μεσογειακών και βαλκανικών πόλεων ή, χειρότερα ακόμα, να ρίξει μια ματιά δίπλα της, στον «δαμονιώδη Πειραιά».

Κατά πρώτον, το Κάιρο φάνταζε ως η βασική αιτία ακύρωσης της επίσκεψης των Ευρωπαίων στην Αθήνα, καθώς πρόσφερε τη δυνατότητα χειμερινών διακοπών σε κλιματολογικές συνθήκες άνοιξης και καλοκαιριού. Παράλληλα, πρόσφερε μια σειρά από δραστηριότητες και θεάματα, όπως τους αρχαιολογικούς θησαυρούς της φαραωνικής περιόδου, το μηνιαίες διάρκειας ταξίδι στον Νείλο, το εξαίσιο κλίμα για προβλήματα υγείας και, το κυριότερο, τη διαμονή σε «δεκαπέντε πλουσιώτατα και ηγεμονικής ευμαρείας ξενοδοχεία εις το “Νιου Οτέλ”, εις το “Μπρίστολ” [...] εις το παμμέγιστον ξενοδοχείον της “Γκεζίρας”, το πρώην παλάτι του μεγαλοδωροτάτου Ισμαήλ πασά με μυθωδώς πολυτελή επίπλωσιν, με τα κιόσκια του και τους κήπους του και τα υπερχίλια δωμάτιά του και με του θολωμένου ποταμού τα νερά ραντίζοντα τα μαρμαρόκτιστα θεμέλιά του».⁴¹ Για τους χιλιάδες Ευρωπαίους που καλοπερνούσαν, σύμφωνα με την εφημερίδα, στα παραπάνω ξενοδοχεία δεν ετίθετο θέμα να έλθουν στην Ελλάδα και να παραμείνουν για δεκαπέντε ή είκοσι μέρες στα τρία-τέσσερα πρώτης τάξεως αθηναϊκά ξενοδοχεία, ενώ όλα τα υπόλοιπα θα φαίνονταν τρώγλες στους «αρχοντομαθημένους ξένους».⁴² Η Αίγυπτος στη διάρκεια των αρχών της δεύτερης αποικιοκρατίας είχε ενταχθεί στον ευρωπαϊκό τουριστικό ορίζοντα των μεσαίων αστικών στρωμάτων, και ιδιαίτερα της Βρετανίας. Κατά συνέπεια, η εικόνα του Καΐρου και άλλων αιγυπτιακών πόλεων αναφορικά με τις προσφερόμενες υπηρεσίες δεν θα έπρεπε να ξενίζει και, πολύ περισσότερο, να συγκρί-

40. Στο ίδιο. 41. Εφ. *To Αστν*, 18.2.1896. 42. Στο ίδιο.

νεται με την εικόνα της ελληνικής πρωτεύουσας, η οποία αντιπροσώπευε μέχρι τότε πολύ λίγα πράγματα ως σύγχρονος τόπος εγκαθιστισμού του αρχαίου παρελθόντος στον διαμορφωμένο τουριστικό ορίζοντα των Ευρωπαίων. Η επιλογή του Καίρου ως αντίπαλου δέους για την Αθήνα ήταν απόρροια του γεγονότος ότι η παρουσία σε αυτό χιλιάδων τουριστών συνέπιπτε χρονικά με τη διεξαγωγή των Αγώνων.

Κατά δεύτερον, η Αθήνα δεν άντεχε τη σύγκριση με το ευρωπαϊκό προφίλ των πόλεων των ομογενών: «διά να φανώμεν τουλάχιστον ότι, αν δεν έχουμε τους λιθοστρώτους δρόμους της Οδησού και του Βουκουρεστίου ή τους ασφαλτοστρωμένους του Ιασίου [...]». ⁴³ Τέλος, αν το χάσμα μεταξύ της Αθήνας και των ξένων πόλεων έμοιαζε αγεφύρωτο, το διδακτικό παράδειγμα για τις ενέργειες που απαιτούνταν με σκοπό τον ευπρεπισμό της ερχόταν από μια άλλη ελληνική πόλη, τον Πειραιά, διότι «μη λησμονείτε ότι από την γείτονά μας δαμονιούπολιν, την οποίαν ο πρώην δήμαρχός της κ. Ρετσίνας έκαμε τελείως ευρωπαϊκὴν μεγαλόπολιν, ηδυνάμεθα να πάρωμεν πολλά μαθήματα και διδάγματα περί του πώς στρώνονται και συντηρούνται και σιδερώνονται οι δρόμοι». ⁴⁴ Ο Πειραιάς, η μόνη ελληνική πόλη που συνέκριναν με την πρωτεύουσα, θα μπορούσε να ταυτιστεί με την τρίτη ομάδα των «ξένων», τους έλληνες επαρχιώτες. Έτσι, η ελληνική πρωτεύουσα με τις αρχαιότητες απομαγευόταν από το εξωτικό Κάιρο, κλονιζόταν ως εθνικό κέντρο στα μάτια του ξενιτεμένου και του επαρχιώτη οι οποίοι θα αναφωνούσαν απογοητευμένοι: «Ουφ, αδελφέ, το χεμώνα λάσπη, το καλοκαίρι σκόνη, αυτή είναι η Αθήνα σας», ⁴⁵ και έχανε τη μάχη από τον βιομηχανικό γείτονά της. Με δεδομένο μάλιστα ότι «Δεν πρόκειται να πείσωμεν κανένα, ότι έχουμε τον πλούτο των Παρισίων, την κομψότητα της Πέστης ή της Φλωρεντίας ή του Μιλάνου [...]». Δεν πρόκειται να κάμωμεν κανένα να φανταστή ότι η πόλις μας έχει τα προσόντα έστω και της τελευταίας αγγλικής πολίχνης», ⁴⁶ η Αθήνα έμοιαζε μια «άγνωστη» πόλη, μη ενταγμένη σε κάποιο γεωγραφικό και πολιτισμικό περιβάλλον, και κατ' επέκταση μη κατατάξιμη και αναγνωρίσιμη από τον επισκέπτη της.

Το παραπάνω γεωγραφικό και ανθρωπολογικό πανόραμα των επισκεπτών, παρά τον ετερόκλητο χαρακτήρα του σε σχέση με τα κίνητρα και τις προσδοκίες της επίσκεψης, την κοινωνική προέλευση, την εθνικότητα και τη γλώσσα, μας βοηθάει να εξαγάγουμε το προφίλ του επισκέπτη-ξένου, όπως το σκιαγραφούσαν οι ντόπιοι. Επρόκειτο λοιπόν για κάτοικο ή παραθεριστή μιας σύγχρονης νεωτερικής πόλης, ή τουλάχιστον ελληνικής με ανάλογα χαρακτηριστικά, ο οποίος θα προσδοκούσε από τη διοργανώτρια πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων να προσομοιάζει στις παραστάσεις των εμπειριών του δικού του αστικού χρονοχώρου. Οι ξένοι λοιπόν δεν ήταν «άγνωστοι». Είχαν συγκεκριμένη ταυτότητα: ήταν κάτοικοι σύγχρονων πόλεων που χαρακτηρίζονταν από το νεωτερικό πνεύμα. Η κατασκευή της εικόνας του ξένου οιονεί φιλοξενούμενου βασιζόταν συχνά στην ειρωνεία: ο ανυποψίαστος επισκέπτης της νεοκλασικής Αθήνας - πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους κινδύνευε κάθε στιγμή να αντικρίσει μια «άγνωστη» σε σχέση με τις προσδοκίες του πόλη, βουτηγμένη στη σκόνη, τις ακαθαρσίες και τη μιζέρια.

Προοδευτικά ο ξένος έχανε οποιοδήποτε προσδιοριστικό της εθνικής του ταυτότητας και των κινήτρων του ταξιδιού του. Μεταμορφωνόταν από προσηλωμένος αρχαιολά-

43. Εφ. *Το Αστν*, 21.2.1896. 44. Στο ίδιο. 45. Στο ίδιο. 46. Εφ. *Ακρόπολις*, 30.1.1896.

τρης-επισκέπτης των μνημείων ή «ξενιτεμένος και επαρχιώτης» Έλληνας σε πολιτισμικά ανώτερο επισκέπτη, ο οποίος εκτός από τις αρχαιότητες θα έβλεπε και την πόλη, θα συγχρωτιζόταν με τους ντόπιους και θα σχημάτιζε άποψη για την ίδια την σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Η μεταβολή της εικόνας του ξένου-φιλοξενούμενου βρισκόταν σε συνάρτηση με τη μεταβολή της αυτοεικόνας του εντόπιου-οικοδεσπότη, και ρυθμιστής τής μεταξύ τους σχέσης ήταν η εικόνα της πόλης.

Ο χρονικά οριοθετημένος συμπλησιασμός των δύο μερών προϋπέθετε την εξεύρεση μιας κοινής «γλώσσας», προκειμένου να αποφευχθούν οποιοσδήποτε παρανοήσεις και παρεξηγήσεις οι οποίες θα έθεταν υπό αίρεση την ίδια τη φιλοξενία. Την εξεύρεση, δηλαδή, ενός κοινού από τα δύο μέρη πολιτισμικού κώδικα με τον οποίο από τη μια οι ξένοι θα ήταν δυνατό να απευθύνονται και να απαντούν στους οικοδεσπότες σύμφωνα με τους κανόνες, τις αξίες και τα νοήματα που ενοικούν στην ίδια τη γλώσσα της ιθαγενούς κοινωνίας⁴⁷ και από την άλλη οι οικοδεσπότες θα ήταν σε θέση να «μεταφράσουν» το αστικό αθηναϊκό τοπίο ώστε να γίνει κατανοητό από τους φιλοξενούμενους.

Στις απαρχές των προετοιμασιών για την υποδοχή των Αγώνων ο αρθρογράφος της εφημερίδας *Ακρόπολις*, αφού κατακεραύνωνε την αδιαφορία του κράτους και της δημοτικής αρχής για την απελπιστική, όπως σημείωνε, κατάσταση των συνθηκών υγιεινής που επικρατούσαν στην πόλη, σημείωνε ότι «εμείς, βλέπετε, είμεθα της αρχής, ότι όταν προσκαλείς έναν άνθρωπον σπήτι σου οφείλεις να σφουγγαρίσης το σπήτι σου και οφείλεις να τρίψης τα πόμολα και να ξεσκονίσης τα μπαλσαμωμένα πουλιά, να βάλης καινούργιο νερό στα χρυσά ψάρια, να σιάξης τα καναπλίκια των καναπέδων [...]», και συνέχιζε σε ειρωνικό τόνο: «εγώ προτείνω να κάνουμε μίαν μεγάλην αποθήκην εις την οποίαν να φυλάξωμεν επιμελώς, υπό την άμεσην επίβλεψιν του Δημάρχου μας και της Αστυνομίας μας, όλα τα ψοφήμα τα οποία βρίσκονται εις τους δρόμους και όλα τα σαρδελοβάρελα και όλα τα παληοπάπουτσα και όλους τους λάκκους και όλην την σκόνην και όλην την κακομοιριάν και μόλις το πρυνμίσουν οι ξένοι αμέσως τα βγάξομεν από εκεί και τα τοποθετούμεν εις την θέσιν τους».⁴⁸ Η χρήση της μεταφοράς του καθαρού και τακτοποιημένου νοικοκυριού, ώστε να γίνει κατανοητό το πώς θα έπρεπε να δράσουν αντίστοιχα και οι ιθύνοντες για τη δημιουργία μιας ευπρόσωπης πόλης, συνοδευόταν από τον προσδιορισμό του προσώπου το οποίο ήταν επιφορτισμένο με τα καθήκοντα της υποδοχής ενός ξένου: «απαράλλακτα όπως μία οικοκυρά ετοιμάζει το πτωχικό της, στρώνει ολίγους χρωματιστούς χνοώδεις τάπητας, ασπρίζει το αρχοντικό της, καθαρίζει και ευμορφαίνει την αυλήν της όταν πρόκειται να δεχθή ένα ξένον άγνωστον, ο οποίος λίγο-πολύ θα έχη τας απαιτήσεις του, αφού ειδοποίησεν ότι δέχεται την πρόσκλησιν να τιμήση το αρχοντικόν της».⁴⁹ Η επιλογή της θηλυκής εκφοράς του οικοδεσπότη και η ταύτιση της στάσης του κράτους και του δήμου με τα καθήκοντα της νοικοκυράς θα πρέπει να συσχετιστούν με τη γενικότερη αντίληψη ότι ο χρόνος πίεζε ασφυκτικά και

47. Για τη σημασία της «γλώσσας», εννοούμενης όχι μόνο ως λεκτικής δραστηριότητας αλλά ως έθους στην εννοιολόγηση τόσο του ξένου όσο και της φιλοξενίας, βλ. Jacques Derrida/Anne Dufourmantelle, *Of Hospitality* (μτφρ. Rachel Bowlby), Stanford University Press, Stanford, σ. 131, 133.

48. Εφ. *Ακρόπολις*, 30.12.1895.

49. Εφ. *Το Άστυ*, 21.2.1896.

κατά συνέπεια ήταν αδύνατο να υλοποιηθούν όσα είχαν προγραμματιστεί. «Οφείλομεν υποδεχόμενοι 30.000 ξένους κατ' ελάχιστον όρον να τοις παράσχωμεν, όχι τας αναπαύσεις, όχι την ευμάρειαν, όχι την εύκολον και ανθρωπινην ζωήν, την οποίαν ευρίσκουν εις τον τόπον των, αλλά τουλάχιστον τοιαύτας υγιεινάς συνθήκας [...]». ⁵⁰ Η αναγνώριση της πολιτισμικής και οικονομικής ανωτερότητας του «άλλου» προσέδιδε έμφυλο χαρακτήρα στη σχέση οικοδεσπότη και φιλοξενούμενου. Η ελληνική απάντηση της τελευταίας στιγμής απέναντι στην ξένη «πρόκληση» οριοθετούνταν και περιοριζόταν κατ' αναλογία στην επιτέλεση του γυναικείου καθήκοντος της καθαριότητας εγγεγραμμένου στο πλαίσιο της ιδιωτικότητας απέναντι στον «κοσμοπολίτη», «πλούσιο», «ευγενή» «άλλο», και προφανώς άνδρα, ο οποίος κινούνταν με άνεση σε έναν δημόσιο χώρο όπως η πόλη. Η καθαριότητα της οικίας/πόλης πραγματοποιούμενη από τη γυναίκα/κράτος δεν ήταν σε θέση να διασώσει βέβαια την τιμή του έθνους, αλλά τουλάχιστον η δημιουργία υγιεινών συνθηκών, συντελούμενη «στον κύκλο του ανθρωπισμού», θα διέσωζε την τιμή των ανθρώπων του. ⁵¹

Το ζήτημα της τιμής τόσο του έθνους όσο και της πόλης ετίθετο με σαφήνεια όταν στο λόγο του Τύπου έκανε την εμφάνισή της η μέχρι τώρα απύσχα ανδρική εκδοχή του οικοδεσπότη. Η απαξίωση του κράτους και του δήμου δεν ήταν μόνο η φυσιολογική συνέπεια μιας αδιάφορης εξουσίας αλλά, το κυριότερο, μιας εξουσίας που με υπεκαφυγές αρνούνταν να εξοικονομήσει και τα ελάχιστα χρηματικά ποσά προκειμένου να πραγματοποιηθούν κάποια στοιχειώδη έργα, «τα έξοδα ενός τίμιου οικοκύρη». ⁵² Αν ο οικοδεσπότης στη θηλυκή εκδοχή του όφειλε να κινηθεί στα όρια της οικίας σύμφωνα με τις περιορισμένες δυνατότητές του και να λειτουργήσει με άξονες την ευταξία και την καθαριότητα, στην προκειμένη περίπτωση ο άνδρας οικοδεσπότης έπρεπε να δράσει με τα σύμβολα του δημόσιου χώρου, τα χρήματα. Μόνο ξοδεύοντας χρήματα θα ήταν σε θέση να επιτελέσει τη φιλοξενία και να ακολουθήσει τον κώδικα των αμοιβαίων υποχρεώσεων που δεσμεύει τα δύο μέρη της. Κατά συνέπεια ο «κατώτερος» οικοδεσπότης καλούνταν να μην προσβάλει τον φιλοξενούμενό του, μια και τον είχε προσκαλέσει, λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες του και δείχνοντας ενδιαφέρον για τις επιθυμίες του – δεδομένου μάλιστα ότι από την παρουσία του επρόκειτο να αντλήσει σημαντικό κύρος. Στο πλαίσιο των δικών του δυνατοτήτων όφειλε να κάνει τα πάντα ώστε να κερδίσει την αναγνώριση και την ευγνωμοσύνη του φιλοξενούμενου του, διαφορετικά κινδύνευε να δυσφημιστεί. Προσβάλλοντάς τον ακύρωνε την ανταλλαγή τιμής την οποία πρέσβευαν οι νόμοι της φιλοξενίας, και παράλληλα έχανε και τη δική του τιμή. Το κράτος λοιπόν που αδυνατούσε να συμπεριφερθεί έστω και ως «τίμιος οικοκύρης» κρινόταν ακατάλληλο να επιτελέσει το ρόλο του οικοδεσπότη.

Καθώς οι κρατικοί και δημοτικοί μηχανισμοί ήταν ανίκανοι να συλλάβουν την κρίσιμότητα της κατάστασης, καλούνταν οι πολίτες να επιδείξουν για την πόλη τους την ίδια ευαισθησία που επιδείκνυαν και για τον ιδιωτικό τους χώρο και να τεθούν επικεφαλής της προσπάθειας, αναλαμβάνοντας το ρόλο του οικοδεσπότη. Η *Ακρόπολη* καλούσε, σε άρθρο της με τίτλο «Τον όβολόν σας Αθηναίοι», πλούσιους και πένητες, εμπόρους, βιομηχάνους, τραπεζίτες και επαγγελματίες να στερηθούν για μία ημέρα τα

50. Εφ. *Ακρόπολις*, 30.1.1896. 51. Στο ίδιο. 52. Εφ. *Ακρόπολις*, 30.12.1895.

περιττά τους έξοδα, και τις συντεχνίες με τα σωματεία να συμβάλουν στη διακόσμηση και τον εξωραϊσμό της πόλης.⁵³ Η οικειοποίηση του δημόσιου χώρου μέσα από τη λογική της ιδιωτικής ευθύνης μπορεί να αποτελέσει κατά τη γνώμη μας το σημείο προέκτασης του συλλογισμού μας για την επινόηση του οικοδεσπότη και τη συγκρότηση της φαινομενικά ισοδύναμης σχέσης της φιλοξενίας.

Η «μακαριότητα» των λαϊκών στρωμάτων και η εξάντληση του προβληματισμού τους για την τύχη των Αγώνων στην προσδοκία ελληνικών νικών ήταν δηλωτικές του περιορισμένου ορίζοντα που τα χαρακτήριζε ώστε να κατανοήσουν τους βαθύτερους λόγους ανησυχίας σχετικά με την ευπρόσωπη παρουσία της πόλης και των πολιτών της απέναντι στους ξένους.⁵⁴ Και όταν όμως απουσίαζε η αγωνία για την τύχη των ελλήνων αθλητών, η προσοχή τους είχε φυλακιστεί στη λαχτάρα του κέρδους, των οικονομικών απολαβών εξαιτίας της έλευσης τόσων επισκεπτών. Εκτός από τις εργατικές τάξεις των μπακάληδων, των μανάβηδων, των ξενοδόχων, των οικοδεσποτών, των αμαξιάδων και των λούστρων, την παράσταση έκλεβαν οι νοικοκυρές με δύο ή τρία καμαράκια οι οποίες έδιωχναν τους ενοικιαστές τους άρον άρον, ζητούσαν την επέμβαση της αστυνομίας για να εκδιώξουν έντιμους ενοικιαστές από τα ήδη υποθηκευμένα σπίτια τους, προμηθεύονταν λίγα στρίποδα και μερικά σεντόνια για την καινούρια επίπλωση ή, το χειρότερο, δανείζονταν χρήματα με υψηλό τόκο προκειμένου να αναμορφώσουν ορισμένα δωμάτια.⁵⁵ Η αντίδραση των λαϊκών τάξεων να εκμεταλλευτούν όπως όπως την έλευση των επισκεπτών για δικό τους όφελος δεν θύμιζε σε τίποτα τη γενναιοδωρία ενός οικοδεσπότη προς τους φιλοξενούμενους του. Ο εφημεριδογράφος αντιπαρέθετε την αγωνία «της αμέσως ανωτέρου τάξεως» χρησιμοποιώντας το παράδειγμα ενός δικηγόρου ο οποίος, εξοργισμένος από την αδιαφορία των υπευθύνων, του υποδείκνυε ένα υπαίθριο ουρητήριο σε κεντρικό σημείο της πόλης. Στο πρόσωπό του διέκρινε τους αγωνιώντας και συνειδητούς πολίτες, οι οποίοι ανέμεναν με τη διοργάνωση των Αγώνων να επιλυθούν τα χρονίζοντα προβλήματα των αθηναϊκών δρόμων, αλλά και εκείνους οι οποίοι γνώριζαν τι θα πει φιλοξενία, όπως και τι σημαίνει να κρίνεται και να επικρίνεται από έναν απογοητευμένο ξένο.⁵⁶

Οι εφημερίδες έκαναν έκκληση στους Αθηναίους να καταθέσουν τον οβολό τους. Σύμφωνα με το συλλογισμό τους, η εξεύρεση χρημάτων θα διέσωζε την τιμή της πόλης και κατά συνέπεια της Ελλάδας. Η ρητορική της ανάδειξης της ιδιωτικής ευθύνης στο επίπεδο μέριμνας για τον αστικό χώρο έναντι της δημόσιας ανευθυνότητας και απραξίας ενισχύθηκε ιδιαίτερα από την ανάρρηση του Γεωργίου Αβέρωφ σε εμβληματική προσωπικότητα των Αγώνων, εξαιτίας της δωρεάς του ύψους 920.000 δραχμών για την ανακατασκευή του Σταδίου. Στην πορεία της προετοιμασίας των έργων και της έντονης κριτικής, την απαισιοδοξία για τη στάση του κράτους και του δήμου διαδέχτηκε η ελπίδα ότι και άλλοι ομογενείς θα φιλοτιμούνταν να αναλάβουν τα διάφορα κόστη και έτσι θα επιλυόταν το πρόβλημα. Η αρνητική εικόνα για τον κρατικό μηχανισμό και τον δήμο δεν μεταστράφηκε ακόμα και όταν, έστω και με καθυστέρηση, τα έργα που αφορούσαν το οργανωτικό μέρος των Αγώνων άρχισαν να παίρνουν το δρόμο τους, όπως παράλληλα και οι δεντροφυτεύσεις των πλατειών, οι ελαιοχρωματισμοί των κτηρίων, η καθαριότητα

53. Εφ. *Ακρόπολις*, 17.1.1896 και 17.2.1896. 54. Εφ. *Ακρόπολις*, 15.2.1896.

55. Εφ. *Εστία*, 21.3.1896. 56. Στο ίδιο.

της πόλης, ο φωτισμός. Θα πρέπει επίσης να συνυπολογίσουμε την υποχρεωτική εισφορά των άλλων δήμων της χώρας, ανάλογα με τα οικονομικά του καθενός.⁵⁷

Μπορεί άλλοι ομογενείς να μην πρόσφεραν ποσά ανάλογα με του Αβέρωφ, όμως δεν έλειψαν οι εισφορές από το εξωτερικό. Η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων κατόρθωσε να εισπράξει το ποσό των 200.000 δραχμών από το κράτος ως προκαταβολή από την πώληση των αναμνηστικών γραμματοσήμων, των οποίων την έκδοση είχε αναλάβει, με σκοπό να το δαπανήσει για την καθαριότητα και το φωτισμό της πόλης. Συνέστησε παράλληλα επιτροπές από «ευυπόληπτους» πολίτες με σκοπό την πραγματοποίηση εράνων για τη διακόσμηση της πόλης και, σύμφωνα με τον Τύπο, η ανταπόκριση των πολιτών, ιδιαίτερα των εμπόρων, κρινόταν εξαιρετικά ικανοποιητική.⁵⁸ Πρωτοβουλίες πολιτικών να προσφέρουν χρήματα, όπως η απόφαση του υπουργού Εσωτερικών Κυριακούλη Μαυρομιχάλη να αναλάβει με δικά του έξοδα την ανακαίνιση του υπουργείου (ύψους 10.000 δραχμών), χαιρετίστηκαν με ενθουσιασμό.⁵⁹ Σταδιακά η επιτροπή της υποδοχής συγκέντρωνε όλο και περισσότερες αρμοδιότητες σχετικά με τον εξωραϊσμό και την καθαριότητα της πόλης περιθωριοποιώντας τον δήμο, ο οποίος περιοριζόταν μόνο στην εκτέλεση των αποφάσεων.⁶⁰ Σαράντα μέρες περίπου πριν από την έναρξη των Αγώνων η *Ακρόπολις* ανέλαβε να πληροφορήσει τους πολίτες για την πορεία των έργων, σημειώνοντας ότι οι διάφορες επιτροπές εργάζονταν αθόρυβα αλλά με σπουδαία αποτελέσματα.⁶¹ Ένας περιορισμένος κύκλος ανθρώπων που εγγράφονταν στο ανώτερο αθηναϊκό κοινωνικό στρώμα συγκέντρωναν τις προϋποθέσεις να αναλάβουν το ρόλο του οικοδεσπότη και να διαφυλάξουν την τιμή της «οικίας».⁶² Μοιράζονταν τις ίδιες εικόνες νεωτερικών αστικών χώρων με τους υψηλούς προσκεκλημένους τους (μα και ταξίδευαν συχνά στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες), είχαν βρεθεί και αυτοί στη θέση του ξένου, μιλούσαν τις γλώσσες των φιλοξενουμένων τους, ακολουθούσαν τον ίδιο τρόπο ζωής. Η πρόσληψη του χώρου της πόλης με όρους νοικοκυριού, εξάλλου, αντιστοιχούσε στο δικό τους αξιακό σύστημα. Το αστικό οικογενειακό ιδεώδες και ο φυσικός του χώρος, η οικία, αποτελούσε ένα από τα στοιχεία που συγκροτούσαν την αστική ταυτότητα το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Ο έμφυλος χαρακτήρας της αναδείκνυε τον ιδιωτικό χώρο σε βασίλειο της γυναικείας δράσης και ευθύνης, ενώ ο δημόσιος χώρος ήταν το προνομιακό πεδίο της ανδρικής παρουσίας. Τον τελευταίο λόγο βέβαια για την οικογενειακή εστία τον είχε ο άνδρας, καθώς η εξουσία του ήταν αδιαμφισβήτητη, όμως οι νέες αντιλήψεις για τη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία τις έφεραν στο προσκήνιο και, από αφανείς φιγούρες της οικογενειακής καθημερινότητας, τις έχριζαν θεματοφύλακες της κοινωνίας

57. Εφ. *Ακρόπολις*, 10.2.1896.

58. Εφ. *Ακρόπολις*, 12.2.1896, 13.2.1896, 14.2.1896 και 27.2.1896.

59. Εφ. *Εστία*, 12.3.1896. Λεγόταν επίσης ότι ο Σκουζές θα αναλάμβανε τα έξοδα ανακαίνισης του υπουργείου Εσωτερικών.

60. Εφ. *Το Αστν*, 27.2.1896.

61. Εφ. *Ακρόπολις*, 14.2.1896.

62. Τον Ιανουάριο, στην αίθουσα του Παρνασσού συγκεντρώθηκαν –έπειτα από πρωτοβουλία του προέδρου της επιτροπής διοργάνωσης των Αγώνων Τ. Φιλήμονα, κατ' εντολή του διαδόχου– περί τα εκατό άτομα της αθηναϊκής αριστοκρατίας, με σκοπό να συσχεφθούν για την ευπρόσωπη παρουσία της πόλης. Εφ. *Ακρόπολις*, 20.1.1896.

και του έθνους επιφορτίζοντάς τες με τον υψηλό σκοπό της ανατροφής των παιδιών και αυριανών πολιτών και της μετατροπής της οικίας σε ένα ειρηνικό και ευχάριστο περιβάλλον για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας.

Τα νέα καθήκοντα των γυναικών με προσανατολισμό την επίτευξη της οικογενειακής αρμονίας συναιρούνταν στις «αρχές της οικιακής οικονομίας». Η διδασκαλία της θεωρήθηκε απαραίτητη τόσο για τις νεαρές μαθήτριες όσο και για τις ενήλικες γυναίκες. Ο νέος αυτός κανονιστικός λόγος έθετε ως βάσεις της ευημερίας του οίκου την ευταξία και την ακρίβεια, την αποφυγή της σπατάλης και της πολυτέλειας, την καθαριότητα και την εφαρμογή των κανόνων υγιεινής.⁶³ Πέρα όμως από την οικογενειακή ζωή, η οικία κατείχε ιδιαίτερο συμβολικό βάρος στο πλαίσιο της αναδυόμενης αστικής κοινωνικότητας. Η αστική οικία και οι τελετουργίες της, όπως οι βεγγέρες, το τσάι, οι δεξιώσεις και οι φιλικές συναντήσεις, αναδεικνύονταν σε καθρέφτη της οικογενειακής αρμονίας και ευμάρειας και ταυτόχρονα σε μέσο διαπραγμάτευσης και απόκτησης κοινωνικού κύρους.

Η αντίληψη ότι η «γυναικεία φύση» ήταν ταυτόσημη με την ευαισθησία, τη λεπτότητα και την καλλιτεχνία, γεγονός που νομιμοποιούσε τον περιορισμό της στον ιδιωτικό χώρο, άνοιγε το δρόμο για τη συμβολή των αθηναίων γυναικών στην αλλαγή της όψης της πόλης. Καλούνταν λοιπόν να επιδείξουν τις ικανότητές τους στην καλαισθητή διακόσμηση, μεταμορφώνοντας τον δημόσιο χώρο σε ένα ευχάριστο ιδιωτικό περιβάλλον. Η επιχείρηση περιλάμβανε τη χρήση σημαίων όλων των χωρών, καθώς και θυρεούς και υφάσματα για την επένδυση των προσώπων σε συνεννόηση με τους ιδιοκτήτες των οικιών και των καταστημάτων για το ενδεδειγμένο είδος και τους τρόπους διακόσμησης. Το κόστος υπολογιζόταν σε 50-60 φράγκα και το ενδιαφέρον εστιάζοταν σε κεντρικούς δρόμους, με πρώτο τον πιο εμπορικό της πρωτεύουσας, την οδό Ερμού.⁶⁴

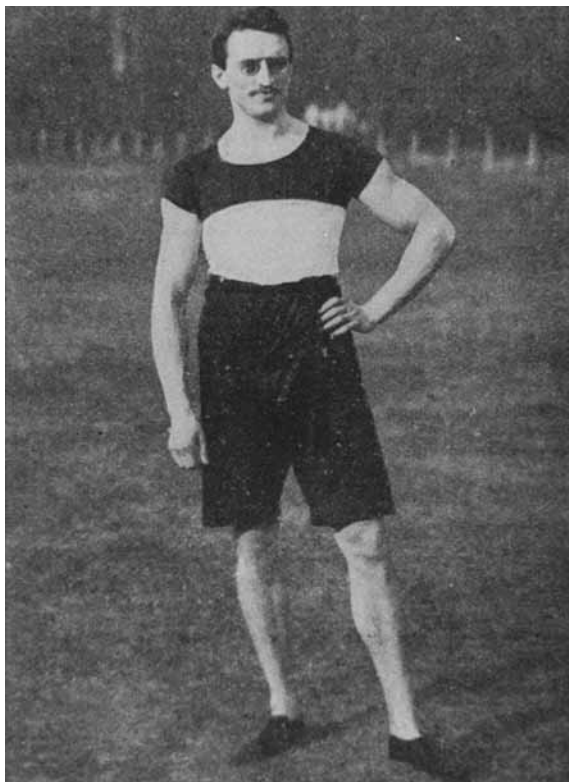
Όσο πλησιάζουμε προς την περίοδο διεξαγωγής των Αγώνων τόσο απομακρυνόμαστε από την αναπαράσταση της πόλης ως χώρου βαρβαρότητας. Η πρόοδος των έργων αυξάνει τις ελπίδες για την επιτυχή έκβαση των Αγώνων και την απόκτηση μιας καθαρής και τακτοποιημένης πόλης. Το ζητούμενο εξάλλου δεν είναι πια μόνο η καθαριότητα. Ο εξωραϊσμός, οι δεντροφυτεύσεις, οι φωτοχυσίες, ό,τι τέλος πάντων κατακρινόταν ως περιττό και αφορμή γελοιοποίησης απέναντι στους ξένους μονοπωλούν το ενδιαφέρον. Η συλλογική αυτοεικόνα, πάντα μέσα από την πεποίθηση ότι οι ιδιώτες και όχι το κράτος εργάζονται για τη μεγάλη υπόθεση, δεν διαπραγματεύεται πλέον τη σχέση της με τον «ανώτερο πολιτισμικά άλλο» με όρους αναγκαιότητας και διάσωσης της εθνικής τιμής, έστω και την τελευταία στιγμή. Η διαζευκτική πρόσληψη των έμφυλων ρόλων στην ταυτότητα του οικοδεσπότη παραχωρεί τη θέση της στην αντιστικτική λειτουργία τους με στόχο τη δημιουργία μιας καθαρής, όμορφης και νεωτερικής πρωτεύουσας. Ο άνδρας, πρωταγωνιστής στον δημόσιο χώρο, θα αναλάμβανε να υποστηρίξει οικονομικά

63. Για τα προηγούμενα, βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987· Αλεξάνδρα Μπακαλάκη/Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987· Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί*, Αθήνα 1987.

64. Εφ. *Το Άστυ*, 24.2.1896.

*Ο Τηλέμαχος Καράκαλος, δεύτερος ολυμπιονίκης στην ξιφασκία (1896).
[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.59]*

*Ο Fritz Hofmann, αρχηγός της γερμανικής ομάδας γυμναστικής (1896).
[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.60]*

μια εθνική υπόθεση· η γυναίκα, εξοικειωμένη με τη φροντίδα της δημόσιας εικόνας της οικογένειας και του συζύγου, η οποία με πολλή προσοχή φτιαχνόταν καθημερινά γύρω από το οικιακό περιβάλλον και την κοινωνικότητα, θα αναλάμβανε τη διακόσμηση και τον εξωραϊσμό της «εθνικής οικίας».

Η ιδιωτική πρωτοβουλία βέβαια είχε συμβάλει αποφασιστικά στην εικόνα της πόλης, ιδιαίτερα τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα. Τα δημόσια κτήρια ήταν στην πλειονότητά τους οικοδομημένα χάρη στις δωρεές ομογενών⁶⁵ σ' αυτά θα προσθέταμε τα απαστράπτοντα από λευκό μάρμαρο μέγαρά τους ώστε να συμπληρωθεί η «ιδιωτική» εικόνα του αθηναϊκού δημόσιου χώρου. Όπως επισημαίνει η Ελένη Μπαστέα, οι πλούσιοι Έλληνες της Διασποράς και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εκτός από κατεξοχήν δανειστές του ελληνικού κράτους, ήταν ταυτόχρονα οι μεγαλύτεροι πάτρωνες της αρχιτεκτονικής της.⁶⁶ Χαρακτηριστικό της αθηναϊκής πολεοδομικής συγκρότησης, αλλά και αυτής άλλων ελληνικών πόλεων της περιόδου, αποτελεί το γεγονός ότι αν και ο σχεδιασμός του αστικού χώρου, στο πρότυπο της νεοκλασικής πόλης, έδινε έμφαση στην ανάδειξη του δημόσιου χώρου και των ανάλογων κτισμάτων, το θεσμικό πλαίσιο και ο κρατικός προϋπολογισμός αποδείχθηκαν ανεπαρκείς για την υλοποίησή του. Έτσι, «η νεοελληνική πόλη που διαμορφώνει ο 19ος αιώνας παράγεται εθνικά και πραγματοποιείται ιδιωτικά, με υποβαθμισμένη την παρουσία του δημοσίου στο χώρο της».⁶⁷ Στα τέλη του αιώνα η παρέμβαση των ομογενών στον αθηναϊκό αστικό χώρο αναγνωριζόταν ως περιόδος-τομή στη μετατροπή της πρωτεύουσας σε πόλη με ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά.⁶⁸ Έντυπα της περιόδου των Αγώνων έκαναν λόγο για την προσωνυμία της ως λευκής πόλης εξαιτίας του μαρμάρου των μεγάρων των ομογενών.⁶⁹ Κατά τη διάρκεια των προετοιμασιών για τους Ολυμπιακούς δεν συναντάμε στον Τύπο παραλληλισμούς της ιδιωτικής πρωτοβουλίας που αυτός επικαλείται με αυτή των ομογενών κεφαλαιούχων.

65. Για μια λεπτομερή καταγραφή των δημόσιων κτιρίων και των δωρητών τους, Σ. Κουσολίνος, *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα 1900, σ. 163-176.

66. Bastéa, *The Creation of Modern Athens*, ό.π., σ. 150. Για τον προσανατολισμό των κεφαλαίων των ομογενών σε εμπορικές, χρηματιστικές και τραπεζικές δραστηριότητες και όχι σε βιομηχανικές επενδύσεις, βλ. ενδεικτικά Γιώργος Δεσπλής, *Ελληνική οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα 1984, σ. 60-66. Για την εικόνα των ομογενών που διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, σε σχέση από τη μια με την άσκηση του ευεργετισμού και από την άλλη με τις κερδοσκοπικές πρακτικές τους, βλ. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 74-84. Τέλος, για την άσκηση της πρακτικής του ευεργετισμού στην Ελλάδα σε σχέση με τις συνθήκες ενσωμάτωσης των δωρητών στις διάφορες παροιρίες, την οικογενειακή τους κατάσταση, τα πολιτισμικά περιβάλλοντα καταγωγής τους, το οικονομικό και επαγγελματικό τους προφίλ και το χρόνο σχηματισμού των περιουσιών τους, βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροιρίες (1870-1920)», *Τα Ιστορικά* 7 (Δεκ. 1987), σ. 119-154.

67. Κ. Κανκούλα/Ν. Παπαμίχος/Β. Χαστάογλου, *Σχέδια πόλεων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 117-118. Επίσης, για τον «ιδιωτικό» χαρακτήρα του αθηναϊκού δημόσιου χώρου, βλ. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, ΕΜΝΕ/Μνήμων, Αθήνα 1993, σ. 80-82· Bastéa, *The Creation of Modern Athens*, ό.π., σ. 149-151.

68. Βλ. ενδεικτικά, Θεόδωρος Βελλιανίτης, «Αι Αθήναι του 1888», στο *Αθηναϊκόν Ημερολόγιον του 1888*, Τη συμπράξει φιλομούσων λογίων υπό Φ. Πρίντεζη και Γ. Μαυρογένους, Αθήνα 1887.

69. Γεώργιος Κ. Πωπ, «Νέαι Αθήναι», στο *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας του 1896*. Πανελλήνιον εικονογραφημένον λεύκωμα, «Ακρόπολις»-Εστία, Αθήνα 1896.

Όμως, όπως θα δούμε παρακάτω, τα αποτελέσματα του ευεργετισμού των ομογενών στο σώμα της πόλης θα αποτελέσουν το σημείο αιχμής τόσο των οδηγών της πόλης όσο και της Καλλιρόης Παρρέν στην προσπάθειά τους να αναδείξουν στα μάτια των ξένων επισκεπτών τη νεωτερική όψη της πρωτεύουσας.

*Από «την πόλιν του λιποψυχούντος φωτισμού και της μαρότητας»
σε «οποίαν τινά μεγάπολιν»*

Η περίοδος των προετοιμασιών για τους Αγώνες αναδείχτηκε σε μια επίπονη διαδικασία προσδιορισμού της αθηναϊκής ταυτότητας. Ήταν στ' αλήθεια ειρωνικό το γεγονός ότι οι ξένοι (και για πρώτη φορά επισκέπτες της) φαινόταν να γνωρίζουν την ελληνική πρωτεύουσα καλύτερα από τους κατοίκους της. Οι πρώτοι βρίσκονταν οχυρωμένοι πίσω από τις ισχυρές συμβολικές συνδηλώσεις της στο λόγο περί ευρωπαϊκού πολιτισμού και τη μετεπαναστατική παράδοση των περιηγητικών κειμένων. Οι δεύτεροι προσπαθούσαν να εντάξουν τη σύγχρονη Αθήνα στο οπτικό πεδίο των επισκεπτών παράλληλα και όχι περιθωριακά ως προς την αρχαία πόλη, υπογραμμίζοντας την αρμονική τους συμβίωση – αποτέλεσμα της ελληνικής συνέχειας. Ταυτόχρονα επιθυμούσαν να πείσουν τον «ανώτερο» πολιτισμικά επισκέπτη ότι στην ελληνική πρωτεύουσα καθρεφτιζόταν η συντελούμενη πρόοδος της ελληνικής κοινωνίας και όχι η πολιτιστική υστέρηση, κληρονομιά του ανατολίτικου παρελθόντος. Η συγκεκριμένη παραδοχή προϋπέθετε τη διευθέτηση, στο εσωτερικό της πόλης, όλων εκείνων των πολιτισμικών μορφωμάτων που θα ήταν δυνατό να επιβεβαιώσουν την ελληνική ετερότητα.

Η συγκρότηση μιας ρητορικής που θα έπειθε τους ξένους έθετε αρχικά στο μικροσκόπιο τους ίδιους τους ανθρώπους της πόλης και τα ήθη τους, στρεφόταν έπειτα στην εξέταση της εικόνας που εξέπεμπαν οι δρόμοι, οι πλατείες και τα κτήρια της πρωτεύουσας, και ολοκληρωνόταν με τη διακόσμηση της πόλης και τη διοργάνωση εορταστικών εκδηλώσεων.

Οι σημειωτικοί κώδικες της επικοινωνίας, όπως οι χειρονομίες και η γλώσσα, το αθηναϊκό οικιακό περιβάλλον και οι τρόποι άσκησης των οικονομικών συναλλαγών, θεωρούνταν ότι εμπεριέκλειαν τον κίνδυνο αμφισβήτησης του επίσημου νοήματος και την αντιστροφή του με αποτέλεσμα την προβολή μιας υπανάπτυκτης πρωτεύουσας, με κύρια χαρακτηριστικά την κυριαρχία του ανατολίτικου παρελθόντος και τον πιθηκισμό, δηλαδή την εξάρτηση από τα ξένα ήθη. Το αποτέλεσμα της διαπάλης μεταξύ επίσημων στρατηγικών οι οποίες χαρακτηρίζονταν από συστηματικότητα, μονοσημία και ομοιογένεια από τη μια και ασυστηματοποίητων, ανομοιογενών και αμφίρροπων νοηματικά συμπεριφορών από την άλλη θα καθόριζε εντέλει το περιεχόμενο της συλλογικής αυτοπαρουσίασης.

Ο αρθρογράφος του *Άστεως*, με αφορμή την εμφάνιση των ξένων στους αθηναϊκούς δρόμους, διατύπωνε το σκεπτικισμό του για το κατά πόσον οι Έλληνες ήταν σε θέση να ελέγξουν τη συμπεριφορά τους απέναντί τους, ώστε να τους φερθούν «με λεπτότητα και γούστο» αποφεύγοντας την υπερβολική έκφραση περιποιήσεων, γεγονός που ήταν πι-

θανό να τους ενοχλήσει και να χαρακτηρίσουν τους ντόπιους απολίτιστους.⁷⁰ Η αναζήτηση του αυτοελέγχου στην καθημερινή επικοινωνία, μέσα από την αποφυγή των χειρονομιών, όπως σημειώνει ο Herzfeld, ήταν συστατικό στοιχείο της ανώτερης κοινωνικής τάξης της βικτοριανής Αγγλίας και ταυτόχρονα ενδείκτης του πολιτιστικού επιπέδου ενός λαού.⁷¹ Κατά συνέπεια, αυτού του είδους η «πολιτισμική ακράτεια» έθετε σε κίνδυνο, σύμφωνα με την εφημερίδα, την ευρωπαϊκή ταυτότητα των Αθηναίων.

Η αναγκαιότητα αυτοελέγχου όμως δεν εντοπιζόταν μόνο στην περίπτωση επαφής των ντόπιων με τους ξένους· κρινόταν απαραίτητη ακόμα και η περιστολή των κωδίκων της οικειότητας που οργάνωναν την καθημερινή επικοινωνία μεταξύ των ιδίων των ντόπιων. Έτσι, οι συνήθειες ανταλλαγές ύβρεων και οι διαπληκτισμοί μεταξύ των λεμβούχων του Πειραιά συνιστούσαν απόδειξη της ελληνικής βαρβαρότητας όταν συνέβαιναν κατά την αποβίβαση των ξένων περιηγητών.⁷² Στο μικροσκόπιο της παρατήρησης εκτός από τις συνήθειες των λαϊκών στρωμάτων έμπαινε και ο πολιτισμός των αστών. Ο αρθρογράφος του *Άστως* παρατηρούσε τη σταδιακή μεταμόρφωση της καθημερινής εξωτερικής εικόνας των αθηναίων πολιτών ενόψει των Αγώνων, σημειώνοντας εκτός των άλλων το ψέλλισμα γαλλικών λέξεων και εκφράσεων στις καθημερινές τους συναντήσεις.⁷³ Η *Εφημερίς των Κυριών* προέτρεπε σε έντονο ύφος τις Αθηναίες να μην συνομιλούν στα αγγλικά ή τα γαλλικά κατά τη διάρκεια των συναθροίσεών τους σε δημόσιους χώρους, διότι κάτι τέτοιο θα προκαλούσε αλγεινή εντύπωση στους ομογενείς, και γενικότερα στους ξένους, αποδεικνύοντας ένα λαό αμαθή και εκφυλισμένο, που αγνοεί την ευγενή ελληνική καταγωγή του.⁷⁴ Στην περίπτωση αυτήν ο κίνδυνος της «πολιτισμικής ακράτειας» εμφανίζεται ανεστραμμένος: δεν προέρχεται δηλαδή από τη χρήση επικοινωνιακών κωδίκων ανοίκειων στους επισκέπτες αλλά, ίσα ίσα, από τη διαπίστωση της οικειότητας των Ελλήνων με τον δικό τους πολιτισμό. Την απόδειξη της ευγενούς ελληνικής καταγωγής τους, «ης απτόν και ψηλαφητότερον δείγμα είναι αυτή η γλώσσα», επιδίδωκαν προφανώς και οι φοιτητές του Πανεπιστημίου όταν επευφημούσαν τους ξένους αθλητές και αγόρευαν στη γλώσσα του Δημοσθένη, γεγονός που έκανε τον ίδιο τον Coubertin να σχολιάσει με καυστική λεπτότητα ότι κατά τη διάρκεια των Αγώνων ίσως είχε γίνει κατάχρηση της συγκεκριμένης γλώσσας...⁷⁵

Την αναζήτηση αυτοελέγχου τη συναντάμε συχνά στις αναφορές του Τύπου όταν γίνεται λόγος για τα οικονομικά οφέλη των επαγγελματιών από την έλευση των ξένων. Ο Σπυρίδων Λάμπρος, κατά τη διάρκεια της συνέλευσης των «εκατό εκλεκτών πολιτών» της αθηναϊκής κοινωνίας με στόχο τη χάραξη ενός σχεδίου δράσης για το ευπρόσωπον της πόλης, ζητούσε «να εμφανισθώμεν εις τον ξένο κόσμο ουχί πλεονέκται εν ταις συναλλαγαίς ημών, αλλά φιλόξενοι και ευλαβείς».⁷⁶ Η ετυμολογία της λέξης «ευλάβεια»,

70. Εφ. *Το Άστυ*, 19.3.1896.

71. Herzfeld, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, ό.π., σ. 175-179.

72. Εφ. *Το Άστυ*, 4.3.1896.

73. Εφ. *Το Άστυ*, 13.3.1896.

74. *Εφημερίς των Κυριών* 9/432 (25.2.1896).

75. Pierre de Coubertin, «The Olympic Games of 1896», *The Century Illustrated Monthly Magazine* LIII (Νοέμ. 1896), σ. 39-53.

76. Εφ. *Ακρόπολις*, 20.1.1896.

ενός όρου σημασιοδοτημένου κατεξοχήν από τον θρησκευτικό λόγο, ορίζεται ως σεβασμός προς τα θεία αλλά και γενικότερα ως σέβας, συστολή, προφύλαξη. Ο ευλαβής είναι αυτός που αποφεύγει να θίξει. Θα μπορούσαμε στο σημείο αυτό να δούμε την αναλογία μεταξύ του θείκου στοιχείου και των ξένων, με άξονα την αναγνώριση της ιερότητάς τους. Οι ανθρωπολογικές μελέτες έχουν καταδείξει την ιερότητα του ξένου σε συνάρτηση με τον κίνδυνο που εμπερικλείει για την κοινότητα, αποτέλεσμα της προέλευσής του από «έναν άγνωστο, μυστηριώδη και ασυνήθιστο κόσμο», γεγονός που τον μετατρέπει σε φορέα μιας ιδιαίτερης γνώσης και σε όχημα αποκάλυψης του θείου. Η αποφυγή της επικινδυνότητάς του σημαίνει εξορκισμό και άρνηση αποδοχής του. Αντίθετα, η αποδοχή του σημαίνει αυτόματα, όπως και στο θείκο στοιχείο, εκκοσμίκευσή του, ένταξή του στην κοινωνία της κοινότητας. Η μετατροπή του σε φιλοξενούμενο αντικαθιστά την εχθρική και προσβλητική διάθεση των μελών της κοινότητας απέναντί του με την άνευ όρων εγκόλπωσή του. Η αντιστροφή συνίσταται στη μετατροπή του εχθρικού προς την κοινότητα ξένου –οι προθέσεις του οποίου είναι δεδομένες– σε κάποιον που η εκδήλωσή της εχθρότητάς του παραμένει σε εκκρεμότητα.⁷⁷

Στην προκειμένη περίπτωση, η αναγκαιότητα αυτοελέγχου μετατοπίζεται από την απαγόρευση της οικειότητας, στο πεδίο των συναλλαγών και στον κίνδυνο να πέσουν οι ξένοι θύματα της ελληνικής κερδοσκοπίας. Οι αναφορές στον Τύπο για το ζήτημα του αν και κατά πόσον οι τιμές των προϊόντων και των υπηρεσιών ελέγχονταν ώστε να αποφευχθούν φαινόμενα εκμετάλλευσης των επισκεπτών ήταν συχνές. Στο στόχαστρο βρίσκονταν οι κάθε λογής μαγαζάτορες και ο τυχοδιωκτισμός των λαϊκών στρωμάτων, εξαιτίας της επιδίωξής τους να ενοικιάσουν ακόμα και εγκαταλειμμένους χώρους-τρώγλες. Βέβαια η λαχτάρα για οικονομικό όφελος μπορεί να στιγματιζόταν ως απόδειξη της μη ευρωπαϊκότητας των Ελλήνων και ταυτόχρονα ως προσβολή προς τον φιλοξενούμενο, αλλά δεν ήταν παρά η μια όψη του νομίσματος. Γιατί η άλλη ήταν η σταθερή προβολή, μέσα από τον Τύπο, της σημασίας που θα είχε για την ελληνική και αθηναϊκή οικονομία η έλευση τόσων ξένων.

Ο έλεγχος όμως δεν έπρεπε να περιοριστεί μόνο στον δημόσιο χώρο. Κίνδυνοι ελλόχευαν και στον ιδιωτικό, και μάλιστα σημαντικότεροι. Η *Εφημερίς των Κυριών* σημείωνε ότι ο συγχρωτισμός των ντόπιων με τους ξένους δεν θα περιοριζόταν μόνο στο Στάδιο και τις δημόσιες συγκεντρώσεις, αλλά αναγκαστικά οι τελευταίοι θα εισέρχονταν και στα αθηναϊκά σπίτια γνωρίζοντας και μελετώντας τους ιδιοκτήτες τους. Εφιστούσε λοιπόν την προσοχή στις νοικοκυρές των 5.000 δωματίων που είχαν κριθεί τελικά κατάλληλα από την αρμόδια επιτροπή προς ενοικίαση, να μεριμνήσουν ιδιαίτερα για την καθαριότητά τους. Σημείωνε ότι έπρεπε να καταβληθεί κάθε προσπάθεια ώστε το προσφερόμενο οικιακό περιβάλλον να ανταποκρίνεται στην πολυτέλεια και την καλαισθησία των ανάλογων ευρωπαϊκών. Επειδή όμως, σε αντίθεση με την ευμάρεια των ευρωπαϊκών νοικοκυριών, οι ελληνικές οικίες χαρακτηρίζονταν από γενικότερη λιτότητα, θα ακούσε η λεπτομερής καθαριότητα και η υγιεινή για να εξισορροπηθεί η κατάσταση.⁷⁸ Για μια ακόμη φορά αναγνωριζόταν η ελληνική υστέρηση από ένα εξιδανικευμένο πρότυπο,

77. Rivers, *The Fate of Shechem*, ό.π., 99-102.

78. *Εφημερίς των Κυριών*, ό.π.

εντοπισμένη πλέον στο κατεξοχήν σημασιολογημένο πεδίο - ενδείκτη της ευρωπαϊκής πολιτιστικής ανωτερότητας, το οικιακό περιβάλλον. Η αναγκαστική συμβίωση του ντόπιου με τον ξένο, ή αλλιώς η εισβολή του τελευταίου στην ελληνική οικία, ανέτρεπε μέχρι στιγμής όλες τις στρατηγικές συμβολικής προστασίας ώστε να κρατηθεί μακριά από το εθνικό οικιακό περιβάλλον. Το νέο φαντασιακό σύννορο ωστόσο υπήρχε, και δεν ήταν άλλο από την καθαριότητα. Αν αναλογιστούμε μόνο τη συμβολική ισχύ της και τις ποιητικές συνδηλώσεις της, ως συστατικό του ιατρικού λόγου από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά στην ευρωπαϊκή ήπειρο,⁷⁹ τότε καταλαβαίνουμε το αυτονόητο του πράγματος στη συμπεριφορά κάποιου που επιζητεί να του αναγνωριστεί το δικαίωμα συμμετοχής στον πολιτισμένο κόσμο.

Η καθαριότητα εξάλλου εκτός από ιδιωτική αξία αναγορεύεται, όπως είδαμε, και σε συστατικό εθνικής αυτοκατάφασης και αποτελεί το μείζον ζήτημα των πολιτικών παρεμβάσεων ως αναγκαία συνθήκη υποδοχής των ξένων. Ποια όμως ήταν η αντίληψη του συγκεκριμένου προβλήματος και των προτεινόμενων λύσεων σε σχέση με τα συμφραζόμενά τους; Κατά πόσον, με άλλα λόγια, ο λόγος περί καθαρής πόλης συμβάδιζε με έναν γενικότερο προβληματισμό, αρθρωμένο γύρω από τις ιατρικές αντιλήψεις της εποχής περί υγιεινής; Τον έλεγχο της συγκεκριμένης υπόθεσης θα τον πραγματοποιήσουμε επικαλούμενοι την εικόνα της Αθήνας της κανονικότητας και όχι του συμβάντος.

Η Αθήνα του τέλους του 19ου αιώνα αντιμετωπίζει σημαντικά προβλήματα, με προεξάρχον αυτό της λειψυδρίας. Οι χρόνιες προσπάθειες για την εξεύρεση μιας μόνιμης λύσης δεν είχαν στεφθεί με επιτυχία. Η έλλειψη νερού, σε συνδυασμό με την έξαρση των επιδημιών και τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας, κατά κύριο λόγο των μελών των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, είχαν αυξήσει τον προβληματισμό τόσο στους ιατρικούς κύκλους όσο και στην τοπική εξουσία – γεγονός όμως που δεν συνοδεύτηκε, μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα, από τη λήψη των απαραίτητων μέτρων και τη χάραξη προνοιακών πολιτικών. Τα επικριτικά σχόλια του Τύπου για την κακή κατάσταση των αθηναϊκών δρόμων, την έλλειψη δεντροφυτεύσεων, τη σκόνη, το ζήτημα της υδροδότησης της πόλης και τον ελλιπή φωτισμό της ήταν σχεδόν καθημερινά ήδη από τη δεκαετία του 1870. Τα χρόνια οικονομικά προβλήματα της δημοτικής αρχής, η εξάρτηση του δήμου από την εκάστοτε κυβέρνηση και το γενικότερο πολιτικό κλίμα, καθώς πολλοί δημοτικοί σύμβουλοι ήταν και βουλευτές, η σύγχυση αρμοδιοτήτων μεταξύ δήμου και νομαρχίας ενέτειναν τη στασιμότητα της επίλυσης των προβλημάτων.⁸⁰ Στους παραπάνω λόγους θα πρέπει να προσθέσουμε τη συνεχή έλευση εσωτερικών μεταναστών. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την απουσία επεξεργασίας νέου σχεδίου πόλεως, είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση υποβαθμισμένων λαϊκών συνοικιών έξω από την ιστορική πόλη αλλά σε άμεση γειτνίαση με αυτήν, όπου οι συνθήκες διαβίωσης ήταν άθλιες.⁸¹

79. Βλ. ενδεικτικά, Alain Corbin, *Le Miasme et la jonquille*, Flammarion, Παρίσι 1986.

80. Bastéa, *The Creation of Modern Athens*, ό.π., σ. 198-200. Βλ. επίσης, Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Οι δήμαρχοι των Αθηνών (1835-1907). Μετά προεισαγωγής περί δημογεροντίας*, Εν Αθήναις Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη-Παπαγεωργίου, 1907 (φωτ. ανατύπ.: Δήμος Αθηναίων/Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα 2001, επιμ.-εισαγ. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη για την περίοδο των Ολυμπιακών Αγώνων, βλ. σ. 391-392).

81. Για τη γέννηση μιας λαϊκής αθηναϊκής συνοικίας τον 19ο αιώνα, με άξονες την εμφάνιση και παράγωση της παραγωγικής «ζώνης» της πόλης και την έλευση των μεταναστών, βλ. Χριστίνα Αγγριαντώνη, «Συνοικία

Μόλις πέντε χρόνια μετά τους Αγώνες, η επιτροπή του δημοτικού συμβουλίου της πόλης που είχε αναλάβει τη σύνταξη έκθεσης σχετικά με τις συνθήκες υγιεινής και καθαριότητας με αφορμή τις επιδημίες πανώλης στους ασιατικούς πληθυσμούς, παρουσίαζε την εικόνα των αθηναϊκών συνοικιών ζοφερή.⁸² Με εξαίρεση την περιοχή μεταξύ της πλατείας Ομόνοιας και της πλατείας Συντάγματος (στην οποία βρισκόνταν τα ανάκτορα, τα σημαντικότερα δημόσια κτήρια και οι χώροι της αθηναϊκής κοινωνικής ζωής των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων), οι υπόλοιπες περιοχές αντιμετώπιζαν οξυμένα προβλήματα. Το ίδιο το Δημαρχείο, το Βαρβάκειο, τμήματα του εμπορικού τριγώνου της πόλης στην οδό Αθηνάς, ακόμα και η νεόκτιστη και με καλή ρυμοτομία συνοικία της Νεάπολης, υπέφεραν από κάθε λογής στάσιμα λύματα τα οποία δυσκόλευαν την κυκλοφορία οχημάτων και πεζών, αναδίνοντας δυσάρεστες οσμές και αποτελώντας διαρκείς εστίες μόλυνσης για τις γειτνιάζουσες οικίες. Όσο απομακρυνόταν κάποιος από το κέντρο της πόλης προς τις υποβαθμισμένες δυτικές και νοτιοδυτικές συνοικίες, η κατάσταση χειροτέρευε: λόφοι από περιττώματα ανθρώπων και ζώων, έλλειψη ρείθρων και πεζοδρομίων, βορβορώδη ρυάκια και λάκκοι, καθώς και υπαίθρια ουρητήρια συνέθεταν το προφίλ μιας πόλης εκτεθειμένης σε κάθε λογής επιδημίες. Οι δημοτικοί σύμβουλοι σημείωναν ως βασική και μόνιμη αιτία την έλλειψη υπονόμων και την έλλειψη νερού για τον καθαρισμό των λιγοστών που υπήρχαν. Ένα συντονισμένο όσο και μεγαλεπήβολο σχέδιο δράσης για την καθαριότητα των περισσότερων συνοικιών της πρωτεύουσας έπρεπε να τεθεί σε εφαρμογή από τον δήμο και την αστυνομία, το οποίο θα περιλάμβανε διάνοιξη υπονόμων, συχνές απολυμάνσεις, αποφράξεις ρείθρων, επέκταση των υπηρεσιών καθαριότητας στις απόκεντρες συνοικίες, επιτήρηση των πολιτών από την αστυνομία και εξαναγκασμός τους να συμμορφώνονται στους προτεινόμενους κανόνες υγιεινής. Παρά τις παρατηρήσεις τους για την πλημμελή λειτουργία της δημοτικής καθαριότητας, η προσοχή τους παρέμενε σταθερά επικεντρωμένη στη συμπεριφορά των μελών των φτωχικών νοικοκυριών, επιβεβαιώνοντας για μια ακόμη φορά την πεποίθηση των αστών ότι οι φτωχοί ήταν εν πολλοίς συνυπεύθυνοι για τη συντήρηση της απειλής των επιδημιών με την απαξίωση που επιδείκνυαν στην καθημερινή ζωή να τηρούν στοιχειώδη μέτρα προφύλαξης.

Η «καθαριότητα» του Τύπου με αφορμή τους Ολυμπιακούς δεν ήταν η «καθαριότητα» του ιατρικού λόγου η οποία δαιμονοποιούσε τις επιδημίες και κατασκεύαζε κοινωνικές αναπαραστάσεις για τα εξαθλιωμένα στρώματα. Οι θεωρούμενες ως απαραίτητες επεμβάσεις στο σώμα της πόλης δεν αφορούσαν κατά κύριο λόγο την καθημερινή Αθήνα των απόκεντρων συνοικιών, αυτή δηλαδή που περιέγραφαν με τόσες λεπτομέρειες οι δημοτικοί σύμβουλοι στην αναφορά τους, αλλά συγκεκριμένους χώρους οι οποίοι πιθανότατα θα εκτίθενταν στα μάτια των επισκεπτών: τον σιδηροδρομικό σταθμό, αρχαιο-λογικούς χώρους, όπως τμήματα στο εσωτερικό της Ακρόπολης ή γύρω από αυτήν και το Δίπυλο, και βέβαια κεντρικούς δρόμους ή σημεία κοντά σε δημόσια κτήρια. Επιπλέον,

Μεταξουργείο», στο Χριστίνα Αγκριαντώνη/Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου (επιμ.), *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1995, σ. 157-171.

82. *Η πόλις των Αθηνών υπό έποψιν καθαριότητος και υγείας. Έκθεσις της εκ Δημοτικών Συμβούλων Επιτροπής επί της υγείας και καθαριότητος της πόλεως*, Αθήνα 1901.

η «καθαριότητα» αποσυνδεόταν από την προστασία και τη διασφάλιση της υγείας των πολιτών. Η έλλειψη νερού, στην πρώτη περίπτωση, αποδείκνυε την αδυναμία επίλυσης των προβλημάτων υγιεινής της πόλης. Η άφθονη χρήση του, στη δεύτερη, επιβαλλόταν για την αντιμετώπιση της ενοχλητικής σκόνης. Η εξαφάνιση επίσης των σωματικών εκκρίσεων από τους δημόσιους χώρους, με την εγκατάσταση ουρητηρίων, δεν απαιτούνταν ως μέτρο αποφυγής των εστιών μόλυνσης, αλλά ως μέτρο απάλειψης της δυσάρεστης εικόνας και της δυσσομίας. Παράλληλα, θεωρούνταν επιβεβλημένες οι συντονισμένες προσπάθειες με σκοπό την αποκατάσταση, τη διόρθωση και την τακτοποίηση της γενικότερης εικόνας της πόλης: νέες δεντροφυτεύσεις και φροντίδα των ήδη υπαρχόντων, άμεση επισκευή πεζοδρομίων, απελευθέρωσή τους από την πρραμάτεια των καταστηματαρχών και τις «ρυπαρές τέντες τους», επισκευή των δρόμων ώστε να πραγματοποιείται με ασφάλεια η διάβαση των περαστικών, και τέλος απομάκρυνση των επαιτών, των λούστρων και των πλανόδιων εμπορών από τους κεντρικούς δρόμους.⁸³ Καθαριότητα και ευταξία γίνονταν έτσι τα όπλα των ανθρώπων της πόλης ώστε η Αθήνα να μετατραπεί σε χώρο διευθέτησης των αισθήσεων. Τα σώματα των ξένων θα προστατεύονταν από τις εκκρίσεις του σώματος της πόλης, είτε επρόκειτο για οχλήσεις της όσφρησης και της όρασης είτε για ανεπιθύμητες επαφές με ζητιάνους και ενοχλητικούς ήχους από πλανόδιους.

Από αυτό τον έλεγχο των αισθήσεων των επισκεπτών δεν θα μπορούσαν να λείψουν το θέαμα και οι εορταστικές εκδηλώσεις. Η Οργανωτική Επιτροπή κινήθηκε με πρόθεση να ελέγξει συστηματικά τόσο το είδος των γιορτών και της μαζικής ψυχαγωγίας όσο και τη διακόσμηση της πόλης. Έτσι, απέφυγε να υιοθετήσει διάφορες προτάσεις ιδιωτών και ομάδων για διοργάνωση εκδηλώσεων λαϊκού χαρακτήρα, όπως αγώνες πολυφαγίας, αρνούμενη παράλληλα την παραχώρηση χώρου για παραστάσεις με μαριονέτες, ή άλλες οι οποίες κινούνταν μεν στο πνεύμα της αναβίωσης της αρχαιότητας αλλά κρίνονταν υπερβολικές.⁸⁴ Ιδιαίτερα η αρχαιότητα ήταν ένα πολύ ισχυρό σύμβολο για να επιτρέψει να το διαχειριστούν άλλοι. Αποδέχτηκε, αντίθετα, τη διοργάνωση τριών παραστάσεων αρχαίου δράματος και μερίμνησε για την έλευση φιλαρμονικών από τα νησιά του Ιονίου. Τέλος, θέσπισε βραβείο 6.000 δραχμών για τον καλύτερο ελληνικό θεατρικό θίασο μελοδράματος που θα έδινε παραστάσεις κατά τη διάρκεια των Αγώνων.⁸⁵ Το ευρωπαϊκό καλλιτεχνικό προφίλ της πρωτεύουσας ολοκλήρωνε η έλευση ιταλικών και γαλλικών θιάσων μελοδράματος. Το γενικότερο σκηνικό συμπλήρωναν η τοποθέτηση δύο πυραμίδων σύμφωνα με το σχέδιο του πύργου του Αιφελ στην πλατεία των ανακτόρων (οι οποίες διακοσμήθηκαν με θυρεούς, σημαίες, δάφνες, μυρσίνες και βασιλικά σύμβολα⁸⁶), τρία πανοράματα από τα οποία τα δύο αναπαριστούσαν ιστορικά θέματα –το ένα σκηνές από την Ελληνική Επανάσταση και το άλλο την πολιορκία του Παρισιού το 1871–

83. Εφ. *Το Άστυ*, 13.3.1896.

84. Ο ίδιος ο Φιλήμων, γραμματέας της Επιτροπής, απέρριψε την αναπαράσταση των αρχαίων Παναθηναίων με το σκεπτικό ότι θα ήταν προσβλητική προς τους προγόνους, ενώ φαίνεται ότι δεν υλοποιήθηκε η διοργάνωση βακχικών εορτών από ομάδα καλλιτεχνών, παρά την αρχικά θετική ανταπόκριση στην πρόταση· εφ. *Ακρόπολις*, 25.2.1896.

85. Εφ. *Το Άστυ*, 19.3.1896· εφ. *Ακρόπολις*, 24.2.1896.

86. Εφ. *Εστία*, 14.3.1896.

και το τρίτο ήταν διασκεδαστικό με μορφή λαβύρινθου,⁸⁷ και τρεις αφίδες, μία στο Στάδιο, μία στην είσοδο της οδού Σταδίου και μια άλλη στην πλατεία Συντάγματος.⁸⁸ Τέλος, κορωνίδα όλων ήταν ο ηλεκτρισμός και η φαντασμαγορία που προκαλούσε. Όπως είναι γνωστό, η χρήση του αερίοφωτος και αργότερα του ηλεκτρισμού αποτέλεσε πραγματική επανάσταση στη ζωή των ανθρώπων των ευρωπαϊκών πόλεων από τα τέλη του 18ου αιώνα. Ο φωτισμός των δημόσιων και ιδιωτικών χώρων εξόρκιζε τη σεξουαλική ανηθικότητα, διέλυε τις ύποπτες σκιές και έκανε αποτελεσματικότερη την αντιμετώπιση της εγκληματικότητας από την αστυνομία, μεταμορφώνοντας την πόλη σε επιτηρούμενο πεδίο της ανθρώπινης ορατότητας. Η ζωηρότητα της βραδινής ζωής με την άνετη και ασφαλή κυκλοφορία των πολιτών, ενισχυτικό στοιχείο της κοινωνικότητας, μετέτρεπε την πόλη σε διαρκές θέαμα. Το αερίοφως και ο ηλεκτρισμός αναδείχθηκαν σε σύμβολα της νεωτερικότητας και η πολύπλευρη εφαρμογή τους υιοθετήθηκε σχετικά γρήγορα από τις χώρες της περιφέρειας και τις τοπικές εξουσίες των πόλεων τον 19ο αιώνα. Η τοποθέτηση σταθερών λαμπτήρων κατά μήκος των κεντρικών δρόμων ήταν ένδειξη προόδου και εκσυγχρονισμού, γεγονός που αναβάθμιζε την εικόνα των πόλεων στα μάτια των ξένων –κατά κύριο λόγο Ευρωπαίων– επισκεπτών.⁸⁹

Ο σχεδιασμός της επιτροπής που είχε επιφορτιστεί με τη διακόσμηση της πόλης περιλάμβανε την τοποθέτηση λαμπτήρων με φωταέριο σε κεντρικούς δρόμους, και στους τρεις μεγάλους δρόμους που κατέληγαν ή περνούσαν μπροστά από τα ανάκτορα (δηλαδή τις οδούς Πανεπιστημίου, Αμαλίας και Όλγας), λαμπών συστήματος Auer.⁹⁰ Παράλληλα, αποφαιζόταν ο φωτισμός των αρχαίων μνημείων και των δημόσιων κτηρίων, ενώ τοξοειδής φωτισμός θα αναδείκνυε τις αφίδες και άλλες διακοσμητικές παρεμβάσεις στην αρχή μεγάλων δρόμων και στις πλατείες.

Η ταλαιπωρημένη Αθήνα των προηγούμενων δεκαετιών, εξαιτίας του μόνιμου προβλήματος πλημμελούς φωτισμού της, ανέπνεε στους ρυθμούς μιας ευρωπαϊκής πρωτεύουσας. Δανειζόταν εκτάκτως από την ευρωπαϊκή παράδοση την ευρεία χρήση του ηλεκτρισμού, των αφίδων, ακόμα και τον πύργο του Άιφελ, όπως επίσης και την πρακτική των πανοράματων, ιδιαίτερα διαδεδομένη στις πόλεις της Ευρώπης κατά τη διάρκεια δημόσιων τελετών και εκθέσεων.⁹¹ Η χρησιμοποίησή τους μετέτρεπε τα ίδια σε σύμβολα

87. Εφ. *Ακρόπολις*, 14.2.1896, 17.2.1896 και 25.2.1896· εφ. *Το Άστυ*, 17.3.1896.

88. Εφ. *Ακρόπολις*, 8.3.1896.

89. Για τη σύνδεση του ηλεκτροφωτισμού των δρόμων με την αντίληψη του εκσυγχρονισμού και της προόδου σε πόλεις της Νότιας Αμερικής, βλ. Samuel J. Martland, «Progress illuminating the world: Street lighting in Santiago, Valparaiso and La Plata, 1840-1890», *Urban History* 29/2 (2002), σ. 223-238.

90. Εφ. *Το Άστυ*, 29.2.1896.

91. Τα πανοράματα ήταν μεγάλων διαστάσεων έργα ζωγραφικής σε επίπεδη ή καμπύλη επιφάνεια, τα οποία περιστρέφονταν γύρω από τον θεατή ή εκτυλίσσονταν σε ευθεία μπροστά του. Η θεματολογία τους ήταν ποικίλη: σκηνές μάχης, προσωπογραφίες, τοπία, απόψεις πόλεων. Η χρήση τους ως δημόσιου θεάματος εντοπίζεται από τα τέλη του 18ου αιώνα, ως προέκταση της εξοικείωσης του κοινού με τον εικονογραφημένο Τύπο. Ωστόσο, αυτός ο οπτικός συνδυασμός του θεάματος με την επιστήμη εδραιώνεται στον εκπαιδευτικό όσο και ψυχαγωγικό προσανατολισμό των διεθνών εκθέσεων με αποδέκτες το ευρύ κοινό, όπου ο βιομηχανικός κόσμος μετατρέπεται σε ένα τεράστιο θέαμα εικόνων μέσω των οποίων οι θεατές έχουν τη δυνατότητα να πραγματοποιούν νοερά ταξίδια μεταξύ διαφορετικών εθνών και πολιτισμών εντοπίζοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του καθενός, την «πρόοδο» ή την «καθυστερήσή» τους, και να αποκτούν ξεκάθαρη αίσθηση

νεωτερικότητας, ενώ παράλληλα υποβοηθούσε τη σταθερή υπόμνηση προς τους ξένους για την ταυτότητα της σύγχρονης Ελλάδας. Τα θέματα όμως των διακοσμήσεων της πόλης λειτουργούσαν στην αντίθετη ακριβώς κατεύθυνση, υποδεικνύοντας ειρωνικά το ελληνικό περιεχόμενο ενός διεθνούς γεγονότος. Η έναρξη των Ολυμπιακών Αγώνων συνέπιπτε με τον εορτασμό της επετείου της 25ης Μαρτίου και τη συμπλήρωση των 75 χρόνων από την Επανάσταση. Το εθνικό πανόραμα, καινοφανές θέαμα για το ελληνικό κοινό σύμφωνα με τον Τύπο,⁹² αναπαριστούσε μια ανεπιτυχή έφοδο των Τούρκων κατά την πολιορκία του Μεσολογγίου και τη «λυσσαλέα» αντίσταση των Ελλήνων με φόντο την ελληνική ύπαιθρο.⁹³ Ανήμερα της επετείου, οι ξένοι από τους εξώστες και τα μπαλκόνια των ξενοδοχείων τους γίνονταν θεατές των ολόήμερων εκδηλώσεων για την εθνική επέτειο.⁹⁴ Με αφορμή την επέτειο των 75 χρόνων, μια μεγάλη αφίδα είχε τοποθετηθεί μπροστά από το Πανεπιστήμιο, με εθνικά σύμβολα και εικόνες εθνομαρτύρων σε σύμπλεγμα, την οποία κάλυπταν σημαίες και γιρλάντες από μυρσίνη και δάφνες.⁹⁵ Το εθνικό χρώμα της πόλης συμπλήρωναν οι πολυάριθμες ελληνικές σημαίες των σπιτιών και διάφορες εμπνεύσεις ιδιωτών σε κεντρικούς δρόμους της πόλης, όπως η έκθεση ζωγραφικού πίνακα μπροστά σε κατάσταση της οδού Αιόλου που συμβόλιζε την Ελληνική Επανάσταση και την αναγέννηση του έθνους.⁹⁶ Λίγες ημέρες πριν από την έναρξη των Αγώνων, ο αρθρογράφος της *Εστίας*, επικαλούμενος τη στοιχειώδη φιλοξενία, επισήμαινε την αναγκαιότητα να αναρτήσουν οι πολίτες στα μπαλκόνια τους και κάποιες ξένες σημαίες, καθώς παρατηρούνταν πληθώρα παραγγελιών για ελληνικές και μόνο...⁹⁷ Όσο κάποιος πλησίαζε προς το Στάδιο, διαπίστωνε ότι τα εθνικά σύμβολα είχαν αντικατασταθεί από τα σύμβολα της καταγωγής των σύγχρονων Ελλήνων. Η δεύτερη αφίδα, του Σταδίου, στο τέλος της οδού Ηρώδου του Αττικού, ήταν διακοσμημένη με σημαίες και με γύψινες ανάγλυφες παραστάσεις ηρώων των μυθικών χρόνων,⁹⁸ ενώ στην είσοδο του Σταδίου είχαν τοποθετηθεί τέσσερα εκμαγεία σε φυσικό μέγεθος: δύο δισκοβόλοι, ένας αθλητής αναπαυόμενος και η θεά Αθηνά.⁹⁹ Η παρουσία ξένων συμβόλων περιοριζόταν στο πανόραμα της πολιορκίας του Παρισιού –ελάχιστα προβεβλημένου από τις εφημερίδες, εκτός από την αναφορά του στησίματός του, σε αντίθεση με το εθνικό πανόραμα– στη γέφυρα του Σταδίου, στους θυρεούς των οκτώ συμμετεχόντων εθνών (στη γραμμή της εισόδου στο Στάδιο), στις σημαίες κατά μήκος της οδού Σταδίου και σε κάποιους θυρεούς στην πλατεία Συντάγματος.¹⁰⁰ Το διεθνές αθλητικό γεγονός λοιπόν αποκτούσε ελληνικό

διαχωρισμού του παρόντος από το παρελθόν. Τα πανοράματα, η φωτογραφική μηχανή και η κινηματογραφική κάμερα αποτέλεσαν νέες πρακτικές απεικόνισης της «πραγματικότητας». Εντάσσονταν στην προσπάθεια διαχείρισης, ελέγχου και αναπαράστασης ενός κόσμου έντονα μεταβαλλόμενου εξαιτίας της αποικιοκρατίας, της εκβιομηχάνισης, της αστικοποίησης και του αναδυόμενου τουριστικού φαινομένου. Υποστηρίζόμενες από τις νέες συνθήκες στο πεδίο της τυπογραφίας (εκτύπωση σχεδίων και εικονογραφήσεων) και της βιομηχανίας, διαμόρφωσαν μια νέα οπτική δομή επιφέροντας τη ρήξη με τον οπτικό πολιτισμό της Αναγέννησης και ανοίγοντας το δρόμο στον σύγχρονο ψηφιακό πολιτισμό. Βλ. ενδεικτικά, M. Christine Boyer, *The City of Collective Memory. Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*, MIT Press, Μασαχουσέτη 1996, και ιδιαίτερα σ. 217-219, 252-257, 260-269 και 318-321· βλ. και Μήτσος Μπιλάλης, «Ιστορίες “υπολογιστικής όρασης”». Αναγνώσεις του 19ου αιώνα σε ψηφιακά περιβάλλοντα έρευνας», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 387-402.

92. Εφ. *Ακρόπολις*, 22.2.1896. 93. Εφ. *Το Άστυ*, 17.3.1896. 94. Εφ. *Το Άστυ*, 26.3.1896.

95. Εφ. *Το Άστυ*, 7.2.1896. 96. Εφ. *Το Άστυ*, 21.3.1896. 97. Εφ. *Εστία*, 16.3.1896.

98. Εφ. *Το Άστυ*, 14.3.1896. 99. Εφ. *Το Άστυ*, 18.3.1896. 100. Στο ίδιο.

χρώμα και νόημα. Αν ο θεατής ήταν σε θέση κατά τη διάρκεια της τέλεσης των Αγώνων να διακρίνει καθαρά την καταγωγή του σύγχρονου αθλητισμού από την αρχαία Ελλάδα, περιηγούμενος την Αθήνα τις ημέρες της Ολυμπιάδας πληροφορούνταν την ελληνική ιστορία. Όλα τα ίχνη της, μόνιμα ή συγκυριακά, από τον Παρθενώνα και τα εκμαγεία στην είσοδο του Σταδίου μέχρι τον εορτασμό της εβδομηκονταπενταετίας και τις ελληνικές σημαίες στα μπαλκόνια, του υπενθύμιζαν κοινούς τόπους αναφοράς μεταξύ της Ελλάδας και της Ευρώπης: την αρχαιότητα και το έθνος.

Όλες αυτές οι πρακτικές είχαν ως τελικό στόχο της μετατροπή της Αθήνας σε φιλόξενη πόλη, ικανή να αποδώσει την οφειλόμενη τιμή στους υψηλούς προσκεκλημένους της. Ωστόσο, οι συγκεκριμένες παρεμβάσεις νοηματοδοτούσαν ταυτόχρονα τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των κατοίκων της και νομιμοποιούσαν τις υπάρχουσες κοινωνικές ιεραρχίες. Γιατί οι πρωτοβουλίες αντιστοιχούσαν στον νοηματικό ορίζοντα του οικοδεσπότη, με άλλα λόγια των αστικών στρωμάτων, καθώς οι συνδηλώσεις της καθαριότητας, της ευπρέπειας, της τάξης παρέπεμπαν στις αρχές οργάνωσης του αστικού νοικοκυριού. Η δε εορταστική ατμόσφαιρα και οι φωτοχυσίες παρέπεμπαν στην ελεγχόμενη από τον οικοδεσπότη αστική ιδιωτική κοινωνικότητα, οργανωμένη με βάση ένα αυστηρό τελετουργικό: την πρόσκληση προς τους επισκέπτες, την ανακοίνωση εκ μέρους τους της αποδοχής της, την υποδοχή τους στην είσοδο της οικίας, την απλόχερη προσφορά εδεσμάτων και ποτών συνοδεία μουσικής και τη διατήρηση από τους οικοδεσπότες της ευχάριστης ατμόσφαιρας, καθ' όλη τη διάρκεια της βραδιάς.¹⁰¹

Η Αθήνα των καθημερινών προβληματικών συνθηκών διαβίωσης, με θύματα την πλειονότητα των κατοίκων της, και των αναρίθμητων κινδύνων για τον περιπατητή, αφήνει τη θέση της σε ένα χώρο αυστηρά επιτηρούμενο από πολυάριθμη αστυνομική δύναμη. Η Αθήνα των Ολυμπιακών Αγώνων ήταν μια πόλη μέσα στην ίδια την πόλη, ένα χωροχρονικό πεδίο του συμβάντος σε αντιδιαστολή προς τον χαοτικό αστικό χώρο της καθημερινότητας. Ο αρθρογράφος του *Αστεως* αγωνιούσε για την εικόνα και την τύχη ενός πολύ συγκεκριμένου τμήματος της πρωτεύουσας, όταν διατύπωνε τις προτάσεις του για τη βελτίωση της όψης της πόλης: «Τουλάχιστον αυτοί οι σπουδαιότεροι και μάλλον πολυσύχναστοι δρόμοι, οι της Σταδίου, Πανεπιστημίου, Ακαδημίας, Ερμού, Αιόλου, Αθηνάς, Φιλελλήνων, Αμαλίας, Πατησίων, Κηφισίας, δεν έπρεπεν εκτάκτως τώρα να σκυροστρωθούν όλοι πέρα-πέρα [...]».¹⁰² Εύκολα καταλαβαίνει κάποιος ότι το στρώσιμο των δρόμων ή, στην έσχατη περίπτωση, το καθημερινό κατάβρεγμα «διά να δέση και να σφίξει το ασπρόχωμα ή κοκκινόχωμα των δρόμων μας»¹⁰³ αφορά, με εξαίρεση τις δύο τελευταίες οδούς, το χώρο της αθηναϊκής κοινωνικότητας και της αστικής κατανάλωσης, των δημόσιων κτηρίων και των ανακτόρων, των εθνικών συμβολισμών και των δημόσιων τελετουργιών. Η οδός Πατησίων μπορεί να οδηγούσε στην εξοχή όπου σύχναζαν τα λαϊκά στρώματα, αλλά ένα τμήμα της συμπεριλάμβανε το Αρχαιολογικό Μουσείο, ενώ η οδός Κηφισίας οδηγούσε σε μια άλλη εξοχή, στο χώρο παραθερισμού των ανώτερων

101. Για την τελετουργία της αστικής ιδιωτικής κοινωνικότητας με βάση τις πρακτικές των πειραιωτών αστών, βλ. Γιάννης Γιαννιτώτης, «Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά, 1860-1909», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2001, σ. 374-376.

102. Εφ. *Το Αστν*, 21.2.1896. 103. Στο ίδιο.

κοινωνικών στρωμάτων. Η αρμόδια επιτροπή επί της υποδοχής είχε χωρίσει την πόλη σε έξι τμήματα ώστε να ελέγχεται καλύτερα και αποτελεσματικότερα. Πέρα όμως από κάποιες αποθαρρυντικές διαπιστώσεις, στο μέσο των προετοιμασιών, ότι ο καθαρισμός κάποιων τμημάτων δεν είχε προχωρήσει καθόλου, δεν συναντάμε καμιά άλλη σχετική αναφορά.¹⁰⁴ Το μεγαλύτερο κομμάτι της Αθήνας, οι άθλιες συνοικίες στις οποίες θα αναφέρονταν μερικά χρόνια αργότερα οι δημοτικοί σύμβουλοι, παρέμενε, καθώς φαίνεται, έξω από τις προτεραιότητες καθαριότητας και εξωραϊσμού των ιθυνόντων.

Η πόλη των Αγώνων, οριοθετημένη με σαφήνεια απέναντι στις παραγωγικές λειτουργίες των εργαστηρίων και των εργοστασίων που βρίσκονταν στις δυτικές παρυφές της, εγκολπωνόταν ένα πλήθος υπηρεσιών άμεσα συνυφασμένων με την έννοια του ελεύθερου χρόνου και τα υποκείμενά του. Εκεί ο επισκέπτης συναντούσε τα πιο αξιόλογα ξενοδοχεία, τα καθαρότερα εστιατόρια και τα πιο ευρωπαϊκά καφέ σε ένα περιβάλλον ιδανικό για περιδιάβαση, αποκαθαρμένο από οσμές και ήχους, όπου η ματιά του, περίεργη και διεισδυτική, μπορούσε να συλλάβει το συνεχές τοπίο της ελληνικής νεωτερικότητας: το σύγχρονο αθλητικό μνημείο της πόλης (Παναθηναϊκό Στάδιο), τα σύμβολα της πολιτικής εξουσίας (ανάκτορα και Βουλή), τα βασίλεια της αστικής ιδιωτικότητας (μέγαρα των ομογενών), τους θύλακες της προόδου και της επιστήμης (τράπεζες, Βιβλιοθήκη, Πανεπιστήμιο, ιδρύματα πρόνοιας), τη «διαφύλαξη» του παρελθόντος χρόνου (μουσεία). Η νεωτερική πόλη ωστόσο δεν υπήρχε ερήμην της αρχαίας. Από τη μια η νεοκλασική αρχιτεκτονική των κτηρίων παρέμενε μια συνεχής υπόμνηση της σταθερής παρουσίας του λαμπρού παρελθόντος στο ελληνικό παρόν· από την άλλη ο ηλεκτρισμός αναλάμβανε να τις συγκεράσει αρμονικά: η θέαση της φωτισμένης Ακρόπολης αναδεικνυόταν σε σταθερό σημείο προσανατολισμού μέσα στην πόλη, καθώς αυτή μετατρέποταν σε θέαμα.

ΜΙΑ ΞΕΝΑΓΗΣΗ ΤΩΝ ΦΙΛΟΞΕΝΟΥΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΝΥΧΤΕΡΙΝΗ ΑΘΗΝΑ

Η *Εφημερίδα των Κυριών* αφιερώνει για ένα μεγάλο διάστημα –πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το πέρας των Αγώνων– το κύριο άρθρο της στους Ολυμπιακούς Αγώνες. Οι εντυπώσεις της εκδότριας της *Εφημερίδας*, Καλλιρόης Παρρέν, συστηματοποιούνται σε έξι κείμενα - ανοιχτές επιστολές με παραλήπτρια μια «καλή της φίλη», κάτοικο Παρισίων.¹⁰⁵ Ιδιαίτερη θέση σε αυτές τις επιστολές κατέχουν οι αναφορές στην εικόνα της πόλης. Το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί σε μία από αυτές, όπου περιγράφονται οι εντυπώσεις και τα σχόλια μιας ομάδας ξένων, με επικεφαλής τον γάλλο δημοσιογράφο Hugues Le Rout, από την επίσκεψή τους στην Ακρόπολη και σε κεντρικά σημεία της πρωτεύουσας.¹⁰⁶ Η πρόταση για μια νυχτερινή εκδρομή στην Αθήνα ανήκει στην Παρ-

104. Εφ. *Το Άστυ*, 2.3.1896 και 3.3.1896.

105. *Εφημερίς των Κυριών* 10/436 (24.3.1896), 10/437 (31.3.1896), 10/438 (7.4.1896), 10/439 (14.4.1896), 10/440 (21.4.1896), 10/441 (28.4.1896).

106. *Εφημερίς των Κυριών*, 10/440 (21.4.1896).

ρέν, και, όπως σημειώνει, κάθε άλλο παρά τυχαία και αυθόρμητη ήταν: «Όταν επρόκεινα, φίλη μου, την νυκτερινήν εκείνην εκδρομήν, πρέπει να εννοήσης ότι το σχέδιόν μου δεν περιελάμβανε μόνον την Ακρόπολιν, αλλά παν ό,τι ηδύνατο να εξάρη το γόητρον της πόλεώς μας και να διαθέση ευθύς εξ αρχής ευνοϊκώς τον επισκέπτην υπέρ αυτής. Βεβαίως τα αρχαία μνημεία μας είναι απαράμιλλα εις τον κόσμον [...]. Αλλ' άραγε δεν έχομεν, ως νέα πόλις, ως νέον έθνος και νέα μνημεία, δυνάμενα να συγκριθούν και να διακριθούν μεταξύ όλων των νεωτέρων του κόσμου;». Το «σχέδιο» της Παρρέν, το οποίο στηρίζεται στην προσπάθειά της να στρέψει την προσοχή των ξένων από την αρχαία στη σύγχρονη Ελλάδα, και παράλληλα να οργανώσει με τους δικούς της όρους τη συλλογική αυτοπαρουσίαση, θα μπορούσε να ιδωθεί ως παραδειγματική εκδοχή του συνολικού εγχειρήματος της ελληνικής αυτοπαρουσίασης απέναντι στους ξένους.

Η Παρρέν γνωρίζει αυτό που οι ξένοι επισκέπτες αγνοούν παραμένοντας προσκολλημένοι σε μια παρελθοντική εικόνα της Αθήνας και αντιμετωπίζοντάς την μόνο ως μουσείο αρχαίων μνημείων: την πρόοδο δηλαδή που έχει συντελεστεί τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα στη χώρα. Η ξενάγηση έχει ως σημείο εκκίνησης ένα γνώριμο τοπίο για τους «ανυποψίαστους» ξένους, την Ακρόπολη και τα μνημεία της. Εδώ, η γνώση των ξένων για την αρχαιότητα είναι αδιαμφισβήτητη και ταυτόχρονα διδακτική προς τους Έλληνες: «αποταμίευσα τόσας ωραιάς ιδέας και σκέψεις του [Le Rout] περί του αρχαίου μεγαλείου μας» σημειώνει η Παρρέν. Όταν όμως ο γάλλος δημοσιογράφος, μετά την ξενάγηση στη σύγχρονη νυχτερινή πρωτεύουσα, εντυπωσιασμένος από τα νέα μνημεία της πόλης ομολογεί ότι η Αθήνα διακρίνεται για την εξωτερική της κομψότητα και την αρχιτεκτονική των κτηρίων της και ότι, εκτός από το «μέγα Μουσείον, εν ω ο αρχαίος πολιτισμός επιδεικνύει τους ωραιότερους των θησαυρών του», είναι ταυτόχρονα και ένα σύγχρονο μουσείο, η Παρρέν έχει επιτύχει το σκοπό της. Σαν γενναιόδωρος οικοδεσπότης προσφέρει στους ξένους την απόλαυση μιας ξενάγησης στην πόλη, αλλά με τους δικούς της όρους: αυτή κανονίζει το δρομολόγιο της άμαξας και τους τόπους των επισκέψεων, και επιλέγει ως καταλληλότερη χρονική στιγμή για την πραγματοποίηση της ξενάγησης τη νύχτα, όταν ο φωτισμός της Ακρόπολης και των κεντρικών αρτηριών προκαλούν ένα εντυπωσιακό θέαμα. Τους προσφέρει αρχικά την ψευδαίσθηση της οικειότητας και της γνώσης με τις σημασίες του χώρου επιβεβαιώνοντας τις ευρωπαϊκές προσλαμβάνουσες για την Αθήνα. Κατόπιν όμως τις κλονίζει αμφισβητώντας τους το αυτονόητο μέχρι τότε δικαίωμα του κριτή των σύγχρονων Ελλήνων και αντιστρέφοντας έτσι, συμβολικά, τους ρόλους στη σχέση χειραγώγησης μεταξύ των δύο πλευρών υπέρ των ντόπιων.

Προτού στραφούμε στο ίδιο το κείμενο, είναι αναγκαίο να σταθούμε στο πώς η συντάκτριά του επιλέγει να σκηνοθετήσει την επικοινωνία της με το αναγνωστικό κοινό. Κεντρικά πρόσωπα για τη διάρθρωση της αφήγησής της είναι από τη μια ο γάλλος δημοσιογράφος και από την άλλη η φανταστική παραλήπτρια της ανοικτής επιστολής η οποία διαμένει στο Παρίσι. Ο Hugues Le Rout συνδεόταν φιλικά με την Παρρέν εξαιτίας πιθανόν του συζύγου της Ιωάννη Παρρέν, γάλλου δημοσιογράφου και ιδρυτή του Αθηναϊκού Πρακτορείου.¹⁰⁷ Οι δημοσιευθείσες εντυπώσεις του από τους Ολυμπιακούς Αγώνες στη *Figaro*, την εφημερίδα «της αριστοκρατικής κοινωνίας, όχι μόνον των Παρι-

107. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, ό.π., σ. 207.

σίων, αλλ' όλου του κόσμου», ήταν πολύ θετικές. Στις προθέσεις της Παρρέν δεν ήταν μόνο ο εντυπωσιασμός ενός οποιουδήποτε ξένου, αλλά του ειδικού, και στην περίπτωση μας ποιος θα μπορούσε να ήταν ο πλέον κατάλληλος από έναν δημοσιογράφο γνωστής ευρωπαϊκής εφημερίδας, δηλαδή έναν διαμεσολαβητή μεταξύ πολιτισμών; Διαχωρίζοντάς τον μάλιστα από τους δημοσιογράφους και συγγραφείς οι οποίοι παλαιότερα είχαν εκφραστεί με αρνητικά σχόλια για την Ελλάδα και τους ανθρώπους της, και εκθειάζοντας το γενικότερο επίπεδό του, η συντάκτρια του άρθρου σκιαγραφεί το προφίλ του καταλληλότερου κριτή της Ελλάδας υποδεικνύοντας ταυτόχρονα τους τρόπους με τους οποίους η ευρωπαϊκή ματιά οφείλει να θεάται τη σύγχρονη Ελλάδα και την πρωτεύουσά της: κάποιος με αναγνωρισμένο πανευρωπαϊκά κύρος, ικανός να κατανοήσει αυτά που άλλοι του δικού του πολιτισμικού περιβάλλοντος δεν κατάλαβαν ή δεν θέλησαν να καταλάβουν, και με πρόθεση να κάνει γνωστή την πρόοδο της σύγχρονης Ελλάδας.

Ερχόμαστε τώρα στο δεύτερο πρόσωπο, τη «φίλη»-παραλήπτρια της επιστολής. Η Παρρέν σημειώνει εξ αρχής ότι με τις ανοιχτές επιστολές που θα ακολουθήσουν, τόσο η φίλη της όσο και πολλές άλλες αναγνώστριες οι οποίες δεν κατόρθωσαν να παραβρεθούν στους Αγώνες θα πληροφορηθούν τα συμβάντα. Γιατί όμως επιλέγει να την τοποθετήσει στο Παρίσι; Θα πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να αποκλείσουμε εξ αρχής την περίπτωση της εκπροσώπησης των έξω Ελληνίδων από το φιλικό πρόσωπο. Οι παροικίες και οι «δούλοι αδελφοί» βρίσκονταν στη Μεσόγειο και τη Βαλκανική, και όχι στη βόρεια Ευρώπη. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, ενδεχομένως με μεγαλύτερη ασφάλεια, ότι η γαλλική πρωτεύουσα (ως ένα από τα πλέον αδιαμφισβήτητα νεωτερικά περιβάλλοντα του σύγχρονου τότε κόσμου) επιλέγεται να αποτελέσει τον πόλο επικοινωνίας με την Αθήνα, κατ' αναλογία προς την επικοινωνία μέσω επιστολών της Παρρέν με τη φίλη της, την οποία έχει χρίσει συνομιλήτρια. Έτσι, η επιθυμία γνωστοποίησης σε μια φίλη των όσων συνέβησαν κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων μετατρέπεται σε πρόσχημα ώστε μέσω της εξιστόρησης των συμβάντων να «συνομιλήσουν» οι δύο πρωτεύουσες. Στην κανονικότητά τους οι δύο πόλεις έχουν πολύ λίγα να μοιραστούν: το κοσμοπολίτικο και λαμπερό Παρίσι είναι τόσο διαφορετικό από τη μικρή ελληνική πρωτεύουσα, γνωστή μόνο χάρι στο αρχαιοελληνικό παρελθόν της. Η πορεία των Αγώνων όμως μεταβάλλει αυτή την αντικειμενικά άνιση σχέση: όσο διεξάγονται οι Αγώνες, η Αθήνα γίνεται το επίκεντρο της προσοχής του σύγχρονου κόσμου· τα παγκόσμια νέα αποκτούν χρώμα ελληνικό και δη αθηναϊκό.

Η ξενάγηση περιλαμβάνει τέσσερις σταθμούς-επισκέψεις χώρων: την Ακρόπολη, έναν μικρό ναό βυζαντινού ρυθμού, το Πανεπιστήμιο μαζί με τη Βιβλιοθήκη και την Ακαδημία, και τους ανδριάντες του Ρήγα και του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε'. Πραγματοποιείται κατά κύριο λόγο διαμέσου μεγάλων δρόμων, όπως η οδός Πειραιώς, η οδός Σταδίου και η λεωφόρος Πανεπιστημίου. Το γεγονός αυτό επιτρέπει στους επισκέπτες να εντάξουν στον οπτικό τους ορίζοντα επιπλέον τοπία: την «εξαιρετικώς ηυπρεπισμένη και στολισμένη» πλατεία Ομονοίας, τα φωτεινά τόξα κατά μήκος της Σταδίου, τα μαρμάρινα ιδιωτικά μέγαρα και τέλος το ίδιο το θέαμα των αθηναϊκών δρόμων πλημμυρισμένων από κόσμο και φώτα.

Το βασικό πεδίο εστίασης της ξενάγησης είναι η αντιπαραβολή της σύγχρονης προς την αρχαία πόλη, με άξονα τη μνημειακότητα των οικοδομημάτων. Η εξωτερική μορφή

της πόλης όμως λειτουργεί ως πρό-σχημα ώστε η κειμενική αφήγηση να επικεντρωθεί στους δημιουργούς της και να οργανωθεί γύρω από ζεύγη αντιθέτων: οι αρχαίοι και οι σύγχρονοι Έλληνες, οι Ελληνίδες και οι γυναίκες του μεσογειακού χώρου, οι Ελληνίδες και οι Ανατολίτισσες, οι Έλληνες και οι Ανατολίτες. Με έκκεντρο τρόπο εντάσσεται στο παραπάνω σχήμα η Ελληνική Επανάσταση και η μετωνυμική εκφορά της με τους εθνομάρτυρες, ενώ εντελώς περιθωριακή είναι η θέση του βυζαντινού ναϊσκού.

Η Παρρέν, αφού αιτιολογήσει το σκεπτικό του «σχεδίου» της, σκιαγραφεί το προφίλ των δημιουργών της σύγχρονης πόλης. Οι δωρητές-ευεργέτες λοιπόν «δαπανούν το δι' αίματος και ιδρώτος αποκτηθέν χρυσίον των [...], το αντίτιμον της θυσιασθείσης νεότητος [...] την χαράν την εκ της οικογενειακής ζωής απορρέουσαν, ην απηρνήθησαν, ην απεστερήθησαν, αυτοκαταδικασθέντες οι πλείστοι εξ αυτών εις βίον μονήρη, έρημον, ίνα μη στερήσωσι την πατρίδα, την ιδεώδη αυτήν θεότητα της μεγάλης καρδίας των, της δι' αυτήν συγκοιμιζομένης πλουσίας κληρονομίας». Συγκρινόμενοι με τους αρχαίους προγόνους, αν και υπολείπονται αυτών σε πολλά ζητήματα, αναδεικνύονται στο συγκεκριμένο ζήτημα ανώτεροί τους διότι ο Περικλής χρησιμοποιούσε δημόσιους θησαυρούς για να καλλωπίσει την πόλη της Παλλάδας, ενώ αυτοί τον πολύτιμο και αποκτημένο με χίλιους κόπους οβολό τους. Επιπλέον η συμπεριφορά τους, ως δείκτης πατριωτισμού των σύγχρονων Ελλήνων γενικότερα, ήταν σημαντικό στοιχείο της διαφοροποίησης των τελευταίων από τους Ανατολίτες. Τέλος, υπηρετώντας «όχι μόνο το καλό αλλά και το αγαθό», πρόσφεραν στην πόλη εκτός από έργα τέχνης εφάμιλλα των αρχαίων και φιλανθρωπικά καταστήματα, σε αντίθεση με τους γάλλους ευεργέτες οι οποίοι περιορίζονταν, σύμφωνα με τη διαπίστωση του Le Rout, να διαθέτουν χρήματα «εις θεραπείαν ασχήμων πραγμάτων. Εις κτίρια μεγάλα, αλλ' άκομψα, μαύρα, απελπιστικά, ως είναι και αυτοί οι τους οποίους στεγάζουν».

Η Παρρέν αναζητά στις εξιδανικευμένες μορφές των ομογενών τη σύνδεση του ατόμου με το έθνος. Η προβολή της προσωπικότητας, και η θεώρησή της ως γενεσιουργού παράγοντα της εικόνας της σύγχρονης πόλης, υποδηλώνει την αξία του ατομισμού η οποία ήταν θεμελιωμένη στο ευρωκεντρικό πρόταγμα της εθνικής ιδιαιτερότητας. Παράλληλα, η συμμόρφωση του ατόμου με τις επιταγές και τις ανάγκες του κράτους γεννούσε τον πατριωτισμό. Έτσι, ατομισμός, πατριωτισμός και ανδρισμός αφενός συγκροτούν την ελληνική διαφορετικότητα απέναντι στην Ανατολή αφετέρου στοιχειοθετούν την προέλευση του ελληνικού έθνους από την ευρωπαϊκή μήτρα. Το συγκεκριμένο τρίπτυχο όμως επιφορτίζεται και με την επιμέλεια της εθνικής πρόσοψης, της αυτοπαρουσίας, όπως αυτή συμβολίζεται μετωνυμικά με την εξωτερική όψη της πόλης. Μπορούμε να επεκτείνουμε το συλλογισμό αυτόν και να ανακαλύψουμε τις αναλογίες μεταξύ ομογενών και ιθυνόντων για τις προετοιμασίες των Αγώνων, κατανοώντας την εξύμνηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και του ρόλου της ως απόδειξη της ευρωπαϊκής ταυτότητας της σύγχρονης Ελλάδας.

Η επίσκεψη στην Ακρόπολη και ο θαυμασμός των Καρυάτιδων δίνει την αφορμή στον γάλλο δημοσιογράφο, σύμφωνα με την Παρρέν, να πλέξει το εγκώμιο των σύγχρονων Ελληνίδων. Τις παρομοιάζει λοιπόν με «Καρυάτιδες που κατέρχονται και έως το Στάδιον», καθώς όπως τα αγάλματα έτσι και αυτές χαρακτηρίζονται από απαράμιλλη ευγένεια και χάρη, ενώ τα χρώματα και τα σχήματα των ενδυμάτων τους διακρίνονται από

ιδιαίτερη αρμονία. Διαπιστώνοντας την αριστοκρατική τους εμφάνιση στο Στάδιο, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους τάξη, τις θεωρεί ανώτερες από τις γυναίκες της Ιταλίας και της Ισπανίας. Υπογραμμίζει δε την έντονη φυσιογνωμία τους, η οποία συνίσταται στη μεγάλη δύναμη ζωής, νοημοσύνης και αυτενέργειας, και στον πλούσιο συναισθηματικό τους κόσμο, σημειώνοντας ότι οι Ελληνίδες είναι περισσότερο αναπτυγμένες από ό,τι θα περίμενε κάποιος για ένα λαό μέχρι πρότινος υποδουλωμένο. Απόδειξη αυτής της προόδου, εκτός των άλλων, είναι και το γεγονός της πολυγλωσσίας τους. Η Παρρέν, μέσω των παρατηρήσεων του δημοσιογράφου, επιζητεί να διεκδικήσει εν ονόματι του φύλου της τη γυναικεία παρουσία στη σύγχρονη Ελλάδα τονίζοντας τη θηλυκή εκφορά της προόδου που έχει στο μεταξύ συντελεστεί μετά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Έχουμε την εντύπωση ότι στις θετικές διαπιστώσεις του γάλλου δημοσιογράφου σχετικά με τις σύγχρονες Ελληνίδες μπορούμε να «διαβάσουμε» διεκδικήσεις του γυναικείου λόγου, όπως αυτός διατυπωνόταν στην *Εφημερίδα των Κυριών* στα τέλη του 19ου αιώνα, απέναντι στις κυρίαρχες απόψεις περί κατωτερότητας των γυναικών και στη ρητορική της οικιακής σφαίρας. Έτσι, η «μεγάλη δύναμις ζωής, νοημοσύνης και αυτενέργειας», η «πολλή καρδιά», χαρακτηριστικά με τα οποία οι Ελληνίδες εισπράττουν τις θετικές εντυπώσεις των ξένων, οριοθετούν υπαινικτικά τη διεκδίκηση της γυναικείας διαφοράς: το συναίσθημα απέναντι στον ανδρικό ορθολογισμό, τη σημασία του κοινωνικού τους ρόλου στον δημόσιο χώρο απέναντι στη ρητορική για τον περιορισμό τους στην ιδιωτική σφαίρα, τη νοημοσύνη και τη δύναμη ζωής απέναντι στο λόγο περί βιολογικής κατωτερότητας, την αυτενέργεια ως ικανότητα σύλληψης της ανισότητας και συλλογικής δράσης.¹⁰⁸

Η αναγνώριση στο πρόσωπο των σύγχρονων Ελληνίδων της μεγαλοπρέπειας και της χάριτος των Καρυάτιδων, παρά το ότι λίγες είχαν το ίδιο παράστημα και υπολείπονταν των αγαλμάτων στην τελειότητα των γραμμών, τις μετατρέπει σε σύμβολα αναγνώρισης της ελληνικής συνέχειας. Είναι γνωστό ότι πολλοί Ευρωπαίοι, εμποτισμένοι από τη χριστιανική και κλασική παιδεία τους, ήλπιζαν και αναζητούσαν να αντικρίσουν στο χώρο και τους ανθρώπους «των κοιτίδων του χριστιανικού και ευρωπαϊκού πολιτισμού» της Μεσογείου σκηνές και εικόνες ενός φαντασιακού παρελθόντος. Όπως σημειώνει ο John Pemble, «εκπαιδευμένοι να βλέπουν τη ζωή στα ελληνικά αγάλματα, οι βρετανοί ταξιδιώτες έψαχναν ελληνικά αγάλματα στη ζωή».¹⁰⁹ Κάποιοι αναγνώριζαν εύκολα την επιβίωση του αρχαιοελληνικού κάλλους στα σώματα και τα πρόσωπα των σύγχρονων Ελλήνων, πολλοί όμως απογοητεύονταν οικτρά. Στα πρόσωπα και το παράστημα λοιπόν των σύγχρονων Ελληνίδων οι ξένοι μπορούσαν να αναγνωρίσουν το αρχαιοελληνικό κάλλος. Η μερική ασυμβατότητά τους με το αρχαιοελληνικό πρότυπο στο επίπεδο της τελειότητας δεν εκλαμβάνονταν ως αρνητική. Εξάλλου συγκρίνονταν με αγάλματα-πρότυπα και όχι με πραγματικές γυναίκες. Η σύγχρονη εκφορά του κάλλους από τις «πραγματικές» γυναίκες

108. Για τη γέννηση μιας «φεμινιστικής συνείδησης» στην ελληνική κοινωνία, όπως αυτή αποτυπώνεται στο λόγο της *Εφημερίδος των Κυριών*, ενός λόγου που κινούνταν μεταξύ του αιτήματος για ισότητα και της διεκδίκησης της διαφοράς, με συνέπεια την έντονη πολλές φορές αμφισημία του, βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών*, ό.π., σ. 205-276.

109. Pemble, *The Mediterranean Passion*, ό.π., σ. 118· γενικότερα για τη φαντασιακή σύλληψη της Μεσογείου από τους βρετανούς ταξιδιώτες σύμφωνα με τις προσλαμβάνουσες της ευρωπαϊκής παιδείας, βλ. σ. 113-128.

φαίνεται ότι αποτυπωνόταν πλέον στη λεπτότητα και το γούστο της εξωτερικής εμφάνισης. Η έμφαση του γάλλου κριτή στην αρμονία των χρωμάτων και των σχεδίων που διαπιστώνει στα ενδύματα των Ελληνίδων αντιστοιχούσε σε μια διαδεδομένη αντίληψη στην Ευρώπη του τέλους του 19ου αιώνα, με επίκεντρο τις γυναίκες των αστικών στρωμάτων, σύμφωνα με την οποία η δημόσια εικόνα της γυναίκας και η έκθεσή της εξαρτιόταν κατά το ήμισυ από το ένδυμα. Ότι αντιπροσώπευε το ένδυμα για το σώμα, αντιπροσώπευε η ομιλία για το μυαλό.¹¹⁰ Η υπογράμμιση της σημασίας του ενδύματος κατασκεύαζε μια συγκεκριμένη εκδοχή της θηλυκότητας συνυφασμένη με τη γυναικεία αναπαράσταση στον δημόσιο χώρο. Αν λοιπόν η σύγχρονη Ευρώπη θεωρούνταν η λαμπρή μετεξέλιξη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, τότε και το αρχαιοελληνικό ιδεώδες του κάλλους αποκτούσε νέες εκφορές και νέες σημασίες, έμφυλες στη βάση τους. Έτσι, η γυναικεία εξωτερική εμφάνιση μεταβαλλόταν σε ένα ιεραρχικό σύστημα ταξινόμησης πολιτισμών, με κριτήριο το κυρίαρχο πρότυπο της θηλυκότητας. Το γεγονός ότι η εξωτερική εμφάνιση των Ελληνίδων συνέπιπτε με τα κριτήρια του ανώτερου βαθμού ευρωπαϊκότητας, ή τα προσέγγιζε, τις κατέτασσε σε υψηλότερη θέση από τις γυναίκες άλλων ευρωπαϊκών χωρών και τις απομάκρυνε άπαξ διαπαντός από αυτές της Ανατολής. Ο Le Rout εκθείαζε επίσης στις Ελληνίδες τη γνώση ξένων γλωσσών, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα ο ξένος να νιώθει ότι βρισκόταν στην πατρίδα του. Η γλωσσομάθεια, με άλλα λόγια, ήταν η μεταφορά μέσω της οποίας το ελληνικό περιβάλλον μεταμορφωνόταν σε ευρωπαϊκό. Οι σημειωτικοί κώδικες του ενδύματος και της ομιλίας διασφάλιζαν με τη σειρά τους τη θετική έκβαση της καθημερινής επικοινωνίας με τους επισκέπτες. Κατά συνέπεια, οι Ελληνίδες είχαν σημαντική συμβολή στην εθνική αυτοπαρουσίαση είτε ενσαρκώνοντας την αρχαία Ελλάδα είτε ενδυόμενες την ευρωπαϊκή ταυτότητα της σύγχρονης Ελλάδας.

Η Παρρέν υπογραμμίζει τη συμπληρωματικότητα των δύο φύλων στο επίπεδο της εθνικής αυτοπαρουσίασης. Από τη μια είναι κοινοί οι «τόποι» σύγκρισης και των δύο (αρχαία Ελλάδα, Ανατολή, Ευρώπη). Από την άλλη, η ανδρική και η θηλυκή συμμετοχή στην πρόοδο οριοθετούνται από τους ρόλους του κάθε φύλου στο εσωτερικό της κοινωνίας: οι άνδρες επιμελούνται την πρόσοψη της πόλης/έθνους, ανεγείροντας τα σύγχρονα μνημεία, οι γυναίκες μερμινούν για την εθνική αυτοπαρουσίαση στο πλαίσιο της καθημερινής επικοινωνίας. Και οι δύο αποξενώνονται στιγμαία από την αρχαιότητα. Οι μεν άνδρες εξαιτίας της ανωτερότητάς τους απέναντι στους προγόνους ως προς τους τρόπους σύλληψης της προσφοράς προς την πόλη, οι δε γυναίκες με την απομάκρυνσή τους από την τελειότητα των αγαλμάτων. Έτσι, όμως, κατορθώνουν και οι δύο πλευρές να οικειοποιηθούν το δυτικό πολιτιστικό πρόταγμα, χωρίς πάντως να διαρρηγνύεται η σχέση τους με το αρχαιοελληνικό παρελθόν. Η επανοικειώσή του πραγματοποιείται μέσω του δυτικού παραδείγματος, καθώς οι ξένοι αναγνωρίζουν στην «πρόσοψη» της πόλης τις αναλογίες της αρχαιότητας με τη σύγχρονη Ελλάδα. Η συνάντηση των δύο

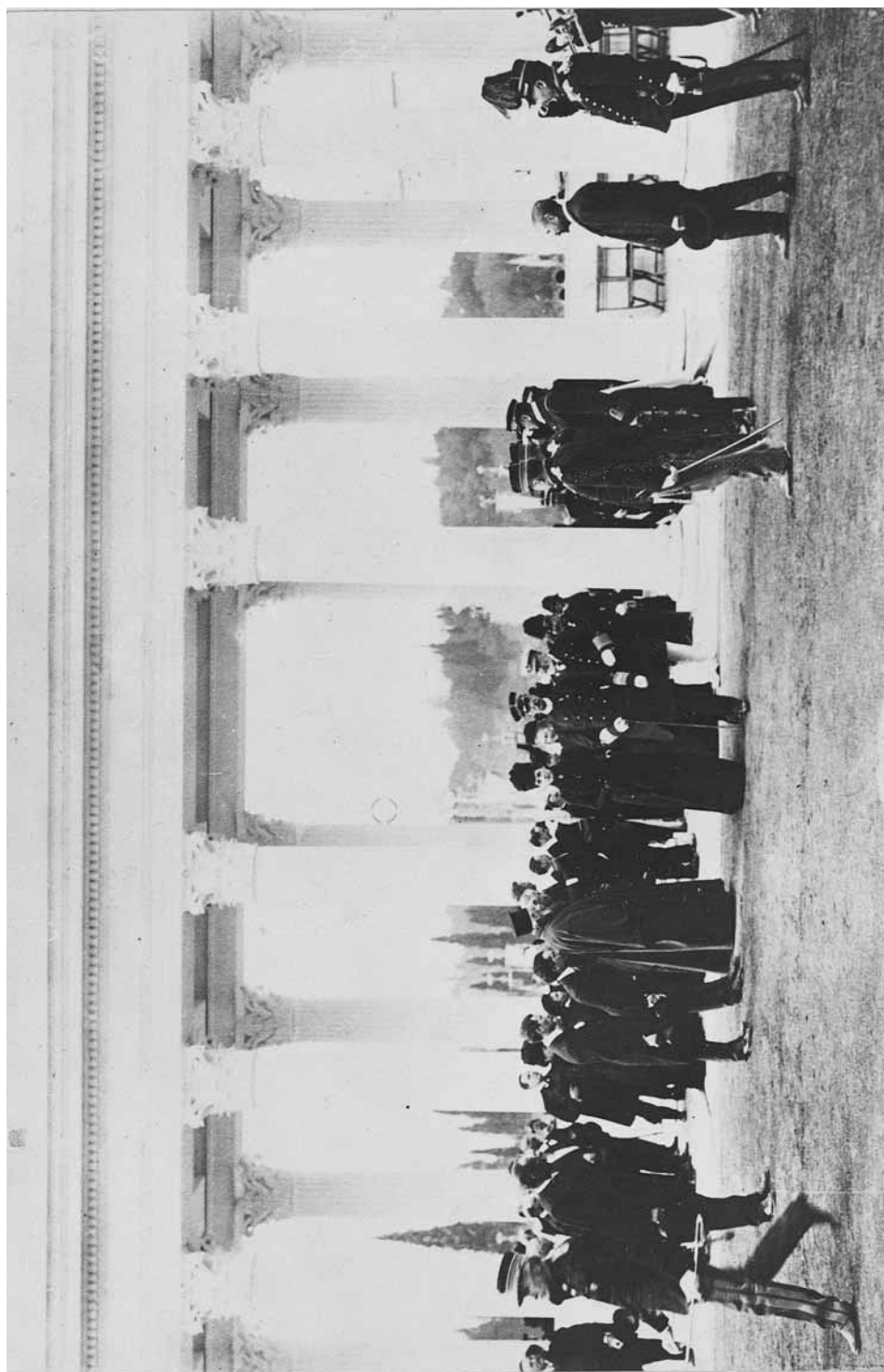
110. Το ενδιαφέρον για τη γυναικεία ενδυμασία εγγραφόταν στον δημόσιο διάλογο μεταξύ πολιτικών, κοινωνικών μεταρρυθμιστών, γιατρών και φεμινιστριών γύρω από τη γυναικεία σεξουαλικότητα και τις προσπάθειες καθορισμού της σε σχέση με την ανδρική. Βλ. ενδεικτικά, Cheryl Buckley/Hilary Fawcett, *Fashioning the Feminine. Representation and Women's Fashion from the Fin de Siècle to the Present*, I. B. Tauris, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 2002, σ. 30-31.

κόσμων και η συμβίωσή τους συμβολίζεται, σύμφωνα με την Παρρέν, στην τοποθέτηση της Αθηνάς και του Απόλλωνα, «θεών εκπεσόντων του μεγαλείου των», στην κορυφή του οικοδομήματος της Ακαδημίας.

Αφήσαμε για το τέλος την αναφορά της Παρρέν σε έναν ενδιαμέσο σταθμό της ξενάγησης, τον μικρό βυζαντινό ναό, λογικά της Καπνικαρέας. Διάμεσος, όπως και η θέση του Βυζαντίου μεταξύ αρχαίας και νεότερης Ελλάδας στο εθνικό αφήγημα για το παρελθόν, δεν συνοδεύεται από κανενός είδους σχόλιο ή ερώτηση από τη μεριά των ξένων. Η Παρρέν περιορίζεται να αντιδιαστέλλει την ταπεινοφροσύνη, την απλότητα και τη σεμνοπρέπεια της νέας θρησκείας προς την εξωτερική επίδειξη, τον πλούτο και την τέχνη της παλιάς. Το μοναδικό βυζαντινό μνημείο της ξενάγησης μοιάζει εγκλωβισμένο στην αυτοαναφορικότητά του, καθώς το νόημα που του αποδίδεται απέχει πολύ από τη δυναμική διαδικασία της εθνικής αυτοπαρουσίασης. Η «εξαφάνιση» ωστόσο του Βυζαντίου από το σώμα της πόλης είναι γενικότερη. Εκτός από τα (έτσι κι αλλιώς ελάχιστα) βυζαντινά επιβιώματα απουσιάζουν επίσης οι αναστηλωθείσες μετά την Τουρκοκρατία εκκλησίες, όπως και οι νεοανεγερθείσες, οικοδομημένες σύμφωνα με τον «ελληνοβυζαντινό» ή οθωνικό ρυθμό, με προεξάρχουσα την ίδια την εκκλησία της Μητρόπολης, πυρήνα των θρησκευτικών και πολιτικών τελετουργιών της αθηναϊκής κοινωνίας. Εκεί τουλάχιστον δύσκολα κάποιος δεν θα διέκρινε τη διάθεση επιβολής του εκκλησιαστικού όγκου στο χώρο, σε αντίθεση με τον μικρό ναό της σκοτεινής συνοικίας κοντά στον σιδηροδρομικό σταθμό. Ανάλογη απουσία θρησκευτικών ναών και των βυζαντινών τους συνδηλώσεων από το σώμα της πόλης συναντάμε και στον οδηγό του Δ. Γεωργιάδη που απευθυνόταν στους ξένους επισκέπτες. Αντίθετα, την ένταξη των εκκλησιών στην «κατασκευή της ορατότητας» των επισκεπτών τη συναντάμε στον οδηγό της ΕΟΑ. Και οι δύο θα μας απασχολήσουν στο επόμενο κεφάλαιο.

Η επιλογή της Παρρέν μπορεί να ερμηνευτεί αν την εντάξουμε στο ευρύτερο πλαίσιο των αναζητήσεων και του προβληματισμού της ελληνικής αρχιτεκτονικής τον 19ο αιώνα σε συνδυασμό με τη θεσμική αποκατάσταση του Βυζαντίου, μετά την αναγνώρισή του από την εθνική ιστοριογραφία ως συνδετικού κρίκου μεταξύ της αρχαιότητας και του νέου ελληνισμού. Όπως σημειώνει ο Δημήτρης Φιλίππιδης, η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική από την εποχή του Όθωνα και την εδραίωση του λεγόμενου «ελληνοβυζαντινού ή οθωνικού ρυθμού» μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα επιχειρούσε να συνδυάσει κλασικιστικά και ρομαντικά με βυζαντινά ρυθμολογικά συστήματα. Επρόκειτο για μια ανεδαφική σύλληψη, καθώς βασιζόταν στο πάντρεμα δύο ανομοιογενών ουσιαστικά αντιλήψεων για τη σύνθεση του χώρου –από τη μια τον κλασικισμό και τον Ρομαντισμό, δύο κατά βάση μορφολογικά συστήματα πλαισιωμένα με την κατάλληλη σε κάθε περίπτωση ιδεολογική κάλυψη, και από την άλλη τον ελληνοχριστιανισμό, συστατικό της Μεγάλης Ιδέας– χωρίς ανάλογο αντίκρισμα. Το γεγονός αυτό αποτελούσε πηγή συνεχών προβληματισμών και διαφωνιών τόσο για τους τρόπους συνδυασμού των δύο στοιχείων όσο και για το αποτέλεσμα.¹¹¹ Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών, με άλλα λόγια, δεν είχε να αντιτάξει τη σιγουριά του νεοκλασικισμού των ιδιωτικών μεγάρων και των δημόσιων κτηρίων ο οποίος, παρά τη μίξη ρωμανικών, γοτθικών και κλασικιστικών προτύπων, απέ-

111. Φιλίππιδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*, ό.π., σ. 93-98.

Ο βασιλιάς Γεώργιος με τη βασίλισσα Αλεξάνδρα της Αγγλίας και ο βασιλιάς Εδουάρδος Ζ' με τη βασίλισσα Όλγα εισέρχονται στο Στάδιο (9.4.1906)
[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ2.8]

πνεε τη μίμηση και αναπαραγωγή του αρχαίου προτύπου. Η αποκατάσταση επίσης του Βυζαντίου στο πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας, η οποία συνέπεσε με το αυξανόμενο ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής διανόησης για τον μεσαιωνικό κόσμο εντός του οποίου εγγραφόταν και το Βυζάντιο, δεν σηματοδότησε αυτόματα και την αποκατάστασή του στη συλλογική συνείδηση. Κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα εκδηλώνεται, σε αθηναϊκό επίπεδο, κάποιο ενδιαφέρον για το μεσαιωνικό και οθωμανικό παρελθόν της πόλης, με επικεφαλής διανοούμενους και τον δήμο.¹¹² Ουσιαστικά όμως ένα γενικότερο ελληνικό ενδιαφέρον για την ελληνική μεσαιωνική ιστορία συστηματοποιείται τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα με την ίδρυση εταιρειών, την έκδοση περιοδικών και την προκήρυξη της πρώτης έδρας Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο.¹¹³ Σε σχέση με τα προηγούμενα, η περιθωριοποίηση των βυζαντινών μνημείων στο «σχέδιο» της Παρρέν θα πρέπει να ιδωθεί μέσα από το πρίσμα τόσο του γενικότερου νοήματος που απέδιδαν οι Έλληνες στην αναβίωση των Ολυμπιακών όσο και του μειωμένου (έως και ανύπαρκτου) βαθμού αναγνωρισιμότητας του Βυζαντίου εκ μέρους των ξένων επισκεπτών. Και στις δύο περιπτώσεις, η αρχαιότητα νοηματοδοτούσε είτε την αναβίωση των Αγώνων είτε την Αθήνα ως τόπο τουριστικού προορισμού.

Κλείνουμε το συγκεκριμένο υποκεφάλαιο με τον τελευταίο σταθμό της επίσκεψης, τους ανδριάντες του Ρήγα και του Πατριάρχη. Οι δύο εθνομάρτυρες και ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας συμπληρώνουν την «άγνωστη» για τους ξένους Ελλάδα. Η Παρρέν πληροφορεί τους «συγκινημένους» και «ενθουσιασμένους» επισκέπτες για την προσφορά των εθνομαρτύρων στην εθνική αναγέννηση, ενώ εκείνοι εξαίρουν τη χειρονομία της φοιτητικής νεολαίας να στεφανώσει τα αγάλματα ως αναγνώριση από το έθνος της θυσίας τους. Εθνομάρτυρες και ευεργέτες γίνονται έτσι τα σύμβολα του πρόσφατου παρελθόντος και παρόντος. Ατομισμός, πατριωτισμός και ανδρισμός, θυσία και εθνική αναγέννηση, αλλά και περίοπτη θέση στην εθνική μνήμη συνθέτουν τα νεωτερικά υλικά της ελληνικής εικόνας. Οι αναπαραστάσεις τους στο σώμα της πόλης διεκδικούν την άμεση αναγνωρισιμότητά τους από τους υψηλούς προσκεκλημένους.

ΤΑΞΙΔΙΑ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Οι οδηγοί της πόλης μάς παρέχουν τη δυνατότητα να εξετάσουμε ένα άλλο αφήγημα, διαφορετικό από αυτό του Τύπου, με αποδέκτες τους ίδιους τους ξένους. Ο τουριστικός οδηγός, μέρος του ευρύτερου τουριστικού λόγου, χαράσσει τους νοητικούς δρόμους περιήγησης στην αναπαριστώμενη πόλη, κατασκευάζει το χάρτη των σημείων που θα

112. Νάσια Γιακωβάκη, «Μεσαιωνική και Νεώτερη Ιστορία: μια νέα συνείδηση για την πόλη της Αθήνας στα τέλη του 19ου αιώνα», στο *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών*, ό.π., σ. 211-227.

113. Τόνια Κιουσοπούλου, «Η πρώτη έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», *Μνήμων* 15 (1993), σ. 257-256.

συλλάβουν τη ματιά του περιηγητή και θα του προσφέρουν τον «ενδεικνύμενο» ασφαλή προσανατολισμό, αποκλείοντας ή ουδετεροποιώντας από τον ορίζοντά του άλλους χώρους - περιβάλλοντα της πόλης μέσα από την επιλεκτική διαδικασία της μη σημείωσης. Έτσι, ο αστικός χώρος εγγράφεται στις διανοητικές προσλαμβάνουσες των τουριστών, στο σύστημα των προεγκαθιδρυμένων αντιλήψεων και εννοιών που αυτοί γνωρίζουν και μέσω αυτού επιδιώκουν να αποκωδικοποιήσουν τα σημεία κατανοώντας ταυτόχρονα τα νοήματά τους.¹¹⁴ Η «κατασκευή της ορατότητας» των επισκεπτών από τα επίσημα κείμενα μετατρέπει την πόλη σε ένα οργανωμένο πεδίο υποκειμενικών τόπων απ' όπου εξοβελίζονται οι εικόνες της καθημερινότητας.¹¹⁵ Παράλληλα, οι οδηγοί των πόλεων «αποτελούν ένα ξεχωριστό είδος λογοτεχνικής παραγωγής, μια λογοτεχνία της υποδοχής, προϊόν της ιστορίας της γεωγραφικής κινητικότητας και της υποδοχής», το οποίο πρέπει να συνεξετάζεται με άλλα είδη της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας.¹¹⁶

Οι δύο από τους τρεις οδηγούς που είναι συνταγμένοι από Έλληνες δεν εντάσσονται σε καμιά γενεαλογία ελληνικών τουριστικών κειμένων με επίκεντρο την Αθήνα.¹¹⁷ Δεν πρόκειται, με άλλα λόγια, για μετεξελιγμένα αφηγήματα παρουσίας μιας πόλης σε σχέση με το μεταβαλλόμενο επίπεδο των δυνατοτήτων της τυπογραφίας, το χαρακτήρα οργάνωσης των ξενοδοχειακών υπηρεσιών, τους διαφορετικούς κάθε εποχή αποδέκτες της πληροφορίας και τη μεταβολή του πολιτικού πλαισίου. Ο οδηγός του Baedeker, αντίθετα, αποτελεί μέρος του νέου τύπου οδηγών πόλης που εμφανίζονται τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα (περίοδο κατά την οποία ο οργανωμένος τουρισμός κάνει τα πρώτα του βήματα), οι οποίοι επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην ανάδειξη της πόλης ως θεάματος και ως χώρου αναψυχής και απόλαυσης.¹¹⁸ Για το λόγο αυτόν, χωρίς να αμφισβητούμε τη σκοποθεσία και την αφηγηματική δομή τους που προσιδιάζει σε αυτήν των οδηγών, πιστεύουμε ότι θα πρέπει να τους αναγνώσουμε ταυτόχρονα και ως κείμενα της ιδεολογικοπολιτικής συγκυρίας της εποχής, ως μέρη ενός ευρύτερου –και όχι μόνο τουριστικού– εθνικού λόγου που παράγεται και προωθείται με αφορμή τους Αγώνες, με παραλήπτες τους ξένους επισκέπτες.

Όλοι οι οδηγοί εμφανίζουν κοινή δομή αφήγησης. Αφού δώσουν το απαραίτητο

114. Penny Travlou, «Go Athens. A journey to the centre of the city», στο Simon Coleman/Mike Crang (επιμ.), *Tourism. Between Place and Performance*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη 2002, σ. 108-127.

115. Εντούτοις, τέτοιου τύπου αναπαραστάσεις δεν αντανακλούν και τους τρόπους με τους οποίους οι ίδιοι οι τουρίστες προσλαμβάνουν την πόλη. Ο κανονιστικός λόγος των οδηγών δεν παραμένει απρόσβλητος από τη διάθεση των ιδίων των υποκειμένων να παραβιάζουν τα σύνορα που αυτός θέτει. Σύγχρονες μελέτες, στηριγμένες σε λιγότερο επίσημα κείμενα παρουσίας της πόλης (όπως κείμενα περιοδικών και εφημερίδων) αλλά και σε ταξιδιωτικά ημερολόγια, αμφισβήτησαν από τη μια τη σχηματική προσέγγιση της συμμετοχικής σχέσης του υποκειμένου στο χώρο μόνο μέσω της όρασης, αποκλείοντας τις υπόλοιπες αισθήσεις, και από την άλλη υποστήριξαν ότι οι τουρίστες επιλέγουν συχνά να κινηθούν στο πλαίσιο μιας πόλης ανεξάρτητα από τον οδηγό, «σπάζοντας» τα φαντασιακά σύνορα απομόνωσης συγκεκριμένων τόπων από άλλους οι οποίοι χαρακτηρίζονται επικίνδυνοι ή κατώτεροι των τουριστικών προσδοκιών. Βλ. Gruen, «Everyday attractions», ό.π.

116. Για τον λογοτεχνικό χαρακτήρα των οδηγών πόλεων και τον όρο «λογοτεχνία της υποδοχής», βλ. Gilles Chabaud, «Les guides de Paris: Une littérature de l'accueil?», στο Daniel Roche (επιμ.), *La Ville promise. Mobilité et accueil à Paris (fin XVIIe - début XIXe siècle)*, Fayard, Παρίσι 2000, σ. 77-108, και συγκεκριμένα σ. 79.

117. Démétrius Georgiades, *De Paris à Athènes*, ό.π.: *Guide d'Athènes. Comité des Jeux Olympiques*, ό.π.

118. Chabaud, «Les guides de Paris», ό.π.

πληροφοριακό υλικό για το ταξίδι, το κλίμα και τη διαμονή στην πόλη, αναφέρονται στο αθηναϊκό ιστορικό παρελθόν, παρουσιάζουν την εικόνα της σύγχρονης πόλης και αφιερώνουν ένα μέρος στην περιγραφή της σύγχρονης Ελλάδας με άξονες την πολιτική κατάσταση, τις παραγωγικές σχέσεις και το επίπεδο της οικονομίας και, τέλος, τα κοινωνικά ήθη. Παρά την εξωτερική ομοιότητα της αφηγηματικής δομής, οι αφηγηματικές στρατηγικές και η επιχείρηση νοηματοδότησης της πόλης αποκλίνουν κατά πολύ. Οι σημαντικές διαφοροποιήσεις παρατηρούνται μεταξύ ελληνικών και ξένων οδηγών· αποχρώσεις διαφοροποίησης όμως συναντάμε και μεταξύ των ελληνικών.

Οι οδηγοί του Γεωργιάδη και της ΕΟΑ πλαισιώνουν την πόλη των Ολυμπιακών με συστηματικές αναφορές στο παρελθόν της. Στον οδηγό του Γεωργιάδη η έναρξη του αθηναϊκού παρελθόντος εντοπίζεται στην προϊστορική εποχή και η διάκριση των ιστορικών φάσεων ακολουθεί τις φάσεις της εθνικής ιστοριογραφίας και την αντίστοιχη νοηματοδότηση: κορυφαία περίοδος θεωρείται ο 5ος αιώνας π.Χ., οι επόμενες περίοδοι χαρακτηρίζονται ως χρόνοι σταδιακής παρακμής και κρίσης, ενώ ο όρος «κατοχή» τιτλοφορεί κάθε επόμενη ιστορική φάση, εκτός από την περίοδο της μακεδονικής κυριαρχίας, όπου συναντάμε τον όρο «μακεδονικό προτεκτοράτο». Ακολουθούν η «ρωμαϊκή κατοχή», η «φράγκικη κατοχή», μεσολαβεί η «Βυζαντινή Ελλάδα» –η αποκατάσταση δηλαδή των πάλαι ποτέ «σκοτεινών χρόνων» της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από το πάντρεμα της αρχαιότητας με τον χριστιανισμό–, και η «τουρκική κατοχή». Ο κύκλος των εθνικών και αθηναϊκών περιπετειών κλείνει με την «πνευματική αφύπνιση της Ελλάδος», την Ελληνική Επανάσταση και τη «σύγχρονη Αθήνα».¹¹⁹ Ο οδηγός της ΕΟΑ είναι σύντομος στις ιστορικές αναφορές του και «αθηνοκεντρικός». Η αθηναϊκή ακμή εντοπίζεται στους Περσικούς Πολέμους και τον Περικλή, και ακολουθεί η μακραίωνη παρακμή μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, τη μακεδονική κατάκτηση και τη «βυζαντινή βασιλεία», η οποία λήγει με τον εθνικό αγώνα του 1821 και την έλευση του Όθωνα.¹²⁰ Το σχετικό κείμενο είναι συνταγμένο από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο, καθηγητή Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο και μέλος της Επιτροπής.

Η ανάδειξη της ελληνικής ιδιαιτερότητας κατέχει κυρίαρχική θέση στον οδηγό του Γεωργιάδη. Ο συγγραφέας εφιστά την προσοχή στους ξένους που ενδιαφέρονται να επισκεφτούν την Ελλάδα λέγοντας ότι «δεν είναι μια συνηθισμένη χώρα που την επισκεπτόμαστε μόνο για ευχαρίστηση ή για χαλάρωση και ξεκούραση, όπως μια λουτρόπολη, ή για να θαυμάσουμε αποκλειστικά τις ομορφιές της φύσης, όπως την Ελβετία. Περισσότερο και από την Ιταλία, η Ελλάδα θα πρέπει να είναι αντικείμενο μελέτης [...]. Ακόμα και ο λιγότερο μορφωμένος εντυπωσιάζεται από αυτά τα μεγάλα ιστορικά ονόματα που του έμαθαν να ψελλίζει στην παιδική του ηλικία [...]. Η ιστορία που ήταν μέχρι πρότινος μια ιδέα, μια άσκηση μνήμης ή, για κάποιους, αντικείμενο φιλοσοφικής πραγματείας, αυτή η ιστορία της πρώτης περιόδου της ανθρωπότητας, αποκαλύπτεται μπροστά του».¹²¹

Το διδακτικό ύφος του Γεωργιάδη προς τον γαλλόφωνο τουρίστα επινοεί έναν δια-

119. Georgiadès, *De Paris à Athènes*, ό.π., σ. 135-192.

120. *Guide d'Athènes*, ό.π. σ. 44-50.

121. Georgiadès, *De Paris à Athènes*, ό.π., σ. 14-15.

φορετικό τουριστικό προσορισμό από όσους μέχρι τότε συνήθιζε να επισκέπτεται, και ταυτόχρονα ένα διαφορετικό υποκείμενο του θεάσθαι. Υποβαθμίζοντας τους οικείους τόπους του γαλλόφωνου τουρισμού, καθώς τους χαρακτηρίζει έμμεσα ως κενούς ιστορικής σημασίας και προορισμένους μόνο για σωματική απόλαυση, αξιολογεί την Ελλάδα ως έναν οντολογικό τόπο της ανθρώπινης ύπαρξης, το καταγωγικό πεδίο του ανθρώπινου πολιτισμού, στον οποίο ο σχεπτόμενος τουρίστας βλέπει μπροστά του να του αποκαλύπτεται η ουσία της γνώσης. Ο Γεωργιάδης φαίνεται ότι είναι ενήμερος του τουριστικού πολιτισμού της χώρας στην οποία ζει, πιθανότατα δε είναι και ο ίδιος κοινωνός του. Θα μπορούσε βέβαια κάποιος να του επισημάνει με μεγάλη ευκολία την κεντρική θέση της φύσης στη μυθολογία των κατοίκων των πόλεων, και ιδιαίτερα των μεσαιών και ανώτερων στρωμάτων, όπως βέβαια και την αυξανόμενη σημασία των πρακτικών διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου, μία εκ των οποίων ήταν η επίσκεψη των λουτροπόλεων. Θα πρόσθετε επίσης ότι ο νεοκλασικισμός και η λατρεία της αρχαιότητας είχαν ήδη την έδρα τους στη Ρώμη και σε άλλες ιταλικές πόλεις. Παρ' όλα αυτά, ο έλληνας ομογενής αρθρώνει στην προκειμένη περίπτωση έναν τουριστικό λόγο βασισμένο στην προώθηση εικόνων και αισθήσεων που θα λειτουργούσαν ως έλξη σε ένα ανταγωνιστικό πλαίσιο για το ποιος τόπος εμπερικλείει «αυθεντικότερα» την ομορφιά της φύσης και την αρχαιότητα.

Ωστόσο, η συνεισφορά του Γεωργιάδη στην άτυπη μάχη μεταξύ αρχαιότητας και νεωτερικότητας είναι καταφανώς σε βάρος της πρώτης. Τα υλικά σήματα του αρχαίου παρελθόντος εξοβελίζονται στο κεφάλαιο «Curiosités»¹²² και ο συγγραφέας περιορίζεται στην περιγραφή των σημαντικότερων μνημείων αφήνοντας, όπως σημειώνει ο ίδιος, τη διεξοδικότερη παρουσίασή τους στους ειδικούς. Παράλληλα, δεν κάνει την παραμικρή μνεία στα βυζαντινά μνημεία της πόλης. Ο οδηγός της Επιτροπής αντίθετα αφιερώνει πολλές (σε σχέση με την ευσύνοπτη έκτασή του) σελίδες στην παρουσίαση των αρχαίων μνημείων· αυτές μάλιστα καταλαμβάνουν κεντρική θέση, αμέσως μετά το κεφάλαιο για την ιστορία της πόλης.¹²³ Και στις δύο περιπτώσεις οι οδηγοί μοιάζει να απευθύνονται περισσότερο σε αναγνώστες παρά σε περιηγητές που θα βασιστούν σε αυτούς. Τα ίχνη του παρελθόντος (μνημεία, μουσεία) και η πόλη του παρόντος (δρόμοι, πλατείες, κτήρια) συγκροτούν δύο κλειστά σύνολα χωρίς καμιά επικοινωνία μεταξύ τους. Η χρονική αφήγηση όχι μόνο διακρίνει με σαφήνεια το παρελθόν της πόλης από το παρόν της, αλλά κατασκευάζει επιπλέον και δύο διαφορετικούς τόπους, χωρίς κοινά σημεία. Τα μνημεία της πόλης λοιπόν αποκολλώνται από την τουριστική τελετουργία, την περιήγηση, και κατά συνέπεια από την κατασκευή της ορατότητας, καθώς από σημεία αναγνώρισης και αποκωδικοποίησης εννοιών και κατανόησης του νοήματος μετατρέπονται τα ίδια σε νοήματα. Όπως θα δούμε παρακάτω, οι ξένοι οδηγοί αποτυπώνουν μια διαφορετική αντίληψη για τη σχέση παρελθόντος-παρόντος στο σώμα της πόλης.

Οι όποιες διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο οδηγών μπορούν ενδεχομένως να ιδωθούν ως αποτέλεσμα του διαφορετικού χαρακτήρα τους: ο οδηγός της ΕΟΑ είναι πρώτα απ' όλα ένα επίσημο κείμενο, συνταγμένο από πανεπιστημιακούς καθηγητές, αποτυπώ-

122. Στο ίδιο, σ. 263-271.

123. *Guide d'Athènes*, ό.π., σ. 50-69.

νει το πνεύμα της Επιτροπής στην οποία άρχει ο διάδοχος του θρόνου και υπακούει σε μια συγκεκριμένη δομή και θεματική οικονομία, εξαιτίας της ευσύννοπτης μορφής του ως οδηγού. Ο Γεωργιάδης δεν αντιμετωπίζει ανάλογες δεσμεύσεις. Παρ' όλα αυτά όμως δεν θα πρέπει να μας διαφύγει η κοινή αφηγηματική επιλογή να διαχωριστεί το παρελθόν της πόλης από το παρόν της. Τη συγκεκριμένη υπόθεση μπορούμε να την ανιχνεύσουμε όταν στρέψουμε την προσοχή μας στους τρόπους παρουσίασης του αθηναϊκού και του εθνικού 19ου αιώνα, καθώς επίσης και στους τρόπους με τους οποίους κατασκευάζεται η χωροταξική σχέση μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης Αθήνας μέσα από τα υλικά σήματα της καθημιάς. Στον οδηγό της ΕΟΑ η ιστορία των Αθηνών κλείνει με αναφορά στις καλλιμάρμαρες οικοδομές της πόλης «οι οποίες, εβδομήντα χρόνια μετά [την Επανάσταση] αναδεικνύουν την πόλη σε πολιτική και πνευματική μητρόπολη του νέου ελληνισμού». Αμέσως μετά αρχίζει η περιγραφή της σύγχρονης Αθήνας με τίτλο «Η νέα πόλις». Στον οδηγό του Γεωργιάδη η «Athènes moderne» αποτελεί επίσης ξεχωριστή ενότητα. Εδώ ο αθηναϊκός 19ος αιώνας παρουσιάζεται ως περίοδος εντυπωσιακών αλλαγών στη φυσιογνωμία της πόλης, καθώς μια αναγεννητική πνοή διαπερνά όλους τους τομείς της ζωής. «Όταν ο Όθωνας ανακηρύχθηκε πρώτος βασιλιάς της Ελλάδας, η Αθήνα ήταν μια άθλια πόλη με μερικές χιλιάδες κατοίκους οι οποίοι ζούσαν μέσα σε ερειπωμένες τρώγλες. Σε όλη την Αθήνα δεν βρέθηκε ένα σπίτι που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως προσωρινή κατοικία για τον βασιλιά [...]. Μισός αιώνας πέρασε και οι αλλαγές που επέφερε στην Αθήνα είναι τέτοιες που αν δεν υπήρχε η Ακρόπολη η πόλη δεν θα αναγνωριζόταν».¹²⁴ Ο Γεωργιάδης διακρίνει εμφατικά μια υποπερίοδο αθηναϊκής ανάπτυξης στο πλαίσιο του 19ου αιώνα. Πρόκειται για την περίοδο μετά το 1870, όταν η σταδιακή έλευση των ομογενών στην πρωτεύουσα συνοδεύτηκε από την ανέγερση πολλών οικιών και δημόσιων κτηρίων, με αποτέλεσμα «η Αθήνα να είναι όχι μόνο ασύγκριτη εξαιτίας της ομορφιάς των ερειπίων της, αλλά και άξια να τα εμπερικλείει. Με τα μέγαρά της από απαστράπτον πεντελικό μάρμαρο, τους κήπους της, τα μνημειακά οικοδομήματα, τους πλατείς δρόμους της, [η Αθήνα είναι] μια από τις πιο αξιοπερίεργες πρωτεύουσες και πιο ευχάριστες πόλεις της σύγχρονης ζωής».¹²⁵

Η υπογράμμιση της εξαιρετικής προσόδου που έχει σημειωθεί στην Αθήνα μέσα σε μερικές μόνο δεκαετίες λειτουργεί αθροιστικά στη βάση της ανάδειξης της αθηναϊκής ετερότητας ως προς το ίδιο της το παρελθόν: από τη μια απέναντι στο καθεστώς ανελευθερίας και υποδούλωσης, ώστε «είκοσι αιώνες» ανυπαρξίας να ισοσκελίζονται με επτά δεκαετίες αυτοδιάθεσης, και από την άλλη στο λαμπρό αρχαίο παρελθόν της, ώστε η σύγχρονη Αθήνα να μην αντιμετωπίζεται ως απλό επιβίωμά του αλλά άξια «να εμπερικλείει τα αρχαία ερείπια». Η συνεκδοχική εκφορά της αθηναϊκής μεταμόρφωσης μέσω της ανοικοδόμησης και της προοδευτικής αντικατάστασης των «ερειπίων» και των «χαλασμάτων» με οικήματα τα οποία «θα μπορούσαν να παρομοιαστούν με παλάτια», με την έλευση του πρώτου βασιλιά, παρακολουθεί την κυρίαρχη μεταφορά της αναγεννημένης Ελλάδας, ιδιαίτερα τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες, μετά την πολυετή οθωμανική κατάκτηση.

124. Georgiadès, *De Paris à Athènes*, ό.π., σ. 190-191.

125. Στο ίδιο, σ. 191.

Η προσπάθεια ανασκευής της στερεοτυπικής εικόνας σύμφωνα με την οποία οι ξένοι αντιμετώπιζαν την Ελλάδα ως επιβίωμα ενός λαμπρού παρελθόντος έχει ως στόχο, κατά πρώτον, ένα μέρος της συγγραφικής περιηγητικής παράδοσης που ήταν υπεύθυνο για την παραγωγή της (ο Γεωργιάδης χρησιμοποιεί συστηματικά πολλά παραθέματα από περιηγητικά κείμενα, κυρίως γαλλικά, προκειμένου να μιλήσει για την Αθήνα). Κατά δεύτερον, στοχεύει στην ανασκευή των αρνητικών εντυπώσεων από την πτώχευση του 1893, από την αδυναμία με άλλα λόγια του οικονομικού και πολιτικού συστήματος να διαχειριστεί το ζήτημα του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας και κατ' επέκταση να την εκμοντερνίσει. Στον οδηγό του ο Γεωργιάδης αφιερώνει μεγάλο αριθμό σελίδων στην οικονομική και νομοματική κατάσταση της χώρας, επιχειρώντας να εξηγήσει το χρονικό της πτώχευσης και ταυτόχρονα να ανασκευάσει τις άδικες, κατά την άποψή του, κατηγορίες που διατυπώθηκαν εναντίον της Ελλάδας. Το θέμα λοιπόν ήταν να προβληθεί η νεωτερική εκδοχή της Ελλάδας –και αυτό θα συνέβαινε μέσω της πρωτεύουσάς της– και ταυτόχρονα να δημιουργηθεί το κατάλληλο κλίμα ώστε οι ξένοι να κατανοήσουν τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, προτού την απαξιώσουν χάριν της αρχαιότητας. Κάτι τέτοιο θα ήταν δυνατό όταν επικέντρωναν την προσοχή τους όχι στην εποχή των μαρμάρων αλλά στο παρελθόν της μακραιωνής κατάκτησης, για να διαπιστώσουν εύκολα ένα δεύτερο «θαύμα» που είχε συντελεστεί, αυτό της ελληνικής αναγέννησης μέσα από τα ερείπια. Βρισκόμαστε, κατά τη γνώμη μας, μακριά από τις ευρωπαϊκές προσδοκίες –και τη διάψυσή τους–, μετά την Ελληνική Επανάσταση, ότι το νέο βασίλειο θα αποτελούσε αναβίωση του αρχαίου κόσμου, πεποίθηση την οποία είχαν υιοθετήσει και οι ίδιοι οι Έλληνες. Το ερώτημα έπρεπε να επαναδιατυπωθεί όχι πια με όρους αναβίωσης, γεγονός που, όπως είχε αποδειχθεί, είχε καταδικάσει το παρόν να ζει ως τραγικό επιβίωμα στη σκιά του παρελθόντος, αλλά με όρους ρήξης απέναντι σε άλλα παρελθόντα, αφενός της κατάκτησης και αφετέρου το πρόσφατο, αυτό των πρώτων δεκαετιών του ελληνικού κράτους, με όρους επανοικείωσης της αρχαιότητας μέσω μιας επιλεκτικής ταύτισης μαζί της και αναζήτησης προϋποθέσεων για τη σύνδεση παρόντος και μέλλοντος. Ο Γεωργιάδης, αφού ζητήσει από τους ξένους να μην είναι αυστηροί με μια τόσο νέα χώρα, επιχειρεί να παρουσιάσει την πολιτική, οικονομική και κοινωνική κατάστασή της και δι' αυτού να εξηγήσει τις ελληνικές ιδιαιτερότητες και εκτροπές από το δυτικό παράδειγμα. Ο προβληματισμός όμως δεν είναι πια στη σχέση παρόντος-παρελθόντος αλλά παρόντος-μέλλοντος, γι' αυτό και χρησιμοποιεί ένα γνώριμο για τους Ευρωπαίους επιχείρημα: την πόλη ως σύμβολο της εξέλιξης. «Όσοι πιστεύουν ή αφήνονται να πιστέψουν ότι η Ελλάδα είναι μια χώρα χωρίς αύριο, δεν έχουν παρά να επισκεφτούν τον Πειραιά και την Αθήνα. Θα εξέφραζαν τότε μια λιγότερο αυστηρή κριτική για το νέο βασίλειο».¹²⁶ Για την αλματώδη οικονομική πρόοδο του Πειραιά έχει ήδη κάνει ειδική μνεία.¹²⁷ Είναι ευνόητο ότι επιλέγει τις δύο μεγαλύτερες σε πληθυσμό πόλεις της χώρας υπονοώντας ότι η πρώτη εμπεριέχει τη νεωτερικότητα μέσα από την αίγλη που της προσδίδει η βασιλεία, τα μνημειώδη οικοδομήματα και βέβαια τα αρχαία μνημεία, ενώ η άλλη μέσα από την κεντρική θέση που κατέχει στην ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας.

126. Στο ίδιο, σ. 204. 127. Στο ίδιο, σ. 132-134.

Ας περπατήσουμε τώρα στους δρόμους της πόλης με τους δύο οδηγούς στα χέρια, ακολουθώντας τον προσανατολισμό που μας υποδεικνύουν.

Το πρώτο πράγμα που μας επιδεικνύει ο Γεωργιάδης από τη σύγχρονη Αθήνα δεν είναι ούτε τα μνημεία, ούτε τα ανάκτορα, αλλά το ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία», υπογραμμίζοντας ότι συγκρίνεται με τα αντίστοιχα πρώτης τάξης του Παρισιού. Αναζητώντας την ιστορικότητα της σύγχρονης Αθήνας δεν διστάζει να την ανακαλύψει στα «σύγχρονα μνημεία» της, όπως το συγκεκριμένο ξενοδοχείο, παρουσιάζοντας την ιστορία της επιχείρησης και υπογραμμίζοντας το γεγονός ότι αποτελεί σταθερά την πρώτη επιλογή υψηλών προσωπικοτήτων, ξένων και Ελλήνων, τόσο για τη διαμονή όσο και για την ποιότητα του φαγητού. Δεν παραλείπει δε να σημειώσει ότι το ξενοδοχείο είναι ο πυρήνας της αστικής κοινωνικότητας στην πρωτεύουσα.¹²⁸ Η δεύτερη κίνησή του είναι μια χειρονομία αποκατάστασης: η διαμονή συνοδεύεται από την άνετη και πολυτελή μετακίνηση στην πόλη, και στο σημείο αυτό σπεύδει να υπερασπιστεί τους έλληνες αμαξάδες ανασκευάζοντας την κακή φήμη που έχουν αποκτήσει εξαιτίας των υψηλών τιμών στα κόμιστρα.¹²⁹ Η έμφαση του Γεωργιάδη στην άνετη διαμονή και μετακίνηση στην πόλη δεν είναι τυχαία, αλλά θα πρέπει να τη δούμε στην προοπτική διατύπωσης ενός λόγου περί ελληνικού τουρισμού με επίκεντρο την πρωτεύουσα. Το κείμενό του συνδιαλέγεται με περιηγητικά κείμενα, οδηγούς αλλά και εφημερίδες. Οι δύο σελίδες που αφιερώνονται στην αποκατάσταση των αμαξάδων είναι η απάντηση στον Deschamps, ενώ ο ταξιδιωτικός οδηγός που συστήνει ενθέρμως είναι αυτός του Joanne. Προβληματιζόμενος γύρω από την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας υπογραμμίζει την αναγκαιότητα να ξεκινήσει «η βιομηχανία εκμετάλλευσης των ξένων», αναζητώντας παράλληλα και τους λόγους για τους οποίους οι τελευταίοι, παρότι η Ελλάδα έχει καλύτερο κλίμα από την Ελβετία και την Ιταλία, δεν την επιλέγουν ως τόπο διακοπών. Επισημαίνοντας ότι το κυριότερο πρόβλημα είναι η απουσία ανέσεων και υποδομών (ξενοδοχεία, δρόμοι, κήποι), παραθέτει άρθρα εφημερίδων τα οποία έχουν συνταχθεί με βάση τις διαπιστώσεις υψηλά ιστάμενων αλλοδαπών που επιχειρηματολογούν υπέρ της δημιουργίας των προϋποθέσεων για τη μετατροπή της Ελλάδας σε πόλο έλξης τουριστών.¹³⁰

Ο Γεωργιάδης, ξεναγώντας τους τουρίστες στη σύγχρονη Αθήνα συστηματοποιεί την εικόνα μιας νεωτερικής πρωτεύουσας αρθρωμένης γύρω από τη μνημειακότητα των κτηρίων της και τη δημιουργική διαχείριση του ελεύθερου χρόνου, όπως αυτή εννοείται με τις επισκέψεις στα διάφορα μουσεία και τους περιπάτους στις μεγάλες και άνετες λεωφόρους και τους κήπους. Η ορατότητα της πόλης, όπως και στις εφημερίδες, εξαντλείται σε έναν αυστηρά οριοθετημένο χώρο, στον οποίο συντελούνται συγκεκριμένες πρακτικές διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου και προσφέρονται οι ανάλογες υπηρεσίες. Επιπλέον, η σύλληψη της αρχαίας Αθήνας μέσα από τα χνάρια των μνημείων δεν συνθέτει με τη σύγχρονη έναν ενιαίο αστικό χώρο περιδιάβασης στον οποίο οι καθημερινές λειτουργίες της πόλης, όπως το παζάρι στην περιοχή της Στοάς του Αττάλου ή ο περίπατος στους κήπους των ανακτόρων, συνοδεύονται από την ανάδειξη των μνημείων και της καθημερινότητας των προγόνων. Αυτού του τύπου την αναπαράσταση της πόλης τη συναντάμε κατεξοχήν στους ξένους οδηγούς της εποχής, όπως του Baedeker. Ο Γεωρ-

128. Στο ίδιο, σ. 192-198. 129. Στο ίδιο, σ. 199-201. 130. Στο ίδιο, σ. 227-232.

γιάδης γνωρίζει πολύ καλά ότι μια ανάλογη στρατηγική αφήγησης θα οδηγούσε αναπόφευκτα στην υποβάθμιση της σύγχρονης πόλης εξαιτίας της γοητείας των ερειπίων.

Στον οδηγό της ΕΟΑ η παρουσίαση των αρχαιοτήτων ακολουθεί την ιστορική περιодολόγηση και η προσοχή του συντάκτη του συγκεκριμένου κεφαλαίου (του καθηγητή Λαογραφίας Νικόλαου Πολίτη) επικεντρώνεται στην κατάδειξη των ορίων της παλαιάς σε σχέση με τη σύγχρονη πόλη με βάση τα τείχη.¹³¹ Η σαφής διάκριση των δύο πόλεων σύμφωνα με τα ίχνη των ανασκαφών, πέρα από το ότι ενδύει με την εγκυρότητα του επιστημονικού λόγου τη χωροταξική εξέλιξη της σύγχρονης πόλης, υποδεικνύει παράλληλα ότι η τελευταία ήταν προϊόν πολιτικής απόφασης ώστε τα μνημεία της αρχαιότητας, σύμβολα μιας άλλης αστικότητας, να κατέχουν τον δικό τους διακεκριμένο χώρο.

Όπως και στον οδηγό του Γεωργιάδη, έτσι και στον οδηγό της ΕΟΑ, ο αστικός χώρος οριοθετείται από τα οικοδομήματα της νεωτερικότητας, με μια σημαντική διαφορά: οργανική θέση αξιοθέατου στην πόλη κατέχουν πλέον τα βυζαντινά μνημεία και οι σύγχρονες εκκλησίες. Σε αντίθεση με τα κλασικά μνημεία, ό,τι βυζαντινό ή ελληνοβυζαντινό εντάσσεται σε ένα αδιάσπαστο συνεχές ποικίλων κτηρίων-συμβόλων από την πλατεία Ομονοίας μέχρι και την οδό Ερμού, όπου και τερματίζεται με τα ερείπια βυζαντινών ναών γύρω από τη Μητρόπολη. Η δεύτερη αξιοσημείωτη παρατήρηση είναι το γεγονός ότι η ξενάγηση δεν αρχίζει από το σύμβολο της πολιτικής εξουσίας, τα ανάκτορα, αλλά από την πλατεία Ομονοίας, με πρώτο κτήριο-σταθμό το Δημαρχείο. Ο επισκέπτης συναντά τα ανάκτορα, αφού πρώτα έχει εισέλθει στο Ζάππειο ανεβαίνοντας την οδό Ερμού και έχει προχωρήσει στην οδό Κηφισίας. Η πλατεία Συντάγματος και τα ανάκτορα λειτουργούν ως αφετηρία για την κάθοδο της λεωφόρου Πανεπιστημίου. Στη διάρκεια της περιδιάβασης ο επισκέπτης δεν αναγνωρίζει μόνο τα σύμβολα μιας σύγχρονης πόλης, πληροφορείται επιπλέον τους δημιουργούς της. Με δεδομένο ότι οι συχνές αναφορές στο κάλλος των κτηρίων και στην αισθητική της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής γίνονται με βάση τα ιδιωτικά μέγαρα και τα δημόσια κτήρια, η εκδοχή της Αθήνας ως πόλης της μοναρχίας μοιάζει αναμικτή μπροστά στην εκδοχή μιας πόλης των ομογενών. Ο επισκέπτης, με τη βοήθεια του οδηγού, αντικρίζει μια «πλήρως εξοπλισμένη» σύγχρονη πόλη: δημόσια κτήρια (υπουργεία και τράπεζες), πνευματικά ιδρύματα (Πανεπιστήμιο, Πολυτεχνείο, Βιβλιοθήκη, εκπαιδευτήρια, αρχαιολογικές σχολές, λέσχες), ιδρύματα πρόνοιας (νοσοκομεία, ορφανοτροφεία, άσυλα), αθλητικούς χώρους (Παναθηναϊκό Στάδιο), εκθεσιακούς χώρους (Ζάππειο), χώρους δημιουργικού ελεύθερου χρόνου (θέατρα), χώρους πρασίνου (κήποι).

Στην κανονιστική οργάνωση της τουριστικής ματιάς σημαντική θέση κατέχει η επικέντρωση της προσοχής στην αισθητική κάποιων από τα παραπάνω οικοδομήματα. Μπροστά στο κτήριο του Πανεπιστημίου, για παράδειγμα, ο περιπατητής καλείται να γίνει επισκέπτης του χώρου, καθώς ο οδηγός τον πληροφορεί για τα διακοσμημένα τμήματα του κτηρίου. Εκτός όμως από τα οικοδομήματα, ο οδηγός αναδεικνύει και μια άλλη διάσταση της σύγχρονης πόλης, την οποία δεν συναντάμε στον οδηγό του Γεωργιάδη. Πρόκειται για τη σημειοδότηση της σύγχρονης μνήμης στο πλαίσιο του αστικού χώρου. Τα μνημεία, και κυρίως τα αγάλματα των ηρώων και των φιλελλήνων, ως αναπαράστα-

131. *Guide d'Athènes*, ό.π., σ. 50-69.

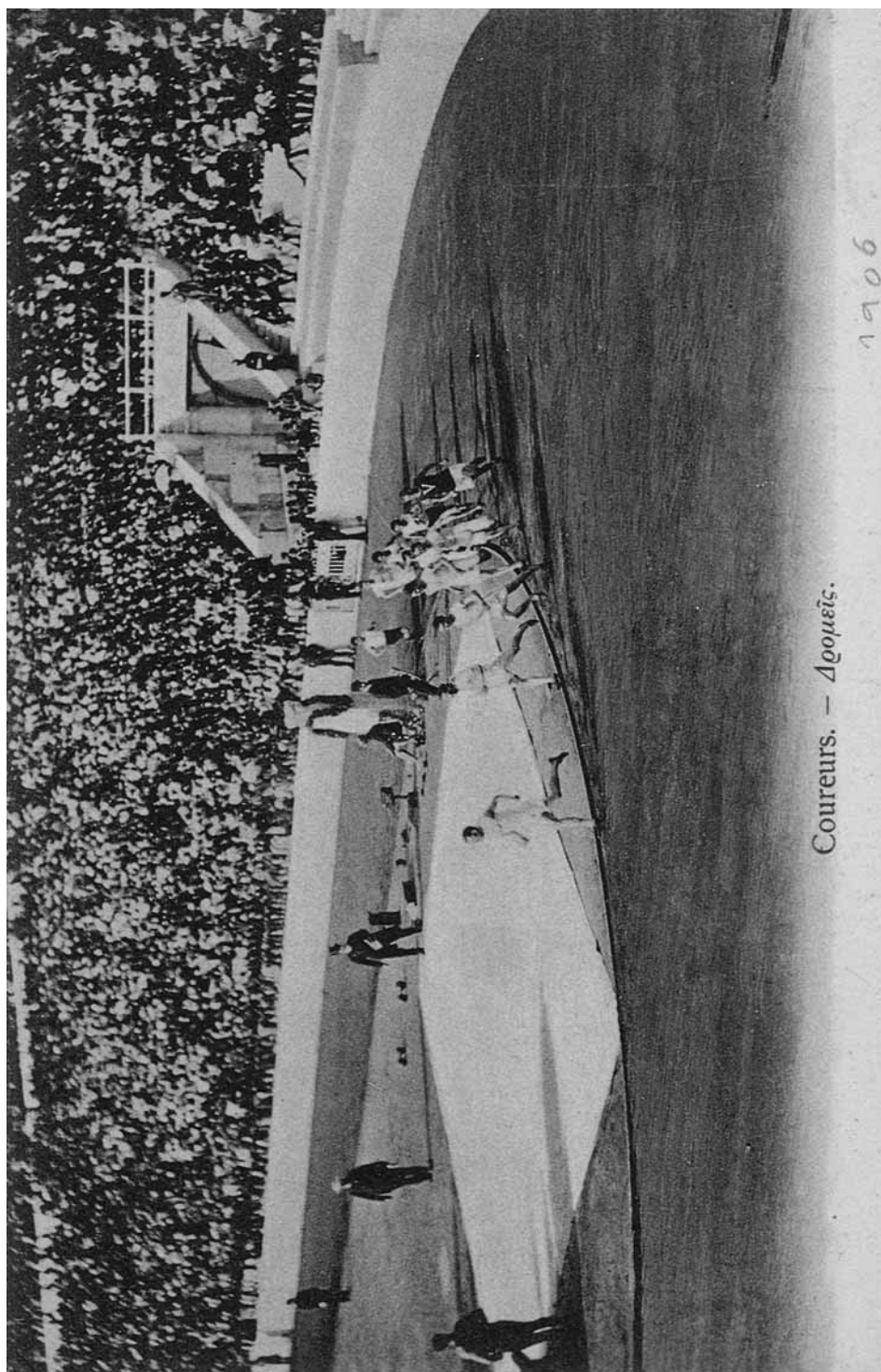
σεις του Αγώνα της Ανεξαρτησίας του 1821, καταλαμβάνουν περίοπτη θέση στις οδηγίες προσανατολισμού των ξένων επισκεπτών. Ταυτόχρονα, η υπόδειξη της μνημείωσης του αστικού χώρου με αφετηρία τη σύγχρονη ιστορία ενισχύει την πρόθεση των ιθυνόντων να αντιπαραβάλουν την οργανική σύνδεση του πρόσφατου παρελθόντος της πόλης με το ελπιδοφόρο παρόν απέναντι στη βαριά κληρονομιά της αρχαιότητας.

Η εικόνα της πόλης στον οδηγό της ΕΟΑ, όπως άλλωστε και στον Τύπο ή στον οδηγό του Γεωργιάδη, επινοείται στη βάση της αξιολόγησης και του αποκλεισμού του μεγαλύτερου μέρους της πόλης από τον ορίζοντα των τουριστών. Πρόκειται για τις φτωχικές, πολυπληθείς και ταλαιπωρημένες από την έλλειψη στοιχειωδών υποδομών συνοικίες που εκτείνονται στο νοτιοδυτικό τμήμα, αλλά ταυτόχρονα αγγίζουν και τα χωρικά όρια του οδηγού, όπως η καλαίσθητη πλατεία Ομονοίας. Οι δρόμοι που ξεκινούν για παράδειγμα από τη συγκεκριμένη πλατεία δεν οδηγούν στο Γκάζι ή το Μεταξουργείο, αλλά λειτουργούν ως σήματα για την έξοδο από την πόλη με κατεύθυνση προς τις εξοχές της ή ως δείκτες δημόσιων καταστημάτων και εκκλησιών. Η πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων, ωστόσο, δεν ταυτίζεται μόνο με έναν αυστηρά καθορισμένο χώρο στο πλαίσιο του οποίου η καθημερινότητα διαθλάται μέσα από τη μνημειακότητα των κτηρίων της, τις εκδοχές του καταναλωτισμού και του ελεύθερου χρόνου· αποκτά συγχρόνως την όψη ενός σκηνικού χωρίς την παραμικρή παρουσία βάθους και προοπτικής. Οι κάθετοι δρόμοι που συνδέουν τις μεγάλες λεωφόρους, συχνά στενοί, σκοτεινοί και βρόμικοι, μόλις μερικές εκατοντάδες μέτρα μακριά από τη σκηνή των ανακτόρων, των πλατειών και των λαμπρών κτηρίων, έχουν διαγραφεί από τον τουριστικό ορίζοντα, με αποτέλεσμα ο επισκέπτης να έχει την εντύπωση ότι μπορεί να κινηθεί μόνο κατά μήκος ακτινωτών δρόμων από την πλατεία Συντάγματος μέχρι την πλατεία Ομονοίας και αντίστροφα.

Η αναπαράσταση της Αθήνας την περίοδο των Ολυμπιακών Αγώνων και τα χαρακτηριστικά μιας κατασκευής της ορατότητας των επισκεπτών από τη μεριά των ελλήνων συντακτών των οδηγών γίνεται περισσότερο κατανοητή όταν συνεξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους παρουσιάζεται η πόλη από τους ξένους τουριστικούς οδηγούς.

Η έκδοση του 1889 του οδηγού του Baedeker¹³² για ταξιδιώτες με προορισμό την Ελλάδα, όπως και οι επόμενες του ίδιου εκδοτικού οίκου, αντιμετωπίζουν την ελληνική πρωτεύουσα ως χώρο επίσκεψης που συμπεριλαμβάνεται σε ένα ευρύτερο δίκτυο πόλεων της ανατολικής Μεσογείου. Οι ελληνικές πόλεις στα τέλη του 19ου αιώνα αποτελούν ενδιάμεσους σταθμούς του ευρωπαϊκού ταξιδιού προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τις πόλεις της, με προεξάρχουσα την Κωνσταντινούπολη. Θυμίζουμε επίσης ότι ένα μεγάλο μέρος των επισκεπτών της Αθήνας στη διάρκεια των Αγώνων αναμενόταν από την Αίγυπτο και τα τουριστικά θέρετρα του Καΐρου και της Αλεξάνδρειας. Προτού φτάσουν στην Ελλάδα και στην πρωτεύουσά της, οι ευρωπαίοι τουρίστες επισκέπτονταν πόλεις της Ιταλίας. Αν ο εξωπισμός της Ανατολής αναζητούνταν στις πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αιγύπτου, το «προσκύνημα» στο μεγαλείο της αρχαιότητας πραγματοποιούνταν στην Ιταλία. Η Ελλάδα και η Αθήνα, ως πολιτιστικοί και πολιτισμικοί τόποι, τοποθετούνταν στο ενδιάμεσο: ο οδηγός του Baedeker σημειώνει την πιθανή απογοήτευση του επισκέπτη όταν, με την άφιξή του στην Ελλάδα, αντικρίσει τις

132. Karl Baedeker, *Greece. Handbook for Travellers*, Λονδίνο 1889.

Coureurs. – Δρομείς.

1906

Δρομείς στο Στάδιο κατά τη Μεσολυμπιάδα τον 1906. [Φωτογραφητικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ85.47]

άθλιες συνθήκες έκθεσης των μνημείων και τις συγκρίνει με τις λαμπρές γκαλερί της Ρώμης και της Νάπολης.¹³³ Αυτό το πολιτιστικό έλλειμμα ωστόσο ισοσκελίζεται από τη στιγμή που γίνεται λόγος για τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα της αθηναϊκής πρωτεύουσας και τη γενικότερη πρόοδο του ελληνικού βασιλείου. Η εικόνα μιας χώρας και μιας πόλης ειδικότερα που ισορροπεί μεταξύ Δύσης και Ανατολής διατρέχει όλη την αφήγηση του Baedeker. Η Αθήνα, για παράδειγμα, με βάση τα χαρακτηριστικά της διαμονής (ξενοδοχεία και τιμές) θυμίζει τη Νάπολη και το Παλέρμο, ενώ ο πολεοδομικός σχεδιασμός της την κατατάσσει μεταξύ των πιο όμορφων και ορθολογικά σχεδιασμένων πόλεων της Ανατολής.¹³⁴ Ταυτόχρονα όμως η καθημερινή κοινωνική ζωή της, όπως και της Ερμούπολης, οδηγεί σε αποκαρδιωτικά συμπεράσματα καθώς έχει κανείς την εντύπωση ότι βλέπει μια καρικατούρα του γαλλικού τρόπου ζωής.¹³⁵ Η κατασκευή της εικόνας ενός κακέκτυπου της προηγμένης Δύσης συμπληρώνεται από την υπογράμμιση ότι όλοι οι πολίτες ασχολούνται με την πολιτική στον προσφιλή τους χώρο, τα καφενεία, και καταλήγει με την παρουσίαση του ελληνικού πολιτικού συστήματος και την καταδίκη του. Ακόμα και ο αλματωδώς προσδεύων εμπορικός και βιομηχανικός Πειραιάς του Γεωργιάδη χαρακτηρίζεται ως πόλη αδιάφορη για τους τουρίστες, εκτός από το μικρό αλλά ενδιαφέρον μουσείο αρχαιοτήτων της.

Αλλά ας εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους κατασκευάζεται η εικόνα της Αθήνας με αποδέκτες τους αναγνώστες του οδηγού. Όπως και στους συνταγμένους από Έλληνες οδηγούς, η ιστορία της πόλης είναι παρούσα από τους αρχαίους χρόνους μέχρι και την Επανάσταση.¹³⁶ Ταυτόχρονα με τα ιστορικά γεγονότα και τις περιόδους περιλαμβάνονται ποικίλες αναφορές στην ιστορία των μνημείων, γεγονός που καθιστά φανερή την πρόθεση των συντακτών η αφήγηση για το παρελθόν της πόλης να γίνεται αντιληπτή παράλληλα με τα έργα τέχνης. Έχει προηγηθεί άλλωστε πολυσέλιδη αναλυτική αναφορά στην ελληνική τέχνη.¹³⁷ Το συγκεκριμένο κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την επισημάνση ότι η επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας του νέου βασιλείου πραγματοποιήθηκε εξαιτίας του αρχαίου παρελθόντος της και όχι για άλλους λόγους, όπως η ανάπτυξη του εμπορίου ή της βιομηχανίας. Προστίθεται δε ότι η γοργή ανάπτυξη της οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στο ότι είναι η έδρα της βασιλείας.

Η απομυθοποίηση της σύγχρονης Αθήνας στα μάτια των ξένων και η παρουσίασή της ως προϊόντος πολιτικών αποφάσεων και σκοπιμοτήτων βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με την προσπάθεια των προηγούμενων οδηγών να συνδέσουν την Αθήνα με την ελληνική αναγέννηση. Επιπλέον, η τομή με την παλαιότερη εικόνα της πρωτεύουσας δεν εντοπίζεται στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, αλλά στην έλευση του Όθωνα και στο σχεδιασμό της νέας πόλης από τη βαναρική γραφειοκρατία με κατεύθυνση βόρεια και ανατολική, ώστε η περιοχή της Ακρόπολης να μην ενσωματωθεί στον αστικό ιστό. Η ξενική συμβολή στη διαμόρφωση του αθηναϊκού τοπίου αναγνωρίζεται με σημείο αναφοράς τις πρωτοβουλίες της βασιλείας και των αρχιτεκτόνων Hansen και Ziller, αλλά υπογραμμίζεται συνεχώς κατά τη διάρκεια όλης της ξενάγησης στην πόλη, με αφορμή τα οικοδομήματα και τους δημόσιους χώρους. Έτσι, εκτός από τα ανάκτορα, σημειώνεται η

133. Στο *ίδιο*, σ. xi. 134. Στο *ίδιο*, σ. xii. 135. Στο *ίδιο*, σ. lii.

136. Στο *ίδιο*, σ. 36-44. 137. Στο *ίδιο*, σ. lxx-cxiii.

αγγλικανική εκκλησία της οδού Φιλελλήνων, οι κήποι των Μουσών όπου αλλοδαποί θίασοι δίνουν θεατρικές παραστάσεις κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, το προτεσταντικό κοιμητήριο με τον τάφο του ιστορικού της νεότερης Ελλάδας (όπως επισημαίνεται) Finlay, τον πύργο-ρολόι κοντά στην πύλη του Αδριανού –δώρο του Elgin ως αντάλλαγμα για τα μάρμαρα του Παρθενώνα–, το μέγαρο του Schliemann στη λεωφόρο Πανεπιστημίου, ενώ τέλος παρουσιάζονται όλες οι αρχαιολογικές σχολές που πραγματοποιούν ανασκαφές στην Ελλάδα.

Η σύγχρονη και νεωτερική εκδοχή της πρωτεύουσας, αν και γίνεται αναγνωρίσιμη με τις αναφορές στα μοντέρνα κτήρια, στις μεγάλες λεωφόρους, στους χώρους αναψυχής και περιπάτου, δεν αποτελεί την κορυφαία αφηγηματική στρατηγική του οδηγού, όπως συνέβαινε με τους προηγούμενους. Σε εκείνους, ο ελληνικός χαρακτήρας της αναδεικνυόταν μέσα από τη μνημειακότητα των σύγχρονων κτηρίων της και τις προθέσεις των ιδρυτών τους. Στον οδηγό του Baedeker απουσιάζουν οι ομογενείς, ενώ παρούσα είναι η ευρωπαϊκή συμβολή στη γέννηση της νέας πόλης. Η ελληνικότητά της, όταν δεν απαξιώνεται με την καταδίκη της μίμησης ξένων προτύπων ζωής, ανιχνεύεται περιθωριακά σε σχέση με τους φυσικούς χώρους, όπως στο λαϊκό παζάρι της οδού Αιόλου με τους βιοτέχνες και τους τσαρουχάδες και τους Έλληνες με τις παραδοσιακές φορεσιές. Ανάλογη οριενταλιστικού τύπου ματιά συναντάμε και στον οδηγό του Joanne, με αφορμή την καταστροφή του παζαριού από την πυρκαγιά του 1884. Αν και εξαιρείται η νεοκλασική αρχιτεκτονική των κεντρικών κτηρίων, επισημαίνεται εντούτοις ότι η κατασκευή τους μαζί με την πολεοδομική ανασυγκρότηση των συνοικιών, ακόμα και των πιο παλαιών, αφαιρεί το εθνικό χρώμα από την πόλη. Σημειώνεται δε ότι η γραφικότητα του παζαριού έχει πια χαθεί για τους Ευρωπαίους.¹³⁸ Οι αναγνώστες του Baedeker δεν κινούνται σε μια πόλη-σκηνικό, όπως οι αναγνώστες των προηγούμενων οδηγών. Σε εκείνους η παλαιά πόλη και οι δρόμοι της απουσίαζαν. Στον ξένο οδηγό οι ευρύχωρες οδοί που θυμίζουν τις αντίστοιχες των δυτικοευρωπαϊκών πόλεων αντιδιαστέλλονται προς τα αναρίθμητα ελικοειδή δρομάκια τα οποία ξεκινούν από τις πλευρές τους. Το κρυμμένο τμήμα της πόλης όμως έρχεται στο φως με στόχο να αποκλειστεί από την τουριστική θέαση. Ο οδηγός επισημαίνει την έλλειψη καθαριότητας στους συγκεκριμένους δρόμους, ενώ προτείνει στον επισκέπτη να αποφύγει τις συνοικίες τους.

Οι διαφορές ωστόσο μεταξύ των ελληνικών και ξένων οδηγών δεν εδράζονται τόσο στην ανάδειξη συγκεκριμένων πτυχών μιας νεωτερικής πρωτεύουσας και στην υποβάθμιση κάποιων άλλων. Η επινόηση της ορατότητας για τον επισκέπτη από την πλευρά του οδηγού του Baedeker πραγματοποιείται στη βάση της παραδοχής ότι ενδιαφέρουσα και άξια προσοχής είναι η αρχαία Αθήνα και όχι βέβαια η σύγχρονη. Η πρώτη όμως δεν νοείται ως ένα χωριστό και με ασφάλεια περιχαρακωμένο οικιστικό σύνολο ερειπίων σε σχέση με τη δεύτερη – επιλογή την οποία συναντήσαμε στους προηγούμενους οδηγούς. Ο συγκεκριμένος οδηγός συνθέτει το αθηναϊκό τοπίο στη βάση της συνύπαρξης του παλαιού με το νέο, ξεδιπλώνοντας φυσικές καθημερινές εικόνες μπροστά στα μάτια του αναγνώστη-επισκέπτη και οργανώνοντάς τις πάντα γύρω από κάποιο επιμέρους κέντρο αναφοράς το οποίο αλλάζει θέση όσο ο επισκέπτης μετακινείται. Επίκεντρο της θέασης,

138. Guides Joanne, *Athènes et ses environs*, Παρίσι 1888-1889, σ. 29.

όπως καταλαβαίνει σταδιακά ο αναγνώστης-περιηγητής, είναι τα αρχαία μνημεία με προεξάρχοντα τον ιερό βράχο της Ακρόπολης. Ο περιηγητής στην πόλη καλείται από τον οδηγό να έχει την προσοχή του τεταμένη, καθώς του υποδεικνύονται συχνά οι θέσεις εκείνες από τις οποίες μπορεί να θεάται τον ιερό βράχο.¹³⁹ Αν η αρχαιότητα είναι το επίκεντρο του αθηναϊκού πανοράματος, η αφετηρία των βασικών αξόνων περιήγησης είναι τα ανάκτορα. Από εκεί μπορεί κάποιος ακολουθώντας κατεύθυνση προς Νότο να επεκτείνεται σταδιακά στους γύρω χώρους, όπως είναι οι βασιλικοί κήποι, το Ζάππειο, η αψίδα του Αδριανού, το Ολυμπίειο και το καλοκαιρινό θέατρο, οι κήποι των Μουσών και των Χαρίτων, ο αρχαίος Ιλισός και το μνημείο του Λυσικράτη. Σε ένα αξεδιάλυτο πλαίσιο, οι περιγραφές των μνημείων και η καθημερινότητα της αρχαίας Αθήνας διαπλέκονται με τις σύγχρονες λειτουργίες του αστικού χώρου και τα σύμβολα της εξουσίας, όπως οι περίπατοι και η θεατρική ζωή δίπλα ακριβώς στην έδρα της μοναρχίας. Από το παλάτι πάλι, και διαμέσου της πόλης και των εμπορικών της δρόμων (Ερμού και Αιόλου) μπορεί κάποιος να καταλήξει στο Θησείο, την Πνύκα και το μνημείο του Φιλοπάππου. Τα ανάκτορα γίνονται η αφετηρία για τις μεγάλες λεωφόρους με τα σημαντικά σύγχρονα κτήρια, σύμφωνα με τον οδηγό, όπως το Πανεπιστήμιο, τα υπουργεία, η Ακαδημία, το Ιλίου Μέλαθρον, το Δημαρχείο και το Βαρβάκειο στην οδό Αθηνάς. Η σκιά της Ακρόπολης όμως μοιάζει να πέφτει βαριά σε όλη την πόλη. Ο οδηγός, κλείνοντας την περιήγηση στο λόφο του Λυκαβηττού και προτού οδηγήσει τους επισκέπτες προς Βορρά με κατεύθυνση τις εξοχές της Αθήνας, δεν παραλείπει να διαπιστώσει ότι η καλύτερη θέα προς την πόλη είναι από ένα συγκεκριμένο σημείο στα μισά του λόφου· όσο κάποιος ανεβαίνει, βλέπει την Ακρόπολη να συρρικνώνεται και τελικά να χάνει τη σημασία της.¹⁴⁰

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Βασιλική Μοντάφη, την Έφη Αβδελά και τον Μήτσο Μπιλάλη για τη βιβλιογραφική υποστήριξη στη συγγραφή αυτής της μελέτης. Ιδιαίτερα, τον Ακη Παπαταξιάρχη για το χρόνο που αφιέρωσε συζητώντας τις υποθέσεις εργασίας μου και για τις βιβλιογραφικές υποδείξεις του.

139. Baedeker, *Greece*, ό.π., σ. 45, 89, 102.

140. Στο ίδιο, σ. 104.

Ο Νέος Κόσμος συναντά τον Αρχαίο

Αμερικανικά και ελληνικά βιώματα από την «αναβίωση» των Ολυμπιακών Αγώνων

ΕΛΕΑΝΑ ΓΙΑΛΟΥΡΗ

Παράλληλα με την ανάπτυξη της έννοιας του έθνους-κράτους, κατά τον 19ο αιώνα διαμορφώνεται και ένα σύνολο μύθων, συμβόλων, πρακτικών και αξιών, μια πλούσια παρακαταθήκη εννοιών από όπου άντλησε η εθνική ιδεολογία και ρητορική για να μεταδώσει τα μηνύματά της. Μια σειρά εθνικές και διεθνείς παραδόσεις καθιερώθηκαν, οι οποίες παρείχαν αφενός έναν τρόπο ταύτισης με τη «φαντασιακή κοινότητα» του έθνους και αφετέρου ένα φόρουμ επίδειξης και διαπραγμάτευσης του εθνικού γοήτρου, της προόδου και του κύρους εθνών-κρατών.¹ Πέρα από τα βασιλικά ιωβηλαία, την Ημέρα της Βασίλλης, το Γύρο της Γαλλίας, τον Τελικό Κυπέλλου και τις διεθνείς εκθέσεις, η τελευταία εικοσιπενταετία του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από τη διεθνή εξάπλωση του αθλητισμού, την ίδρυση διεθνών αθλητικών οργανώσεων, την ανάπτυξη του ανταγωνισμού μεταξύ εθνικών αθλητικών ομάδων και τη θέσπιση διεθνών κανόνων για συγκεκριμένα αθλήματα.² Η επιδίωξη για τη διάπλαση ενός καλογυμνασμένου και υγιούς σώματος αποτέλεσε μεταφορά της επιδίωξης για την οργάνωση μιας ισορροπημένης, αρμονικής και υγιούς κοινωνίας. Ο αθλητισμός, ως μέσο εκγύμνασης και βελτίωσης του ανθρώπινου κορμιού, προβλήθηκε ως ένα ακόμη μέσο για την επίτευξη πολιτικής και κοινωνικής ισορροπίας του εθνικού κορμού. Η καθιέρωση των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων το 1896 πρέπει συνεπώς να ερμηνευτεί με βάση το σκηνικό αυτών των διεθνών αθλητικών αναμετρήσεων του 19ου αιώνα, που πρόσφεραν στους συμμετέχοντες όχι μόνο ένα μέσο κατάταξης εαυτών και «άλλων», αλλά και ένα μέσο οριοθέτησης του συμβολικού τους χώρου σε εθνικό και διεθνές επίπεδο.

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στην αμερικανική συμμετοχή στην «αναβίωση» των Ολυμπιακών Αγώνων. Τόσο το πραγματικό όσο και το φαντασιακό ταξίδι στην Ελλάδα εξετάζεται ως διαδικασία κατά την οποία οι Αμερικανοί όχι μόνο ήρθαν σε επαφή με τη χώρα και το λαό που φιλοξένησε τους πρώτους αυτούς Αγώνες, αλλά συνάμα προσδιόρισαν εαυτούς μέσα από αυτή τη συνάντηση. Πολλές πτυχές των αμερικανικών εντυπώσεων γίνονται καλύτερα κατανοητές εάν τις εξετάσουμε σε αντιπαράβολή με αντίστοιχες ελληνικές. Για το λόγο αυτόν αντιπαρατίθενται αμερικανικά και

1. E. Hobsbawm, «Mass-producing traditions: Europe, 1870-1914», στο E. Hobsbawm/T. Ranger (επιμ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1983, σ. 263-307.

2. J. A. Maguire, *Global Sport: Identities, Societies, Civilizations*, Polity Press, Cambridge 1999.

ελληνικά βιώματα από το συγκεκριμένο γεγονός, ώστε να προβληθούν αφενός η ποικιλία των πολιτισμικών νοημάτων της «αναβίωσης» και αφετέρου ο αντίκτυπος που είχαν οι Αγώνες στην επαφή ανάμεσα στις διαφορετικές αυτές κουλτούρες. Μέσα από περιγραφές, εκτιμήσεις και αφηγήσεις αμερικανών και ελλήνων δημοσιογράφων, διανοουμένων, πολιτικών προσώπων και αθλητών, η παρούσα έρευνα έχει σκοπό να αναδείξει τους Ολυμπιακούς Αγώνες ως ένα δυναμικό πεδίο νεωτερικών εθνικών αυτοπροσδιορισμών, όπου παγκόσμιες ιδέες και πρακτικές μεταφράζονται, κατανοούνται και αναπροσαρμόζονται σε τοπικό επίπεδο, αλλά και ως τόπο όπου οι διαφορετικές κουλτούρες επικoinωνούν και «κατασκευάζουν» η μία την άλλη.

Ο αθλητισμός στην Αμερική κατά τα τέλη του 19ου αιώνα

Παρά το γεγονός ότι οι ΗΠΑ ήταν ένα νέο έθνος που μόλις συνερχόταν από την εμπειρία ενός εμφύλιου πολέμου (1860-1865), στα 1890 είχε ήδη προαχθεί σε βιομηχανική δύναμη υπερτερώντας της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας.³ Η ταυτόχρονη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και η αύξηση του ελεύθερου χρόνου συνέβαλαν στην αφύπνιση του ενδιαφέροντος του κόσμου για τα αθλήματα,⁴ ενώ η εξάπλωση των εθνικής εμβέλειας ΜΜΕ ενίσχυσε την ανάπτυξη των αθλημάτων θεάματος (spectator sports). Ο αθλητισμός απέβη σταδιακά για τον αμερικανό διανοούμενο και τη μεσαία τάξη αναπόσπαστο μέρος του εθνικού αυτοπροσδιορισμού τους.⁵

Τις δεκαετίες του 1870 και του 1880, παράλληλα με τα αθλήματα της ανώτερης τάξης, σημείωσαν σταδιακή ανάπτυξη και αθλήματα δημοφιλή στα λαϊκά στρώματα.⁶ Το 1879 ο Lloyd Bryce, αρχισυντάκτης της *North American Review*, μιας από τις παλαιότερες και πιο έγκριτες αμερικανικές εφημερίδες του τέλους του 19ου αιώνα, δημοσίευσε ένα κείμενο με τίτλο «Έκκληση για τον αθλητισμό» απευθύνοντας έκκληση για τον «εκδημοκρατισμό του αθλητισμού», που έως εκείνη την εποχή αποτελούσε προνόμιο των ανώτερων κυρίως τάξεων. Απηχώντας τα σημεία των καιρών, ο Bryce προέβλεπε ότι παράλληλα με άλλους αμερικανικούς πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς, τα λαϊκά αθλήματα θα «σφετερίζονταν το θρόνο που θα άφηναν κενό τα αθλήματα της προνομιάς τάξης».⁷ «Αυτό που επιτάσσει ο πατριωτισμός», ισχυριζόταν ο Bryce, είναι η ενθάρρυνση

3. S. D. Cashman, *America in the Gilded Age. From the Death of Lincoln to the Rise of Theodore Roosevelt*, New York University Press, Νέα Υόρκη/Λονδίνο 1988, σ. 15.

4. R. D. Knott, «The sport hero as portrayed in popular journalism 1886-1920», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, University of Tennessee, 1994, σ. 2-4, 31· R. D. Mandell, *The First Modern Olympics*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/Λονδίνο 1976, σ. 45.

5. M. Dyreson, «America's athletic missionaries: Political performance, Olympic spectacle and the quest for an American national culture, 1896-1912», *Olympika* I (1992), σ. 70-91, ιδίως σ. 71.

6. J. J. MacAloon, *This Great Symbol. Pierre de Coubertin and the Origins of the Modern Olympic Games*, University of Chicago Press, Σικάγο 1981.

7. L. Bryce, «A plea for sport», *The North American Review* 128 (Μάιος 1879), σ. 511-525 (το παράθεμα στη σ. 519).

του αθλητισμού· καλούσε λοιπόν όλα τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας να δημιουργήσουν αφειδώς εγκαταστάσεις για υπαίθρια σωματική άσκηση, ενώ μετρούσε το επίπεδο προόδου κάθε έθνους βάσει του επιπέδου της αθλητικής τους εκπαίδευσης.⁸ Για εκείνον, «ο υγιής τόνος του αγγλικού πολιτικού βίου» οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό ακριβώς στην καλλιέργεια του αθλητισμού,⁹ και συμπλήρωνε ότι «η αποφυγή κάθε μη αναγκαίας φυσικής καταπόνησης [...] μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί ένας από τους βασικούς λόγους που οι Ασιάτες, σε αντίθεση με τους Ευρωπαίους, περιθωριοποιούνται σταθερά, από τον καιρό του Ξέρξη έως τις μέρες μας».¹⁰

Για τον Bryce, ο αθλητισμός ήταν όχι μόνο μέσο εθνικής διάκρισης αλλά και επικοινωνίας μεταξύ των εθνών-κρατών, «ένα μέσο που θα προήγαγε τις φιλικές σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας των εθνών». Όπως το έθετε, οι αγγλοαμερικανικές λεμβοδρομίες «συνέβαλαν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό στην ανάπτυξη του αλληλοσεβασμού μεταξύ των δύο αυτών εθνών [...] απ' ό,τι η πολυδιαφημιζόμενη αρχή της [πολιτικής] διαιτησίας, κύριο παράδειγμα της οποίας υπήρξε ο διακανονισμός των διεκδικήσεων της Αλαμπάμας [...]».¹¹ Κατά τον Mandell¹² διεθνείς αθλητικοί αγώνες διεξάγονταν μεταξύ επαγγελματιών αθλητών –κυρίως Αγγλοσαξόνων– και από τις δυο πλευρές του Ατλαντικού ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα. Έως τη δεκαετία του 1890 διεθνείς αγώνες οργανώνονταν όχι μόνο μεταξύ επαγγελματιών αλλά και ερασιτεχνών αθλητών.

Οι πεποιθήσεις του Bryce έμελλε να υλοποιηθούν με την απόφαση του Pierre de Coubertin να διευρύνει τις φιλικές σχέσεις μεταξύ των μελών «της οικογένειας των εθνών» και πέρα από τα όρια του αγγλοαμερικανικού κόσμου.¹³ Στην ομιλία του για το ωβηλαίο της Union des Sociétés Françaises des Sports Athlétiques στη Σορβόνη, το 1892, ο Coubertin ανακοίνωσε την πίστη του στις σημαντικές δυνατότητες του αθλητισμού:

Είναι σαφές ότι ο τηλεγράφος, οι σιδηρόδρομοι, το τηλέφωνο, τα ειδικά ερευνητικά συνέδρια και οι εκθέσεις έχουν συμβάλει πολύ περισσότερο στην ειρήνη απ' ό,τι όλες οι συνθήκες και οι διπλωματικές συμβάσεις. Πράγματι, προσδοκώ ότι ο αθλητισμός θα συμβάλει πολύ περισσότερο προς την κατεύθυνση αυτή.¹⁴

Για τον Coubertin, όπως και για τον Bryce, η διεθνής διάσταση του αθλητισμού δεν υπέσκαπτε την εθνική του διάσταση. Αντιθέτως, τα έθνη συνιστούσαν τη βασική μονάδα άμιλλας στον αθλητισμό.¹⁵ Δεν είναι τυχαίο ότι σε μια από τις κατοπινές εξηγήσεις του για το πώς συνέλαβε την ιδέα της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων διαβλέπουμε ότι ακόμη και η ιδέα αυτή καθεαυτήν ήταν απότοκος των δικών του εθνικών ανταγωνιστικών κινήτρων: «Η Γερμανία έφερε στο φως ό,τι απέμεινε από την Ολυμπία· γιατί και η Γαλλία να μην επιτύχει την ανασύσταση του μεγαλείου της;».¹⁶

8. Στο ίδιο, σ. 522. 9. Στο ίδιο, σ. 524. 10. Στο ίδιο, σ. 522.

11. Στο ίδιο, σ. 524· πρβλ. Dyreson, «America's athletic missionaries», ό.π., σ. 87, σημ. 18.

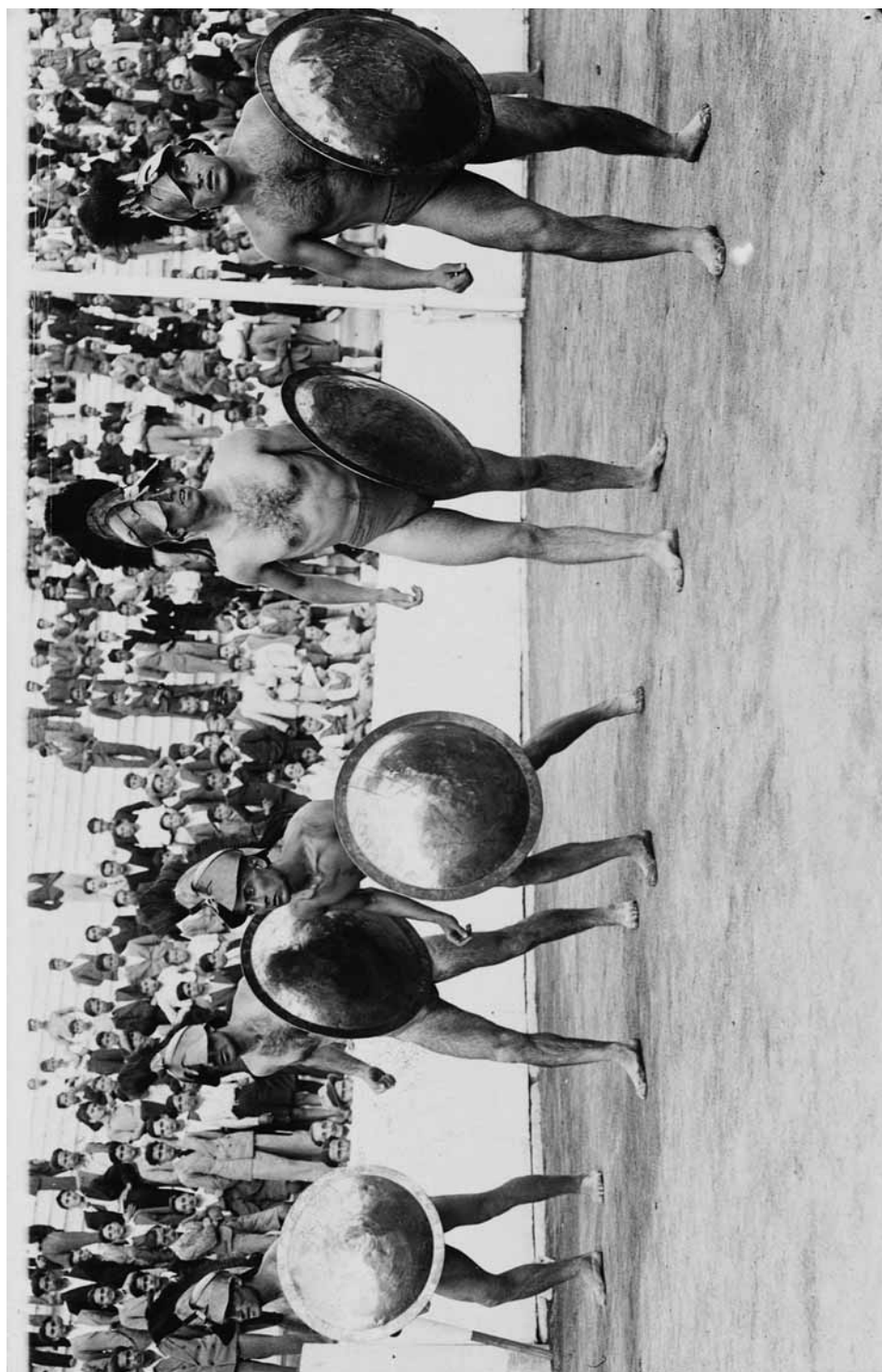
12. Mandell, *The First Modern Olympics*, ό.π., σ. 45.

13. Πρβλ. Dyreson, «America's athletic missionaries», ό.π., σ. 73-74.

14. Όπως παρατίθεται στο Mandell, *The First Modern Olympics*, ό.π., σ. 81.

15. Στο ίδιο, σ. 71-72.

16. Όπως παρατίθεται στο MacAloon, *This Great Symbol*, ό.π., σ. 138.

Σπουδαστές της Γυμναστικής Ακαδημίας στο αγώνισμα του σπλίτ δρόμου, στο πλαίσιο της αναπαράστασης κλασικών αγώνων κατά τον εορτασμό της τεσσαρακονταετηρίδας από την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων (20.5.1934), [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ3.29]

Προέκυπτε πλέον η ανάγκη εξεύρεσης μιας ευρέως αποδεκτής ιδεολογίας που θα υποστήριζε και θα πλαισίωνε τη διεθνή αθλητική συνάντηση του 1896. Αυτή η ιδεολογία εκφράστηκε μέσω του ελληνισμού, που διαπότιζε το εκπαιδευτικό σύστημα της Δυτικής Ευρώπης του 19ου αιώνα και αποτελούσε ένα είδος *lingua franca* για την επικοινωνία μεταξύ των συμμετεχόντων στην αναβίωση εθνών. Εξάλλου το πνεύμα των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων, όπως εκφράζεται μέσα από την ιδέα της αρχαιοελληνικής Εκχειρίας, απαιτούσε παύση των εχθροπραξιών. Έτσι, οι επικείμενοι Αγώνες του 1896 πρόσφεραν επίσης μια «ευκαιρία αδελφοποίησης των εθνών υπό τις ευγενείς προθέσεις του αθλητισμού».¹⁷ Ο Δημήτριος Καλαποθάκης, έλληνας απόφοιτος του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ, εμφανίζεται έμπλεος χαράς που «υπό την παρουσία της μεγαλειώδους αρχαιότητας και των θάνατων μνημείων των μεγάλων επιτευγμάτων της, όλες οι σύγχρονες διαμάχες σιωπούν από δέος και θαυμασμό».¹⁸

Ο Καλαποθάκης δεν ήταν ο μόνος που είχε τέτοιες πεποιθήσεις. Μεταξύ πολλών άλλων, ο Charles Waldstein, διευθυντής της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα από το 1889 έως το 1891, πίστευε και εκείνος ότι ήταν προσήκουσα η διοργάνωση της πρώτης αναβίωσης στην Αθήνα, αφού η Αθήνα ήταν ο τόπος όπου η Γαλλική, η Γερμανική, η Αγγλική και η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών συνεργάζονταν «σε αγαστή άμιλλα πνευματικού έργου». Όπως η «ελληνική γη μάς έφερε κοντά στη σφαίρα της πνευματικής προσπάθειας», δήλωνε ο Waldstein, «έτσι θα μας φέρει κοντά και στη σφαίρα της φυσικής αγωγής και των αθλητικών αγώνων».¹⁹

Η Αμερική και η κλασική αρχαιότητα

Το κλασικό ελληνικό παρελθόν, όπως άλλωστε και το ρωμαϊκό, είχε τεράστια επιρροή στη ζωή και τη σκέψη των Αμερικανών. Κληρονόμοι της κλασικής παράδοσης από τη Βρετανία και την Ευρώπη, την εφάρμοσαν στο εκπαιδευτικό τους σύστημα, στον πολιτικό βίο, την εκκλησία, τη λογοτεχνία και τις τέχνες τους ήδη από τον καιρό της πρώτης εγκατάστασης στον Νέο Κόσμο.²⁰ Ενώ η πρώτη εθνική κυβέρνηση μετά την αμερικανική ανεξαρτησία αναζήτησε τα ιδανικά της στο ελληνικό και το ρωμαϊκό παρελθόν, στη διάρκεια του πρώτου μισού του 19ου αιώνα η αυτοκρατορική ρωμαϊκή αρχαιότητα άρχισε να ωχριά σε σύγκριση με το ελληνικό παρελθόν, που αίφνης φάνταζε πολύ αγνότερο και πιο ταιριαστό στα δημοκρατικά ιδεώδη της εθνικής κυβέρνησης.²¹

17. D. Kalopothakes, «The new Olympic Games. Athens» *Harper's Weekly* 39 (1895), σ. 919-924 (το παράθεμα στη σ. 924).

18. Στο ίδιο.

19. C. Waldstein, «The Olympic Games at Athens», *Harper's Weekly* 40 (18 Απρ. 1896), σ. 391.

20. R. M. Gummere, *The American Colonial Mind and the Classical Tradition. Essays in Comparative Culture*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1963, σ. 1.

21. Αποκαλυπτικό είναι ένα σχόλιο του ιστορικού Thomas James De la Hunt (1866-1933) σε σχέση με τους Ολυμπιακούς Αγώνες: «Στην Ελλάδα πρέπει λοιπόν να στραφούμε για την αρχαιότερη και πληρέστερη ανάπτυξη των αρχαίων αγώνων. Τα θεάματα της ρωμαϊκής αρένας ήταν στην καλύτερη περίπτωση μια σιτιά –και τις

Αν και οι Ευρωπαίοι ήδη από τον 18ο αιώνα επιχειρούσαν τη «Μεγάλη Περιήγηση» στην Ιταλία, την Ελλάδα και την Ανατολική Μεσόγειο (Grand Tour), το ταξίδι των Αμερικανών προς αυτούς τους τόπους ήταν σχεδόν ανύπαρκτο και περιορίστηκε ακόμη περισσότερο λόγω της επανάστασης κατά της Αγγλίας στα τέλη του 18ου αιώνα.²² Μόνο τον 19ο αιώνα οι πολιτικές συνθήκες (η ήττα του Ναπολέοντα, η αγγλοαμερικανική συνθήκη ειρήνης αλλά και η μείωση της απειλής των πειρατών από τα παράλια της Μπαρμπαριάς) επέτρεψαν στους Αμερικανούς να ταξιδέψουν στην Ευρώπη. Τότε ήρθαν σε αμεσότερη επαφή με τον Ρομαντισμό, που εκείνη την εποχή κυριαρχούσε στην Αγγλία και τη Γερμανία και επηρέασε στη συνέχεια τα μέγιστα την αμερικανική διανόηση των αρχών του αιώνα.²³ Η Γερμανία, ειδικά, έγινε ο τόπος παιδείας ολοένα μεγαλύτερου αριθμού αμερικανών κλασικιστών.²⁴ Δεδομένου του κλίματος αυτού δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι προτιμήθηκε η Αθήνα από τη Ρώμη ως τόπος ίδρυσης της πρώτης υπερπόντιας Αμερικανικής Σχολής.²⁵ Η κλασική παιδεία των Αμερικανών και η εξοικείωσή τους με κείμενα ρομαντικών συγγραφέων όπως ο Shelley, ο Keats και ο Byron, δημιούργησαν μια φιλελληνική στάση, ευνοϊκά διακείμενη προς τους αγώνες των Ελλήνων για ανεξαρτησία, ενώ μάλιστα παρακίνησαν αμερικανούς πολίτες (όπως ο Dr Samuel Gridley Howe) να ταξιδέψουν στην Ελλάδα για να συνεισφέρουν στον απελευθερωτικό αγώνα.²⁶

Ενόψει των Ολυμπιακών Αγώνων δημοσιεύτηκαν αρκετά φιλελληνικά κείμενα, τα οποία εξέφραζαν τη συμπάθεια των Αμερικανών για «τις προσπάθειες των γνήσιων απογόνων του λαού που κληροδότησε σε όλους μας τον πνευματικό πολιτισμό μας»²⁷ και υποστήριζαν τις ελληνικές φιλοδοξίες όπως συνοψίζονταν στην ελληνική σύλληψη της Μεγάλης Ιδέας.²⁸

Όμως το μεγαλύτερο όφελος αυτής της πρώτης διοργάνωσης των νέων Ολυμπιακών

τελευταίες ημέρες της αυτοκρατορίας μια παρωδιά— των αγώνων που γίνονταν στα ελληνικά άλση. Και από το ευγενέστερο θέαμα του κόσμου, στην ελληνική Ολυμπία, μπορούμε να ιχνηλατήσουμε την πτωτική πορεία των δημόσιων αγώνων έως και τη χυδαιότατη παραφθορά τους στο ρωμαϊκό αμφιθέατρο, της φρίκης του οποίου επιζεί μια αμυδρή εικόνα έως και τις μέρες μας, στις ισπανικές ταυρομαχίες», στο Th. J. De la Hunt, «Athletic sports of ancient days», *Lippincott's Magazine* 56 (Ιούλ.-Δεκ. 1895), σ. 838-843 (το παράθεμα στις σ. 842-843).

22. S. Dyson, *Ancient Marbles to American Shores. Classical Archaeology in the United States*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1998, σ. 14-15.

23. Στο ίδιο, σ. 18. 24. Στο ίδιο, σ. 24-26. 25. Στο ίδιο, σ. 55.

26. H. Schwartz, *Samuel Gridley Howe: Social Reformer*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1956, σ. 7-38· W. St. Clair, *That Greece Might Still Be Free*, Oxford University Press, Λονδίνο 1972· P. Pappas, *The United States and the Greek War of Independence*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1985, σ. 118-120, όπως παρατίθεται στο Dyson, *Ancient Marbles to American Shores*, ό.π., σ. 20-21.

27. D. Quinn, «The Games of Olympia», *Catholic University Bulletin* II (1896), σ. 172-179, ιδίως σ. 173.

28. Η «Μεγάλη Ιδέα» είναι ένας όρος που εισήγαγε ο πρωθυπουργός της Ελλάδας Ιωάννης Κωλέττης το 1844. Στον όρο αυτό αποδίδονταν διαφορετικές σημασίες κατά περίπτωση, όπως π.χ. η εδαφική επέκταση της Ελλάδας, η πολιτισμική αναγέννηση και η επικράτησή της στην Ανατολή, ή η αναδιοργάνωση του ελληνικού κράτους. Βλ. Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια: Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, ΕΜΝΕ/Μνήμων, Αθήνα 1993, σ. 62-63· Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα του 1830-1880*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

Αγώνων θα το εισπράξει η ίδια η Ελλάδα. Θα είναι μια σπουδαία ευκαιρία συσπείρωσης του λαού της ευρύτερης Ελλάδας. Οι κάτοικοι του Βασιλείου της Ελλάδας δεν είναι παρά μειονότητα της φυλής τους [...]. Όταν το ρολόι σημάνει την ώρα της καταστροφής της τουρκικής αυτοκρατορίας, η Ελλάδα θα είναι έτοιμη να κερδίσει τη θέση που της αξίζει δικαιωματικά [...] Αυτό δεν είναι απλώς το όραμα ενός μόνο θιασώτη. Όλοι οι Έλληνες γνωρίζουν την παλιά εκείνη παράδοση σύμφωνα με την οποία η Κωνσταντινούπολη θα ξαναγίνει δική τους όταν ένας Κωνσταντίνος και μια Σοφία γίνουν ηγεμόνες τους. Όταν ο διάδοχος Κωνσταντίνος και η πρωσίδα σύζυγός του Σοφία ανεβούν στο θρόνο, θα πληρωθεί πλέον αυτή η προϋπόθεση. [...] Η κυριαρχία των Σλάβων στην Ανατολή θα καταστρέψει μια για πάντα τα όνειρα μιας ενωμένης και πλήρως απελευθερωμένης Ελλάδας. Και όχι μόνον αυτό, αλλά επιπλέον η σλαβική μισαλλοδοξία θα αντικαταστήσει την τουρκική βαρβαρότητα με τη σλαβική αδιαλλαξία και θα βυθίσει την Ανατολή στο σκότος για άλλα πεντακόσια χρόνια. [...] Εάν αυτοί οι νέοι Ολυμπιακοί Αγώνες συσφίξουν τις σχέσεις της Ελλάδας με τα δυτικά έθνη, εάν μας προσφέρουν μια πιο πραγματική και μια δικαιότερη αξιολόγηση του Έλληνα, των δυνατοτήτων και των δικαιωμάτων του, και εάν χάρη σε αυτούς ο Έλληνας περιβληθεί με μεγαλύτερη εκτίμηση και συναγωνιστεί τον δυτικό πολιτισμό, τότε και εμείς όσο και εκείνος θα έχουμε ωφεληθεί.²⁹

Το ταξίδι

Παρά τις θερμές φιλελληνικές διαθέσεις της τάξης των μορφωμένων Αμερικανών αλλά και την «αθλητική εμμονή» που είχε καταλάβει τις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1890, την αμερικανική ομάδα που ταξίδεψε στην Αθήνα την αποτελούσαν μόλις 13 αθλητές, οι περισσότεροι των οποίων προέρχονταν από προνομιούχο οικογενειακό περιβάλλον, είχαν ωστόσο μέτριες αθλητικές ικανότητες.³⁰ Οι Αγώνες είχαν προγραμματιστεί για τον Απρίλιο, δηλαδή στο μέσο του εαρινού εξαμήνου σπουδών, και ο φόβος των υπευθύνων μήπως διακυβευτούν οι επιδόσεις των αθλητών στα διακολlegιακά πρωταθλήματα εμπόδισε την ευρύτερη συμμετοχή. Μετά τις πρώτες επιτυχίες των Αμερικανών στους Ολυμπιακούς της Αθήνας, η εφημερίδα *The Alumni Princeton* (9.4.1896) εξέφρασε «την απόλυτη πεποίθησή της στην εντιμότητα και την αντοχή των εκπροσώπων [της Αμερικής και του Princeton]», ενώ προέβλεψε ότι «τελικά η εμφάνισή τους θα καθιστούσε υπερήφανους την Αμερική και το Princeton». Ωστόσο παραδέχτηκε ότι κατά τον απόπλου των αμερικανών αθλητών προβλήθηκαν πολλές αντιρρήσεις με το σκεπτικό

29. W. A. Elliott, «The new Olympic Games», *The Chataquan* 23 (1896), σ. 47-51 (το παράθεμα στη σ. 51). Η Ruth Ash, υπεύθυνη του αρχείου της βιβλιοθήκης Pelletier στο κολέγιο Allegheny (Pennsylvania), είχε την καλοσύνη να με πληροφορήσει ότι ο William A. Elliott ήταν δάσκαλος και διευθυντής στο προπαρασκευαστικό σχολείο του κολεγίου από το 1889 έως το 1892, και καθηγητής ελληνικών και λατινικών από το 1892 έως το 1935. Διατέλεσε αντιπρόεδρος του κολεγίου από το 1907 έως το 1909. Μεταξύ του 1894 και του 1895 πήρε άδεια για μελέτη στην Ελλάδα.

30. Dyreson, «America's athletic missionaries», *ό.π.*, σ. 75.

*Ο Thomas Curtis (ΗΠΑ), πρώτος ολυμπιονίκης στα 110 μ. μετ' εμποδίων (26.3.1896).
[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.55]*

ότι ένα τέτοιο ταξίδι πιθανώς θα επηρέαζε τις αμερικανικές επιδόσεις στους Ολυμπιακούς Αγώνες και ότι «η απουσία των ανδρών θα τους στερούσε την ευκαιρία εντατικής προπόνησης» και θα ζημιώνει τους αγώνες του Princeton με το Yale και το Columbia». Τα παραπάνω μας δίνουν μια ιδέα για ποιο λόγο πολλοί Αμερικανοί ήταν απρόθυμοι να παραιτηθούν από τη συμμετοχή τους στους αμερικανικούς αγώνες, που εκ παραδόσεως ήταν τόσο σημαντικοί γι' αυτούς. Γενικά, οι αμερικανικές εφημερίδες δεν κάλυψαν τους Ολυμπιακούς Αγώνες που προετοιμάζονταν στην Αθήνα με το ζήλο που κάλυπταν τοπικούς αγώνες.³¹ Ο Ellery Clark, ένας από τους αθλητές της Αθλητικής Ομοσπονδίας της Βοστώνης (Boston Athletic Association – BAA), γράφει:

Αν λάβουμε υπόψη τον υπέρμετρο ενθουσιασμό των τελευταίων χρόνων [για τους Ολυμπιακούς Αγώνες], υπήρξε ελάχιστο ενδιαφέρον στην Αμερική όσον αφορά το σχεδιασμό τους, και μόλις το χειμώνα του 1896 αποφάσισε η BAA να στείλει ομάδα στους Ολυμπιακούς Αγώνες. Η ιδέα προήλθε από ένα τυχαίο σχόλιο εν είδει αστεισμού. Στους ετήσιους αγώνες της λέσχης τον Ιανουάριο, ο Arthur Blake, ο καλύτερος δρομέας μας μεγάλων αποστάσεων, νίκησε στις 1.000 γιάρδες, έπειτα από έναν εντυπωσιακό τερματισμό και με πολύ καλό χρόνο. Μετά τον αγώνα, ο κ. Burnham, ένας από τους φίλους του Blake και εξέχον μέλος της λέσχης, τον συνεχάρη για την επίδοσή του και ο Blake αποκρίθηκε γελώντας: «Παραείμαι καλός για τη Βοστώνη. Θα έπρεπε να συμμετάσχω στον μαραθώνιο, στην Αθήνα, στους Ολυμπιακούς Αγώνες». Ο κ. Burnham τον κοίταξε για μια στιγμή σιωπηλά και μετά ρώτησε: «Θα πήγαινες πραγματικά εάν είχες τη δυνατότητα;». «Και το ρωτάτε;», συνέχισε ο Blake με έμφαση. Από εκείνη τη στιγμή ο κ. Burnham πήρε την απόφαση ότι εάν ήταν δυνατό, η BAA έπρεπε να στείλει ομάδα στους Ολυμπιακούς. Ένα μήνα αργότερα είχαν ληφθεί οι οριστικές αποφάσεις.³²

Την τελική ομάδα της BAA την αποτελούσαν ο προπονητής της, John Graham, και οι αθλητές στίβου William Hoyt, Arthur Blake, Thomas Burke, Thomas P. Curtis και Ellery H. Clark. Οι περισσότεροι προέρχονταν από τα πανεπιστήμια του Harvard ή της Βοστώνης. Άλλα μέλη της αμερικανικής ομάδας ήταν ο James B. Connolly της Αθλητικής Λέσχης Suffolk στη Βοστώνη, που εγκατέλειψε τις σπουδές του στο Harvard, οι αδερφοί Summer και John Paine, που ήταν λοχαγοί του στρατού και επίλεκτοι σκοπευτές, και ο κολυμβητής Gardiner Williams.

Η ομάδα της BAA συμπληρώθηκε από μια άλλη ομάδα, του Πανεπιστημίου του Princeton, την οποία συγκρότησε ο William Milligan Sloane, καθηγητής γαλλικής ιστορίας στο Princeton και διευθυντής της Αμερικανικής Ολυμπιακής Επιτροπής. Οι τέσσερις φοιτητές και αθλητές στίβου που αποτελούσαν την ομάδα ήταν ο Herbert B. Jamison, ο Francis A. Lane, ο Albert C. Tyler και ο Robert Garrett.³³ Ο Garrett, ο αρχηγός της ομάδας, καταγό-

31. Πρβλ. Mandell, *The First Modern Olympics*, ό.π., σ. 114.

32. E. H. Clark, *Reminiscences of an Athlete. Twenty Years on Track and Field*, Houghton Mifflin Company, Βοστώνη/Νέα Υόρκη 1911, σ. 124-125.

33. Όσον αφορά τη συμμετοχή του Princeton και τη σύνδεσή της με τους Ολυμπιακούς του 1896, βλ. M.

ταν από οικογένεια τραπεζίτων της Βοστώνης, η οποία συμφώνησε να καλύψει τα έξοδα και των άλλων μελών της ομάδας, καθώς ο Sloane δεν είχε καταφέρει να προσελκύσει γενικότερο ενδιαφέρον, παρά μόνον της ομάδας στίβου του Πανεπιστημίου του Princeton.

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, και ειδικά τη δεκαετία 1840-1850, οι Αμερικανοί άρχισαν να επισκέπτονται την Ελλάδα, που ήταν απομονωμένη έως τότε εξαιτίας του πολέμου, των ληστών και των νόσων.³⁴ Τη δεκαετία του 1890 πλέον δεν επισκέπτονταν πια την Ελλάδα μόνο οι ανώτερες τάξεις της Αμερικής· η ακμάζουσα μεσαία τάξη άρχισε και αυτή, ταξιδεύοντας, να έρχεται περισσότερο σε επαφή με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό.³⁵ Παρ' όλα αυτά η προοπτική της αποστολής μιας αμερικανικής ομάδας στην Ελλάδα για τους Ολυμπιακούς Αγώνες προκάλεσε αρκετές ανησυχίες. Όπως παρατήρησε ένας αρθρογράφος των *New York Times*:

Ίσως το Princeton να έχει μεγάλο πλεόνασμα στο ταμείο του, και η ομάδα να χρειάζεται ένα υπερατλαντικό ταξίδι. Αυτά όμως είναι θέματα εντελώς τοπικού ενδιαφέροντος. Εκείνο που πρέπει να γνωρίζει ο αμερικανός ερασιτέχνης αθλητής είναι ότι με το να πάει στην Αθήνα πραγματοποιεί ένα ακριβό ταξίδι σε μια τρίτης κατηγορίας πρωτεύουσα, όπου δεν θα πληροφορείται το παραμικρό νέο από τον έξω κόσμο, όπου θα τον καταβροχθίσουν οι ψείρες [...], όπου θα υποστεί σωματικές ταλαιπωρίες μεγαλύτερες απ' ό,τι στη λίμνη Σαρατόγκα και όπου, εάν νικήσει, το βραβείο θα είναι μια τιμή που θα απαιτεί εξήγηση. Έχουν περάσει πάνω από 2.000 χρόνια από την εποχή που οι Έλληνες ασκούσαν την τέχνη να διατηρούν τους πόρους του δέρματός τους ανοιχτούς χάρη σε ανδροπρεπή άσκηση μία φορά την ημέρα.³⁶

Ένας άλλος Αμερικανός που επισκέφτηκε την Ελλάδα με αφορμή τους Ολυμπιακούς Αγώνες συνόψισε όσα θεωρούσε ότι πίστευαν οι Αμερικανοί για την ασφάλεια ενός ταξιδιού στην Ελλάδα σε μια συνέντευξή του στην εφημερίδα *Ακρόπολις* (15.4.1896):

[Οι Αμερικανοί] φαντάζονται ότι διά να πάη κανείς από τας Αθήνας έως εις τον Μαραθώνα πρέπει να έχη μαζί του ένα τάγμα φρουρών και μίαν λεγεώνα δραγουμάνων! Εν τούτοις εγώ επήγα εφ' αμάξης και επέστρεψα πεζή χωρίς να συναντήσω ουδέ σκιάν ύποπτον. Τουναντίον όπου ταξιδεύω [στην Ελλάδα] ευρίσκω πρόθυμον φιλοξενίαν και ευγένειαν εκ μέρους των κατοίκων. Αλλ' αυτά τα πράγματα, βλέπετε, είνε άγνωστα εις την Αμερικήν και ίσως τώρα μόλις θ' αρχίσουν αι πλάναι να διαλύονται.

Μάλιστα εκφράστηκαν και πιο συγκεκριμένοι φόβοι, αν και ασυνήθιστοι, με υποθέσεις για το τι θα συνέβαινε αν έρχονταν αντιμέτωποι οι Αμερικανοί με καταστάσεις άγνωστες σε εκείνους, όπως ήταν η πληθώρα των τσοπανόσκυλων της ελληνικής υπαί-

Llewellyn Smith, «The 1896 Olympic Games at Athens and the Princeton Connection», *Princeton University Library Chronicle* (υπό έκδοση).

34. Dyson, *Ancient Marbles to American Shores*, ό.π., σ. 19, 21, 54.

35. Στο ίδιο, σ. 15.

36. Όπως παρατίθεται στο Mandell, *The First Modern Olympics*, ό.π., σ. 114-115.

θρου που ήταν έτοιμα «να δαγκώσουν αρκετά σοβαρά οτιδήποτε κινούνταν στο δρόμο» (*New York Times*, 25.3.1896). Μάλιστα, κάποιος δόκτωρ ονόματι Clarence H. Young, καθηγητής αρχαίων ελληνικών στο Κολέγιο της Κολούμπια, σε μια ομιλία του σχετικά με τους Ολυμπιακούς Αγώνες είχε συστήσει στους μαραθωνοδρόμους να κουβαλούν μαζί τους ευμεγέθεις πέτρες για να διώχνουν τα σκυλιά.³⁷

Παρά τους φόβους όσον αφορά την ασφάλεια στην Ελλάδα, η αμερικανική αθλητική αντιπροσωπεία δεν ανέφερε κανένα ατυχές γεγονός που θα δικαιολογούσε τις αμερικανικές ανησυχίες. Εξαίρεση αποτελεί ένα συμβάν που διηγείται ο Arthur Blake: Την παραμονή του μαραθωνίου, το βράδυ, ένας «φοβερός άντρας» παρουσιάστηκε στο πανδοχείο όπου βρισκόνταν ο ίδιος και ο Graham, ο προπονητής, «με ένα όπλο δύο μέτρα μακρύ στον ώμο, ένα καπέλο από δέρμα κατσίκας και με δασύτριχο πρόσωπο».³⁸ Ο Blake ρώτησε τον πανδοχέα τι έκανε ο άντρας με το όπλο. «Πυροβολεί θηράματα, άγρια ζώα, και άλλους ανθρώπους», αποκρίθηκε ο πανδοχέας. «Κατάλαβα τότε γιατί ο αμερικανός πρέσβης μάς έδωσε σαρανταπεντάρια Κολτ όταν φτάσαμε», είπε ο Blake.

Ενώ το επικείμενο ταξίδι στη σύγχρονη Ελλάδα προκαλούσε ανασφάλεια στους αμερικανούς επισκέπτες της, η φανταστική επίσκεψη στην αρχαία Ελλάδα, που αντιπροσώπευε αυτό το ταξίδι, τους ήταν περισσότερο οικεία, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Η σύγχρονη Ελλάδα μέσα από το πρίσμα του κλασικισμού

Όταν ανακοινώθηκαν τα σχέδια για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, άρχισαν να ξεσκονίζονται τα αρχαία ελληνικά συγγράμματα και να εμφανίζονται εμπεριστατωμένα άρθρα στις αμερικανικές περιοδικές εκδόσεις, σχετικά με τη μορφή και το νόημα των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων.³⁹

Λόγω της εντατικής ενασχόλησης με την κλασική γραμματεία στα ευρωπαϊκά και ιδίως στα γερμανικά πανεπιστήμια, οι περισσότεροι δυτικοί ταξιδιώτες που έρχονταν στην Ελλάδα βίωναν το ελληνικό τοπίο μέσα από το πρίσμα του αρχαίου παρελθόντος της. Έχει σημειωθεί ότι για τους περισσότερους δυτικούς επισκέπτες οι αρχαίες τοποθεσίες ήταν «πιο πολύ λογοτεχνικοί τόποι παρά γεωγραφικές πραγματικότητες», τις οποίες τις προσέγγιζαν μέσα από την κλασική τους παιδεία.⁴⁰

37. Αν και δεν αναφέρθηκαν τέτοια ατυχήματα κατά τη διεξαγωγή του αγωνίσματος του μαραθωνίου, ένας Αμερικανός πήρε τις προφυλάξεις του: ο γιος του αμερικανού πρέσβη στην Ελλάδα που έλαβε μέρος στον μαραθώνιο φέρεται ότι κουβαλούσε ένα μακρύ μαστίγιο για να διώχνει τα σκυλιά, αν και τελικά δεν το χρησιμοποίησε, καθώς «είχαν ληφθεί όλα τα κατάλληλα μέτρα» (εφ. *Ακρόπολις*, 30.3.1896).

38. Όπως παρατίθεται στο J. Shaw, «The unexpected Olympians. How Harvard dominated the first modern games – In spite of itself», *Harvard Magazine* (Ιούλ.-Αύγ. 1996).

39. Βλ., π.χ., De la Hunt, «Athletic sports of ancient days», ό.π.· A. Marquand, «The old Olympic Games», *The Century Magazine* LI/6 (1896), σ. 803-816· Quinn, «The Games of Olympia»· W. S. Bansemmer, «The Olympian Games», *The New England Magazine* XIV/3 (1896), σ. 261-277· W. A. Robinson, «The Olympian Games at Athens», *The Bachelor of Arts* II/5 (1896), σ. 581-593.

40. R. Eisner, *Travelers to an Antique Land. The History and Literature of Travel to Greece*, The University of

Παρόμοια στάση διαπιστώνουμε επίσης στα κείμενα των αμερικανών περιηγητών στην Ελλάδα, πολλοί από τους οποίους είχαν σπουδάσει στη Βρετανία και τη Γερμανία και συνέχιζαν να διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με τις χώρες αυτές. Όταν αντίκριζαν το αττικό τοπίο, παρέλυναν μπροστά στα μάτια τους γεγονότα από την αρχαία ελληνική ιστορία. Ένα παράδειγμα αποτελεί ένα κείμενο του George Horton, αμερικανού πρόξε-νου στην Αθήνα για πολλά χρόνια και πολυγραφότατου συγγραφέα μυθιστορημάτων που εκτυλίσσονταν στον ελληνικό χώρο, καθώς και άλλων βιβλίων για την Ελλάδα. Σε αυτό το κείμενο που αφορούσε τους επικείμενους «Ολύμπιους Αγώνες» του 1896 εξέ-φραζε την άποψη ότι κανείς επισκέπτης στην Αθήνα, επ' ευκαιρία των Αγώνων, δεν θα έπρεπε να παραλείψει να επισκεφτεί το Πεντελικό όρος, όπου βρίσκονταν τα αρχαία λατομεία της Αττικής, ενώ περιέγραφε τη δική του εμπειρία από αυτή την εκδρομή.⁴¹ Στη διήγηση της περιήγησής του «διαβάξει» συνεχώς το σύγχρονο ελληνικό τοπίο μέσα από τις γνώσεις του για το παρελθόν της Ελλάδας: στα καλλιερημένα χωράφια των προαστίων της σύγχρονης Αθήνας βλέπει τα χωράφια που ληλάτησαν οι αρχαίοι Σπαρ-τιάτες και οι σύμμαχοί τους τα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου· οι σύγ-χρονοι αγρότες της Αττικής τού φέρνουν στο νου τον αγρότη Στρεψιάδη στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη· το πηγάδι που βρισκόταν πλάι στον αρχαίο δρόμο που οδηγούσε στα λατομεία τον προκαλεί να φανταστεί ότι πιθανώς να ήταν αυτό το ίδιο «που έδινε νερό στους άνδρες και τα ζώα του Περικλή ή πιθανώς του Ηρώδη του Αττικού, όταν ο τελευταίος επιχείρησε την αποκατάσταση του Παναθηναϊκού Σταδίου κατά τους ρω-μαϊκούς χρόνους. Όταν τελικά φτάνει στην κορυφή του Πεντελικού έχει «μια θέα από τις ομορφότερες της Ελλάδας», και ταυτόχρονα «ιδιαίτερα πολύτιμη, γιατί περιλάμβανε και την κοιλάδα του Μαραθώνα και τον μνηοειδή κόλπο όπου οι Πέρσες είχαν αγκυροβο-λήσει τα πλοία τους». Και συμπληρώνει: «ολόκληρη η σκηνή της μάχης εκτείνεται κάτω σαν πανόραμα».⁴² Ήταν ένα πανόραμα που συνέδεε το παρελθόν με το παρόν, την πραγματικότητα με τη φαντασία, ένα πανόραμα ιστορικών γεγονότων που έδιναν μορ-φή στην ηδονή που ένιωθε αντικρίζοντας το ελληνικό τοπίο.

Κατά παρόμοιο τρόπο, για τον θεμελιωτή της αμερικανικής κλασικής φιλολογίας Basil Lanneau Gildersleeve, που σπούδασε στη Γερμανία, η θέα του ακρωτηρίου Ταίνα-ρου αποκτά νόημα χάρη στην ιστορία του Ηρόδοτου για τον μουσικό Αρίωνα ο οποίος, σύμφωνα με το θρύλο, σώθηκε από ένα δελφίνι που τον οδήγησε από το πέλαγος σε μια από τις ακτές του ακρωτηρίου. Παρόμοια, ενώ πλέει κατά μήκος των ακτών της Πελο-ποννήσου ο Gildersleeve συνειδητοποιεί ότι πλέει «σε οδυσσειακά νερά», και αναγνω-ρίζει το τοπίο από την ομηρική διήγηση για τις περιπέτειες του Οδυσσέα.⁴³

Μια μαρτυρία που διαφέρει ελαφρώς από τις άλλες είναι αυτή του Burton Holmes, ενός αμερικανού ταξιδιωτικού συγγραφέα από εύπορη οικογένεια του Σικάγου, ο ο-

Michigan Press, Ann Arbor 1993, σ. 67-68· πρβλ. Α. Leontis, *Topographies of Hellenism: Mapping the Homeland*, Cornell University Press, Ithaca / Λονδίνο 1995, σ. 42.

41. G. Horton, «Revival of Olympian Games», *North American Review* 162 (1896), σ. 266-273, και ιδίως σ. 269.

42. Στο ίδιο, 271.

43. B. L. Gildersleeve, «My sixty days in Greece», *The Atlantic Monthly*, τόμ. 79 (Φεβρ. 1897), σ. 199-212 (το παράθεμα στις σ. 206-207).

ποιός περιγράφει εκτενώς τις εμπειρίες που αποκόμισε από την παραμονή του στην Ελλάδα. Ένας λόγος για τη διαφορά αυτή είναι ότι, αντίθετα από τους περισσότερους άλλους συγγραφείς, ο Holmes δεν ήταν κλασικιστής ή διπλωμάτης ή άνθρωπος των γραμμών, αλλά ένας επαγγελματίας συγγραφέας και ομιλητής που λάβαινε πάντα υπόψη το ακροατήριό του – ένα ακροατήριο που επιζητούσε γραφικά χρονογραφήματα της σύγχρονης ζωής, καθώς και αναφορές στην αρχαιότητα.⁴⁴ Η ταξιδιωτική μαρτυρία του αρχίζει ως εξής:

Είναι εσφαλμένη η άποψη ότι όποιος δεν γνωρίζει την αρχαία Ελλάδα, όπως αυτή αποκαλύπτεται στα αθάνατα έργα της ποίησης, της φιλοσοφίας και της τέχνης, όποιος δεν πέρασε τη ζωή του συντροφιά με τους αρχαίους κλασικούς συγγραφείς, όποιος δεν μπορεί να ανασυστήσει την Ελλάδα του παρελθόντος μες στην ψυχή του δεν αξίζει να προσεγγίσει τις ακτές της. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες ήταν η δικαιολογία για την είσοδό μου στη χώρα των μελετητών και των αρχαιολόγων. Γνώριζα πολύ καλά ότι στην Ελλάδα δεν θα κόμιζα παρά μόνον την αγάπη μου για τα ταξίδια, μια ματιά όχι εντελώς τυφλή στην ομορφιά, κι έναν βαθύ σεβασμό για την ιστορία, τα γράμματα και την τέχνη της Ελλάδας. Αν και στον σπουδαστή της αρχαιότητας η Ελλάδα έχει να προσφέρει πολύ μεγαλύτερη ανταμοιβή απ' ό,τι σε οποιονδήποτε άλλον, για τον καθένα έχει να χαρίσει δώρα ανάλογα με την αξία των νοητικών δυνατοτήτων του· ακόμη και αυτόν που με άδεια χέρια γονατίζει ταπεινά μπροστά της, τον ανταμείβει πλουσιοπάροχα – του χαρίζει τη δύναμη να εκτιμά και να χαίρεται τη φυσική γοητεία της. Γι' αυτό ας μη διστάσει κανείς να επισκεφθεί την Ελλάδα. Η Παλλάδα Αθηνά έπαιψε πλέον να είναι αυστηρή· δεν ζητά από τα παιδιά του δικού μας αιώνα να της προσφέρουν θυσίες στο βωμό της ακατάπαυστης μελέτης, αλλά να της προσφέρουν μονάχα τις καρδιές τους, προς την ορθή κατεύθυνση στραμμένες, τα μάτια τους ανοιχτά στα σχήματα και τα χρώματα, τις ψυχές τους ζωογονημένες από τον έρωτα για την καλαισθησία. Δεν ζητά τίποτα παραπάνω απ' όσα σχεδόν ο καθένας μας μπορεί να δώσει.⁴⁵

Παρότι ο Holmes καλεί τους αναγνώστες του «να αρχίσουν μια αυστηρά σύγχρονη Οδύσσεια [...] χωρίς κλασικό λεξικό, χωρίς τον Όμηρο ή τον Πλάτωνα μας», δεν μπορεί να ξεφύγει από την προσκόλλησή του στο παρελθόν: η ομιλία της σύγχρονης Ελλάδας αγγίζει τα αφτιά του «σαν γλυκιά, αν και παραμορφωμένη, ηχώ του παρελθόντος»· η «ζωντανία» της αθηναϊκής σκόνης τον πείθει ότι «πρέπει να είναι η σκόνη εκείνων των παλαιών Ελλήνων που ποτέ δεν υποτάχτηκαν»· οι άντρες που γευματίζουν «στη γωνιά του δρόμου» αντιπροσωπεύουν στα μάτια του «τον Περικλή και τον Αλκιβιάδη σε νεαρή ηλικία»· απογοητεύεται με «αυτές τις κακοραμμένες σύγχρονες ενδυμασίες» που στερούν από τους σύγχρονους Έλληνες «όλη τους την αξιοπρέπεια και καταφέρνουν να καλύψουν όποια χάρη και ομορφιά κληρονόμησαν από τους Έλληνες μιας αλλοτινής

44. Llewellyn Smith: προσωπική επικοινωνία.

45. B. Holmes, *The Olympic Games in Athens, 1896: The First Modern Olympics*, Grove Press INC, Νέα Υόρκη 1984, σ. 5.

εποχής».⁴⁶ Ο Holmes σαφέστατα δηλώνει την πεποίθησή του ότι το κύριο ενδιαφέρον των Ολυμπιακών του 1896 δεν επικεντρωνόταν στα σύγχρονα αθλήματα, που «δεν ήταν αξιοσημείωτα, αν εξαιρέσει κανείς το γεγονός ότι οι αμερικανοί πρωταθλητές ήταν αήττητοι».⁴⁷ Για τον Holmes, αυτό που έδινε ένα βαθύτερο νόημα στους Ολυμπιακούς Αγώνες ήταν το «αθάνατο παρελθόν» τους, το «εξαίσιο σκηνικό» τους, που πρόσφερε τη θέαση της Ακρόπολης και του κόλπου της Σαλαμίνας.⁴⁸ Γι' αυτόν οι θησαυροί της Ελλάδας δεν ήταν από χρυσάφι ή ασήμι, που δεν διέθετε, αλλά από μάρμαρο.⁴⁹

Δεν συμεριζόνταν όλοι οι Αμερικανοί αυτή την απόλυτα ιδεαλιστική σχέση με την ελληνική κληρονομιά. Όπως παρατηρεί ο S. D. Cashman αναφορικά με τον αποκαλούμενο «Επίχρυσο Αιώνα της Αμερικής» («The Gilded Age of America», 1865-1901), «παρότι οι αρχιτέκτονες και οι καλλιτέχνες του Επίχρυσου Αιώνα εμπνέονταν από τη δόξα της Ελλάδας και το μεγαλείο της Ρώμης, οι εργοδότες τους ποτέ δεν τους άφησαν να ξεχάσουν τις δικές τους προτεραιότητες. Ήταν καθήκον τους να υμνήσουν την αυτοπεποίθηση του συσσωρευμένου κεφαλαίου».⁵⁰ Μια ιδέα για την εκμετάλλευση αυτού του ελληνικού «μαρμάρινου θησαυρού» δίνει ένας ανώνυμος Αμερικανός, σε μια συνέντευξή του σε έλληνα δημοσιογράφο στην εφημερίδα *Ακρόπολις* (15.4.1896). Στη συνέντευξή του αυτή ο Αμερικανός διατεινόταν ότι η πόλη της Αθήνας έπρεπε να επεκταθεί νότια της Ακρόπολης, προς τη θάλασσα, εάν ήθελε να προσελκύσει τουρίστες που θα απέφεραν μεγάλο κέρδος στην Ελλάδα και θα την επισκέπτονταν μόνο λόγω των αρχαιοτήτων της. Στην ίδια συνέντευξη ανακοίνωνε τα δικά του σχέδια για τον εκσυγχρονισμό της Αθήνας: σκόπευε δηλαδή να κατασκευάσει ένα τεράστιο ξενοδοχείο με όλον τον απαραίτητο εξοπλισμό, με κήπους και άλση, σε ένα χώρο που δεν μπορούσε ακόμα να αποκαλύψει. Το μόνο που μπορούσε να πει ήταν ότι ο χώρος αυτός δεν ήταν εντελώς επίπεδος και θα έπρεπε να τον ισοπεδώσει. Η μακροπρόθεσμη ιδέα του ήταν να τον μμηθούν και άλλοι επιχειρηματίες, ώστε η πόλη σταδιακά να επεκταθεί προς το ξενοδοχείο του και να φτάσει σε μικρό χρονικό διάστημα έως τον κόλπο του Φαλήρου.

Ένας άλλος Αμερικανός επιχειρήσε μια επένδυση διαφορετικού τύπου. Σύμφωνα με μια φήμη που κυκλοφορούσε στα κεντρικά γραφεία της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής, πρόσφερε 500.000 δολάρια για την αποπεράτωση του Παναθηναϊκού Σταδίου, με τον όρο να στηθεί το άγαλμά του απέναντι από το άγαλμα του Αβέρωφ, του έλληνα ευεργέτη που χρηματοδότησε την ανακατασκευή του σταδίου αυτού.⁵¹

Τέλος, ο αμερικανός αθλητής Connolly, που καταγόταν από φτωχή ιρλανδική καθολική οικογένεια και είχε επανειλημμένως επικρίνει τους «υλιστές, τους ανθρώπους που τους περισσεύαν τα χρήματα»,⁵² περιέγραφε τους Αμερικανούς που επισκέπτονταν την Αθήνα επ' ευκαιρία των Ολυμπιακών ως «δραστήριους, που έτρεχαν παντού, με προφανώς ανεξάντλητα αποθέματα ενέργειας – αλλά και χρημάτων. Έφτανε μόνο να δουν κάτι –ένα ψευτοκόσμημα, ένα αρχαίο κομμάτι, ένα γλυπτό– κι αμέσως ζητούσαν να

46. Στο ίδιο, σ. 7, 8, 19, 33, 27. 47. Στο ίδιο, σ. 60-61. 48. Στο ίδιο, σ. 60. 49. Στο ίδιο, σ. 51-52.

50. Cashman, *America in the Gilded Age*, ό.π., σ. 47.

51. Εφ. *Εστία*, 2.4.1896.

52. Π.χ. J. B. Connolly, «The spirit of the Olympian Games», *Outing Magazine* (Απρ. 1906), σ. 101-104 (το παρόθεμα στη σ. 104).

μάθουν την τιμή του για να το αγοράσουν. Φυσικά, πολλά πράγματα δεν πωλούνταν κι εκείνοι ρωτούσαν ανυπόμονα: “Γιατί όχι; Γιατί όχι;”. Πολλοί, έλεγε ο Connolly, «έμοιαζαν να μην καταλαβαίνουν ότι ακόμη και ένα ανεξάντλητο πορτοφόλι δεν είναι πάντα πανίσχυρο».⁵³

Η «θρησκεία» του ελληνισμού

Παρά τις οποιοσδήποτε καιροσκοπικές και κερδοσκοπικές διαθέσεις, η κυρίαρχη στάση απέναντι στους Αγώνες ήταν αυτή που βασιζόταν στην ερμηνεία του ελληνισμού από τον Coubertin ως «θρησκείας της ανθρωπότητας».⁵⁴ Αυτή η ερμηνεία απηχούσε την ανάδειξη της Ελλάδας σε τόπο ιερό για τους δυτικούς «προσκυνητές» που είχαν γαλουχηθεί με τα έργα των κλασικών.⁵⁵ Αποκαλυπτική της διάθεσης προσκυνήματος στην ιδεατή Ελλάδα είναι και η πομπή αλλοδαπών και ντόπιων λογίων προς την Ακαδημία στον Κολωνό, επ’ ευκαιρία της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων. Εκεί απόθεσαν με τελετουργικό τρόπο δάφνινα στεφάνια στα «κάπως παραμελημένα μνημεία» των κλασικών μελετητών και αρχαιολόγων Karl Otfried Müller και Charles Lenormant.⁵⁶ Με άλλα λόγια, το προσκύνημα στην Ελλάδα ήταν διττό: στους αρχαίους Έλληνες αφενός, αλλά και στους κλασικούς μελετητές και αρχαιολόγους που τίμησαν την Ελλάδα καθ’ όλη τους τη ζωή.

Η αισθητική και, σε μεγάλο βαθμό, ηθική εκτίμηση των αξιών του ελληνισμού τον ανύψωσαν στη «μη πολιτική», απρόσιτη σφαίρα του ιδεώδους, και τον περιέβαλαν με μια «ιερότητα» που δεν επιδεχόταν το παραμικρό «μιαρό» στοιχείο. Ως εκ τούτου, οι «ιεραπόστολοι» του ελληνισμού δεν ήταν δυνατόν να επιτρέψουν να «μολυνθεί» το ιερό πνεύμα των αρχαίων Αγώνων με τις «μιαρές» ιδιότητες του χρήματος, το οποίο συνδεόταν με την «επικίνδυνη» ανάπτυξη του επαγγελματισμού. Στις ΗΠΑ, όπου η επαγγελματοποίηση του αθλητισμού έπαιρνε ολοένα μεγαλύτερες διαστάσεις, πολλοί ιδεαλιστές επισήμαναν τη «χυδαιότητα και την ακαθαροσία» που «παρεισφρύνει όταν τα παιδιά αρχίζουν να σκέφτονται περισσότερο τη νίκη παρά τον τρόπο με τον οποίο θα νικήσουν».⁵⁷ Με την ευκαιρία των Ολυμπιακών Αγώνων πολλοί απέρριπταν τον επαγγελματικό αθλητισμό και έκαναν έκκληση να «διασωθούν τα αθλήματα από τον έλεγχο αυτών που στοχεύουν στο παντοδύναμο δολάριο και όχι στο απλό κλαδί ελιάς».⁵⁸ Μάλιστα, ορισμένοι προσπάθησαν να κρούσουν τον κώδωνα του κινδύνου για την εκφυλιστική

53. J. B. Connolly, *An Olympic Victor. A Story of the Modern Games*, Charles Scribner’s sons, Νέα Υόρκη 1908, σ. 85.

54. MacAloon, *This Great Symbol*, ό.π., σ. 141.

55. Πρβλ. Leontis, *Topographies of Hellenism*, ό.π., σ. 45.

56. R. B. Richardson, «The new Olympian Games», *Scribner’s Magazine* XX/3 (1896), σ. 267-286, ιδίως σ. 269.

57. J. Hawthorne, «The building of the muscle», *Harper’s Weekly Magazine* 69 (Αύγ. 1884), σ. 384-387 (το παράθεμα στη σ. 387).

58. Elliott, «The new Olympic Games», ό.π., σ. 50.

Ο Χαρίλαος Βασιλάκος, δεύτερος ολυμπιονίκης στον μαραθώνιο (1896).
[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.69]

επιρροή του επαγγελματισμού και των πληρωμένων αθλημάτων αντλώντας παραδείγματα από την ίδια την αρχαία ελληνική ιστορία.⁵⁹

Ο τόνος της ιερότητας που προσδιδόταν στους Ολυμπιακούς Αγώνες, και που είναι αδύνατο να μην γίνει αντιληπτός στις αναφορές για την αναβίωσή τους το 1896, δεν αφορά μόνο το συσχετισμό των Αγώνων με τον κλασικισμό και την «ιδεατή Ελλάδα». Συνδέεται επίσης με το γεγονός ότι η σημασία των αρχαίων Αγώνων ως μέσου για τη θέσπιση της διεθνούς ειρήνης τούς προσέδιδε και μια «χριστιανική» αποστολή. Αυτή συνοψίζεται γλαφυρά στα λόγια του G. T. Ferris, που έγραφε στο *St Nicholas*, ένα περιοδικό που απευθυνόταν στον κύκλο της αμερικανικής οικογένειας του τέλους του 19ου αιώνα:

Η λεγόμενη αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων σηματοδοτεί μια υπόσχεση πολύ μεγαλύτερη και πολύ ωραιότερη απ' οτιδήποτε έχουμε μέχρι στιγμής ασκήσει ως διεθνή αθλητισμό. [...] Μπορεί να διεγείρει στους σημερινούς ανθρώπους μια πηγαία αίσθηση ανθρωπίνης αδελφούσης, και όσοι προβάλλουν την αναβίωση έχουν εκφράσει αυτή τη σκέψη πολύ εύγλωττα. Για άλλη μια φορά, ο κόσμος άκουσε από την κορυφή του Αρείου Πάγου τη στεντόρεια φωνή του Αποστόλου Παύλου να εξυμνεί τον «Άγνωστο Θεό», που «εποίησε εξ ενός αίματος παν έθνος ανθρώπων κατοικείν επί παν το πρόσωπον της γης».⁶⁰

Οι αποχρώσεις «ιερότητας» που αποδίδονταν στους Αγώνες είχαν και μια άλλη διάσταση, ακόμη πιο σημαντική, που αφορούσε «τη λατρεία του έθνους»: Όταν ο Coubertin διατύπωσε την ιδέα του «νεο-ολυμπισμού», ισχυρίστηκε ότι «σε αυτόν τον εκκοσμικευμένο αιώνα μία ήταν η θρησκεία που θα εκπλήρωνε αυτόν το σκοπό: η εθνική σημαία, το σύμβολο του σύγχρονου πατριωτισμού, που κυματίζει στον ιστό της νίκης για να ανταμείψει τον νικητή αθλητή». Για τον Coubertin, «αυτή θα αναβίωνε την αρχαία λατρεία πλάι στην εστία που και πάλι θα άναβε».⁶¹ Πολλοί μελετητές έχουν παρατηρήσει τις ομοιότητες ανάμεσα στις εθνικιστικές, φαντασιακές εικόνες και τη θρησκευτική ιδεολογία,⁶² γεγονός που οδήγησε τον Anderson⁶³ να παρατηρήσει ότι τόσο η θρησκεία όσο και ο εθνικισμός πρέπει να εκληφθούν ως πολιτισμικά συστήματα, με το δεύτερο να ακολουθεί το πρώτο και να αντλεί από αυτό. Ο Anderson αναλύει την άποψή του λέγοντας

59. O Waldstein («The Olympic Games at Athens», ό.π., σ. 391) συνέδεσε τον εκφυλισμό του αθλητισμού στην αρχαία Ελλάδα με την αύξηση του επαγγελματισμού στους ελληνιστικούς χρόνους, παραβλέποντας το γεγονός ότι ο επαγγελματισμός στον αθλητισμό υπήρχε ήδη και στους κλασικούς χρόνους· πρβλ. Gildersleeve, «My sixty days in Greece», ό.π.

60. G. T. Ferris, «The Olympian Games», *St Nicholas* XXIII (μέρος 1, Νοέμ. 1895 - Απρ. 1896), σ. 508-512 (το παράθεμα στη σ. 512).

61. MacAloon, *This Great Symbol*, ό.π., σ. 141-142.

62. Π.χ. M. Herzfeld, *Ours Once More: Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece*, Texas University Press, Austin 1982, σ. 34-39· B. Kapferer, *Legends of People, Myths of State*, Smithsonian Institution Press, Washington / Λονδίνο 1988· T. H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, Pluto Press, Λονδίνο / Σικάγο 1993, σ. 107-108· E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Οξφόρδη 1983, σ. 56.

63. B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Verso, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 1991, σ. 12.

ότι το λυκανγές της εθνικιστικής ιδεολογίας στην Ευρώπη του 18ου αιώνα συνέπεσε με το λυκόφως των θρησκευτικών συστημάτων διανόησης. Η νέα συλλογική ταυτότητα, η «φαντασιακή κοινότητα του έθνους», συμπεραίνει, έπρεπε να απορροφήσει και να ενσωματώσει πολλές θρησκευτικές έννοιες και τελετουργικές πρακτικές. Η ιδέα του Anderson διαφαίνεται στο νόημα που προσέλαβαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες ως νέα, κοσμική θρησκεία ευθύς εξαρχής από την αποκατάστασή τους το 1896.⁶⁴

Όπως επιχειρηματολογούσαν πολλοί επικριτές της λεγόμενης «αναβίωσης», προκειμένου να αποφευχθεί η μετατροπή του γεγονότος σε «μια σχολαστική προσπάθεια όσων ήταν λάτρεις του παρελθόντος»⁶⁵ θα έπρεπε η αναβίωση να προσλάβει σύγχρονη μορφή⁶⁶ και ένα αντικείμενο λατρείας που θα είχε νόημα, θα ήταν κατανοητό από όλους και παράλληλα θα μπορούσε να υποκαταστήσει το αντικείμενο της αρχαίας ελληνικής θρησκείας. Ένα παράδειγμα του πώς επιτεύχθηκε αυτό παραθέτει γλαφυρά ο Gildersleeve στο κείμενο που ανέφερα και προηγουμένως:⁶⁷ παρότι το από καιρό σχεδιαζόμενο ταξίδι του εξηντάχρονου μελετητή του Πίνδαρου στην Ελλάδα συνέπεσε με τους Ολυμπιακούς Αγώνες, ο Gildersleeve αποφάσισε να φτάσει στην Αθήνα μόνο μετά το πέρας της διοργάνωσης. Όπως πολλοί σύγχρονοί του, ο Gildersleeve δεν ήθελε να δει την Αθήνα «να εκχυδαίζεται από τα πλήθη», ούτε ήθελε να γίνει μάρτυρας της μετατροπής ενός αρχαίου θεσμού σε «φθινό θέαμα» που δεν θα είχε τη βαρύτητα των αρχαίων αγώνων. Γνώριζε ότι «η θρησκεία καθαγίαζε τον αρχαίο ελληνικό αθλητισμό» και ότι για να ανανεωθούν οι Ολυμπιακοί Αγώνες έπρεπε να υπάρχει μια θρησκευτική βάση, αλλά δεν μπορούσε να δει πώς η σύγχρονη «αναβίωση» θα μπορούσε να υποκαταστήσει αυτή την αρχαία θρησκευτική βάση.⁶⁸ Μόνον όταν έφτασε επιτέλους στην Αθήνα έλαβε απάντηση σε αυτό το ερώτημα, αντικρίζοντας στους δρόμους της Αθήνας τα χαμογελαστά πρόσωπα που έλαμπαν από χαρά την επομένη της ελληνικής νίκης στον μαραθώνιο και ακούγοντας την ιαχή «Ζήτω η Ελλάς!» η οποία, όπως είπε, έδωσε στους Αγώνες «την ιερότητα που ειδάλλως θα τους έλειπε».⁶⁹ Για τον Gildersleeve ήταν το «έθνος» που υποκατέστησε την αρχαία θρησκεία και με επιτυχία «καθαγίασε» τους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες.

Πώς όμως συνέλαβαν την «αναβίωση» των Ολυμπιακών Αγώνων ως μέσο «λατρείας του έθνους» οι συμμετέχοντες – οι αθλητές και οι θεατές; Για να απαντηθεί αυτό το ερώτημα θα παραθέσω ορισμένα παραδείγματα βιωμάτων των Ελλήνων κατά τους Αγώνες και θα τα αντιπαραβάλω με τα αντίστοιχα των Αμερικανών.

64. Βλ. επίσης K. Weis, «Religion and sport. The social connection», στο F. Landry / M. Landry / M. Yerlès (επιμ.), *Sport... The Third Millenium. Proceedings of the International Symposium Quebec City, Canada, May 21-25 1990*, Les Presses de l'Université Laval, Καναδάς 1991, σ. 216· X. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1997, σ. 109.

65. Elliott, «The new Olympic Games», ό.π., σ. 47.

66. Ferris, «The Olympian Games», ό.π. (το παράθεμα στη σ. 511).

67. Gildersleeve, «My sixty days in Greece», ό.π.

68. Στο ίδιο, σ. 203-204.

69. Στο ίδιο, σ. 210.

Η ελληνική «αναβίωση»

Η Ελλάδα δεν μπορούσε να συγκριθεί με την πολιτική και οικονομική ισχύ των ΗΠΑ. Μια πρόσφατη χρεοκοπία την είχε οδηγήσει σε πολιτική και οικονομική απομόνωση, ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού ήταν αποκλεισμένο από τα σύνορα του ελληνικού κράτους, ενώ άλλες βαλκανικές εθνότητες άρχιζαν να διεκδικούν τμήματα της οθωμανικής αυτοκρατορίας που διεκδικούσε και η Ελλάδα. Η προοπτική της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων έτυχε ιδιαίτερα θερμής υποδοχής ως άριστη ευκαιρία για προσέγγιση με τα άλλα έθνη και ένα βήμα πλησιέστερα προς την υλοποίηση των εθνικών φιλοδοξιών. Η σύμπτωση των Ολυμπιακών Αγώνων με το ορθόδοξο Πάσχα καθώς και με την επέτειο της Εθνικής Ανεξαρτησίας έδωσε ακόμα μεγαλύτερη βαρύτητα στην εορτή, στην οποία είχαν ήδη επενδυθεί πάμπολλα συμβολικά νοήματα, με αποτέλεσμα να θεωρηθεί «τριπλή Ανάσταση»: του Ιησού, του έθνους και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.⁷⁰ Ο εορτασμός παρέπεμπε στην αναγέννηση του ελληνικού έθνους, που τώρα, κατά τη γενική πίστη, επαναστατούσε στην αρχαία ελληνική γη. Αυτή η ιδέα, που ήδη υπέφωσκε στην Ελλάδα με τον Απελευθερωτικό Πόλεμο και την επακόλουθη ίδρυση του ελληνικού κράτους στις αρχές του 19ου αιώνα, ήταν καθοριστική και για την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων από ελληνική άποψη.⁷¹ Την παραμονή της 25ης Μαρτίου η εφημερίδα *Το Άστυ* διακήρυσσε:

Οποία δε μυστηριώδης συγκυρία! Με την Ανάστασιν του Θεανθρώπου και την εθνικήν αποκατάστασιν, συνεορτάζομεν την αναβίωσιν των Ολυμπιακών Αγώνων. Ωσεί εκ Θείας Προνοίας να συνέπεσαν και τα τρία αυτά γεγονότα, τα οποία αποτελούν τριπλούν ενωτικόν κρίκον αδιάσπαστον.

Το διάγγελμα του βασιλιά Γεωργίου στην τελετή έναρξης των κατά τα άλλα «διεθνών» Αγώνων ήταν ένας χαιρετισμός στο ελληνικό έθνος: «Κηρύττω την έναρξιν των πρώτων εν Αθήναις Διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων. Ζήτω το Έθνος! Ζήτω ο Ελληνικός Λαός!».⁷²

Η «επιβίωση» ήταν μια έννοια που χρησιμοποιήθηκε ευρέως από τους Έλληνες λαογράφους, με σκοπό να γεφυρώσει το «χάσμα» ανάμεσα στον αρχαίο και τον νεοελληνικό κόσμο αλλά και να διατρανώσει τη συνέχεια που θα ένωνε αυτούς τους δύο κόσμους στην ελληνική εθνική συνείδηση. Η έννοια αυτή εφαρμόστηκε επίσης στον αθλητισμό, σε μια προσπάθεια να αποδειχτεί η αδιάλειπτη συνέχεια από την αρχαία ελληνική αθλητική παράδοση.⁷³ Η ρομαντική πεποίθηση ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες και το αρχαίο ελληνικό

70. Εφ. *Εστία*, 25.3.1896.

71. Πρβλ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 87-88.

72. Εφ. *Εστία*, 26.3.1896. Ο Connolly («The spirit of the Olympian Games», ό.π., σ. 101) εξήγησε τη σημασία που είχαν οι Αγώνες για τους σύγχρονους Έλληνες ως εξής: «Για να κατανοήσουμε τι σήμαιναν για έναν πατριώτη Έλληνα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι ήταν κάτι σαν μια μετενσάρκωση, μια επίκληση των θεών, μια αναβίωση της εποχής τότε που η χώρα του ήταν ηγέτιδα όλου του κόσμου σε όλους τους τομείς που ο κόσμος θεωρούσε άξιους, μια αναγέννηση της εποχής τότε που οι νεαροί άντρες είχαν αναπτυγμένο νου και σώμα εν αρμονία».

73. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 85.

πνεύμα «επιβίωσαν» όλους αυτούς τους αιώνες στα ελληνικά χώματα είναι καταφανής στο ακόλουθο κείμενο του έλληνα επιτετραμμένου στο Λονδίνο Ιωάννη Γεννάδιου:

Η εκ παραδόσεως αγάπη για τον αθλητισμό, μαζί με τη γλώσσα και την εθνική συνείδηση, παρέμειναν εξαιρετικά αλώβητες και ισχυρές [στη σύγχρονη Ελλάδα:] [...] στο σπουδαίο έπος των κλέφτικων τραγουδιών, στους ορεσίβιους της Κρήτης, και αλλού, σε ορισμένες ελληνικές κοινότητες της Μακεδονίας· ή στους σκληραγωγημένους βουνίσιους της Ακαρνανίας, απ' όπου στρατολογούνται οι καλύτεροι έλληνες στρατιώτες· και τέλος στους Αρβανίτες και τους Σουλιώτες της Ηπείρου. [...] Όλα τα στοιχεία υπάρχουν εδώ για να ευνοήσουν την επιτυχία ολόκληρης της ανάληψης [των Αγώνων]. [...] Η εορτή θα λάβει χώρα στις αρχές της άνοιξης – τη γλυκύτερη και ωραιότερη εποχή, σε ένα κλίμα που είναι πάντα καλοσυνάτο, όταν ακόμα και οι πέτρες της Ελλάδας μοιάζουν να ανθίζουν. Θα γίνει τη λαμπρή εορτή της σεβαστής Ανατολικής Εκκλησίας, το Πάσχα, που μεταδίδει μήνυμα χαράς και ελπίδας σε όλο τον κόσμο. Θα είναι η 75η επέτειος της αρχής του Ιερού Αγώνα για την Ανεξαρτησία – ένας τριπλός συμβολισμός ανάστασης που εμπνέει, τέτοιος που μόνο η Ελλάδα μπορεί να προσφέρει, χάρη στον πλούτο της ποιητικής παράδοσής της. Οι ίδιοι οι ημίθεοι και οι ήρωες της αρχαίας Ελλάδας θα αναστηθούν από τον επίγειο ύπνο τους, θα εγερθούν από τις επευφημίες των νικητών στο Στάδιο των Αθηνών, και θα γυρίσουν ξανά στη ζωή από τους ύμνους που θα ψάλλονται σε όλες τις γλώσσες.⁷⁴

Όπως έχει συζητηθεί και αλλού,⁷⁵ στην κλασική αρχαιότητα, ως κατεξοχήν ελληνική εθνική αρχαιότητα, προσδίδεται ιερότητα ήδη από την εποχή της ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Πιο συγκεκριμένα, η κλασική κληρονομιά των Ολυμπιακών Αγώνων θεωρήθηκε εθνικής σημασίας, επειδή επικρατούσε η άποψη ότι θα πρόσφερε στην Ελλάδα την ευκαιρία να επιδείξει ένα σύγχρονο πρόσωπο και να διεκδικήσει μια θέση στην οικογένεια των «πολιτισμένων» εθνών.

Ειδικά ο μαραθώνιος, στον οποίο οι Έλληνες είχαν αποθέσει τις ελπίδες τους για νίκη, πήρε σχεδόν μυθικές διαστάσεις έναντι άλλων αγωνισμάτων, αφού επρόκειτο για τη διαδρομή από τον Μαραθώνα έως την Αθήνα που διέτρεξε ο αρχαίος Αθηναίος για να ανακοινώσει στους συμπολίτες του τη νίκη των Ελλήνων κατά των Περσών στον Μαραθώνα.⁷⁶ Ήταν αυτό το συναίσθημα που ο Tyler, ένας από τους αμερικανούς αθλητές που εκπροσωπούσε το Princeton, προσπάθησε να μεταδώσει στους συμπατριώτες του σε μια επιστολή του προς την εφημερίδα *The Alumni Princetonian* (9.4.1896): «Δεν μπορεί να συγκριθεί με αυτό ούτε ο ενθουσιασμός για το ποδόσφαιρο. Τα πλήθη ήταν

74. J. Gennadius, «The Revival of the Olympian Games», *Cosmopolis*, II/4 (Απρ. 1896), σ. 59-74 (το παράθεμα στις σ. 70, 74).

75. Y. Hamilakis/E. Yalouri, «Sacralising the past: Cults of archaeology in modern Greece», *Archaeological Dialogues*, 6(2) (1999), σ. 115-159· E. Yalouri, *The Acropolis. Global Fame, Local Claim*, Berg, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 2001.

76. Όπως μου επισήμανε και ο Sir Michael Llewellyn Smith, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι ο μαραθώνιος που ήταν επιπόνη ενός Γάλλου, του κλασικιστή Michel Bréal, αμέσως κατέκτησε το ελληνικό εθνικό συναίσθημα, επειδή ακριβώς ανταποκρινόταν στις περιστάσεις.

τρεις φορές μεγαλύτερα από οποιοδήποτε πλήθος παρευρίσκεται σε έναν ποδοσφαιρικό αγώνα». Είναι πραγματικά εντυπωσιακό το γεγονός πως μη Έλληνες παρασύρθηκαν από το κύμα της συγκίνησης των Ελλήνων που ήθελαν διακαώς να κερδίσει έλληνας αθλητής στον μαραθώνιο και που πρόβαλλαν τη νίκη τους σ' αυτόν ως νίκη που δικαιωματικά τους ανήκε. Πολλοί Αμερικανοί παρουσίασαν με ενθουσιασμό την ελληνική νίκη, και μάλιστα για καιρό μετά το γεγονός, ενώ ορισμένοι αναπαρήγαγαν την ελληνική ιδέα ότι το αρχαίο ελληνικό πνεύμα είχε αναστηθεί με αυτή τη νίκη των Ελλήνων.⁷⁷

Η κάλυψη του αγωνίσματος του μαραθωνίου από τον συντάκτη της εφημερίδας *Ακρόπολις* (30.3.1896) είναι ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο εκφραζόταν μέσα από τον χριστιανικό ορθόδοξο λόγο η αποδιδόμενη ιερότητα στο συγκεκριμένο αγώνισμα.⁷⁸ Η διήγησή του αρχίζει με την περιγραφή της προετοιμασίας των αθλητών πριν από το αγώνισμα στο μικρό χωριό του Μαραθώνα:

Ο Παπαβηλιώτης –θεοφοβούμενος και σεβαστότατος παπάς– κτυπά από πρωίας το σήμαντρο. Ευλαβώς προσέρχεται ο κόσμος, αλλά όλων ευσεβέστεροι οι φτωχοί δρομείς μας. Τώρα μπήκαν μερικοί στην εκκλησιά. Εκόλλησαν τα χείλη στην εικόνα της Παναγίας και την φιλούν. Με τα φιλιά των κάτι θέλουν να της πουν, κάτι να της εκμυστηρευθούν. Και την φιλούν αδιακόπως, την φιλούν πολύ, μα και αυτή θα τους ακούση, θα τους προστατεύση. Ας είστε βέβαιοι.

Ο συντάκτης της *Ακροπόλεως* περιέγραφε την ενθουσιώδη εκκίνηση των ελλήνων δρομέων, τους οποίους κατευδωναν με ευλογίες, επευφημίες και δάκρυα οι αγρότες, μεταξύ αυτών κι ένας γέροντας που αποχαιρετούσε τους δρομείς φωνάζοντας «Χριστός Ανέστη!». Η περιγραφή της εκκίνησης των αθλητών καταλήγει με την (προσωπική;) του προσευχή στο Θεό:

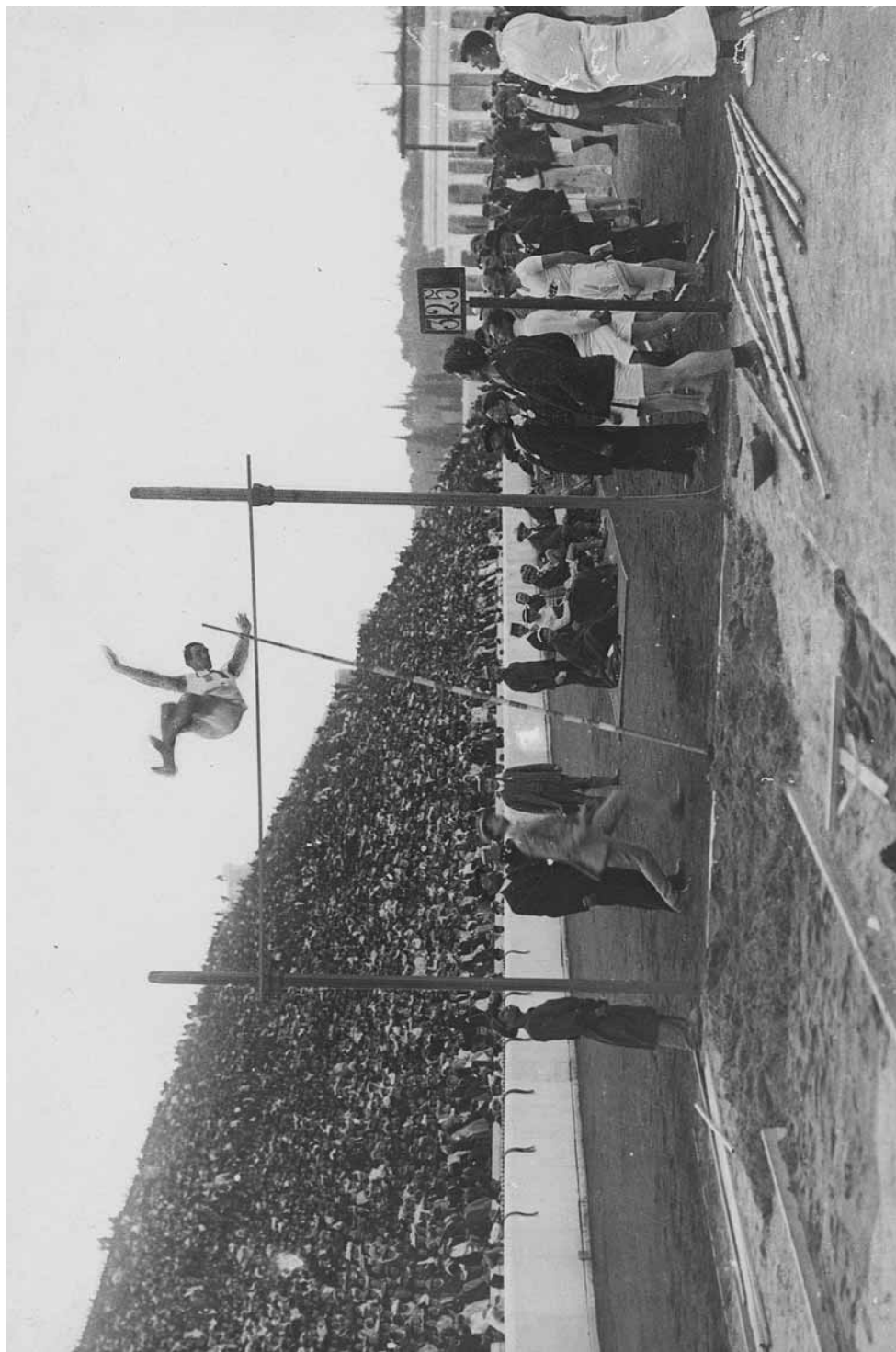
[...] μια δέησις εκ βάθους ψυχής, την οποίαν ήκουσαν μόνον οι λόγγοι των μερών εκείνων, μια παράκλησις βαθεία, όσο το ύψος του ουρανού, αποστέλλεται προς τον Θεόν.

– Να μην υστερήσουν και οι Έλληνες! Αχ! Θεέ μου! Όχι!

Μετά τη νίκη του Λούη, του ήρωα έλληνα ολυμπιονίκη, ο δημοσιογράφος έγραφε για

77. Για τον Charles Waldstein, π.χ., «ο καλός παλιός θεός Πάνας, που κοιμόταν για δύο χιλιάδες χρόνια, ξύπνησε [από τις επευφημίες που ακούγονταν από το Παναθηναϊκό Στάδιο] και χαμογέλασε [για την ελληνική νίκη στον μαραθώνιο]. Θυμήθηκε πώς πριν από 2.776 χρόνια είχε ευφράνει την καρδιά του δρομέα Φειδιππίδη όταν αυτός έτρεχε από τη Σπάρτη προς την Αθήνα απελπισμένα επειδή δεν είχε καταφέρει να κερδίσει τη βοήθεια των Λακώνων ώστε να αντιμετωπιστούν οι Πέρσες που απειλούσαν την Αθήνα πριν από τη μάχη του Μαραθώνα. Πώς αυτός, ο τριανός θεός Πάνας, υποσχέθηκε σε αυτόν και τους Αθηναίους ότι θα καταγάγουν νίκη εναντίον των βάρβαρων εχθρών τους [...] Ο μαραθωνοδρόμος που πέθανε με τα ευλογημένα λόγια στα χείλη του όταν σωριάστηκε στην αγορά των Αθηνών [...] ήταν ένας κάποιος Φίλιππιδης [sic]»: Ch. Waldstein, «The Olympian Games at Athens», *Harper's Weekly* 40 (16 Μαΐου 1896), σ. 490. Βλ. επίσης M. Butler, «The Olympic Games», *The Outlook* 53 (1896), σ. 993-995· Richardson, «The new Olympian Games», *ό.π.*

78. Πρβλ. Yalouri, *The Acropolis*, *ό.π.*, σ. 137-186.

Ο F. Conder (Γαλλία), πρότος νικητής στο άλμα επί κοντώ, κατά την προσπάθειά του (10.4.1906). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ2.18]

τους συντοπίτες του, τους αγρότες του Αμαρουσίου, ότι ζητωκραύγαζαν και δάκρυζαν από ευτυχία, και τους συνέκρινε με τους αρχαίους γεωργούς της Καρύστου που ξέσπασαν σε κλάματα όταν ο συμπατριώτης τους, ο Κύμυλος, κέρδισε στην πάλη στην αρχαία Ολυμπία. Η ανταπόκριση τελείωνε με την πεποίθηση του δημοσιογράφου ότι

τα αναπαινώμενα κάτωθεν του παναγίου τύμβου των οσά των Μαραθωνομάχων θα προσεκολλώντο, θα κατήρτιζον ζωντανούς σκελετούς, οι οποίοι εξερχόμενοι της κρύπτης των θα συνεχίζοντο τους νεωτέρους Έλληνες, χαιρετίζοντας την σημαίαν των και τον νεοέλληνα Μαραθώνιον Ολυμπιονίκη με τόσον ενθουσιασμόν.

Άλλες μαρτυρίες για τον μαραθώνιο βρίθουν παρόμοιων συνειρμών που συνδέουν το παρελθόν με το παρόν, τους αρχαίους Έλληνες με τους χριστιανούς ορθόδοξους. Λέγεται ότι ο Λούης εξομολογήθηκε στον ιερέα του Μαραθώνα πριν αγωνιστεί, επειδή δεν γνώριζε αν θα επιζούσε μετά από μια τόσο μεγάλη διαδρομή και δεν ήθελε να πάει στην κόλαση, λέγοντας μάλιστα ότι «η αγία μετάδοσις δίνει δύναμι και θεριώνει τον άνθρωπον». Ο δημοσιογράφος που αναφέρει το συμβάν εξαιρεί τον Λούη, λέγοντας ότι «ο απλούς αυτός γεωργός του τσαπιού και του δρεπάνου» είναι «φιλόθρησκος και ευλαβής».⁷⁹

Οι σχετικοί με την κλασική εποχή παραλληλισμοί που χρησιμοποιούσαν οι εφημερίδες συμπεριλάμβαναν και τον πατέρα του Λούη, τον οποίο παρομοίαζαν με τον Διαγόρα, τον αρχαίο πατέρα που είχε την καλοτυχία να δει και τους δυο γιους του νικητές πριν πεθάνει. Αναφέρεται ότι ο πατέρας του Λούη έσπευσε στα αποδυτήρια του Σταδίου μετά τη νίκη του γιου του και τον αγκάλιασε με πάθος, ενώ εκείνος του είπε χαμογελώντας: «Βλέπεις, πατέρα, μου είπες να μην γυρίσω παρά νικητής. Νά λοιπόν...»⁸⁰ – άλλη μια αναφορά στο παρελθόν, και πιο συγκεκριμένα στην επιταγή των αρχαίων Σπαρτιατιστών προς τους γιους τους να μην επιστρέψουν από τον πόλεμο παρά μόνο νικητές.

Ο κλασικός ελληνισμός και η βυζαντινή ορθοδοξία ως οι δύο κύριοι στυλοβάτες της ελληνικής εθνικής ταυτότητας συμφύρονται εδώ, μέσω μιας σειράς συνειρμών, ενίοτε υπερφυσικού χαρακτήρα: Οι γεωργοί του Αμαρουσίου παρομοιάζονται με τους γεωργούς της αρχαίας Καρύστου, ο πατέρας του Λούη με τον Διαγόρα· ο Άδης των αρχαίων Ελλήνων συναντάται με τον κόσμο των (χριστιανών ορθόδοξων) Νεοελλήνων, η Ανάσταση του Κυρίου με την «ανάσταση» του ελληνικού έθνους χάρη σε μια ενδεχόμενη νίκη τους στον μαραθώνιο. Αυτό που πρέπει να προσέξουμε ειδικά είναι ο πρωταρχικός ρόλος της Παναγίας καθ' όλη τη διήγηση του δημοσιογράφου. Η Παναγία, στο πρόσωπο της οποίας εμπερικλείεται και η έννοια της μητρότητας, καλείται να βοηθήσει «τα ελληνόπουλα» που έχουν ανάγκη και, ακριβώς όπως σε καιρό πολέμου, να προστατέψει το ελληνικό έθνος. Ο έλληνας αθλητής εμφανίζεται δηλαδή ως πολεμιστής που φεύγει να προασπίσει την πατρίδα του, ένα γεγονός που μας παραπέμπει στο χαρακτηρισμό των διεθνών αθλημάτων ως «την πιο σημαντική μορφή μεταφορικού πολέμου μεταξύ των εθνών».⁸¹ Με αυτή την έννοια, τα λόγια ενός ταγματάρχη του μηχανικού του ελληνικού στρατού που παρότρυνε τους έλληνες μαραθωνοδρόμους πριν από την εκκίνησή τους

79. Εφ. *Το Άστυ*, 30.3.1896. 80. Εφ. *Ακρόπολις*, 30.3.1896.

81. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism*, ό.π., σ. 111· E. P. Archetti, «Masculinity and soccer: The formation of

είναι αποκαλυπτικά: «Παιδιά! Συλλογισθήτε την πατρίδα σας, συλλογισθήτε, ότι η Ελληνική σημαία αναμένει έρπουσα προ του ιστού του Σταδίου. Τιμήσατέ την εντίμως και ως εμπρέπει εις Έλληνας συναγωνιζομένους. Από μας τους στρατιωτικούς ζητεί το αίμα μας η πατρίς, από σας ζητεί η σημαία μας να την τιμήσετε».⁸²

Για τον Coubertin, το κατεξοχήν σύμβολο της νέας «θρησκείας» ήταν η εθνική σημαία. «Η εθνική σημαία, σύμβολο του σύγχρονου πατριωτισμού, όπως ανυψώνεται στον ιστό της νίκης για να ανταμείψει τον νικηφόρο αθλητή – αυτή θα μεταλαμπαδεύει την αρχαία λατρεία πλάι στην εστία που και πάλι θα ανάψει».⁸³ Στον ελληνικό ημερήσιο Τύπο υπάρχουν καθημερινά συγκινησιακά φορτισμένες μαρτυρίες για τη δύναμη που είχε η ελληνική σημαία στον ιστό «να πλημμυρίσει κάθε ελληνική καρδιά με ένα πέλαγος ενθουσιασμού».⁸⁴ Ο ιστός, όπου έπειτα από κάθε αγώνισμα γινόταν η έπαρση της σημαίας του έθνους που είχε νικήσει, μετατρέποταν σε τόπο που πλημμύριζε εθνική συγκίνηση καθ' όλη τη διάρκεια των Αγώνων.

Ο Νέος Κόσμος έναντι του Παλαιού

Οι αμερικανοί αθλητές που, σύμφωνα με τις μαρτυρίες, «ήταν πάντα τυλιγμένοι με την αμερικανική σημαία»,⁸⁵ περιγράφουν και αυτοί συγκινημένοι τα συναισθήματα που ξυπνούν μέσα τους όταν αντικρίζουν την αστερόεσσα να κυματίζει νικηφόρα.⁸⁶ Στο βιβλίο του Ένας Ολυμπιονίκης, εμπνευσμένο από τον έλληνα ολυμπιονίκη του μαραθωνίου, ο Connolly, ο αμερικανός νικητής του άλματος εις τριπλούν και αργότερα συγγραφέας ναυτικών ιστοριών, περιγράφει τα αισθήματα «ενός Αμερικανού» (πρόκειται για τον ίδιο τον Connolly) που μόλις κέρδισε στο αγώνισμά του:

[Στο άλμα εις τριπλούν] νίκησε ο Αμερικανός, και μετά ακολούθησε μια σκηνή όπου εκατοντάδες Έλληνες ένιωσαν ότι με χαρά θα έδιναν τη ζωή τους, προκειμένου να ανακηρύσσονταν νικητής ένας από τους δικούς τους. Μόλις ανακοινώθηκε ότι νίκησε ο Αμερικανός, ζητωκραύγασαν το όνομά του, η μπάντα έπαιξε τις πρώτες νότες του αμερικανικού εθνικού ύμνου και την ίδια στιγμή η σημαία της χώρας του, ωραία με τις φωτεινές λευκές και ερυθρές γραμμές και τα μικρά αστέρια στο μπλε φόντο, ξετυλίχτηκε και κυμάτισε στον ουρανό της Ελλάδας. Η ορχήστρα συνέχισε να παίζει και παντού

national identity in Argentina», Paper presented at the American Ethnological Society spring meeting, Charleston, SC, USA, 14-16 March 1991, όπως παρατίθεται στο Eriksen, *Ethnicity and Nationalism*.

82. Εφ. *Ακρόπολις*, 30.3.1896.

83. Όπως παρατίθεται στο MacAloon, *This Great Symbol*, ό.π., σ. 141.

84. *Νέα Εφημερίς*, 28 Μαρτ./9 Απρ. 1896, όπως παρατίθεται στο D. C. Young, *The Modern Olympics. A Struggle for Revival*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1996, σ. 149.

85. Εφ. *Εστία*, 27.3.1896.

86. Π.χ. Clark, *Reminiscences of an Athlete*, ό.π., σ. 132. Ο Hobsbawm («Mass-producing Traditions: Europe, 1870-1914», ό.π., σ. 280) μας θυμίζει ότι «η λατρεία της αμερικανικής σημαίας» έγινε καθημερινή πρακτική στο αμερικανικό εκπαιδευτικό σύστημα από το 1880 και εξής.

ο κόσμος ζητωκραύγαζε, ενώ όλοι οι συμπατριώτες του εμφάνισαν μυστηριωδώς ένα μικρό αντίγραφο του τρανού εμβλήματος και το κυμάτιζαν στον αέρα έξαλλα: «Πόσο περήφανος θα νιώθει αυτός ο Αμερικανός!», είπαν με μια φωνή χιλιάδες στόματα όλο πάθος, και πραγματικά ο πρώτος άνθρωπος που νίκησε σε Ολυμπιακούς Αγώνες μετά από χίλια πεντακόσια χρόνια αναμφίβολα πλημμύριζε από περηφάνια.⁸⁷

Αν για τους Έλληνες η αναβίωση ήταν μια επιβεβαίωση της εθνικής «αναγέννησής» τους, για τους Αμερικανούς οι Ολυμπιακοί του 1896 συνιστούσαν ένα πεδίο όπου οι αμερικανοί αθλητές, ως πρέσβεις του αμερικανικού πνεύματος, θα αποδείκνυαν στον Παλαιό Κόσμο τη δύναμη του Νέου.⁸⁸

Όταν το 1906 ο Connolly προσπάθησε να εξηγήσει πόσο σημαντικό ήταν για τους Αμερικανούς να συλλάβουν το ολυμπιακό πνεύμα, που κατέστησε τους Αγώνες του 1896 τόσο επιτυχείς, ισχυρίστηκε ότι καμία άλλη χώρα εκτός από την Αμερική δεν θα έβρισκε τόσο χρήσιμο αυτό το πνεύμα, αφού η Αμερική «στεκόταν τώρα σε εγρήγορση και ανυπομονησία εκεί που κάποτε η Ελλάδα κοιμόταν – στο κατώφλι της ηγεμονίας του κόσμου».⁸⁹

Έπειτα από τις πολλές αμερικανικές νίκες, η *Alumni Princetonian* (16.4.1896) όλο περηφάνια δήλωνε ότι «η θέση που κάποτε ανήκε στους ρωμαλέους Έλληνες παραχωρείται στους Αμερικανούς» και ότι «εφεξής οι άξιες παραδόσεις της κλασικής Ρώμης θα συνδυάζονται με ιστορίες σύγχρονων επιτευγμάτων». Αναφερόμενος στις αμερικανικές νίκες, ο Holmes⁹⁰ έγραφε ότι «η σημαία και η τιμή της Αμερικής στάθηκαν στο ύψος τους» χάρη σε τέσσερις άντρες από το Princeton και σε μια ομάδα αθλητών «που έφτασαν στην Αθήνα του Παλαιού Κόσμου από την Αθήνα του Νέου, επειδή φορούν τα χρώματα της Αθλητικής Ομοσπονδίας της Βοστώνης» (η Βοστώνη επονομαζόταν «Αθήνα της Αμερικής» λόγω της φήμης της ως πόλης υψηλού πολιτιστικού επιπέδου). Μάλιστα, ο Holmes έλεγε ότι όπως στην αρχαία Ελλάδα «η τετραετία μετά τους Αγώνες έπαιρνε το όνομα εκείνου που είχε νικήσει στο αγώνισμα των 100 μέτρων [...], έτσι και τα τελευταία τέσσερα χρόνια του 19ου αιώνα έπρεπε να μείνουν γνωστά στην ιστορία ως “Ολυμπιάδα του Thomas Burke, από τη Βοστώνη!”».⁹¹

Σε παρόμοιο πνεύμα, η *Atlanta Constitution* επαίρεται ότι «παρόλο που η Αμερική δεν έχει καμία από τις παραδόσεις και ελάχιστη από την κατάρτιση που έχουν τα έθνη του Παλαιού Κόσμου, απέδειξε την ανωτερότητά της απέναντί τους σε αγώνες που εκείνα επέλεξαν. Για την *Atlanta Constitution* αυτό σήμαινε ότι «από τα ύψη του Ολύμπου [η Αμερική] μετέφερε το δάφνινο στεφάνι στα δικά της μακρινά σύνορα».⁹² Γενικά οι αμερικανικές αναφορές στους Αγώνες υπογραμμίζουν ότι ήταν το έθνος τους, «το νε-

87. Connolly, *An Olympic Victor*, ό.π., σ. 87.

88. Πρβλ. Dyreson, «America's athletic missionaries», ό.π., σ. 75. Οι ελληνικές εφημερίδες ταυτίζουν και αυτές τους αμερικανούς αθλητές με τον Νέο Κόσμο. Η εφ. *Εστία* («Β' Πανηγυρικών Φύλλον των Ο.Α.», Μάρτ.-Απρ. 1896) ειδικά, δηλώνει ότι «ενίκησε μέχρι τούδε ο Νέος Κόσμος τον Παλαιόν».

89. Connolly, «The spirit of the Olympic Games», ό.π., σ. 104.

90. Holmes, *The Olympic Games in Athens*, ό.π., σ. 62.

91. Στο ίδιο, σ. 86.

92. Όπως παρατίθεται στο Dyreson, «America's athletic missionaries», ό.π., σ. 75.

ότερο όλων, εκείνο που επιστέφθηκε με τον κότινο της νίκης και κέρδισε τα περισσότερα βραβεία»⁹³ αναδεικνύοντας έτσι τον Νέο Κόσμο ισάξιο διάδοχο του αρχαίου.

Από τον 18ο αιώνα η Ελλάδα είχε γίνει για τον δυτικό κόσμο «μια δεύτερη πατρίδα», λόγω της κλασικής παιδείας του,⁹⁴ καθώς και σημείο αναφοράς «που καθόριζε την αξία των εθνικών παραδόσεων»⁹⁵ των δυτικών κρατών. Δεδομένου αυτού του προσδιορισμού της Ελλάδας «ως προέκτασης της πατρίδας», δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι λίγους μήνες πριν από την «αναβίωση» των Ολυμπιακών Αγώνων ο Horton έγραφε ότι «όλοι όσοι αγαπάμε την ομορφιά, όλοι όσοι δεν έχουμε προβεί σε κάποια ασέβεια ή ιεροσυλία, όσοι πιστεύουμε στην ευγενή άμιλλα και έχουμε γενναία ψυχή, είμαστε Έλληνες με την υψηλότερη έννοια της λέξης».⁹⁶ Ο Horton απηχεί τα λόγια άγγλων και γερμανών ρομαντικών όπως ο Shelley, ο οποίος το 1821 ισχυριζόταν: «Είμαστε όλοι Έλληνες. Οι νόμοι μας, η λογοτεχνία μας, η θρησκεία μας, η τέχνη μας έχουν τις ρίζες τους στην Ελλάδα».⁹⁷

Ήταν αυτό το ιδεώδες του αρχετυπικού έλληνα άνδρα που ορισμένοι Αμερικανοί θεωρούσαν ότι ανασταίνουν οι ομοεθνείς τους αθλητές. Ένα εύγλωττο παράδειγμα είναι η μαρτυρία του Gildersleeve που ταξίδευε για την Ελλάδα στο ίδιο πλοίο με την αμερικανική αποστολή. Βλέποντας τους αμερικανούς νέους να ασκούνται καθημερινά στο κατάρωμα του πλοίου, λυπόταν για την παραμέληση του αθλητισμού τον καιρό της δικής του γενιάς και εξήρε «τη λατρεία του σώματος» στον σύγχρονο αθλητισμό:

η λατρεία του σώματος είναι ελληνική [...]. Το να είσαι Έλληνας σημαίνει να είσαι σβέλτος στο σώμα όσο και στο νου, κι εγώ δεν επιχείρησα να ρωτήσω σχετικά με την «κοινωνική θέση» των νεαρών αθλητών, οι οποίοι με άγγιξαν βαθιά στην καρδιά όταν τους είδα να αποβιβάζονται στη Νάπολη και να βιάζονται να φτάσουν στον τόπο των Αγώνων φροντίζοντας να μη χάσουν ούτε ένα τρένο. [...] Τους αποχαιρέτισα λοιπόν, και δεν τους ξαναείδα παρά στην Αθήνα, αμέσως μετά την επιτυχία τους, που τη βίωναν με απλότητα και μετριοφροσύνη, σαν ο καθένας τους να ήταν ένας έφηβος της καλύτερης ελληνικής περιόδου.⁹⁸

Είναι προφανές ότι ο Gildersleeve βλέπει τους αμερικανούς αθλητές και περηφανεύεται γι' αυτούς σαν να ήταν Έλληνες – Έλληνες σε ήθος.

Και πραγματικά, έγιναν ορισμένες συγκρίσεις μεταξύ των αμερικανών και των αρχαίων ελλήνων αθλητών: Κατά τη *Scientific American* (18.4.1896), ο Allan Marquand (1853-1924), ιδρυτής του τμήματος Τέχνης και Αρχαιολογίας στο Princeton, εκθείαζε «τη θαυμάσια ευλυγισία του αμερικανού αθλητή», ο οποίος, αν ληφθεί υπόψη η λιγοστή προπόνησή του μετά το μακρύ ταξίδι, πέτυχε καλύτερες επιδόσεις όχι μόνο από αυτές του νεοέλληνα αντιπάλου του, αλλά και από αυτές του Φάυλλου, του αρχαίου έλληνα ολυμπιονίκη στη δισκοβολία.

93. Waldstein, «The Olympian Games at Athens», ό.π., σ. 490.

94. Leontis, *Topographies of Hellenism*, ό.π., σ. 41.

95. Στο ίδιο, σ. 45.

96. Horton, «Revival of Olympian Games», ό.π., σ. 273.

97. «We are all Greeks. Our laws, our literature, our religion, our art have their root in Greece»: P. B. Shelley, *The Complete Poetical Works*, Oxford University Press, Λονδίνο 1934, σ. 447.

98. Gildersleeve, «My sixty days in Greece», ό.π., σ. 205.

Στα διάφορα αγωνίσματα οι Έλληνες αντέγραφαν επιμελώς τις στάσεις των αρχαίων αθλητών όπως αποδίδονται στα αγγεία και στα αγάλματα. Εάν οι Έλληνες αντιλαμβάνονταν «την αναβίωση» μέσα από το «κλασικό ύφος και τη χάρη» των σωμάτων των ελλήνων αθλητών που, όπως είπε ο διάδοχος του ελληνικού θρόνου, προσωποποιούσαν την «αρμονία εν κινήσει»,⁹⁹ οι Αμερικανοί την αντιλαμβάνονταν μέσα από τα καλογυμνασμένα κορμιά και το ιδανικό της αποτελεσματικότητας των πολιτών του Νέου Κόσμου. Αναφερόμενη στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896, η *New York Daily Tribune* (25.3.1906) θυμίζει στους αναγνώστες της ότι «πριν καλά καλά ξεκινήσουν οι δρομείς, οι έλληνες διαγωνιζόμενοι, που αναπηδούσαν και εκτινάσσονταν, είχαν μείνει πίσω από τους Αμερικανούς που φαίνονταν να γλιστρούν πάνω απ' το έδαφος, με τα πόδια τους να λειτουργούν με την ακρίβεια ενός ρολογιού και με ταχύτητα που έμοιαζε με εκείνη του φημισμένου κογιότ της πατρίδας τους».

Η ανθρωπολογική βιβλιογραφία έχει ασχοληθεί με την έρευνα της κοινωνικής κατασκευής του «σώματος», δηλαδή πώς «το σώμα» κατασκευάζεται από τη γνώση και το λόγο και εκείνο με τη σειρά του τα αναπαράγει. Στην περίπτωση της αναβίωσης των Αγώνων, το 1896, οι «κινήσεις της αρχαίας χάρης» των ελλήνων αθλητών, οι οποίοι αντέγραφαν τη σχετική αρχαιοελληνική εικονογραφία, υπαγορεύονταν από την εθνική ιδεολογία της «ανάστασης» του ελληνικού έθνους. Ο λόγος/γνώση που αναπαραγόταν μέσα από αυτή την απόδοση ήταν εμφανής στο ελληνικό κοινό, καθώς και σε ορισμένους θεατές γνώστες των κλασικών γραμμών και της κλασικής παιδείας. Αυτό όμως δεν ίσχυε για πολλούς Αμερικανούς, που έβρισκαν την αντιγραφή αυτή των εικονογραφικών τύπων ασύμβατη με τη γνώση και το λόγο που είχαν αυτοί για τον αθλητισμό. Όπως παρατηρεί η Χριστίνα Κουλούρη,¹⁰⁰ η Βιομηχανική Επανάσταση και η ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος, εκλαμβάνοντας το ανθρώπινο σώμα ως μηχανή που έπρεπε να ενσωματωθεί αποτελεσματικά στη διαδικασία παραγωγής, του απέδωσε μια ορθολογιστική λειτουργία που ήταν συμβατή με την ιδεολογία του νέου οικονομικού συστήματος. Έτσι, οι ελληνικές επιδόσεις επικρίθηκαν από τους Αμερικανούς, με το σκεπτικό ότι η αθλητική «απόδοση» των Ελλήνων ήταν υποδεέστερη. Ο Thomas Burke, ο αθλητής της ΒΑΑ που κέρδισε τον αγώνα των 400 μέτρων στην Αθήνα, ανέπτυξε τη δική του κριτική κατά των ελλήνων αθλητών, οι οποίοι «σχεδόν δένονταν κόμπο όταν ετοιμάζονταν για μια βολή».¹⁰¹ Όταν ρωτήθηκε γιατί οι Έλληνες έμειναν τόσο πίσω, έδωσε την εξής απάντηση: «Πηδάνε πάνω κάτω και σπαταλούν ενέργεια αναπηδώντας στον αέρα αντί να προχωρούν μπροστά. Είναι σαν υψιποδιστές ίπποι σε επίδειξη, πανέμορφοι να τους βλέπεις, αλλά όχι αποτελεσματικοί σε ταχύτητα. Απ' ό,τι μπορώ να καταλάβω, οι αρχαίοι έλληνες δρομείς έτρεχαν με τον ίδιο τρόπο».¹⁰²

99. *New York Daily Tribune*, 25.3.1906.

100. Χ. Κουλούρη, «Στο δρόμο για την αναβίωση», στο (υπό έκδοση) «Αθήνα 1896 και οι Α' Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες», Υπουργείο Πολιτισμού/Γ.Γ. Ολυμπιακών Αγώνων/Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος.

101. *The Alumni Princetonian*, 16.4.1896.

102. Αξίζει να παρατηρήσουμε εδώ ότι σε ένα άρθρο στους *New York Times* (21.10.1906), δέκα χρόνια μετά τους Ολυμπιακούς του 1896, ανακοινώθηκε η πρόταση της Ένωσης Ερασιτεχνών Αθλητών Αμερικής να εγκαταλειφθεί «η αμερικανική τεχνική» στη δισκοβολία και να υιοθετηθεί η αρχαιοελληνική. Ο συντάκτης του

Κατά τη διεξαγωγή του αγωνίσματος της δισκοβολίας, οι γεμάτοι χάρη Έλληνες συγκρίθηκαν με τον «δυνατό και με μακριά χέρια» Robert Garrett, που συμμετείχε στο αγώνισμα «απλά και μόνο για την ευχαρίστησή του», αλλά νίκησε παρά το γεγονός ότι δεν είχε σχέση με το άθλημα όπως οι Έλληνες.¹⁰³ Το στιλ του Garrett και η απόδοσή του αντιπροσώπευαν για τον Holmes «το ίδιο ατρόμητο πνεύμα που ανέκαθεν χαρακτηρίζει την αγγλοσαξονική φυλή» και «αυτή την απεριόριστη ικανότητα “να συλλαμβάνει γρήγορα το νόημα” που φαίνεται να είναι έμφυτα σε κάθε γιάνκη».¹⁰⁴

Η συνάντηση των δύο κόσμων

Έως τώρα είδαμε πώς εξύμνησαν το έθνος τους οι Αμερικανοί και πώς οι Έλληνες. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες όμως δεν ήταν μόνο εθνικός εορτασμός, αλλά και διεθνής, όπου διαφορετικές κουλτούρες συναντούσαν η μια την άλλη. Ένα στοιχείο που κατέληξε να αναδειχτεί σε σημαντική «κοινή γλώσσα» («contact language»)¹⁰⁵ στην επικοινωνία μεταξύ των Ελλήνων και των Αμερικανών ήταν οι επευφημίες που χρησιμοποιούνταν στα κολέγια και τις αθλητικές λέσχες και που ακούστηκαν να τις φωνάζουν οι αμερικανοί θεατές από την πρώτη κιόλας φορά που η αστερόεσσα υψώθηκε μετά τη νίκη. Νά πώς περιγράφει το συμβάν ο Thomas P. Curtis:

Νομίζω ότι ο εξαμερικανισμός της Ευρώπης άρχισε την τρίτη ή τέταρτη μέρα των Αγώνων. Η ομάδα μας καθόταν σε ένα θεωρείο όχι μακριά από αυτό του βασιλιά, και κάθε φορά που το απαιτούσαν οι συνθήκες, όπως σε κάθε νίκη των ΗΠΑ ή σε μια ιδιαίτερα καλή επίδοση, φωνάζαμε τη συνηθισμένη ζητωκραυγή της αθλητικής μας λέσχης, δηλαδή τα αρχικά «Μπι-Ει-Ει», στη συνέχεια «Ρα! Ρα! Ρα!» τρεις φορές, και μετά το όνομα του αθλητή που την είχε προκαλέσει. Αυτή η κραυγή εντυπωσίαζε και διασκέδαζε τους θεατές. Ποτέ δεν είχαν ξανακούσει οργανωμένες επευφημίες στη ζωή τους. Στη διάρκεια ενός διαλείμματος μεταξύ των αγωνισμάτων, είδαμε με κατάπληξη έναν από τους υπασπιστές του βασιλιά Γεωργίου, έναν πελώριο άνδρα περίπου 1,85, να περπατά με κάθε σοβαρότητα στο στίβο, να σταματά μπροστά μας και

άρθρου επικρίνει τις αμερικανικές επιδόσεις στο αγώνισμα της δισκοβολίας το 1896, καθώς και την αμερικανική τεχνική που αναπτύχθηκε από τότε βάσει της νίκης και του καλύτερου αποτελέσματος με συνέπεια να παραγκωνιστεί η αρχαιοελληνική τεχνική, επειδή χρινόταν άσχετη με την απόδοση του αθλητή. Ο συντάκτης υποστηρίζει ότι κατά την παραμονή της στην Ελλάδα η αμερικανική ομάδα του 1896 έμαθε ότι αυτό το άθλημα «ήταν κάτι παραπάνω από αγώνισμα: ήταν μια τέχνη, μια παιδεία, μια εξέλιξη: ότι αναζητά να πετύχει τελειότητα χάρις και μορφής, παρά έναν άθλο». Ενημερώνει τους αναγνώστες του ότι η πρότασή του αυτή έγινε με βάση το σκεπτικό ότι το συγκεκριμένο άθλημα είναι «η τελειότερη σωματική άσκηση από όσες γνωρίζουμε ως τώρα», ένα άθλημα που «αναπτύσσει τη συμμετρία της ανθρώπινης μορφής έως την ύψιστη τελειότητα», και προσδοκά με ενθουσιασμό να δει τα αρχαία ελληνικά αγάλματα «να επανέρχονται στη ζωή και να αναπαράγονται από τους γιάνκηδες αθλητές με σάρκα και οστά».

103. Στο ίδιο.

104. Holmes, *The Olympian Games in Athens*, ό.π., σ. 64-65.

105. M. L. Pratt, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transcuration*, Routledge, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 1992, σ. 6.

να λέει σε σπαστά αγγλικά: «Η Αυτού Μεγαλειότης ζητεί να κάνετε άλλη μία φορά αυτό τον αστειό ήχο». Φωνάξαμε «Μπι-Έι-Έι – Ρα! Ρα! Ρα!» τρεις φορές, και στο τέλος ολοκληρώσαμε με την κραυγή «Ζήτω η Ελλάς!», οπότε ο βασιλιάς σηκώθηκε όρθιος, χαιρέτισε στρατιωτικά και όλοι χειροκρότησαν με ενθουσιασμό.

Αυτό το βαρβαρικό έθιμο συνεπήρε τον βασιλιά Γεώργιο. Όταν προγευματίσαμε μαζί του την επομένη της λήξης των Αγώνων, μας ζήτησε να επευφημήσουμε κατά την ώρα του πρωινού. Εάν γινόταν να γνωρίζουμε για τις κινηματογραφικές ταινίες, για το Χόλλυγουντ, τον Henry Ford και τη μαζική παραγωγή, πιθανώς να θεωρούσαμε τον εαυτό μας πρόωρους πράκτορες του εξαμερικανισμού και να αυτοκτονούσαμε.¹⁰⁶

Τις ημέρες που ακολούθησαν, αυτές οι ζητωκραυγές έγιναν ένα από τα βασικά στοιχεία της δημοτικότητας των Αμερικανών· οι Έλληνες τις μιμήθηκαν και τις προσάρμοσαν ανάλογα με τις περιστάσεις. Θεώρησαν μάλιστα ότι οι ζητωκραυγές αυτές μετέδιδαν τον αμερικανικό ενθουσιασμό ή, όπως το έθεσε μια εφημερίδα, την «εκ του Νέου Κόσμου πνοή» η οποία «ενεφύσησε και κατά τούτο νέαν ζωήν [στην Ελλάδα]».¹⁰⁷

Δεδομένου ότι καθ' όλη τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 αυτές οι επευφημίες έγιναν κώδικας θαυμασμού, σεβασμού και φιλίας μεταξύ Ελλήνων και Αμερικανών, δεν είναι παράξενο ότι αυτός ο ίδιος κώδικας επικοινωνίας επελέγη και όταν ήρθε η ώρα του αποχαιρετισμού. Η εφημερίδα *Το Αστν* (6.4.1896) περιγράφει την αναχώρηση των Αμερικανών ως εξής:

Κάτωθι των βαγονίων ομάς φίλων των [αμερικανών] αθλητών ήρχισε ν' αποχαιρετά αυτούς διά του γνωστού: Βι έϊ, έϊ, χο, χο, χο, Βόστον, Βόστον, Βόστον. Οι Αμερικανοί ζωηρώς εξητωκραύγασαν υπέρ της Ελλάδος. Οι Έλληνες κατόπιν εξητωκραύγασαν ιδιαιτέρως δι' έκαστον των νικητών Αμερικανών, προσαρμόζοντες τα ονόματά των εις το τέλος του βι, έϊ, έϊ, το οποίον αρμονικώτατα απεμμιούντο. Οι Αμερικανοί και των δύο πανεπιστημίων απήντων αμέσως εις τους Έλληνας, ζητωκραυγάζοντες ήδη και αυτοί υπέρ των παρευρισκομένων κκ Αλεξάνδερ, πρεσβευτού της Αμερικής, Μ. Γούσκου, Σ. Βερσή, Κ. Μάνου και του «Άστεως» ακόμη, το οποίον ιδιαιτέρως τους εφιλοξένησε κατ' αυτάς τας ημέρας και εις τας προθήκας της καλλιτεχνικής εκθέσεως του οποίου πρώτην θέσιν κατείχον αι ωραίοι εικόνες των. Αι κυρίαί όλαι είχαν εξέλθει εις τα παράθυρα των βαγονίων των και εξητωκραύγαζον και αυτάί, προ πάντων μάλιστα η κυρία Γκάρετ, μήτηρ του συμπαθούς νικητού κ. Ρ. Γκάρετ και η δεσποινίς Παϊν, ήτις μάλιστα εχαιρέτα το πλήθος δι' ελληνικής σημαίας.

Τόσο οι αμερικανικές όσο και οι ελληνικές αναφορές της εποχής βεβαιώνουν πόσο λαοφιλείς ήταν οι αμερικανοί αθλητές στην Ελλάδα. Η αναφορά των αθλητών της ΒΑΑ στη *New York Daily Tribune* (7.5.1896) συνοψίζει τα συναισθήματα της νεαρής ομάδας:

106. T. P. Curtis, «High hurdles and white gloves», *The Atlantic Monthly* 198 (Δεκ. 1956 [1932]).

107. Εφ. *Ακρόπολις*, 30.3.1896.

Περάσαμε εξαίσια και μας πρόσφεραν ό,τι καλύτερο. «Οι Έλληνες έκαναν τα πάντα για χάρη μας», είπε ο Arthur Blake. «Μας κερνούσαν και μας πρόσφεραν γεύματα, από τον βασιλιά έως τον τελευταίο πολίτη, και η εμφάνισή μας στο δρόμο έδινε αμέσως το σύνθημα για επευφημίες. [...] Κάναμε συντροφιά με τον βασιλιά και γνωρίσαμε τους πρίγκιπες τόσο καλά που στο τέλος τους χτυπούσαμε φιλικά στην πλάτη. Πρέπει να υπάρχει έλλειψη χάλκινων κουμπιών στο βασιλικό νοικοκυριό, γιατί όλοι τους τα ξήλωσαν από τις στολές τους για να μας τα χαρίσουν ως ενθύμιο. Το ίδιο γινόταν παντού στην Αθήνα. Ακόμα και τους εμπόρους μετά βίας τους πείθαμε να δεχτούν χρήματα για ό,τι και να παίρναμε, ενώ τα διακριτικά μας –μικρές μεταξωτές αμερικανικές σημαίες– αποτελούσαν διαβατήριο παντού και για όλα. Στην Αθήνα αυτό τον καιρό έχουν τους Αμερικανούς περί πολλού, και όσοι την επισκεφθούν δεν θα το μετανιώσουν. Εάν ποτέ μας δοθεί η ευκαιρία, σίγουρα θα ξαναπάμε. Όλοι οι άλλοι Βοστονέζοι ήταν εξίσου ενθουσιασμένοι με την Ελλάδα και τους Έλληνες».¹⁰⁸

Εκείνη την εποχή η δημοτικότητα της Αμερικής και των Αμερικανών στην Ελλάδα οφειλόταν σε πολλούς λόγους: στο φιλελληνισμό που είχαν επιδείξει οι Αμερικανοί κατά τον απελευθερωτικό αγώνα της Ελλάδας το 1821 και την εξέγερση της Κρήτης το 1867, καθώς και στο γεγονός ότι οι Αμερικανοί αγάλιασαν την ιδέα της διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα «με φιλική προθυμία», ειδικά τότε, σε περίοδο πολιτικής απομόνωσης του ελληνικού βασιλείου.¹⁰⁹ Ένας άλλος λόγος που οι αμερικανοί αθλητές έγιναν πολύ δημοφιλείς ήταν επειδή «κατοικούσαν τόσο μακριά ώστε να πάρουν τη θέση που είχαν στον Όμηρο οι “αμύμονες Αιθίοπες”, σχεδόν πέρα από τη σφαίρα του φθόνου και της αντιπάθειας».¹¹⁰ Οι Αμερικανοί πραγματικά ήταν «μακρινοί» και «αμύμονες», σε σχέση με άλλα ευρωπαϊκά έθνη που είχαν εμπλακεί ενεργά στην πολιτική ζωή της Ελλάδας ήδη από τότε που ιδρύθηκε το ελληνικό κράτος.¹¹¹ Ένας άλλος λόγος θα μπορούσε να είναι ότι οι Έλληνες ένιωθαν να τους τιμά ένας λαός που ήρθε από την άλλη άκρη του Ατλαντικού στην Ελλάδα για να γιορτάσει αυτό που θεωρούσαν εθνικό γεγονός. Όπως παρατήρησε ο Rufus Richardson, διευθυντής της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών εκείνη την εποχή: «Η Ελλάδα δεν θα λησμονήσει γρήγορα αυτή την ειλικρινή ανταπόκριση από μια τόσο μακρινή χώρα».¹¹² Η αναγνώριση, εκ μέρους των Ελλήνων, του γεγονότος ότι οι Αμερικανοί επιχείρησαν ένα τόσο μεγάλο ταξίδι καθίσταται επίσης πρόδηλη από το πόσο ενδιαφέρθηκαν για τη φιλοξενία που έπρεπε να προσφέρουν στους καλεσμένους τους. Σε μια συνεδρίαση για το σχεδιασμό των Ολυμπιακών Αγώνων ο Τιμολέων Φιλήμων, γενικός γραμματέας

108. Ο αμερικανός κλασικός φιλόλογος Benjamin Ide Wheeler έγραφε στη *New York Daily Tribune* από την Αθήνα ότι «η καλή εντύπωση» που άφησαν οι αμερικανοί αθλητές στην Ελλάδα, «η αμεσότητά τους και η αντρίκεια συμπεριφορά τους καθώς και οι αθλητικές επιδόσεις τους συνέβαλαν ώστε να ενισχυθεί σημαντικά το ρεύμα του φιλοαμερικανισμού, το οποίο παρατηρείται χωρίς καμία αμφιβολία τα τελευταία χρόνια».

109. D. Kalopothakes, «The Olympic Games at Athens in 1896», *The Nation* 61/1579 (1895), σ. 237.

110. Richardson, «The new Olympian Games», ό.π., σ. 277· πρβλ. MacAloon, *This Great Symbol*, ό.π., σ. 219· Holmes, *The Olympian Games in Athens*, ό.π., σ. 67.

111. Πρβλ. Mandell, *The First Modern Olympics*, ό.π., σ. 141-141.

112. Richardson, «The new Olympian Games», ό.π., σ. 272.

της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής και πρώην δήμαρχος Αθηναίων, στο λόγο που εκφώνησε έλεγε ότι:

Τους ξένους [...] δεν θα εκθαμβώσωμεν με τον πλούτον μας, ούτε θα εκπλήξωμεν με τον εξωραϊσμόν της πόλεως, αλλά θα προσπαθήσωμεν να υποχρεώσωμεν και να ενθουσιάσωμεν ή μάλλον, ας μου επιτραπή η λέξις, να ξετρελλάνωμεν με την περιποίησιν, με την προθυμίαν, με την ανοικτήν καρδιάν, με την οποίαν πρέπει να τους υποδεχθώμεν.¹¹³

Σε παρόμοιο πνεύμα, η εφημερίδα *Το Άστυ* (21.2.1896) σχολιάζει:

Πρέπει να δείξωμεν εις τους μουσαφριαίους μας ότι όπως ηδυνήθημεν εταξινομήσαμεν το οικοκυρείο μας αναλόγως των πόρων και των δυνάμεών μας. Απαράλλακτα όπως μία οικοκυρά ετοιμάζει το πτωχικό της, στρώνει ολίγους χρωματιστούς χνοώδεις τάπητας, ασπρίζει το αρχοντικό της, καθαρίζει και ευμορφαίνει την αυλήν της όταν πρόκειται να δεχθή ένα ξένον άγνωστον, ο οποίος λίγο-πολύ θα έχη τας απαιτήσεις του, αφού ειδοποίησεν ότι δέχεται την πρόσκλησιν να τιμήση το αρχοντικόν της.

Αν θεωρήσουμε τη φιλοξενία στοιχείο του συστήματος σχέσεων ανταλλαγής μεταξύ της Ελλάδας και των επισκεπτών της, θα κατανοήσουμε καλύτερα την προτροπή αυτή για φιλοξενία που καταγράφεται στα παραπάνω κείμενα. Έχοντας κατά νου ότι οι Έλληνες είχαν αποθέσει στους Ολυμπιακούς κάποιες από τις ελπίδες τους για «εθνική αναγέννηση», η φιλοξενία μπορεί να εκληφθεί ως ένα (μη υλικό) δώρο από τους Έλληνες στους καλεσμένους τους: ένα δώρο που θα δημιουργούσε αυτό που η κοινωνική ανθρωπολόγος Nancy Munn αποκαλεί «μια αλησιμόνητη εντύπωση»,¹¹⁴ και που δεν θα συνεπαγόταν απαραίτητα κάποια συγκεκριμένη μελλοντική ανταπόδοση της «υποχρέωσης», αλλά θα θεμελίωνε μια ευυπόληπτη ελληνική εθνική ταυτότητα και θέση στον κόσμο των δυτικών εθνών.¹¹⁵

Ο ανθρωπολόγος David Sutton έχει καταδείξει πώς «οι εθνικιστικές ιδεολογίες αναπροσαρμόζονται στις τοπικές συνθήκες και κινητοποιούν υπάρχουσες πολιτισμικές ιδέες».¹¹⁶ Χειριζόμενος ένα θέμα εθνικής σημασίας ως θέμα οικογενειακής/προσωπικής σημασίας, ο αρθρογράφος του *Άστεως* προφανώς εσωτερίκευσε και αναπαρήγαγε αυτή

113. Εφ. *Το Άστυ* 20.1.1896. Ο Sir Michael Llewellyn Smith μου επισήμανε πως ο λόγος του Φιλήμονος ακολουθεί μια άποψη που πρώτοι εισήγαγαν ο Βικέλας και ο διάδοχος του θρόνου. Ότι δηλαδή θα ήταν η ελληνική φιλοξενία, ο αττικός ουρανός και τα αρχαία μνημεία που θα είχαν πρωτεύουσα σημασία, και θα αντιστάθμιζαν την έλλειψη σύγχρονων πόρων. Η ιδέα αυτή ανάγεται στο 1894, τη χρονιά που έλαβε χώρα το Συνέδριο του Παρισιού, οπότε και αναγγέλθηκε ότι η Ελλάδα θα φιλοξενούσε τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896.

114. Όπως παρατίθεται στο D. E. Sutton, *Remembrance of Repasts: An Anthropology of Food and Memory*, Berg, Οξφόρδη 2001, σ. 48.

115. Για τη μνήμη και τις σχέσεις ανταλλαγής, βλ. στο ίδιο, σ. 43-71.

116. D. E. Sutton, *Memories Cast in Stone. The Relevance of the Past in Everyday Life*, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 1998, σ. 174.

Κορίτσια του Λυκείου των Ελληνίδων στεφανώνουν τις σημαίες των κρατών-μελών της ΔΟΕ τις οποίες κρατούν εύζωνοι τον πρότυπο του τάγματος κατά τον εορτασμό της τεσσαρακονταετηρίδας από την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων (19.5.1934). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ3.23]

την «αναλογική σκέψη» μέσα από την οποία ο εθνικισμός κερδίζει μεγαλύτερη ανταπόκριση. Επειδή οι Ολυμπιακοί Αγώνες αποτελούσαν στην Ελλάδα θέμα εθνικής/προσωπικής σημασίας, ήταν επόμενο οι Έλληνες να είναι διπλά ευγνώμονες στους Αμερικανούς που ανταποκρίθηκαν με ενθουσιασμό στη «φιλοξενία» τους και «έσπευσαν να συμβάλουν στον εορτασμό μιας τέτοιας εθνικής μνήμης».¹¹⁷

Η εφημερίδα *Εστία* (2.4.1896) εξέφρασε «την ενδόμυχον ημών ομοίως και ειλικρινή ευγνωμοσύνην» στους αμερικανούς και τους σύγγρους αθλητές επειδή επέδειξαν «δείγματα ειλικρινούς χαράς επί τη επιτυχία αυτών [των Ελλήνων]». Σύμφωνα με την εφημερίδα:

‘Όστις ανεστράφη μετά των ευγενών τούτων ξένων επείσθη ότι και δι’ αυτούς η επιτυχία της πρώτης ταύτης διεθνούς πανηγύρεως, ήτις επί ελληνικού εδάφους εωρτάσθη, είχε καταστή ζήτημα προσωπικής φιλοτιμίας. [...] οι Αμερικανοί μετ’ αγωνίας ίσης προς την ενός εκάστου Έλληνας προσεδόκων την έκβασιν του καθαρώς εθνικόν χαρακτήρα προσλαβόντος αγωνίσματος του Μαραθωνίου δρόμου.

Αυτό που επίσης απογείωσε την εκτίμηση των Ελλήνων για τους Αμερικανούς ήταν η αμερικανική στήριξη της ελληνικής διεκδίκησης για μόνιμη οργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα. Με ένα έγγραφο που συνυπέγραψαν οι αμερικανοί αθλητές και αμερικανοί κάτοικοι της Αθήνας, στήριξαν την πρωτοβουλία του έλληνα βασιλιά.¹¹⁸ Ένα άρθρο στην *Ακρόπολη* (7.4.1896) αποκαλύπτει το μέγεθος της ελληνικής ευγνωμοσύνης:

ΧΙΠ! ΧΙΠ! ΟΥΡΡΑ!

Διά τους Αμερικανούς λεβεντόπαιδας του Παναθηναϊκού Σταδίου. Διά τους ευγενείς σπουδαστάς των Αμερικανικών Πανεπιστημίων. Διά την πυρρόχρουν, την πρωτογενή αυτήν νεολαίαν, την υπερήφανον. Διά τους ειλικρινείς αυτούς νέους ανθρώπους των οποίων πας λόγος είναι αλήθεια! Διά τους ενθουσιώδεις θορυβοποιούς τους σκορπίσαντας τόσην ζωήν μέσω ημών, τους αναπαραστήσαντας όλον τον ενθουσιασμόν των αρχαίων θεατών του Παναθηναϊκού Σταδίου. Διότι μόνον ούτω θα ενεθουσίωσιν και θα επαθαίνοντο οι πρόγονοί μας. Χιπ! Χιπ! Ουρρά! Διά τον Κόνολλυ τον τιγροειδή και τους θηριώδεις συναγωνιστάς του. Ήλθον τραχείς, ρωμαλέοι, κατέκτησαν την νίκην και έφυγον συναποκομίζοντες το άρωμα της ελληνικής χάριτος. Νικηταί, ευλαβώς προσεκύνησαν, του νέου κόσμου αντιπρόσωποι, την γηραιάν αυτήν γην την εγκλείουσα τας ιερωτέρας των αναμνήσεων και έφυγον με την πεποίθησιν, ότι μόνον εδώ η νίκη των θα είναι πραγματική και ευγενεστάτη επί της μικράς ταύτης γης της ενδόξου. Ο εθνικός εγωισμός υπεχώρησε προ της αίγλης του ελληνικού αθλητισμού. Εάν ήθελον ηδύναντο ν’ ανεγείρουν εις τας πατρίδας των δέκα σιδηρά Στάδια και ν’ αναπαραστήσουν ολόκληρον τον περί τον Ιλισσόν χώρον, ολόκληρον την πόλιν

117. Εφ. *Ακρόπολις*, 30.3.1896.

118. Richardson, «The new Olympic Games», *ό.π.*, σ. 284· εφ. *Ακρόπολις*, 6.4.1896· *πρβλ.* MacAloon 1981, σ. 247-248.

και την Ακρόπολιν εντός ημερών. Αλλ' η ευγενής νεολαία εθυσίασε τον εθνικόν της εγωισμόν εις την ιστορικήν αλήθειαν και πρώτη αυτή εγένετο ο σηματοφόρος της ιδέας, όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες τελώνται εδώ υπό την σκιάν της Ακροπόλεως και εντός του Παναθηναϊκού Σταδίου. Και μετ' αυτών πολίται διακεκοιμημένοι των Ηνωμένων Πολιτειών με τον προεσβετην των τον φιλελληνικώτατον κ. Αλεξάνδερ εν αδελφική ισότητι ονομάτων εις την έγγραφον δήλωσίν των συνηγορούν ενθουσιώδεις υπέρ της ιδέας ταύτης.

Οι αμερικανοί αθλητές έγιναν ιδιαίτερα λαοφιλείς και χάρη στην ολόψυχη συμμετοχή τους στον εορτασμό των επιτυχιών των Ελλήνων. Ειδικά μετά την ελληνική επιτυχία στον μαραθώνιο, αναφέρεται ότι οι Αμερικανοί συμμετείχαν με μεγάλο ενθουσιασμό στους εορτασμούς των Ελλήνων ζητωκραυγάζοντας και χειροκροτώντας τρελά, ανεμίζοντας με ζέση καπέλα και σημαίες. Στον ελληνικό Τύπο καταγράφηκαν τιμητικά σχόλια για τους Αμερικανούς, αλλά και οι αμερικανικές φιλοφρονήσεις για τους Έλληνες,¹¹⁹ όπως συνέβη με τη συνέντευξη του Connolly, όπου ο αθλητής ανέφερε πόσο γοητεύτηκαν οι Αμερικανοί από την ελληνική φιλοξενία και εξήρε τη χάρη και τις μεγάλες δυνατότητες των ελλήνων αθλητών.¹²⁰

Πιθανώς η εκτίμηση των Ελλήνων για τους Αμερικανούς να μην ήταν η ίδια αν οι επιδόσεις των τελευταίων δεν ήταν τόσο αξιοθαύμαστες. Η γενική αντίληψη ήταν ότι οι «πελώριοι» και «ευκίνητοι» αμερικανοί αθλητές έμοιαζαν «σαν να έχουν υπογράψει συμβόλαιον με τη νίκη». ¹²¹ Τον Connolly, που σύμφωνα με την εφημερίδα *Ακρόπολις* πηδούσε όπως τα άγρια ζώα, οι ντόπιοι τον αποκαλούσαν «κουνέλι». Οι αμερικανοί αθλητές και «η σημαία των που ενόμιζε κανείς ότι καλά και σώνει δεν ήθελε να μείνη και μια στιγμή διπλωμένη αλλά να κυματίζει αιώνια επάνω εις το κοντάρι της νίκης» έκαναν τους αμερικανούς νεαρούς αήτητους «εις την φαντασίαν του λαού», και «ήρχισαν να περιβάλλονται με μίαν μυθικήν αίγλην απροσδιόριστον».¹²²

Το γεγονός ότι οι αμερικανοί αθλητές θεωρούνταν αήτητοι δικαιολογούσε στην

119. Π.χ. εφ. *Ακρόπολις* 29.3.1896· Κ. Άννινος, «Οι αμερικανοί αθληταί», στο *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας του 1896. Πανελλήνιον εικονογραφημένον λεύκωμα* («Ακρόπολις»-Εστία, Αθήνα 1896), σ. 136-137.

120. Εφ. *Εστία*, 28.3.1896. Σε αυτή τη συνέντευξη ο Connolly, που ήταν πολύ γνωστός για τις υπερβολές του, επισήμανε ότι ακόμα και ο Garrett, που ήταν «από τους διασημότερους διακοβόλους σε όλη την Αμερική» νίκησε τον έλληνα συναγωνιστή του με φοβερή δυσκολία (για την ακρίβεια η δυσκολία ήταν ένα εντελώς νέο άθλημα για τον Garrett και όλους τους Αμερικανούς) και είπε μάλιστα ότι εάν το ίδιο αγώνισμα είχε διεξαχθεί στην Αμερική, νικητής θα ανακηρυσσόταν ο Έλληνας λόγω της χάρης του. Κανείς δεν μπορεί να είναι βέβαιος εάν αυτά τα σχόλια βασίζονται στα ειλικρινή αισθήματα του Connolly ή εάν ήθελε να χαϊδέψει τα αφτιά των Ελλήνων ότι η δυσκολία (και όχι μόνο ο μαραθώνιος) έπρεπε να ήταν «τα δικά τους» αθλήματα, ή εάν ο Έλληνας δημοσιογράφος πρόσθεσε τα δικά του συναισθήματα στη δημοσίευση της συνέντευξης.

121. Εφ. *Ακρόπολις*, 27.3.1896. Ο MacAloon (*This Great Symbol*, ό.π., σ. 221, παραπέμποντας στο Richardson, «The new Olympian Games», ό.π., σ. 277-278) ισχυρίζεται ότι η θετική διάθεση των Ελλήνων απέναντι στους Αμερικανούς πιθανώς να μην άντεχε περισσότερες αμερικανικές νίκες ή ασυγκράτητο ενθουσιασμό εκ μέρους των αμερικανών θεατών.

122. Εφ. *Εστία*, 27.3.1896.

ελληνική κοινή γνώμη και τις επανειλημμένες ήττες των Ελλήνων. Εάν οι Αμερικανοί είχαν παρόμοιες επιδόσεις με τους Έλληνες, πιθανώς οι τελευταίοι να μην επιδείκνυαν τόση μεγαλοθυμία. Για παράδειγμα, *Το Άστυ* (31.3.1896) έδωσε μια εξήγηση για την κατωτερότητα των ελληνικών επιδόσεων ενημερώνοντας τους αναγνώστες του για τα ογδόντα δύο πρώτα και δεύτερα βραβεία που είχε κερδίσει ο αμερικανός Jamison σε διάφορους αγώνες έως εκείνη την ημέρα. Πώς θα μπορούσαν οι άπειροι Έλληνες, αναρωπιόταν η εφημερίδα, να συναγωνιστούν με αθλητές του διαμετρήματος του Jamison; Άσχετα από το αν αυτή η πληροφορία για τον Jamison ήταν αληθινή ή κατασκευασμένη από Έλληνες που ήθελαν να επαινέσουν τους αθλητές τους ή από Αμερικανούς που ήθελαν να μεγεθύνουν τη μυθική εικόνα των δικών τους αθλητών, παρείχε ωστόσο μια ικανοποιητική εξήγηση στους αναγνώστες της εφημερίδας.¹²³

Οι αμερικανοί παρατηρητές δεν αμέλησαν να καταγράψουν τις φιλοφρονήσεις των Ελλήνων για τους Αμερικανούς. Ο Holmes, π.χ., αγγαλλίαζε που «τα αγόρια μας αποκαλούνται τώρα “αήττητοι Αμερικανοί”»,¹²⁴ και ανέφερε και άλλες «περίεργες» ελληνικές δηλώσεις, όπως ένα σχόλιο ελληνικής εφημερίδας που «δικαιολογούσε την ανωτερότητα των Αμερικάνων με το σκεπτικό ότι συνδύαζαν την αθλητική κατάρτιση που κληρονόμησαν από τους Αγγλοσάξονες με την άγρια ορμητικότητα των ερυθρόδερμων Ινδιάνων!». ¹²⁵ Ακόμα και ο Δηλιγιάννης, ο πρωθυπουργός, φέρεται να είπε απελπισμένος σε αμερικανό υπουργό όταν είδε την αμερικανική σημαία να υψώνεται για τέταρτη φορά: «Αχ! Αυτός ο Κολόμβος τι ήθελε και ανεκάλυψε την Αμερικήν!». ¹²⁶

Ο θαυμασμός για τους αμερικανούς αθλητές ορισμένες φορές έφτανε μέχρι και τη μυθοποίησή τους, κι αυτό διασκέδαζε τον Holmes. Μια ελληνική εφημερίδα, λόγου χάρη, αναφέρθηκε στην «πολύ περίεργη» συνήθεια των Αμερικανών να έχουν μαζί τους ένα λαγοπόδαρο στο οποίο ψιθύριζαν πριν αγωνιστούν, ενώ επίσης παρατηρήθηκε ότι οι αμερικανοί αθλητές, και ειδικά ο Connolly, κάλυπταν το πρόσωπό με τα χέρια τους και «ψιθύριζαν προσευχές Αμερικανικάς». Ενώ για τον έλληνα δημοσιογράφο το να ψιθυρίζει κανείς προσευχές ήταν μια πρακτική που είχε νόημα και αιτιολογούσε επίσης το «αήττητο» των Αμερικανών, για τον Holmes επρόκειτο απλώς για μια παρεξήγηση «της συνήθειας να φουσά κανείς τις χούφτες του για να τις υγράνει πριν πιάσει έναν κοντό ή μια σφύρα»! Σύμφωνα με τον Holmes, ένας άλλος έλληνας δημοσιογράφος «αφού παρατήρησε τη χρήση τσίχλας, ενημέρωσε το ενθουσιώδες κοινό ότι οι Αμερικανοί είχαν τεράστια αντοχή επειδή μασούσαν πίσσα για να ενισχύσουν τα πνευμόνια τους!». ¹²⁷

123. Σε παρόμοιο πνεύμα, η εφ. *Εστία* (30.3.1896) ενημέρωσε τους αναγνώστες της ότι «οι θαυμάσαντες τους Αμερικανούς αθλητές εις τα εν τω Σταδίω αγωνίσματα ας μάθωσιν ότι δεν είνε ούτοι οι άριστοι των εν Αμερική και μάλιστα ότι αι αμερικανικά εφημερίδες και τα αθλητικά σωματεία δεν τους αναγνωρίζουσιν ως αντιπροσώπους, ως μη αριστεύσαντας εις αγώνας μετά σπουδαίων γυμναστικών συλλόγων. Φαντασθήτε λοιπόν τι θα είνε οι ανεγνωρισμένοι ως αριστεύσαντες εν τη πατρίδι των!».

124. Holmes, *The Olympian Games in Athens*, ό.π., σ. 66-67· πρβλ. εφ. *Εστία*, 27.3.1896.

125. Holmes, *στο ίδιο*, σ. 68.

126. *Στο ίδιο*, σ. 71. Η εφ. *Ακρόπολις* (27.3.1896) αναφέρει το ίδιο σχόλιο («Αχ! Αυτός ο Κολόμβος τι ήθελε και ανεκάλυψε την Αμερικήν») λέγοντας ότι ανήκει σε σύγγρα αθλητή.

127. *Στο ίδιο*, σ. 68-69· πρβλ. εφ. *Το Άστυ*, 31.3.1896. Η διατροφή των Αμερικανών ήταν άλλο ένα θέμα που προκαλούσε μεγάλη περιέργεια κατά τη διάρκεια των Αγώνων. Οι Έλληνες σάστιζαν με την αποχή των

Ο Holmes επίσης δεν μπορούσε να κρύψει την ευθυμία που του προκαλούσαν οι Έλληνες όταν προσπαθούσαν να μιμηθούν την τακτική και το σπλ των Αμερικανών στα αθλήματα. Επειδή δεν είχαν την κατάρτιση στον τομέα του αθλητισμού που είχαν οι Αμερικανοί, επιχειρούσαν να υιοθετήσουν και να εφαρμόσουν τις συνήθειές τους:

Κατά τη διάρκεια των Αγώνων του 1896 τα υπαίθρια γυμναστήρια γέμιζαν κάθε μέρα ασφυκτικά με σχολιαρόπαιδα και νεαρούς άντρες, και όλοι προσπαθούσαν να μιμηθούν τα κατορθώματα των Αμερικανών. Ορισμένες φορές όμως, επρόκειτο μάλλον για κακή απομίμηση. Αυτό ήταν ιδιαίτερα εμφανές στους αγώνες σκοποβολής. Οι αμερικανοί σκοπευτές, οι αδερφοί Payne, έφτασαν την ίδια τη μέρα των Αγώνων και για να ηρεμήσουν, μετά το πολύωρο ταξίδι, έπιναν συχνά μερικές γουλιές ούισκι από μπουκάλια τσέπης. Τη δεύτερη ημέρα δεν υπήρχε έλληνας διαγωνιζόμενος που να στόχευσε χωρίς πρώτα να φέρει ένα μαύρο μπουκάλι στο στόμα του. Οι κύριοι Payne θεώρησαν επίσης απαραίτητο να καπνίσουν τις κάνες των πιστολιών τους με αναμμένα σπίρτα, γιατί ο ήλιος που λαμπύριζε πάνω στο γυαλισμένο ατσάλι τούς εμποδίζει να σκοπεύσουν σωστά. Την επόμενη μέρα, αν και είχε συννεφιά, οι Έλληνες κάπνισαν τα όπλα τους απ' άκρη σ' άκρη, μετατρέποντάς τα σχεδόν σε στάχτη από τη λαχτάρα τους να κάνουν το σωστό.¹²⁸

Κατά την αντίληψη ορισμένων αμερικανών θεατών, οι Έλληνες και οι Αμερικανοί διακρίνονταν αντίστοιχα σε διαφορετικούς τομείς και ο καθένας συνέβαλε στη διεθνή αυτή συνάντηση με τη δική του προσφορά. Η Ελλάδα πρόσφερε «ιστορία» και οι Αμερικανοί υψηλά πρότυπα αθλητισμού.¹²⁹ Αυτή η εικόνα των Αμερικανών, ως ειδικών στον αθλητισμό, οδήγησε τους συμπολίτες τους αθλητικούς σχολιαστές να σχολιάσουν τα αγωνίσματα και τις συμπεριφορές από θέση ισχύος. Ο Holmes καυχιόταν ότι «οι Έλληνες άρχισαν να τρέμουν στην ιδέα ότι ο Blake μας τρέχει τώρα πλάι στους πρωταθλητές τους στον μαραθώνιο», και με σαρκασμό ανέφερε ότι μετά την ελληνική νίκη στον μαραθώνιο, «ο βασιλιάς της Ελλάδας λησμόνησε τόσο πολύ τη βασιλική του αξιοπρέπεια ώστε ξήλωσε το γέισο από το βασιλικό του πηλίκιο ανεμίζοντάς το μανιασμένα».¹³⁰

αμερικανών αθλητών, που όλη μέρα αναπαύονταν στο κρεβάτι και έτρωγαν μόνο κεφτέδες και ζωμό, δεν έπιναν κρασί ή μπίρα και ποτέ δεν κάπνιζαν. Ακόμα και όταν έβγαιναν έξω το βράδυ, έπιναν μόνο λεμονάδα (εφ. *Το Άστυ*, 26.3.1896· βλ. και Άννινος, «Οι αμερικανοί αθληταί», ό.π.). Οι Αμερικανοί, εξάλλου, εκπλήσσονταν με το γεγονός ότι οι Έλληνες δεν νοιάζονταν σχεδόν καθόλου για τη διατροφή τους. Ο Ellery Clark θυμάται τις τεράστιες ποσότητες σαμπάνιας που τους πρόσφεραν: «Μέχρι να καταφέρουμε να εξηγήσουμε το λόγο της αποχής μας, ελλόχευε η απειλή διεθνών επιπολοών. Ακόμα και τότε, πάντως, νομίζω ότι οι οικοδεσπότες μας δεν μας καταλάβαιναν. Προπόνηση; Τι σημαίνει αυτό; Παράξενη λέξη. Ελάτε τώρα, πείτε ένα ποτηράκι κρασί στο όνομα της φιλίας μας».

128. Holmes, *The Olympian Games in Athens*, ό.π., σ. 83-85. Οι Έλληνες δεν έβρισκαν παράξενη μόνο τη συμπεριφορά των αμερικανών αθλητών. Η εφ. *Το Άστυ* (30.3.1896) αναφέρει ένα διάλογο δύο ελληνίδων νοικοκυρών που αντέδρασαν έντονα όταν είδαν τη νεαρή αδερφή των δύο αμερικανών σκοπευτών να καθαρίζει τα όπλα των αδερφών της και να αλλάζει σφαίρες. Δεν μπορούσαν να πιστέψουν ότι μια γυναίκα καταπιανόταν με όπλα.

129. Richardson, «The new Olympian Games», ό.π., σ. 270.

130. Στο ίδιο, σ. 71, 72.

Ο Thomas Curtis παρουσίασε τη δική του μαρτυρία σχετικά με την απειρία των Ελλήνων στα αθλήματα, αφηγούμενος την επαφή του με τον ιδιοκτήτη του ξενοδοχείου όπου κατέλυσε κατά την παραμονή του στην Αθήνα:

[Ο ιδιοκτήτης] με ρώτησε σε ποια αγωνίσματα θα συμμετείχα και όταν του ανέφερα ειδικά τον αγώνα μετ' εμποδίων ξέσπασε σε γέλια. Πέρασε αρκετή ώρα πριν μπορέσει πάλι να μιλήσει, αλλά όταν ηρέμησε μου ζήτησε συγγνώμη και εξήγησε ότι του φαινόταν αδιανόητα φαιδρό ότι ένας άνθρωπος ταξίδευε 5.000 μίλια για να λάβει μέρος σε ένα αγώνισμα στο οποίο δεν είχε καμία απολύτως πιθανότητα να κερδίσει. Μόλις το ίδιο απόγευμα ο έλληνας αθλητής του αγωνίσματος μετ' εμποδίων είχε πετύχει ένα απόλυτα ανυπερέβλητο ρεκόρ. Με αρκετή ανησυχία, τον ρώτησα ποιο ήταν το ρεκόρ. Εκείνος κοίταξε γύρω του όλος ενοχή, με πήγε σε μια γωνιά του δωματίου, και ψιθυρίζοντας στο αφτί μου σαν θεατρικός συνωμότης μού είπε ότι το ρεκόρ δεν έπρεπε να δημοσιοποιηθεί, αλλά εκείνος είχε μάθει από απολύτως αξιόπιστη πηγή ότι ο έλληνας ήρωας είχε διανύσει τα εμπόδια στον απίθανο χρόνο των 19 και 4/5 δευτερόλεπτα. Τον έπιασαν λοιπόν ξανά τα γέλια, αλλά συνήλθε και είπε ότι δεν πρέπει να αποθαρρυνθώ, ίσως κερδίσω τη δεύτερη θέση. Καθώς δεν είχα ξανακούσει να έχει τρέξει κάποιος τον αγώνα μετ' εμποδίων των 110 μέτρων σε τόσο απίστευτα αργό χρόνο, αποφάσισα ότι δεν χρειαζόταν να λάβω τόσο σοβαρά υπόψη τον υποτιθέμενο κίνδυνο της Μεγάλης Ελληνικής Απειλής. [...] Όταν έφτασε η ώρα του αγώνα, κατάλαβα πώς κατάφερε η Ελληνική Απειλή να κάνει 19 και 4/5 δευτερόλεπτα για να καλύψει την απόσταση. Ήταν πέρα για πέρα θέμα τεχνικής. Η μέθοδός του ήταν να αντιμετωπίζει την υπερπήδηση καθενός εμποδίου ως άλμα εις ύψος: έτρεχε με χαμηλή ταχύτητα μέχρι το εμπόδιο, πηδούσε, και προσγειωνόταν και με τα δύο πόδια. Δεδομένης της μεθόδου, ο χρόνος του ήταν πραγματικά εντυπωσιακός.¹³¹

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες μπορούν να εκληφθούν ως ένας «τόπος συνάντησης» (contact zone): πρόκειται για έναν όρο που αρχικά εισήγαγε η Marie-Louise Pratt για να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο κείμενα ταξιδιωτών ή εξερευνητών παρουσίαζαν τον κόσμο στους ευρωπαίους αναγνώστες «σε συγκεκριμένες στιγμές του ευρωπαϊκού επεκτατισμού».¹³² Σύμφωνα με τον ορισμό της Pratt:

Ο «τόπος συνάντησης» αποτελεί προσπάθεια προβολής της χωροχρονικής συμπαρουσίας υποκειμένων αρχικά απομονωμένων λόγω γεωγραφικών και ιστορικών αποστάσεων αλλά με τροχιές πλέον τεμνόμενες. Χρησιμοποιώντας τον όρο «συνάντηση» σκοπεύω να αναδείξω τις αλληλοεπηρεαζόμενες, αυτοσχεδιαστικές διαστάσεις των αποικιακών συναντήσεων που τόσο εύκολα αγνοούνται ή καταπιέζονται από τις θεωρίες διάχυσης που τις εξηγούν βάσει μοντέλων κατάκτησης και κυριαρχίας. Μια προσέγγιση με έμφαση στη «συνάντηση» προβάλλει τον τρόπο με τον οποίο τα υπο-

131. Curtis, «High hurdles and white gloves», ό.π., σ. 60-62.

132. Pratt, *Imperial Eyes*, ό.π., σ. 5· πρβλ. J. Clifford, *Routes. Travel and Translation in the Late Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge, Mass./Λονδίνο 1997.

κείμενα κατασκευάζονται διά μέσου και στις μεταξύ τους σχέσεις. [Ο «τόπος συνάντησης» τονίζει] τη συμπαρουσία, την αλληλεπίδραση, τη σύζευξη νοημάτων και πρακτικών, μέσα σε συχνά ριζικά ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας.¹³³

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες ήταν μια ευκαιρία αλληλεπίδρασης και αμοιβαιότητας ανάμεσα σε διαφορετικές κουλτούρες. Η αμοιβαιότητα, ωστόσο, όπως μας θυμίζει ο J. Clifford, δεν κατανοείται ούτε και βιώνεται με τον ίδιο τρόπο από κουλτούρες που έχουν «ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας».¹³⁴ Δεν συμμετείχαν όλα τα έθνη στη διεθνή αυτή συνάντηση με το ίδιο γόητρο και το ίδιο υπόβαθρο. Όσον αφορά τις ΗΠΑ και την Ελλάδα, οι πρώτες εμφανίστηκαν με την αυτοπεποίθηση που τους έδινε ένα ισχυρό πολιτικό σύστημα και με τον αέρα της τεχνογνωσίας στον αθλητισμό, ενώ η δεύτερη ήταν ένα κράτος που είχε άμεση εμπειρία της ανάμιξης των ξένων δυνάμεων στο πολιτικό της σύστημα από την αρχή της βραχείας ζωής της ως έθνους-κράτους και μια πρόσφατη χρεοκοπία που την είχε οδηγήσει σε πολιτική απομόνωση.

Η ανισότητα ως προς τη διεθνή ισχύ και τον πλούτο, ωστόσο, δεν φάνηκε να υπονομεύει την αμοιβαία οικοδόμηση χαρακτηριστικών που καθόριζαν «το άλλο», αλλά και χαρακτηριστικών που καθόρισαν το ίδιο το γεγονός της αναβίωσης. Και οι δύο πλευρές προέβησαν σε εκτεταμένη επιλογή του πολιτισμικού υλικού με το οποίο ήρθαν σε επαφή και καθόρισαν τα στοιχεία που τελικά υιοθέτησαν και αφομοίωσαν στη δράση τους, στη συμπεριφορά και στη γλώσσα τους προκειμένου να πετύχουν τους στόχους τους.

Στις ΗΠΑ το ενδιαφέρον για την αναβίωση περιοριζόταν σε μια ομάδα ανθρώπων που ήταν λάτρεις του αθλητισμού και/ή της κλασικής αρχαιότητας, και προβλήθηκε ελάχιστα από τις εφημερίδες της εποχής. Μόνο μετά τις πρώτες αμερικανικές επιτυχίες και την ενθουσιώδη ατμόσφαιρα κατά τη διεξαγωγή των Αγώνων στην Αθήνα αναπτύχθηκε ένα κύμα εθνικής υπερηφάνειας στους Αμερικανούς. Στην Ελλάδα, απεναντίας, η αναβίωση παρουσιαζόταν ως εθνικό εγχείρημα ευθύς εξαρχής. Με τη συμμετοχή της στους Ολυμπιακούς Αγώνες, τους οποίους οι οργανωτές εμφάνιζαν ως συνάντηση των «πολιτισμένων εθνών», η Ελλάδα κέρδισε αυτό τον τίτλο και ήρθε στο διεθνές προσκήνιο. Έγινε επίκληση του «συμβολικού κεφαλαίου»¹³⁵ της ελληνικής κληρονομιάς και έτσι η Ελλάδα από «μια χώρα ληστών, πειρατών και απατεώνων»¹³⁶ εξυψώθηκε επίσημα σε δικαιωματικό κληρονόμο της κλασικής αρχαιότητας. Οι Αμερικανοί, από την άλλη, αφού επέδειξαν επιτυχώς τις αθλητικές ικανότητες του Νέου Κόσμου, ανέδειξαν την εικόνα του κατά τη διάρκεια αυτής της επαφής με τον Παλαιό Κόσμο. Εκτός από την ηρωοποίησή τους κατά την παραμονή τους στην Ελλάδα, έδρεψαν τις δάφνες της νίκης και όταν επέστρεψαν στην πατρίδα τους, που τους υποδέχτηκε θριαμβευτικά, ενώ η αναχώρησή τους για τους Αγώνες είχε περάσει σχεδόν απαρατήρητη.¹³⁷

133. Pratt, *Imperial Eyes*, ό.π., σ. 7.

134. Clifford, *Routes*, ό.π., σ. 194.

135. Y. Hamilakis/E. Yalouri, «Antiquities as symbolic capital in modern Greece», *Antiquity* 70 (1996), σ. 117-129.

136. Kalopothakes, «The Olympic Games at Athens in 1896», ό.π., σ. 237.

137. Για τυπικά παραδείγματα, βλ. *The Daily Princetonian*, 30.4.1896· *New York Daily Tribune*, 7.5.1896· Clark, *Reminiscences of an Athlete*, ό.π., σ. 140-141.

Οι περισσότεροι Αμερικανοί που συμμετείχαν στους Ολυμπιακούς του 1896 δεν έτρεφαν καμία ψευδαίσθηση ως προς το γεγονός ότι «κανένα μαγικό ραβδί και κανενός εκατομμυριούχου τα χρήματα δεν μπορούσαν ποτέ να ανασυστήσουν το περιβάλλον στο οποίο έλαβαν χώρα οι [αρχαίοι] Ολυμπιακοί Αγώνες».¹³⁸ Ο William Andrew Robinson,¹³⁹ αναφερόμενος στη μαρτυρία του Ηρόδοτου για τον Λεωνίδα και τους τριακόσιους άνδρες του, τους μόνους που αντιτάχθηκαν στην πλημμυρίδα των Περσών εισβολέων στις Θερμοπύλες, εξαιτίας της παράλληλης διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, πολύ ορθά επισήμανε ότι δεν θα είχε κανένα νόημα στη σύγχρονη εποχή «να καθυστερήσει η προάσπιση της ίδιας της ύπαρξης ενός έθνους εναντίον ενός φοβερού εχθρού προκειμένου να διεξαχθεί ανενόχλητα ένας ποδοσφαιρικός αγώνας μεταξύ του Princeton και του Yale!». Κατά την άποψή του ήταν προφανές ότι «θα ήταν ανόητο να προσπαθεί κανείς να βιώσει με σύγχρονα μέσα το νόημα που είχαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες στη ζωή της αρχαίας Ελλάδας».¹⁴⁰ Σε πολλά άλλα κείμενα μελετητών έγινε προσπάθεια να καταδειχθεί πόσο πολλά (ή λίγα) θα αναγνώριζε ένας αρχαίος Έλληνας στους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες εάν επανερχόταν στη ζωή και παρευρισκόταν σ' αυτούς. Πολλοί υποστηρικτές της ιδέας «της αναβίωσης» επέμεναν ότι οι Αγώνες δεν ήταν ένα «είδος αρχαιολογικής έκθεσης, ένα θεατρικό πανόραμα του παρελθόντος, ένα μάθημα ιστορίας ή ένα θέαμα», αλλά μια ανταπόκριση στις ιδέες και τις ανάγκες της σύγχρονης εποχής.¹⁴¹

Παρ' όλα αυτά, η διοργάνωση ονομάστηκε «αναβίωση» – υπαινιγμός ότι επρόκειτο για ένα θεσμό που είχε ξαναγεννηθεί από τις στάχτες του και άρα διαπνεόταν από τη ζωντάνια του αρχαίου ελληνικού πνεύματος. Αυτό το πνεύμα της αναβίωσης, ωστόσο, δεν είχε την ίδια σημασία για όλους όσοι το επικαλούνταν. Άλλαξε μορφές, καθώς το περιεχόμενό του προσδιοριζόταν από διαφορετικές ιδεολογίες, είτε αυτές ήταν κλασικιστικές, αμερικανικές εθνικές ή ελληνικές εθνικές. Συνεπώς, το αρχαίο ελληνικό πνεύμα είχε τη δύναμη να αναπαριστά ταυτόχρονα την «αθάνατη ελληνική ψυχή», τις «αμερικανικές αήττητες επιδόσεις» ή την «αρχαία ελληνική κληρονομιά» που ξαναζούσε μέσα από τους αγωνιστικούς άθλους στο «αυθεντικό» ή μάλλον στο «αναβιωμένο» περιβάλλον· ένα περιβάλλον που πρόσφερε μια ψευδαίσθηση ως προς την πάροδο του χρόνου και που συνέωνε το παρελθόν με το παρόν, το ιδεώδες με το πραγματικό, τον Ρομαντισμό με τη νεωτερικότητα.

Μετάφραση: ΛΥΟ ΚΑΛΟΒΥΡΝΑΣ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ ιδιαίτερα το Πρόγραμμα Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Princeton όπου άρχισα την έρευνα για τη μελέτη μου αυτή, καθώς και τον Δημήτρη Γόντικα, ψυχή της οργάνωσης του Προγράμματος. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στον Charles Stewart και την Έστερ Σολομών για τα σχόλιά τους σε μια πρώτη γραφή του κειμένου αυτού, και στη Ruth Ash για την πληροφορία που μου έδωσε για τον William T. Elliott. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στον Sir Michael Llewellyn Smith, τον οποίον τα σχόλια εμπλούτισαν την τελική μορφή του κειμένου.

138. R. B. Richardson, «The revival of the Olympic Games. Restoring the stadion at Athens», *Scribner's Magazine* 19 (1896), σ. 453-459.

139. Robinson, «The Olympian Games at Athens», *ό.π.*, σ. 581-582.

140. Στο ίδιο.

141. Waldstein, «The Olympic Games at Athens», *ό.π.*, σ. 391.

Ο ολυμπισμός των κυριών

Οι διεθνείς ολυμπιακές διοργανώσεις (1896, 1906)
και η *Εφημερίς των Κυριών*

ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ

Στην παρούσα εργασία θα διερευνηθεί πώς παρουσιάζονται οι πρώτοι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896 αλλά και η «Μεσολυμπιάδα» του 1906 από την *Εφημερίδα των Κυριών* (Αθήνα, 1887-1917), το αμιγώς γυναικείο περιοδικό που εξέφρασε στην Ελλάδα τις ιδέες της γυναικείας «χειραφετήσεως» «διά της εκπαιδεύσεως και της εργασίας», πριν από τη διεκδίκηση της ψήφου από το οργανωμένο φεμινιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου.¹ Η *Εφημερίς των Κυριών* ήταν το έργο ζωής μιας από τις λίγες διανοούμενες και επαγγελματίες γυναίκες στην Ελλάδα της εποχής. Εκείνες δηλαδή που ξεκινώντας από το μόνο επάγγελμα που ήταν αποδεκτό για τις γυναίκες των μεσαίων αστικών στρωμάτων τον 19ο αιώνα, της δασκάλας, κατόρθωσαν να αξιοποιήσουν στο έπακρο τις δυνατότητες που πρόσφερε για διεύρυνση των γνώσεών τους και ταυτόχρονα για κάποιες μορφής οικονομική ανεξαρτησία, ενίοτε και διαφυγής από τον απόλυτο έλεγχο της πατριαρχικής οικογένειας, προκειμένου να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση, να εισέλθουν στο χώρο της λογιισσύνης, να μεταπηδήσουν σε επαγγέλματα που ήταν απαγορευμένα στις γυναίκες. Η δημόσια έκφραση διά της γραφής σε αντικείμενα καταρχήν «συμβατά» προς τη «φύση» τους, όπως τα παιδαγωγικά θέματα, ήταν μια οδός εισόδου στη δημόσια σφαίρα που οι γυναίκες των στρωμάτων αυτών είχαν πλέον στη διάθεσή τους και τη διεύρυναν στα τέλη του αιώνα, όταν η μορφή της «γράφουσας», αν και εκτεθειμένη πάντα στη μισογυνική κριτική και σάτιρα, έτεινε να γίνει μια από τις «κανονικότητες» της γυναικείας δημόσιας δράσης, που μαζί με εκείνες της «παιδαγωγού» και της «φιλανθρώπου» έχαιραν μιας καταρχήν κοινωνικής αποδοχής.²

1. Για το φεμινισμό της *Εφημερίδος των Κυριών*, βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987, και κυρίως το τελευταίο κεφάλαιο, σ. 205-276. Για το οργανωμένο φεμινιστικό κίνημα στη μεσοπολεμική Ελλάδα, βλ. Έφη Αβδελά/Αγγέλικα Ψαρρά, «Εισαγωγή», στο Ε. Αβδελά/Α. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μία ανθολογία*, Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 13-97 και Ε. Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 337-359. Για μια συγκριτική προσέγγιση των γυναικείων διεκδικήσεων και της ιδεολογικής ταυτότητας της γυναικείας διαμαρτυρίας στα τέλη του 19ου αιώνα αφενός και την περίοδο του Μεσοπολέμου αφετέρου, βλ. ιδιαίτερα: Efi Avdela, «Between duties and rights: Gender and citizenship in Greece, 1864-1952», στο (υπό έκδοση) Faruk Birtok/Thalia Dragonas (επιμ.), «Citizenship and the Nation-State: Greece and Turkey», Frank Cass.

2. Avdela, «Between duties and rights», στο ίδιο. Για τις δυνατότητες που πρόσφερε το επάγγελμα της

Στο σχηματικό αυτό πλαίσιο δυνατοτήτων αλλά και ορίων ξεκίνησε το δημοσιογραφικό της εγχείρημα η Καλλιρρόη Παρρέν, το γένος Σιγανού (1859-1940). Γεννημένη στην Κρήτη, ήρθε με την οικογένειά της στον Πειραιά και κατόπιν στην Αθήνα, αμέσως μετά την αποτυχία της κρητικής επανάστασης του 1866. Σε συνθήκες μάλλον δύσκολες οικονομικά, είχε ωστόσο τη δυνατότητα να παρακολουθήσει τάξεις της δευτεροβάθμιας γυναικείας εκπαίδευσης που προσφερόταν αποκλειστικά από την ιδιωτική πρωτοβουλία, πήρε το διδασκαλικό πτυχίο το 1878, και στη συνέχεια, σύμφωνα με την πρακτική της εποχής, ανέλαβε τη διεύθυνση παρθεναγωγείων της ομογένειας: πρώτα στην Οδησό το 1878, κατόπιν, το 1882, στην Αδριανούπολη, ολοκληρώνοντας τη διδασκαλική της σταδιοδρομία δύο ή τρία χρόνια αργότερα, όταν παντρεύτηκε τον γαλλοαγγλικής καταγωγής κωνσταντινουπολίτη δημοσιογράφο Ιωάννη Παρρέν, μετέπειτα διευθυντή του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων. Είχε ήδη ένα χρόνο εγκατεστημένη στην Αθήνα και είχε συνδεθεί με δημοσιογραφικούς κύκλους όταν, το 1887, εξέδωσε την *Εφημερίδα των Κυριών*, η οποία γρήγορα στηρίχτηκε από τη μόνιμη συνεργασία γνωστών γυναικών συγγραφέων και παιδαγωγών, γνώριμων στην Κ. Παρρέν από τη διδασκαλική της σταδιοδρομία. Το δημοσιογραφικό αυτό εγχείρημα, το φιλόλογικό της σαλόνι, τόπος συνάντησης των συνεργατριών της αλλά και άλλων σημαντικών διανοουμένων της εποχής, και μάλιστα της νέας λογοτεχνικής γενιάς του 1880, λίγο αργότερα το λογοτεχνικό της έργο και βέβαια η προσωπική της ακτινοβολία και μόρφωση την καθιέρωσαν στην πνευματική ζωή, και στην πνευματική «ελίτ», της πρωτεύουσας. Η μακροβιότητα και ευρεία διάδοση του περιοδικού της, η ακατάβλητη δράση της στους τομείς της εκπαίδευσης, της φιλανθρωπίας και της κοινωνικής αναμόρφωσης, όπου πρωτοστάτησε σε πολλές γυναικείες πρωτοβουλίες, το πάθος και η επιμονή με τα οποία, ως «μετριοπαθής φεμινίστρια» (χαρακτηρισμό που η ίδια αποδεχόταν ευμενώς) αγωνίστηκε για τα αστικά και κοινωνικά δικαιώματα των γυναικών, καθώς και η διατήρηση ευρέος δικτύου επαφών με τον διεθνή φεμινισμό, εύλογα την καθιέρωσαν στη συνείδηση των συγχαιρινών της, και των πιο σφοδρών της αντιπάλων, ανδρών και γυναικών, ως την κορυφαία ηγετική φυσιογνωμία της γυναικείας δράσης, πριν από την εμφάνιση του γυναικείου κινήματος του Μεσοπολέμου.³ Από τον αγώνα όμως του κινήματος αυτού για την αστι-

δασκάλας, ιδιαίτερα προτού οι ελληνικές πανεπιστημιακές σχολές ανοίξουν τις πύλες τους στις γυναίκες, τη δεκαετία του 1890, βλ. Βαρίνα, *Η εξέγερση των Κυριών*, ό.π., σ. 188-191.

3. Η Κ. Παρρέν δεν έχει τύχει μέχρι σήμερα μιας βιογραφικής έρευνας που να είναι ταυτόχρονα ικανοποιητικά πλήρης και αξιόπιστη, και συνταγμένη με σύγχρονους ιστοριογραφικούς όρους. Από μια πολύ πρόσφατη εκτενή αφήγηση της ζωής, της δράσης και του λογοτεχνικού έργου της Παρρέν άντλησα κυρίως τα καθεαυτό βιογραφικά στοιχεία: Μαρία Αναστασοπούλου, *Η συντηρή απόστολος της γυναικείας χειραφέτας. Καλλιρρόη Παρρέν. Η ζωή και το έργο*, Ηλιοδρόμιον, Αθήνα χ.χ. (έκδοση υπό τη χορηγία του Λυκείου των Ελληνίδων – Παράρτημα Καλαμάτας), σ. 25-79. Για το λογοτεχνικό έργο της Παρρέν, βλ. και Maria Anastasopoulou, «Feminist discourse and literary representation in turn-of-the century Greece: Kallirrhoe Siganiou-Parren's "The Books of Dawn"», *Journal of Modern Greek Studies* 1/15, σ. 1-28. Για μια ιστορική προσέγγιση της συμβολής της Παρρέν τόσο στο ελληνικό κοινωνικό μυθιστόρημα όσο και στο γυναικείο μυθιστόρημα, βλ. τη μελέτη της Α. Ψαρρά για το πιο γνωστό στον καιρό του μυθιστορήματός της, τη *Χειραφετημένη*, του οποίου γαλλική μετάφραση δημοσιεύθηκε το 1907 σε επιφυλλίδες στη *Journal des Débats* (επτά χρόνια μετά την πρώτη του δημοσίευση σε συνέχειες στην *Εφημερίδα των Κυριών* το 1899/1900), και το οποίο αποτελεί ένα είδος φεμινιστικού Bildungsroman (μυθιστόρημα «ανακάλυψης εαυτού») και ταυτόχρονα πρώτο μέρος της τριλό-

κή και πολιτική ισότητα, την αποξένωσε η προϊούσα συντηρητικοποίηση των ιδεών της, οι οποίες έτσι κι αλλιώς δύσκολα συμβιβάζονταν με τη ριζοσπαστικοποίηση μιας νέας γενιάς φεμινιστριών.⁴

Πράγματι, η *Εφημερίς των Κυριών*, που κυκλοφόρησε σε εβδομαδιαία βάση από το 1887 έως το 1907 και σε δεκαπενθήμερη από το 1907 ως το 1917, διήνυσε μια ιδιαίτερα μακρά για τον ελλαδικό περιοδικό Τύπο πορεία, κατορθώνοντας παράλληλα να διατηρήσει σταθερά ένα βασικό επιτελείο συνεργατριών (διέθετε μόνιμη συντακτική ομάδα είκοσι γυναικών), αλλά και ένα εκτεταμένο δίκτυο υποστήριξης (ανταποκρίτριες, συνδρομήτριες) που εξαπλωνόταν εκτός συνόρων του ανεξάρτητου κράτους, στους κόλπους των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, οι συνδρομές στάθηκαν η βασική πηγή χρηματοδότησης του περιοδικού. Εξάλλου, στοιχεία και ενδείξεις για την κυκλοφορία του, τουλάχιστον κατά την περίοδο που μας απασχολεί εδώ, το τοποθετούν σε ασυνήθιστα υψηλή θέση στους κόλπους των εβδομαδιαίων περιοδικών, γεγονός που αποκτά ιδιαίτερη σημασία αν λάβει κανείς υπόψη την περιορισμένη απήχηση που είχαν άλλα έντυπα κοινωνικής αμφισβήτησης στην Ελλάδα της εποχής.⁵ Περισσότερο από ποσοτικά δεδομένα ή εκδοτικά χαρακτηριστικά, περισσότερο κι από την ξεχωριστή προσωπικότητα της «διευθύντριας» του εντύπου, είναι ακριβώς τούτο το στοιχείο που αποτέλεσε το βασικό κριτήριο επιλογής του για την παρούσα έρευνα: το γεγονός ότι αποτελεί *αγωγό συστηματικής έκφρασης της γυναικείας αμφισβήτησης και διαμαρτυρίας*, αλλά και όργανο συσπείρωσης και συντονισμού της γυναικείας συλλογικής δράσης, απηχώντας τις διαδικασίες γένεσης μιας συλλογικής γυναικείας συνείδησης μεταξύ των γυναικών των μεσαίων αστικών στρωμάτων, και μάλιστα τη διαδικασία μετάβασης προς μια πρώτη μορφή *φεμινιστικής* συνείδησης.⁶

Βασική μας πρόθεση είναι λοιπόν να μελετήσουμε με ποιον τρόπο, στους κόλπους αυτής της συλλογικής γυναικείας αμφισβήτησης, όπως εκφράζεται από την *Εφημερίδα των Κυριών*, συντελείται η υποδοχή της «μεγάλης εορτής των σωματών» –όπως η Παρρέν αποκαλεί τις δύο διεθνείς αθλητικές διοργανώσεις– και της ιδέας του ολυμπισμού· εορτή και ιδέα οι οποίες ιστορικά σφραγίστηκαν από τον αποκλεισμό των γυναικών αρχικά, και στη συνέχεια, μετά την ανεπίσημη αγωνιστική εμφάνιση γυναικών στους

γίας «Τα βιβλία της Αυγής» που εντάσσεται στη λογοτεχνία της Νέας Γυναίκας: «Το μυθιστόρημα της χειραφέτησης ή η “συνετή” ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν», Επίμετρο στο Καλλιρρόη Παρρέν, *Η Χειραφετημένη*, Εκάτη, Αθήνα 1999, σ. 407-486. Για το κοινωνικό και ιδεολογικό προφίλ της διευθύντριας της *Εφημερίδας των Κυριών*, βλ. και Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών*, ό.π., σ. 207-210.

4. Ανήκοντας στη «συντηρητική φιλελεύθερη» μερίδα του κινήματος, η Παρρέν, η οποία ως φιλοβασιλική αλλά και ειρηνίστρια είχε εξοριστεί από την κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου, γρήγορα στράφηκε, μαζί με την οργάνωση του Λυκείου των Ελληνίδων που είχε ιδρύσει το 1911, «από τη φεμινιστική αμφισβήτηση στην ηθικοπλαστική και αρχαιοπρεπή πνευματική καλλιέργεια του γυναικείου φύλου»: Δήμητρα Σαμίου, «Η διεκδίκηση της ισότητας: τα φεμινιστικά έντυπα το Μεσοπόλεμο (1920-1940)», περ. *Διαβάζω* 198 (14.9.1988), σ. 25-26 (αφιέρωμα: «Το ελληνικό φεμινιστικό έντυπο»). Για τις τάσεις και διαμάχες στο εσωτερικό του μεσοπολεμικού γυναικείου κινήματος, τις συνάφειές τους με πολιτικά ρεύματα της εποχής, βλ. και Αβδελά/Ψαυρά, «Εισαγωγή», ό.π.

5. Για τα εκδοτικά χαρακτηριστικά και για όλα τα σχετικά με τη διάδοση και κυκλοφορία του περιοδικού, βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών*, ό.π., σ. 210-217.

6. Στο ίδιο, κυρίως σ. 217 κ.ε.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ ΔΙΣ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ

Τὰ πεμπόμενα ἡμῖν χειρόγραφα ὑποβάλλονται εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς ἐπὶ τῆς «Ἐφημερίδος τῶν Κυρίων» ἐπιτροπῆς· Δημοσιεύμενα ἢ μὴ, δὲν ἐπιστρέφονται. Ἀνυπόγραφα δὲν εἶναι δεκτά.

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΤΗΣΙΑ

Διὰ τὸ ἐσωτερικὸν..... Δρ. 5
Διὰ τὸ ἐξωτερικὸν..... φρ. χρυσῶ 6

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ

ΟΔΟΣ ΜΟΥΣΕΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑ

ΕΥΑ ΠΡΕΝΑΡ

Γραφεῖον ἀνοικτὸν καθ' ἑκάστην ἀπὸ 10—12. Π. Μ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόγραμμα.—Ἐχθρὸν μητέρας.—Φόρος ἐπὶ τῶν ἀγμάτων.—Παιδαγωγικά. (Ἑλένη Α.)—Θρησκευτικὴ Μελέτη.—Ἀμερικανὸς δημοσιογράφος. (Μαρία Γ. ἐκ Κωνσταντινουπόλεως).—Πολιτικὸν Δελτίον.—Εἰδήσεις.—Ποικίλα.—Συμβολαί.—Γνωμικά.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Ὅσοι τὴν θέσιν τῆς γυναικὸς ἐν τῇ οἰκογενεῇ καὶ τῇ πολιτείᾳ καλῶς κρίνουσι, θὰ ἐμολογήσῃσι μετ' ἡμῶν πόσων κακῶν πρόξενος γίνεται ἡ παρ' ἡμῖν ἀπομάκρυνσις αὐτῆς ἀπὸ παντὸς εἶδους πνευματικῆς ἐργασίας.

Ἐὰν ἐξαιρέσῃ τις τὴν ἀντί τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου ἐργαζομένην διδασκάλισσαν καὶ τὰς ὑπὸ τῶν καθηκόντων καὶ υποχρεώσεων τῆς μητρὸς περιβαλλομένης γυναικας, αἱ λοιπαὶ σχεδὸν πᾶσαι δὲν φαίνονται παρ' ἡμῖν ἔχουσαι προορισμὸν ἄλλον ἢ τὸ κομψοπρεπῶς ἐνδύεσθαι καὶ υποτάσσεσθαι εἰς ἀπάσας τὰς ἰδιοτροπίας τοῦ συρμού, τοῦ ἀληθοῦς τούτου Πρωτεύως· τὸ ἀνταλλάσσειν ἐπισκέψεις, τὸ καθ' ἑξὶν μόνον τῶν δακτύλων κυμβαλίζειν, τὸ περιπατεῖν, τὸ ἀναγινώσκειν ἐπιφυλλίδα τινὰ τῆς ψυχροθύρου τῶν μυθιστορημάτων μούσης, καὶ τὸ ἐρωτοτροπεῖν.

Ἐὰν ὁ νεώτερος πολιτισμὸς ἐπρόκειτο κατὰ τοῦτο νὰ βελτιώσῃ τὴν γυναῖκα, ἀπαλλάσσων αὐτὴν τῶν δεσμῶν, οἵτινες τὴν συνεύχον τὸ πάλοι, τὴν μυριάκις προτιμότερον νὰ ἐξηκολούθῃ αὕτη ἀποτελοῦσα, ὅπερ καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι, μέρος τῶν δούλων. Διατρίβουσα τότε αἰετοῦτε σχεδὸν ἐν τῷ ἐνδοτάτῳ τῆς οἰκίας μέρει, εἰς ὃ οὐδεὶς προσήρχετο, πληρὴ τῶν ἐγχαυμάτων κατὰ γένος, καὶ ἀσχολουμένη εἰς τὴν ἐπιουρίαν, τὴν ὑφαντικὴν, καὶ τὴν λοιπὴν θεραπείαν, ἐξησφάλιζε τὴν ἐν τῷ οἴκῳ οἰκονομίαν καὶ τὴν ἡθικὴν, τὰς δύο ταύτας ἰσχυρὰς βάσεις, ὧν ἄνευ καὶ ὁ οἶκος εὐθὺς καταρρεῖ, καὶ ἡ κοινωνία ἀποσυντίθεται. Τανῦν δὲ ὁ κύκλος, ἐν ᾧ περιστρέφεται ἡ γυνὴ καὶ τὸν ὅσον ἀνωτέρω περιεγράψαμεν, δὲν δεικνύει ἡμῖν ἢ τὸ βάρβαρον πρὸς ὃ ἀκατασχέτως φερόμεθα. Ὡς

εἶναι ὑπερβολικὴ ἡ δόξα τοῦ Πλάτωνος, ὅστις ἐν τῷ πέμπτῳ τῆς Πολιτείας αὐτοῦ κεφαλαίῳ σπουδάζει ν' ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ φύσις οὐχ ἤττον ἐπιτηδεύει παρ' ἐκείνη τὰς γυναῖκας πρὸς πάντα ἔσα δὴποτε πράττουσιν οἱ ἄνδρες· δὲν εἶναι ἕως καὶ ἀνυπόστατος· διότι ἐὰν αὕτη φαίνεται τοῦ ἀνδρὸς ἀπολειπομένη κατὰ τὴν σωματικὴν ἰσχύιν καὶ τὴν ῥώμην, καὶ δὲν δύναται ἐπομένως διὰ τοῦτο «ἀκοντίζειν δόρυ, οὐδ' ἀφίνειν βέλος», δύναται οὐχ ἤττον περὶ πάντων εἰσηγήσασθαι γνῶμην. Ἡ Ἑλληνὶς καταλείπουσα τὸ μὲν διδάνειον διὰ τὴν Ὀθωμανίδα, τὴν δὲ μαθητικὴν καὶ ἡδυπαθὴ νωχέλειαν διὰ τὴν Ἀρμενίδα καὶ τὰς τοῦ νέου πολιτισμοῦ ἀξιώσεις διὰ τοὺς κατοίκους τῆς Δύσεως, δύναται νὰ ἐξέλθῃ τοῦ κύκλου, ἐν ᾧ περιστρέφεται, μαραινόμενη καὶ φθίνουσα, εἰσελθὼν δὲ ὅπως δὴποτε εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐνεργείας καὶ ἀναλάβῃ τὸν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀγῶνα μόνον, μὴ προσδοκῶσα ἐν τῷ σταδίῳ τούτῳ τὸ παράπαν τὴν συνδρομὴν τοῦ ἀνδρὸς· διότι μὲ ὅλην τὴν μεταξὺ τούτου καὶ τῆς γυναικὸς φύσει ὑπάρχουσαν φιλίαν, κατ' Ἀριστοτέλην, προκειμένου περὶ τῆς μορφώσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς, συνήθως οὗτος ἀδιαφορεῖ καὶ ἐν τῷ ἐγωισμῷ αὐτοῦ ἐν μόνον βλέπει, ἐν ἐπιθυμίᾳ καὶ θέλει, τὴν δουλικὴν τῆς γυναικὸς ὑποταγὴν εἰς τὰ νεύματά τοῦ Ἀναγνωρίζομεν, ὅτι οὐ μόνον ἐν τῇ πολιτείᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ οἰκογενεῇ κατ' ἀξίωμα πρέπει νὰ πρωτεύῃ ἡ θέλησις τοῦ ἀνδρὸς· ἀλλὰ μὴ διὰ τοῦτο οἱ ἄνδρες πρέπει νὰ λησμονώσιν, ὅτι οἱ πρόγονοι ἡμῶν μετὰ τῆς Ἀφροδίτης τὸν Ἑρμῆν, τὰς Χάριτας καὶ τὴν Πειθὴν συγκατατάσσουσι· Μὴ διὰ τοῦτο οἱ ἄνδρες πρέπει νὰ ἀξιώσιν τὸ μονοπώλιον τοῦ ὀρθοφρονεῖν καὶ κρίνειν; Ἡμεῖς νομίζομεν, ὅτι ἡ πολιτεία δὲν θὰ βλαβῇ ἐκ τῆς σχετικῆς ἡμῶν ἀναμίξεως εἰς τὰ πράγματα αὐτῆς, οὐτὲ δὲ ζημιωθῶσιν ἐκ τούτου οἱ ἄνδρες, ἐὰν ἔχωσιν ἐνίοτε ὑπ' ὄψει καὶ τὴν γνώμην ἡμῶν ἐν πολλοῖς. Συνωδὰ ταῖς ἀνωτέρω σκέψεσιν ἀνέλαβον τὴν σύνταξιν καὶ ἐκδοῖν ἰδίᾳ τῶν γυναικῶν ἐφημερίδος ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐφημερίς τῶν Κυ-

Το πρῶτο φύλλο τῆς Ἐφημερίδος τῶν Κυρίων. Ἡ διευθύντρια τοῦ περιοδικοῦ Καλλιρρόη Παρρὲν υπογράφει ἐδῶ μετὰ τὸ ψευδώνυμον Εὐὰ Προενά.

Αγώνες του Παρισιού (1900) και του Σαιντ Λούις (1904), από τη μακρόχρονη επιβολή περιορισμών, απαγορεύσεων και διακρίσεων σε βάρος της γυναικείας συμμετοχής. Πώς χειρίζεται λοιπόν η *Εφημερίς των Κυριών* το ζήτημα του αποκλεισμού αυτού και πώς επιχειρεί να «οικειοποιηθεί» το ολυμπιακό συμβάν για λογαριασμό των γυναικών; Τα ερωτήματα αυτά εξετάζονται στις δύο πρώτες ενότητες αυτής της εργασίας, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της «εγχώριας» εκδοχής της χειραφέτησης που προωθεί το περιοδικό. Έτσι, μέσα από την *ανάλυση του λόγου* της σχετικής με τα κορυφαία αθλητικά συμβάντα αρθρογραφίας του εντύπου, η οποία εν προκειμένω ανήκει στην κατηγορία των ανυπόγραφων, κατά κανόνα κύριων, άρθρων, που συντάσσονται από την ίδια την Παρρέν,⁷ θα αναδειχθούν όψεις της ιδεολογικής φυσιογνωμίας της *Εφημερίδος των Κυριών*, που σε κάθε περίπτωση σφραγίζεται από τις απόψεις της διευθύντριας της. Ταυτόχρονα όμως, στόχος μας είναι, μέσα και από αυτές τις όψεις, να προσεγγίσουμε το λόγο αυτόν γενικότερα ως *παράδειγμα αφήγησης* του συμβάντος και του θεάματος των Αγώνων στους κόλπους της εθνικιστικής ιδεολογίας, η οποία αποτελεί συστατικό στοιχείο των λόγων περί αθλητισμού, ανατροφοδοτούμενη με συμβολικούς «εθνικούς» αντιπάλους στο πλαίσιο των διεθνών αγωνιστικών αναμετρήσεων. Πέρα απ' αυτό όμως, ιδιαίτερα οξύμενο εμφανίζεται το εθνικιστικό αίσθημα στις ελληνικές αφηγήσεις των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, συγκροτημένες γύρω από την προνομιακή οικειοποίηση ενός «προγονικού» προτύπου και αρθρωμένες σε μια συγκυρία έξαρσης του αλυτρωτισμού που ένα χρόνο αργότερα, με αφορμή την ανάφλεξη του κρητικού ζητήματος, θα οδηγούσε στον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Απηχώντας και η *Εφημερίς των Κυριών* όλες αυτές τις πτυχές ανατροφοδότησης του εθνικισμού, αλλά και παρεμβαίνοντας στη διαμόρφωση των στοιχείων της, μας επιτρέπει επιπλέον να τα προσεγγίσουμε μέσα από ένα λόγο που εξ ορισμού εμπλέκει τη διάσταση των σχέσεων φύλου. Στο βαθμό που οι λόγοι περί σωματικής αγωγής και άθλησης συνιστούν «προνομιακό πεδίο για τη διερεύνηση μεταβαλλόμενων στερεοτύπων της εθνικιστικής ιδεολογίας» και μηχανισμών κατασκευής της εθνικής ταυτότητας, όπως μάλιστα αυτοί διαπλέκονται με τη διάσταση του φύλου αλλά και της τάξης, τα σχετικά ζητήματα διατρέχουν την προβληματική της παρούσας έρευνας,⁸ τίθενται όμως ειδικότερα στις δύο τελευταίες ενότητες.

«Ἦθελον μας κλείσει τας θύρας του Σταδίου».

Ἡ διαχείριση του αποκλεισμού

Μαζί με τον υπόλοιπο Τύπο της εποχής, η *Εφημερίς των Κυριών* χαιρετίζει την αναβίωση του ολυμπισμού στα χρώματα που τον γέννησαν και, στη συνέχεια, πανηγυρίζει για τις

7. Σε ό,τι αφορά τις ολυμπιακές διοργανώσεις που εξετάζουμε εδώ, η συγγραφική συμβολή συνεργατριών της *Εφημερίδος των Κυριών* συνίσταται κυρίως στη δημοσίευση ποιημάτων τους.

8. Με ανάλογη οπτική είχα προσεγγίσει τους λόγους περί γυμναστικής στην Ελλάδα του 19ου αιώνα σε παλαιότερη εργασία μου, από την οποία και η φράση σε εισαγωγικά: Ελένη Φουρναράκη, «Σωματική αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, ΙΑΕΝ/ΓΤΝΓ, Αθήνα 1998, σ. 293-315.

επιδόσεις των ελλήνων αθλητών που περίτρανα αποδεικνύουν την ένδοξη απογονή, τη φυσιολογική-ψυχολογική «συνέχεια» της φυλής· τα «κληρονομηθέντα ένστικτα», γράφει χαρακτηριστικά η Παρρέν. Όμως, όσο κι αν η διευθύντρια του περιοδικού αφήνει πρόθυμα τον πληθωρικό της λόγο να παρασυρθεί από τις εξάρσεις του αισθήματος της εθνικής της «φιλαυτίας», έχει συγχρόνως σαφές το αίσθημα του αποκλεισμού. Ευθύς εξαρχής θα μιλήσει για το «άδικον και άλογον της προγραφής» του φύλου της από τους αγώνες, τόσο της αρχαιότητας όσο και του σύγχρονου κόσμου, αποτέλεσμα όχι της αναμιφιοβή-τητα πλημμελούς διάδοσης της άθλησης στις γυναίκες, αλλά της διαχρονικής ανδροκρατικής τάξης πραγμάτων που επιβάλλει και εδώ τους κανόνες: «Δυστυχώς αι σωματι-καί ασκήσεις, έστω και αι μάλλον αρμόζουσαι εις το φύλον μας και συντελούσαι εις την επίρρωσιν και ευκαμψίαν του σώματος είναι τόσον παρημελημένα, ώστε ουδεμία γυνή Ελληνίς ή και ξένη να δύναται να αξιού θέσιν αγωνιστρίας αλλ' ούτε και να διατυπώνη παράποννα, διότι η επιτροπή δεν εσκέφθη να ορίση αγώνας και βραβεία ειδικώς διά το φύλον μας. Άλλως τε [...] βεβαίως και εάν έτι είμεθα καταλήλως παρεσκευασμένα, ίνα μετά των ανδρών συναγωνισθώμεν, ήθελον μας κλείσει τας θύρας του Σταδίου, απομι-μούμενοι εκείνους, οίτινες μετά τόσης επιμονής απεμάκρυναν την γυναίκα του ιερού τής Ολυμπίας χώρου, ώστε δι' ειδικού νόμου ρητώς απηγόρευον αυτή το δικαίωμα τούτο».⁹

Η *Εφημερίς των Κυριών* δεν θα διεκδικήσει «θέσιν αγωνιστρίας» για τις γυναίκες. Αν σε αναπτυγμένες αθλητικά δυτικές χώρες είχε εδραιωθεί μια παράδοση γυναικείας φυ-σικής αγωγής ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη η διαμόρφωση των οργανωμένων σπορ για τις γυναίκες της ανώτερης και, ιδιαίτερα μέσα από την ανάπτυξη της εκπαίδευσης, της μεσαίας τάξης, στην ελληνική περίπτωση η Παρρέν δεν είχε τίποτα συγκρίσιμο να επι-καλεστεί για να στηρίξει μια τέτοια διεκδίκηση: ακόμα και η σχολική γυμναστική των κοριτσιών, διαμορφωμένη ως αίτημα στο λόγο των ειδικών, γιατρών και παιδαγωγών, ως εκπαιδευτική πράξη οργανώνεται συστηματικότερα στην καμπή του αιώνα.¹⁰ Η Παρρέν δεν θα θέσει ρητά ζήτημα αγωνιστικής συμμετοχής των γυναικών ούτε με αφορμή την περιορισμένη τους συμμετοχή στη Μεσολυμπιάδα του 1906, την οποία παρά ταύτα θα χαιρετίσει με ενθουσιασμό: οι «λευκές παρθένοι του Βορρά», η γυναικεία ομάδα γυμνα-στικής της Δανίας που έκανε εκτός συναγωνισμού μια θεαματική επίδειξη στο Στάδιο, κατέρριπταν πανηγυρικά το μύθο της γυναικείας αδυναμίας. Σταθερή στην υπεράσπιση του ίσου δικαιώματος των γυναικών στην πνευματική και φυσική ανάπτυξη, η διευθύν-

9. [Κ. Παρρέν], «Αι Ελληνίδες κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας [Β']», *Εφημερίς των Κυριών* 9/429 (4.2.1896), σ. 1. Επειδή όλα τα ανυπόγραφα άρθρα, όπως δηλώνεται στην προμετωπίδα του περιοδικού, συντάσσονται από την Παρρέν, στο εξής στις παραπομπές μου σε αυτά, το όνομά της παραλείπεται. Επίσης, στο εξής η *Εφημερίς των Κυριών* συντομογραφείται ως *ΕφΚ*.

10. Για τις διεργασίες αξιοδότησης της γυμναστικής των κοριτσιών στο πλαίσιο εκσυγχρονιστικών παιδα-γωγικών αντιλήψεων και πρωτοβουλιών το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, βλ. Φουρναράκη, «Σωματική αγωγή των δύο φύλων», *ό.π.*, σ. 307 κ.ε. Αναφέρω ενδεικτικά ότι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, στη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών που ανήκει αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία, η διδασκαλία της γυμναστικής δεν αρχίζει να γενικεύεται παρά στην καμπή του αιώνα, ενώ μόλις το 1891 με πρωτοβουλία όχι της πολιτείας αλλά του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου ιδρύεται η πρώτη ταχύρυθμη σχολή για τη μόρφωση επαγγελματιών γυμναστριών που θα στελέχωναν την πρωτοβάθμια γυναικεία εκπαίδευση (βλ. σχετικά και παρακάτω, «Κα-ταληκτικές υποθέσεις»).

ντρια του περιοδικού θα βρει εδώ ακόμα μια ευκαιρία να προβάλει την εικόνα των «εύκαμπτων» και «τονωμένων» γυναικείων σωμάτων, σύμβολο κίνησης και ελευθερίας, σύμβολο απεγκλωβισμού του γυναικείου φύλου από την κατάσταση της αδυναμίας και εξάρτησης που θεωρήθηκε «φυσική», αλλά είχε επιβληθεί από την ανδροκεντρική τάξη πραγμάτων: «η παράδοσις της φυσικής αδυναμίας των γυναικών υπέστη προχθές το τελευταίον της κτύπημα», γράφει για τις δανίδες γυμνάστριες· «οι μυς οι ελαστικοί, οι χαλύβδινοι, έδωκαν εις το Στάδιον την τελευταίαν των απάντησιν εις τους ισχυρούς γρόνθους, οι οποίοι επί αιώνας τώρα τείνονται ενώπιόν μας ως σύμβολα υπεροχής».¹¹ Περισσότερο όμως κι από προϋπόθεση ελευθερίας, οι δυναμικές αυτές αναπαραστάσεις των γυναικείων ασκούμενων σωμάτων, των σωμάτων που θα κυοφορήσουν τις επερχόμενες γενιές, προβάλλονται ως η ισχυρότερη εγγύηση για τη μέλλουσα δύναμη και ακμή της φυλής και του έθνους.¹²

Σε τούτη ακριβώς τη στάση διαφαίνονται τα όρια της αμφισβήτησης που εκφράζει το περιοδικό. Ας επιχειρήσουμε ευθύς εξαρχής μια πολύ γενική υπόθεση. Στο βαθμό που το δικαίωμα των γυναικών στη φυσική ανάπτυξη μετατοπίζεται από το πεδίο των κοινών ανθρώπινων αναγκών σε εκείνο της ιδιαίτερης μητρικής «φύσεως» και «κλήσεως» των γυναικών, η διάσταση της ισότητας υπονομεύεται προς όφελος του ιδεολογήματος της έμφυλης διαφοράς, το οποίο άλλωστε επιστρατεύτηκε κάθε φορά που θεωρούνταν ότι απειλείται ένα ανδρικό οχυρό· στην περίπτωσή μας, εκείνο του κλασικού αθλητισμού και των σπορ. Ακριβώς η κυρίαρχη παραδοχή, την οποία κατά βάση συμμερίζεται και η *Εφημερίς των Κυριών*, για την ύπαρξη μιας γυναικείας «φύσης» στην ιδιαιτερότητα της οποίας –φυσιολογική-ψυχολογική, αλλά που κατ' επέκταση προσδιορίζει *κοινωνικά* χαρακτηριστικά– θα πρέπει ενδελεχώς να προσαρμόζεται η γυναικεία σωματική άσκηση, ήταν που νομιμοποίησε αποκλεισμούς ή έστω περιορισμούς στην πρόσβαση των γυναικών στις δραστηριότητες της αγωνιστικής άθλησης. Η σχετική επιχειρηματολογία που αναπαράγοντας μια σειρά έμφυλων στερεοτύπων συνόδευσε τις απαγορεύσεις στην ιστορία του γυναικείου αθλητισμού είναι γνωστή· και, όσο κι αν αυτές επαναπροσδιορίζονταν, είτε το κύριο διακύβευμα ήταν ο πλήρης αποκλεισμός των γυναικών από τον κλασικό αθλητισμό και τα σπορ είτε η τυποποίηση ενός ιδιαίτερου «γυναικείου» σπορ, ένας βασικός πυρήνας επιχειρημάτων παρέμενε εν πολλοίς σταθερός: αν οι υπερβολικά «βίαιες» και «κοπιαστικές» ασκήσεις, βλέπε οι καθεαυτό αθλητικές επιδόσεις, απειλούσαν την ευαίσθητη αναπαραγωγική λειτουργία του γυναικείου σώματος, όπως άλλωστε και το κάλλος, τη «φυσική» του χάρη και κομψότητα, οι αγωνιστικές αναμετρήσεις γενικά ή τα αγωνίσματα υψηλής ανταγωνιστικότητας, κατεξοχήν συμβατά με τις «αρσενικές» ανταγωνιστικές αξίες του δημόσιου χώρου, της πολιτικής ή της αγοράς, κινδύνευαν να «εξανδρίσουν» τις γυναίκες, απειλώντας την ισχύουσα έμφυλη τάξη. Περισσότερο όμως κι από τις ίδιες τις αθλητικές αγωνιστικές επιδόσεις, η *δημόσια* επίδειξη αυτών των επιδόσεων, ιδιαίτερα καθώς συντελούνταν με γοργούς ρυθμούς η μετατροπή των σπορ σε μαζικό δημόσιο θέαμα, ήταν ανάρμοστη για την «έμφυτη» γυναικεία σεμνότητα

11. «Από το Στάδιον», *ΕφΚ* 20/873 (16.4.1906), σ. 2.

12. Στο ίδιο· βλ. και «Αι γυναίκες εις τους αγώνας», *ΕφΚ* 20/872 (9.4.1906), σ. 2.

*Επίδειξη γυμναστικής της γυναικείας ομάδας της Δανίας στη Μεσολυμπιάδα.
[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: K2.15, K85.30]*

αλλά και για την ευπρέπεια που όφειλε να διακρίνει τις σωματικές επιδόσεις των κοριτσιών των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων.¹³

Αυτού του είδους η επιχειρηματολογία είχε διαμορφώσει στα τέλη του 19ου αιώνα ένα ιδεώδες γυναικείας σωματικής άσκησης, που στοιχεία του εντοπίζονται την περίοδο που εξετάζουμε και στο λόγο της *Εφημερίδος των Κυριών*: είτε ταυτισμένο με τα υγιεινιστικά ή «πειθαρχικά» προτάγματα της γυμναστικής είτε υποκείμενο στην αρχή της μετριοπαθούς άθλησης, το ιδεώδες αυτό αντιστοιχεί σε μια σωματική άσκηση ήπια, αρμονική και καλαίσθητη, μη ανταγωνιστική προς τη «θηλυκότητα» όπως βέβαια αυτή συνδέεται με διακριτικά στοιχεία της κοινωνικής ταυτότητας των γυναικών των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων. Στο βαθμό που δεν υπερέβαινε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο, ο φεμινισμός της «ισότητας στη διαφορά» –όπως εκ των υστέρων αποκλήθηκε– που χαρακτηρίζει την *Εφημερίδα των Κυριών* δεν ευνοούσε την εντελώς ανεπιφύλακτη και χωρίς αμφιθυμίες ή περιορισμούς υπεράσπιση της αγωνιστικής άθλησης των γυναικών ούτε βέβαια τη δυναμική διεκδίκηση της συμμετοχής τους στο κορυφαίο αθλητικό γεγονός. Οι επικριτικές αιχμές που όπως θα δούμε εκφράζει το περιοδικό το 1896 απέναντι στην ηθελημένη παράκαμψη του όλου ζητήματος από την πλευρά των ιθυνόντων ανδρών, δηλαδή στην πλήρη απουσία ρυθμίσεων που θα καθιστούσαν σαφή και υπό ορισμένους όρους δυνατή κάποιας μορφής γυναικεία συμμετοχή, αποσκοπούν πρωτίστως στην αποκάλυψη της ανδρικής μεροληψίας, στην κριτική του *σιωπηρού και θεωρούμενου ως αυτονόητου* αποκλεισμού των γυναικών· δεν απολήγουν όμως στην αποκρυστάλλωση αιτήματος συμμετοχής. Η ίδια άλλωστε η θέση του περιοδικού απέναντι στη γυναικεία σωματική άσκηση και άθληση δεν εμφανίζεται εξαιρετικής αποκρυσταλλωμένη. Διαμορφώνεται, όχι χωρίς αμφιθυμίες ή αντιφάσεις, μέσα στο διάστημα που εξετάζουμε μεταξύ των δύο κορυφαίων αθλητικών γεγονότων, σε συνάρτηση και προς την καινοφανή εμπειρία του αθλητικού θεάματος, εθνικού ή διεθνούς, που σφραγίζει αυτή την περίοδο.

Επιλέγοντας να προτείνει άλλες μορφές γυναικείας παρουσίας στις διεθνείς αυτές «πανηγύρεις», η *Εφημερίς των Κυριών* θα αναπτύξει εντούτοις ένα λόγο που επιχειρεί με ποικίλους τρόπους να οικειοποιηθεί το συμβάν για λογαριασμό του γυναικείου φύλου. Βασικός αγωγός μιας τέτοιας «οικειοποίησης» θα είναι πρώτα απ' όλα η στροφή στο παρελθόν, ο προνομιακός αυτός χρόνος και τόπος τού «άλλοτε» και του «αλλού», η ιστορία ανακατεμένη με τη μυθολογία. Τις ιστορικές αναδρομές που διανθίζουν την

13. Για όσα εντελώς σχηματικά και αφαιρετικά παρουσίασα εδώ, βλ. ενδεικτικά τα παρακάτω έργα που ενσωματώνουν τη διάσταση της έμφυλης διαφοράς στις αναλύσεις τους ή που μελετούν πώς η ίδια η έννοια του κοινωνικού φύλου ανακατασκευάζεται στο πλαίσιο των κοινωνικών πρακτικών και της ιδεολογίας της φυσικής αγωγής και των σπορ: J. A. Mangan / Roberta J. Park (επιμ.), *From Fair Sex to Feminism*, Frank Cass, Λονδίνο 1987· P. Vertinski, *The Eternally Wounded Woman: Women, exercise and doctors in the late nineteenth century*, Manchester University Press, Manchester 1990· Jennifer Hargreaves, *Sporting Females. Critical Issues in the History and Sociology of Women's Sport*, Routledge, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1994· Susan K. Cahn, *Coming on Strong. Gender and Sexuality in Twentieth-Century Women's Sport*, Harvard University Press, Cambridge, Mass./Λονδίνο 1994· Pierre Arnaud/Thierry Terret (textes réunis par), *Histoire du sport féminin*, L'Harmattan, Παρίσι 1996, 2 τόμοι· Annick DAVISSE/Catherine Louveau, *Sports, École et Société: La différence des sexes. Féminin, masculin et activités sportives*, L'Harmattan, Παρίσι 1998.

αφήγηση των δύο διεθνών αθλητικών διοργανώσεων μπορούμε να τις προσεγγίσουμε, ανεξάρτητα από την ιστορική τους ακρίβεια, ως κατεξοχήν απόπειρες ανασύστασης ενός απώτερου παρελθόντος όπου οι γυναικείες σωματικές και αγωνιστικές επιδόσεις ήταν σε εξαιρετικές περιπτώσεις ή υπό ορισμένους όρους δυνατές ή ακόμα κοινωνικά αποδεκτές· να τις προσεγγίσουμε δηλαδή ως *απόπειρες αναζήτησης προτύπων και συγχρόνως νομιμοποίησης αμφισβητήσεων για το παρόν*.

Στο πιο μακρινό, απροσδιόριστο και μυστηριώδες, κατεξοχήν χαμένο στο μύθο τμήμα αυτού του παρελθόντος προβάλλουν βέβαια οι πολεμικές Αμαζόνες: ατρόμητες και ανεξάρτητες αλλά σκληρές και αλαζονικές, ιδιαίτερα προς τα αρσενικά μέλη της φυλής τους, οφείλουν την πλήρη αυτή απώλεια των θηλυκών τους χαρακτηριστικών στη «μεγάλην εις τας σωματικές ασκήσεις επίδοσίν των».¹⁴ Εγκαταλείποντας λοιπόν τις σκοτεινές και ανδροπρεπείς αυτές φιγούρες των Αμαζόνων, κάπως εξωτικές όπως και η μυθική αθλητική μορφή της Αταλάντης,¹⁵ οι ιστορικές αναδρομές επικεντρώνονται στην ηλιόλουστη και χλοερή γη της ιερής Ολυμπίας: στις Ελληνίδες εκείνες που, δίχως να προδίδουν τις αρετές και την αξιοπρέπεια του φύλου και της αριστοκρατικής τους γενιάς, είχαν το εξαιρετικό προνόμιο της συμμετοχής, έμμεσης αλλά και άμεσης, σε αγωνιστικές αναμετρήσεις. Ο λόγος εδώ, βέβαια, αφενός για την εξαιρετική συμμετοχή γυναικών στους αγώνες αρματοδρομίας της Ολυμπίας με την ιδιότητα των εκτροφένων αλόγων, και αφετέρου στη γνωστή *άμιλλαν δρόμου παρθένους* που διεξαγόταν κάθε τέσσερα χρόνια μεταξύ των ηλείων γυναικών στο ίδιο με τους Ολυμπιακούς Αγώνες στάδιο αλλά σε άλλες βέβαια ημερομηνίες, στο πλαίσιο των Ηραίων, των εορτών προς τιμήν της Ήρας.¹⁶ Από δείγμα τιμής προς τις ίδιες τις γυναίκες, αυτή η κατά την Παρρέν εκτός κανόνα ισότιμη μεταχείριση των γυναικών από τους αρχαίους προγόνους καθιστά ακόμα πιο κραυγαλέα, στη σημερινή εποχή της προόδου, τη μεροληψία των σύγχρονων μιμητών τους. Η ανασύσταση του παρελθόντος των Ηραίων γίνεται λοιπόν ο κύριος αγωγός για την κριτική του αποκλεισμού στο παρόν: οι σύγχρονοι διοργανωτές των Ολυμπιακών Αγώνων, «μεθ' όλην την εν πάσι πιστοποιουμένην οσημέραι ισότητα των δύο φύλων, μεθ' όλας τας ελευθερίας, ας η γυνή απέκτησε, και με τας δηλώσεις έτι ξένων γυναικών, αίτινες ζητούν να λάβουν μέρος εις τον αγώνα, ούτε καν λόγον ποιούνται περί γυναικός, ούτε εις τας προκηρύξεις των, ούτε εις τα προγράμματά των»· ούτε ένα άρθρο των σχετικών κανονισμών δεν αναφέρεται «εις αθλητρίας γυναίκας, ούτε άσκησίν τις ωρίσθη, εν η και αύται να ηδύναντο έστω και μεταξύ των να αγωνισθούν». Αντιθέτως, οι αρχαίοι ιδρυτές των Ολυμπιακών Αγώνων, «μεθ' όλην την ταπείνωσιν και τον περιορισμόν εις ον κατεδικάζετο τότε η γυνή, μεθ' όλην την θρησκευτικήν απαγόρευσιν, ήτις έτασσαν αυτήν μακράν

14. «Εντυπώσεις εκ των Ολυμπιακών Αγώνων. Ανοικταί επιστολαί [Α']», *ΕφΚ* 10/436 (24.3.1896), σ. 4.

15. Στο ίδιο, σ. 4-5.

16. «Αι αθλήτριαι εις τους Ολυμπιακούς Αγώνας», *ΕφΚ* 10/433 (3.3.1896), σ. 1-2, και «Εντυπώσεις [Α']», *ΕφΚ* (24.3.1896), ό.π., σ. 5-7. Βλ. και «Αι γυναίκες εις τους αγώνας», *ΕφΚ* (9.4.1906), ό.π. Ας σημειωθεί ότι η συνήθης σε ιστορικές αναδρομές αναφορά στη σωματική αγωγή των γυναικών της Σπάρτης πλάι σ' εκείνη των ανδρών απουσιάζει από αυτή την απόπειρα ανασύστασης ενός *ιδιαίτερου γυναικείου* αθλητικού παρελθόντος. Μόνο μια τηλεγραφική αναφορά συνάντησα στην εξαίρεση των Σπαρτιατών οι οποίοι «εγύμναζαν τας νεάνιδας από κοινού με τους νέους εις τας μάλλον επιπόνους ασκήσεις»: «Και αι γυναίκες;», *ΕφΚ* 19/867 (5.3.1906), σ. 1.

πάσης εν τη δημοσιότητι μετά του ανδρός επιμίσξιας, συνέστησαν και ειδικούς διά τας γυναίκας αγώνας [...].¹⁷ Σε αυτούς τους αγώνες μάλιστα, οι γυναίκες αγωνίζονταν «υπό τους αυτούς σχεδόν, ους και οι άνδρες όρους»: η συμμετοχή στους αγώνες απαιτούσε γυναικεία σώματα εξίσου «καλώς και συστηματικώς ησκημένα»· η απονομή των βραβείων γινόταν από γυναίκες Ελλανοδίκες αριστοκρατικής καταγωγής και μέσα στην ίδια τελετουργική και κατανυκτική ατμόσφαιρα· οι νικήτριες στεφανώνονταν όπως και οι άνδρες με κλάδο από την ιερή ελιά, «δικαιούμεναι να ίδωσι τας εικόνas των εκεί επί του ιερού εδάφους, τοποθετημέναs παρά τα αγάλματα των αθανάτων Ολυμπιονικών».¹⁸ και βέβαια δικαιούνται, όμοια μ' εκείνους, την ίδια αθανασία μεταξύ των θνητών: πάνω από όλα, οι νικήτριες των Ηραίων είχαν το ίδιο προνόμιο στην τιμή και τη δόξα μεταξύ συγγενών και συμπολιτών, αλλά και στον «φθόνον» μεταξύ συναγωνιζομένων. Με δυο λόγια, μοιράζονταν ισότιμα με τους άνδρες όλα τα έντονα αισθήματα που προκαλεί η επιτυχία και που ακολουθούν για πάντα τη ζωή των νικητών.¹⁹

Ωστόσο, στις εξιδανικευμένες αυτές αναπαραστάσεις των Ηραίων οι αθλούμενες γυναικείες μορφές δεν έχουν τίποτα το ανδροπρεπές στις γεμάτες «χάριν και ελευθερίαν» κινήσεις τους. Είτε κομψές και αέρινες, σχεδόν άνυες, «διολισθαίνουσai μάλλον ή βαδίζουσai, πετώσαι μάλλον ή τρέχουσai», είτε αντίθετα έντονα θηλυκές, βλέπε ερωτικά προκλητικές, με τον λεπτό χιτώνα μέχρι τα γόνατα «και τόσον έξωμον κατά τον δεξιόν ώμον, ώστε να αφίνη σχεδόν και τον μαστόν γυμνόν», με την «κόμην άφθονον και λυτήν» να καλύπτει «εν είδει μεταξίνου πέπλου τους γυμνούς παλλεύκους και λαξευτούς ώμους», οι αρχαίες εκείνες δρομείς πρόσφεραν ένα απαράμιλλο θέαμα «ωραιότητος και γραφικότητος», αντάξιο των χαρακτηριστικών του φύλου τους.²⁰ Σε τούτο λοιπόν το προγονικό πρότυπο γυναικείας άθλησης, μετρημένης και καλαισθητης, και αυτή η *δημόσια* έκθεση της θηλυκότητας, ελεύθερη και χωρίς συστολή χάριν των αναγκών της άθλησης, δεν έμοιαζε να απειλεί ούτε τη γυναικεία αρετή ούτε την ευπρέπεια της υψηλής καταγωγής. Στα Ηραία προσφερόταν ένα θέαμα υψηλής αισθητικής το οποίο επιπλέον, μαζί με τις άλλες ωραίες γυναικείες εκδηλώσεις προς τιμήν της θεάς του γάμου, είχε «πολύ ιερώτερον χαρακτήρα» από τους ανδρικούς Ολυμπιακούς Αγώνες: διότι στα Ηραία «ούτε αίμα ανθρωπινον εχύνετο, ούτε ρίνες συνετρίβοντο, ούτε οδόντες εξερριζούντο, ούτε οφθαλμοί απεκλαδούντο, ούτε ώτα και χείλη απεκόπτοντο».²¹ Η αντίθεση στις περιγραφές των δύο αγωνιστικών προτύπων είναι εμφανής: από τη μια, οι αρσενικοί Ολυμπιακοί Αγώνες που μετέβαλλαν «το ιερόν της Άλτεως εις παλαιόστραν βαρβάρων, εν η νεανίαι ευειδείς και ακμαίοι ηρωτηριάζοντο, πλέοντες εις το αίμα των υπό τας επευφημίας και τα χειροκροτήματα των θεατών»· από την άλλη οι ειρηνικές γυναικείες

17. «Αι αθλήτριαι εις τους Ολυμπιακούς Αγώνας», *ΕφΚ* (3.3.1896), ό.π. Η αναφορά της Παρρέν σε «ξένες» γυναίκες που ζητούν να συμμετάσχουν στους Αγώνες μάλλον αφορά την πιθανή αίτηση μιας αμερικανίδας αθλήτριας να αγωνιστεί στον μαραθώνιο, στην οποία η Παρρέν αναφέρεται πιο συγκεκριμένα σε άλλη ευκαιρία (βλ. σχετικά παρακάτω). Η πληροφορία, γνωστή και από άλλες εξίσου αόριστες αναφορές στον Τύπο, παραμένει, όσο γνωρίζω, ανεπαρκώς διερευνημένη.

18. Στο ίδιο, και «Εντυπώσεις [Α']», *ΕφΚ* (24.3.1896), ό.π., σ. 6-7.

19. Στο ίδιο, σ. 7.

20. Στο ίδιο, και «Αι αθλήτριαι εις τους Ολυμπιακούς Αγώνας», *ΕφΚ* (3.3.1896), ό.π.

21. «Εντυπώσεις [Α']», *ΕφΚ* (24.3.1896), ό.π., σ. 6.

γιορτές των Ηραίων, που κατεξοχήν εκπροσωπούσαν τις αξίες του κάλλους, του μέτρου, της θρησκευτικότητας, γιορτές των οποίων και αυτή η προέλευση μαρτυρούσε τα ανθρωπιστικά και ειρηνικά αισθήματα του γυναικείου φύλου, αφού καθιερώθηκαν για να τιμήσουν την επιτυχημένη πρωτοβουλία των ηλείων γυναικών να συμφιλιώσουν τους Ηλείους με γειτονικό λαό με τον οποίο συγκρούονταν.²²

Η ιστορική λοιπόν αυτή κατασκευή μιας *ιδιαίτερης γυναικείας εκδοχής αγωνιστικών αναμετρήσεων* γινόταν συγχρόνως αγωγός κριτικής, μάλλον σπάνιας στις ιστορικές αναδρομές άλλων εντύπων, του αρσενικού αρχαιοελληνικού προτύπου των Ολυμπιακών Αγώνων. Ωστόσο, ακριβώς αυτή η «βαρβαρότης» των ανδρικών αθλητικών αναμετρήσεων, μαζί με την «παντελή γυμνότητα» των σωμάτων που επέβαλλε, πρόσφερε στη διευθύντρια της *Εφημερίδος των Κυριών* το αναγκαίο επιχείρημα για να δικαιολογήσει τον αποκλεισμό της γυναικείας παρουσίας από τους Ολυμπιακούς Αγώνες της αρχαιότητας, αποκαθιστώντας έτσι τους αρχαίους προγόνους στο αδιαμφισβήτητο βάθρο τους. Αν λοιπόν «άνθρωποι της ευφυΐας και της νοημοσύνης των προγόνων μας», οι οποίοι είχαν θεσπίσει ειδικές γυναικείες θρησκευτικές εορτές στον ίδιο χώρο και αλλού, απαγόρευαν επί ποινή θανάτου και αυτή τη φυσική παρουσία γυναικών στους Ολυμπιακούς Αγώνες, δεν ήταν επειδή πίστευαν ότι η παρουσία αυτή «θα εμόλυνε την ιεράν Άλτιν»· ήταν αντιθέτως γιατί, τιμώντας τα ιδιαίτερα αισθήματα της γυναικείας «φύσης», την έμφυτη ευσπλαχνία και τρυφερότητα όπως και την έμφυτη αιδώ, ήθελαν να προφυλάξουν τις γυναίκες από ένα θέαμα που πρόσβαλε αυτά τα αισθήματα.²³ Εάν η θέαση της «θηριωδίας» των ανδρικών αγώνων δεν «ήθελεν εξεγείρη την έμφυτον εις την γυναικείαν καρδίαν φιλανθρωπίαν», ωθώντας τις μητέρες να απαγορεύουν στα παιδιά τους τη συμμετοχή σε αυτούς, θα είχε καταστροφικές συνέπειες: διά της δύναμης της συνήθειας και προϋόντος του χρόνου θα άμβλυνε τα αισθήματα αυτά, καθιστώντας τις γυναίκες «σκληράς, απανθρώπους ανιεείς, οίαι ήσαν αι Ρωμαίαι γυναίκες [...] αι επευφημούσαι ενθουσιωδώς οσάκις θηρίον τι κατεσπάρασσεν ατυχή δούλον».²⁴ Έτσι το γυναικείο φύλο δεν θα μπορούσε να εκπληρώσει τον κοινωνικό ρόλο που η φύση του υπαγόρευε, δηλαδή να διαφυλάξει, στους αντίποδες του ανταγωνιστικού δημόσιου χώρου, όλες εκείνες τις ουσιωδώς διαφορετικές (βλέπε ανώτερες) αξίες της ιδιωτικής ζωής: αξίες της ειρήνης, της αλληλεγγύης, της φιλίας, της ψυχικής γαλήνης και ευδαμονίας, *δίχως την αντισταθμιστική λειτουργία των οποίων η κυριαρχία των ανταγωνιστικών αξιών του ανδρικού δημόσιου χώρου θα ήταν πρόξενος κακών*: «το ιερόν τότε της εστίας, εν ω φίλοι και εχθροί εγένοντο δεκτοί με τας προς τους ξένους οφειλομένας τιμάς, εν ω ο εκ των πολέμων εξηντημένος ανήρ εξήτει ησυχίαν και χαράν, θα μετεβάλλετο εις κόλασιν και ο σκοπός των αγώνων όχι μόνον θα εματαιούτο, αλλά και *πρόξενοι μεγάλων κακών θα εγίνοντο ούτοι*».²⁵ Σύμφωνα λοιπόν με το όλο επιχείρημα, ο αυστηρός αποκλεισμός των γυναικών από τους Ολυμπιακούς Αγώνες της αρχαιότητας μετατρέποταν στο αναγκαίο τίμημα που έπρεπε να πληρώσουν οι γυναίκες προκειμένου να διαφυλάξουν τις σωτήριες αξίες της σφαίρας

22. Στο ίδιο, σ. 5-6.

23. «Εντυπώσεις [Α']», *ΕφΚ* (24.3.1896), ό.π., σ. 5-6, και «Αι γυναίκες εις τους αγώνας», *ΕφΚ* (9.4.1906), ό.π.

24. «Εντυπώσεις [Α']», *ΕφΚ* (24.3.1896), ό.π., σ. 6.

25. Στο ίδιο. Οι υπογραμμίσεις στα παραθέματα, όπου δεν σημειώνεται διαφορετικά, είναι δικές μου.

που τους έχει ανατεθεί, και, κατ' επέκταση, προκειμένου να αποτρέψουν τα δεινά που συνεπάγεται η ανατροπή της *συμπληρωματικής αντίθεσης των δύο σφαιρών*. Η ανάδειξη των γυναικείων / ιδιωτικών αξιών σε θεμέλιο της κοινωνικής αρμονίας κάθε άλλο παρά ακυρώνει τις λογικές προεκτάσεις του επιχειρήματος: προϊόν της ανατροπής του έμφυλου καταμερισμού της εργασίας, αυτή η «κόλαση» της ακύρωσης των αντισταθμιστικών λειτουργιών και αξιών του ιδιωτικού βίου διασάλευσε την ισορροπία δημόσιου-ιδιωτικού, πάνω στην οποία μοιάζει να βασίζεται εντέλει ολόκληρη η κοινωνική τάξη πραγμάτων και γίνεται συνώνυμη με την «κόλαση» της συνολικής κοινωνικής ανατροπής. Νά λοιπόν που, σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο, ο αποκλεισμός των γυναικών από μια ανδρική δραστηριότητα μετατρέπεται επιπλέον σε σωτήρια στρατηγική διαφύλαξης συνολικά της κοινωνικής τάξης. Αν και η αιτιολόγηση του αποκλεισμού αυτού αφορούσε την κοινωνία της αρχαιότητας, οι σύγχρονοι διοργανωτές των Ολυμπιακών Αγώνων δεν θα μπορούσαν ίσως να βρουν καλύτερο επιχείρημα για τον αποκλεισμό των γυναικών στο παρόν, επαναβεβαιώνοντας τη νεωτερική κανονιστική διχοτομία των δύο σφαιρών και την έμφυλη βάση της. Μολονότι εδώ η κυρίαρχη ιεράρχηση αυτής της διχοτομίας διασαλεύεται προς όφελος της ιδιωτικής / γυναικείας σφαίρας, το επιχείρημα της Παρρέν, είτε αφορά την «επινόηση» μιας ιδιαίτερης γυναικείας αγωνιστικής-αθλητικής «παράδοσης» είτε την αιτιολόγηση του αποκλεισμού από τους ανδρικούς Ολυμπιακούς Αγώνες της αρχαιότητας, αναπαράγαγε την αντίληψη της συμπληρωματικής αντίθεσης των ρόλων των φύλων, καθιστώντας εμφανή τα όρια των αμφισβητήσεων που πηγάζουν από αυτή την αντίληψη.

«Να δώσωμεν ... σημεία ζωής και υπάρξεως».

Εγχειρήματα οικειοποίησης του ολυμπιακού συμβάντος από τις γυναίκες

Αποφεύγοντας λοιπόν να αμφισβητήσει κατά τρόπο άμεσο τον αποκλεισμό των γυναικών από τους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες, η *Εφημερίς των Κυριών* θα αναζητήσει όπως είπαμε άλλους τρόπους γυναικείας παρουσίας στο μεγάλο αθλητικό και πολιτισμικό γεγονός. Τρόπους συμβατούς με τις μορφές της γυναικείας συλλογικής δράσης στην Ελλάδα της εποχής, παράλληλα όμως και συνεπείς προς την ταυτότητα, ιδεολογική και κοινωνική, της μετριοπαθούς τάσης της «χειραφετήσεως διά της εκπαιδεύσεως και της εργασίας» που εκφράζει το περιοδικό. Πράγματι, όπως ήδη διαφάνηκε, μια πρώτη απόπειρα ανάγνωσης των σελίδων που η *Εφημερίς των Κυριών* αφιερώνει στους διεθνείς Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896, αλλά και, δέκα χρόνια αργότερα, στη Μεσολυμπιάδα του 1906, επιτρέπει να αναδειχθούν όψεις της «εγχώριας» εκδοχής της χειραφέτησης που προωθεί το περιοδικό, τα όρια αυτής της εκδοχής ή οι αντιφάσεις της, σε μια περίοδο μάλιστα που η παραμικρή γυναικεία διεκδίκηση αντιμετωπίζεται ως επικίνδυνη δυναμική εισαγωγής και στη χώρα μας των πολιτικών διεκδικήσεων των γυναικείων κινημάτων σε άλλες χώρες, προκαλώντας έντονη καχυποψία, αν όχι εχθρότητα. Στην ευρύτερη περιρρέουσα ατμόσφαιρα του «fin de siècle», τις «μοντερνιστικές» δυναμικές και τις συνακόλουθες αμφιθυμίες που το χαρακτηρίζουν, η συζήτηση περί «γυναικείας χειραφέτησης» στην Ελλάδα της εποχής δεν παύει να στοιχειώνεται από το φάσμα της

διεκδίκησης ψήφου. Κι αυτό παρότι ουδεμία γυναικεία συλλογικότητα διατυπώνει τέτοια διεκδίκηση, παρότι και η πλέον θερμή οπαδός της «χειραφέτησης», η ίδια η Καλλιρρόη Παρρέν, θεωρώντας πρώιμη την απόκτηση (βουλευτικής) ψήφου από τις Ελληνίδες προσπαθεί επίμονα, αλλά όχι τόσο αποτελεσματικά, να αποκαθάρει την έννοια της χειραφέτησης από τις άμεσα πολιτικές της συνδηλώσεις.²⁶

Διόλου παράδοξο. Με έναν ορισμένο τρόπο, η διάσταση της πολιτικής, έστω της *γυναικείας* πολιτικής, είναι διάχυτη στο λόγο της Παρρέν. Όπως έχουν δείξει σχετικές μελέτες, το όλο ιδεολογικό εγχείρημα της *Εφημερίδος των Κυριών* βασίζεται στην επεξεργασία μιας ιδιαίτερης *γυναικείας εκδοχής του πολίτη* η οποία, διαμορφωμένη στο όνομα της επέκτασης των αρετών της γυναικείας «φύσης» στον δημόσιο χώρο, επαναπροσδιορίζει εντούτοις αποφασιστικά τα αποδεκτά όρια της γυναικείας δράσης σε αυτόν, επαναπροσδιορίζοντας και εκείνα της καθιερωμένης αντίστιξης δημόσιου-ιδιωτικού, και κυρίως της καθιερωμένης *ιεραρχικής τάξης* των δύο σφαιρών.²⁷ Η γυναικεία αυτή εκδοχή του πολίτη δεν περνά μέσα από τη συμβατική συμμετοχή στην κεντρική πολιτική σκηνή, συνεπώς ούτε αναγκαστικά μέσα από τα πολιτικά δικαιώματα· επικεντρωμένη στα αστικά και κοινωνικά δικαιώματα και επενδυμένη με το φωτοστέφανο της *αποστολής*, παίρνει σάρκα και οστά μέσα από την κοινωνική, εκπολιτιστική και πατριωτική δράση των γυναικών των μεσαίων αστικών στρωμάτων ως συλλογικότητων, αλλά και ως ατόμων, στο όνομα των ιδιαίτερων γυναικείων καθηκόντων απέναντι στο έθνος και την αστική κοινωνία. Όμως, στην καρδιά των καθηκόντων αυτών, η μητρότητα, ως βιολογική λειτουργία και κοινωνικοποιητικός ρόλος στην υπηρεσία της αναγέννησης της φυλής, του εθνικισμού και του αλτρωτισμού, πολιτικοποιείται έντονα, ενσωματώνοντας βέβαια το σύνολο των γυναικών στην ιδιαίτερη αυτή εκδοχή του πολίτη, ταυτίζοντάς την με την ιδιότητα, βλέπε την ουσία, του φύλου.²⁸ Υπό αυτή την έννοια και σε ένα τέτοιο ιδεολογικό πλαίσιο, ο επαναπροσδιορισμός και η διεκδίκηση του πολιτικού είναι μια δυναμική που διαπερνά, με μακρότερη ή μεγαλύτερη ένταση, λιγότερο ή περισσότερο άμεσα, το λόγο του περιοδικού.

Έτσι λόγου χάρη όταν, ενόψει της προετοιμασίας των Αγώνων του 1896, το έργο που προσφέρουν οι γυναίκες ως ενεργά μέλη της κοινωνίας των πολιτών αγνοείται πλήρως ή υποτιμάται, η διευθύντρια της *Εφημερίδος των Κυριών* όχι μόνο δεν κρύβει την αγα-

26. Για την έντονη συζήτηση περί γυναικείας χειραφέτησης στην Ελλάδα της εποχής, για το νόημα που αποδίδει στη χειραφέτηση η Παρρέν και για την εχθρότητα με την οποία αντιμετωπίζεται η έννοια αυτή μεταξύ των ανδρών διανοουμένων αλλά και μεταξύ των εκπροσώπων της γυναικείας συλλογικής δράσης, καθώς ταυτίζεται με τη διεκδίκηση της ψήφου, βλ. ειδικότερα: Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτης; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», στην έκδοση του Κέντρου Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 90-107. Για μια περιοδολόγηση και κριτική επισκόπηση του ζητήματος των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, όπως τέθηκε στην Ελλάδα από την κατοχύρωση της ανδρικής καθολικής ψηφοφορίας το 1864 μέχρι και την τελική τους κατοχύρωση το 1952, βλ. Δήμητρα Σαμίου, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων* 12 (1989), σ. 161-172.

27. Για τη γυναικεία αυτή εκδοχή του πολίτη, όπως εκφράστηκε ιδιαίτερα από την *Εφημερίδα των Κυριών* και την Παρρέν, πριν από την εμφάνιση του οργανωμένου φεμινιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου που προέταξε τη διεκδίκηση της ψήφου, βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, ό.π., σ. 122-123, 258-260· Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτης;», ό.π.· Avdela, «Between duties and rights», ό.π.

28. Avdela, «Between duties and rights», ό.π.

νάκτησή της, αλλά προς στιγμήν μοιάζει να λησμονεί τις καθησυχαστικές απόπειρες αποσύνδεσης της γυναικείας δράσης από τις άμεσα πολιτικές διεκδικήσεις. Την αντίδραση αυτή της Παρρέν θα προκαλέσει κυρίως η επικριτική παρέμβαση δημοσιογράφου άλλου εντύπου, ο οποίος εκφράζει την έκπληξή του πώς οι κυρίες των Αθηνών δεν φρόντισαν να συστήσουν σωματείο που θα αναλάβει την καθαριότητα της πρωτεύουσας, ακολουθώντας το παράδειγμα των γυναικών των Μπόερς. Η Παρρέν θα σχολιάσει με αρκετή δόση ειρωνείας την παραίτηση του συναδέλφου της, ομολογώντας προθύμα ότι «μέχρι σήμερα ούτε εσκέφθημεν να καταφύγωμεν εις την Αφρικήν [...] να ζητήσωμεν μαθήματα προς απομίμησιν», και επισημαίνοντας βέβαια ότι η καθαριότητα της πόλης δεν πρόκειται να επιτευχθεί «και εάν έτι όλαι αι γυναίκες των Αθηνών κατέλθωμεν εις τους αγώνας με τα σάρωθρα ανά χείρας». ²⁹ Όμως ενώπιον του προφανούς αυτού υποβιβασμού των δυνατοτήτων συμβολής των γυναικών στη διεθνή αθλητική διοργάνωση, η διευθύντρια του περιοδικού θα πολιτικοποιήσει με πολύ πιο άμεσο τρόπο το θέμα: «Εις τους αληθώς πεπολιτισμένους τόπους, εν οίς αι γυναίκες ενεργόν λαμβάνουν μέρος εις τε την καθαριότητα και την υγιεινήν της πόλεως, δεν πράττουν τούτο ως ιδιωτεύουσαι πολίτιδες, αλλ' ως δημοτικοί σύμβουλοι και εν γένει αντιπρόσωποι των συνδημοτών τους». ³⁰ Η δημοτική ψήφος, συμβατή βέβαια με τη θηλυκή εκδοχή του πολίτη, είναι η μόνη άμεση πολιτική λειτουργία που η Παρρέν δεν βρίσκει πρόωμη για τις Ελληνίδες. ³¹ Σε ένα περιβάλλον όμως όπου θεωρείται «έγκλημα» ακόμα και η φυσική παρουσία γυναικών κατά τη διάρκεια των δημοτικών εκλογών, σε ένα περιβάλλον συχνά αρνητικό και σε αυτή την ιδιωτική σωματειακή δράση των γυναικών στη φιλανθρωπία, όπου «η γυνή, πόσας δεν ποτίζεται πικρίας, πόσας δεν αντλεί απογοητεύσεις [...]», οι φραγμοί είναι αυτονόητοι για τη διευθύντρια της *Εφημερίδος των Κυριών*: όχι όμως και η υποκρισία του «ισχυρού φύλου», το οποίο, την ίδια στιγμή που θέτει αυτούς τους φραγμούς, ελέγχει τις γυναίκες για ολιγωρία ενόψει του μεγάλου αθλητικού γεγονότος: «πώς απαιτούν να επεμβαίνωμεν εις έργα αλλότρια, αυτόκλητοι, άνευ ουδενός δικαιώματος, άνευ ουδεμιάς των αρμοδίων προσκλήσεως ή και ενισχύσεως». ³²

Ο αποκλεισμός πρακτικά των Ελληνίδων και από οποιαδήποτε ευκαιρία συνδρομής στη «μεγάλην διεθνήν πανήγυριν» του 1896 θα επικριθεί επανειλημμένα από την *Εφημερίδα των Κυριών*: «Το φλέγον ζήτημα της ημέρας, το πάντας εξ ίσου συγκινούν και απασχολούν είναι το των Ολυμπιακών Αγώνων. Επιτροπαί και υποεπιτροπαί, δημοσιογράφοι και επιχειρηματίαι, ξενοδόχοι και έμποροι, επιστήμονες και καλλιτέχναι, όλων ηκούσθη η γνώμη, όλων εξητήθη και ζητείται η συνδρομή [...]. Μόνον ημείς αι γυναίκες, εκτός της γνωστής ριφθείσης ιδέας περί καθαριότητος της πόλεως παρά τινος συναδέλφου, δεν εθεωρήθημεν ικαναί και κατάλληλοι, ούτε μίαν ιδέαν να δώσωμεν, ούτε δείγματα της υπάρξεώς μας ως γυναικών πολιτισμένων να επιδείξωμεν». ³³ Ωστόσο, η ηθελή-

29. «Αι Ελληνίδες και η καθαριότης της πόλεως», *ΕφΚ* 9/426 (14.1.1896), σ. 1.

30. Στο ίδιο.

31. Βλ. σχετικά Σαμίου, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων», *ό.π.*, και Avdela, «Between duties and rights», *ό.π.*

32. «Αι Ελληνίδες και η καθαριότης της πόλεως», *ΕφΚ* (14.1.1896), *ό.π.*

33. «Αι Ελληνίδες κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας [Α']», *ΕφΚ* 9/428 (28.1.1896), σ. 1.

μένη αποχή των γυναικών από κάθε δραστηριότητα που θα μπορούσε να πλαισιώνει το καθεαυτό αθλητικό γεγονός δεν ταιριάζει ούτε στην ενεργητικότητα ούτε στις αντιλήψεις της διευθύντριας του περιοδικού. Έτσι η *Εφημερίς των Κυριών*, στο ιδεολογικό πλαίσιο που περιγράψαμε, θα επεξεργαστεί το δικό της εγχείρημα οικειοποίησης του μεγάλου συμβάντος του 1896 από τις γυναίκες. Οι διαδοχικές προτάσεις που διατυπώθηκαν από το περιοδικό, κατά κύριο λόγο απευθυνόμενες στα γυναικεία σωματεία της εποχής και εξαρτώμενες από τις διαθέσιμότητές τους, δεν υλοποιήθηκαν. Στην πιθανή έλλειψη ανταπόκρισης από τις συλλογικότητες αυτές, στις δυσχέρειες του συντονισμού τους –ο οποίος εν προκειμένω ενέπιπτε στην ευθύνη αλλά και στις πεπερασμένες δυνατότητες του κύκλου της *Εφημερίδος των Κυριών* και προσωπικά της διευθύντριας της (όπως η ίδια αφήνει να εννοηθεί)– και βέβαια στη στενότητα του χρόνου θα πρέπει να αναζητηθούν οι λόγοι που εμπόδισαν τις προτάσεις αυτές να γίνουν πραγματικότητα, χωρίς ωστόσο αυτό να αφαιρεί κάτι από τη σημασία τους για την ανάλυσή μας.

Η γενική ιδέα είναι να προβληθεί όσο το δυνατόν αντιπροσωπευτικότερο δείγμα του έργου (ατομικού και συλλογικού) των Ελληνίδων στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό πεδίο, με τη διοργάνωση εκθέσεων και εκδηλώσεων στα πρότυπα των διεθνών εκθέσεων και των διεθνών γυναικείων συνεδρίων. Η Παρρέν είχε άλλωστε την εμπειρία τέτοιων διοργανώσεων από τη συμμετοχή της σε δύο από αυτά τα συνέδρια, του Παρισιού το 1889 και του Σικάγου το 1893, που είχαν συγκληθεί ακριβώς στο πλαίσιο των διεθνών εκθέσεων στις δύο αυτές πόλεις. Με την ευκαιρία λοιπόν της τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων, η διευθύντρια του περιοδικού επικαλείται το προηγούμενο αυτών των διοργανώσεων, τη μεγάλη τους επιτυχία αλλά και την επίσημη υποστήριξη που είχαν, αντλώντας έτσι μεγαλύτερο κύρος για τις προτάσεις της. Συγχρόνως όμως βρίσκει και μια αφορμή να αντιπαραβάλει στις εγχώριες αδράνειες το φωτεινό παράδειγμα των Γάλλων και των Αμερικανών, που έμπρακτα αναγνωρίζουν και πρόθυμα προβάλλουν τη συμβολή των γυναικών στην εθνική τους πρόοδο.³⁴ Ως σημαντικότερο δείγμα ανάλογης συμβολής των Ελληνίδων, η διοργάνωση μιας πανελλήνιας έκθεσης των προϊόντων της γυναικείας εργασίας, μιας «γυναικείας καλλιτεχνικής και βιοτεχνικής έκθεσης», είναι η πρώτη πρόταση που διατυπώνει η *Εφημερίς των Κυριών*.³⁵ Περνώντας ουσιαστικά απαρατήρητη από τον Τύπο της εποχής αλλά και από τους ιθύνοντες, η πρόταση αυτή, δεδομένων άλλωστε και των ιδιαίτερων δυσχερειών και απαιτήσεων που παρουσίαζε η πραγματοποίησή της, εγκαταλείπεται σχεδόν αμέσως, για να αντικατασταθεί από μια άλλη, λιγότερο πολύπλοκη στην εκτέλεσή της και πιο άμεσα εξαρτώμενη από τη βούληση και την πρωτοβουλία των ίδιων των γυναικών. Υπηρετώντας εξίσου καλά, αν όχι καλύτερα, τη γενική ιδέα της «αξιοπρεπούς παραστάσεως του γυναικείου φύλου κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες», αξιοποιώντας τις υπάρχουσες γυναικείες συλλογικές δομές και το διαθέσιμο δυναμικό, η σκέψη είναι να καταρτιστεί με συλλογικό και αντιπροσωπευτικό τρόπο ένα πρόγραμμα εκδηλώσεων που να αναδεικνύει πολλαπλά και στην ελληνική περίπτωση την «προοδευτικήν δράσιν» των γυναικών, η οποία άλλωστε δεν περιορίζεται μόνο στη «γυναικεία βιομηχανία». Η φιλανθρωπία, η εκπαί-

34. «Αι Ελληνίδες κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας [Β']», *ΕφΚ* (4.2.1896), ό.π., σ. 1-2.

35. «Αι Ελληνίδες και η καθαριότης της πόλεως», *ΕφΚ* (14.1.1896), ό.π., σ. 1-2.

δευση, τα γράμματα, η δημοσιογραφία, η καλλιτεχνία «είναι τόσοι κλάδοι, εις ους η Ελληνίς δύναται να συγκριθῇ με τας γυναίκας του πολιτισμένου κόσμου», σημειώνει η Παρρέν. Σε αυτό το πνεύμα θα μπορούσαν να αναπτυχθούν δραστηριότητες οι οποίες, διαμορφώνοντας εκ παραλλήλου δίκτυα φιλοξενίας και υποδοχής των ξένων κυριών, ιδιαίτερα εκείνων που θα ταξίδευαν μόνες, θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν: (α) καθορισμένο πρόγραμμα επισκέψεων σε φιλανθρωπικά καταστήματα και σε ανώτερα παρθεναγωγεία, κατά τη διάρκεια των οποίων θα αναπτύσσεται «ο σκοπός και ο προορισμός» καθενός από αυτά τα ιδρύματα· (β) βραδινές διαλέξεις κυριών που θα γίνονται εναλλάξ στα ελληνικά και στα γαλλικά και θα αναφέρονται στη δράση των σύγχρονων Ελληνίδων, κυρίως όμως στην ιστορία τους από την αρχαιότητα μέχρι τους νεότερους χρόνους της «εθνικής παλιγγενεσίας»· και (γ) «η από κοινού επίσκεψις των αρχαίων μνημείων και η υπό ειδικού αρχαιολόγου διδασκαλία».³⁶ Μέσα από τέτοιου τύπου δραστηριότητες, συμπληρώνει η Παρρέν, υπηρετούνται ταυτόχρονα πολλαπλοί στόχοι: και στις ξένες γυναίκες θα εξασφαλιστεί η αναγκαία υποδοχή και βοήθεια, και η γυναικεία δράση θα παρασταθεί «ευπρόσωπος, ανταξία λαού πεπολιτισμένου», και οι διάφορες όψεις αυτής της δράσης θα εκτιμηθούν καθεμιά ξεχωριστά, θα εδραιωθούν στις συνειδήσεις και θα ενισχυθούν, ενώ τέλος «και η άγνωστος και εις τους πλείστους εκ των ημετέρων, γυναικεία ιστορία μας θα ενθουσιάση».

Ωστόσο η επιτυχία, αν όχι και αυτή η υλοποίηση, μιας τέτοιας πρότασης έθετε εκ των πραγμάτων το ζήτημα της συνεργασίας και του συντονισμού των γυναικείων συσσωματώσεων. Η προβολή όλων των πτυχών της γυναικείας δράσης στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896, όπως τη συλλαμβάνει και τη διατυπώνει η Παρρέν μέσα από την *Εφημερίδα των Κυριών*, θα της δώσει την ευκαιρία να προτείνει ένα άλλο ενδιαφέρον και καινοτόμο εγχείρημα: την ένωση, έστω και προσωρινή, «όλων των σωματείων, όλων των γυναικείων κέντρων, όλων των εξεχουσών γυναικείων προσωπικοτήτων προς συστηματικήν και από κοινού ενέργειαν».³⁷ Εδώ μοιάζει να πρόκειται για ένα σχέδιο συνένωσης, σε ένα κεντρικό θεσμικό πλαίσιο και κοινό πρόγραμμα, όλων των διάσπαρτων δυνάμεων της γυναικείας δράσης, ατομικής και κυρίως συλλογικής. Είναι ίσως η πρώτη φορά που διατυπώνεται ρητά από το περιοδικό ένα τέτοιο σχέδιο, το οποίο, όχι ως προς τη θεσμική μορφή, σίγουρα όμως ως προς τους στόχους, τη μαζικότητα και το εύρος των δραστηριοτήτων που θα συνένωνε, μας φέρνει στο νου το πρώτο μεγάλο γυναικείο σωματείο που με πρωτοβουλία της Παρρέν ιδρύθηκε το φθινόπωρο του 1896: την Ένωσιν των Ελληνίδων, με την πολυσχιδή δράση της και την πλέον σύνθετη οργανωτική της δομή.³⁸

36. «Αι Ελληνίδες κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας [Α']», *ΕφΚ* (28.1.1896), ό.π., σ. 1-2.

37. Στο ίδιο.

38. Την ιδέα να ιδρύσει μια ευρεία γυναικεία ένωση με πρώτο στόχο την εκπροσώπηση της εγχώριας γυναικείας κίνησης διεθνώς την είχε συλλάβει η Κ. Παρρέν κατά τη συμμετοχή της στο διεθνές γυναικείο συνέδριο του Σικάγου το 1893· όταν γύρισε αποπειράθηκε επανειλημμένα να την υλοποιήσει, χρειάστηκε όμως να περάσουν τρία χρόνια για να ιδρυθεί τελικά η Ένωσις των Ελληνίδων (για τις απόπειρες αυτές, βλ. Αναστασοπούλου, *Η συνετή απόστολος της γυναικείας χειραφεσίας*, ό.π., σ. 191-198). Σε σχετική μεταγενέστερη αναφορά της, η Παρρέν αναφέρει ότι η γυναικεία ένωση όπως την είχε σκεφτεί το 1893 δεν θα περιοριζόταν, όπως άλλες εθνικές γυναικείες ενώσεις, σε «στενώτερον» (άραγε πολιτικότερο;) «κύκλον προγράμματος», αλλά «επ' αγαθώ [...] και της κοινωνικής και εθνικής ημών προόδου» θα συνιστούσε ένα ευρύ

Εγκαινιάζοντας ουσιαστικά τη δημόσια δράση της κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, οπότε στάθηκε ο σημαντικότερος οργανωτικός μοχλός μιας πρωτοφανούς σε συμμετοχή αλλά και σε εύρος δραστηριοτήτων πατριωτικής κινητοποίησης Ελληνίδων των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, η Ένωση των Ελληνίδων στέγασε στη συνέχεια ένα εξίσου πλούσιο πρόγραμμα γυναικείας «προοδευτικής δράσεως» μέσα σε ένα σύνθετο οργανωτικό σχήμα «τμημάτων», εξειδικευμένων και υποδιαιρεμένων εσωτερικά σε «εφορείες» και «επιτροπές».³⁹ Βάσει των παραπάνω, μπορούμε να επιχειρήσουμε μια υπόθεση: σε μια εποχή όπου κάθε νέα συλλογική πρωτοβουλία των γυναικών στον δημόσιο χώρο συσχετίζεται ευθέως με τους «κινδύνους» της διεκδίκησης πολιτικών δικαιωμάτων, η συγκυρία των Ολυμπιακών Αγώνων και το πρόταγμα ανάδειξης του «κοινωφελούς» και «εθνωφελούς» έργου των Ελληνίδων πρόσφεραν μια καταρχήν νομιμοποίηση, προκειμένου να κοινοποιηθεί μια γενική ιδέα συνένωσης και συντονισμού των διάσπαρτων γυναικείων συσσωματώσεων· μια γενική ιδέα της οποίας κάποιες όψεις και στόχους έμελλε να ενσαρκώσει η Ένωση των Ελληνίδων μέσα σε μια άλλη, ευνοϊκότερη συγκυρία: εκείνη του πολέμου του 1897 και της αλυτρωτικής έξαρσης, στο πλαίσιο, και στο όνομα, της προσδοκώμενης εθνικής ομοψυχίας που επέβαλλε τη συσπείρωση όλων των δυνάμεων του έθνους, ανδρικών και γυναικείων, στον κοινό αγώνα· στο όνομα, ειδικότερα, των σωτήριων μητρικών ιδιοτήτων της γυναικείας «φύσης», όπως οι ιδιότητες αυτές, σε ένα τέτοιο ιδεολογικό πλαίσιο, «νόμιμα» μετασχηματίζονταν από τις ίδιες τις γυναίκες σε πατριωτική δράση η οποία διέυρνε τις καθιερωμένες και εισήγαγε καινοτόμες και πρωτόγνωρες μορφές γυναικείας παρέμβασης στον δημόσιο χώρο. Ενδεικτικά: εκτός από τις πιο «κλασικές» μορφές της οικονομικής ενίσχυσης και της περίθαλψης των κρητών προσφύγων και των άπορων οικογενειών των εφένδρων, η δράση αυτή αναπτύχθηκε σε μια σειρά τομείς όπως η προβλεπτική φιλανθρωπία (με την εξασφάλιση επαγγελματικής αποκατάστασης στα γυναικεία μέλη αυτών των κατηγοριών), η νοσοκομειακή περίθαλψη των τραυματιών (με τον εξοπλισμό κινητών νοσοκομείων και την εκπαίδευση των πρώτων ελληνίδων νοσοκόμων από μια γυναίκα γιατρό και τρεις φοιτήτριες της ιατρικής) και η οργάνωση της διεθνούς γυναικείας αλληλεγγύης. Αν η Ένωση των Ελληνίδων, με το νέο αυτό πρόσωπο της «πατριωτικής μητρότητας» –όπως κατεξοχήν το επεξεργάστηκε ιδεολογικά η *Εφημερίς των Κυριών* και η ίδια η

εγχείρημα συγκέντρωσης «των κυριωτέρων γυναικείων δυνάμεων» σε όλους τους τομείς όπου αυτές αναπτύσσονται, προκειμένου να επιτευχθεί η «συμφωνία των βλέψεων και σκέψεων τούτων εις την από κοινού ενέργειαν». Μπορούμε πιστεύω εδώ να διακρίνουμε μια φιλοδοξία η σχεδιαζόμενη ένωση να λειτουργήσει σαν πόλος συσπείρωσης και στέγασης των διάσπαρτων ως τότε γυναικείων συλλογικοτήτων: «Αι εργασίαι του Γυναικείου Συνεδρίου. Ημέρα Τετάρτη», *ΕφΚ* 14/627 (2.7.1900), σ. 2.

39. Πληροφορίες για την οργανωτική δομή και τη δράση της Ενώσεως των Ελληνίδων τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, βλ. ενδεικτικά: «Το έργο της Ενώσεως μετά τον πόλεμον», *ΕφΚ* 492 (30.3.1897), σ. 4· Καλλιρόη Παρρέν, *Εκθεσις των πεπραγμένων της Ενώσεως των Ελληνίδων (1897-1898)*, Αθήνα 1899· της ίδιας, *Η ζωή ενός έτους. Επιστολαί Αθηναίας προς Παρισινήν, 1896-1897*. Δεν διαθέτουμε σύγχρονη συστηματική μελέτη για την Ένωση των Ελληνίδων, ούτε και για την πατριωτική δράση των γυναικών κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του '97, η οποία έχει συστηματικά αγνοηθεί από τη σχετική ιστοριογραφία. Βλ. σχετικά Αγγελίκα Ψαρρά, «Οι γυναίκες του 1897: Ο πόλεμος των σουσουράδων», *εφημ. Κυριακάτικη Αυγή* (25.5.1997). Πλούσιο πραγματολογικό υλικό περιέχεται στο Κούλα Ξηραδάκη, *Οι γυναίκες στον αττική πόλεμο του 1897*, Εκδόσεις Φιλίππότη, Αθήνα 1994.

Καλλιρρόη Παρρέν-, έμελλε να μετατραπεί τα επόμενα χρόνια σε «αρχέτυπο της θεμιτής γυναικείας συσσωμάτωσης»,⁴⁰ το ευρύ δημόσιο εγχείρημά της δεν απέφυγε ωστόσο, ιδιαίτερα στις απαρχές του, να πυροδοτήσει τα συνήθη αντανάκλαστικά απέναντι στην υποτιθέμενη απειλή να αναμιχθούν οι γυναίκες στην πολιτική και να διεκδικήσουν την ψήφο.⁴¹

Λίγο καιρό πριν εγκαινιαστεί η εθνική δράση της Ενώσεως των Ελληνίδων, για να ξαναγυρίσουμε στη συγκυρία των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, η ιδέα της δημιουργίας ενός κεντρικού σχήματος που θα επέτρεπε, συντονίζοντας τις διαθέσιμες γυναικείες δυνάμεις, να διοργανωθούν οι εκδηλώσεις προβολής του έργου των Ελληνίδων στη διεθνή γιορτή, έπεσε στο κενό, όπως και η ίδια η πρόταση αυτής της προβολής. Μικρότερων απαιτήσεων και εμβέλειας προτάσεις που διατύπωσε η *Εφημερίς των Κυριών*, όπως η διοργάνωση μιας μικρής έκθεσης με αναμνηστικά αντικείμενα τέχνης φιλοτεχνημένα από «ερασιτέχνιδας καλλιτέχνιδας» επίσης δεν υλοποιήθηκαν.⁴² Στο λόγο όμως που αναπτύσσεται γύρω από όλες αυτές τις προτάσεις οικειοποίησης του μεγάλου συμβάντος από τις γυναίκες, *οικειοποίησης εντέλει του ίδιου του εθνικού πεδίου με αφορμή αυτό το μεγάλο συμβάν*, αποτυπώνονταν χαρακτηριστικά η ιδεολογική σφραγίδα του περιοδικού και της διευθύντηράς του.

Οι εκδηλώσεις αυτές, προσφέροντας ένα πλαίσιο επικοινωνίας των γυναικών μεταξύ τους, Ελληνίδων και ξένων, θα έδιναν, το είδαμε αυτό, «σημεία ζωής και υπάρξεως» αλλά και *αλληλεγγύης* των γυναικών στους κόλπους της ανδρικής διοργάνωσης. Περισσότερο όμως κι από αυτό, επιδεικνύοντας, ιδιαίτερα στα μάτια των ξένων παρατηρητών, «δείγματα απτά βίου ανωτέρου και ευγενεστέρου» των Ελληνίδων, θα επέτρεπαν στις τελευταίες να διαψεύσουν την κυρίαρχη ταύτιση της εθνικής τους υπόστασης με τα οπισθοδρομικά, βλέπε εκφυλισμένα, ήθη της Ανατολής· κι έτσι, να δείξουν ότι επάξια διεκδικούν, δίπλα στους συντρόφους τους, μια άλλη διάσταση αυτής της υπόστασης, με άλλα λόγια τη συμμετοχή τους στην αρχαιοελληνική κληρονομιά όπως και στις ανώτερες αξίες του δυτικού κόσμου: «Οι ξένοι δε τότε δημοσιογράφοι και ταξειδιογράφοι δεν θα ομιλήσουν μόνον περί της καλλονής και της κομψότητος και επιπολαιότητος των Ελληνίδων, ή περί των *ογκωδών αυτών διαστάσεων και της ανατολικής μαλθακότητός των* [...] και του *εκ γλυκού και τρωγαλίων σερβιρίσματος των*, περιγραφάς με τας οποίας μας συνείθισαν μέχρι σήμερα, αλλά θα τας κρίνουν και αυτάς ως όντα νοήμονα και λογικά, με καρδιάν και αίσθημα και πατριωτισμόν, ως γυναίκας και συντρόφους λαού ανταξίου της μεγάλης και επιφανούς καταγωγής του».⁴³ Η προβολή λοιπόν της γυναικείας ενεργ-

40. Ψαργά, «Οι γυναίκες του 1897», ό.π. Το ιδεολογικό πλαίσιο της δημόσιας δράσης των γυναικών κατά τη διάρκεια του πολέμου και αμέσως μετά αναλύεται στο Efi Avdela / Angelika Psarra, «Engendering “Greekness”: Women’s emancipation and irredentist politics in nineteenth century Greece», *Historia. Journal of the Historical Society of Israel* 5 (2000), σ. 109-121 (σε εβραϊκή γλώσσα).

41. Κάθε άλλο παρά ενιαία, η γυναικεία κίνηση της εποχής είχε σημαντικό μερίδιο στις αρχικές αντιστάσεις απέναντι στην Ένωση. Ενδεικτικά: «Γυναικεία Ένωσις. Τα πάτρια και το καθεστώς», *ΕφΚ* 472 (12.1.1897), σ. 2-4· «Καθημερινά Εντυπώσεις», *ΕφΚ* 473 (19.1.1897), σ. 2-4.

42. «Αι καλλιτέχνιδες και ερασιτέχνιδες κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας», *ΕφΚ* 9/431 (18.2.1896), σ. 2.

43. «Αι Ελληνίδες κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας [Α’]», *ΕφΚ* (28.1.1896), ό.π., σ. 2 (η υπογράμμιση είναι του κειμένου). Βλ. και «Αι Ελληνίδες κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας [Β’]», *ΕφΚ* (4.2.1896), ό.π., σ. 2.

*Μάθημα γυμναστικής στο Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Ασπασίας Β. Σχορδέλη στην Αθήνα.
[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ]*

*Ένωσης των Ελληνίδων: Μάθημα γυμναστικής, πιθανότατα στη Σχολή Γυμναστριών, που ιδρύθηκε από το
Εκπαιδευτικόν Τμήμα της Ενώσεως το 1897. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ]*

γητικότητα, ανατρέποντας τις στερεότυπες απεικονίσεις των Ελληνίδων ως «μαλθακών Ανατολίτιδων», ως «αξίων διαδόχων των χαρεμίων άτινα προ επτά ή οκτώ δεκαετηρίδων απετέλουν κατά μέγα μέρος τον πληθυσμόν της χώρας μας», θα επαναβεβαίωνε, για λογαριασμό εντέλει ολόκληρου του έθνους, τη συμμετοχή στις αξίες της προόδου που εκπροσωπούσε η Δύση. Και βέβαια, μέσα από την έμπρακτη συμμετοχή τους στις αξίες αυτές, οι Ελληνίδες θα διεκδικούσαν ταυτόχρονα την ιδιότητα των έλλογων υποκειμένων που ο δυτικός πολιτισμός εδραίωνε· θα αναδεικνύονταν, πριν από όλα, ως «όντα νοήμονα και λογικά».

Αφήνοντας λοιπόν επί του παρόντος τις σωματικές επιδόσεις στους άνδρες, οι γυναίκες θα διεκδικούσαν επαξίως, μέσα από τις επιδόσεις τους στην εργασία και τον πολιτισμό ή την κοινωνική αναμόρφωση, τη συμμετοχή τους στο έθνος και την πολιτεία. Ακόμα μια φορά, η σαφής διεκδίκηση της συμμετοχής αυτής νομιμοποιείται αφενός μέσα από την προβολή των επιτευγμάτων, βλέπε των *δικαιωμάτων*, των γυναικών στην εκπαίδευση και στη (μισθωτή) εργασία, ως μελών της *θεμελιακής ανθρώπινης κοινότητας*, αλλά ταυτόχρονα και μέσα από την επίκληση των *ιδιαιτέρων* γυναικείων έργων και κοινωνικών *καθηκόντων*. Σε αυτή την ευαίσθητη ισορροπία της «ισότητας στη διαφορά», η πλάστιγγα θα μπορούσε εύκολα να γείρει προς τους κυρίαρχους γυναικείους ρόλους. Από το λόγο της *Εφημερίδος των Κυριών* δεν απουσιάζουν οι επικλήσεις στην «προσοχήν των οικοδεσποινών» που θα νοικιάσουν δωμάτια στο πλήθος των ξένων ή ομογενών επισκεπτών, και οι υποδείξεις επί του «ακανθωδεστάτου» ζητήματος της φιλοξενίας τους. Στις υποδείξεις αυτές όμως δεν θα συναντήσουμε τις καθιερωμένες επικλήσεις στην πατροπαράδοτη ελληνική φιλοξενία της οποίας «φυσικοί» φορείς και φύλακες είναι οι γυναίκες. Κατά την Παρρέν, στο ζήτημα της «ευαρέστου» διαμονής των ξένων θα δοκιμαστούν οι δεξιότητες των κυριών να δημιουργήσουν ένα οικιακό περιβάλλον αντάξιο εκείνου στο οποίο «έχουν συνηθίσει όλοι οι πολιτισμένοι λαοί της Δύσεως», δηλαδή αντάξιο του αστικού οικιακού ιδεώδους: η τάξη και ακρίβεια στη χρήση του χρόνου, η σχολαστική τήρηση των κανόνων της υγιεινής και η εξασφάλιση υλικών όρων καλαισθησίας και ανέσεων, όπως και «ηθικών», δηλαδή της «αβρότητας και ευγενείας» στη συμπεριφορά μεταξύ των «οικείων», αποτελούν τα συστατικά στοιχεία της «οικιακής ευμαρείας» που οι κυρίες οφείλουν να δημιουργήσουν. Διότι είναι ακριβώς αυτά τα στοιχεία που απουσιάζουν από την «υπερβολικήν λιτότητα» και τα «απλά ήθη» του ελληνικού οίκου, και που δεν αξιολογούνται «ούτε εκ των πρώτων ούτε εκ των απαραίτητων απολαύσεων του βίου».⁴⁴ Αυτή η κριτική, με άλλα λόγια, στην ανεπαρκή ανάπτυξη του ιδιαίτερου *αισθήματος* της «οικιακότητας» μαρτυρά στην ουσία την αργή αλλά αρχόμενη ήδη διαδικασία συγκρότησης και αξιολόγησης της «οικογενειακής οικειότητας» ως ξεχωριστού πεδίου της ιδιωτικής σφαίρας,⁴⁵ στους κόλπους του οποίου έπαιρνε σάρκα και οστά το αστικό πρότυπο της καλλιεργημένης οικοδέσποινας, σταθερό σημείο αναφοράς και για την *Εφημερίδα των Κυριών*.

Εν κατακλείδι, στους κόλπους της ολυμπιακής εορτής η ανάδειξη και ανάπτυξη του παραπάνω έργου των γυναικών, οικιακού και δημόσιου, δεν θα μπορούσε κατά τη

44. «Αι Ελληνίδες εις τους Ολυμπιακούς Αγώνας», *ΕφΚ* 9/432 (25.2.1896), σ. 1-2.

45. Γι' αυτή τη διαδικασία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών*, ό.π.

διευθύντρια του περιοδικού να συγκριθεί με οποιεσδήποτε αμφίβολες αθλητικές-αγωνιστικές γυναικείες επιδόσεις. Πόσο μάλλον, να συγκριθεί με εκείνη την αξιοθρήνητη περιθωριακή εμφάνιση μιας «γυναικός του όχλου», η οποία έτρεξε δοκιμαστικά την απόσταση από τον Μαραθώνα ως το Στάδιο λίγες μέρες πριν από την έναρξη των αγώνων του 1896, και «ανυπόδητος», «ατημέλητος», «με ποδήρη εσθήτα» και με προφανή την ελπίδα της χρηματικής αμοιβής, ζητούσε επίμονα να αγωνιστεί μαζί με τους άνδρες αθλητές στον μαραθώνιο δρόμο. Έτσι παρουσιάζεται από την *Εφημερίδα των Κυριών* το γνωστό αυτό εγχείρημα της Σταματί(ν)ας Ρεβίθη, της φτωχής πράγματι πειραιώτισσας πολύτεκνης (;) μητέρας με καταγωγή από τη Σύρο, η οποία εντέλει, παρά την επίσημη απόρριψη της συμμετοχής της στον μαραθώνιο, έτρεξε μόνη της, ανεπίσημα, την επομένη της τέλεσης του αγωνίσματος.⁴⁶ Το εγχείρημα αυτό, αν και είχε τότε προσελκύσει το ενδιαφέρον του Τύπου ως εξαιρετικό και αξιοπερίεργο γεγονός, ως ένα από τα faits divers των Αγώνων, παρά ταύτα –ή μήπως ακριβώς γι’ αυτό;– έχει καλυφθεί από κάποιο μυστήριο, συμβάλλοντας σε μεταγενέστερες αυθαίρετες μυθοποιήσεις που αναπαράγονται ακόμα από τη σχετική ιστοριογραφία. Έτσι, καθώς φαίνεται, η λαϊκή αυτή γυναικεία φιγούρα, περιθωριακή και γραφική στους κόλπους της ολυμπιακής ιδέας και διοργάνωσης, περιθωριακή και για το σύγχρονο ερευνητικό ενδιαφέρον, εύκολα εξέθρεψε τον βολικότερο μύθο της επί το αρχαιοπρεπέστερον «Μελπομένης», πρωτοπόρου γυναίκας της εποχής που, ασκούμενη μάλιστα συστηματικά, διεκδίκησε παρά τις απαγορεύσεις τη συμμετοχή της στον μαραθώνιο, διαμαρτυρούμενη έτσι για τον αποκλεισμό των γυναικών από τους Ολυμπιακούς Αγώνες.⁴⁷ Ίσως μια τέτοια γυναικεία μορφή μπορούσε ευκολότερα να ενταχθεί σε κάποιον από τους αποδεκτούς ιστοριογραφικούς «κανόνες»: πολύ περισσότερο πάντως απ’ ό,τι μια κάποια Σταματίνα Ρεβίθη, της οποίας το όνομα κάθε άλλο παρά θύμιζε αρχαιοελληνική καταγωγή, η οποία, τουλάχιστον για τα ελληνικά κοινωνικά δεδομένα της πρακτικής του αθλητισμού, είχε τη διπλή «ανορθοδοξία» να ανήκει στα πλέον ενδεή στρώματα του αστικού πληθυσμού και να είναι γυναίκα, και η οποία, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, δεν είχε ως κίνητρο τη διαμαρτυρία για τον απο-

46. Στοιχεία για την απόπειρα συμμετοχής της Ρεβίθη στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 και για τη ζωή της υπάρχουν διάσπαρτα σε δημοσιεύματα του Τύπου της εποχής. Βλ. κυρίως: *Παλιγγενεσία*, 27.2.1896· *Ακρόπολις*, 28.2.1896· *Messenger d’Athènes*, 2.3.1896· *Εστία*, 23.3.1896· *Ακρόπολις*, 29.3.1896 (όπου και ένα είδος συνέντευξης της Ρεβίθη στον «απεσταλμένο» της εφημερίδας στον Μαραθώνα)· *Το Άστυ*, 12.4.1896. Βλ. ακόμη Αθανάσιος Ταρασουλέας, «Σταμάτα Ρεβίθη: η πρώτη γυναίκα μαραθωνοδρόμος», εφημ. *Το Βήμα*, 14.4.1996 (ένθετο αφιέρωμα: «100 χρόνια Ολυμπιακοί Αγώνες», σ. 10-11)· Ελευθέριος Σκιαδάς, *100 χρόνια νεώτερη ελληνική ολυμπιακή ιστορία*, έκδ. ΕΟΑ/Τα Νέα, Αθήνα 1996, σ. 123-124.

47. Αναφορά σε μαραθωνοδρόμο Μελπομένη υπάρχει σε πολλά νεότερα δημοσιεύματα. Βλ. ενδεικτικά: Ismene X. Messinezi, *The Wild Olive Branch*, Exposition Press, Νέα Υόρκη 1973· *Women Athletics Yearbook*, 1975, σ. 275· Betty Spears, *Tryphosa, Melpomene, Nadia and Joan: The IOC and Women’s Sport. The Olympic Games in Transition*, Illinois 1988, σ. 368· Greta L. Cohen (επιμ.), *Women in Sport: Issues and Controversies*, Sage, Newbury Park 1993, σ. 185· Hargreaves, *Sporting Females*, ό.π., σ. 210· Ευάγγελος Αλμπανίδης/Ξανθή Κωνσταντινίδου, «Γυναίκα και Ολυμπιακοί Αγώνες», *Αθληση και Κοινωνία. Περιοδικό Αθλητικής Επιστήμης* 14 (Κομοτηνή 1996), σ. 110. Ο Ταρασουλέας («Σταμάτα Ρεβίθη», ό.π., σ. 11) αναφέρει ότι σε δημοσίευμα του 1984 ο γερμανός καθηγητής Carl Lennard, στηριζόμενος σε κείμενα των Ούγγρων Ferenc Kemény (μέλος της Α’ ΔΟΕ) και Alfred Hajos (ολυμπιονίκης του 1896) μιλά για δύο γυναίκες μαραθωνοδρόμους το 1896, εκ των οποίων η μία ονομαζόταν Μελπομένη.

κλεισμό των γυναικών από τους Αγώνες. Μάλλον αδιάφορη γι' αυτό τον αποκλεισμό, όπως και για τα κυρίαρχα πρότυπα της θηλυκότητας που τον επέβαλαν, πιεζόμενη από οικονομικές ανάγκες και ευθύνες, ίσως μάλιστα ως αρχηγός νοικοκυριού, δεν φαίνεται να αντιλαμβάνόταν ως «πρόκληση» την απόφασή της να τρέξει, αλλά μάλλον ως ευκαιρία κάποιων έμμεσων έστω υλικών απολαβών, προσδοκία που πιθανότατα μοιραζόταν και με κάμποσους άνδρες.⁴⁸ Πού αλήθεια να ενταχθεί το «ανορθόδοξο» αυτό εγχείρημα της «γυναικός του όχλου», το οποίο αναμένει ακόμα την ιστορία του;

Σίγουρα πάντως δεν εντασσόταν στα πρότυπα της *Εφημερίδος των Κυριών*. Στους αντίποδες της ερασιτεχνικής άθλησης ως διακριτικού γνωρίσματος των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, το εγχείρημα της Ρεβίθη που εμπνεόταν από «ταπεινά» χρηματικά κίνητρα και καμία ευγενή «φιλοδοξία», ούτε καν εκείνη της διάκρισης σε αγώνα με άνδρες, διέψευθε επιπλέον όλα τα χαρακτηριστικά του γυναικείου αθλητικού-αγωνιστικού προτύπου όπως τα επεξεργαζόταν η διευθύντρια του περιοδικού μέσα από τις αναπαραστάσεις των Ηραίων. Για την ακρίβεια, η εικόνα της Ρεβίθη, καθορισμένη από την πλήρως αρνητική σημασιοδότηση της λαϊκότητάς της, προβάλλει ως το απόλυτο αντίθετο, το αντι-πρότυπο, που επέτρεπε την περαιτέρω αξιολόγηση του «μεγαλοπρεπούς θεάματος» το οποίο πρόσφεραν οι γυναίκες των Ηλείων, προσαρμοσμένου στα σύγχρονα αστικά πρότυπα των γυναικείων αθλούμενων σωμάτων, με τα «γραφικά» και κατάλληλα για την περίσταση ενδύματα, και με όλο το κάλλος, την επιδεξιότητα και την ευπρέπεια που θα ανέμενε κανείς από αυτά τα σώματα. Το ίδιο το λαϊκό θηλυκό σώμα έμοιαζε από τη φύση του ασύμβατο με τα παραπάνω υψηλά αισθητικά πρότυπα, στο πλαίσιο αυτών των έμφυλων και ταξικά προσδιορισμένων προσλήψεων του αθλητικού ιδεώδους. Το απόσπασμα συνοψίζει χαρακτηριστικά: «Είναι απλούστατα γυνή του όχλου, άσχημος, χωρίς καν εκφραστική φυσιογνωμία, χωρίς ελατήριο την φιλοδοξία να διακριθεί και τιμηθεί, συναγωνιζόμενη παρά το πλευρόν ανδρών. Απλούστατα εξή-

48. Όπως προκύπτει από προαναφερόμενα δημοσιεύματα στον Τύπο, η Στ. Ρεβίθη, η οποία φαίνεται ότι πράγματι αρχικά νόμιζε πως υπάρχουν χρηματικά βραβεία, επέμεινε στην απόφασή της να αγωνιστεί παρά την απόρριψη από την ΕΟΕ, ελπίζοντας να προσελκύσει εν γένει το ενδιαφέρον των ιθυνόντων και της κοινής γνώμης στο έντονο οικονομικό της πρόβλημα και να εξασφαλίσει οικονομική ή άλλη βοήθεια· κάτι που ενδεχομένως εν μέρει το κατάφερε, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι φιλοξενήθηκε για τέσσερις μέρες στο σπίτι του δημάρχου Μαραθώνα, Δημ. Κουτσογιαννόπουλου. Είναι γνωστό άλλωστε ότι αν και δεν υπήρχαν επισήμως χρηματικά έπαθλα για τους νικητές, ο ημερήσιος Τύπος κατακλυζόταν από προσφορές δώρων από επιχειρηματίες στους νικητές, και ειδικότερα στον νικητή του μαραθωνίου: ένας εστιάτορας του προσφέρει φαγητό για ένα χρόνο, ένας καφετζής δύο καφέδες καθημερινώς, ένας έμπορος χρυσό ρολόι, ένας παπουστής του καλύπτει τις ανάγκες του σε υπόδηση για ένα χρόνο, ο Ιω. Π. Λάμπρος προσφέρει ένα αρχαίο αγγείο από τη συλλογή του κτλ. Δικαίως έγραφε η *Ακρόπολις* (22.3.1896) ότι «ο νικητής του Μαραθωνίου δρόμου θα κάμει την τύχη του. Και τι δεν του προσέφεραν [...]. Να τον ξυρίζουν εφ' όρου ζωής, να τον ράβουν, να του κάμουν τα σχέδια του σπητιού του, αν ποτέ θα κάμει σπήτι, να του δίδουν γάλα δωρεάν εφ' όρου ζωής και τόσα άλλα που τα λησμονούμεν». Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι ειδικά για τον μαραθώνιο διεξήχθη μετά τους Πανελληνίους συμπληρωματικός προκριματικός αγώνας, στις 24 Μαρτίου, λόγω του μεγάλου ενδιαφέροντος που εκδηλώθηκε τις τελευταίες εβδομάδες, στον οποίο φαίνεται ότι συμμετείχε μεγάλος αριθμός χωρικών από τα Μεσόγεια, όπως ο Σπύρος Λούης. Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, τα προσφερόμενα δώρα και η αναμενόμενη αξιοποίηση της δόξας του νικητή θα πρέπει να λειτούργησαν ως κίνητρα συμμετοχής στους Αγώνες για ανθρώπους από τα λαϊκά και αγροτικά στρώματα, όπως άλλωστε και για τη Ρεβίθη.

τησε να μετάρχη των αγώνων με την ελπίδα αμοιβής χρηματικής, δι' ης ήθελεν αποκαταστήσει την κόρην της».⁴⁹

Ωστόσο, κατά την Παρρέν, η Ολυμπιακή Επιτροπή, από τη στιγμή που δεν έχει στους κανονισμούς της διάταξη που να απαγορεύει ή να ρυθμίζει τη γυναικεία συμμετοχή, δεν έχει δικαίωμα να εμποδίσει τη Ρεβίθη να αγωνιστεί ούτε να της επιβάλει όρους ευπρεπών εμφάνισης, ούτε σε αυτήν ούτε σε άλλες δύο γυναίκες που το περιοδικό αναφέρει ότι προτίθενται να αγωνιστούν: την «μς Μισταίν, νεαρά Αμερικανίδα» αθλήτρια, στον Μαραθώνιο, και μια «περίφημον σκοπεύτριαν εκ Σπάρτης», η οποία επίσης δικαιούται να «προσέλθῃ ενώπιον των ξένων, τις οίδε με τι σιγούναν και με ποιαν εν γένει περιβολήν». Έτσι, δεν θα μπορέσει να αποτραπεί η «γελοία παρωδία», που θα μειώσει «το γόητρον της συγχρόνου Ελληνίδος, όχι πλέον ως αθλητρίας, αλλ' ως γυναικός».⁵⁰ Αντίθετα, την ελπίδα της για «ευπρεπήν» αντιπροσώπευση του γυναικείου φύλου εκφράζει στην περίπτωση της αμερικανίδας αθλήτριας, για την οποία αναφέρει ότι φημίζεται ως «δρομεύς πρώτης τάξεως».

Ωστόσο, η γυναικεία παρουσία στους πρώτους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες, δικαιώνοντας τις προσδοκίες του κορυφαίου εμπνευστή τους Pierre de Coubertin, περιορίστηκε τελικά στις επευφημίες των αθλητικών θριάμβων των ανδρών.

*«Το αίμα των μετεγγίσθη τόσον γνήσιον και αμιγές εις το ιδικόν μας».
Το ολυμπιακό αθλητικό γεγονός και οι προνομιακοί του κληρονόμοι*

Ενόψει της τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, οι προτάσεις που εξετάσαμε γύρω από την προβολή του έργου των γυναικών στον τομέα των γυναικείων τεχνών, της εκπαίδευσης, της φιλανθρωπίας, των γραμμάτων, της δημοσιογραφίας κτλ., συνδέονται και με μια γενικότερη εκτίμηση, και ανησυχία, της διευθύντριας του περιοδικού: στους κόλπους της διεθνούς διοργάνωσης η οικονομικά και βιομηχανικά καθυστερημένη Ελλάδα, η οποία εξάλλου στερείται πλήρως αθλητικής παράδοσης, δεν θα μπορέσει να σταθεί αξιοπρεπώς πλάι στα «κρταιά έθνη» της Δύσης και να ανατρέψει την εικόνα του «Ανατολίτη», αν δεν οργανώσει την προβολή των αναμφισβήτητων επιτευγμάτων της σε τομείς όπως οι παραπάνω, και ιδιαίτερα στον τομέα του πνεύματος.⁵¹ Διαφορετικά, δεν θα έχει να επιδείξει παρά ό,τι συνήθως επεδείκνυε: τα αρχαία μνημεία «ων η προαιωνία Έκθεσις αποτελεί το προσκύνημα όλης της ανθρωπότητας», «τα περικαλλή πλούσια

49. «Εντυπώσεις [Α']», *ΕφΚ* (24.3.1896), ό.π., σ. 4.

50. «Αι αθλήτριαι εις τους Ολυμπιακούς Αγώνας», *ΕφΚ* (3.3.1896), ό.π., σ. 2. Πρώτη αναφορά στην αίτηση συμμετοχής της αμερικανίδας αθλήτριας, απ' όπου και οι παραπάνω πληροφορίες και το ευμενές σχόλιο: «Ποικίλα», *ΕφΚ* 9/431 (18.2.1896), σ. 6· βλ. και «Εντυπώσεις [Α']», *ΕφΚ* (24.3.1896), ό.π., σ. 4., όπου όμως δεν αναφέρονται άλλα στοιχεία. Αόριστες αναφορές σε κάποια Αμερικανίδα που ζήτησε να αγωνιστεί υπάρχουν και σε άλλα δημοσιεύματα της εποχής· βλ., σχετικά, *Ακρόπολις* (30.3.1896), και *Σκιαδάς*, 100 χρόνια, ό.π., σ. 124.

51. Βλ. «Αι Ελληνίδες κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας [Β']», *ΕφΚ* (4.2.1896), ό.π., σ. 1-2, από όπου και τα παραθέματα της παραγράφου.

μέγαρα με τα οποία η γενναιότης τών εν τη ξένη ομογενών επλούτισε τον τόπον», την «ωραίαν φύσιν και τον έτι ωραιότερον ουρανόν μας και ουδέν πλέον». Αντίθετα, η διοργάνωση εκπαιδευτικών, φιλολογικών και παντός είδους επιστημονικών συνεδρίων είναι ο επαρκέστερος τρόπος να πιστοποιηθεί η συμμετοχή της Ελλάδας στη σύγχρονη πρόοδο: «προσπαθήσατε λοιπόν να αποδείξετε ότι όσον φως μάς λείπει από τα βουλεβάρτα και τας πλατείας και τας λεωφόρους αφθονεί και περισσεύει εις τας κεφαλάς των μυριάδων επιστημόνων μας τας καταυγαζομένας υπό του ακοιμήτου της επιστήμης ηλίου». Ικανά να παραβληθούν με τα σύγχρονα τεχνολογικά επιτεύγματα, τα συνέδρια αυτά θα αποδείκνυν «ότι, εάν δεν είμεθα λαός βιομήχανος, λαός καλλιτέχνης, λαός έμπορος, λαός αθλητικός, –διότι είναι άγνωστον εάν θα έχωμεν αθλητάς– είμεθα όμως λαός ασχολούμενος σοβαρώς εις τα γράμματα και εις τας επιστήμας»· τους τομείς διά των οποίων οι αρχαίοι πρόγονοι «ανεδείχθησαν ο εξοχώτερος λαός της υφηλίου».

Σύμφωνα λοιπόν με την επίσημη άποψη του περιοδικού, βασικό μέλημα των ιθυνόντων τις παραμονές της μεγάλης αθλητικής συνάντησης θα έπρεπε να είναι η διοργάνωση εκδηλώσεων στον τομέα του πνεύματος. Ασφαλής ένδειξη συμμετοχής στη δυτική νεωτερικότητα και συγχρόνως εξέχον τεκμήριο της καταγωγής από τους ένδοξους πρόγονους, το έργο των Νεοελλήνων στα γράμματα και τις επιστήμες δεν θα μπορούσε να συγκριθεί προς τις εξαιρετικά αμφίβολες αθλητικές τους επιδόσεις, που έτσι κι αλλιώς έμοιαζαν μάλλον ανεπαρκές διαπιστευτήριο προόδου στο πλαίσιο αυτού του λόγου.

Η στάση της *Εφημερίδος των Κυριών* αποτελεί ακόμα ένα παράδειγμα που επιβεβαιώνει τη γενικότερη διαπίστωση ότι η τέλεση των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 1896 στάθηκε η αποφασιστική καμπή για την οικείωση με το αθλητικό ιδεώδες όχι μόνο ευρύτερων συνειδήσεων στους κόλπους του ελληνικού αστικού χώρου, αλλά και αυτών των πνευματικών και πολιτικών «ελίτ». ⁵² Η στάση αυτή όπως την περιγράψαμε, η οποία άλλωστε αποτύπωνε δυσπιστίες και απέναντι στην επιτυχία της συγκεκριμένης διεθνούς αθλητικής διοργάνωσης, ανατρέπεται καθώς το όλο εγχείρημα βαίνει προς την τελική του ευθεία. Όταν, ιδιαίτερα μετά την τέλεση των Πανελληνίων Αγώνων (9-10 Μαρτίου), αρχίζουν να διαλύονται οι αμφιβολίες τόσο για την επιτυχή διοργάνωση όσο και για την ικανότητα της Ελλάδας να εκπροσωπηθεί αξιοπρεπώς στους Αγώνες, ο λόγος του περιοδικού ακολουθεί το γενικό ρεύμα αποθέωσης του αθλητικού συμβάντος. Πέρα από αυτό όμως, βασικά στοιχεία του λόγου που μόλις είδαμε θα αλλάξουν ριζικά κατά τη διάρκεια της αφήγησης των Αγώνων. Συνοψίζω εκ προοιμίου, σχηματοποιώντας αναγκαστικά: Θα διαλυθούν οι ανησυχίες για την υστέρηση της Ελλάδας συγκριτικά προς τους προηγμένους οικονομικά όπως και αθλητικά δυτικούς λαούς ή για την ικανότητά της να διαψεύσει τα στερεότυπα μιας οπισθοδρομικής «ανατολίτικης» ταυτότητας και να διεκδικήσει το μερίδιο που της αναλογεί

52. Για τη σημασία των Αγώνων του 1896 στην εκλαΐκευση του αθλητικού ιδεώδους και την εξοικείωση με το αθλητικό θέαμα, και βέβαια για τον «επιταχυντικό» ρόλο τους στη διαδικασία ανάπτυξης του αθλητισμού στην Ελλάδα, τόσο σε ό,τι αφορά την εκπαίδευση όσο και, προπάντων, τον σωματειακό αθλητισμό, βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1997, σ. 110-112, και της ίδιας, «Αθλητισμός και σπορ», στο Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20ού αιώνα*, τόμ. Α2, *Οι απαρχές 1900-1922*, ό.π., σ. 404-405.

στην πρόοδο και στην «πολιτισμένη» Δύση. Αντίστοιχα, θα υποχωρήσουν και οι βεβαιότητες ότι αυτό το μερίδιο στην πρόοδο περνά υποχρεωτικά μέσα από τα γράμματα και την επιστήμη, προνομιακό πεδίο σύνδεσης με τους προγόνους όπως και με τη δυτική νεωτερικότητα. Στη θέση αυτού του λόγου θα ξεδιπλωθεί η *λατρεία των σωματικών αγωνιστικών αναμετρήσεων και επιδόσεων ως κληρονομημένης «κλίσεως» από τους προγόνους*, αδιάσειστο τεκμήριο της απευθείας καταγωγής από τους αρχαίους, που δεν προϋποθέτει τη νομιμοποιητική διαμεσολάβηση των πολιτισμικών δυτικών αξιών αδιάσειστο τεκμήριο και της *οργανικής* συνέχειας, βλέπε «*φυσικής*» *υπεροχής*, της «φυλής», της οποίας το μέλλον, διά του «ανδρισμού» σωμάτων και φρονημάτων, υπακούει στην ίδια φυσική νομοτέλεια ακμής, δόξας και επιβολής. Θα ξεδιπλωθεί εντέλει η αποθέωση της πρακτικής του αθλητισμού ως επιβεβλημένης καλλιέργειας ενός «αυτοφυούς» προγονικού καρπού, όχι ως διαδικασίας συμμετοχής και μαθητείας σε έναν δυτικό νεωτερικό θεσμό. Σε αυτό το ιδεολογικό κλίμα, τη «σκυτάλη» παίρνει το οικείο έτσι κι αλλιώς στην εθνικιστική ιδεολογία πνεύμα αυτάρκειας του «ελληνισμού» απέναντι στη Δύση, καθώς άλλωστε με έναν ορισμένο τρόπο ενισχύεται η διάσταση συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας σε αντιπαράθεση προς τους «προηγμένους» δυτικούς λαούς.

Όσα είπαμε παραπάνω δεν αποτελούν ιδιοτυπία της *Εφημερίδος των Κυριών*. Μπορούν κάλλιστα να συνοψίζουν χαρακτηριστικά στοιχεία των λόγων περί σωματικής αγωγής και άθλησης όπως αυτοί έχουν διαμορφωθεί στην Ελλάδα της καμπίης του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα⁵³ και όπως *επαναπροσδιορίζονται* στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα του ολυμπιακού συμβάντος και θεάματος του 1896, αποτυπώνοντας μετατοπίσεις στοιχείων της εθνικής ιδεολογίας, σαν αυτές που μόλις περιγράψαμε για την *Εφημερίδα των Κυριών*. Χαρακτηριστικό λοιπόν παράδειγμα αυτών των μετατοπίσεων, και συγχρόνως κάπως ιδιαίτερο μια και η μεταβολή στο λόγο του περιοδικού (από την τέλεση των Πανελληνίων Αγώνων και μετά) είναι έντονη, η ανάλυση αυτού του παραδείγματος προσφέρεται, πιστεύω, προκειμένου να αναδειχθούν όψεις και προεκτάσεις των επαναπροσδιορισμών.

Το βασικό στοιχείο αυτών των επαναπροσδιορισμών στον εθνικιστικό λόγο του περιοδικού αναδείχθηκε ήδη από όσα συνοψίσαμε προκαταβολικά. Αντίθετα προς την πολιτισμική θεμελίωση της συνέχειας του έθνους ή την έμφαση στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά –γράμματα, επιστήμη, δημοκρατία– που συνθέτουν το επιχείρημα της υπεροχής της Δύσης και του αρχαιοελληνικού προτύπου έναντι της Ανατολής, η εθνικιστική ρητορεία αντλεί τώρα από το λεξιλόγιο των υγιεινιστικών προταγμάτων και της ευγονικής. Το ίδιο το οργανικό σώμα, οι ιδιότητες και οι κλίσεις του, το «αίμα» και η αρχή της κληρονομικότητας μετατρέπονται σε κυρίαρχο νομιμοποιητικό στοιχείο της καταγωγής από τους αρχαίους. «Διαφέρομεν τόσον ολίγον από τους προγόνους μας», γράφει η Παρρέν σχολιάζοντας το θέαμα των Πανελληνίων Αγώνων του 1896, «το αίμα των

53. Για τους λόγους περί σωματικής αγωγής στους κόλπους της ελληνικής λογιούνης κατά τον 19ο αιώνα, βλ. Φουρνάκη, «Σωματική αγωγή», ό.π., και Γιώργος Κόκκινος, «Υγεία, αλκή, καλοκαγαθία: Ορθόδοξη Εκκλησία και σωματική αγωγή. Οι αντιστάσεις και η βαθμιαία προσαρμογή», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου*, ό.π., σ. 317-345. Πολλές σχετικές αναφορές και στο Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 51-82.

μετεγγίσθη τόσον γνήσιον και αμιγές εις το ιδικόν μας, ο δρόμος μας έως τώρα τόσον σύμφωνος είναι προς τον ιδικόν των, ώστε ουδεμία υπάρχει αμφιβολία ότι και ημείς θα μεγαλουργήσωμεν ημέραν τινά». ⁵⁴ Σε πείσμα της ιστορίας και των πολιτισμικών μεταβολών, η ένδοξη απογονή, ταυτισμένη με το αίμα, το οργανικό σώμα και τις κληρονομηθείσες ιδιότητες, μπορεί σε αυτά τα συμφραζόμενα να ορίζεται ευθέως και ως «φυσική» υπεροχή: «το κάλλος των αθλητών μας, η θαυμασία σωματική κανονικότης των, απέδειξαν ότι οι αιώνες μόνον το ένδυμα του Έλληνος παρήλλαξαν, αλλ' όχι και την επί όλων των άλλων φυλών φυσικήν υπεροχήν του». ⁵⁵ Στην εκφορά αυτού του λόγου, η καταγωγή από τους προγόνους και η συνέχεια της φυλής δεν είναι παρά το αντικειμενικό σώμα, το αίμα που ρέει καθαρό στις φλέβες της φυλής, προοιωνίζοντας ένα μέλλον εξίσου ένδοξο με το απώτατο παρελθόν· αίμα «αμιγές» αλλά και αίμα βασιλικό, καθώς η έννοια της υπεροχής της φυλής συνηθέστατα διαμεσολαβείται από το ιδεώδες της αριστείας και τις μεταφορές της ευγενούς καταγωγής. Έλκοντας την καταγωγή της από την άλλοτε ισχυρή «βασιλίδα των βασιλισσών», η «μικρά» αλλά «ανδριζόμενη» απόγονος του σήμερα, κατά την εξαιρετική τούτη στιγμή των σωματικών αναμετρήσεων για πρώτη φορά διαπιστώνει την αναγεννητική επενέργεια της αριστοκρατικής καταγωγής και τη δικαίωσή της: «Αλλ' οι τίτλοι της ευγενείας, αι περγαμηναί της βασιλίδος των βασιλισσών, ας φέρει, ανδρίζουν την μικράν απόγονον και εν μικρότητι και αδυναμία της αντλεί δυνάμεις υπερανθρώπους [...]». ⁵⁶ Φυσική ευρωστία, «ανδρισμός» και αριστοκρατική γενιά συνθέτουν λοιπόν ένα αδιαχώριστο σύνολο συμβολισμών δύναμης και υπεροχής, που καθορίζουν την εθνικιστική ρητορεία αποθέωσης των σωματικών αναμετρήσεων.

Ο λόγος αυτός, εν προκειμένω, δεν προϋποθέτει τη συγκρότηση κάποιου επιστημονικοφανούς επιχειρήματος περί ανθρωπολογικής ανωτερότητας των Ελλήνων. Προϋποθέτοντας μάλλον γνώριμα (και με αρκετή δόση ανορθολογισμού) εθνικιστικά στερεότυπα περί ύπαρξης ενός α-ιστορικού, σταθερού και αναλλοίωτου «φυσικού» εθνικού «χαρακτήρα» ή κάποιων ανεξιχνίαστων ενδιάθετων «ενστίκτων» και «κλίσεων» που δρουν διαμέσου των αιώνων, αναβαπτίζει τα στερεότυπα αυτά στις διάχυτες ευγονιστικές αντιλήψεις της εποχής, αντλώντας από αυτές, και από την προβεβλημένη επιστημονική τους εγκυρότητα, τη νομιμοποίησή του. Αλήθεια, στον εθνικά καθορισμένο αυτόν τρόπο σκέψης, πώς αλλιώς να ερμηνευτούν τώρα οι αδιανόητες ένα μήνα νωρίτερα αθλητικές διακρίσεις των Νεοελλήνων, στερουμένων πλήρως αθλητικής παιδείας και παράδοσης, παρά διαμέσου των «κληρονομηθέντων» από τους προγόνους φυσικών δεξιοτήτων και κλίσεων; Ακριβώς αυτή η προηγουμένως απαξιούμενη υστέρηση μετατρέπεται τώρα σε ξεχωριστό πλεονέκτημα, αφού υπογραμμίζει την οργανική συνέχεια και «καθαρότητα» της φυλής μέσα από το αίμα και τα «κληρονομηθέντα ένστικτα». Σε μια χαρακτηριστική αντιστροφή του επιχειρήματος, αυτά τα ένστικτα εξισορροπούν τις ελλείψεις σε όλους τους άλλους τομείς, και μάλιστα στον τομέα της παιδείας: ανακαλύπτοντας αυτή τη συνέχεια σε κάθε ευκαιρία –στις νίκες των ελλήνων αθλητών, στα αγωνίσματα στα οποία διακρίνονται, στον τρόπο που αθλούνται, στο υψηλής αισθητικής θέαμα που προσφέ-

54. «Εντυπώσεις [Α']», *ΕφΚ* (24.3.1896), ό.π., σ. 2.

55. «Εντυπώσεις εκ των Ολυμπιακών Αγώνων [Δ']», *ΕφΚ* 10/439 (14.4.1896), σ. 2.

56. «Η Ελλάς εν τη δόξη της», *ΕφΚ* 10/435 (17.3.1896), σ. 1.

ρουν αλλά και στην ενθουσιώδη λαϊκή ανταπόκριση σε αυτό το θέαμα–, η διευθύντρια της *Εφημερίδος των Κυριών* εκφράζει τώρα «την πεποίθησιν, ότι αληθώς η αρχαία ελληνική φυλή συνεχίζεται εν τη παρούση γενεά και ότι τα κληρονομηθέντα ένστικτα των αρχαίων αναπληρούν την μόρφωσιν και όλας τας ελλείψεις του παρόντος».⁵⁷

Βάσει της λογικής του ίδιου επιχειρήματος, οι σωματικές αγωνιστικές αναμετρήσεις, η επιτυχία ή η αξιολόγησή τους αποσυνδέονται πλήρως από την παιδεία, την επιστήμη και την τεχνική και εμφανίζονται να απορρέουν αποκλειστικά από μια *θεμελιακή και πρωταρχική φυσική προδιάθεση ή ικανότητα*, που προσιδιάζει στην ελληνική «φυλή», διακρίνοντάς την από τους νεότερους, αθλητικά προηγμένους, δυτικούς λαούς. Ειδικότερα, οι αθλητικές επιδόσεις των Ελλήνων μοιάζει να απορρέουν από μια συνέχεια επιμέρους έμφυτων και κληρονομηθέντων ιδιοτήτων και κλίσεων που επαναβεβαιώνουν πρωτίστως την καταγωγή από τους αρχαίους προπάτορες και δευτερευόντως από τους νεότερους, τους ηρωικούς πατέρες της Ελληνικής Επανάστασης, που «ανδρώθηκαν» πολεμώντας τον κατακτητή, αναπτύσσοντας ακόμα περισσότερα, και κληροδοτώντας, τις έξεις του έθνους-μαχητή. Μέσα από όλες αυτές τις κατασκευές δηλώνεται συγχρόνως η ιδιαιτερότητα, βλέπε η υπεροχή, ενός *ελληνικού σωματικού-αθλητικού χαρακτήρα*, διά του οποίου εκδηλώνεται ο γενικότερος εθνικός «χαρακτήρας».

Ο κεντρικός πυρήνας του επιχειρήματος ανακατασκευάζεται πολλαπλά προκειμένου να δικαιώσει όλες τις περιστάσεις, κυρίως όσες δεν είναι τόσο εμφανώς πρόσφορες για την επίκληση της συνέχειας όσο η νίκη στον μαραθώνιο. Οι ελληνικές νίκες σε αγωνίσματα όπως ο κρίκος ή η αναρρίχηση επί κάλω, η ξιφασκία ή η σκοποβολή, αποδεικνύουν περίρτα ότι «νικώμεν μάλλον εις ό,τι και οι πατέρες μας ενίκων», αφού με αυτά διαωνίζεται η ανάδειξη «υπερόχων μαχητών, υπερόχων του αγώνος ανδρών».⁵⁸ Ανάλογη σημασία αποκτά η νίκη σε ένα απολύτως νεωτερικό αγώνισμα, για το οποίο μάλιστα η διευθύντρια του περιοδικού δεν κρύβει, όπως θα δούμε, την αποστροφή της. Πρόκειται για την ποδηλασία, και συγκεκριμένα για τον μαραθώνιο ποδηλάτου, που όμως εν προκειμένω, και σε αντίθεση προς τους αγώνες στο ποδηλατοδρόμιο οι οποίοι απαιτούσαν μέθοδο και τεχνική, απέδειξε την ελληνική υπεροχή, αφού ανέδειξε την έμφυτη κλίση αναμέτρησης με «ακατανικήτους δυσχερείας», «κληρονομία παρά των πατέρων μας των ανδρωθέντων εις τας δυσκολίας»: «Ήτο φυσικόν να νικούν οι ξένοι, όπου απητείτο ειδικότης τεχνική, όπου απητείτο πείρα μεγάλη και μεθοδικότης. [...] Αλλ' ό,τι ημείς έχομεν προνόμιον προαιώνιον, ό,τι είναι εις το αίμα μας, ό,τι αποτελεί μέρος αναπόσπαστον της υπάρξεώς μας είναι το ψυχικόν σθένος εις τας δυσκόλους ακριβώς στιγμάς· είναι η αντοχή μας εις την στιγμήν του κινδύνου· είναι η μέθη υπό της οποίας και οι χθεσινός πατέρες και οι προαιώνιοι πρόγονοι κατελαμβάνοντο, οσάκις επρόκειτο περί της υπερασπίσεως της τιμής».⁵⁹ Αντίστροφα τώρα, η απουσία της πρωτιάς σε αγώνισμα-

57. «Εντυώσεις [Δ']», *ΕφΚ* (14.4.1896), ό.π.

58. «Εντυώσεις εκ των Ολυμπιακών Αγώνων [Β']»: Χαίρετε, χαίρομεν και νενικήκαμεν», *ΕφΚ* 10/437 (31.3.1896), σ. 2 (εδώ περιγράφεται και η νίκη του Σπ. Λούη). Βλ. επίσης τα σχετικά με τις επιδόσεις στην ξιφασκία και τη σκοποβολή: «Εντυώσεις [Δ']», *ΕφΚ* (14.4.1896), ό.π., σ. 4, και «Εντυώσεις εκ των Ολυμπιακών Αγώνων [Ε']», *ΕφΚ* 10/440 (21.4.1896), σ. 4-5.

59. «Εντυώσεις εκ των Ολυμπιακών Αγώνων [ΣΤ']», *ΕφΚ* 10/441 (28.4.1896), σ. 2.

Εφημερίς τῶν Κυρίων

ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ

ΣΥΝΤΑΞΟΜΕΝΗ ΥΠΟ ΚΥΡΙΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑ

ΚΑΛΑΪΡΡΟΗ ΠΑΡΡΕΝ

Συνδραμνται ἐγγράφονται εἰς τὸ Γραφεῖον τῆς
Εφημερίδος τῶν Κυρίων

καὶ παρὰ τοῖς Βιβλιοπωλείοις Βλημεργ καὶ «Νεότης»

Ἐν τῷ Ἐξωτερικῷ δὲ παρ' ἁπασί τοῖς
ἀντιπροσώποις ἡμῶν.

Σώματα πλήρη τοῦ α', β', γ', δ', ε', καὶ ς' ἔτους ἀρρίσκονται
παρ' ἡμῖν καὶ παρ' ἁπασί τοῖς ἀντιπροσώποις ἡμῶν.

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΤΗΣΙΑ

ΠΡΟΠΑΡΟΝΤΑ

Διὰ τὸ Ἐξωτερικὸν Δμ. 5
Διὰ τὸ Ἐξωτερικὸν φ.χ. 8

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΙΕΥΘΥΝΤΕΩΣ

34 Ὁδὸς Φιλαδέφῶν 34

Ἀκρίναι Ἀγγλ. Βασιλείας

Γραφεῖον ἀντικτὸν καδ'

ἐκαστὴν ἀπὸ 10—12 π. μ.

Πῶς παρρησίας ἐπὶ τῆς
ἀποστολῆς τοῦ φύλλου γίνε-
ται δεκτὴ μόνον ἐντὸς οὐκτα
ἡμερῶν.

Διὰ τὰ ἀντιγράφα ἄρθρα

εὐθὺς αὐτῶν ἢ συνεκτικῶς αὐτῶν

Κυρία ΚΑΛΑΪΡΡΟΗ ΠΑΡΡΕΝ

Τὰ περὶ ἡμῶν ἔχοντα χρο-

νισμὰ ἢ δημοσιεύματα ἢ μὴ

δὲν ἐπιτρέπονται. — Ἀν-

τιγράφα καὶ μὴ διὰ τὴν

ἐν διαμονῇ τῆς ἀποσταλ-

λότητος δὲν εἶναι δεκτά.

Πῶς ἀγγίλλει ἀπορῶσα εἰς

τὰς Κυρίας γίνονται δεκτά.

Αἱ μεταβάλλουσαι διὰ τὸν

ὅσον ὁρεῖται ἢ ἀποσταλῶσι

γραμματοσήμον 50 λεπτῶν

πρὸς ἐκτίπωσιν νέας ταινίας.

Διὰ τὰ ἀντιγράφα ἄρθρα εὐθὺς αὐτῶν ἢ συνεκτικῶς αὐτῶν
Κυρία ΚΑΛΑΪΡΡΟΗ ΠΑΡΡΕΝ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ἐντυπώσεις ἐκ τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων (ἐπιστολὴ Β').—Ἐν-
τυπώσεις Μαραθωνίου δρόμου.—Μεγάλῃ εὐεργετικῇ ἐορτῇ ὑπὲρ τοῦ
ἀσύλου τῶν ἀνιάτων καὶ τῆς Φιλοπόρου ἀδελφότητος. —Ἡ Ναζα-
ρετ (ἐκ τῶν τοῦ Pierre Loti). — Ὁ ὁρῶν τῆς τρεμοῦσας Λεύκης.
Ἀδελφίνα Πάτη.—Ἐπιφυλλίς.

ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΕΚ ΤΩΝ ΟΛΥΜΠΙΑΚΩΝ ΑΓΩΝΩΝ

ΕΠΙΣΤΟΛΗ Β'.

Χαίρετε, χαίρομεν καὶ νενικήκαμεν!

Ἐνικήκαμεν, καλὴ μου φίλη! Ναί! ὁ Μαραθώνιος δρόμος
εἶναι ἰδικός μας. Ἡ κυνόλευκος ἔχμαρτίσε τὴν ἀρεὴν πρώτην
τοῦ Ἑλλήνος δρομέως καὶ ὑπερβεν τοῦ Παρθενῶνος μας, ὅστις
κατὰ τὴν ὑπεράττην αὐτὴν τῆς δόξης τῆς συγχρόνου Ἑλ-
λάδος στιγμῇ, ἀντεπροσώπευεν ἀπὸ τοῦ ἐπιφανοῦς θρόνου του
τὴν ἀρχαίαν ἡμῶν δόξαν, ἐξεχύθη δέσμη χρυσῶν ἡλικῶν
ἀκτίνων, ἧτις κατηύγασαν ὡς πολὺτιμον ἀκτινωτὸν τὸ μέτω-
πον τοῦ νικητοῦ.

Ναί! Ἐνικήκαμεν. Ἡ μικρὰ Ἑλλὰς ἐνίκησε τὸν Παλαιόν
καὶ Νέον Κόσμον. Ἡ Ἑλλὰς θριαμβεύει, ἀναδεικνυομένη ἀξία
τῆς περιδόξου ἀρχαίας τῆς λαμπρότητος. Νικηταὶ τοῦ Μα-
ραθωνίου, ἔχουσιν τὸν τιμητικώτερον στέφανον τῶν Ἀγώνων,
ἔχουσιν τὴν πρώτην θέσιν μετὰ τῶν νικητῶν. Ὁ ἄγγελος
τῆς Μαραθωνίου νίκης τῆς ἀρχαιότητος ἀνέζησε χθὲς ἐν τῷ
προσώπῳ τοῦ σφιγγλοῦ νέου Ἀθηναίου, τοῦ νικητοῦ Σπυρί-
δωνος Λούη, τοῦ οὐποῦ τὸ ὄνομα φέρεται ἀπὸ χθὲς ἀνὰ τὰ
χεῖλη ἑκατοντάδος χιλιάδων λαοῦ μετ' ἐνθουσιώδους εὐγνω-
μοσύνης καὶ ἐθνικῆς υπερηφανείας.

Πόσον σὲ λυποῦμαι, διότι δὲν ἤδυνήθης καὶ σὺ καὶ μετὰ-

σχῆς τῆς γλυκείας προχθεσινῆς συγκινήσεως καὶ τοῦ μεγαλο-
πρεποῦς θαύματος τοῦ προχθεσινῶ θριαμβοῦ μας. Ἐκατοντά-
δες χιλιάδων ἄνθρωποι, τῶν ὁποίων ἡ καρδία ἐπαλλεν ἀπὸ
κοινοῦ τοὺς αὐτοὺς ἐναγωνίους τῆς προσδοκίας παλμούς, τῶν
ὁποίων ὁ λογισμὸς καὶ ἡ σκέψις ἐρέρετο ἀδελφικώτατα πρὸς
τὸ αὐτὸ σημεῖον, τῶν ὁποίων αἱ ψυχαὶ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐν
τοῖς μυκιστάτοις αὐτῶν ἤρχοντο εὐχὴν: Τὴν νίκην! τὴν νί-
κην! νίκην τοῦ Μαραθῶνος! Μία ἀνθρωποπλημμυρὰ διαχυ-
θεῖσα ἀνὰ τὸ Στάδιον, ἀνὰ τὰς ὁδοὺς Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ
καὶ Κηρισίας, ἀποτελουμένη ἐξ ἑκατοντάδων χιλιάδων λαοῦ,
ἦτις ἀδιακρίτως πλούτου καὶ κοινωνικῶν τάξεων, μίαν τὴν
στιγμὴν ἐκείνην εἶχεν καρδίαν, μίαν ψυχὴν, ἓνα πάθος, μίαν
φιλοδοξίαν, ἓν ὄνειρον, ἓν ἰδανικόν: τὴν νίκην!

Καὶ ἡ νίκη ἦλθε, θέτουσα περὶ εἰς τοὺς πόδας τοῦ Ὀλυμ-
πιονίκου μας καὶ διαχέουσα τὴν ἐνδοξὴν ἀγύλην τῆς ἀνὰ τὸν
Ἑλληνικὸν ὀρίζοντα. Ἡ νίκη ἦλθε, τονίζουσα παιῶνας νέας
δόξης διὰ τὴν σύγχρονον Ἑλλάδα. Ἡ νίκη ἦλθε μυρωμένη
ἀπὸ τὰς δάφνας τῶν ἀρχαίων Ὀλυμπιακῶν καὶ ἀρωματί-
ζουσα μετ' ἐνθουσιᾶς τὸν νικητὴν. Καὶ οἱ οἱ
γίγαντες τῆς ἀρχαιότητος, πρὸ τῶν ὁποίων σύμπασα ἡ ἀν-
θρωπότης ἀποκαλύπτεται μέχρι σήμερον μετ' ἐνθουσιασμοῦ,
ἐφρικίσαν ἐντὸς τῶν τάφων των φρικίσαν χραῖς καὶ δευτέ-
ρας δόξης, διότι τέκνον ἰδικόν των, εἰς τὰ στέφρα τοῦ οὐποῦ
πάλαι καρδίαν Ἑλληνικὴ ὡς ἡ ἰδική των, εἰς τὰς φλέβας
τοῦ οὐποῦ σφύζει αἷμα ἀγνόν καὶ ἀδολον Ἑλληνικόν, μετὰ
πάρῳδον χιλιάδων ἐτῶν, ἀνεδείχθη ἀντάξιον ἐκείνων. Καὶ ὁ
ἄγγελος τοῦ Μαραθῶνος ἀπὸ τὰ ὕψη τοῦ Ἑλληνικοῦ οὐρανοῦ
μας, ἐν ᾧ ἐπετεργίζε χθὲς ἡ ψυχὴ του, ἀπέστειλε διὰ τῆς
ζωογόνου αἵρας τοῦ ζεφύρου τὰ πρῶτα καὶ ἀγνότερα φιλή-
ματα πρὸς τὸν νικητὴν, πρὸς τὸν ἐνδοξὸν διάδοχόν του, τὸν
Σπ. Λούην, τὸν ἀπλοῖκόν καὶ ἀρετὴ καὶ ἀγαθὸν ἄρωμα τῶν
Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων.

Το φύλλο τῆς Εφημερίδος τῶν Κυρίων (31.3.1896) το οποίο αναφέρεται στη νίκη του Σπύρου Λούη.

τα του κλασικού αθλητισμού δεν αποδεικνύει καμία υστέρηση των σύγχρονων κληρονόμων του αρχαιοελληνικού αθλητικού προτύπου, όπως κι αυτό ανακατασκευάζεται άλλωστε, για να αποσυνδεθεί τώρα πλήρως από την τραχύτητα της αναμέτρησης, την ωμή επίδειξη μυϊκής δύναμης ή τη χωρίς καλαισθησία επίτευξη υψηλών επιδόσεων (τα αρνητικά χαρακτηριστικά που είχαν αποδοθεί στους ανδρικούς Ολυμπιακούς Αγώνες σε αντιπαράθεση προς τα Ηραία των γυναικών). Υπηρετώντας, όμοια με τα γλυπτά αριστουργήματα των αρσενικών αθλούμενων σωμάτων, την επίδειξη του κάλλους και την επίτευξη υψηλού αισθητικού αποτελέσματος, τα κλασικά αγωνίσματα είναι αυτά όπου, ανεξάρτητα από την τυπική διάκριση, διέπρεψαν κατ' ουσίαν οι Έλληνες, επιδεικνύοντας όλες τις εγγενείς ιδιότητες του αθλητικού προτύπου της φυλής, όπως και την υπεροχή της: «αλλ' ό,τι ούτε οι Αμερικανοί, ούτε οι Ευρωπαίοι δεν έχουν, είναι η χάρις μεθ' ης ασκούνται οι Έλληνες, η πλαστικότητα των σωμάτων των, αι θαυμάσιαι γραμμαί της κατατομής των» ή «η αγαλματώδης γραφικότης των κινήσεων» κτλ.⁶⁰ Τα παραδείγματα των έμφυτων-κληρονομηθέντων ιδιοτήτων του εθνικού και πάντα αρσενικού σώματος μπορούν να πολλαπλασιαστούν, διατηρώντας ωστόσο σταθερή την αποσύνδεση του αθλητικού επιτεύγματος από την εκπαίδευση. Στην ίδια λογική άλλωστε, οι περιβαλλοντικές και κλιματολογικές συνθήκες συνδιαμορφώνουν τις έξεις των ελληνικών αθλούμενων σωμάτων.⁶¹ Εφόσον το αθλητικό επίτευγμα αποσυνδέεται από την εκπαίδευση, η υστέρηση, αντίστροφα, των ελλήνων αθλητών, όπου υπήρξε, οφείλεται μάλλον στην τύχη και στις αδράνειες της Επιτροπής των Ολυμπιακών Αγώνων: δεν δραστηριοποιήθηκε επαρκώς στο ζήτημα όχι της «προπαρασκευής» αλλά της «περισυλλογής των αθλητών μας» ανά την Ελλάδα, περιορίζοντας για όλους αυτούς τους «ανθρώπους των θαλασσών και των ορέων, τους διασχίζοντας το κύμα ως ξιφίαι, και ρίπτοντας το λιθάρι ως θεοί της αρχαιότητας», την ευκαιρία να επιδείξουν τα ταλέντα τους.⁶²

Σε αντίθεση λοιπόν προς τις συλλογικές έμφυτες ιδιότητες των σύγχρονων κληρονόμων του αρχαιοελληνικού αθλητικού μεγαλείου (ιδιαίτερα το κάλλος, την αρμονία και την πλαστικότητα των κινήσεων), οι αθλητικά αναπτυγμένοι δυτικοί λαοί βασίζουν τις επιδόσεις τους, και την εκτίμηση αυτών των επιδόσεων, αποκλειστικά στη μυϊκή δύναμη, στην καλλιέργεια της τεχνικής και του «μηχανικού» μέρους των ασκήσεων, αδιαφορώντας, ή ορθότερα *αδυνατώντας* να αναπτύξουν την «καλλιτεχνικήν του σώματος διάπλασιν» και να προσφέρουν ένα θέαμα υψηλής αισθητικής ποιότητας.⁶³ Εδώ θα θέλαμε να διατυπώσουμε ακόμα μια υπόθεση: μέσα και από αυτές τις αντιπαραθέσεις του «ελληνικού» προς τον «δυτικό» αθλητικό χαρακτήρα, ο λόγος αυτός, όπως και κάθε ανάλογη αφήγηση του διεθνούς αθλητικού συμβάντος, κατασκεύαζε επιπλέον και μια *εθνική αθλητική-αγωνιστική παράδοση*. Αξιοδοτώντας ορισμένα αγωνίσματα –εν προκειμένω το στίβο της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς και τα αγωνίσματα τα οποία αρμόζουν στο έθνος-μαχητή–, τους απέδιδε νοήματα, ιδιότητες, συμβολισμούς που παραπέ-

60. Οι εκφράσεις αυτές είναι στερεότυπες στο λόγο του περιοδικού περί των ελληνικών επιδόσεων στον κλασικό αθλητισμό. Το παράθεμα εδώ: «Εντυπώσεις [Β']», *ΕφΚ* (31.3.1896), ό.π., σ. 2.

61. Βλ. χαρακτηριστικά τις αναφορές στην κολύμβηση: «Εντυπώσεις [ΣΤ']», *ΕφΚ* (28.4.1896), ό.π., σ. 3.

62. Στο ίδιο.

63. Βλ. ιδιαίτερα τα σχόλια για τους αγώνες δισκοβολίας: «Εντυπώσεις [Δ']», *ΕφΚ* (14.4.1896), ό.π., σ. 1-2.

μπουν σε ένα εξίσου επιλεκτικό και κατασκευασμένο «εθνικό» παρελθόν. Ακριβώς μια τέτοια διαδικασία κατασκευών, όπου η διάσταση του κοινωνικού φύλου αλλά και της τάξης είναι σημαντική, παρακολούθησαμε ήδη στην ανασύσταση του «εθνικού» παρελθόντος των Ηραίων που επιχειρεί η Καλλιρρόη Παρρέν για λογαριασμό των γυναικών ή ορθότερα των «κυριών» των μεσαίων και ανώτερων τάξεων. Εάν κι εδώ προσεγγίσουμε την αφήγηση της διευθύντριας του περιοδικού μέσα από αυτή την οπτική «επινόησης» μιας «παράδοσης»,⁶⁴ και όχι απλώς ως κοινότοπη έκφραση ενός ακραίου κλασικιστικού και σοβινιστικού λόγου, νομίζω ότι θα μπορέσουμε να την κατανοήσουμε πληρέστερα και, μέσα από το παράδειγμά της, να αναδείξουμε, σε συνέχεια και απόληξη όσων ήδη επισημάναμε, ορισμένες ακόμα πτυχές του εθνικισμού, όπως αυτός διαμεσολαβεί την πρόσληψη του αθλητισμού ως φαινομένου της δυτικής νεωτερικότητας.

Η μία λοιπόν όψη αυτής της «παράδοσης» είναι τα αγωνίσματα του στίβου, όχι απλώς επειδή αποτελούν αυτονόητο μέρος της προγονικής κληρονομιάς, αλλά και λόγω του νοήματος που τους αποδίδεται, μέσα από μια ορισμένη ανακατασκευή των χαρακτηριστικών του αρχαιοελληνικού αθλητικού προτύπου: εμπνευσμένη από τη «λατρεία» των καλλιτεχνικών αναπαραστάσεων του αρσενικού αθλούμενου σώματος, η ανακατασκευή αυτή συνδέει τον αθλητισμό όχι με την εγχείραση των φιλελεύθερων ατομικιστικών αγωνιστικών αξιών, αλλά με την επιδίωξη του κάλλους και τον *αισθητισμό* ως *κεντρικό* στόχο της άθλησης. Συστατικό στοιχείο της ολυμπιακής ιδέας όπως εκείνα τα χρόνια διαμορφωνόταν από τους πρώτους εμπνευστές της, ο αισθητισμός εδώ εντούτοις συγκροτείται σε αντιπαράθεση προς άλλα στοιχεία της ιδέας αυτής, την ένταση της μυϊκής δύναμης που συγκροτεί «χαρακτήρα»,⁶⁵ σε αντιπαράθεση προς την ανάπτυξη του σώματος-μηχανή της σύγχρονης βιομηχανικής εποχής· κατ' επέκταση, σε αντιπαράθεση προς βασικές αξίες των μοντέρνων σπορ. Μέσα από το παράδειγμα της δισκοβολίας, η Παρρέν θα δώσει την ακόλουθη χαρακτηριστική περιγραφή του ιδανικού αθλούμενου ανδρι-

64. Για τον ορισμό της έννοιας της επινοημένης παράδοσης και διάφορες ιστορικές εφαρμογές της, βλ. E. Hobsbawm/T. Ranger (επιμ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1984· για τον αθλητισμό και τα σπορ ως επινοημένες παραδόσεις, βλ. ειδικότερα Hobsbawm, «Mass-producing traditions: Europe, 1870-1914», στο *ίδιο*, σ. 288-289, 298-303. Αν και στο εν λόγω άρθρο η έννοια της επινοημένης παράδοσης αφορά τις κοινωνικές πρακτικές της άθλησης (και την κοινωνικά συνεκτική λειτουργία των επαναλαμβανόμενων τελετουργικών τους όψεων), μπορεί να μας χρησιμεύσει πιστεύω και ως ερμηνευτικό εργαλείο για τη μελέτη του λόγου που περιβάλλει αυτές τις πρακτικές και που τους προσδίδει νοήματα και συμβολισμούς. Εξάλλου, κατά τον Hobsbawm οι Ολυμπιακοί Αγώνες ήταν μια από τις μείζονες επινοημένες παραδόσεις της δυτικής νεωτερικότητας, και αν τους προσεγγίσουμε με αυτή την οπτική, οι λόγοι που αφηγούνται το συμβάν αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα αυτής της παράδοσης· εν προκειμένω, όπως αυτή διαμεσολαβείται από τον ελληνικό εθνικισμό. Καθώς όμως οι επινοημένες παραδόσεις δεν είναι πάντα «εθνικές», ενώ πάντα προϋποθέτουν μια επιλεκτική χρήση του παρελθόντος για λογαριασμό διαφόρων συλλογικών υποκειμένων, μέσα από τους συμβολισμούς και τα νοήματα που παράγει ο λόγος μπορεί να δηλώνεται η ιδιαιτερότητα όχι μόνο ταυτοτήτων του έθνους αλλά και κοινωνικών ομάδων ή κατηγοριών, οι οποίες οικειοποιούνται για λογαριασμό τους το εθνικό παρελθόν και «χαρακτήρα», επαναπροσδιορίζοντάς τα. Συνεπώς η διάσταση της τάξης αλλά και του κοινωνικού φύλου καθορίζουν αυτή τη διαδικασία κατασκευών, εν προκειμένω της αθλητικής-αγωνιστικής «παράδοσης».

65. Βλ. ενδεικτικά τους παράγοντες του ολυμπισμού όπως τους ορίζει η Jean M. Leaper: «Women and modern olympism», *Report of Seventeenth Session of the International Olympic Academy at Olympia*, Hellenic Olympic Committee, Αθήνα 1978, σ. 150-159.

κού σώματος, άξια των καλύτερων αρχαιοελληνικών γλυπτών απεικονίσεων: «Ο δισκοβόλος είναι πρώτον καλλιτέχνης και έπειτα γυμναστής. Οφείλει κατά την υπερτάτην στιγμήν της ιεράς συγκινήσεως του αγώνος, όχι να εντείνει την προσοχήν του εις την μυϊκήν των χειρών δύναμιν, αλλά ιδία εις τας καμπύλας, ας ο κορμός του σώματος θα διαγράφη κατά το ρίμμα, εις την κανονικήν και γραφικήν των ποδών αραίωσιν, εις την επίχαριν της κεφαλής κλίσιν, εις την πλαστικήν του γόνατος καμπήν, εις την αρμονικήν των βραχιόνων ανέγερσιν, εις την ελλειψοειδή της πλάτης ελαστικότητα, εις αυτήν την γενικήν έκφρασιν της φυσιογνωμίας, όχι μόνον του προσώπου, αλλά και του σώματος».⁶⁶ Το εξιδανικευμένο αυτό αθλούμενο σώμα του δισκοβόλου, που εκπροσωπείται από τον «ζωντανόν του Φειδίου τύπον» των ελλήνων αθλητών, βρίσκει όπως θα δούμε το απόλυτο αντίθετό του σε εκείνο του ποδηλάτη, κατεξοχήν πρότυπο, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, του σώματος-μηχανή της δυτικής νεωτερικής άθλησης. Εκφράζοντας βέβαια ιδεολογικές ροπές της εποχής, η ισχυρή αυτή «εσπετίστικη» και συγχρόνως «ελιτίστικη» αντίληψη του αθλητισμού λειτουργούσε, εν προκειμένω, ως διαδικασία διαφοροποίησης προς τους «ξένους», δηλαδή τους προηγμένους αθλητικά και βιομηχανικά δυτικούς λαούς· συγχρόνως όμως και προς το «λαό», καθώς ο λόγος αυτός εμπεριέχει –όπως ήδη επισημάναμε στην περίπτωση της Στ. Ρεβίθη– μια διάσταση κοινωνικής διάκρισης, ταυτίζοντας το υψηλό αισθητικό αποτέλεσμα της άθλησης και το ίδιο το ιδεώδες της σωματικής ρώμης-κάλλους με την εξέχουσα κοινωνική καταγωγή.

Τίποτα δεν εικονογραφεί πιο χαρακτηριστικά όλη αυτή τη στάση από την έντονη κριτική της Παρρέν στην ποδηλασία, κατεξοχήν «μοντερνιστικό» σύμβολο και συγχρόνως, στη δυτικοευρωπαϊκή περίπτωση τουλάχιστον, λαϊκότερο σπορ και από τα πρώτα που μαζικοποιήθηκαν. Στις ανταποκρίσεις της για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896, γραμμένες με τη μορφή επιστολών στη φίλη της «Παρισηνή», το αγώνισμα δεν χαρακτηρίζεται μόνο «ξενικόν» και «παρείσακτον» για την αναβιωθείσα εορτή της αρχαιότητας, αλλά και «άσκησις άσχημος» η οποία την έκαμε να «παγώσει κυριολεκτικώς» και να «χασμηθεί» «έτι περισσότερον εκ του ανιαρού αυτού θεάματος». Ασχέτως αν θεωρείται ωφέλιμο από υγιεινή άποψη, από άποψη αισθητικής είναι απαράδεκτο, καθώς το κάλλος του ασκούμενου σώματος, το ίδιο το ανθρώπινο σώμα, «εκημενίζεται» πλήρως από τη μηχανή: «[το σώμα] μεταβάλλεται απλούστατα, συστρεφόμενον, κυρτούμενον και διπλούμενον εις δύο, εις κινητήριον μοχλόν του οποίου ευκρινώς μόνον οι πόδες και η κεφαλή διαγράφεται, αλλά και εκείνη εστραμμένη προς τα κάτω. [...] Εγώ εις τους ποδηλατικούς αυτούς αγώνας δεν κατώρθωσα να ίδω ή τους τροχούς των ποδηλάτων περιστρεφόμενων ιλιγγιωδώς περί το ποδηλατοδρόμον. Η μηχανή αυτή η άψυχος, η άμορφος, η χωρίς ρυθμόν και κανονικότητα και σχήμα, εκημενίζει εντελώς τον άνθρωπον. Εκεί επάνω εις τον σιδηρούν άξονα, το καλλιτεχνικώτερον, το πλαστικώτερον σώμα μεταβάλλεται εις αιλουροειδές κατασκεύασμα, συννηωμένον τόσον πολύ μετά της σιδη-

66. «Εντυπώσεις [Δ']», *ΕφΚ* (14.4.1896), ό.π., σ. 1. Για τη λατρεία του καλλιτεχνικού προγονικού προτύπου του γυμνού ανδρικού αθλητικού σώματος, όπως ξεδιπλώθηκε στις αφηγήσεις των Αγώνων, και μάλιστα ως συστατικού στοιχείου του αθλητή-εθνικού ήρωα, βλ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 114-121.

ράς εκείνης μηχανής, ώστε σίδηρος και άνθρωπος να αποτελούν έν άχαρι κινητόν πράγμα, το οποίον διασχίζει ταχέως τον δρόμον».⁶⁷

Η επιχειρηματολογία κατά του νεωτερικού σπορ ενισχύεται με την προσφυγή στα χαρακτηριστικά του φύλου. Αν η ποδηλασία εκμηδενίζει το κάλλος του ανδρικού σώματος, για το σώμα του «ωραίου φύλου» γίνεται καταστροφική, αφού προσβάλλει ευθέως τη θηλυκότητα: γυμνάζοντας μονομερώς ορισμένα μόνο μέρη του σώματος, καταστρέφει όλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του γυναικείου κάλλους –την «κανονικότητα» της σωματικής αναλογίας, την «αρμονίαν των γραμμών» και την «χάριν των κινήσεων»–, που αποτελούν «το μέγιστον του φύλου μας γόητρον». Εδώ πάντως πρόκειται για το γόητρο και τη θηλυκότητα των «κομψών» και «φιλοκάλων» κυριών της καλής κοινωνίας, όπως η φίλη της «Παρισινή», για την οποία η Παρρέν «φρίττει μόνον με την ιδέαν» ότι «διασχίζει το σιδηρούν αυτό μηχάνημα» και, σκυφτή σαν ραχιτική, «ερυθρά βεβαίως και άσχημος», «ως η από των καπνοδόχων καταρριχωμένη γαλή», διασχίζει τα Ηλύσια Πεδία, όπου «μόνον ως ωραία αμαζών» μπορούσε να διακριθεί.⁶⁸ Μέσα από αυτές τις εκφράσεις που με δυσκολία κρύβουν έναν βικτοριανό πουριτανισμό, καταγγέλλεται η «κολλητική ποδηλατομανία» που και στην Ελλάδα αρχίζει να παρασύρει «εις τον κατήφορον» τις κυρίες και τις δεσποινίδες, για λόγους μόδας και επίδειξης. Αν στην περίπτωση των κυριών των ελληνικών πόλεων, «αι οποίαι ως μόνην εργασίαν έχομεν το οικοκυριό μας», το ποδήλατο δεν είναι παρά ένας «άσκοπος» και «γελοίος» επείσακτος νεωτερισμός, δεν ισχύει το ίδιο και για τις πρώτες του κόσμου ποδηλάτισσες: τις εργαζόμενες γυναίκες των μεσαίων τάξεων στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις, για τις οποίες το ποδήλατο ήταν ανάγκη πρακτική, οικονομική και εντέλει «ευεργετική».⁶⁹ Στενά δεμένη, καθώς φαίνεται, με το «μακρινό αλλού» των χειραφετητικών ουτοπιών,⁷⁰ η στάση της Παρρέν είναι μάλλον αμφιθυμική απέναντι στο κορυφαίο αυτό «έμβλημα» της Νέας Γυναίκας των μοντέρνων καιρών, όπως δυο μήνες μετά θα αποκαλούσε χαρακτηριστικά το ποδήλατο ο εκδότης της *Ακροπόλεως* Βλάσης Γαβριηλίδης. Εκφράζοντας τις πλέον ριζοσπαστικές εκδοχές της Νέας Γυναίκας, που ψηφίζει και «ελέω... του ποδηλάτου» χειραφετείται υιοθετώντας την ανδρική περιβολή, ο έλληνας δημοσιογράφος θα συναντήσει την έντονη αντίδραση της Παρρέν απέναντι σε αυτή την απειλή «εξανδρισμού» των γυναικών.⁷¹ Το

67. «Εντυπώσεις [ΣΤ']», *ΕφΚ* (28.4.1896), ό.π., σ. 1.

68. Στο ίδιο, σ. 2.

69. Στο ίδιο. Είναι προφανές εδώ ότι η Παρρέν αναπαράγει την ηθικολογική κριτική γύρω από ένα «πρόβλημα» που δεν σχετίζεται τόσο με την ελληνική πραγματικότητα όσο με τις αντιστάσεις που προκάλεσε η μαζική διάδοση της γυναικείας ποδηλασίας εκείνα ακριβώς τα χρόνια στην Αμερική, που εισήγαγε στα σπορ τις γυναίκες της μεσαίας τάξης και έκανε τους ανθρώπους να μιλούν πράγματι για «ποδηλατομανία» (bicycle craze): Cahn, *Coming on Strong*, ό.π., σ. 15-16.

70. Για τον τρόπο που λειτουργεί η ουτοπία του Νέου Κόσμου στα μυθιστορήματα της χειραφέτησης της Παρρέν (οι Αμερικανίδες εμφανίζονται ως οι μόνες γυναίκες στον κόσμο που τους δόθηκε η ευκαιρία να πετύχουν τον αρμονικό συνδυασμό επαγγελματικής σταδιοδρομίας, κοινωνικού έργου και οικογενειακής γαλήνης), βλ. Ψαρρά, «Το μυθιστόρημα της χειραφέτησης», ό.π., σ. 441-442. Ας σημειωθεί εδώ ότι σε ένα από αυτά τα μυθιστορήματα, τη *Μάγισσα* (τυπ. Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα 1901), η χειραφετημένη ηρωίδα της που ποδηλατεί είναι Ελληνοαμερικανίδα.

71. Σχετικά με τις περιθωριακές, στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, ριζοσπαστικές απόψεις του Βλ. Γαβριηλίδη για το γυναικείο ζήτημα, το οποίο συνδέει και με το κοινωνικό ζήτημα, ενώ συγχρόνως εκφράζεται

ποδήλατο –όπως άλλωστε και η ψήφος– δεν ανήκαν στην «ελληνική» εκδοχή της χειραφέτησης.

Η κριτική στο ποδήλατο με αφορμή την αφήγηση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 μετατρέπεται σε αγωγό κριτικής γενικά στους νέους βιομηχανικούς καιρούς και λαούς οι οποίοι αναπτύσσουν ευεργετικά την τεχνολογία, «αλλά το καλόν, το ωραίον δεν πρωτοστατεί βέβαια εις την δημιουργικότητα των συγχρόνων γενεών». Αυτή η αδυναμία αποτυπώνεται εντέλει και στις πρακτικές της άθλησής τους, αν τις παραβάλοι κανείς με τις ασκήσεις των αρχαίων.⁷² Δέκα χρόνια αργότερα, η στάση αυτή δεν έχει μεταβληθεί. Με αφορμή τη Μεσολυμπιάδα, η διευθύντρια της *Εφημερίδος των Κυριών* θα εκφράσει την απογοήτευσή της για την κατίσχυση του δυτικού μοντέλου της άθλησης στην αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων σε βάρος της «αναστάσεως της λατρείας του καλού» που χαρακτηρίζει το προγονικό πρότυπο. Από τη νέα διεθνή αθλητική διοργάνωση δεν αναμένει την ανάδειξη «νικητών εις την ωραιότητα» ούτε καν μεταξύ των ελλήνων αθλητών, αφού επί δέκα χρόνια «η προετοιμαστική εργασία των γυμναστικών σωματείων περιορίσθη εις το μηχανικόν μόνον μέρος των ασκήσεων».⁷³ Βέβαια, οι απόψεις αυτές εγγράφονται εδώ σε μια κριτική των αρνητικών επιπτώσεων στην υγεία των αθλητών και γενικά των αθλουμένων από τη χωρίς κανονικότητα καταχρηστική άσκηση των μυϊκών δυνάμεων ενόψει μιας αγωνιστικής αναμέτρησης ή γυμναστικής επίδειξης. Βασικό όμως διακύβευμα παραμένει η παραμέληση του κάλλους από τις νεωτερικές πρακτικές της άθλησης και η επίκληση του παραδειγματικού προγονικού προτύπου, μαζί με τον αισθητισμό, τον ελιτισμό, αν όχι και μια λανθάνουσα δόση κοινωνικού ρατσισμού που μπορεί να συνοδεύουν αυτή την επίκληση: «Εσκεπτόμην ότι οι διοργανωταί των ωραίων αυτών διεθνών εορτών θα ηκολούθουν το παράδειγμα των αρχαίων συναδέλφων των, οι οποίοι εξέλεγαν και τους δρομείς των και τους παλαιστές των μεταξύ των ωραιότερων εφήβων εκάστης χώρας και μεταξύ των εξεχόντων οίκων. [...] Και τότε δεν ηξιούντο των τιμών αυτών [ενν. της νίκης] άνθρωποι άσχημοι και κακοκαμωμένοι».⁷⁴ Σε αντιστάθμισμα της

απερίφραστα υπέρ των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, βλ. Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτης;», ό.π., σ. 97. Τις απόψεις αυτές διατυπώνει ο έλληνας διανοούμενος και δημοσιογράφος σε σειρά άρθρα του με το ψευδώνυμο «ΡΙΞΟΠΑΣΤΗΣ» στην *Ακρόπολη* το καλοκαίρι του 1896 (μεταξύ 16 και 25 Ιουνίου), τα οποία εκδόθηκαν το 1921 ως αυτοτελής μελέτη με τίτλο *Αι γυναίκες*. Συνδέοντας εδώ, όπως και η Παρρέν, τη χειραφέτηση με το ίσο δικαίωμα των γυναικών στη φυσική ανάπτυξη και αγωγή, δεν χαρακτηρίζεται εντούτοις από τις επιφυλάξεις ή τις έντονες αμφιθυμίες της συναδέλφου του απέναντι σε πρακτικές της γυναικείας άθλησης και των σπορ, που δυνάμει απειλούν τη θηλυκότητα αλλά και την ευπρέπεια των γυναικών των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων. Αντιθέτως, ένας βασικός λόγος που ο Γαβριηλίδης υπερασπίζεται τη γυναικεία άθληση, και ιδιαίτερα το ποδήλατο, είναι η ισχυρή *συμβολική* σημασία της υιοθέτησης της ανδρικής περιβολής η οποία υπογράμμιζε τη *θεμελιακή ανθρώπινη υπόσταση των γυναικών*: αποκαλύπτοντας, όπως γράφει χαρακτηριστικά, ότι και η γυναίκα είναι «ζώον δίπουν», το ποδήλατο θα οδηγούσε στην οριστική μεταβολή του γυναικείου ενδύματος, και «από ενδύματος τρελλής, ως έχει τώρα, διότι μαν ημέραν οι γυναικείοι καλλωπισμοί θα κατατεθούν εις τα ψυχολογικά Μουσεία [...], [θα μεταβληθεί] εις περιβολήν λογικού όντος»: *Αι γυναίκες*, Αθήνα 1921, σ. 36. Για την απάντηση της Παρρέν στις απόψεις του Γαβριηλίδη γενικότερα, βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, ό.π., σ. 239-240.

72. «Εντυπώσεις [ΣΤ']», *ΕφΚ* (28.4.1896), ό.π., σ. 1.

73. «Η πομπή των Παναθηναίων», *ΕφΚ* 19/868 (12.3.1906), σ. 2-3.

74. Στο ίδιο, σ. 2.

ελλειμματικής εκπροσώπησης του κάλλους στη διεθνή αθλητική διοργάνωση, η Παρρέν θα προτείνει την «ανάστασιν» της πομπής των Παναθηναίων. Αυτό είναι τώρα το προτεινόμενο εγχείρημα οικειοποίησης του συμβάντος από τις γυναίκες, και βέβαια από το έθνος, αφού θα σφραγίσει αυτό το γεγονός με μια γνήσια ελληνική εορτή «ωραιότητας»: ικανός αριθμός παρθένων «από τας πλέον ωραίας και ευσταλείς», με αρχαία περιβολή και φέροντας κάνιστρα με άνθη, θα κοσμούν με την παρουσία τους την τελετή της απονομής των βραβείων, για να συνοδεύσουν αμέσως μετά τους νικητές και τα πλήθη σε ιερό προσκύνημα στον Παρθενώνα. Η Παρρέν, επινοώντας εδώ μια κορυφαία *συμβολική τελετουργία* της εθνικής αθλητικής-αγωνιστικής «παράδοσης», θα περιγράψει σε όλη της τη μεγαλοπρέπεια την ανασύσταση των Παναθηναίων, ικανών να διατρανώσουν επιπλέον την αναγκαιότητα για τη μόνιμη τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στην κλασική γη που τους γέννησε. Η συμβολική *αυτάρκεια* αυτής της κλασικής γης επανέρχεται στο προσκήνιο: γιατί οι ξένοι «δεν έχουν ούτε Ακρόπολιν, ούτε Παρθενώνα, ούτε Στάδια μαρμαρωμένα, ούτε παρελθόν ωραιότητας και αρμονίας ως το ιδικόν μας, ούτε ουρανόν, ο οποίος να είχε στεγάσει άλλοτε τοιαύτας ιεράς και θείας συνοδείας».⁷⁵

Η άλλη όψη της εθνικής αθλητικής-αγωνιστικής παράδοσης είναι τα αγωνίσματα, «αρχαία» και νεωτερικά, που αρμόζουν στις ιδιότητες και τα πεπρωμένα ενός έθνους-«μαχητού», ενός λαού-«αγωνιστού». Είδαμε ότι ο ρόλος αυτός μπορεί να αποδίδεται σε οποιοδήποτε αγώνισμα (π.χ. αναρρίχηση επί κάλω ή μαραθώνιος ποδηλάτου), ανεξάρτητα αν αυτό μπορεί να συνδεθεί κατά τρόπο άμεσο με τις πολεμικές δεξιότητες και αρετές. Κι αυτή την όψη της αθλητικής παράδοσης του έθνους δεν είναι το είδος των αγωνισμάτων που τη συγκροτεί, αλλά το νόημα που τους αποδίδεται, ως κορυφαίων εκφράσεων των κληρονομημένων από πατέρες και προπάτορες έξεων της μάχης και της αναμέτρησης. Στην πραγματικότητα, στο παράδειγμα λόγου που εξετάζουμε οι επικλήσεις στις αγωνιστικές αξίες και στις αρετές της αναμέτρησης δεν προϋποθέτουν την *αυτονόμηση* των φιλελεύθερων αξιών της «ευγενούς άμιλλας» και των ίσων ευκαιριών, αλλά οι επικλήσεις αυτές υπάγονται σταθερά σε- και διαμεσολαβούνται από το παρελθόν, και το μέλλον βέβαια, ενός έθνους «προωρισμένου» ν' αναμετράται με τους εχθρούς του, «εάν θέλη να ζήση». Η προβολή της μέλλουσας πολεμικής αναμέτρησης με τους εχθρούς στην παρούσα ειρηνική αναμέτρηση με τους «ξένους» συναθλητές δεν είναι απλώς διάχυτη· ενίοτε διατυπώνεται ρητά: «και ούτω εκ μιας νίκης ειρηνικής δύο ανδρών επί ειρηνικού εδάφους αναθρόσκει μια ιδέα, εν όνειρον, μια ελπίς νικών μεγάλων, ων τόσον διψώμεν όλοι ημείς, οι εις αλλεπαλλήλους ηρωϊκάς νίκας οφείλοντες την ύπαρξίν μας».⁷⁶

Δεν θα χρειαζόταν βέβαια η ιδιαίτερα κρίσιμη εθνικά συγκυρία του 1896 για να υπαχθεί η δημιουργία εύρωστων σωμάτων, γενναίων και «ανδροπρεπών» φρονημάτων και πειθαρχημένων πνευμάτων στην υπηρεσία πρωτίστως της Μεγάλης Ιδέας, του αλυτρωτισμού και της άμεσης πολεμικής εξόρμησης του έθνους. Αυτός όμως ο ιδιαίτερος συνδυασμός της εθνικής κρίσης με τη μεγάλη εορτή των σωμάτων και τον ελληνικό «θρίαμβο» σε αυτήν, ανατροφοδοτώντας τον εθνικισμό και τον αλυτρωτισμό με όλες αυτές τις επικλήσεις στη φυσική υπεροχή –βλέπε ικανότητα– της φυλής για κυριαρχία

75. «Και αι γυναίκες», *ΕφΚ* (5.3.1906), ό.π., σ. 3· «Η πομπή των Παναθηναίων», *ΕφΚ* (12.3.1906), ό.π.

76. «Εντυπώσεις [Δ']», *ΕφΚ* (14.4.1896), ό.π., σ. 4.

και επιβολή, ενίσχυε περαιτέρω τη «δίψα» της άμεσης αναμέτρησης, και την πολεμοχαρή διάθεση που καταλαμβάνει και την *Εφημερίδα των Κυριών* σε πείσμα των εκπολιτιστικών και ειρηνικών αξιών της γυναικείας «φύσης»: «Αληθώς, όταν σκέπτομαι ότι αυτή η άσκησις [της σκοποβολής] τόσων νέων ανδρών, ένα κυρίως σκοπόν έχει, εις έν αποβλέπει, εις την διά της σφαίρας φιλοδώρησιν του θανάτου προς δυστυχείς ανθρώπους, οίτινες έχουν απαράγραπτα επί της ζωής και της ευτυχίας δικαιώματα, σε βεβαιώ ότι εξανίσταμαι και ότι καταρώμαι το άδικον, το σκληρόν, του πολέμου έθιμον. Αλλ' αφ' ετέρου, όταν αναλογισθώ πόσων ιδικών μας η ζωή εθυσιάσθη αδίκως, πόσος πλούτος μας ανηρπάγη, πόση σιδηρά άλυσις κατηναλώθη εις δεσμά ελευθέρων αδελφών μας [...], ακριβώς διότι δεν είχομεν πάντοτε αρκετάς σφαίρας και αρκετά όπλα και αρκετούς γυμνασμένους άνδρας προς υπεράσπισίν μας, τότε γίνομαι φιλοπόλεμος, τότε νομίζω ότι όχι μόνον οι άνδρες, αλλά και ημείς αι γυναίκες πρέπει να επιδοθώμεν εις την σκοποβολήν».⁷⁷

Δίχως αμφιβολία, δεν χρειάζεται οι γυναίκες να επιδοθούν στη σκοποβολή για να ενσωματωθούν στα πεπρωμένα του έθνους-μαχητή και στο μεγάλο αθλητικό συμβάν που τα αναδεικνύει. Αρκεί που είναι αυτές οι οποίες με το αίμα τους ποτίζουν την εύρωστη σάρκα και κληροδοτούν το ανδρείο φρόνημα εκείνων που θα διακριθούν στο ευγενές «πεδίο της τιμής» όπως και στο πεδίο των μαχών. Ο λόγος της *Εφημερίδος των Κυριών* έχει αναδιατάξει τους όρους για να ενσωματωθούν οι γυναίκες στο μεγάλο συμβάν, και στο ίδιο το σώμα του έθνους. Ως μητέρες βρίσκονται εκεί, στις κατάμεστες κερκίδες του Σταδίου, για να αντήσουν τον «θρίαμβον», τον «μεγαλείτερον», που δικαιωματικά τους ανήκει. Βρίσκονται εξάλλου εκεί γενικότερα ως κοινό, όπως άλλωστε και ο «λαός», για να αναδείξουν με την παρουσία τους στην αφήγηση, όπως θα δούμε στην τελική ενότητα, τη σημασία του αθλητικού θεάματος ως *συμβολικής τελετουργίας εθνικής ενοποίησης*.

«Ημείς αι μη κατελθούσαι εις το πεδίο της τιμής ...

ήρομεν τον μεγαλείτερον θρίαμβον».

Το αθλητικό θέαμα ως συμβολική διαδικασία εθνικοποίησης

«Αι εν υπαίθρω θεαματικά έορταί, και μάλιστα αι αναγόμεναι προς την ρώμην και την ακμήν του σώματος» αποτελούν αυτονόητο στοιχείο της ελληνικής «ιδιοσυγκρασίας» που δεν χρειάζεται ορθολογική απόδειξη. Παρά ταύτα, δεν παύει να εξαίρεται η καταλυτική τους λειτουργία για την εγχάραξη του νεωτερικού ιδεώδους της άθλησης, που προετοιμάζει την αναγέννηση της φυλής και τη μέλλουσα εξόρμηση του έθνους, σε ευρύτερες συνειδήσεις, και κυρίως σε εκείνες των πλέον παραδοσιακών λαϊκών στρωμάτων: παραταγμένοι σε όλη την έκταση της διαδρομής του μαραθωνίου, οι χωρικοί με τις φουστάνες, αδιάφοροι μέχρι χθες για τον αθλητισμό, μία μόνο ιδέα είχαν, «πώς να μάθουν τα παιδιά των να τρέχουν [...], πώς να γείνουν παλληκάρια, ως οι νέοι εκείνοι οίτινες σχίζουν τον αέρα ως λευκά βέλη»· έτσι, «ανεπαισθήτως χωρίς θεωρίας και προ-

77. «Εντυπώσεις [Ε']», *ΕφΚ* (21.4.1896), ό.π., σ. 4.

τροπίας και πατριωτικές παραινήσεις» το ζήτημα της διάδοσης της σωματικής αγωγής «λύεται δι' όλες τας τάξεις και δι' αυτές έτι τας πλέον οπισθοδρομικάς, τας μη κατανοούσας την ανάγκην ταύτην και τα εξ αυτής απορρέοντα καλά».⁷⁸

Κύρια λοιπόν λειτουργία του αθλητικού θεάματος, η εκλαΐκευση του νεωτερικού αθλητικού ιδεώδους είναι ζήτημα «πατριωτικόν», τίθεται πρωτίστως στην υπηρεσία της εθνικής υπόθεσης· σχεδόν ταυτίζεται με αυτήν, μέσα από ένα λόγο που απορροφά οποιαδήποτε διάσταση ανάδειξης της *αυτόνομης ψυχαγωγικής* λειτουργίας του αθλητικού θεάματος, και της ίδιας της άθλησης ως ιδιαίτερης δραστηριότητας του ελεύθερου χρόνου και ως ξεχωριστού πεδίου της αστικής κοινωνικότητας. Ως ένα βαθμό, οι περιγραφές του θεάματος των Αγώνων αποτυπώνουν την ηδονή της θέασης εκείνου, ή μάλλον εκείνης, που αφηγείται, όπως και του κοινού: τις διακυμάνσεις των συναισθημάτων, την «αγωνία» του αποτελέσματος, την ψυχολογία ή και το πάθος του οπαδού, το «γούστο» της αναμέτρησης. Ωστόσο, τα συναισθήματα αυτά δεν κατορθώνουν να διαπεράσουν τον σκληρό πυρήνα της υπαγωγής του αθλητικού ιδεώδους στα εθνικιστικά-«ευγονιστικά» προτάγματα και να αποκτήσουν αυτόνομη υπόσταση στο λόγο του περιοδικού. Στο ίδιο πλαίσιο, άλλωστε, διασαλεύεται η αυτονομία του αθλητικού θεάματος ως *λαϊκού* θεάματος. Η ενεργητική παρουσία του λαϊκού κοινού χειραγωγείται πλήρως από την εθνικιστική ρητορεία, καθώς μετατρέπεται σε εξιδανικευμένες ρομαντικές εικόνες ταύτισης του λαού με το έθνος, που ακυρώνουν κάθε ίχνος αυτονομίας αυτής της παρουσίας. Μετά τους «γραφικούς» χωρικούς του Μαρθώνα, αντικείμενο οικειοποίησης θα γίνει ανάλογα, κι ακόμα πιο έντονα, το πλήθος των «ανθρώπων του λαού» που από νωρίς το πρωί κατέκλυζαν το λόφο του Αρδηττού, και που με τις ζωνχές τους αντιδράσεις ρύθμιζαν κι εκείνες των κερκίδων του Σταδίου. Το πολύχρωμο αυτό λαϊκό πλήθος θα μετατραπεί εις «φωνήν εξ ενός στήθους», του ενός και μοναδικού έθνους-θεατή· και με τη διαμεσολάβηση των θρησκευτικών μεταφορών, θα «παγώσει» στη θέση του συμβόλου: «όλοι αυτοί οι άνθρωποι, θαυμασίως περιβαλλόμενοι υπό του σαπφειροχρόου ορίζοντος, ωμοιάζον προς όντα εναέρια, ακίνητα εν τη θρησκευτική της προσδοκίας σιγή, ωσεί κεφαλαί αγγέλων εξ εκείνων, ας οι ζωγράφοι της Δύσεως θέτουσιν εις τας εικόνας των πλεούσας εις το μέσον των νεφών. Και τάσσονται αι κεφαλαί εκείναι κλιμακηδόν, αι μεν υπέρ τας δε, ολονέν υψούμεναι προς τα άνω, ολονέν εξιδανικευόμεναι [...], αποτελούσαι εικόνα ιδεώδους κάλλους, γιγάντειον εξ ανθρωπίνης μάξης σύμπλεγμα, [...], το οποίον εν τη θρησκευτική προσηλώσει του εφαινέτο αντλούν δυνάμεις, ίνα αναπέμψη ουρανομήκεις επευφημίας και ζητωκραυγάς υπέρ των νικητών».⁷⁹

Στο Στάδιο λοιπόν, τη «νέαν κολυμβήθραν πίστεως» όπου το έθνος αναβαπτίσθηκε για να ξαναγεννηθεί, δεν επήλθε μόνο η κάθαρση από ό,τι ξένο· εκεί κυρίως ξεπλύθηκαν όλες οι διαφορές που θα μπορούσαν να διχάσουν εσωτερικά την εθνική κοινότητα, για να επιτευχθεί το μέγιστο της εθνικής ομοψυχίας «αδιακρίτως πλούτου και κοινωνικών τάξε-

78. «Εντυπώσεις [Α']», *ΕφΚ* (24.3.1896), ό.π., σ. 3.

79. «Εντυπώσεις εκ των Ολυμπιακών Αγώνων [Γ']», *ΕφΚ* 10/438 (7.4.1896), σ. 2. Όπως επισημαίνει η Χρ. Κουλούρη (*Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 112) για τους Αγώνες του 1896: «Από τις σύγχρονες περιγραφές προκύπτει ότι το κίνητρο του “θεάσθαι” δεν συνδεόταν με τον αθλητισμό καθαυτόν αλλά με το εθνικό συναίσθημα».

ων». Σε βάρος κάθε επίκλησης στο διεθνισμό της ολυμπιακής ιδέας (ιδιαίτερα σπάνιας το 1896), η θέαση των ολυμπιακών διοργανώσεων περιγράφεται ως κορυφαία διαδικασία συμφιλίωσης και ομοψυχίας στο εσωτερικό του έθνους, με κεντρικό σύμβολο τον βασιλικό θεσμό.⁸⁰ Η βασιλική εξουσία αποθεώνεται, καθώς άλλωστε αναβαπτίζεται κι αυτή στην «κολυμβήθρα» της νέας θρησκείας του αγωνιστικού αθλητισμού, και, εμμέσως, των φιλελεύθερων αξιών του. «Εις το Στάδιον τούτο της τιμής και της δόξης» τίποτα δεν συμβολίζει πιο υποδειγματικά τη διαδικασία εθνικής ομογενοποίησης όσο τούτη η εικόνα ελεύθερης συνανάμιξης και «αδελφοποιήσεως» μεταξύ των αθλητών και των βασιλικών υιών: καθώς οι τελευταίοι βρίσκονται στο πλευρό των πρώτων, για να προσφέρουν τις ηγεμονικές οργανωτικές τους ικανότητες αλλά και την ηγεμονική τους επιβήρυξη, οι αθλητές «ως αδελφοί προς αδελφόν, ως οικείοι προς οικείον» συνομιλούσαν μαζί τους, «και ως ίσοι προς ίσον [...] διεξεδίδουν το δίκαιόν των, άνευ ουδεμιάς τηρήσεως τύπων, παρέχοντες εικόνα μοναδικήν εις τα ηγεμονικά του κόσμου χρονικά!».⁸¹ Σε αυτή τη μάλλον εξαιρετική, και όχι χωρίς κάποια δόση πατερναλισμού, επίκληση του φιλελεύθερου ήθους που απελευθερώνει η αγωνιστική άθληση, το ήθος αυτό έχει ουσιαστικά μετατοπιστεί από τον ίδιο το στίβο στην τελετουργία του θεάματος ως διαδικασίας εθνικής ενοποίησης, και ιδιαίτερα «αδελφοποιήσεως» του λαού με το στέμμα.

Απόληξη και απόγειο της ενοποιητικής λειτουργίας του αθλητικού θεάματος, όπως πολλαπλά αναπαριστάται εδώ, είναι βέβαια η εξαιρετική, η χωρίς προηγούμενο αφύπνιση του αισθήματος του συνανήκειν στην κοινότητα: την εθνική κοινότητα, εννοείται. Τεκμήριο υπαρκτών όψεων της συγκυρίας, αλλά και εικόνα διαμεσολαβημένη από την εθνικιστική ιδεολογία, αυτή η διάσταση *ανατροπής* στη «νυσταλέα» ρουτίνα και κοινοτοπία του εθνικού βίου, όπως και στην καθημερινότητα της πρωτεύουσας, προβάλλει έντονα στο λόγο της Παρρέν για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 αλλά και για τη Μεσολυμπιάδα του 1906.⁸² «Ναι, φίλη μου», έγραφε η Παρρέν στην «Παρισινήν» το 1896, «οι Ολυμπιακοί Αγώνες αφύπνισαν το αίσθημα αυτό το νυσταλέον, το οποίον οι διδάσκαλοί μας τόσον άτεχνα προσπαθούν να μας διδάξουν με την Γραμματικήν και το Συντακτικόν εις τα σχολικά εδώλια. Η φιλοπατρία δι' ανθρώπους, ως ημείς, οι οποίοι ούτε πολέμους είδομεν, ούτε ειρηνικά καν τρόπαια ανηγείραμεν που έτι, οι οποίοι από

80. Βλ. ιδιαίτερα την τελετή έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 στο «Εντυπώσεις [Γ']», *ΕφΚ* (7.4.1896), ό.π., σ. 2-3. Ας σημειωθεί εδώ ότι το κείμενο που δίνει τη μεγαλύτερη έμφαση στο διεθνισμό του ολυμπισμού, πάντα όμως ως επίτευγμα του «προγονικού» πνεύματος που δημιούργησε την ολυμπιακή ιδέα, ανήκει σε συνεργάτιδα του περιοδικού: Μαρία Δέλβου, «Ζώσα εικόν», *ΕφΚ* 10/438 (7.4.1896), σ. 5-6.

81. «Η Ελλάς εν τη δόξη της», *ΕφΚ* (17.3.1896), ό.π., σ. 2. Η συγκεκριμένη εικόνα αφορά τους Πανελληνίους Αγώνες, αλλά οι νύξεις στη μοναρχική εξουσία (όπως αυτή ενσαρκώνεται προπάντων στο πρόσωπο του διαδόχου Κωνσταντίνου) ως κορυφαίο σύμβολο της διαδικασίας εθνικής ενοποίησης, και βέβαια της μέλλουσας εξόρμησης του έθνους, είναι διάχυτη στην αφήγηση. Είναι ενδιαφέρον ότι και στην αφήγηση της Μεσολυμπιάδας οι σπάνιες αναφορές στο φιλελεύθερο πνεύμα του αθλητισμού γίνονται για να επιβραβεύσουν το «δημοκρατικό» ήθος των σύγχρονων εστεμμένων που εμφανίζονται στο Στάδιο με απλή περιβολή, χωρίς άλλο διακριτικό γνώρισμα της εξουσίας τους εκτός από μια «λωρίδα πορφύρας», σκορπώντας γύρω τους «τα ακτινοβόλα μειδιάματα της αγάπης και της αγαθότητος»: «Από το στάδιον», *ΕφΚ* (16.4.1906), ό.π., σ. 1-2.

82. Βλ. την αφήγηση για το καθημερινό πυκνό πρόγραμμα των Αθηναίων τις ημέρες των Αγώνων, οι οποίες μετέβαλλαν ευχάριστα τις συνήθειες των πολιτών, γεμίζοντάς τους ενέργεια: «Από τους Αγώνας», στο *ίδιο*, σ. 4-5.

της νηπιακής κοίτης μας συνειθίζομεν να θαυμάζωμεν πρώτον την ξένην παιδαγωγόν [...] είναι θεωρία τις, την οποίαν ο εγκέφαλος αποδέχεται, αλλ' η οποία σπανιώτατα κατέρχεται χαμηλότερα, και σπανίως φθάνει και μέχρι της καρδιάς». ⁸³ Κατορθώνοντας λοιπόν ό,τι δεν έχει κατορθώσει επαρκώς ο σχολικός μηχανισμός, εξαλείφοντας επιπλέον τις συνέπειες της «ξеноμανίας», η μεγάλη «εορτή των σωμάτων» ανασυγκροτείται εδώ ως κατεξοχήν μαζική διαδικασία εθνικοποίησης· μέτρο της, η ανάφλεξη της «καρδιάς» του γυναικείου κοινού, ιδιαίτερα των κυριών της καλής κοινωνίας, ανεπαρκέστερα «εθνικοποιημένων», όπως παρουσιάζονται από την Παρρέν: πιο ψυχρές και αδιάφορες προς το αίσθημα αυτό λόγω αγωγής, πιο εγωπαθείς και κυρίως πιο «ξеноμανείς», τώρα ενσωματώνονται πλήρως στον γενικό πατριωτικό ενθουσιασμό του πλήθους· είναι αυτές οι καθωσπρέπει και καλομαθημένες κυρίες και δεσποινίδες, που υπό καταρρακτώδη βροχή κατά την τελετή του «στεφανώματος» το 1896 αρνήθηκαν να «τραπούν εις φυγήν» αλλά, συμμεριζόμενες τα ίδια ακριβώς συναισθήματα με όλο τον κόσμο, έμειναν στη θέση τους, αψηφώντας την ταλαιπωρία, υπερβαίνοντας εντέλει τον ίδιο τον υπερπροστατευμένο εαυτό τους· «πού ευρέθη όλος αυτός ο ηρωϊσμός, όλη αυτή η αυταπάρνησις του φύλου μας;» αναρωτιόταν η διευθύντρια της *Εφημερίδος των Κυριών*. ⁸⁴

Η απάντηση θα προκύψει αβίαστα στο πλαίσιο όλων αυτών των συμβολισμών και των μεταφορών με τις οποίες η εθνικιστική ιδεολογία επενδύει την αφήγηση του μεγάλου αθλητικού γεγονότος και θεάματος ως εξαιρετικής εμπειρίας μέθεξης στα συλλογικά αισθήματα και στα συλλογικά πεπρωμένα. Στην «κολυμβήθραν» του Σταδίου, όπου αναβαπτίσθηκε η φυλή και το έθνος σε μια νέα ζωή και σε μια νέα «πίστιν»· εκεί όπου για πρώτη φορά «απεκαλύφθη» το «μυστήριον του μεγαλείου» των προγόνων και τελέσθηκε η ένωση μαζί τους, συνδέοντας «αδιαρρήκτως το μέγα παρελθόν προς το εγκαινιάζόμενον μέγα μέλλον»· εκεί, όλες και όλοι μεταμορφώθηκαν σε «γίγαντες», αιχμαλωτίζοντας κάτι από το ίδιο το ρωμαλέο σώμα και την «ανδρική» ψυχή των αθλητών. Η τελετουργία της μέθεξης στο συμβάν, η ενοποιητική λειτουργία του θεάματος θα κορυφωθούν με αυτή την εικόνα *μετάγγισης δύναμης από τα σώματα των αθλητών σε εκείνα των θεατών*: «Οι ασκηθέντες μυς των αθλητών μας, τα διά της γυμναστικής αναδειχθέντα υπέρροχα καθ' όλην την Ευρώπην σώματα [...] επλήρωσαν την ατμόσφαιραν από τόσον ηλεκτρισμόν, ώστε εκ της αντοχής εκείνων να μεταγισθή εις τας ιδικάς μας ψυχάς και εις τα ιδικά μας σώματα ο ανδρισμός, η προς την ιδίαν φυσικήν υπεροχήν αυτοπεποίθησις». ⁸⁵ Σε αυτήν όμως την καθολική μετάγγιση του «ανδρισμού», η συμμετοχή των γυναικών είχε μια διαφορετική σημασία, γιατί εκείνες έπαιρναν πίσω κάτι που είχαν οι ίδιες δώσει, κάτι που δικαιωματικά τους ανήκε, όπως και ο θρίαμβος της νίκης· μιας νίκης που δεν χρειαζόταν το στίβο για να κερδηθεί: «Ημείς οι γυναίκες, [...], ημείς αι μητέρες, αι διαπλάττουμεναι τα ωραία και πλαστικά αυτά των ανδρών σώματα, αι με το αίμα μας ποτίζουσαι τας ως εξ ελεφαντόδοντος τορνευτάς εκείνας σάρκας, αι εις τα τέκνα μας εμπνεύσασαι το βαθύ της φιλοπατρίας αίσθημα, δι' ου εθαυματούργησαν κατά τας ημέρας ταύτας, ημείς εξήλθομεν του Σταδίου την ημέραν εκείνην υπέρ πάντας

83. «Εντυπώσεις εκ των Ολυμπιακών Αγώνων [Ζ']», *ΕφΚ* 10/442 (5.5.1896), σ. 4.

84. Στο ίδιο.

85. «Εντυπώσεις [Δ']», *ΕφΚ* (14.4.1896), ό.π., σ. 2.

υπερήφανοι, υπέρ πάντας ευτυχείς. Ημείς αι μη κατελθούσαι εις το πεδίο της τιμής, ήραμεν τον μεγαλείτερον θρίαμβον, αφού εκινήσαμεν υπέρ των τέκνων μας τον θαυμασμόν του κόσμου».⁸⁶

Δημιουργοί και τροφοί της εύρωστης σάρκας και του ανδρείου φρονήματος, κυοφορούσες την καλή σπορά που θα δώσει τον γόνιμο καρπό του μέλλοντος, στην αφήγηση της *Εφημερίδος των Κυριών* του 1896 οι γυναίκες θα αντλήσουν εντέλει τον «μεγαλύτερον θρίαμβον» χωρίς να χρειαστεί να κατέλθουν οι ίδιες στο «πεδίο της τιμής»· χωρίς καν να χρειαστεί να δώσουν «σημεία ζωής και υπάρξεως» άλλα από την ίδια την ουσία του φύλου τους. Αυτή η ουσία, που αντικειμενοποιεί την ενοποίηση όλων των γυναικών σε έναν κοινό «προορισμό» ως μητέρων-παιδαγωγών του εθνικού σώματος, μετατρέπεται αίφνης σε επαρκή συνθήκη για την ενσωμάτωσή τους στο συμβάν, σε πλήρη συνάφεια με τα κυρίαρχα εθνικιστικά στερεότυπα. Η αυστηρά έμφυλη συγκρότηση της εθνικής ιδεολογίας προβάλλει ενισχυμένη, στο πλαίσιο όλου αυτού του λόγου που ανάγει τα κληρονομηθέντα ένστικτα της ελληνικής φυλής σε κύριο αγωγό, σε αποκλειστικό πρόνομο οικειοποίησης του διεθνούς αθλητικού συμβάντος, και εντέλει σε πρωτεύον στοιχείο ανακατασκευής της ίδιας της φαντασιακής κοινότητας του έθνους.

Συγχρόνως, ωστόσο, η *ιδιαίτερη* «αποστολή» των γυναικών-μητέρων στους κόλπους αυτής της κοινότητας αποκτούσε μια νέα δυναμική, μέσα από αυτή την καθοριστική σύζευξη του εθνικισμού και του αλτρωτισμού με τις ευγονιστικές αξίες, που συναρτά με αυτές τα «υψηλά» και «γενναία» φρονήματα, την ικανότητα του έθνους για ελευθερία και ακμή, βλέπε για επιβολή και κυριαρχία. Σε αυτό το βιολογίζον εθνικιστικό ιδεολογικό πλαίσιο, όπως το είδαμε μέσα από το παράδειγμα της *Εφημερίδος των Κυριών*, ενισχύεται και επαναπροσδιορίζεται ως ιδιαίτερο και σημαντικό ζήτημα η αναγκαιότητα διάδοσης της γυναικείας σωματικής αγωγής. Στο χώρο της εκπαίδευσης αλλά και στους κόλπους των γυμναστικών σωματείων, και με αυξανόμενη τη συμμετοχή των ίδιων των γυναικών, αναπτύσσεται ένα ρεύμα προώθησης και *κανονικοποίησης* της σωματικής άσκησης των κοριτσιών, βασικά των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, το οποίο, αν και είχε παλαιότερες βάσεις, μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 ανασυγκροτείται στη βάση *συστηματικού διαλόγου* γύρω από το είδος της σωματικής άσκησης που αρμόζει στην ευαίσθητη αναπαραγωγική λειτουργία των υποψήφίων μητέρων που θα εξασφαλίσουν τη μέλλουσα ακμή της φυλής και του έθνους. Παράλληλα όμως, στους αντίποδες αυτής της αντίληψης, οι γυναίκες αρχίζουν να συμμετέχουν σε ορισμένα ψυχαγωγικά νεωτερικά σπορ όπου μάλιστα η άθληση είναι μικτή, όπως το τένις και η ιππασία, καθώς και στη διοίκηση και την κοινωνική ζωή των σχετικών αθλητικών σωματείων, περιορισμένων βέβαια στα μέλη της ανώτερης αστικής τάξης και με κλειστή οικογενειοκρατική δομή που εξασφαλίζει και τη γυναικεία επιτήρηση.⁸⁷

86. Στο ίδιο.

87. Για την αρχόμενη στην καμπί του αιώνα συμμετοχή των γυναικών, και τους όρους αυτής της συμμετοχής, στα γυμναστικά και αθλητικά με ψυχαγωγικούς στόχους σωματεία, κυρίως στο Lawn Tennis Club, βλ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., passim, και της ίδιας, «Αθλητισμός και σπορ», ό.π.

Καταληκτήριες υποθέσεις

Ενισχύοντας αποφασιστικά την ανάδειξη των μητρικών ρόλων ως πρωταρχικών παραγόντων της φυσικής ευρωστίας και υπεροχής της φυλής όπως και της προαναγγελθείσης εξόρμησης και ακμής του έθνους, η σύζευξη του εθνικισμού με τα ευγονιστικά προτάγματα επέτρεπε στον κύκλο των γυναικών της *Εφημερίδος των Κυριών* να ενισχύσουν το επιχείρημα της «πατριωτικής μητρότητας» (όπως εκ των υστέρων αποκλήθηκε). Το επιχείρημα αυτό αποτέλεσε, όπως είδαμε, το κύριο νομιμοποιητικό υπόβαθρο της νέας και πλούσιας συλλογικής δράσης που αναπτύσσουν οι γυναίκες της τάξης τους στον δημόσιο χώρο από τον πόλεμο του 1897 και εξής, και που στάθηκε το κύριο στοιχείο της γυναικείας εκδοχής του πολίτη, όπως, μέσα από την ανάλυση αυτής της δράσης, την επεξεργαζόταν η διευθύντρια του περιοδικού. Στη συγκυρία λοιπόν των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 και στο φόντο της διαφαινόμενης εθνικής κρίσης, το ιδεολογικό πλαίσιο που αναλύσαμε, με το οποίο η *Εφημερίς των Κυριών* επενδύει το ολυμπιακό συμβάν, στάθηκε πιστεύω μια αποφασιστική στιγμή στη διαδικασία συγκρότησης του παραπάνω επιχειρήματος. Το επιχείρημα ενισχύθηκε βέβαια περαιτέρω με τη μαζική συλλογική γυναικεία κινητοποίηση κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο, κι ακόμα πιο πολύ με την ήττα και τον επακόλουθο ισχυρό κλονισμό των κυρίαρχων εθνικιστικών ιδεολογημάτων. Στις ρωγμές που δημιουργούσε ο κλονισμός αυτός, στο πλαίσιο των αισθημάτων ταπείνωσης αλλά και των επιταγών για νέα δράση, για έναν «ανανεωμένο εθνισμό» που θα υπερέβαινε τις εκφυλισμένες όψεις του ρομαντικού μεγαλοϊδεατισμού, οι γυναίκες, έχοντας ήδη με την πατριωτική τους κινητοποίηση διαψεύσει το μύθο της αδυναμίας του φύλου τους, μπορούσαν να επαναπροσδιορίσουν τις ανάγκες του έθνους και τα ενισχυμένα τους καθήκοντα μέσα σε αυτές: σε εκείνες έπεφτε πρωτίστως ο κλήρος της επανενεργοποίησης του έθνους, εκείνες όφειλαν να πλάσουν τις επερχόμενες γενιές με τη ζωτική δύναμη του «ελληνισμού».⁸⁸

Σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο της ενισχυμένης αναγεννητικής αποστολής των γυναικών απέναντι στο έθνος και την κοινωνία θα πρέπει να ενταχθεί η μελέτη του λόγου που αρθρώνει η *Εφημερίς των Κυριών* και η διευθύντριά της μετά την κρίσιμη καμπή του 1896/1897 γύρω από τη γυναικεία σωματική αγωγή, όπως άλλωστε και η μελέτη πρωτοβουλιών που παίρνουν οι γυναίκες στον τομέα αυτό, καλύπτοντας κενά της κρατικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Η ίδρυση Σχολής Γυμναστριών από την Ένωση των Ελληνίδων το 1897 είναι η σημαντικότερη από αυτές.⁸⁹ Χαιρετίζοντας την πρωτοβουλία αυτή, η

88. Avdela/Psarra, «Engendering “Greekness”», ό.π.

89. Μια από τις πρώτες ενέργειες της μεταπολεμικής δράσης της Ενώσεως των Ελληνίδων ήταν να αναλάβει, συνεχίζοντας παλαιότερη πρωτοβουλία του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου, τη μόρφωση επαγγελματιών γυμναστριών για τις ανάγκες της γυναικείας εκπαίδευσης, οι οποίες δεν καλύπτονταν αφού το κράτος διατηρούσε μόνο Σχολή Γυμναστών. Έτσι τον Σεπτέμβριο του 1897 το Εκπαιδευτικό Τμήμα της Ενώσεως ίδρυσε Σχολή Γυμναστριών μονοετούς φοίτησης, με μαθήτριες δασκάλες ή υποψήφιες δασκάλες, την οποία ήρθε εκ των υστέρων να επισημοποιήσει η πολιτεία αναλαμβάνοντας τη διενέργεια των απολυτήριων εξετάσεων. Η σταθερή όμως και επιτυχής λειτουργία της Σχολής οφείλει πολλά στη συνεργασία της Ενώσεως με το χώρο των αθλητικών συσσωματώσεων, συγκεκριμένα με τον Εθνικό Γυμναστικό Σύλλογο. Βλ. την πυκνή ενημέρωση της *Εφημερίδος των Κυριών* για τη δράση του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως: ιδιαίτερα, για την ίδρυσή της και την έναρξη της συνεργασίας με τον ΕΓΣ το 1901, βλ. αντίστοιχα: «Αι γυμνά-

Παρρέν θα δώσει την κύρια νομιμοποίηση, συνδέοντάς την ευθέως με τον πόλεμο του '97, που τόσο δραματικά είχε διαψεύσει τις θριαμβολογίες του περιοδικού ένα χρόνο πριν: ο πόλεμος αποδείκνυε τώρα περίτρανα την ανεπάρκεια της σύγχρονης γενιάς των ανδρών, κυρίως των πόλεων, των οποίων το σώμα «τρυφηλόν, μαλθακόν, σχεδόν εκφυλισμένον» υποθάλλει την ηθική ασθενικότητα και ψυχική αδυναμία· κι αυτή «την τρυφηλότητα και μαλθακότητα και την προς βίον ήσυχον και αναπαυτικόν ιδιαιτέραν κλίσιν των», τα σώματα αυτά την «κληρονομούν» βεβαίως από τις μητέρες.⁹⁰ Την αναμόρφωση αυτής της σύγχρονης «μαλθακής» και «εκφυλισμένης» γενιάς των ανδρών υποσχόταν λοιπόν η Σχολή Γυμναστριών, συμβάλλοντας στη διάπλαση μητέρων με ασκημένα και δυνατά σώματα «μέσα εις τα οποία ο χυμός της νεότητος και της ζωής δεν ημπορεί να κυκλοφορεί παρά γενναίος και πλούσιος και όχι εξητλημένος και ασθενικός και λιπόψυχος, δημιουργών ανανδρίας και ταπεινότητας».⁹¹ Στις σχετικές αναφορές της Παρρέν είναι χαρακτηριστική αυτή η αντιστροφή που αποδίδει τις δυναμικές εικόνες της σωματικής και ψυχικής ευρωστίας στα αθλούμενα σώματα των μαθητριών της Σχολής, των «μικρών εκείνων ταγμάτων των γυναικών της αύριον», σε αντίθεση προς τη γενιά «τη γαντοφορεμένη, την εύθραυστον, την αναμικτήν» των ανδρών της σύγχρονης βιομηχανικής εποχής. Υπογραμμίζοντας το ιδεώδες της «πατριωτικής μητρότητας», το όλο επιχείρημα μπορούσε ταυτόχρονα να επικαλείται την ισότητα: «Τώρα όπου τας ανδρικές χείρας αντικατέστησεν ο ατμός και ο ηλεκτρισμός [...], όπου η τύχη των πολέμων κρίνεται από την στρατηγικήν ευφυΐαν, τον τέλειον οπλισμόν και το ηθικόν σθένος των μαχητών μάλλον, παρά την αντοχήν των, τώρα άνδρες και γυναίκες εισέρχονται εις την ζωήν με τας autas ανάγκας και τα αυτά δικαιώματα φυσικής και πνευματικής αναπτύξεως».⁹²

Αναπαράγοντας κυρίως επιχειρήματα υπέρ της γυναικείας σωματικής άσκησης, συγχρόνως όμως διαφοροποιούμενη από αυτά, η *Εφημερίς των Κυριών* θα εξακολουθεί να διεκδικεί την πρόσβαση των γυναικών στη φυσική αγωγή και σε ορισμένες τουλάχιστον αθλητικές ασκήσεις, μέσα από έναν διπλό λόγο που διατηρεί σταθερά την ένταση μεταξύ ισότητας και διαφοράς, μεταξύ των κοινών σε άνδρες και γυναίκες δικαιωμάτων στη φυσική ανάπτυξη και των ιδιαίτερων γυναικείων καθηκόντων απέναντι στη φυλή και το έθνος. Ο διπλός αυτός λόγος και οι συνέπειές του αποτυπώνονται πιστεύω χαρακτηριστικά –το επισημάνω ήδη– στον τρόπο που η Παρρέν υπερασπίζεται το εξαιρετικό συμβάν της γυμναστικής επίδειξης των Δανίδων στη Μεσολυμπιάδα του 1906. Αποδίδοντας στην άθληση μια ισχυρή συμβολικά απελευθερωτική σημασία, χαιρετίζει τη μεταμόρφωση των γυναικών από «μέλη αδύνατα της ανθρωπίνης οικογενείας» κι από «ασθενείς φύλακες του αδύτου των εστιών» σε «τολμηρά εμπροσθοφυλακή του μέλλοντος»· αν όμως σήμερα οι γυναίκες «κατήλθον εις τα παλαιόστρας και εξήτησαν από τας ασκήσεις των μυών και από τας παιδιάς των κορυμών και των αλτήρων την δύναμιν, την οποίαν επί τόσους αιώνας ενόμιζαν ότι ταις είχαν αρνηθή η φύσις», είναι γιατί συνειδη-

στριαί της Ενώσεως Ελληνίδων», *ΕφΚ* 12/535 (7.6.1898), σ. 6, και «Αι εξετάσεις της γυμναστικής του Παιδαγωγικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων», *ΕφΚ* 15/665 (20.5.1901), σ. 7-8.

90. «Αι γυμνάστριαί της Ενώσεως», *ΕφΚ* (7.6.1898), ό.π.

91. «Αι εξετάσεις της γυμναστικής», *ΕφΚ* (20.5.1901), ό.π.

92. «Διατί όχι αι γυναίκες;», *ΕφΚ* 15/705 (27.4.1902), σ. 2.

τοποίησαν όχι τα δικαιώματα αλλά τα καθήκοντά τους: «σήμερον η επιστήμη και η αλήθεια απεκάλυψαν εις αυτάς, ότι δεν έχουν το δικαίωμα να είναι ασθενείς και αδύνατοι, διότι η αδυναμία των αυτή επιφέρει την εξάντλησιν και τον εκφυλισμόν των γενεών, την κατάρπτωσιν και την οπισθοδρόμησιν αυτής της ανθρωπότητας».⁹³

Με τη μεσολάβηση των προταγμάτων της ευγονικής, η κυρίαρχη εντέλει νομομοποίηση στο όνομα του ιδεώδους της «πατριωτικής μητρότητας» τροφοδοτούσε την επιφυλακτικότητα απέναντι στον γυναικείο αθλητισμό που διατρέχει το λόγο του περιοδικού: την ίδια στιγμή που υπερασπιζόταν τη σωματική αγωγή ως προϋπόθεση εκπλήρωσης των μητρικών ρόλων, μπορούσε να καταδικάζει τις υπερβολικά κοπιώδεις ασκήσεις για τις καταστροφικές τους συνέπειες στην αναπαραγωγική ικανότητα των γυναικών και συνακόλουθα στη ζωτική δύναμη της φυλής. Αυτή η προνομιακή σχέση της σωματικής αγωγής και άθλησης των γυναικών με τα ιδιαίτερα συλλογικά τους καθήκοντα προς το έθνος ή την ανθρωπότητα δεν συντηρούσε μόνο το ιδεολόγημα της γυναικείας «φύσης» ως ρυθμιστικού παράγοντα της αποδεκτής για τις γυναίκες σωματικής άσκησης· έμοιαζε να δυσχεραίνει αποφασιστικά, τουλάχιστον στο λόγο της Παρρέν, την αναγνώριση και συνακόλουθα την υπεράσπιση για λογαριασμό των γυναικών τόσο της κοινωνικοποιητικής σημασίας των ατομικιστικών αγωνιστικών αξιών όσο, βέβαια, και του ψυχαγωγικού χαρακτήρα της άθλησης ως ξεχωριστής και ελεύθερης δραστηριότητας τηςσχόλης. Πώς αλλιώς παρά ως έκφραση αυτής της δυσχέρειας να ερμηνευτεί, στους αντίποδες της θριαμβολογίας για τις δανίδες γυμνάστριες, η πλήρης σιωπή της Παρρέν το 1906 για την πρώτη εμφάνιση Ελληνίδων σε ολυμπιακή διοργάνωση, στο αγώνισμα της αντισφαίρισης, όπου μάλιστα υπήρξαν και διακρίσεις;⁹⁴ Η ίδια δυσχέρεια επιτρέπει στην Παρρέν, εν αναμονή της Μεσολυμπιάδας, λίγο πριν θαυμάσει τις δανίδες γυμνάστριες, που εμφανίστηκαν «ισόπαλοι με τους άνδρες», «χωρίς ούτε η σεμνότης των, ούτε η ευπρέπεια και η χάρις των να μειωθή», να δηλώνει κατηγορηματικά: «Εκρηχύθην πάντοτε κατά των δημοσίων και θεαματικών, ούτως ειπείν, ασκήσεων των νέων κοριτσιών. Εάν αι νεάνιδες γυμνάζωνται, υπείκουσαι εις ένα φυσικόν νόμον υγείας και ακμής όχι μόνον του φύλου μας, αλλ' ολοκλήρου της φυλής, δεν υπάρχει όμως ο λόγος να κατέρχωνται εις τας δημοσίας παλαιόστρας και να επιδεικνύουν τας προόδους και τα επιτεύχια των εις τον αθλητισμόν».⁹⁵

Δίχως αμφιβολία, εκ των υστέρων και η Παρρέν μοιράστηκε με το κοινό την έντονη εντύπωση και αποδοχή που προξένησε το ιδιαίτερο και υψηλής αισθητικής στιλ σουηδικής γυμναστικής που παρουσίασαν οι Δανίδες,⁹⁶ απολύτως συμβατό άλλωστε με τα

93. «Αι γυναίκες εις τους αγώνας», *ΕφΚ* (9.4.1906), ό.π., σ. 2.

94. Τις τρεις πρώτες θέσεις του απλού γυναικών πήραν κατά σειρά η Εσμέ Σημηριώτου, η Σοφία Μαρίνου και η Ευφροσύνη Ν. Πασπάτη, ενώ δεύτερη και τρίτη θέση στο διπλό μικτό πήραν οι Σ. Μαρίνου και η Α. Μάτσα αντίστοιχα.

95. «Και αι γυναίκες;», *ΕφΚ* (5.3.1906), ό.π., σ. 1.

96. Σχετικά με τη δυναμική εκδοχή σουηδικής γυμναστικής που παρουσίασαν οι δανίδες γυμνάστριες στην Αθήνα το 1906 και δυο χρόνια αργότερα στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Λονδίνου, για την επιτυχία τους και στις δύο περιπτώσεις και τη συμβολή τους στην εξοικείωση του κοινού με την εικόνα της γυναίκας που αθλείται, βλ. ειδικά: Else Trangbæk, «Gender in modern society: Femininity, gymnastics and sport», *The International Journal of the History of Sport* 14/3 (Δεκ. 1997), σ. 136-148.

πρότυπά της για τη γυναικεία άσκηση, εξανεμίζοντας τις ισχυρές της αντιρρήσεις για «τας δημοσίας και θεαματικές» ασκήσεις των νεανίδων. Κατά πόσον οι αντιρρήσεις αυτές υποχώρησαν αισθητά στο εξής από το λόγο της Παρρέν, και μάλιστα όχι μόνο για τις επαγγελματίες γυμνάστριες; Ποια θα ήταν η στάση της αν αντί για τη σουηδική γυμναστική οι «λευκές παρθένοι του Βορρά» αγωνίζονταν στο μπάσκετ, το δημοφιλές ήδη τότε και ανερχόμενο σπορ των αμερικανικών κολεγίων θηλέων; Αφήνοντας στη μελλοντική έρευνα τις απαντήσεις, περιορίζομαι να επισημάνω εδώ αυτή τη δυσχέρεια, την έντονη αμφιθυμία της *Εφημερίδος των Κυριών* και της διευθύντριάς της απέναντι στην κουλτούρα των σπορ για τις γυναίκες και στις αγωνιστικές αναμετρήσεις ως μέρος αυτής της κουλτούρας. Αμφιθυμία που μπορεί να μην απορρέει αναγκαστικά δεν παύει όμως να τροφοδοτείται από αυτή την προνομακή ταύτιση της γυναικείας σωματικής άσκησης με την εκπλήρωση του μείζονος πατριωτικού μητρικού τους καθήκοντος. Η αμφιθυμία αυτή, που εντέλει συνδέεται με τη βαθύτερη ένταση ανάμεσα στον απελευθερωτικό λόγο της ισότητας και σε εκείνον της διαφορετικής γυναικείας «φύσης», καθίσταται ιδιαίτερα εμφανής στο λόγο της «αποστόλου» της «χειραφετήσεως». Μπορεί η μυθιστορηματική χειραφετημένη ηρωίδα της, η ωραία και κάθε άλλο παρά «ανδρογυναίκα» ελληνοαμερικανίδα νέα που παρακολουθεί τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896, να ποδηλατεί μανιωδώς και να προκαλεί τις «ανατολίτικες» ανδρικές προκαταλήψεις δηλώνοντας ότι θα ήθελε να αγωνιστεί ως ξιφομάχος· τούτο δεν εμποδίζει όμως τη δημιουργό της να εξανίσταται από τις στήλες του περιοδικού για την καινοτομία της Σχολής Γυμναστριών που από το 1903 διενεργεί δημόσια τις ετήσιες εξετάσεις των μαθητριών της: «ο πέπλος της αιδούς, [...] υπό τον οποίον άλλοτε εκρύπτετο η παρθενική καλλονή ως κάτι μυστηριώδες και ιερόν, σχίζεται εδώ δημοσία, προ των περιέργων και αυθαδών βλεμμάτων».⁹⁷ Πράγματι, ο πρώτος αυτός φεμινιστικός λόγος των κυριών δεν κρύβει έναν «βικτοριανό» πουριτανισμό απέναντι στη δυναμική που απελευθερώνει η δημόσια έκθεση των ασκούμενων σωμάτων των «καθωσπρέπει» νεανίδων, απειλώντας την έμφυτη γυναικεία σεμνότητα αλλά και τους κώδικες συμπεριφοράς της κοινωνικής τους τάξης. Συγχρόνως, δεν παύει να αντιτίθεται ρητά στην εικόνα της «ανδρογυναίκας», που πιο χαρακτηριστικό της έμβλημα είναι η ανδρική περιβολή την ώρα της άθλησης· «ας ελπίσωμεν και ας ευχηθώμεν να επέλθῃ η ισότης, αλλά να τηρηθῇ πάντοτε η ανομοιότης των δύο φύλων», έγραφε χαρακτηριστικά επ' αυτού η Παρρέν το 1898.⁹⁸ Η κοινωνικά κατασκευασμένη και επιβεβλημένη αντινομία ανάμεσα στη γυναικεία υπόσταση και τον αθλητισμό δύσκολα μπορούσε να «επιλυθεί» στο πλαίσιο αυτού του λόγου.

97. «Διατί τα κορίτσια;», *ΕφΚ* 17/791 (2.5.1904), σ. 2. Η ελληνοαμερικανίδα ηρωίδα της Παρρέν είναι από το μυθιστόρημά της *Η μάγισσα*, ό.π.

98. «Αι αδικούσαι και αι αδικούμεναι», *ΕφΚ* 12/552 (22.11.1898), σ. 3.

Η διεθνής διάσταση της προετοιμασίας για τη Μεσολυμπιάδα

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΙΤΡΟΕΦ

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες είναι γεγονός διεθνούς χαρακτήρα, γι' αυτό και η επιτυχία κάθε Ολυμπιάδας κρίνεται από τον αριθμό των χωρών και των διαγωνιζόμενων που θα καταφέρει να προσελκύσει. Αυτό είχε ιδιαίτερη σημασία τόσο κατά την πρώτη φάση της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων όσο και στην περίπτωση της Μεσολυμπιάδας του 1906. Οι Αγώνες αυτοί δεν έχαιραν της πλήρους υποστήριξης της νεοσύστατης τότε Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής (ΔΟΕ), καθώς ο επικεφαλής της, βαρόνος Pierre de Coubertin, ήταν αντίθετος με τη συγκεκριμένη Ολυμπιάδα φοβούμενος ότι αποτελούσε μέρος του σχεδίου της Ελλάδας να γίνει η μόνιμη χώρα διεξαγωγής των Ολυμπιακών. Παρ' όλα αυτά, όπως είναι γνωστό, η Μεσολυμπιάδα είχε τελικά μεγάλη επιτυχία και συνέβαλε στην ενδυνάμωση του ολυμπιακού κινήματος, το οποίο είχε κλονιστεί εξαιτίας του αρνητικού κλίματος που προκάλεσε η κακή οργάνωση της δεύτερης Ολυμπιάδας στο Παρίσι το 1900 και της τρίτης Ολυμπιάδας στο Σαιντ Λούις, το 1904.

Μέρος της επιτυχίας που γνώρισε η Μεσολυμπιάδα του 1906 οφείλεται στις προσπάθειες των διοργανωτών να συστήσουν σε πολλές χώρες ειδικές επιτροπές, οι οποίες με τις ενέργειές τους προσπάθησαν να εξασφαλίσουν τη μεγαλύτερη δυνατή συμμετοχή αθλητών, προπονητών και επισήμων στους Αγώνες. Χάρη ακριβώς στις συγκεκριμένες επιτροπές, οι οποίες συστάθηκαν στις σημαντικότερες μεγαλουπόλεις του κόσμου, τα διάφορα κράτη κατάφεραν να συντονίσουν τις προσπάθειές τους και να συμμετάσχουν στους Αγώνες που διεξήχθησαν στην Αθήνα. Οι φορείς αυτοί, γνωστοί στην Ελλάδα ως «επιτροπές εξωτερικού», συνεργάστηκαν σε διάφορα επίπεδα με την οργανωτική επιτροπή της Αθήνας προσπαθώντας να διαφημίσουν το ολυμπιακό κίνημα, να υπερβούν δυσχέρειες όπως η χρηματοδότηση και τα έξοδα μετακίνησης προς την Αθήνα και τελικά να αποκαταστήσουν το γόητρο που απέκτησαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες το 1896 και στη συνέχεια το έχασαν εξαιτίας της κακής διοργάνωσής τους στο Παρίσι και στο Σαιντ Λούις.

Η μελέτη του ρόλου αυτών των επιτροπών, που αποτέλεσαν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των διεθνών σχέσεων στα πρώτα βήματα του διεθνούς ολυμπιακού κινήματος, έχει διπλή σημασία για την ευρύτερη μελέτη της ιστορίας του κινήματος και, πιο συγκεκριμένα, των Αγώνων του 1906. Σε πρώτο επίπεδο αποκαλύπτεται η εντυπωσιακά ευρεία στήριξη που έλαβε διεθνώς η ελληνική πρωτοβουλία για τη διοργάνωση της Μεσολυμπιάδας. Δεύτερον, οι σχέσεις μεταξύ των επιτροπών και των διοργανωτών της Αθή-

νας δείχνουν το σθένος και την αποφασιστικότητα της Ελλάδας να διοργανώσει τη Μεσολυμπιάδα εξασφαλίζοντας τη μεγαλύτερη δυνατή διεθνή συμμετοχή. Στην πράξη, βέβαια, η σχέση μεταξύ των επιτροπών εξωτερικού και των διοργανωτών στην Αθήνα βασιζόταν σε μια δυναμική διαπραγματεύσεων και αμοιβαίων συμβιβασμών που αφορούσαν αρκετά θέματα. Τελικά όμως η επιτυχής επίλυση των μεταξύ τους διαφορών τονίζει ακόμη περισσότερο την αποφασιστικότητα τόσο της ελληνικής όσο και της διεθνούς αθλητικής κοινότητας να συμβάλουν στην επιτυχία του ολυμπιακού κινήματος, αλλά και την αφοσίωση της Ελλάδας στην ιδέα της διεθνοποίησης του θεσμού των Ολυμπιακών Αγώνων.

Με τη βοήθεια ποικίλων αρχειακών και δευτερευουσών πηγών, το παρόν άρθρο εξετάζει τη σχέση της Ελλάδας με τις επιτροπές εξωτερικού, όχι μόνο σε γενικό επίπεδο αλλά και σε ειδικότερο, εστιάζοντας περισσότερο στις ενέργειες των επιτροπών που συστάθηκαν στην Αίγυπτο και τις Ηνωμένες Πολιτείες.¹ Για το λόγο αυτόν, το άρθρο χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο, θα εξετάσουμε το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν οι επιτροπές ανά τον κόσμο και θα δείξουμε την έκταση της υποστήριξης που έλαβε διεθνώς η Μεσολυμπιάδα. Το δεύτερο μέρος θα εστιάσει στις ενέργειες μίας επιτροπής, αυτής που σχηματίστηκε από Έλληνες της διασποράς στην Αίγυπτο, και στις σχέσεις της επιτροπής με την Αθήνα προκειμένου να καταδειχθεί η υποστήριξη της Μεσολυμπιάδας από τους Έλληνες. Όπως είναι γνωστό, οι ελληνικές κοινότητες που εγκαταστάθηκαν στην Ανατολική Μεσόγειο, συμπεριλαμβανομένης της Αιγύπτου, διατηρούσαν πολύ στενούς δεσμούς με την πατρίδα και διαδραμάτισαν αποφασιστικό ρόλο στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Ελλάδα τις θεωρούσε προέκτασή της, όπως άλλωστε θεωρούσαν και αυτές τον εαυτό τους. Συνεπώς, η στάση τους απέναντι στη Μεσολυμπιάδα αντικατόπτριζε στην ουσία τις απόψεις της ελληνικής μεσοαστικής τάξης. Το τρίτο μέρος θα εξετάσει τις δραστηριότητες μιας από τις σημαντικότερες επιτροπές, αυτής που ιδρύθηκε στις ΗΠΑ, προκειμένου να μπορέσουμε να εκτιμήσουμε σε μεγαλύτερο βάθος τις απόψεις των Αμερικανών για τους Ολυμπιακούς και να αξιολογήσουμε την επιμέρους συμβολή τους στην επιτυχία της Μεσολυμπιάδας.

1. Ευχαριστώ την Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων και τη Διεθνή Ολυμπιακή Ακαδημία που μου επέτρεψαν την πρόσβαση στα αρχεία της ΕΟΑ, καθώς και την υπεύθυνη αρχείου Βασιλική Τζαχρήστα για τις πολύτιμες συμβουλές και τη βοήθειά της. Επίσης ευχαριστώ την Κατερίνα Τρίμη για τη βοήθειά της στη συγκέντρωση στοιχείων από τον ελληνικό Τύπο της Αιγύπτου.

ΟΙ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ: ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ, ΜΕΛΗ, ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

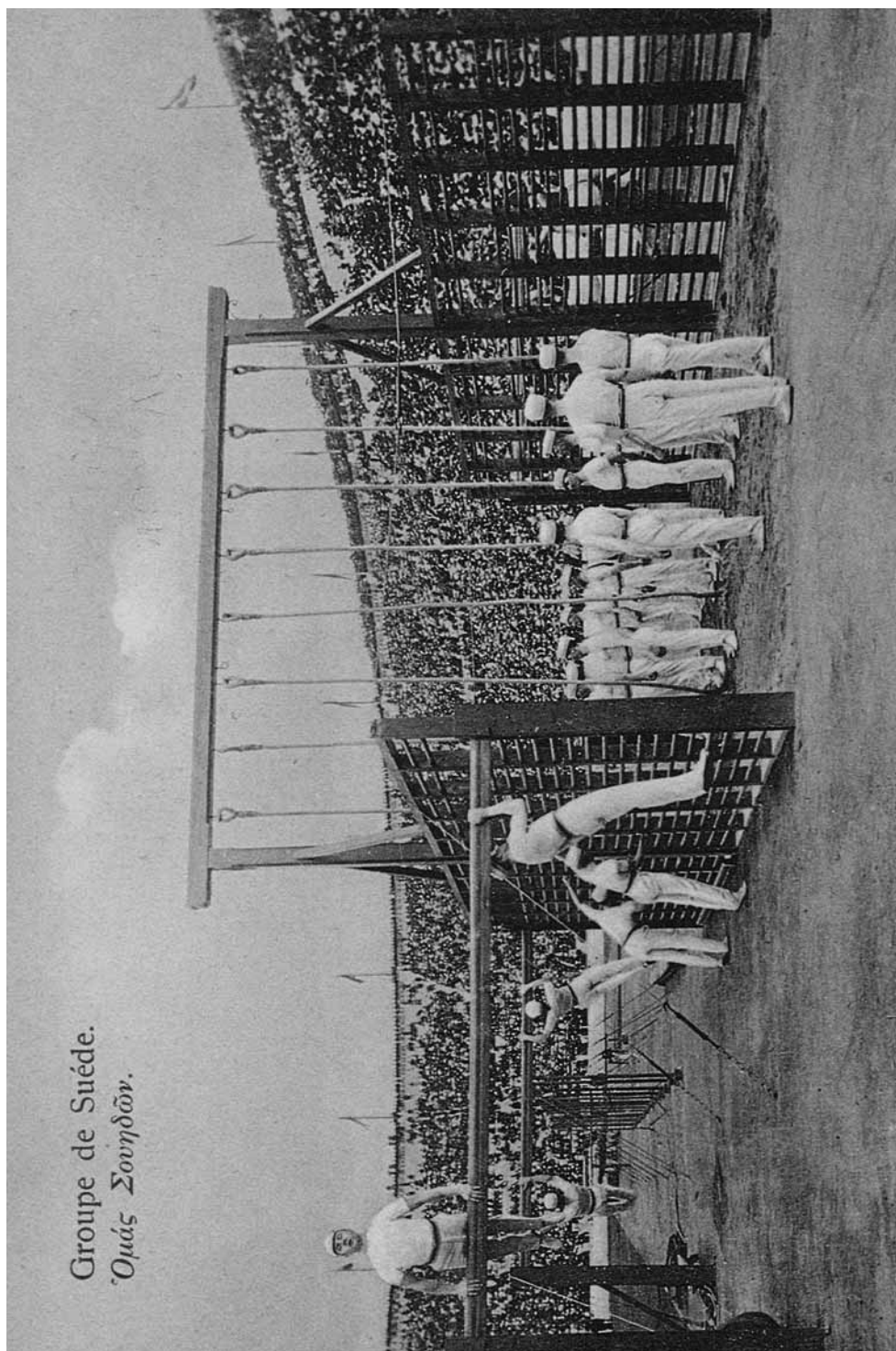
Το ολυμπιακό κίνημα ήταν ακόμη σε εμβρυακή μορφή και οι Εθνικές Ολυμπιακές Επιτροπές (ΕΟΕ) σε διαδικασία διαμόρφωσης. Για την ακρίβεια, οι ΕΟΕ (σε μερικές μόνο χώρες) κατάφεραν να αναπτυχθούν σε επαρκή βαθμό ώστε να είναι σε θέση να διοργανώσουν τις προετοιμασίες κάθε χώρας μόνο ελάχιστο χρόνο πριν από τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1908 στο Λονδίνο. Έτσι, σε κάθε χώρα, ιδρύθηκαν *ad hoc* προσωρινές επιτροπές με σκοπό να αναλάβουν την προετοιμασία για τους Αγώνες του 1906. Ο αυτόνομος χαρακτήρας των επιτροπών αυτών σε συνδυασμό με την έλλειψη ενθουσιασμού του Coubertin για τη Μεσολυμπιάδα ήταν ο λόγος για τον οποίο η ΔΟΕ, που είχε εγκρίνει το γεγονός, δεν συνέβαλε ιδιαίτερα στην προώθηση των Ολυμπιακών της Αθήνας. Κατά συνέπεια, οι επιτροπές επρόκειτο να διαδραματίσουν αποφασιστικό ρόλο στις προετοιμασίες.

Το ευρύ φάσμα των χωρών όπου ιδρύθηκαν επιτροπές αντικατοπτρίζει την έκταση της υποστήριξης που έλαβε διεθνώς η Μεσολυμπιάδα. Αρχικά, οι διοργανωτές της Αθήνας διατηρούσαν επιφυλάξεις όσον αφορά τη διεθνή ανταπόκριση κι έτσι εξέταζαν το ενδεχόμενο ίδρυσης επιτροπών στο εξωτερικό με προεδρεύοντες έλληνες προξένους.² Ωστόσο, σύντομα αποδείχτηκε ότι ηγετικές φυσιογνωμίες του αθλητισμού σε πολλές χώρες είχαν την προθυμία να αναλάβουν την καθοδήγηση των επιτροπών και του έργου τους. Όσον αφορά την Ευρώπη, επιτροπές ιδρύθηκαν στην Αυστροουγγαρία, το Βέλγιο, τη Βοημία, τη Βρετανία, τη Γαλλία, τη Γερμανία, τη Δανία, την Ελβετία, την Ισπανία, την Ιταλία, τη Νορβηγία, την Ουγγαρία, τη Ρουμανία, τη Σουηδία και τη Ρωσία. Στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, επιτροπές συστάθηκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες και την Κούβα, αλλά και σε μέρη πιο κοντά στην Ελλάδα όπως η Αίγυπτος και η Οθωμανική Αυτοκρατορία.³ Πολλές από αυτές τις χώρες είτε δεν είχαν επίσημη εθνική ολυμπιακή επιτροπή είτε είχαν νεοσύστατη επιτροπή. Για παράδειγμα, η Βρετανική και η Δανική Ολυμπιακή Επιτροπή σχηματίστηκαν το 1905, η Βελγική το 1906, η Φινλανδική σχηματίστηκε το 1907 και οι ολυμπιακές επιτροπές της Αυστρίας και της Ιταλίας το 1908. Σε άλλες χώρες, οι ολυμπιακές επιτροπές σχηματίστηκαν ακόμη αργότερα. Είναι προφανές ότι οι *ad hoc* επιτροπές επρόκειτο να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στους Ολυμπιακούς του 1906.

Επιπλέον, η σύσταση των επιτροπών, οι οποίες αποτελούνταν από επιφανείς προσωπικότητες της κοινωνικής αφρόκρεμας και του αθλητικού κατεστημένου κάθε χώρας, επιβεβαιώνει την υποστήριξη της διεθνούς κοινότητας για τους Αγώνες του 1906. Παρά την εναντίωσή του στη συγκεκριμένη διοργάνωση, ο Coubertin ανέλαβε πρόεδρος της γαλλικής επιτροπής. Ο πρωθυπουργός Arthur James Balfour ήταν μέλος της επιτροπής του Λονδίνου και ο πρόεδρος Theodore Roosevelt επίτιμος πρόεδρος της επιτροπής των Ηνωμένων Πολιτειών. Στις επιτροπές περιλαμβάνονταν επίσης σημαντικοί αθλητικοί

2. Αρχείο ΕΟΑ: Κ4-Φ4-Ε1, 4.2.1905.

3. Για το γενικότερο ιστορικό των επιτροπών, αλλά όχι πλήρη κατάλόγό τους, βλ. Ελευθέριος Σκιαδάς, *100 χρόνια νεότερη ελληνική ολυμπιακή ιστορία*, έκδ. ΕΟΑ/Τα Νέα, Αθήνα 1996, σ. 157, 160.

Σουηδοί αθλητές κατά τη Μεσολημπίάδα τον 1906. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ85.33]

παράγοντες από κάθε χώρα, μερικοί εκ των οποίων ήταν μέλη της ΔΟΕ. Για παράδειγμα, ο αιδεσιμότατος Robert Stuart de Courcy Laffan, μέλος της ΔΟΕ από το 1897, βοήθησε στη σύσταση της βρετανικής επιτροπής.⁴ Ο πρόεδρος της Σουηδικής Ολυμπιακής Επιτροπής, η οποία ιδρύθηκε τον Νοέμβριο του 1905, συνταγματάρχης Viktor G. Balck (1844-1928), ήταν μεγάλη μορφή του σουηδικού και του διεθνούς αθλητικού χώρου, και υπήρξε επίτιμο μέλος της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου του 1894 στη Σορβόνη, κατά το οποίο ιδρύθηκε η Διεθνής Ολυμπιακή Επιτροπή. Ο Balck διετέλεσε μέλος της ΔΟΕ μέχρι το 1920 και συμμετείχε στη Σουηδική Ολυμπιακή Επιτροπή μέχρι το θάνατό του, το 1928. Η γερμανική επιτροπή είχε τον κόμη Egbert von der Assenburg, ο οποίος έγινε μέλος της ΔΟΕ το 1905, και τον Willibald Gebhardt, ο οποίος ήταν ένα από τα δύο μέλη της ΔΟΕ που παρακολούθησαν τους Ολυμπιακούς του Σαιντ Λούις.⁵ Η επιτροπή της Ιταλίας, σύμφωνα με τον έλληνα πρέσβη στη Ρώμη, αποτελούνταν «από τους επιφανέστερους των πολιτών, με επικεφαλής τον πρωθυπουργό, τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου και τους δημάρχους των μεγαλύτερων πόλεων».⁶ Πράγματι, και μόνο το γεγονός ότι συστάθηκε επιτροπή στην Ιταλία αποτελούσε επιτυχία, καθώς η Ιταλική Ολυμπιακή Επιτροπή ετοιμαζόταν για τους Ολυμπιακούς του 1908 (που τελικά έλαβαν χώρα στο Λονδίνο λόγω της καταστροφικής έκρηξης του Βεζούβιου το 1906) και δεν ήθελε τα μέλη της να παρεκκλίνουν από τα καθήκοντά τους.⁷ Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (ΕΟΑ) εξέταζε το ενδεχόμενο να συμπεριλάβει στις επιτροπές αυτές αθλητικούς παράγοντες οι οποίοι με την εμπειρία τους θα βοηθούσαν την κάθε επιτροπή να προετοιμάσει τους αθλητές της καλύτερα. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της Γαλλίας οι διοργανωτές ζήτησαν από τον έλληνα πρέσβη στο Παρίσι να διασφαλίσει ότι στη γαλλική επιτροπή θα συμπεριλαμβάνονταν ειδικοί στο στίβο, την ξιφομαχία και τη γυμναστική.⁸

Η διαμόρφωση των επιτροπών αυτών οφειλόταν στις προσπάθειες των διοργανωτών, και συγκεκριμένα στον Σπυρίδωνα Λάμπρο, γενικό γραμματέα της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής (ΕΟΑ). Δεδομένου ότι η ΕΟΑ απολάμβανε την πλήρη υποστήριξη της ελληνικής πολιτείας, ο Λάμπρος είχε τη δυνατότητα απευθείας επικοινωνίας με τα ελληνικά προξενία σε κάθε χώρα. Οι επαφές του εξυπηρετούσαν διάφορους σκοπούς: στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις, όπου γνώριζε ότι υπήρχε αναπτυσσόμενη αθλητική παράδοση και όπου πιθανώς ήξερε ποια ήταν τα σημαντικά πρόσωπα στην αθλητική ιεραρχία, ο Λάμπρος κατάφερε να στείλει ακριβείς οδηγίες σε ποιους θα γινόταν πρόταση να συμμετάσχουν σε μια τέτοια επιτροπή. Παραδείγματος χάρι, αυτός που άσκησε πίεση ώστε να συμπεριληφθεί ο κόμης Assenburg στη γερμανική επιτροπή και ο Balck στη σουηδική δεν ήταν άλλος από τον Λάμπρο.⁹ Σε άλλες περιπτώσεις, π.χ. μικρών πόλεων της Ευρώπης, ο Λάμπρος ζήτησε από τους έλληνες προξένους να συγκεντρώσουν πληροφορίες οι οποίες

4. Αρχείο ΕΟΑ: Κ7-Φ9-Ε21, 28.8.1905.

5. Αρχείο ΕΟΑ: Κ6-Φ1-Ε8, 6.8.1905.

6. Αρχείο ΕΟΑ: Κ17-Φ2-Ε14, 19.3.1906.

7. Αρχείο ΕΟΑ: Κ8-Φ2-Ε3, 1.6.1905.

8. Αρχείο ΕΟΑ: Κ7-Φ7-Ε7, 15.8.1905· Ε8, 10.9.1905.

9. Αρχείο ΕΟΑ: Κ8-Φ10-Ε7, 28.8.1905.

θα τον βοηθούσαν να αποφασίσει αν θα έπρεπε να προχωρήσει σε ενέργειες ώστε να σχηματιστεί επιτροπή στην αντίστοιχη περιοχή.¹⁰

Η ΕΟΑ ήταν πρόθυμη να βοηθήσει κάθε επιτροπή όσο το δυνατό περισσότερο, ακόμη και οικονομικά, αλλά δεν ήταν σε θέση να ικανοποιήσει όλες τις απαιτήσεις που πρόβαλλαν οι επιτροπές του εξωτερικού. Μεγάλο χρηματικό πόσο δόθηκε στην επιτροπή των Ηνωμένων Πολιτειών, παρότι η συγκέντρωση χρημάτων εκεί αποδείχτηκε αρκετά επιτυχής, κάτι που έκανε εμφανή την επιθυμία των διοργανωτών να καλύψουν τα οδοιπορικά έξοδα για όσο το δυνατό μεγαλύτερο αριθμό αμερικανών αθλητών. Η αμερικανική επιτροπή είχε συγκεντρώσει 14.000 δολάρια και οι διοργανωτές πρόσφεραν άλλα 1.500 (δηλαδή 7.500 φράγκα). Υπήρξε, ωστόσο, ένα συγκεκριμένο αίτημα το οποίο η ΕΟΑ δεν μπόρεσε να ικανοποιήσει, που αφορούσε τη μετάθεση των Ολυμπιακών αγώνων στην ίδια εποχή. Ορισμένες επιτροπές, μεταξύ των οποίων της Σουηδίας και των Ηνωμένων Πολιτειών, πληροφόρησαν την ΕΟΑ ότι οι ημερομηνίες της Μεσολυμπιάδας δεν τους βόλευαν όχι μόνο γιατί τα πανεπιστήμια θα λειτουργούσαν ακόμη, κι έτσι θα προέκυπταν δυσκολίες για τους αθλητές οι οποίοι σπούδαζαν, αλλά κι επειδή πολλοί αθλητές δεν θα μπορούσαν να προετοιμαστούν κατάλληλα για τους Αγώνες εξαιτίας των καιρικών συνθηκών. Οι διοργανωτές απέρριψαν ευγενικά τα αιτήματα αυτά εξηγώντας ότι ο λόγος για τον οποίο δεν ήταν δυνατή η μετάθεση των Αγώνων τον Μάιο ήταν η αυξημένη θερμοκρασία που επρόκειτο να επικρατεί το μήνα αυτόν στην Αθήνα.

Είναι αδιαμφισβήτητη η σημασία του ρόλου που διαδραμάτισαν οι επιτροπές στη διασφάλιση της επιτυχίας της Μεσολυμπιάδας και, κατ' επέκταση στην ενίσχυση του ολυμπιακού κινήματος. Δεν είναι τυχαίο ότι οι Αγώνες του 1906 ήταν οι πρώτοι στους οποίους οι αθλητές συμμετείχαν ως μέλη επίσημα οργανωμένων εθνικών ομάδων, όπως έγινε στην περίπτωση των αμερικανών αθλητών οι οποίοι φόρεσαν για πρώτη φορά το 1906 στολή ομάδας. Επίσης, στους Αγώνες της Αθήνας εμφανίστηκε η μεγαλύτερη και η πιο οργανωμένη ομάδα βρετανών αθλητών. Αν συγκρίνουμε τον αριθμό εθνικών ομάδων που έλαβαν μέρος στη Μεσολυμπιάδα με τον αριθμό που συμμετείχε στους προηγούμενους Ολυμπιακούς και στην επόμενη Ολυμπιάδα του 1908 στο Λονδίνο, βλέπουμε ότι η συμμετοχή που σημειώθηκε το 1906 ήταν στο ίδιο επίπεδο με αυτή των επίσημων Ολυμπιάδων. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της ΔΟΕ, στο Παρίσι το 1900 συμμετείχαν είκοσι τέσσερις εθνικές ομάδες, στο Σαντ Λούις το 1904 δεκατρείς, στην Αθήνα το 1906 είκοσι και στο Λονδίνο το 1908 είκοσι δύο.

Οι επιτροπές της Αιγύπτου

Στις επιτροπές που σχηματίστηκαν προκειμένου να προωθήσουν τη Μεσολυμπιάδα του 1906 περιλαμβάνονταν και επιτροπές αποτελούμενες από Έλληνες που ζούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία καθώς και στην Αίγυπτο, πρώην επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία ήταν αυτόνομη και υπό την έμμεση διακυβέρνηση της Βρετα-

10. Αρχείο ΕΟΑ: K17-Φ8-E2, 17.2.1906.

νίας. Οι επιτροπές αυτές είχαν ως σκοπό τη συγκέντρωση όσο το δυνατό περισσότερων χρημάτων από τους εύπορους Έλληνες εμπόρους προκειμένου να βοηθήσουν στις προετοιμασίες της Ελλάδας και την επιλογή ομάδων αποτελούμενων από Έλληνες των περιοχών αυτών ώστε να διαγωνιστούν στη Μεσολυμπιάδα. Οι δύο κυριότερες ελληνικές επιτροπές αυτού του είδους ήταν της Αλεξάνδρειας και της Κωνσταντινούπολης. Και οι δύο απαρτίζονταν από εύπορους Έλληνες εμπόρους που ζούσαν εκεί. Ωστόσο, οι ενέργειες των επιτροπών αφορούσαν την ευρύτερη περιφέρεια και δεν περιορίζονταν στα όρια των συγκεκριμένων πόλεων. Η επιτροπή της Κωνσταντινούπολης συντόνιζε παρόμοιες πρωτοβουλίες και σε άλλες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με σημαντικό ελληνικό πληθυσμό, όπως η Σμύρνη, η Θεσσαλονίκη και η Τραπεζούντα. Η δε σύσταση της επιτροπής της Αλεξάνδρειας οδήγησε σύντομα στη δημιουργία άλλης μίας στο Κάιρο. Και οι δύο επιτροπές βρίσκονταν σε επαφή με Έλληνες που κατοικούσαν σε μικρότερες πόλεις της Αιγύπτου, όπως η Μανσούρα, το Πορτ Σάιντ, το Σουέζ και το Ζαγκαζίκ.

Η αλληλογραφία μεταξύ της ΕΟΑ και των προξενικών αρχών της Αιγύπτου δείχνει καθαρά τον διττό ρόλο που απέδιδαν οι Έλληνες διοργανωτές σε αυτές τις επιτροπές: να συγκεντρώσουν κονδύλια ώστε να βοηθήσουν τις προετοιμασίες της Ελλάδας και να διασφαλίσουν ότι, εκτός από Έλληνες, θα ταξίδευαν στην Αθήνα και αιγύπτιοι αθλητές για να συμμετάσχουν στη Μεσολυμπιάδα. Ο πρώτος στόχος ήταν σχετικά εύκολο να επιτευχθεί: η Αλεξάνδρεια, μεγάλο κοσμοπολίτικο και εμπορικό κέντρο της Ανατολικής Μεσογείου, αριθμούσε περί τους ογδόντα χιλιάδες Έλληνες, οι οποίοι είχαν διαμορφώσει ένα πολυσύνθετο δίκτυο ιδρυμάτων, λεσχών, ομίλων, σχολείων, εκκλησιών, νοσοκομείων κτλ. Ακόμα σημαντικότερο ήταν το γεγονός ότι διακρίνονταν ιδιαίτερα στις τραπεζικές και εξαγωγικές δραστηριότητες της πόλης, αποτελώντας έτσι μεγάλο ποσοστό της κοσμοπολίτικης και επιχειρηματικής αφρόκριμας. Εύποροι Έλληνες υπήρχαν επίσης και στο Κάιρο και σε άλλες, μικρότερες, αιγυπτιακές πόλεις. Η πλούσια εμπορική τάξη διατηρούσε πολύ στενούς πολιτισμικούς, οικονομικούς και πολιτικούς δεσμούς με την Ελλάδα, και κατά τις προηγούμενες δεκαετίες επιδιδόταν σε πολυάριθμες φιλανθρωπικές και επενδυτικές δραστηριότητες στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων αυτών, ο αλεξανδρινός Γεώργιος Αβέρωφ χρηματοδότησε την ανακατασκευή του Παναθηναϊκού Σταδίου, όπου φιλοξενήθηκαν οι Ολυμπιακοί του 1896 και όπου θα διεξάγονταν οι Αγώνες του 1906.¹¹

Ο δεύτερος στόχος, που αφορούσε την προσέλκυση κατάλληλων αθλητών για να διαγωνιστούν στην Αθήνα, ήταν δυσκολότερος καθώς οι αθλητικές δραστηριότητες στην Αίγυπτο δεν ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένες. Την εποχή εκείνη, λόγω της ελλιπούς ανάπτυξης της χώρας και του ημιαποικιακού καθεστώτος που επικρατούσε υπό τη βρετανική κυριαρχία, αυτοί που ασχολούνταν με τον αθλητισμό ήταν κυρίως μέλη ξένων κοινοτήτων. Στους Ολυμπιακούς του 1896 συμμετείχε ένας αθλητής από την Αίγυπτο, ο αλεξανδρινός Έλληνας Διονύσιος Κάσδαγλης, ο οποίος διαγωνίστηκε στην αντισφαίριση. Ο Άγγελος Βολανάκης, Έλληνας της Αλεξάνδρειας, ορίστηκε μέλος της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής το 1910 ως εκπρόσωπος της Αιγύπτου, και την ίδια χρονιά ίδρυσε την Αιγυπτιακή Ολυμπιακή Επιτροπή υπό την αιγίδα της βασιλικής οικογένειας της χώρας.¹²

11. Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt, 1919-1936: Ethnicity and Class*, Λονδίνο 1989, σ. 13-31.

12. Άγγελος Βολανάκης, *Ιστορία του αθλητισμού στην Αίγυπτο*, Αλεξάνδρεια 1954.

Εξεύρεση χρηματικών πόρων

Ο γενικός πρόξενος στην Αλεξάνδρεια, Ιωάννης Ρικάκης, γνωρίζοντας τις μεγάλες δυνατότητες συγκέντρωσης χρημάτων στην πόλη, πρότεινε για την τοπική Ολυμπιακή Επιτροπή μια λίστα επιφανών Ελλήνων. Τελικά, για πρακτικούς λόγους, η συμμετοχή περιορίστηκε σε πέντε άτομα, συν άλλα πέντε από το Κάιρο. Παρ' όλα αυτά, ήταν πολλοί οι Έλληνες της Αιγύπτου που πρόσφεραν γενναιόδωρα ποσά. Πρόεδρος της επιτροπής της Αλεξάνδρειας, η οποία συστάθηκε το 1905, ήταν ο Εμμανουήλ Μπενάκης (1843-1929), πρόεδρος επίσης της ελληνικής κοινότητας της Αλεξάνδρειας από το 1901 και ένας από τους μεγαλύτερους εξαγωγείς βαμβακιού. Ο Μπενάκης ήταν γνωστός για το σημαντικό φιλανθρωπικό έργο του στην Αίγυπτο και την Ελλάδα, και το 1927 τιμήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση με τον τίτλο του εθνικού ευεργέτη. Τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής ήταν ο Κωνσταντίνος Σαλβάγος, ο Μικές Σιναδινός, ο Δημήτριος Θεοδωράκης και ο Γεώργιος Ζερβουδάκης, όλοι διαπρεπείς προσωπικότητες της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της πόλης. Ο Σιναδινός, και στη συνέχεια ο Σαλβάγος, διαδέχτηκαν τον Μπενάκη στην προεδρία της ελληνικής κοινότητας της Αλεξάνδρειας. Η επιτροπή του Καΐρου περιλάμβανε εξίσου διαπρεπείς Έλληνες εμπόρους.

Η εξεύρεση χρηματικών πόρων από τις επιτροπές έγινε με δύο τρόπους. Ο ένας ήταν υπό τη μορφή έκκλησης για χρηματικές συνεισφορές προς τα μέλη τους και προς άλλα πρόσωπα τα οποία είχαν τη δυνατότητα να κάνουν σημαντικές δωρεές. Το προβάδισμα είχαν τα μέλη της επιτροπής της Αλεξάνδρειας, με την προσφορά 25.000 φράγκων από τον Ζερβουδάκη και 100 λιρών από τον Σιναδινό.¹³ Έγιναν και άλλες σημαντικές συνεισφορές, όπως αυτή του Αριστοτέλη Πολυμέρη, μεγαλοκτηματία στην περιοχή του δέλτα του Νείλου, ο οποίος έστειλε 500 φράγκα.¹⁴ Ως ένδειξη περαιτέρω υποστήριξης, δώδεκα μέλη των επιτροπών της Αιγύπτου (Ιωάννης Αθανασάκης, Δημήτριος Βιτιάδης, Γεώργιος Ζερβουδάκης, Δημήτριος Θεοδωράκης, Εμμανουήλ Μπενάκης, Νικόλας Ντάλλης, Αριστείδης Πολυμέρης, Αλέξανδρος Ρόστοβιτς, Μικές Σαλβάγος, Μικές Σιναδινός, Α. Σέψης, Νικόλαος Τσιγκάδας) αρνήθηκαν τις δωρεάν προσκλήσεις που τους πρόσφεραν οι διοργανωτές σε αναγνώριση των γενναιόδωρων προσφορών τους και αποφάσισαν να πληρώσουν, καταβάλλοντας 34,5 αγγλικές λίρες. Με τον τρόπο αυτό έδωσαν τη δυνατότητα να χρηματοδοτηθεί η δωρεάν είσοδος των μαθητών στους Αγώνες.¹⁵ Μικρότερες εισφορές κατάφεραν να συγκεντρώσουν οι επιτροπές με την πώληση δελτίων συνδρομητών προς 75 φράγκα το ένα. Αν και δεν είναι γνωστό πόσα χρήματα συγκεντρώθηκαν με τον τρόπο αυτό, τον Μάρτιο του 1906 ο Μπενάκης έστειλε 7.152,5 φράγκα στην Αθήνα, ποσό το οποίο αντιστοιχούσε στα έσοδα από τις πωλήσεις δελτίων συνδρομητών μέχρι εκείνη τη στιγμή,¹⁶ ενώ ο Ρόστοβιτς, στο Κάιρο, συγκέντρωσε 230 λίρες και 2.625 φράγκα.¹⁷

Η ΕΟΑ συνέβαλε στις προσπάθειες συγκέντρωσης χρημάτων στην Αίγυπτο, ιδίως όταν

13. Αρχείο ΕΟΑ: Κ15-Φ7-Ε7, 23.2.1906, και Κ15-Φ7-Ε3, 23.2.1906.

14. Αρχείο ΕΟΑ: Κ15-Φ15-Ε8, 6.3.1906.

15. Αρχείο ΕΟΑ: Κ15-Φ10-Ε10, 7.4.1906· Ε15, 10.5.1906.

16. Αρχείο ΕΟΑ: Κ15-Φ9-Ε10, 7.3.1906.

17. Αρχείο ΕΟΑ: Κ15-Φ10-Ε10, 28.3.1906.

τον Φεβρουάριο του 1906 μετέβη εκεί ο Λάμπρος, ο οποίος έδωσε μια σειρά δημόσιων διαλέξεων σχετικά με την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Ο Λάμπρος μίλησε σε μεγάλα κοινά της Αλεξάνδρειας, του Ζαγκαζίγκ, του Πορτ Σάιντ και του Καΐρου. Οι διαλέξεις περιλάμβαναν μια ιστορική αναδρομή στους Ολυμπιακούς Αγώνες της αρχαιότητας και κατέληγαν εξετάζοντας το ρόλο της Ελλάδας στην αναβίωση των Αγώνων. Οι ελληνικές κοινότητες αυτών των πόλεων αντιμετώπισαν τις εν λόγω διαλέξεις ως γεγονός μέγιστης σημασίας, και στο κοινό περιλαμβάνονταν οι ιγέτες των κοινοτήτων και της Εκκλησίας, καθώς και οι προξενικές αρχές. Επίσης, ο ελληνικός Τύπος στην Αίγυπτο έκανε εκτενή και ιδιαίτερα κολακευτικά αφιερώματα στις διαλέξεις.¹⁸

Οι παναιγυπτιακοί αθλητικοί αγώνες

Μεγάλη ήταν η επιτυχία των επιτροπών στο να διεγείρουν το ενδιαφέρον των Ελλήνων και άλλων αλλοδαπών κατοίκων της Αιγύπτου για τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Η επιτροπή του Καΐρου βοήθησε τον τοπικό ελληνικό αθλητικό όμιλο «Ίφιτος» στη διοργάνωση των «Παναιγυπτιακών» αγώνων που διεξήχθησαν στο Κάιρο στις αρχές του 1906. Οι αγώνες αυτοί δεν πρέπει να συγχέονται με τους «Πρώτους Παναιγυπτιακούς Αγώνες» οι οποίοι διεξήχθησαν το 1910 στην Αλεξάνδρεια και στους οποίους συμμετείχαν ελληνικοί αθλητικοί όμιλοι (ορισμένοι με μέλη που δεν ήταν Έλληνες) από την Αίγυπτο, την Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία.¹⁹ Οι αγώνες του 1906 λειτούργησαν στην ουσία ως προκριματικοί αγώνες, στους οποίους όσοι αθλητές διέπρεψαν, επιλέχθηκαν για να συμμετάσχουν στη Μεσολυμπιάδα. Οι αγώνες ήταν «παναιγυπτιακοί» στο όνομα αλλά όχι και στην πράξη, αφού οι συμμετέχοντες ήταν Έλληνες και αθλητές άλλων εθνικοτήτων. Δυστυχώς, εξαιτίας του αποικιοκρατικού καθεστώτος και του χαμηλού επιπέδου ανάπτυξης, η επιρροή των επιτροπών περιορίστηκε κυρίως στους αλλοδαπούς και στον στενό κύκλο της αιγυπτιακής ελίτ.

Αφήνοντας κατά μέρος προς στιγμή την απουσία Αιγυπτίων, θα πρέπει να σημειωθεί η σημασία του συγκεκριμένου αθλητικού γεγονότος για τους Έλληνες της Αιγύπτου και τον ελληνικό αθλητισμό γενικότερα. Κατά τον ίδιο τρόπο που η ελληνική αστική τάξη της διασποράς στην Ανατολική Μεσόγειο επηρέασε ιστορικά την ανάπτυξη της σύγχρονης Ελλάδας, έτσι και ο αθλητισμός στις κοινότητες της διασποράς έμελλε να επηρεάσει την πορεία του αθλητισμού στην Ελλάδα. Παρότι το θέμα αυτό δεν έχει μελετηθεί συστηματικά, είναι γνωστή και αδιαμφισβήτητη η επιρροή των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης που κατέφυγαν στην Ελλάδα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και αυτό γιατί οι αθλητικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες στο κοσμοπολίτικο και φιλευρρωπαϊκό περιβάλλον στο οποίο ζούσαν οι κοινότητες της διασποράς ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένες. Μέσω των στενών επαφών τους με την Ελλάδα, τα μέλη των κοινοτήτων αυτών συνέβαλαν στην ανάπτυξη των αθλητικών και οργανωμένων ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων στην Ελλάδα είτε ως αθλητές είτε ως διοργανωτές. Η συμμετοχή τους στους

18. Ταχυδρόμος, 25.2.1906· Νέος Σύνδεσμος, 27.2.1906.

19. Παύλος Ν. Μανιτάκης, 100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού 1830-1930, Αθήνα 1962, σ. 263-267.

Αγώνες του 1906 είναι ένα από τα πρώτα παραδείγματα, όπως είναι και η πρωτοβουλία των Ελλήνων της Αιγύπτου να ιδρύσουν το κίνημα του προσκοπισμού στην Ελλάδα.

Στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού οι Έλληνες της Αιγύπτου επιδίδονταν σε αρκετές αθλητικές δραστηριότητες. Στο φαινόμενο αυτό, το οποίο ωστόσο δεν έχει μελετηθεί ακόμη σε βάθος, συνέβαλαν προφανώς και οι στενοί δεσμοί των Ελλήνων με τους Βρετανούς της Αιγύπτου. Ο πρώτος αθλητικός όμιλος στην Αλεξάνδρεια, ο «Μίλων», ο οποίος ήταν κατά βάση γυμναστικός, ιδρύθηκε το 1873, ακολουθούμενος από τον «Όμιλο Φιλάθλων» το 1908 και έναν ιστιοπλοϊκό όμιλο το 1909. Στους πρώτους αθλητικούς ομίλους περιλαμβάνεται κι ένας γυμναστικός όμιλος ο οποίος ιδρύθηκε το 1905 στο Πορτ Σάιντ.²⁰ Το 1902 ο διεθνής όμιλος «Ερασιτεχνών Αθλητών Στίβου Αλεξάνδρειας» διοργάνωσε συνάντηση στίβου όπου συμμετείχαν αρκετοί Έλληνες. Η επιτυχία τους είχε ως αποτέλεσμα να τους προσκαλέσουν να συμμετάσχουν στους Πανιώνιους Αγώνες της Σμύρνης, όπου ο Βολανάκης, ο επονομαζόμενος «ταχύτερος άνδρας της Αιγύπτου», κέρδισε στα 100 και τα 200 μέτρα.²¹ Από το 1910 και μετά, οι αθλητικοί όμιλοι της Αιγύπτου πολλαπλασιάστηκαν και εξαπλώθηκαν και, μέσα σε μερικά χρόνια, τα σχολεία της ελληνικής κοινότητας στην Αλεξάνδρεια απέκτησαν δικό τους στάδιο και άρχισαν να διοργανώνουν σχολικούς αθλητικούς αγώνες στο τέλος κάθε σχολικής χρονιάς.²² Το 1910 ο «Όμιλος Φιλάθλων» της Αλεξάνδρειας διοργάνωσε τους «Πρώτους Παναιγυπτιακούς Αγώνες» που αναφέρθηκαν προηγουμένως, ένα γεγονός μεγάλης σημασίας στο ελληνικό αθλητικό ημερολόγιο.

Οι Παναιγυπτιακοί Αγώνες είχαν μεγάλη επιτυχία. Ανάμεσα στους παρευρισκόμενους θεατές ήταν ο λόρδος Cromer, γενικός πρόξενος της Βρετανίας, ο οποίος ουσιαστικά κυβερνούσε την Αίγυπτο, ο ελληνορθόδοξος Πατριάρχης Αλεξανδρείας Φώτιος και πολλά εξέχοντα πρόσωπα των ελληνικών κοινοτήτων. Ο Cromer αποχώρησε από το στάδιο λίγο πριν από τη λήξη του προγράμματος των αγώνων και εκείνη τη στιγμή η βρετανική στρατιωτική μπάντα ανέκρουσε τον εθνικό ύμνο της Μεγάλης Βρετανίας. Στην έξοδο τον συνόδευσε ο πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας του Καΐρου, Αλέξανδρος Ρόστοβιτς Μπέν. Τα αγωνίσματα της πρώτης ημέρας περιλάμβαναν αγώνες δρόμου 100 και 800 μέτρων, άρση βαρών, σκοποβολή, σφαιροβολία, συνδυασμό άλματος εις μήκος και εις ύψος, και άλμα εις μήκος. Τη δεύτερη μέρα τελέστηκαν το άλμα εις ύψος, το άλμα τριπλούν, ο αγώνας δρόμου 1.500 μέτρων, η γυμναστική, η αναρρίχηση επί κάλω καθώς και η διελκυστίνδα. Την τρίτη, τα αγωνίσματα περιλάμβαναν δρόμο 100 μέτρων μετ' εμποδίων, αγώνες δρόμου 400 και 10.000 μέτρων, όπως επίσης και δισκοβολία, ακοντισμό και σφυροβολία. Τους αγώνες παρακολούθησαν και πάλι ο Cromer και ο πατριάρχης, όπως επίσης και ο πρόξενος της Ρωσίας Σμιρνόφ. Στο τέλος των αγωνισμάτων της τρίτης ημέρας, ο πατριάρχης απένειμε μετάλλια σε όλους τους νικητές και ο πρόξενος της Ελλάδας, Ιωάννης Ρικάκης, κήρυξε το τέλος των αγώνων.²³ Το συγκεκριμένο αθλητικό γε-

20. Ευθύμιος Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο*, Αθήνα 1999, σ. 74.

21. Μανιτάκης, *100 χρόνια*, ό.π., σ. 122-123.

22. Ραδάμανθης Ραδόπουλος, *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κοινότητος Αλεξανδρείας 1830-1927*, Αλεξάνδρεια 1928, σ. 79, 87-88.

23. *Ταχυδρόμος*, 12 και 13.3.1906.

γονός έγινε δεκτό στο Κάιρο με πολύ θερμές αντιδράσεις. Επίσης, ο ελληνόφωνος ημερήσιος *Ταχυδρόμος* της Αλεξάνδρειας επικρότησε την προσπάθεια, προσθέτοντας ότι η αναβίωση των αρχαίων ελληνικών παραδόσεων στους Ολυμπιακούς γέμισε υπερηφάνεια τους παρευρισκόμενους Έλληνες. Ο αλεξανδρινός «Ομίλος Φιλάθλων» συνεχάρη δημόσια τον αντίστοιχο σύλλογο «Ίφίτο» του Καΐρου για τη διοργάνωση των αγώνων.²⁴ Στην Αθήνα ταξίδεψαν δώδεκα έλληνες αθλητές (όλοι άντρες) και δύο Ιταλοί, που διαγωνίστηκαν στο πλαίσιο της ιταλικής ομάδας. Από τους δώδεκα έλληνες αθλητές, πέντε έλαβαν μέρος στα αγωνίσματα στίβου (αγώνας δρόμου στα 1.500 μέτρα, στα 5 μίλια, μαραθώνιος, άλμα εις μήκος άνευ φοράς), ένας στην ξιφασκία, ένας στη γυμναστική, τρεις στην αντισφαίριση, ένας στην άρση βαρών και ένας στην πάλη. Οι καλύτερες επιδόσεις ήταν η δεύτερη θέση για τον Ιωάννη Μπαλλή και τον Ξενοφώντα Κασδαγλή στο διπλό αντρών στην αντισφαίριση.²⁵

Η αμερικανική επιτροπή

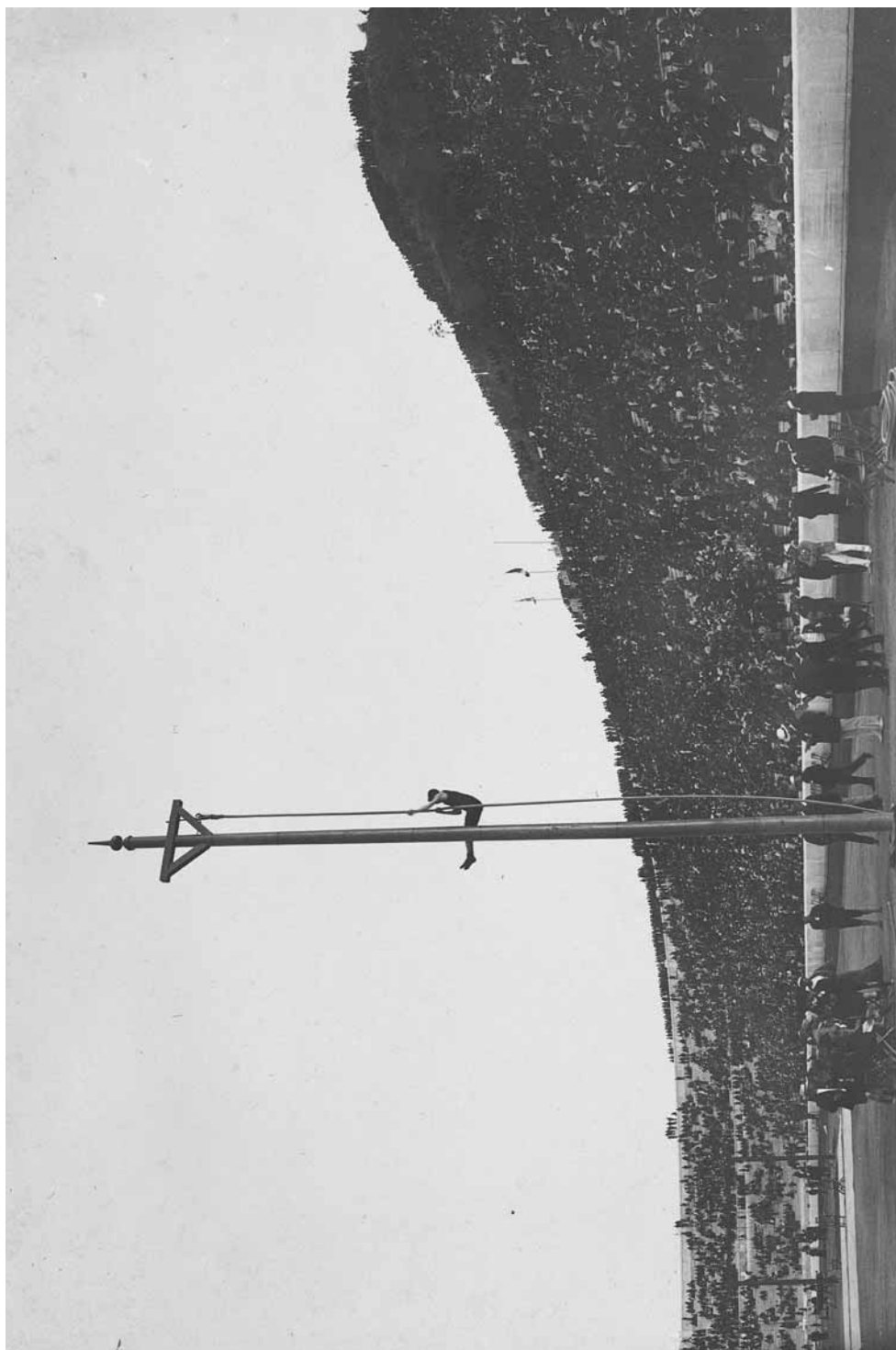
Η σύσταση οργανωτικής επιτροπής στις Ηνωμένες Πολιτείες θεωρείται σημαντικό επίτευγμα για την ΕΟΑ. Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα οι Ηνωμένες Πολιτείες άρχισαν να επιβάλλονται στο παγκόσμιο προσκήνιο ως σημαντική διεθνής δύναμη. Έτσι, η παρουσία των αμερικανών αθλητών στους Ολυμπιακούς του 1896 στην Αθήνα αύξησε το κύρος των Αγώνων. Εκτός αυτού, οι Ηνωμένες Πολιτείες, που φιλοξένησαν τους Ολυμπιακούς του 1904, είχαν αρχίσει να αναδεικνύονται και σε σημαντική διεθνή αθλητική δύναμη. Ο Theodore Roosevelt, πρόεδρος της χώρας από το 1901 ως το 1908, υποστήριζε έντονα τόσο την αμερικανική δύναμη όσο και τις αρετές της σωματικής άσκησης και του αθλητισμού. Ο James Sullivan, επικεφαλής της επιτροπής των Ηνωμένων Πολιτειών, υπήρξε ιδιαίτερα ενεργός υποστηρικτής του αθλητισμού και ο μοναδικός άνθρωπος που μπορούσε να αντιταχθεί διεθνώς στο κύρος του Coubertin. Οι δυναμικές του ενέργειες το 1906 έμελλε να ενισχύσουν το γόητρο της Μεσολυμπιάδας.

Ο Sullivan και η αμερικανική υποστήριξη της Μεσολυμπιάδας

Αρχικά, οι προσπάθειες της ΕΟΑ για ίδρυση επιτροπής στις Ηνωμένες Πολιτείες ξεκίνησαν κάπως αντίξοα λόγω της ελλιπούς γνώσης της ΕΟΑ σχετικά με την κατάσταση, που επικρατούσε εκεί, αλλά μέσα σε μερικούς μήνες οι διαδικασίες άρχισαν να κυλούν ομαλά. Ως πρώτο βήμα, η ΕΟΑ ζήτησε από τον έλληνα πρόξενο στο Σικάγο, Νικόλαο Σαλσόπουλο, να διαμορφώσει μια επιτροπή, έδωσε όμως τις ίδιες οδηγίες και στον πρόξενο Μπόταση στη Νέα Υόρκη. Ο Σαλσόπουλος κατάφερε να συστήσει μια επιτροπή με επικεφαλής τον William Hale Thompson, πρόεδρο του Αθλητικού Ομίλου του Σικάγου,

24. *Ταχυδρόμος*, 10.3.1906.

25. Bill Mallon, *The 1906 Olympic Games*, Jefferson, NC 1999, σ. 26-152.

Αναστροφή επί κώω (13.4.1906). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ2.27]

και μέλη μερικούς εξέχοντες πολίτες. Ωστόσο, λίγες εβδομάδες αργότερα, ο πρόξενος στη Νέα Υόρκη ανέφερε σε έκθεσή του προς την Αθήνα ότι στη Νέα Υόρκη σχηματιζόταν μια επιτροπή η οποία απαρτιζόταν από πρόσωπα με μεγαλύτερες δυνατότητες επιρροής. Ουσιαστικά, επρόκειτο για την Αμερικανική Ολυμπιακή Επιτροπή, η οποία είχε συσταθεί το 1893 και είχε ανασυγκροτηθεί ώστε να προετοιμάσει τις Ηνωμένες Πολιτείες για τη Μεσολυμπιάδα, έχοντας λάβει την επίσημη έγκριση των διοργανωτών στην Αθήνα. Ο Λάμπρος, όπως είναι ευνόητο, αποφάσισε να διατηρήσει μία μόνο επιτροπή στις Ηνωμένες Πολιτείες, και η ΕΟΑ αποφάσισε την ενσωμάτωση της επιτροπής του Σικάγου στην επιτροπή που είχε έδρα τη Νέα Υόρκη. Ωστόσο, τα μέλη της επιτροπής του Σικάγου ατέρρξιναν την ιδέα και παραιτήθηκαν. Οι πρόξενοι Σαλσόπουλος και Μπότασης έγιναν επίτιμα μέλη της επιτροπής.²⁶

Ο Λάμπρος κατέληξε σ' αυτή την απόφαση γνωρίζοντας καλά πως η συνεργασία με την υπάρχουσα Ολυμπιακή Επιτροπή, και ιδιαίτερα με τον Sullivan, θα ήταν πιο αποτελεσματική στρατηγική, όπως και αποδείχτηκε στη συνέχεια. Ο Sullivan, γιος ιρλανδών μεταναστών, αναδείχτηκε ως ο ισχυρότερος άνθρωπος στον αμερικανικό αθλητισμό, ξεκινώντας στα μέσα του αιώνα ως επικεφαλής ενός κινήματος για τη δημιουργία δημόσιων γυμναστηρίων στη Νέα Υόρκη, ενώ αργότερα συντέλεσε στην καθιέρωση του Πρωταθλήματος Δημόσιων Σχολείων. Ήταν μια εποχή που πολλοί κοινωνικοί παράγοντες ευνοούσαν τη διάδοση του αθλητισμού ως αντίδοτο στα προβλήματα που δημιουργούσαν στην αμερικανική κοινωνία οι έντονοι ρυθμοί εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης. Στη συνέχεια, ο Sullivan έγινε γραμματέας και ταμίας της μεγαλύτερης αθλητικής οργάνωσης της χώρας, της Ερασιτεχνικής Αθλητικής Ένωσης των Ηνωμένων Πολιτειών. Η Ένωση ιδρύθηκε το 1888 στη Νέα Υόρκη και σύντομα εξελίχθηκε σε κυρίαρχο παράγοντα του αθλητισμού στις Ηνωμένες Πολιτείες. Το 1893 ο Sullivan συναντήθηκε με τον Coubertin στη Νέα Υόρκη, γεγονός που οδήγησε στη σύσταση της Αμερικανικής Ολυμπιακής Επιτροπής. Τόσο ο Sullivan όσο και τα υπόλοιπα ηγετικά μέλη της επιτροπής, όπως ο Caspar Whitney, δημοσιογράφος και μέλος της ΔΟΕ, συγκρούστηκαν με τον Coubertin αρκετές φορές και ίσως τελικά ο ενθουσιασμός με τον οποίο οι Αμερικανοί αγκάλιασαν τη Μεσολυμπιάδα να οφειλόταν εν μέρει σε αυτές τις αντιθέσεις τους με τον βαρόνο.²⁷

Η ανασυγκροτημένη Αμερικανική Ολυμπιακή Επιτροπή, που είχε υιοθετήσει το όνομα «Αμερικανική Επιτροπή των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα, Ελλάδα, 1906», περιλάμβανε στους κόλπους της μεγάλο αριθμό σημαντικών Αμερικανών, παραγόντων του αθλητισμού. Πρόεδρος ήταν ο Whitney, γραμματέας ο Sullivan, και πολλά από τα μέλη της επιτροπής, όπως και ο ίδιος ο Sullivan, είχαν συμμετάσχει στους Ολυμπιακούς του Σαιντ Λούις και είχαν διασυνδέσεις με την Ερασιτεχνική Αθλητική Ένωση. Στο σύνολό τους αποτελούσαν μια δυναμική ομάδα που υποστήριζε τη νοοτροπία του Sullivan για επιθετική προώθηση του αμερικανικού αθλητισμού και συμεριζόταν τον ενθουσιασμό του για τη Μεσολυμπιάδα – χαρακτηριστικό είναι ότι πουθενά στην επίσημη

26. Αρχείο ΕΟΑ: Κ6-Φ3-Ε1, 27.5.1905· Ε5, 30.7.1905· Ε6, 1.8.1905· Ε13, 10.10.1905· και Φ4-Ε21, 22.12.1905.

27. John Lucas, «Caspar Whitney», στο *Journal of Olympic History* 8/2 (2002), σ. 30-38· Allen Guttman, *The Olympics: A History of the Modern Games*, Σικάγο 1992, σ. 22.

ανακοίνωσή τους ή στην αλληλογραφία τους με την ΕΟΑ δεν αναφέρουν τους αγώνες του 1906 ως «Μεσολυμπιάδα» αλλά ως «Ολυμπιακούς». Πέρα από αυτό όμως, φρόντισαν ώστε οι αμερικανοί αθλητές να αντιμετωπίσουν τους συγκεκριμένους αγώνες με τη μέγιστη σοβαρότητα. Σύμφωνα με έναν ιστορικό μελετητή του αμερικανικού ολυμπιακού κινήματος, η επιτροπή μετέτρεψε τις αμερικανικές ομάδες σε σταυροφόρους των εθνικών φιλοδοξιών· προέβαλε αντίσταση σε κυβερνητικές παρεμβάσεις, σε στελέχη της ανώτατης εκπαίδευσης της Αμερικής και σε άλλους εθνικούς φορείς, καλλιέργησε καλές σχέσεις με τα μέσα ενημέρωσης και επιδίωξε τη χρηματοδότηση των φιλοδοξιών σχεδίων της μέσω εθελοντικών δημόσιων συνδρομών.²⁸

Ο Sullivan κατάφερε να κερδίσει την υποστήριξη του προέδρου Roosevelt, ο οποίος δέχτηκε να γίνει επίτιμος πρόεδρος της επιτροπής. Το γεγονός αυτό ενίσχυσε το γόητρο της επιτροπής και εξασφάλισε πρόσθετη δημοσιότητα τόσο στις Ηνωμένες Πολιτείες όσο και στον διεθνή χώρο. Ως επίτιμος πρόεδρος, ο Roosevelt όρισε τον Sullivan επικεφαλής της αμερικανικής αποστολής που ταξίδεψε στην Αθήνα.²⁹ Ο διορισμός του Sullivan στη θέση αυτή έγινε κατά τη διάρκεια επίσημου γεύματος που παρέθεσε ο Roosevelt για τα μέλη της επιτροπής στον Λευκό Οίκο· με τον τρόπο αυτό θέλησε να δείξει στον αμερικανικό λαό το θερμό ενδιαφέρον του για την προετοιμασία των αμερικανών αθλητών. Σύμφωνα με τη *New York Times*, ο πρόεδρος προχώρησε στο διορισμό αυτόν όταν το υπουργείο Εξωτερικών τον πληροφόρησε ότι ο βασιλιάς Γεώργιος της Ελλάδας επιθυμούσε την αποστολή επίσημων εκπροσώπων από τις χώρες που θα συμμετείχαν στους Αγώνες. Απιχώντας τη θετική στάση του προέδρου και της επιτροπής απέναντι στους Αγώνες, η εφημερίδα πρόσθεσε ότι «η παρουσία επίσημων εκπροσώπων από όλα τα ηγετικά κράτη του κόσμου δίνει φέτος στους Ολυμπιακούς Αγώνες μεγαλύτερη σημασία από όση είχαν μέχρι σήμερα».³⁰

Σημαντική ήταν και η επιτυχία του Sullivan να συγκεντρώσει κονδύλια για την κάλυψη των υψηλών ταξιδιωτικών εξόδων της αμερικανικής ομάδας στην Αθήνα, καθώς κατάφερε να εξασφαλίσει το ποσό των 10.000 δολαρίων. Έπεισε οικονομικούς μεγιστάνες όπως ο S. R. Guggenheim (επίσης μέλος της επιτροπής), ο August Belmont, ο George J. Gould, ο J. P. Morgan και ο George Pratt να προσφέρουν σημαντικά ποσά. Οικονομικές συνεισφορές έκαναν και πρώην ολυμπιονίκες, όπως ο Robert Garrett (χρυσό μετάλλιο στη δισκοβολία το 1896 στην Αθήνα) και ο George Orton (χρυσό μετάλλιο στον αγώνα δρόμου με φυσικά εμπόδια, το 1900 στο Παρίσι), καθώς και εξέχοντες αθλητικοί παράγοντες και αρκετοί μεγάλοι αθλητικοί όμιλοι όπως ο Αθλητικός Όμιλος της Νέας Υόρκης, ο Διακολεγιακός Αθλητικός Σύλλογος, η Ερασιτεχνική Αθλητική Ένωση Αμερικής και ο Μείζων Αθλητικός Σύλλογος Ιρλανδοαμερικανών Νέας Υόρκης.³¹ Όταν ο Sullivan ενημέρωσε τον Λάμπρο για τις συνεισφορές αυτές δεν δίστασε να διεκδικήσει τα εύσημα. Χαρακτηριστικά, η έκθεσή του κατέληγε ως εξής: «Έχω καταβάλει μεγάλη

28. Mark Dyerson, *Making the American Team: Sport Culture and the Olympic Experience*, Urbana 1998, σ. 128.

29. Αρχείο ΕΟΑ: K14-Φ6-E5, 23.3.1906.

30. «U.S. Representative to Olympic Games», *New York Times*, 10.3.1906.

31. Dyerson, *Making the American Team*, ό.π., σ. 129-130.

προσωπική προσπάθεια για τη συγκεκριμένη αμερικανική επιτροπή». Επίσης, δεν παρέλειψε να εκφράσει για άλλη μια φορά την υποστήριξή του για τη Μεσολυμπιάδα: «Εύχομαι να είναι η πιο λαμπρή αναβίωση των Ολυμπιακών που έχει διοργανωθεί μέχρι σήμερα και να επιδαψιλεύσει κλέος σε όλους εσάς στην Αθήνα».³²

Αναμφίβολα, η Επιτροπή των Ηνωμένων Πολιτειών διεκπεραίωσε τις προετομασίες για την Ολυμπιάδα με επιτυχία. Όσον αφορά τους αμερικανούς αθλητές, ο αριθμός των συμμετεχόντων (38) ήταν ο ίδιος με αυτόν που διαγωνίστηκε στους Ολυμπιακούς του 1900 στο Παρίσι, και κατά πολύ μεγαλύτερος από τους 14 αθλητές που έλαβαν μέρος στην πρώτη Ολυμπιάδα του 1896 στην Αθήνα. Οι Ηνωμένες Πολιτείες ήρθαν τρίτες στα μετάλλια στη συνολική κατάταξη, μετά τη Γαλλία και την Ελλάδα, αλλά κυριάρχησαν στα αγωνίσματα στίβου κερδίζοντας 11 από τα 21 χρυσά.³³ Ο μεγάλος αριθμός των αθλητών που ταξίδεψαν στην Αθήνα το 1906 οφειλόταν στα κονδύλια που κατάφερε να συγκεντρώσει η επιτροπή σε σχετικά περιορισμένο χρονικό διάστημα.

Υποδείξεις και αιτήματα των Αμερικανών

Εκτός από την επιτυχία της να συγκεντρώσει χρήματα και να οργανώσει μια εντυπωσιακή παρουσία στην Αθήνα, η αμερικανική επιτροπή βρισκόταν σε τακτική επικοινωνία με την ΕΟΑ, κάνοντας ορισμένες υποδείξεις για τη διεξαγωγή των Αγώνων καθώς και υποβάλλοντας κάποια ιδιαίτερα αιτήματα. Η πρώτη υπόδειξη αφορούσε τη μετάθεση των Ολυμπιακών τον Σεπτέμβριο, γιατί ο Απρίλιος, για τον οποίο είχε προγραμματιστεί η έναρξη της Μεσολυμπιάδας, δεν ήταν βολική ημερομηνία για τους αμερικανούς αθλητές, και ιδιαίτερα τους φοιτητές. Το αίτημα αυτό, όπως προαναφέρθηκε, υποβλήθηκε και από τη Σουηδία. Ο Sullivan, όπως και οι Σουηδοί, αποδέχτηκε ότι ήταν αδύνατη η μετάθεση των Αγώνων και πρόσθεσε: «θα συνεχίσουμε τις προετομασίες και θαβάλουμε τα δυνατά μας ώστε να στείλουμε τον Μάρτιο μια ομάδα, η οποία ωστόσο δεν θα είναι τόσο μεγάλη όσο θα θέλαμε».³⁴

Οι διοργανωτές προχώρησαν με τις διαδικασίες προβαίνοντας σε μια πολύ μικρή αναβολή, αλλά αυτό δημιούργησε άλλα προβλήματα. Αντί της 16ης Απριλίου (3 Απριλίου σύμφωνα με το ιουλιανό ημερολόγιο που χρησιμοποιούνταν στην Ελλάδα), οι διοργανωτές αποφάσισαν να ορίσουν ως ημέρα έναρξης την Κυριακή 22 Απριλίου (9 Απριλίου). Στο άκουσμα αυτής της απόφασης ο Whitney, πρόεδρος της αμερικανικής επιτροπής, απείλησε με ακύρωση της συμμετοχής γιατί διαφωνούσε με τη διεξαγωγή αθλητικών εκδηλώσεων την Κυριακή. Ο πρόξενος Μπότασης έγγραψε στον Λάμπρο, τονίζοντάς του με πόση «αυστηρότητα τηρούνταν η αργία της Κυριακής στις αγγλοσαξονικές χώρες».³⁵ Ουσιαστικά, αναφερόταν στην προτεσταντική αντίληψη ότι ολόκληρη η μέρα της Κυριακής πρέπει να αφιερώνεται στη λατρεία και την περισυλλογή, άποψη που ερχόταν σε

32. Αρχείο ΕΟΑ: Κ14-Φ4-Ε9, 16.2.1905.

33. Mallon, *The 1906 Olympic Games*, ό.π., σ. 26-37.

34. Αρχείο ΕΟΑ: Κ6-Φ3-Ε20, 17.11.1905.

35. Αρχείο ΕΟΑ: Κ6-Φ4-Ε18, 13.12.1905

Οι νικητές κατά τη Μεσολυμπιάδα τον 1906. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ85.67]

σύγκρουση με την επονομαζόμενη «καθολική» ή «ευρωπαϊκή» εκδοχή του ιουδαϊκού Σαββάτου, την οποία ενστερνίζονταν πολλοί μετανάστες στις Ηνωμένες Πολιτείες. Σύμφωνα με την «ευρωπαϊκή» εκδοχή, η Κυριακή αφιερώνεται σε προσευχές και εκκλησιασμό το πρωί, ενώ το απόγευμα μένει ελεύθερο για αναψυχή. Εξαιτίας της επιρροής της προτεσταντικής ελίτ στην Αμερική, σε πολλές μεγάλες πόλεις των Ηνωμένων Πολιτειών ίσχυαν απαγορεύσεις εναντίον των επαγγελματικών αθλητικών δραστηριοτήτων μέχρι το 1920 και, σε πολλές περιπτώσεις, μέχρι το 1930, όταν το Κραχ δημιούργησε οικονομικές ανάγκες οι οποίες υποσκέλισαν τις θρησκευτικές αντιρρήσεις. Τελικά, το πρόβλημα επιλύθηκε όταν οι διοργανωτές πληροφόρησαν την αμερικανική επιτροπή ότι κατά την εναρκτήρια ημέρα θα διεξάγονταν μόνο τελετές, και όχι αγώνες.

Καθώς πλησίαζε η ημερομηνία των Αγώνων και ολοκληρώνονταν οι προετοιμασίες, ο Sullivan εστίασε το ενδιαφέρον του στους αγώνες στίβου, κάνοντας υποδείξεις τις οποίες μετρίαζε με φιλοφρονήσεις προς τους έλληνες διοργανωτές. Έγραψε στον Λάμπρο: «Έχω ακούσει για τον όμορφο τρόπο με τον οποίο χειρίζεστε τους Αγώνες, για την ευγένειά σας και το πνεύμα εθνικής δικαιοσύνης που σας χαρακτηρίζει, κάτι που είναι πολύ σημαντικό. Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίσατε τους αθλητές μας το 1896 άφησε ανεξίτηλη εντύπωση στον αμερικανικό αθλητικό κόσμο».³⁶ Παρ' όλα αυτά, ο Sullivan, ο οποίος αντιπροσώπευε πλήρως το αμερικανικό ανταγωνιστικό πνεύμα της εποχής του, πρότεινε, εκτός από τα μετάλλια, να απονέμονται από τους διοργανωτές και βαθμοί ανάλογα με τη θέση που θα κέρδιζε ο κάθε αθλητής στα αγωνίσματα στίβου ώστε να αυξηθεί ο ανταγωνισμός μεταξύ των εθνικών ομάδων. Σε επιστολή του προς τον Λάμπρο, εξηγεί τα συστήματα βαθμολόγησης που εφαρμόζονταν από την Ερασιτεχνική Αθλητική Ένωση των Ηνωμένων Πολιτειών και τα Διακολεγιακά Πρωταθλήματα. «Αν δεν υπάρχει ένα έπαθλο για τις χώρες που συγκεντρώνουν τη μεγαλύτερη βαθμολογία στον τομέα του στίβου», ρώτησε, «θα ήταν δυνατό η επιτροπή σας να απονεμίσει λόγω χάρη την ελληνική σημαία; Η Αμερική θα ήθελε να προσπαθήσει να αποκτήσει ένα τέτοιο τρόπαιο». Ο Sullivan είχε ορισμένες υποδείξεις και για τα συγκεκριμένα αγωνίσματα στίβου που θα διεξάγονταν στην Αθήνα, ρωτώντας αν θα ήταν δυνατό να προστεθεί στο πρόγραμμα αγώνας δρόμου 200 μέτρων καθώς και αγώνας δρόμου 200 μέτρων με εμπόδια ύψους 76 εκατοστών.³⁷

Τέλος, ο Sullivan έγραψε στον Λάμπρο ένα μήνα πριν από την έναρξη των Αγώνων, με υποδείξεις όσον αφορά τις ανέσεις που θα παρείχαν οι διοργανωτές στους εκπροσώπους του Τύπου. Ο ίδιος είχε μιλήσει με τέσσερις αμερικανούς δημοσιογράφους, οι οποίοι τον είχαν πληροφορήσει ότι «οι προετοιμασίες για τους δημοσιογράφους των εφημερίδων στο Στάδιο και την αποστολή των ανταποκρίσεων τους από εκεί δεν είναι τόσο καλές όσο θα μπορούσαν να είναι». Επιπλέον, αναφέρθηκαν στην «εξωφρενική τιμή με την οποία η ελληνική κυβέρνηση χρεώνει τις τηλεγραφικές ανταποκρίσεις από την Αθήνα». Ένας δημοσιογράφος πρότεινε τη χρέωση ειδικών τιμών για τους δημοσιογράφους κατά τη διάρκεια των Αγώνων, και ο Sullivan πρόσθεσε τις δικές του απόψεις, υπογραμμίζοντας στον Λάμπρο ότι η ικανοποίηση αυτών των αιτημάτων θα ενί-

36. Αρχείο ΕΟΑ: Κ14-Φ4-Ε9, 16.2.1906.

37. Αρχείο ΕΟΑ: Κ14-Φ5-Ε10, 1.3.1906.

σχυε τη δημοσιότητα που θα κέρδιζαν οι Αγώνες στον ξένο Τύπο, έχοντας ιδιαίτερα υπόψη ότι η Ελλάδα σκόπευε να διοργανώνει τους Αγώνες κάθε δύο χρόνια.³⁸

Η ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ

Το έργο των επιτροπών ολοκληρώθηκε, ουσιαστικά, τη στιγμή της έναρξης των Αγώνων, στις 9 (22) Απριλίου του 1906. Μέχρι τη στιγμή εκείνη, η συμβολή τους στην επιτυχία των Αγώνων ήταν ανεκτίμητη. Το ίδιο ίσχυε και για την ΕΟΑ, η οποία με το αξιόλογο έργο της για τη διασφάλιση της μεγαλύτερης δυνατής διεθνούς παρουσίας στην Αθήνα έδειξε ότι η Ελλάδα ενδιαφερόταν όχι μόνο για την εθνική εικόνα που θα παρουσίαζε το 1906, αλλά και για την επικράτηση της ιδέας του Coubertin να καθιερωθούν οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί ως διεθνής θεσμός.

Από τη στιγμή της έναρξης της Μεσολυμπιάδας, η εξασφάλιση της επιτυχίας πέρασε στα χέρια των διοργανωτών και των αθλητών, οι οποίοι, σύμφωνα με όσα λέγονται, αποδείχτηκαν αντάξιοι των προσδοκιών. Ακόμη όμως και σε αυτό το στάδιο μπορούμε να αναφερθούμε στο ρόλο των επιτροπών, αφού χάρη σε αυτές ήρθαν στην Αθήνα πολλοί διεθνείς αθλητικοί παράγοντες για να παρακολουθήσουν τους Αγώνες. Όταν επέστρεψαν στις χώρες τους από την ελληνική πρωτεύουσα, πληροφόρησαν την κοινή γνώμη για την επιτυχία της Μεσολυμπιάδας. Ο Sullivan υπήρξε ένας από τους πιο ενθουσιώδεις διαφημιστές των Αγώνων. Λίγες βδομάδες μετά την επιστροφή του στις Ηνωμένες Πολιτείες εξέδωσε βιβλίο στο οποίο περιέγραφε τη Μεσολυμπιάδα και εγκωμιάζε αφειδώς τόσο τους έλληνες διοργανωτές όσο και τους αμερικανούς αθλητές. Τα λόγια του θα μπορούσαν να αποτελέσουν έναν καλό επίλογο στην ιστορία των επιτροπών, οι οποίες βοήθησαν στην εξασφάλιση του διεθνούς χαρακτήρα της Μεσολυμπιάδας:

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1906 θα καταγραφούν στην ιστορία του αθλητισμού ως η πιο εντυπωσιακή αθλητική εκδήλωση που έχει διοργανωθεί ποτέ. Ξεπέρασαν με κάθε τρόπο τους επιτυχημένους Ολυμπιακούς του 1896 και είναι βέβαιο ότι θα έχουν θετικές συνέπειες, γιατί οι συγκεκριμένοι αγώνες που διοργανώθηκαν φέτος στην Αθήνα έδωσαν πρόσθετη ώθηση στον ευρωπαϊκό αθλητισμό και αύξησαν σημαντικά το ενδιαφέρον όλων των χωρών του κόσμου για τα αθλήματα του στίβου. Οι σκηνές, τα περιστατικά αλλά και το καθετί που διαδραματίστηκε στους Ολυμπιακούς του 1906 δημιούργησαν μια εντύπωση που δεν θα σβηστεί ποτέ από τις μνήμες μας. Μακάρι οι μελλοντικοί Ολυμπιακοί Αγώνες να είναι αντάξιοι αυτών που ζήσαμε το 1906.³⁹

Μετάφραση: ΛΥΟ ΚΑΛΟΒΥΡΝΑΣ

38. Αρχείο ΕΟΑ: Κ14-Φ5-Ε28, 22.3.1906.

39. James E. Sullivan, *The Olympic Games of 1906 at Athens*, Νέα Υόρκη 1906.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Η ΕΛΕΑΝΑ ΓΙΑΛΟΥΡΗ είναι πτυχιούχος του τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Συνέχισε τις μεταπτυχιακές της σπουδές στη Μουσειολογία στο Πανεπιστήμιο του Cambridge (Master of Philosophy). Το 2000 έλαβε τον τίτλο της διδάκτορος στην Κοινωνική Ανθρωπολογία και τον Υλικό Πολιτισμό από το University College London. Το 2002 πραγματοποίησε μεταδιδακτορική έρευνα στο Πανεπιστήμιο του Princeton στην Αμερική. Δίδαξε Κοινωνική Ανθρωπολογία ως επισκέπτρια καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Westminster του Λονδίνου. Σήμερα διδάσκει στο τμήμα Ανθρωπολογίας του University College London. Τα επιστημονικά της ενδιαφέροντα και οι δημοσιεύσεις της σε ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά αφορούν τα παρακάτω ζητήματα: θέματα εθνικής ταυτότητας και αναπαράστασεων του παρελθόντος· τουρισμός, πολιτιστική κληρονομιά, μουσεία και «ανακύκλωση» του κλασικού παρελθόντος· θεωρίες του χώρου και της κοινωνικής κατασκευής του τοπίου· η πολιτική σημασία του παρελθόντος· υλικός πολιτισμός: θεωρητικά πεδία και πρακτικές· οι σχέσεις ιστορίας και ανθρωπολογίας. Το βιβλίο της *The Acropolis. Global Fame, Local Claim* (εκδ. Berg, 2001) εξετάζει τη νεότερη ζωή της Ακρόπολης της Αθήνας και τους τρόπους με τους οποίους οι Νεοέλληνες αντιμετωπίζουν τις εθνικές και διεθνείς σημασίες που αποδίδονται στην αρχαία τους κληρονομιά.

Ο ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ σπούδασε Ιστορία στο τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και στη συνέχεια πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης (Paris I). Εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή στο τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών με θέμα: «Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά 1860-1909» (υπό έκδοση από το Ιστορικό Αρχείο της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος). Μετείχε στην ερευνητική ομάδα που ταξινόμησε και κατέγραψε το Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής. Είναι μέλος της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, ιδρυτικό μέλος της Εταιρείας Μελέτης της Θεωρίας της Ιστορίας και της Ιστοριογραφίας και μέλος της συντακτικής ομάδας του περιοδικού *Historiein*. Τα δύο τελευταία χρόνια διδάσκει ως συμβασιούχος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας-Ιστορίας. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στην ιστορία του αστικού φαινομένου, τις κοινωνικές τάξεις και τη συλλογική μνήμη.

Ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ γεννήθηκε στην Αθήνα το 1960. Υπηρετεί ως επίκουρος καθηγητής της Ιστορίας και της Διδακτικής της Ιστορίας στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του

Πανεπιστημίου Αιγαίου. Έχει εργαστεί ακόμη επί σειρά ετών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας) και στο τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών. Σπούδασε Ιστορία στο τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης (Paris I). Είναι συγγραφέας βιβλίων και άρθρων που αφορούν θέματα πολιτικής και διανοητικής ιστορίας, επιστημολογίας και διδασκαλίας της ιστορίας, καθώς και ιστορίας της εκπαίδευσης: *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα* (Παπαζήσης, Αθήνα 1989), *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα* (Τροχαλία, Αθήνα 1996), *Διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας* (Μεταίχμιο, Αθήνα 1998, β' έκδοση –εμπλουτισμένη και αναθεωρημένη– 2000), *Από την Ιστορία στις ιστορίες* (Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998), *Αναζητώντας την Ευρώπη* (Μεταίχμιο, Αθήνα 2000), *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα. Το μάθημα της Ιστορίας στον αστερισμό της υπερεθνικότητας και της παγκοσμιοποίησης* (Μεταίχμιο, Αθήνα 2003). Είχε επίσης την επιστημονική επιμέλεια των βιβλίων *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη Μουσειακή Αγωγή* (Μεταίχμιο, Αθήνα 2002) και *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας. Ανθολόγιο* (Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2002). Άρθρα του έχουν δημοσιευτεί μεταξύ άλλων στα επιστημονικά περιοδικά *Μνήμων* και *Τα Ιστορικά*, καθώς και σε πρακτικά συνεδρίων και συλλογικούς τόμους. Είναι επιστημονικός υπεύθυνος της σειράς «Διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας» των εκδόσεων Μεταίχμιο.

Η ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ είναι καθηγήτρια της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας στο τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Φοίτησε στο τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και συνέχισε τις μεταπτυχιακές της σπουδές στο Παρίσι στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης (Paris I) και στην École des Hautes Études en Sciences Sociales. Υποστήριξε τη διδακτορική της διατριβή στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης το 1990. Από το 1990 έως το 1993 δίδαξε ως ειδικός επιστήμονας στο τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Το 1992 εκλέχτηκε επίκουρη καθηγήτρια και το 1999 αναπληρώτρια καθηγήτρια στο τμήμα Ιστορίας-Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Το 1994 βραβεύτηκε με το βραβείο Νίκου Σβορώνου. Είναι συνεργάτρια, από το 1993, της εφημερίδας *Το Βήμα της Κυριακής*. Ήταν επιστημονική υπεύθυνη για την ταξινόμηση και ηλεκτρονική καταγραφή του Ιστορικού και του Φωτογραφικού Αρχείου της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής. Έχει δημοσιεύσει βιβλία και άρθρα σχετικά με τα σχολικά εγχειρίδια, τη διδασκαλία της ιστορίας στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια, τη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και ιστορικής μνήμης και την ιστορία του αθλητισμού. Μεταξύ των αυτοτελώς εκδεδομένων μελετών της είναι οι εξής: *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων – Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων* (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας αρ. 18, Αθήνα 1988)· *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία 1831-1996* (από κοινού με τον Χρήστο Λούκο, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1996)· *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922* (ΙΑΕΝ/ΚΝΕ-ΕΙΕ Αθήνα 1997). Είχε επίσης την επιμέλεια των ακόλουθων εκδόσεων: *Clio in the Balkans. The Politics of History Education* (Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, Θεσσαλονίκη 2002)· *Αρχεία και ιστορία της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων* (ΔΟΑ, Αθήνα 2002).

Η ΛΙΝΑ ΛΟΥΒΗ γεννήθηκε στη Σπάρτη. Σπούδασε Ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης (Paris I), όπου έκανε και τις μεταπτυχιακές της σπουδές (D.E.A.) και απέκτησε διδακτορικό τίτλο στην Ιστορία των Διεθνών Σχέσεων. Το θέμα της διατριβής της αφορά την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1923-1928). Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα δίδαξε Διπλωματική Ιστορία στην Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, και στη συνέχεια μαθήματα Νεότερης Ιστορίας στο τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης. Το 1994 εκλέχτηκε λέκτορας και το 2002 επίκουρη καθηγήτρια στο τμήμα Ιστορίας-Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, όπου διδάσκει έως σήμερα Νεότερη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία. Έχει γράψει άρθρα σε συλλογικούς τόμους και σε επιστημονικά περιοδικά για την πολιτική ιστορία του ελληνικού κράτους κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Το τελευταίο της βιβλίο (εκδ. Εστία, 2002) έχει τίτλο *Περιγέλωτος βασιλείων. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)* και αναφέρεται στις πολιτικές θέσεις και ιδεολογικές απόψεις των ελληνικών σατιρικών εφημερίδων κατά τη διάρκεια μιας περιόδου εθνικών κρίσεων και ιδεολογικών εξάρσεων στο ελληνικό βασίλειο (βραβείο Ακαδημίας Αθηνών, 2003). Αρθρογραφεί στην εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής* για θέματα ιστορικού περιεχομένου.

Ο ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ γεννήθηκε στην Αθήνα το 1944. Το 1967 αποφοίτησε από το τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Από το 1974 έως το 1992 ήταν ερευνητής στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών. Έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στο Παρίσι (1982-1985). Το 1984 έλαβε το διδακτορικό του δίπλωμα στην Ιστορία από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1992 εκλέχθηκε αναπληρωτής καθηγητής και το 1996 καθηγητής στο τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης. Είναι ιδρυτικό και ενεργό μέλος της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού (ΕΜΝΕ), η οποία, μεταξύ άλλων, εκδίδει το ιστορικό περιοδικό *Μνήμων*. Είχε τη γενική εποπτεία της ταξινόμησης του Δημοτικού Αρχείου της Ερμούπολης και της οργάνωσης των αρχειακών συλλογών που απόκεινται στα ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Κυκλάδων (έδρα: Ερμούπολη). Από το 1994 διευθύνει, στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, το πρόγραμμα «Η πόλη στους νεότερους χρόνους». Διατέλεσε μέλος, την τριετία 1995-1997, της Εφορείας των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Στο Πανεπιστήμιο Κρήτης διδάσκει, σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο, την Επανάσταση του 1821, κοινωνικά προβλήματα των νεοελληνικών πόλεων, άλλα ζητήματα της ιστορίας του ελληνικού κράτους, καθώς και Εισαγωγή στην Ιστορία της Λατινικής Αμερικής. Στα δημοσιεύματά του συγκαταλέγονται: *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831* (διδακτορική διατριβή, Θεμέλιο, Αθήνα 1988)· *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία 1831-1996* (από κοινού με τη Χριστίνα Κουλούρη, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1996)· *Οδηγός Δημοτικού Αρχείου Ερμούπολης, 1821-1949* (από κοινού με την Πόπη Πολέμη, εκδ. ΕΜΝΕ, Αθήνα 1987)· *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών* (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000).

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΖΑΧΡΗΣΤΑ γεννήθηκε στα Πράμαντα Ιωαννίνων. Σπούδασε Αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και νεότερη ελληνική αστική μουσική στον Μουσικό Τομέα «Ευρετήριο» της Πανεπιστημιακής Λέσχης Αθηνών. Από το 1997 εργάζεται ως επιστημονική συνεργάτρια στη Διεθνή Ολυμπιακή Ακαδημία. Ασχολήθηκε με την ταξινόμηση και την ηλεκτρονική καταγραφή του αρχειακού υλικού στο Μουσείο Σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων

της αρχαίας Ολυμπίας και στο Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής. Η ερευνητική και συγγραφική της δραστηριότητα αναφέρεται κυρίως στην αρχαία και σύγχρονη ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων. Έχει δημοσιεύσει τον οδηγό του Μουσείου Σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων με τίτλο *Η ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων μέσα από τα εκθέματα του Μουσείου* (εκδ. ΕΟΑ/ΔΟΑ, 2000), το «Επίμετρο» στο Φαμπρίς Λαντρί, *Ελλάδα και Ολυμπιακοί Αγώνες* (Μεταίχμιο, Αθήνα 2001), και το *Λεύκωμα ολυμπιακών γραμματοσήμων – Σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες, Ενότητα Β'* (ΕΛΤΑ, Αθήνα 2004).

Η ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ έκανε τις βασικές της σπουδές στο τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και έλαβε το δίπλωμα διδάκτορα Ιστορίας από το Πανεπιστήμιο Paris VII της Γαλλίας το 1992. Η διδακτορική της διατριβή έχει τίτλο *«Institutrice, Femme et Mère»: Idées sur l'éducation des femmes grecques au XIXème siècle 1830-1880* («Διδασκάλισσα, Γυναίκα και Μητέρα»: Ιδέες για την εκπαίδευση των Ελληνίδων τον 19ο αιώνα). Κατά κύριο λόγο, τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εντάσσονται στα ευρύτερα πεδία της κοινωνικής ιστορίας των γυναικών και του φύλου, της ιστορίας της εκπαίδευσης και της κοινωνικής ιστορίας της φυσικής αγωγής και του αθλητισμού. Σχετικά άρθρα έχει δημοσιεύσει σε ελληνικά ιστορικά περιοδικά και σε συλλογικούς τόμους. Εργάστηκε στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη σε βιβλιοθηκονομικές και αρχειονομικές δραστηριότητες. Από το 1995 διδάσκει στο τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, όπου από το 1999 έχει εκλεγεί στη βαθμίδα του επίκουρου καθηγητή, στο γνωστικό αντικείμενο της Νεότερης Κοινωνικής Ιστορίας. Είναι μέλος της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, της Ελληνικής Αρχαικής Εταιρείας και της συντακτικής ομάδας της *Δίνης – Φεμινιστικό Περιοδικό*. Αυτοτελώς εκδεδομένες μελέτες της είναι οι εξής: *Η εφημερίδα «Ηλιος» του Παναγιώτη Σούτσου (1833). Περιλήψεις-ευρετήρια* (παράρτημα του περ. *Μνήμων*, Αθήνα 1986)· *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο* (ΙΑΕΝ/ΙΤΝΓ, Αθήνα 1987).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Άποψη της οδού Ηρώδου του Αττικού. Στο βάθος διακρίνεται η είσοδος του Παναθηναϊκού Σταδίου (1896). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ2.3]

- α1. Το Νέο Φάληρο κατά τη Μεσολυμπιάδα του 1906. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ85.64]
- α2. Ο σιδηροδρομικός σταθμός της Ομόνοιας το 1906. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ85.5]
- α3. Στιγμιότυπο από τους κολυμβητικούς αγώνες, 11 Απριλίου 1906. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ2.22]
- α4. Χάρτης της Αθήνας, από το *Léon A. Olivier, Guide pratique d'Athènes et de ses environs, D'après les manuels des voyageurs de Baedeker, Joanne etc., Αθήνα 1896*.
- α5. Η είσοδος της βασιλικής οικογένειας στο Στάδιο, 25 Μαρτίου 1896. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.38]
- α6. Παρέλαση μαθητών στη Μεσολυμπιάδα του 1906. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ2.51]
- α7. Η ελληνική αποστολή παρελαύνει στο Στάδιο κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αμβέρσας, 1920. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ85.77]

- β1, β2. Αναμνηστική φωτογραφία μελών της Α' ΔΟΕ, που προέκλυσε από το Διεθνές Αθλητικό Συνέδριο. Καθισμένοι από αριστερά: *Pierre de Coubertin* (Γαλλία), *Δ. Βικέλας* (Ελλάδα), *A. de Boutonsky* (Ρωσία). Όρθιοι από αριστερά: *W. Gebhardt* (Γερμανία), *Jiri Guth-Jarkovsky* (Τσεχοσλοβακία), *Ferenc Kemény* (Ουγγαρία), *Victor Balck* (Σουηδία). Η φωτογράφιση έγινε στο στούντιο του *Albert Meyer* (Ιούνιος 1896). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.2]
- β3. Πρόγραμμα των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896. [Ιστορικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1-Φ1-Ε8]
- β4. Πρόσκληση για εκδήλωση της ΕΟΑ ενόψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 1904. [Ιστορικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ59-Φ3-Ε3.1]
- β5. Ο Γεώργιος Αβέρωφ, χορηγός της αναμαρμάρωσης του Παναθηναϊκού Σταδίου (1895). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ1.7]
- β6. Από την αλληλογραφία της ΕΟΑ για τη συμμετοχή των άγγλων αθλητών στη Μεσολυμπιάδα του 1906. [Ιστορικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ16-Φ6-Ε3]
- β7. Δ. Σακόρραφος. [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ85.1]
- β8. Γραμματόσημο από τη Μεσολυμπιάδα του 1906.
- β9. Εισιτήρια για τη Μεσολυμπιάδα του 1906.
- β10. Ιωάννης Χρυσάφης (28.4.1927). [Φωτογραφικό Αρχείο ΕΟΕ: Κ3.2]

Ο ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ
«ΑΘΗΝΑ, ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΟΛΥΜΠΙΑΚΩΝ ΑΓΩΝΩΝ 1896-1906»
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ, ΜΟΝΤΑΡΙΣΤΗΚΕ
ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ
ΣΕ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ – ΣΟΦΙΑΣ ΦΙΛΕΡΗ
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ ΠΕΤΡΟΣ ΜΠΑΛΛΙΔΗΣ ΚΑΙ ΣΙΑ Ο.Ε.
ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2004
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΟΛΥΜΠΙΑΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

